

ПОПЕНКО Я.В., ГАПОТІЙ В.Д., КУЙБІДА Є.О.

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
(СТАРОДАВНІЙ СВІТ
ТА ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)**

Мелітополь – 2015

УДК 342.2(100)''652/653''(075.8)

ББК 67.2(0)я73

П 57

Затверджено Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(протокол №3 від 28 жовтня 2015 р.)

Рецензенти:

О.А. Гавриленко – доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

І.В. Срібняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка;

Ю.І. Терещенко – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету;

А.В Губа – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

П57 Попенко Я.В. Історія держави і права зарубіжних країн (Стародавній світ та доба Середньовіччя): підручник / Я.В.Попенко, В.Д.Гапотій, С.О.Куйбіда. – Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б.Хмельницького, 2015. – 603 с. Всі авторські права захищені.

ISBN

Підручник дає систематизовані знання в галузі загальної історії права та держави (історії держави і права зарубіжних країн Стародавнього світу та доби Середньовіччя) як однієї з основних дисциплін у сучасній історичній та юридичній освіті. Підручник знайомить з кращими зразками законодавчої діяльності та творчістю видатних політичних реформаторів. Кожна тема супроводжується хронологічною таблицею, даними про видатних діячів, запитаннями та завданнями для самоконтролю та списком літератури для поглибленого вивчення найбільш важливих проблем та подій відповідного періоду.

Підручник призначений для студентів історичних та юридичних спеціальностей, аспірантів та викладачів історичних та юридичних факультетів, а також читачів, які цікавляться історією держави і права різних народів та країн.

The textbook gives the systematized knowledge of law general history and state (the Ancient World and Middle Ages state and law history of foreign countries) as one of the basic disciplines in modern historical and legal education. The textbook introduces the best examples of legislative activity and creativity of prominent political reformers. Each topic is accompanied by a chronological table, data on prominent figures, questions and tasks for self-control and reference lists for depth study of the most important problems and events of the relevant period.

The textbook is designed for students of historical and legal professions, graduate students and teachers of history and law faculties, and readers interested in the past law and state history of different peoples and countries.

ISBN

УДК 342.2(100)''652/653''(075.8)

ББК 67.2(0)я73

© Попенко Я.В., Гапотій В.Д.,
Куйбіда С.О., 2015

ЗМІСТ

Передмова	7
Тема 1. «Історія держави і права зарубіжних країн» як наука та історико-правова дисципліна	9
1.1. Предмет історії держави і права зарубіжних країн	9
1.2. Періодизація навчальної дисципліни	11
1.3. Система дисципліни історії держави і права зарубіжних країн	14
Хронологічна таблиця.....	14
Персоналії.....	15
Запитання і завдання для самоконтролю	19
Література.....	20
Тема 2. Рабовласницька держава і право	21
2.1. Основні теорії походження держави і права.....	21
2.2. Виникнення й розвиток рабовласницької держави	25
2.3. Характерні риси держави і права країн Стародавнього Сходу.....	29
2.4. Характерні риси держави і права рабовласницьких держав Античного світу	32
Хронологічна таблиця.....	34
Персоналії.....	34
Запитання і завдання для самоконтролю	42
Література.....	43
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	44
Тема 3. Історія держави і права Стародавнього Вавилону	45
3.1. Особливості виникнення і розвитку держави і права Месопотамії.....	45
3.2. Утворення Вавилонської держави.....	47
3.3. Джерела права. Закони царя Хаммурапі	54
Хронологічна таблиця.....	58
Персоналії.....	61
Запитання і завдання для самоконтролю	62
Література.....	63
Тема 4. Історія держави і права Стародавнього Єгипту	64
4.1. Природно-кліматичні умови Стародавнього Єгипту	64
4.2. Виникнення та етапи розвитку давньоєгипетської держави.....	65
4.3. Джерела та особливості давньоєгипетського права	71
Хронологічна таблиця.....	74
Персоналії.....	77
Запитання і завдання для самоконтролю	79
Література.....	80
Тема 5. Історія держави і права Стародавньої Індії	81
5.1. Періодизація давньоіндійської історії. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії.....	81
5.2. Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Індії	84
5.3. Основні риси давньоіндійського права	88
Хронологічна таблиця.....	98

Персоналії.....	101
Запитання і завдання для самоконтролю.....	103
Література.....	103
Тема 6. Історія держави і права Стародавнього Китаю.....	104
6.1. Природно-кліматичні умови та виникнення давньокитайської держави.....	104
6.2. Династична історія Стародавнього Китаю.....	106
6.3. Державний лад Стародавнього Китаю.....	123
6.4. Характерні риси давньокитайського права.....	126
Хронологічна таблиця.....	130
Персоналії.....	133
Запитання і завдання для самоконтролю.....	139
Література.....	139
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АНТИЧНОГО СВІТУ.....	140
Тема 7. Держава і право Стародавньої Греції. Афіньська держава та право.....	141
7.1. Загальні закономірності формування держави і права у Стародавній Греції.....	141
7.2. Утворення Афіньської держави.....	144
7.3. Реформи Тезея. Закони Драконта. Реформи Солона. Реформи Клісфена.....	146
7.4. Розвиток Афіньської державності та її занепад. Реформи Ефіальта і Перікла.....	152
7.5. Суспільний лад та державний устрій Афіньської демократії.....	154
7.6. Особливості права Стародавньої Греції.....	157
Хронологічна таблиця.....	163
Персоналії.....	164
Запитання і завдання для самоконтролю.....	166
Література.....	167
Тема 8. Історія держави і права Стародавньої Спарти.....	168
8.1. Виникнення держави у Стародавній Спарті. Реформи Лікурга.....	168
8.2. Розвиток Стародавньої Спарти з V ст. до н.е.....	172
8.3. Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Спарти.....	174
8.4. Особливості правової системи Спартанської держави.....	179
Хронологічна таблиця.....	180
Персоналії.....	181
Запитання і завдання для самоконтролю.....	183
Література.....	183
Тема 9. Історія держави і права Стародавнього Риму.....	184
9.1. Зародження римської державності. Реформи Сервія Туллія.....	184
9.2. Утворення Республіки. Правове становище населення.....	188
9.3. Перехід до монархії. Принципат.....	199
9.4. Домінат. Суспільний лад та державний устрій. Реформи Діоклетіана.....	201
9.5. Джерела та характерні риси римського права.....	206

Хронологічна таблиця	228
Персоналії.....	235
Запитання і завдання для самоконтролю	244
Література.....	245
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	246
Тема 10. Загальна характеристика феодалізму. Історія держави і права франків	247
10.1. Загальна характеристика епохи феодалізму	247
10.2. Державний та соціальний лад франків.....	249
10.3. Право Франкської держави. Салічна правда	257
Хронологічна таблиця.....	265
Персоналії.....	268
Запитання і завдання для самоконтролю	269
Література.....	270
Тема 11. Історія держави і права феодальної Франції	271
11.1. Утворення феодальної Франції. Реформи Людовіка IX.....	271
11.2. Формування станово-представницької монархії	282
11.3. Абсолютна монархія у Франції	292
11.4. Правова система феодальної Франції	302
Хронологічна таблиця.....	314
Персоналії.....	317
Запитання і завдання для самоконтролю	325
Література.....	326
Тема 12. Історія держави і права феодальної Німеччини	327
12.1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави.....	327
12.2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління. Територіальна роздробленість Німеччини	330
12.3. Реформація та Селянська війна у Німеччині	342
12.4. Німеччина за часів абсолютної монархії.....	348
12.5. Характеристика німецького феодального права.....	350
Хронологічна таблиця	360
Персоналії.....	365
Запитання і завдання для самоконтролю	368
Література.....	369
Тема 13. Історія держави і права феодальної Англії	370
13.1. Становлення феодальної держави в Англії.....	370
13.2. Становлення та розвиток англосаксонської ранньофеодальної монархії.....	372
13.3. Розвиток Англії у період сеньйоріальної та станово-представницької монархій.....	376
13.4. Велика Хартія вольностей та її значення для розвитку англійської феодальної держави	381
13.5. Англія у добу абсолютної монархії	394
13.6. Англійське право доби феодалізму	395

Хронологічна таблиця	399
Персоналії.....	404
Запитання і завдання для самоконтролю	412
Література.....	412
Тема 14. Історія держави і права Арабського халіфату	413
14.1. Об'єднання арабських племен та виникнення держави	
Арабський халіфат	413
14.2. Виникнення ісламу як державної релігії Арабського халіфату	425
14.3. Суспільний та державний устрій Арабського халіфату.....	427
14.4. Джерела та особливості мусульманського права	432
14.5. Право Арабського халіфату	435
Хронологічна таблиця	442
Персоналії	448
Запитання і завдання для самоконтролю	451
Література	451
Тема 15. Історія держави і права Візантійської імперії.....	452
15.1. Походження, розвиток та періодизація історії держави і права	
Східної Римської імперії.....	452
15.2. Правове становище населення.....	457
15.3. Державний устрій Візантійської імперії.....	460
15.4. Джерела візантійського права.....	463
15.5. Характеристика права Візантійської імперії.....	468
Хронологічна таблиця	475
Персоналії	477
Запитання і завдання для самоконтролю	483
Література	483
Термінологічний словник.....	484
Терміни до теми № 1	484
Терміни до теми № 2	485
Терміни до теми № 3	487
Терміни до теми № 4	491
Терміни до теми № 5	492
Терміни до теми № 6	498
Терміни до теми № 7	509
Терміни до теми № 8	514
Терміни до теми № 9	517
Терміни до теми № 10	530
Терміни до теми № 11	537
Терміни до теми № 12	542
Терміни до теми № 13	548
Терміни до теми № 14	562
Терміни до теми № 15	574
Латинський глосарій.....	587
Основна література.....	598
Рекомендована література.....	600

ПЕРЕДМОВА

Говорячи про необхідність вивчення такої складної дисципліни як «Історія держави і права зарубіжних країн», слід акцентувати увагу та тому, що це потрібно, в першу чергу, для того, щоб глибше зрозуміти сучасну державність, більше того вміти прогнозувати основні тенденції її розвитку в найближчому майбутньому. В широкому розумінні наше сьогодення мало чим відрізняється від минулого та, можливо, і майбутнього. Воно лише виступає важливою віхою в історії. Фактично сьогодення, втілюючи в собі різнопланові, складні, часом надто суперечливі тенденції минулого, заперечує віджиле, наділяє перспективне іншою якістю, породжуючи тим самим нові тенденції та явища, які, у свою чергу, закладають передумови майбутнього. Відповідно, для того щоб зрозуміти сучасні держави і правові системи, слід знати, яким чином вони виникали, які основні історичні етапи у своєму розвитку вони пройшли, які причини (географічні, економічні, політичні, соціально-культурні тощо) впливали на їхнє утворення, становлення, розвиток, зміну їх форми та змісту.

Сам предмет історії держави і права зарубіжних країн як навчальної дисципліни визначається з урахуванням вищезазначених реалій. Під час вивчення дисципліни досліджуються наступні питання:

- виникнення, розвиток та функціонування держави і права зарубіжних країн, які в певну епоху втілили найбільш характерні риси державності даного історичного часу та регіону;
- аналіз змісту державно-правових процесів, що відбувалися в певному часі та просторі;
- розкриває властиві причинно-наслідкові зв'язки, а також закономірності державно-правової історії, так само як і найбільш типові її особливості, які проявлялися в різних країнах в різні часи.

Історія держави і права зарубіжних країн серед найважливіших конкретно-історичних проблем дає можливість враховувати досягнення минулого і вчитися на зроблених помилках, щоб не допустити їх повторення вже на сьогоднішньому етапі.

Окремо, слід зазначити, що загальна історія держави і права вивчає історію державно-правових інститутів окремих країн хронологічно, в рамках чотирьох основних періодів:

1. Стародавній світ;
2. доба Середньовіччя;
3. Новий період;
4. Новітній час.

Зрозуміло, що запропонована періодизація значною мірою є досить умовною, але в кінцевому підсумку саме вона відповідає чотирьом основним епохам розвитку суспільства, найважливішою частиною якого є держава і право. Кожна з цих епох характеризується складністю і неоднозначністю соціально-економічних та державно-правових процесів. Важливим моментом є і те, що не всі країни проходили основні періоди суспільного розвитку, а якщо і проходили, то далеко не завжди синхронно та однозначно.

Отже, актуальність вивчення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» зумовлена як соціальними, так і фаховими причинами. На сьогоднішній день є необхідність ґрунтовно та об'єктивно дослідити й узагальнити історичні та правові матеріали, нагромаджені в різних країнах світу, позбутися явних фальсифікацій та перекручень – саме такими знаннями та підходами мають володіти фахівці ХХІ ст. Адже знання історії і права зарубіжних держав має виключно важливе значення для формування світогляду та підвищення загальнокультурного рівня, розширення загальнотеоретичної та спеціальної підготовки на основі залучення до загальнолюдських цінностей.

Безумовним є і те, що дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн» має тісний зв'язок із іншими начальними курсами як історичного, так і юридичного спрямування. Відповідно, зважаючи на цей аспект, автори у своєму начальному виданні намагалися вдосконалити методику подання матеріалу. Зокрема, кожна тема «супроводжується» хронологічними таблицями, короткою характеристикою діяльності державних діячів. У виданні до кожної теми передбачений термінологічний апарат, для закріплення матеріалу запропоновані питання для самоконтролю.

Зважаючи на значний за обсягом фактологічний матеріал, наявний в розрізі курсу, автори запропонованого підручника зупинилися на двох великих історичних періодах, а саме Стародавньому світі (окремо надається характеристика держави і права країн Античного світу) та добі Середньовіччя. У межах кожного з цих періодів і розглядалася історія держави і права окремих країн.

Підручник розрахований для студентів історичних та юридичних спеціальностей, аспірантів та викладачів історичних та юридичних факультетів, а також читачів, які цікавляться історією держави і права різних народів та країн. Автори цілком свідомі того, що даний підручник не вичерпує всього наявного матеріалу з цих хронологічних періодів. На майбутнє передбачається доповнення матеріалу та розширення географії держав. У будь-якому разі, будемо щиро вдячні всім, хто, ознайомившись із запропонованим начальним виданням, висловить слушні зауваження та побажання, які будуть обов'язково враховані авторами в майбутньому.

Тема 1

«ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН» ЯК НАУКА ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДИСЦИПЛІНА

План

- 1.1. Предмет історії держави і права зарубіжних країн
- 1.2. Періодизація навчальної дисципліни
- 1.3. Система дисципліни історії держави і права зарубіжних країн

1.1. Предмет історії держави і права зарубіжних країн

Перш ніж розпочинати вивчення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», доцільно визначити суть самих понять «держава» та «право».

Держава – це організація політичної влади, система органів управління, за допомогою яких здійснюється управління в інтересах усього суспільства чи певної його частини.

Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою.

Відповідно дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн», дотримуючись принципу хронології, вивчає структуру, компетенцію та функції органів державної влади, а також розвиток основних галузей права. Більше того, дисципліна вивчає право як єдине, державно-правові інститути і правове становище населення у конкретних історичних умовах окремих країн. Зрозуміло, що у наявній науковій літературі є й інші визначення історії держави і права як науки та навчальної дисципліни. При вивченні названої дисципліни розглядається сама суть організації влади, державний устрій та становище в ньому конкретної особистості, а також основи юриспруденції окремих держав історичного минулого. Крім того простежується зв'язок права з іншими нормами людського соціуму, визначається їх вплив на правовий «побут» стародавніх та минулих цивілізацій. Відповідно знання політичних систем, законів минулого часу сприяє підвищенню правової культури, розвиває правосвідомість, надає можливість краще зрозуміти саме значення державно-правових інститутів у житті людського суспільства. Отже, завданнями дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» є:

- загальна підготовка студентів історичних та юридичних спеціальностей у питаннях держави і права, вироблення в них особливого правового мислення, необхідного для засвоєння та застосування;
- створення необхідних передумов для кращого засвоєння таких дисциплін, як загальна теорія держави і права, конституційне, міжнародне право, а також інших суто юридичних дисциплін, включаючи цивільне, шлюбно-сімейне, кримінальне право та ін.;
- сприяння формуванню наукового підходу до процесів, які відбуваються в інших країнах та в світі в цілому;

– розвиток вміння об'єктивно та неупереджено оцінювати поведінку людей, які є об'єктом або суб'єктом державної і правової діяльності.

Не вартим буде нагадати крилатий вислів: «Історія – це пам'ять народу, вона є гігантською лабораторією світового соціального досвіду». У нинішніх надзвичайно складних умовах розвитку та становлення української держави і вітчизняної системи права, саме використання історичного досвіду зарубіжних країн може виявитися надзвичайно доречним. Звернімо увагу на те, що велика кількість наших сучасних проблем, у тому числі труднощі державного та правового розвитку, а саме: неврегульованість процесу реалізації державної влади; піднесення і спад соціальної активності громадян, радощі й розчарування від непродуманих реформ, соціально-економічна несправедливість, надзвичайно розвинута корупція, всесильна бюрократія, правовий нігілізм та інші проблеми – всі вони «йдуть» з минулого. *Відповідно розуміння цієї тенденції сучасниками є важливою умовою їх подолання.*

Завдяки своїй пізнавальній цінності та інформативності історія держави і права зарубіжних країн виступає дійсно «дієвим інструментом у формуванні історичної свідомості». Більше того, ця наука дає можливість не лише глибше зрозуміти державні та правові реалії сучасності, але й прогнозувати подальший розвиток держави і права.

Звернімо увагу, що важливість вивчення історії держави і права чітко простежується в працях відомого польського історика права **Ю. Бардаха**. Він абсолютно справедливо критикував тих студентів, які, з причин «легкості навчання» ігнорують цю фундаментальну науку, вимагаючи викладання суто спеціальних правових предметів. Ці студенти не турбуються про свою культуру, їх мало хвилює те, що історія держави і права не лише не відділена від позитивного права, але є найкращою передумовою для його засвоєння та розуміння.

Предметом історії держави і права зарубіжних країн – є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку держави та права окремих країн в конкретних історичних умовах у певній хронологічній послідовності. Специфіка полягає у тому, що основою виступають: документи, пам'ятки права, свідчення історії, діяльність реформаторів та ін. джерела. Відповідно їх наявність дає змогу проаналізувати попередні форми правового «побуту», простежити генетичний зв'язок законів.

Серед своїх найважливіших проблем дисципліна подає виникнення та розвиток правової держави, організації політичної влади, територіального устрою, народного представництва в інститутах публічного та приватного права. Відповідно одне з головних призначень дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» – надати глибоке розуміння сучасних державних та правотворчих процесів, які відбуваються як в Україні, так і інших державах Європи і світу. Це розуміння сприяє формуванню вміння «прогнозувати» тенденції їх розвитку сьогодні та в майбутньому.

Методологія дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» – це сукупність методів, прийомів та процедур пізнавальної діяльності, а також загальні принципи підходу до навчання, дослідження певного предмету

тою чи іншою наукою. Загальною методологією дисципліни є діалектика, яка досліджує історичні явища через розвиток їх суперечностей і боротьби стосовно історичного розвитку людства. *Вона дозволяє нам виділити наступні періоди:*

- Історія держави і права Стародавнього світу;
- Історія держави і права феодальної держави;
- Історія держави і права Нового часу;
- Історія держави і права Новітнього періоду.

Загальнонаукові методи дослідження:

- аналіз – це своєрідне «мислене» розчленування предмета, який досліджується, на складові частини;
- синтез – об'єднання, отриманих в результаті аналізу частин, в єдине ціле;
- узагальнення – поєднання в одне ціле різних предметів за певною ознакою.

Спеціальні методи дослідження:

- історико-хронологічний – полягає в дослідженні та вивченні предметів державних та правових інститутів в історико-хронологічній послідовності;
- порівняльний – полягає у розгляді різноманітних державних та правових явищ з метою виявлення у них подібних ознак або відмінностей лише явищами;
- системний – полягає у розгляді державних та правових інститутів як певних систем, що складаються із зв'язків з різними елементами цієї системи.

1.2. Періодизація навчальної дисципліни

Історія держави і права зарубіжних країн як самостійна галузь наукового знання бере свій початок з кінця XVIII – початку XIX ст. Її представниками-основоположниками були:

- історична школа права у Німеччині – Ф. Савіньї, Г. Пухта;
- соціологічна школа права – О. Холмс;
- позитивістська школа права – О. Конт, Е. Дюрінг, Г. Спенсер.

У першій третині XX ст. був узагальнений значний фактологічний матеріал, опубліковані фундаментальні праці німецьких, американських та інших вчених, сам предмет був запроваджений в навчальні програми вищих закладів освіти.

Загалом же історію державно-організованого суспільства, на думку Л. Бостан та С. Бостан, можна поділити на дві великі епохи, котрі обумовили сутність та відповідні форми держави і права, саме:

- **епоха кастово-станового суспільства**, де держава за своєю суттю була виразником інтересів вузьких класових станів (рабовласницька та феодальна держави), а право цього періоду – це право-привілей пануючих класів, яке юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність;
- **епоха громадянського суспільства**, формування якого починається з часів перших європейських буржуазних революцій. На цьому історичному етапі держава почала виражати загальні соціальні інтереси, право закріплювати

соціальну рівність людей, котрі вперше в історії людства, незалежно від їх соціального стану і походження, стали юридично (це ще не означало фактично – Л. Бостан, С. Бостан) рівноправними учасниками суспільного життя.

Так, основним критерієм розподілу на ці великі історичні епохи виступає соціальний та економічний стан суспільства. Водночас слід зазначити, що їх хронологічні межі не є однаковими для всіх зарубіжних країн. Це обумовлено вже цивілізаційними рисами (соціально-політичними та духовними) певного суспільства. Визнання існування двох великих цивілізацій – **західної та східної** – зі своїми специфічними шляхами розвитку передбачає необхідність здійснити періодизацію держави і права зарубіжних країн у межах цих двох цивілізацій.

Зв'язок історії держави і права зарубіжних країн з іншими навчальними дисциплінами¹

В історії держави і права країн Східної цивілізації прийнято виділяти:

- I період – IV тис. до н.е. – кінець XIX – поч. XX ст.;
- II період – кінець XIX – початок XX ст. – триває досі.

В історії держави і права країн Західної цивілізації прийнято виділяти:

- I період – I тис. до н.е. – середина XVII–XVIII ст.;

¹ Джерело: Шостенко І. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

– II період – середина XVII-XVIII ст. – триває досі.

Відповідно хронологічні межі:

- першого періоду для обох цивілізацій обумовлені часом виникнення держави і права у станово-кастових суспільствах (рабовласницьких та феодалних) і часом припинення їх існування;
- другого періоду – початком становлення в зарубіжних країнах держави і права громадянського суспільства (буржуазної держави), пов'язаного із західними буржуазними революціями середини XVII ст. і кінця XVIII ст. (Англія, США, Франція), буржуазними перетвореннями й революціями в Азії впродовж другої половини XIX ст. (реформи 60-х рр. в Росії і Японії) – початку XX ст. (Росія, Іран, Туреччина, Китай).

Варто зазначити, що еволюція держави і права громадянського суспільства триває і далі, тому верхню хронологічну межу другого періоду складно визначити. У свою чергу, в межах цих великих цивілізацій можна виокремити так звані «локальні» цивілізації, напр., далекосхідна, арабська (мусульманська) – для *східної цивілізації* та антична (середземноморська), східноєвропейська, західноєвропейська, американська – для *західної цивілізації*. Історію держави і права країн західної цивілізації, котрі були й залишаються сьогодні панівними в економічному, соціальному та політичному (*але не в духовному* – Л. Бостан, С. Бостан) розвитку, можна поділити на наступні періоди:

I-й період – держава і право епохи станово-кастового суспільства:

1.1. Держава і право країн Античного світу – I тис. до. н.е. – середина I тис. н.е. – рабовласницька держава і право;

1.2. Держава і право країн періоду Середньовіччя – середина I тис. н.е. – XVII-XVIII ст. – феодална держава і право:

- ранньофеодална держава і право;
- держава і право часів сеньоріальної монархії;
- держава і право часів станово-представницької монархії;
- держава і право часів абсолютної монархії.

II-й період – держава і право періоду громадянського суспільства.

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближення фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, державу і право епохи громадянського суспільства можна в свою чергу також поділити на два періоди:

- держава і право часів формування основ громадянського суспільства – середина XVII ст. – середина XX ст.;
- держава і право періоду становлення громадянського суспільства – середина XX ст. – триває досі.

Таким чином періодизація історії держави і права західних держав в основному вкладається у відому формаційну схему, яку на базі вивчення саме європейських країн свого часу вивели класики марксизму. За традиційною періодизацією, другий період охоплює Новий і Новітній часи, але вітчизняні дослідники Л. Бостан та С. Бостан не схильні виділяти Новітній час в окремі

хронологічний період у державно-правовому розвитку. Відомо, що відправним пунктом Новітнього часу вважалася жовтневий переворот 1917 р. та виникнення соціалістичної держави, котра згідно з марксистською теорією повинна була прийти на зміну буржуазній. Формування такої нової держави справді могло б стати початком якісно нового періоду в історії держави і права, однак події кінця ХХ ст. довели, що новий тип такої держави виявився нежиттєздатним, і відповідно, нетривалим. За незначним винятком, колишні соціалістичні країни повернулися до державних та правових орієнтирів, закладених західними буржуазними революціями двісті й більше років тому. Тенденція державного та правового розвитку періоду Нового часу, що тоді визначилася, виявилася домінантною і фактично триває і сьогодні.

1.3. Система дисципліни історії держави і права зарубіжних країн

Дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн» охоплює значний за обсягом фактологічний матеріал. У запропонованому підручнику, автори зробили акцент на висвітлення наступних тем:

1. «Історія держави і права зарубіжних країн» як наука та історико-правова дисципліна.

2. Рабовласницька держава і право.
3. Історія держави і права Стародавнього Вавилону.
4. Історія держави і права Стародавнього Єгипту.
5. Історія держави і права Стародавнього Китаю.
6. Історія держави і права Стародавньої Індії.
7. Держава і право Стародавньої Греції. Афіньська держава та право.
8. Історія держави і права Стародавньої Спарти.
9. Історія держави і права Стародавнього Риму.
10. Загальна характеристика феодалізму. Історія держави і права франків.
11. Історія держави і права феодальної Франції.
12. Історія держави і права феодальної Англії.
13. Історія держави і права феодальної Німеччини.
14. Історія держави і права Арабського Халіфату.
15. Історія держави і права Візантійської імперії.

Хронологічна таблиця

V ст. до н.е.	Геродот закінчив свою працю «Історія»
II ст. до н.е.	Полібій закінчив свою роботу «Загальна історія»
1685-1696 р.	У Галле професор К. Келлер видав латинською мовою «Всесвітню історію» в трьох томах
1829 р.	Вихід у Німеччині першого номера першого у світі порівняльно-правового журналу «Критичний журнал правознавства і законодавства зарубіжних країн»
1831 р.	Ф. Савінї опублікував свою 6-томну роботу «Історія римського права в Середні віки»

- 1834 р. У Франції починає виходити «Журнал іноземного законодавства»
- 1861 р. Друком виходить праця І. Бахофена «Das Mutterrecht» («Материнське/рідне право»), яка заснувала етнологію права
- 1878 р. Німецький історик та правознавець А. Пост закінчив роботу «Нариси із загальної порівняльної історії держави і права»
- 1884 р. Швейцарський союз юристів прийняв рішення про проведення порівняльно-правових досліджень цивільного права усіх кантонів з метою підготовки загально швейцарського цивільного кодексу
- 1900 р. У Парижі під час Всесвітньої виставки відбувся Міжнародний конгрес порівняльного права, який офіційно поклав початок розвитку сучасної компаративно-правової науки
- 1905-1909 рр. У Німеччині виходить монументальне 15-томне видання «Порівняльне дослідження німецького та іноземного права»
- 1914 р. Німецькі вчені Й. Колер та Л. Венгер випустили роботу «Історія права»
- 1924 р. Американські історики Д. Вігмор та У. Сигл закінчили свою роботу «Історія права»

Персоналії

Георг Фрідріх Пухта (1798-1846 рр.) – німецький юрист, представник історичної школи права. В 1816 р. вступив до університету Ерлангена. В 1820 р., після захисту дисертації «De itinere, actu et via» отримав ступінь доктора права. В 1828 р. став ординарним професором римського права в Мюнхені, а в 1835 р. був призначений на кафедру римського та церковного права в Марбурзі. В 1842 р. він став наступником Ф. Савіньї на юридичному факультеті Берлінського університету. В 1845 р. Г. Пухта став членом Державної ради та комісії з реформи законодавства Пруссії. Помер у Берліні в 1846 р.

Г. Пухта є засновником так званої «юриспруденції понять». У його поглядах відбилася консервативна позиція німецької буржуазії першої половини XIX ст., він розглядав державу і право як породження містичного «народного духу», основне завдання юристів бачив в узгодженні права з «розвитком народу», застерігав проти «раптового» (революційного) оновлення феодального законодавства Німеччини.

Герберт Спенсер (1820-1903 рр.) – англійський філософ та соціолог, один з родоначальників еволюціонізму. Засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму.

У поглядах Г. Спенсера поєдналися еволюціонізм, принцип невтручання і концепція філософії як узагальнення усіх наук. Найбільшу наукову цінність представляють його дослідження з соціології. Він засновник «органічної школи» в соціології. Суспільство, з його точки зору, – це еволюціонуючий організм, схожий до живого організму. Суспільства можуть організовувати і

контролювати свої власні процеси адаптації, і тоді вони розвиваються у напрямі мілітаристських режимів; вони також можуть дозволити вільну і пластичну адаптацію і тоді перетворюються на промислово розвинені держави.

Він також виступує концепцією соціальних інститутів.

Соціальні інститути – це механізми самоорганізації спільного життя людей. *Він виділив:*

- домашні інститути – сім'я, шлюб, проблеми виховання;
- обрядові (церемоніальні) – покликані регулювати повсякденну поведінку людей, встановлюючи звичаї, обряди, етикет тощо;
- політичні – поява пов'язана з перенесенням внутрішніх групових конфліктів на сферу конфліктів між групами; у становленні політичної і класової структури суспільства вирішальну роль відігравали конфлікти і війни;
- церковні – храми, церкви, приходські школи, релігійні традиції;
- професійні і промислові інститути – виникають на основі розподілу праці;
- професійні (гільдії, цехи, профспілки) – консолідують групи людей по професійному зайняттю;
- промислові – підтримують виробничу структуру суспільства.

Найважливіший принцип його соціології – уподібнення суспільства організму.

Типи суспільств:

- військовий тип суспільства – військові конфлікти і винищення або поневолення переможеного переможцем; централізований контроль;
- промисловий тип – промислова конкуренція, де перемагає найсильніший в області інтелектуальних і моральних якостей;
- найгірший тип – виживання і процвітання слабких, тобто людей з нижчими інтелектуально-моральними якостями, що приведе до деградації усього суспільства.

Перелік індивідуальних прав за Г. Спенсером: безпека особи, вільне пересування, свобода совісті, свобода мови, свобода друку та ін. Г. Спенсер захищав «право кожної людини займатися своїми справами як йому завгодно, які б не було його заняття, аби вони не порушували свободи інших». Політичні права – потрібні для того, щоб захищати особисті права. Проте він був проти надання політичних прав жінкам.

Роботи Г. Спенсера: «Соціальна статика» (1851); «Система синтетичної філософії» (1862-1896); «Основи соціології» (1874-1896); «Людина і держава» (1884); «Філософія і релігія» (1885); «Справедливість» (1891).

Ісідор Марі Огюст Франсуа Ксав'єр Конт (1798-1857 рр.) – французький філософ. Родоначалник позитивізму. Засновник соціології як самостійної науки. Виклав свої погляди у «Курсі позитивної філософії» (1830-1842) і в праці «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (1851-1854).

О. Конт, випускник паризької Політехнічної школи (1814 р.), був першим в історії філософії мислителем, який мав базову технічну освіту. Це дало йому змогу принципово по-новому підійти до розуміння і тлумачення цілої низки

проблем, що й знайшло своє відображення в його теорії позитивізму. О. Конт висунув ідею соціології як науки про закони функціонування та розвитку суспільства в цілому, окремих суспільних явищ.

Обґрунтовуючи необхідність нової науки про суспільство та його закони, її значення, О. Конт, спираючись на реалії XIX ст., підкреслював, що певний тип суспільства, який можна описати двома прикметниками – теологічне та військове, – відмирає. Проаналізувавши тогочасне суспільство, О. Конт прийшов до висновку: головною умовою суспільної реформи є реформа інтелектуальна.

О. Конт сформулював і обґрунтував два головні закони: закон трьох станів і закон класифікації наук. Цікавими і важливими для подальшого розвитку були погляди філософа на міжнародні відносини і міжнародне право.

Він обстоював думку про єдність людства і наявність тісних зв'язків між народами: *«Жоден народ, не відділений реально від інших. Неможливо існувати ізольовано, не втрачаючи своїх справжніх моральних, інтелектуальних і, навіть, фізичних якостей. Прогрес завжди є розвитком усього людства в цілому, а не окремого ізольованого народу».*

Карл Євген Дюрінг (1833-1921 рр.) – німецький філософ, професор механіки, займався питаннями політекономії і права.

Ідеї Є. Дюрінга отримали поширення в середовищі німецької соціал-демократії. Він спробував побудувати власну систему «філософії дійсності», яка, за його словами, затверджувала новий спосіб мислення. Проте його система виявилася зміщенням елементів метафізичного матеріалізму, позитивізму і кантіанства.

Є. Дюрінг вважав філософію апіорним вченням про кінцеві істини. Світ, за його переконанням, не має кінця, але має початок в часі, чому передував стан абсолютного спокою. Перехід від спокою до руху Є. Дюрінг пояснював за допомогою поняття деякої «механічної сили», нібито властивій матерії. Є. Дюрінг став одним із засновників «теорії насильства» відносно походження держави. Його соціологічна концепція ґрунтується на ідеалістичному переконанні, згідно з яким причиною соціальної нерівності та експлуатації є насильство. Соціалістичне перетворення суспільства, на його думку, має виключати революційний переворот і йти у дусі дрібнобуржуазного соціалізму Прудона, шляхом кооперації дрібних виробників. Є. Дюрінг був прибічником вчення американського економіста Г. Кері. Він виступав проти політичної економії марксизму, матеріалістичної діалектики і наукового соціалізму.

Олівер Уенделл Холмс молодший (1841-1935 рр.) – американський юрист і правознавець, багаторічний член Верховного суду США. О. Холмс народився в родині лікаря і письменника О. У. Холмса старшого. З початком Громадянської війни в США в 1861 р. перервав навчання в університеті і пішов добровольцем в армію мешканців півночі. У 1861-1864 рр. офіцером брав участь у боях.

Досвід учасника бойових дій позначився на виробленні переконань О. Холмса в насильницькій природі будь-якої влади як основи її походження і існування, у тому числі і державної. Згодом О. Холмс розвинув на цій основі

свою позитивістську теорію права. Після закінчення війни О. Холмс працював адвокатом у Бостоні. В 1870 р. він почав випускати журнал «Американський правовий огляд». В 1881 р. був виданий його твір «Загальне право».

Однією з ідей цього твору є твердження, що судовий вирок базується не стільки на коректності методологічних виведень розгляду, скільки на поза правових обставинах – таких, як моральні переконання і особисті якості судді. Ці погляди зробили О. Холмса одним з предтеч американського правового реалізму. З 1882 р. О. Холмс – професор права в Гарвардському університеті і член Верховного суду штату Масахусетс, з 1889 р. – голова цього суду. З 1902 по 1932 рр. – член Верховного суду США.

Один з найчастіше цитованих суддів Верховного суду. *«Жоден, навіть найсуворіший закон, що захищає свободу слова, не зможе захистити людину, яка умисно крикне «пожежа!» у переповненому театрі і викличе паніку»* – О.У. Холмс, рішення Верховного суду США у справі Шенка проти Сполучених Штатів (1919 р.)

Фрідріх Карл фон Савіньї (1779-1861 рр.) – німецький правознавець і історик, відомий юрист, засновник історичної школи права. Ф. Савіньї народився в родині, яка належала до дворянського роду Лотарингії. В 1795 р. Ф. Савіньї поступив в Марбурзький університет. Великий вплив на нього здійснили А. Бауер, один з реформаторів кримінального права Німеччини, і Ф. Вайс, фахівець з середньовічного права. В 1800 р. Ф. Савіньї повернувся в університет, де читав лекції з кримінального і римського права. В 1803 р. він випустив свою роботу «Право володіння». В 1810 р. він зайняв кафедру римського права в Берлінському університеті. В 1812 р. Ф. Савіньї став ректором університету.

В 1814 р. він випустив роботу «Про покликання нашої епохи в законодавстві і юриспруденції», в якій були викладені основні ідеї історичної школи права. У 1840-х рр. він випустив фундаментальну працю, багатотомну «Систему сучасного римського права». В 1853 р. Ф. Савіньї видав роботу, присвячену зобов'язальному праву. В 1861 р. він помер у Берліні.

Іншим важливим напрямом діяльності Ф. Савіньї було вивчення римського права. У своїх роботах він продемонстрував, що римське право не припинило свого існування з падіння Західної Римської імперії, а продовжило існувати в законах, звичаях і роботах юристів Середньовіччя, поки не було відроджено в роботах глосаторів.

Юліуш Бардах (1914-2010 рр.) – польський історик державного будівництва і права, професор, доктор *honoris causa* Варшавського університету, Вільнюського університету, Лодзинського університету, дійсний член-кореспондент Польської академії наук. Навчався в гімназії ім. Коперника у Володимирі-Волинському, потім в університеті ім. Баторія у Вільно. В 1948 р. захистив докторську дисертацію в Ягеллонському університеті Кракова.

Є автором наукових робіт з питань державного будівництва і права Литви і Польщі, польського парламентаризму, порівняльної історії права. Професор Варшавського університету, член Польської академії наук (ПАН), з 1983 р. член-кореспондент, з 1989 р. – дійсний член-кореспондент ПАН. Був науковим

співробітником Інституту історії держави і права Польщі, членом Ради Інституту історії права і Ради факультету права і адміністрації Вроцлавського університету, комітету з історичних наук ПАН, Комітету правознавчих наук ПАН, Варшавського наукового товариства та низки ін. Почесний член Польського історичного суспільства і Варшавського наукового товариства.

Член багатьох закордонних наукових установ, суспільств і організацій, зокрема, Академії Nazionale dei Lincei в Римі та Commission Internationale des Etudes Slaves, редакцій наукових видань, у тому числі, «Czasopisma Prawno-Historycznego», лауреат Історичної премії тижневика «Polityka» і «Nagrody Przeglądu Wschodniego». Є кавалером Великого хреста Ордену Відродження Польщі і Офіцерського хреста ордену «За заслуги перед Литвою».

Вибрані публікації: Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku (1957); Historia państwa i prawa polskiego (1976); Themis a Clio czyli Prawo a historia (2001); Dzieje Sejmu Polskiego (1993); dawnej i niedawnej Litwie (1988); Historia ustroju i prawa polskiego (1993); Rzeczpospolitą Obojga Narodów (1998); Statuty litewskie a prawo rzymskie (1999); W obiektywie nauki i w lustrze pamięci (o uczonych, pisarzach i politykach XIX i XX wieku) (2004).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Історія держави і права зарубіжних країн – це історична чи юридична наука?
2. Що вивчає історія держави і права зарубіжних країн?
3. Як взаємодіє історія держави і права зарубіжних країн з іншими науками?
4. Хто є основоположниками науки історія держави і права зарубіжних країн?
5. Для чого вивчається студентами дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн»?
6. Які методи використовує історія держави і права зарубіжних країн?
7. Які Ви знаєте періодизації історії держави і права зарубіжних країн?
8. Поясніть суть визначення «історичні» та «неісторичні» народи.
9. Розкрийте суть періодизації Л.Г. Моргана.
10. Що означає термін «позитивне право»?
11. В якому році Ф. Савінії опублікував свою роботу «Історія римського права в середні віки»?
12. Кому належить вислів: «Жоден, навіть найсуворіший закон, що захищає свободу слова, не зможе захистити людину, яка умисно крикне «пожежа!» у переповненому театрі і викличе паніку».
13. Поясніть суть «соціальних інститутів» Герберта Спенсера.
14. Кого з французьких філософів вважають родоначальником позитивізму?
15. Хто став засновником так званої «юриспруденції понять»?

Література

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учеб. для вузов / В.Г. Графский – М. : Норма, 2007. – 752 с.
3. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / В.С. Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – 616 с.
4. Орленко В.І. Історія держави і права зарубіжних країн: посіб. для підготовки до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. – К. : Вид ПАЛИВОДА А.В., 2008. – 244 с.
5. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

Тема 2 РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО

План

- 2.1. Основні теорії походження держави і права
- 2.2. Виникнення та розвиток рабовласницької держави
- 2.3. Характерні риси держави і права держав Стародавнього Сходу
- 2.4. Характерні риси держави і права рабовласницьких держав Античного світу

2.1. Основні теорії походження держави і права

Говорячи про сам процес становлення та виникнення держави і права, слід звернути увагу на те, що це питання досить дискусійне. Із розвитком наукових знань та обґрунтування значення держави та права поступово окреслились та сформувались різні теорії щодо виникнення держави і права. Кожен із творців певної теорії трактував процес виникнення держави та права, виходячи із власних інтелектуальних переконань та рівня розвитку науки. Крім того, в жодному випадку не можемо забувати і вплив філософських поглядів у той час, коли жив той чи інший мислитель. Зрештою, з цілковитою очевидністю можемо констатувати – теорії походження мають однобічний характер.

Отже, перейдемо безпосередньо до самих теорій виникнення держави та права.

Теологічна або релігійна теорія – безперечно, одна з найдавніших теорій виникнення держави і права. Відповідно теорії поява держави була спричинена волею Бога. Творцем всього живого на світі є Всевишній, який і дав людині інститут держави. Особа, яка здійснює верховну владу в державі, визнається такою, якій влада дарована безпосередньо Всевишнім, і він сам диктує через певного володаря свою волю. В такому розумінні всі, без виключення люди, мають підкорятися волі правителя, оскільки він наділений владою вищими духовними силами. Фактично названа теорія була покликана виправдати необмежену владу володаря та розглядалася як своєрідний інструмент захисту інтересів церкви.

Серед головних прихильників теологічної можемо назвати А. Августина та Ф. Аквінського.

Водночас, звернімо увагу, що свого часу відверто критикував дану теорію П. Гольбах, який зазначив, що державу створив не Бог, а сам соціум (народ), відповідно головним призначенням держави є захист населення від свавільного втручання з боку церкви. Дану теорію додатково називають «божественною».

Сакральна або харизматична теорія – фактично є логічним продовженням теологічної теорії. Вона пояснює виникнення держави і права вірою людей у божественну силу носіїв верховної влади – вождів, князів, королів, царів (їх так звану харизму).

Серед прихильників названої теорії слід назвати Дж. Фрезера.

Патріархальна теорія – держава виникає та розвивається в результаті об'єднання між собою патріархальних родин, які згодом переростають у роди, а потім у плем'я. Як результат, сукупність багатьох племен є фундаментом на якому постала держава. Відповідно теорії влада поступово передавалася від влади батька у родині. З часом ця влада відповідно «трансформувалася» у владу вождя, старійшини певного племені, які і створили державу, через надані їм владні повноваження.

Серед представників теорії Аристотель, Р. Філмер, М. Михайловський та М. Покровський.

Договірна або природно-правова теорія – інститут держави виникає як результат суспільної згоди (угоди), яка досягається між правителем та населенням певної території з метою забезпечення порядку та організації суспільного життя. Фактично, задля досягнення миру та благополуччя всередині суспільства відбувається своєрідне об'єднання людей на основі певної домовленості або договору, завдяки якій виникають суверени, яких сам народ наділяє правами на здійснення державотворчих гарантій та функцій. Відповідно основна мета виникнення держави – є досягнення миру та відносної стабільності в суспільстві.

Звернімо увагу на те, що відповідно поглядів Т. Гоббса, сама по собі людина є агресивно-егоїстичним індивідом, який знаходиться у природному середовищі та у стані війни, а тому внаслідок укладення суспільного договору та виникнення держави відбуваються передумови для забезпечення миру у суспільстві, оскільки правитель наділяється практично необмеженим колом прав. Таким чином люди передають частину своїх прав державі, яка зрештою і повинна була забезпечувати та сприяти захисту їх інтересів. Відповідно соціум «зобов'язався» постійно підкорятися волі держави, остання ж «зобов'язалася» забезпечити їх особисту безпеку.

Представниками теорії є Г. Гроцій, Ш. Монтеск'є, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Дідро та ін.

Психологічна теорія – держава виникає завдяки особливим властивостям людини, які закладені у її психіці, а саме людській психіці приманні такі якості як покірність, наслідування, усвідомлення факту, що людині потрібен хтось кого вона могла б наслідувати, якась певна відома особистість у суспільстві. Суспільство не здатне самостійно приймати певні прагматичні рішення, а тому потрібен лідер, який зміг би приймати рішення та контролювати їх. Цікавий момент, представники названої теорії пропонують своєрідну схему розуміння людської психіки – одні народжені, щоб підкорятися, а інші, щоб підкоряти.

Серед прихильників цієї теорії Л. Петражицький та Г. Тард.

Теорія насильства – відповідно теорії, держава виникає як результат насильства в середовищі суспільства. Теорія також розглядає виникнення держави, внаслідок завоювання одного племена іншим та появою рабства. Відповідно виникає необхідність керувати захопленими територіями, племенами, експлуатувати підкорених мешканців та застосовувати засоби для

придушення руху опору на цих землях. Саме для цього і потрібен інститут держави.

В розумінні прихильників названої теорії насильство є зовнішнім та внутрішнім, одне із них і дало поштовх до виникнення держави. Так *внутрішнє насильство* є посиленням суперечностей всередині суспільства між різними класами, поступово загострюється боротьба та відбувається війна, яка і відкриває шлях до влади більш сильним групам. Стосовно *зовнішнього насильства*, то усі племена перебували у стані війни між собою з метою захоплення нових територій, а для того щоб керувати ними та рабами виокремлюється особливий клас – військові, які шляхом об'єднання поступово створюють державу.

Таким чином, держава це сила, яка створюється завойовниками для утримання у покорі завойованих народів та племен, а також зміцнення влади над ними.

Представниками теорії є Л. Гумілович, К. Каутський, Є. Дюрінг.

Класова теорія (марксистська) або соціально-економічна – формування держави та права зумовлено виникненням приватної власності на засоби виробництва та економічним розвитком суспільства. Внаслідок виникнення приватної власності поступово відбувається загострення всередині суспільства, а для його подолання виникає необхідність у створенні спеціальної організації, яка б регулювала ці суперечності. Ця функція покладається на державу та право.

Прихильниками згаданої теорії є Ф. Енгельс, К. Маркс, Ф. Шиллер.

Інцестна теорія – держава виникає як результат заборони інцесту всередині суспільства, тобто заборони кровозмішування між родинами. Для контролю за даною заборонаю та недопущення порушень виокремлюється особливий клас людей, який це і здійснює. Саме цей клас поступово перебирає на себе усі функції в сфері соціального управління, що й стало стимулом для виникнення держави.

Прихильником та засновником цієї теорії є К. Леві-Стросс.

Дифузна теорія – держава виникає внаслідок правонаступництва, а саме передання племенем, якому відомі ознаки держави та структура її органів іншому племені, на якого покладено обов'язок створити аналогічну організацію. Саме передання даної інформації та досвіду, від одного племена до іншого і стало основою виникнення інституту держави.

Представником теорії є Ф. Гребнер.

Расова теорія – названа теорія тісно пов'язана з насильницькою та обгрунтовує походження держави та права шляхом розподілу суспільства на класи: вищі та нижчі. *Нижчі* – мають «сліпо» підкорятися вищим, а ті, у свою чергу, панувати над ними. В результаті таких «правовідносин» і виникає держава, яка виступає захисником інтересів вищих класів.

Серед прихильників теорії слід назвати Ж. Гобіно та Ф. Ніцше.

Іригаційна теорія – держава виникає внаслідок потреби виконання певних робіт, які пов'язані з широкомасштабними заходами зі створення іригаційних каналів для ведення господарства та утримання цих іригаційних

споруд. Насамперед, мова йде про такі держави як Межиріччя, Єгипет, Китай, існування яких просто неможливо уявити без зрошувальних каналів. Відповідно для здійснення таких заходів, спрямованих на об'єднання населення, для мобілізації великої кількості народу необхідно було створити особливий апарат управління – таким апаратом і стала держава.

Прихильником та основоположником теорії є К. Віттфогель.

Органічна теорія – держава – це уособлення самої природи, тобто виникає як результат еволюції. *Засновником даної теорії є Г. Спенсер*, який проводив аналогію між державою та біологічним організмом. На його думку, держава, подібно до живого організму, народжується, розмножується, старіє та гине. Як і живий організм, держава має політичне тіло – голову, тулуб, руки, ноги, що виконують належні їм функції.

Теорія еліт – теорія виникла на рубежі XIX та XX ст. Суть її полягає у боротьбі меншості (еліти), яка знаходиться при владі проти більшості, яка становить домінуючу частину у суспільстві. Відповідно завданням еліти є примус більшості підкорятися їй. Таким чином виникає потреба у створенні держави. На думку, прихильників теорії, меншість яка прагне до демократії, поступово йде до тоталітаризму, адже вона некомпетентна і не в змозі осмислити власні дії. Саме для цього і потрібна конкретна еліта, яка «визначить» для суспільства «правильний» шлях його розвитку. При виконанні усіх завдань, які були покладені на певну еліту на зміну їй з часом приходиться інша, яка виборює владу шляхом її фізичного захоплення.

Прихильником теорії є Г. Моска та В. Порето.

Космічна теорія – поява держави зумовлена вторгненням інопланетних цивілізацій, які з прибуттям на планету Земля заснували власний тип управління, тобто державу.

Серед прихильників теорії можемо назвати А. Чижевського, В. Вернадського, П. Тейяр де Шарден.

Технократична теорія – держава є результатом розвитку науки. Виникнення її обумовлено необхідністю регулювання відносин між людьми та технікою.

Прихильником теорії є Л. Михайловський.

Теорія географічного детермінізму – вирішальними факторами у виникненні держав є клімат та ландшафт природних ресурсів.

Прихильники теорії А. Мечников та Е. Хантінгтон.

Демографічна теорія – полягає в тому, що практично всі суспільні процеси, в тому числі і утворення держави, обумовлені збільшенням народонаселення.

Прихильником теорії є Т. Мальтус.

Отже, говорячи про теорії виникнення держави і права, слід зазначити, що з розвитком юридичних та суспільних наук даний перелік може постійно розширюватися. Безумовно, кожна теорія – це невід'ємна складова їх сукупності і кожна заслуговує на увагу, кожна має певні неточності та переваги.

2.2. Виникнення та розвиток рабовласницької держави

Упродовж IV-III тис., до н.е. виникли перші держави, які засвідчили про своєрідний перехід людства від первісного суспільства до цивілізації. У межах держави склалась складна організаційно-управлінська система, яка здійснювала управління суспільством, виступала формою соціальної обумовленості поведінки людини. Поступово відбувався і процес поділу населення на різні соціальні стани, результатом якого стала заміна первіснообщинного ладу рабовласницьким типом держави і права. Рабовласницька економічна та соціальна формація стала своєрідною першою сходинкою на тривалому шляху поділу суспільства на два основні класи: вільних та рабів (*при цьому, слід зауважити, що сам соціальний склад суспільства був більш строкатим*).

Для названого історичного періоду були характерні і різноманітні форми особистої залежності. Сама суть рабства полягала в перетворенні раба у чужу власність, зведення його до рівня засобів виробництва («раб є до певної міри живою частиною власності» або «раб – живе знаряддя, а знаряддя – бездушний раб»). Раби могли перебувати як у приватній, так і в колективній власності (держави, об'єктів культу, общини тощо). Рабство так само впливало і на становище різних груп вільного населення, напр., на статус підвладних членів сім'ї (домашнє рабство), боржників (кабальне рабство), навіть селян-общинників, робочою силою котрих в низці країн могла розпоряджатись держава (іригаційне господарство). Зрештою, в жодному випадку не слід ігнорувати і факт, що інститут рабство залишив слід і в політично-правовій свідомості стародавнього суспільства.

Отже, основним завданням рабовласницької держави було не лише утримання рабів у покорі, а також керівництво загальносуспільними справами, забезпечення порядку в середовищі вільного населення. Поряд із соціальними привілеями (майновими, релігійними становими, кастовими) з'явилася нова – можливість брати участь в державному управлінні, здійсненні правосуддя та законотворчості. Період існування рабовласницьких держав охоплює декілька тисячоліть (IV-III тис. до н.е. – V ст. н.е.). Водночас, далеко не всі держави у своєму історичному розвитку пройшли через рабовласницьку стадію, хоча різні елементи рабства «пізнали» всі народи на різних стадіях родового ладу. Рабовласницькі держави здійснили значний вплив на розвиток навколишніх первіснообщинних територій (Галлія, Англія та ін.).

Історію рабовласницької держави і права умовно можна поділити на історію держави і права країн Стародавнього Сходу та історію держави і права Античного світу, які з часом утворили **дихотомію**¹ Схід – Захід.

Зауважимо, що рабовласницька держава є історично першим типом державної організації, що виникла на руїнах первіснообщинного устрою як наслідок розкладу суспільства на класи і виникнення перших супротивних один одному соціальних станів у вигляді рабовласників і рабів. Найбільш давніми рабовласницькими державами були держави, які утворилися наприкінці IV – на

¹ **Дихотомія** – роздвоєність, послідовний поділ на дві частини, не пов'язані між собою

початку III тис. до н.е.: в Стародавньому Єгипті – Єгипетське царство, в долинах річок Тигра і Євфрату – Шумерські держави, а також Ассирійська держава (III тис. до н.е.), держави Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю (II тис. до н.е.) та Хетська держава (кінець II тис. до н.е.). Пізнішими рабовласницькими державами були держави Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, які виникли у басейні Середземного моря.

Звернімо увагу, що у своєму розвитку рабовласницький лад і відповідно держава і право проходили дві основні стадії.

Перша стадія асоціюється з давнім східним рабовласництвом. Серед її найбільш характерних рис і особливостей *прийнято виділяти наступні*:

- наявність значної кількості залишків первіснообщинного устрою;
- існування примітивних форм патріархального рабства та системи господарства, при яких раб міг мати особисте майно і родину;
- тривалий час зберігалася і колективне рабовласництво (раби, які належали окремим храмам, державі);
- існування сільськогосподарських громад, обумовлене кліматичними умовами Сходу і, як результат цього – необхідність використання колективної праці на будівництві іригаційних споруд, при експлуатації зрошувальних систем, розвитку тваринництва, обробітку сільськогосподарських культур, обробці землі;
- саме сільська громада здійснювала купівлю-продаж земельних ділянок. Відповідно до визначених правил громада перерозподіляла землю між своїми членами, вирішувала основні питання раціональнішого використання землі;
- поруч із сільською громадою колективними власниками землі виступали держава та окремі храми;
- приватна власність на землю, так само як і на інші засоби виробництва, практично не отримала такого широкого розвитку, як в інших рабовласницьких державах;
- поступово право колективної власності громади на землю витіснилося правом колективного користування землею.

Друга стадія розвитку рабовласницького ладу – це період греко-римського рабовласництва. *Він відрізнявся*:

- більш високим рівнем розвитку рабовласницького виробництва;
- відсутністю залишків первіснообщинного устрою;
- високим ступенем розвитку рабовласницького державного апарату і права;
- розвинутими формами експлуатації рабів та незаможних громадян.

Економічну основу рабовласницької держави складала приватна власність рабовласників на засоби виробництва і рабів. В умовах рабовласницького ладу вперше в історії людства в різкій формі виявляється економічна, політична та соціальна нерівність станів та верств суспільства, практично нічим не обмежене панування одного класу – рабовласників над класом рабів. На всіх стадіях розвитку рабовласницької держави раби постійно залишалися у статусі речей, зрештою, що «говорять», і розглядалися не інакше,

як виробники матеріальних благ. *Основними шляхами становлення інституту рабства були:*

- захоплення мешканців чужих територій та військовополонених;
- продаж вільних людей або громадян в рабство за борги (боргове рабство);
- перетворення на рабів людей, яких звинуватили у здійсненні державних або інших тяжких злочинів та ін.

Рабовласники і раби становили основу рабовласницького суспільства, вони були *«основними»*, але не займали всієї соціальної структури суспільства. Разом з ними існували і різні так звані *«неосновні»* класи і соціальні групи (вільні і напіввільні). Серед них можна назвати, напр., селян-общинників та ремісників в країнах Стародавнього Сходу (Вавилон, Індія, Китай), торгових людей, вільновідпущеників та метеків – чужоземців в Римі та Афінах, пeregринів та колонів в Римській імперії та ін.

Вільні і напіввільні верстви суспільства, зокрема, ремісники та дрібні землевласники, регулярно розорялися та ставали залежними від великих землевласників та лихварів. Їх відносно дорога праця просто витіснялася набагато дешевшою працею рабів. Будучи відірваними від землі і своїх засобів виробництва, вони, як правило, поповнювали практично безправні і численні, особливо в рабовласницькому Римі і Афінах, ряди люмпенів. Попри те, що становище вільних і напіввільних верств суспільства значно відрізнялося від становища рабів, вони разом з рабами зазнавали жорстокої експлуатації з боку рабовласників. *«Найяскравіше»* це виявлялося, наприклад, стосовно такої категорії вільних людей Риму, як пeregрини. До складу яких входили мешканці провінцій імперії, які не мали римського громадянства, і римські громадяни, які піддавалися виселенню за скоєнні злочини, а також стосовно колонів, які фактично були прив'язані до орендованих ними земельних ділянок. На них майже не поширилося римське право, вони постійно знаходилися в залежному стані. Особливо важким було становище колонів, які були прикріплені до землі і могли бути продані разом зі своєю парцелою. Вони не були рабами, але і не вважалися вільними. Рабовласницька держава при цьому, будучи фактично *«організацією»* класу рабовласників, використовувала усі можливі засоби для оформлення та зміцнення економічного базису рабовласницького суспільства, для забезпечення стійкості і захисту суспільно-політичного ладу, для утримання панівного становища рабовласників над рабами, для приборкання незможних та рабів.

Основні функції та механізм рабовласницької держави

Рабовласницька держава здійснювала низку внутрішніх і зовнішніх функцій. Серед **внутрішніх функцій** найголовнішою виступала функція організації та підтримки найбільш оптимальних умов для експлуатації розорених вільних людей і рабів. Держава при цьому, будучи власником великої кількості землі, копалень і величезної кількості рабів, не лише створювала умови для експлуатації, але і сама виступала як експлуататор. Найяскравіше це виявлялося у Стародавньому Єгипті, де рабовласницька держава упродовж всієї історії свого існування незмінно виступала, з одного боку, як верховний власник землі, що мав право збору податків та залучення до

виконання громадських робіт, а з іншого – прямий власник великої кількості землі, води, іригаційних каналів, рабів. Рабовласницька держава Стародавнього Єгипту, разом з іншими стародавніми східними державами, з метою підтримки економіки країни в умовах несприятливого для сільського господарства клімату змушена була приділяти велику увагу організації громадських робіт з будівництва та постійного використання загороджувальних гребель, зрошувальних каналів тощо. Важливими внутрішніми функціями були також функція охорони приватної власності, функція придушення опору рабів. Необхідність здійснення цих функцій була викликана численними виступами рабів, повстаннями вільних, але збіднілих груп (*напр., повстання рабів та незаможних общинників в Єгипті (середина XVII ст. до н.е.), повстання рабів та вільновідпущеників в Малій Азії (I ст. до н.е.), повстання рабів під керівництвом Спартака в Римі (74-71 рр. до н.е.) та ін.*)

Здійснюючи функцію охорони, держава активно використовувала органи примусу (армія, суд, поліція), систему правових актів, а також різні узаконені форми залякування та терору відносно рабів (*напр., у Стародавній Спарті періодично влаштовували масові вбивства найбільш сильних і непокірних ілотів. За давньоримським законодавством, у разі вбивства рабом свого господаря, піддавалися страті всі раби, які знаходилися у момент вбивства під одним дахом зі вбивцею раби. Виняток становили лише ті раби, які наводили докази того, що вони надавали усіляку допомогу і захищали свого господаря із ризиком для власного життя.*)

Зрештою, активно використовувалися і різноманітні засоби духовного закабалення. Особливу роль при цьому відігравала релігія, яка освячувала погляди, згідно з якими фізична праця була лише долею вільновідпущеників та рабів. Цікавий момент: історія рабовласницького ладу знала чималу кількість різноманітних релігій, але всі вони, незважаючи на свої певні особливості, незмінно проводили одну і ту ж в соціальному плані лінію – ідеологічно обґрунтовували та захищали експлуатацію, закликали вільних, вільновідпущеників та рабів до покори перед рабовласниками.

До зовнішніх функцій відносять наступні напрями діяльності:

- завоювання нових територій та підкорення інших народів;
- захист країни від зовнішньої агресії;
- управління захопленими територіями;
- встановлення і підтримка дипломатичних, торгових і інших мирних відносин з різними країнами.

Зовнішні функції рабовласницької держави знаходилися у прямому зв'язку з внутрішніми. Залежно від конкретно-історичних умов розвитку рабовласницького суспільства, внутрішні та зовнішні функції держави поперемінно висувалися на перший або другий план. Під час внутрішніх соціальних потрясінь домінуючу роль набирали внутрішні функції, тоді як при веденні війни на перший план виходили зовнішні функції. Обидві функції реалізовувалися за допомогою спеціально створених органів, які у своїй сукупності складали апарат або механізм держави. Складовими частинами

виступали: армія, поліція, судові органи, органи державної влади, адміністративний і управлінський апарат.

Слід відзначити, що на ранніх стадіях розвитку рабовласницького ладу державний апарат відрізнявся відносною простотою структурою. На більш пізніх етапах – державний апарат постійно розростався та зміцнювався. Це було пов'язано, в першу чергу, з виникненням нових галузей економіки та господарства, ускладненням соціальної структури суспільства, загостренням протиріч тощо. З розвитком суспільства розросталися і правоохоронні органи, зміцнювалася судова система, чіткіше виділялося коло посадових осіб, складалася система органів влади та управління, а також система інших інститутів та установ, що входили у державний механізм. При цьому державний апарат формувався за жорстко класовим принципом. Вищі посади у державі займали представники панівного класу. На нижчі посади допускалися представники інших класів та соціальних верств суспільства (*напр., у поліцейські наряди Стародавніх Афін брали виключно рабів*).

Велику роль в діяльності державного механізму відіграли жерці. Маючи силу дії на уми і поведінку людей, вони часто обожнювали царів, імператорів та фараонів, створювали релігійний культ глави держави і тим самим зміцнювали існуючий державний устрій. Разом з іншими представниками панівного класу жерці займали привілейоване становище в суспільстві. Недоторканість їх особи і майна, святість релігійних звичаїв часто закріплювалися в законах і охоронялися державою.

2.3. Характерні риси держави і права країн Стародавнього Сходу

Перші сталі державні утворення виникли на Сході у VI-III тис. до н.е. Це були країни, розташовані на схід і південний схід від греко-римського світу, а саме: держави та народи Південної Азії (Вавилон та Ассирія, раніше Шумер та Аккад), Хетська держава, Фінікія, Єврейські царства, Урарту та ін.), частково Північної Африки (Єгипет), а також Індії та Китаю. Слід зазначити, що поняття «Схід» використовується не лише як географічне, а як історико-культурне та цивілізаційне. Саме тут вперше в історії склалися соціально-політичні інститути, держава, право, зародились світові релігії та виникла писемність. Головною причиною виникнення держав саме тут було те, що основну частину території цих країн становлять долини великих повноводних рік (*напр., у долині р. Ніл розташовувався Єгипет, у межах річки Тигру і Євфрату – Шумер та Аккад*) і лише на периферії простяглися гірські системи. Східні країни досить швидко скористалися перевагами свого географічного положення, адже природні умови (родючість ґрунтів, можливість їх зрошення, наявність руди та ін.) сприяли загальному розвитку продуктивних сил та в кінцевому рахунку визначили державні форми та культуру цих країн.

Під час вивчення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», як правило, прийнято вивчати державні та правові системи Стародавнього Єгипту, Вавилону, Індії та Китаю. Кожна з цих країн, звісно, має свої специфічні ознаки та закономірності утворення, розвитку та занепаду. Але

низка суттєвих ознак, дозволяє об'єднати їх в єдину групу країн «Стародавнього Сходу». Серед них можна виділити три основні групи ознак:

- що стосуються соціальної форми еволюції східних суспільств;
- що стосуються політичної організації східних держав;
- що стосуються системи держав країн Стародавнього Сходу.

Соціальна форма еволюції давніх східних суспільств

Однією з соціальних форм, яка відіграла вирішальну роль в еволюції давніх східних суспільств, була **сталість сільської общини**, яка зберегла риси патріархально-родової організації. Зміцненню позицій родової общини сприяли колективні зусилля її членів, спрямовані на створення іригаційних споруд. Певним пережитком первіснообщинного ладу була й наявність питомої ваги праці вільних общинників у виробництві. Сільська община стримувала розвиток **приватної власності** на землю (*напр., навіть боргова кабала поширювалась на особу, а не на земельний наділ*). Якщо приватна власність і існувала, то її розвиток в цілому був дуже слабким. Землеволодіння мало колективний характер, тобто верховним власником землі виступала община або держава. З часом почали складатися царські та храмові господарства, які створювались за рахунок привласнення общинних земель.

Такий устрій господарського життя визначив і строкатий соціальний склад країн Стародавнього Сходу. *Можна виділити три основні соціально-класові утворення, між якими було відсутнє чітке розмежування:*

- категорії осіб, позбавлені засобів виробництва, підневільні робітники та раби;
- дрібні товаровиробники – селяни-общинники та ремісники;
- панівний соціальний стан, який включав в себе придворну та військову знать, заможну верхівку землевласницьких общин та ін.

Як особливу характерну рису країн Стародавнього Сходу можна виділити їх традиційність. Різноманітність та історична спадковість соціально-політичних, правових форм та інститутів, релігійної ідеології Стародавньої Індії та Китаю (Стародавній Єгипет та Вавилон припинили своє існування, як централізовані держави, ще до н.е.) пережили століття.

Політична організація давніх східних держав

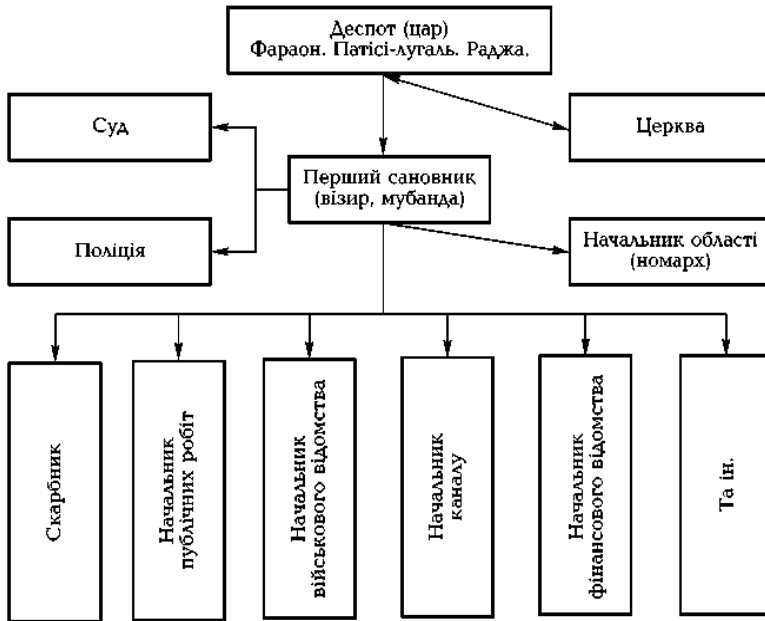
Домінуючою формою державної організації східних країн була деспотія. Хоча і їм були властиві і республіканські форми правління, в яких значну роль відіграли традиції родової демократії (*напр., республіки в містах-державках – Фінікії, Месопотамії*). В самому понятті «східна деспотія» прийнято виділяти наступні ознаки:

- форма правління з необмеженою владою спадкового монарха;
- обожнення його особи та зосередження в його руках релігійної влади;
- монарх був верховним власником землі, одноосібним законодавцем та вищим суддею;
- централізована держава з деспотичним режимом та розгалуженим чиновницьким апаратом.

Виходячи з цього деспотичну владу доцільно визначити як систему трьох принципів: *єдиновладдя – єдиногобожжя – єдинодумство*.

Головними функціями держав Стародавнього Сходу були організація громадських робіт, стягнення податків, будівництво іригаційних споруд, забезпечення оборони від зовнішньої агресії, захоплення інших народів. Звідси і функціонування трьох головних відомств – внутрішніх справ, військових справ та публічних робіт. Влада над підлеглими утримувалась не за посередництва закону, а шляхом фактичного залякування. Більше того, державний примус підкріплювався і домінуючою ідеологією. Держава активно підтримувала сам культ богів. Високе соціальне становище служителів культури призводило до того, що вони безпосередньо брали активну участь у здійсненні правосуддя.

Система державних органів давньосхідних деспотичних держав (Єгипет, Вавилон, Індія)¹

Система права країн Стародавнього Сходу

Для системи права держав Стародавнього Сходу було характерним збереження пережитків первіснообщинного ладу, що відобразилося у слабкому розвитку права приватної власності на землю, у збереженні патріархальної

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

родини, колективній відповідальності членів за злочини, відповідальність за чужу вину, дія принципу «таліона». Крім того, система права закріплювала соціальну нерівність. Право держав Стародавнього Сходу було тісно пов'язане з релігією та мораллю, безпосередньої правові норми мали релігійне обґрунтування (хоча були і окремі винятки). Відповідно саме правопорушення – це одночасно і порушення норм релігії і моралі.

Основним джерелом права давніх східних цивілізацій впродовж тривалого часу були звичаї, які довгий час не записувались, а зберігали в усній традиції і пам'яті членів племені. Звичай наповнений новим соціальним змістом, санкціонований державою, залишався основним джерелом права. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї та вже встановлену юридичну практику. З цим був пов'язаний їх казуїстичний характер, тобто правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. Нерозвиненість правотворчої техніки сповільнювала процес зміни та утворення нових правових норм. Як наслідок процесу – консерватизм та формалізм давнього східного права.

У правових системах Стародавнього Сходу досить складно віднайти уяву про галузі права, про чіткі відмінності злочинів від приватних правопорушень. Водночас, лише на перший погляд, правові документи давніх східних держав викладені безсистемно та без внутрішньої логіки, але вона присутня. Більше того для внутрішня логіка визначається або релігійними концепціями про тяжкість, гріховність тієї чи іншої поведінки людини у Стародавньому Вавилоні і в Стародавньому Китаї або релігійною концепцією світостворення, станового поділу в Стародавній Індії. Казуїстика, консерватизм та формалізм права свідчать про досить низький рівень юридичної техніки у країнах Стародавнього Сходу. Тому всі високорозвинені правові культури, які були попередниками римського права, включаючи і давні східні, прийнято називати архаїчними або стародавніми.

Зрештою, надмірна централізація управління, архаїзм права, застій у розвитку суспільних відносин вели до стагнації процесів історичного розвитку країн Стародавнього Сходу. З часом Східна цивілізація втратила свою роль лідера, на зміну їй поступово прийшла Західна.

2.4. Характерні риси держави і права рабовласницьких держав Античного світу

Абсолютно нова сходинка людської цивілізації була пов'язана з розвитком античного грецького та римського суспільства, яке сформувалося на Півдні Європи в басейні Середземного моря і досягло свого апогею у I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. Саме тоді Античність подарувала людству шедеври літератури, мистецтва, досягнення науки та філософії, зразки демократичної державності.

Античні держави, як і країни Стародавнього Сходу, мають свої специфічні ознаки, які дозволили виділити їх в окрему групу рабовласницьких держав.

Ознаки, які стосуються соціальної форми

Для держав Середземномор'я був характерний швидкий темп розпаду первіснообщинного ладу, якому сприяв природно-географічний фактор. Греція, наприклад, представляла собою гірську країну, де не було земель, що вимагали іригаційних та інших значних громадських робіт. Відповідно в античному суспільстві не могла тривалий час зберігатися сільська община східного формату. Навпаки, тут значного розвитку набули металообробка та ремесло. Також був характерний і розвиток приватновласницьких відносин, приватної власності на засоби виробництва, рабів та ринкового господарства. Це зумовлювалось високим рівнем розвитку ремесла, торгівлі, товарного обміну та, зрештою, зовнішньоекономічних відносин. Рабство набуло класичного характеру, оскільки становило основу виробництва. Цьому сприяла рання ліквідація боргового рабства, раби в основному формувались із чужоземців. Саме в античному суспільстві раб розглядався як річ, як об'єкт права.

Крім того була характерна і посилена соціальна диференціація суспільства, яка характеризувалася наявністю різних соціальних прошарків безпосередньо серед вільного населення. Гостра боротьба між класово-соціальними угрупованнями сприяла швидкому переходу від примітивних держав до високорозвиненої форми державності.

Ознаки, що стосуються політичної організації Стародавньої Греції та Стародавнього Риму

За формою державного устрою перші античні держави були полісами. Поліси представляли собою об'єднання декількох сільських общин навколо міського центру. *Цей процес був зумовлений низкою причин:*

- держави виникли в результаті розпаду невеликих родоплемінних общин;
- природно-географічні умови (гірські хребти, затоки) були істотною перешкодою на шляху політичного об'єднання країни і робили неможливим здійснення централізованого управління.

Зрештою, монархії родового ладу були з часом просто замінені *республіканським устроєм*, який виявився у найрізноманітніших своїх формах – аристократія, демократія, олігархія, плутократія і т.п. *Водночас, не забуваймо, що антична демократія досягла своєї вершини саме Стародавній Греції.*

З часом полісна система поступово відійшла (у II ст. до н.е. припиняє своє існування давньогрецька державність), оскільки виявилася неспроможною справитись з повстаннями рабів і забезпечити внутрішню громадську єдність та стабільність. У I ст. до н.е. на зміну Республіки у Римі приходять імперія, яка поступово розірвала з полісно-республіканською демократією і поступово набула рис середньовічної державності.

Ознаки, які стосуються античного права

Право античного світу було звільнено від релігійно-міфологічного нашарування, що було зумовлено утвердженням полісної системи та активізацією правотворчої діяльності. На зміну звичаям прийшов **закон**, який мав світський характер і був виражений у письмовій формі. Визнання законодавства, а не звичаю як основної форми правотворчості (у Греції) або як одного із джерел права (у Римі) сприяло швидкій кодифікації правових звичаїв,

що склалися ще в архаїчну епоху. Було розроблено процедуру прийняття законів. Право асоціювалося з розумом і справедливістю, що сприяло утвердженню правової держави. Панував культ закону, дотримання законів було справою честі, а не лише юридичним обов'язком. За часів Стародавнього Риму взагалі була сформована відносно досконала правова система, яка мала цілісний і загальний характер. Як результат, відбувся і поділ загального права на окремі галузі.

Таким чином, римське право – це досконале в техніко-юридичному відношенні право, яке було здатне врегулювати ринкові відносини та задовольняти вимоги розвиненого громадського суспільства. Важливою ознакою античного права є виникнення та розвиток римської юриспруденції, на основі якої зародилась юридична професія та бере свій початок правова освіта.

Хронологічна таблиця

1822 р.	Французький лінгвіст Ж.-Ф. Шампольон знайшов «ключ» до дешифрування староегипетського письма (рік народження науки «єгиптологія»)
1899-1914 рр.	Німецькі археологи розкопували Вавилон, у тому числі одне із семи чудес світу – Вісячі сади Семіраміді
1901 р.	Французька археологічна експедиція в м. Сузи в Ірані знайшла базальтову стелу, на якій були висічені закони царя Хаммурапі
1911-1913 рр.	Початок систематичних археологічних робіт у Китаї після закінчення Синхайської революції

Персоналії

Августин Блаженний Аврелій (354-430 рр.) – християнський теолог і філософ, впливовий проповідник. Один з Батьків християнської церкви, засновник августинізму. Родоначальник християнської філософії історії. Християнський неоплатонізм Августина панував в західноєвропейській філософії і католицькій теології до XIII ст., коли йому на зімну прийшов християнський аристотелізм А. Великого і Ф. Аквінського.

Аристотель, Арістотель (384-322 рр.) – давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки. Аристотель жив і працював у той час, коли культура вільних грецьких міст-держав досягла найвищого розквіту і почала поширюватись разом із завойовницькими війнами Олександра Македонського далеко за межі Балканського півострова. Культура Еллади поступово проникла в Єгипет, Персію, Межірччя Тигру і Євфрату, Середню Азію та Індію.

На долю Аристотеля випала місія підвести підсумок досягнень учених і філософів Античної Греції і, узагальнивши їх працю, передати наступним поколінням. Ним були закладені основи біології, фізики, етики, логіки, психології, соціології.

Бенедикт Спіноза, Барух Спіноза (1632-1677 рр.) – нідерландський філософ-раціоналіст, натураліст, один з головних представників філософії Нового часу.

Вільфредо Парето (1848-1923 рр.) – італійський інженер, економіст і соціолог. Один з основоположників теорії еліт. На думку В. Парето, суспільство має пірамідальну структуру, на вершині якої перебуває еліта – керівний соціальний прошарок, який направляє життя усього суспільства. Запорука успішного розвитку суспільства – своєчасне оновлення (ротація, кооптація) еліти.

Відомий його вислів: «Історія – це кладовище аристократії».

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945 рр.) – український філософ, природознавець, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, космізму. Один з творців теорії ноосфери.

За висловом вченого «у біосфері існує велика геологічна, можливо, космічна сила, планетна дія якої зазвичай не береться до уваги в уявленнях про космос. Ця сила є розум людини, спрямована і організована воля його як істоти суспільної». Вчений збагатив науку ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямків сучасної мінералогії, геології та ін.

Гаetano Моска (1853-1941) – італійський економіст, соціолог і політолог. Розробник концепції «панівного політичного класу», яку уперше виклав в «Теорії урядів та парламентське правління. Історичне та соціальне дослідження» (1884 р.), згодом в книзі «Правлячий клас» (1896 р.) і праці «Основи політичної науки» (1896, 1923 рр.).

Г. Моска відзначав, що влада в суспільстві здійснюється особливою організованою меншістю (політичний клас). Здійснення влади в суспільстві багато в чому залежить від способу збереження і відтворення політичного класу. Аналізуючи структуру і динаміку правлячого класу, Г. Моска відмітив дві властиві йому тенденції: аристократична і демократична.

Аристократична тенденція виявляється в тому, що влада, прагне всіляко закріпити своє панування і передати владу у спадок. Спостерігається, за виразом Г. Моски, «кристалізація» правлячого класу, певна застиглість форм і методів управління, консерватизм. Оновлення еліти при цьому відбувається дуже повільно. Демократична тенденція спостерігається тоді, коли в суспільстві відбуваються зміни у співвідношенні політичних сил. Ті, що перебувають при владі частково втрачають своє значення, і тоді зміни у складі правлячого класу відбуваються шляхом поповнення його рядів найбільш здатними до управління і активними представниками нижчих верств суспільства.

Таким чином, Г. Моска виділив три способи, за допомогою яких правлячий клас «закріплює і оновлює себе»:

- спадкоємство влади;
- вибір політичного керівництва;
- кооптація¹.

¹ **Кооптація** – введення до складу виборного органу нових членів або кандидатів власним рішенням даного органу без проведення додаткових виборів

Будь-який політичний клас, на думку Г.Моска, прагне до збереження і відтворення своєї влади шляхом спадкоємства. Водночас у суспільстві завжди є інші політичні сили, які йдуть до влади, використовуючи для цього систему виборів.

Гуго Гроцій (1583-1645 рр.) – нідерландський юрист та поет, один із основоположників сучасного міжнародного права («Вступ до голландської юриспруденції», «Право війни та миру»).

Його трактат «Про право війни і миру» до 1775 р. витримав 77 видань. У цій праці вперше було теоретично розглянуто та обґрунтовано саму ідею міжнародного права. Гуго Гроцій розробив положення про права посла, які в цілому й досі є загальноприйнятими.

Дені Дідро (1713-1784 рр.) – французький філософ та енциклопедист епохи Просвітництва.

Автор відомих праць «Думки про пояснення природи», «Філософські принципи матерії та руху». У своїх роботах він обґрунтував принципи послідовного матеріалізму, за якими єдиною реальністю може бути лише матерія і рух. У єдиний процес еволюції світу Д. Дідро додав існування людини, суспільства. Найбільш відомою є діяльність Д. Дідро зі створення «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел».

Джеймс Джордж Фрейзер (1854-1941 рр.) – представник англійської соціальної антропології, еволюціоніст, релігієзнавець, етнолог.

Найвідоміша його робота «Золота гілка» (1890 р.) – монументальна праця з 13 томів. Дж. Фрейзер зібрав величезний фактичний матеріал, що дозволив йому за допомогою порівняльно-історичного методу показати зв'язок між сучасними релігіями та первісними віруваннями, виявити земні витоки релігійного світозуміння. За Дж. Фрейзером, історію людства можна поділити на три стадії:

- магія;
- релігія;
- наука.

Джон Локк (1632-1704 рр.) – англійський філософ, один із основних представників англійського емпіризму та Просвітництва.

Вважав найкращою формою конституційну монархію, для чого необхідним є поділ гілок влади на парламентську, виконавчу та федеральну. У своїй теорії суспільного контракту він виходив із природного стану людства, в якому, люди мають право на життя, рівність, свободу та приватну власність. В природних умовах, ущемлення кимось чиїхось прав може закінчитися помстою, а внаслідок помсти за помсту може виникнути війна. Для уникнення цього потрібна держава в якості арбітра.

Держава повинна забезпечувати права людей на кращому рівні, ніж це можуть самі люди в природному стані. Якщо права людей масово порушуються, тоді вони мають право скинути владу. Дж. Локк також вперше довів право людини на прагнення до щастя, а не лише на самозбереження.

Погляди Дж. Локка мали сильний вплив на декларацію незалежності, конституцію США та революційної Франції. Найбільш відомий розробкою

принципів демократичної революції. «Право народу на повстання проти тиранії» послідовно розвинене Дж. Локком у роботі «Роздуми про славетну революцію 1688 року».

Елсорт Хантінгтон (1876-1947 рр.) – американський географ.

Прихильник ідей географічного детермінізму і геополітики. У своїх роботах намагався пояснювати відмінностями в природних умовах (передусім в кліматі) панування «білого» населення країн, розташованих в помірному поясі, над «кольоровими» народами тропічних країн та регіонів.

Жан Габріель Тард (1843-1904 рр.) – французький соціолог і кримінолог, один із засновників суб'єктивно-психологічного напрямку в західній соціології.

На думку Ж. Тарда, основою розвитку суспільства виступає соціально-комунікаційна діяльність індивідів у формі наслідування (імітації) – «суспільство, врешті-решт, є наслідування». Під процесом наслідування він розумів елементарне копіювання і повторення одними людьми поведінки інших. Процеси копіювання і повторення торкаються дійсності, вірувань, установок тощо, які відтворюються з покоління в покоління завдяки наслідуванню. Цей процес сприяє збереженню цілісності суспільства.

Особливою темою досліджень Ж. Тарда було порівняльне вивчення натовпу і публіки. Він виступав проти опису його сучасності як «століття натовпу». З його точки зору, XIX ст. – це, швидше, століття публіки.

Жозеф Артюр де Гобіно (1816-1882) – французький письменник-романіст, соціолог. Автор арійської расової теорії, згодом узятої на озброєння націонал-соціалістами.

Йоганн Крістоф Фрідріх фон Шиллер (1759-1805 рр.) – німецький поет, філософ, теоретик мистецтва і драматург, професор історії і військовий лікар.

Автор «Оди до радості», змінена версія якої стала текстом гімну Європейського союзу.

Карл Август Вітфогель (1896-1988 рр.) – німецько-американський соціолог та синолог.

В 1957 р. опублікував фундаментальне дослідження «Східний деспотизм: порівняльне дослідження тоталітарної влади». Спираючись на поняття азійського способу виробництва, запроваджене К. Марксом, К. Вітфогель проаналізував історичні східні деспотії і вказав на загальну для останніх особливість – велике значення іригації для ведення сільського господарства. Він назвав такі громадські системи «іригаційними імперіями».

Усі такі системи, на його думку, мають загальні характерні риси:

- відсутність приватної власності на землю;
- абсолютна влада державної бюрократії, керованої з центру;
- відміна ринкової конкуренції і приватної власності;
- відсутність соціальних класів;
- абсолютна влада правителя, який очолює бюрократичну систему.

Переходячи до сучасності, К. Вітфогель висловив думку про схожість «іригаційних імперій» минулого з політичними системами в СРСР і нацистській

Німеччині. Він прийшов до висновку, що в СРСР був побудований не соціалізм, а сучасний варіант східної деспотії, заснованої на азіатському способі виробництва.

Карл Генріх Маркс (1818-1883 рр.) – німецький філософ, соціолог, економіст, письменник, політичний журналіст, громадський діяч.

Його роботи сформували у філософії діалектичний і історичний матеріалізм, в економіці – теорію додаткової вартості, в політиці – теорію класової боротьби. Ці напрями стали основою комуністичного і соціалістичного руху і ідеології, отримавши назву «марксизм». Автор таких робіт, як «Маніфест комуністичної партії» (1848 р.), «Капітал» (1867 р.). Деякі його роботи написані в співавторстві з Ф. Енгельсом.

Карл Каутський (1854-1938 рр.) – німецький економіст, історик і публіцист. Теоретик класичного марксизму, редактор четвертого тому «Капіталу» К. Маркса.

Клод Леві-Стросс (1908-2009) – французький етнограф, соціолог і культуролог. Творець школи структуралізму в етнології (структурна антропологія), теорії «інцесту», дослідник систем спорідненості, міфології і фольклору.

Лев Йосифович Петражицький (1867-1931) – російський і польський учений, правознавець, соціолог, філософ.

Перші роботи Л. Петражицького були присвячені цивільному праву. Згодом розробляв загальну теорію права. Автор психологічної теорії права.

На думку Л. Петражицького, людина під впливом емоцій схильна приписувати зовнішньому авторитету, собі і іншим людям різні права і обов'язки, проектуючи на них свої внутрішні переконання з приводу того, як слід поводитися в тій або іншій ситуації. Тривалий час, пояснював Л. Петражицький, взаємодія «норм – законів», інститутів і поведінки людей здійснювалася несвідомо, але з виникненням соціології з'явилася можливість вести людство свідомо, шляхом особливої «політики права».

Йому належить ідея розділення права на «офіційне» і «інтуїтивне». *Перше* – санкціоновано державою, воно відстає у своїй зміні від змін духовного, економічного і соціального життя, тоді як *друге* – вільно змінюється відповідно до соціокультурних зрушень. «Інтуїтивне право» більше «доброякісне» порівняно з «офіційним».

Психологічна теорія походження держави також багато в чому заснована Л. Петражицьким.

Лев Ілліч Мечников (1838-1888 рр.) – російський вчений, географ, етнограф, історик, соціолог і публіцист.

Л. Мечників виступав проти расизму та проти географічного фаталізму. Він прибічник природничо-наукового матеріалізму. Його вважають «батьком» російської геополітики.

Земна цивілізація, на думку Л. Мечникова, розпочалася з праці, яка і створила людину. Причина праці, на його думку: «*Під страхом неминучої смерті річка-годувальниця примушувала населення об'єднувати свої зусилля на*

загальній роботі, вчила солідарності, хоч би насправді окремі групи населення ненавиділи один одного».

Таким чином, початок земних цивілізацій – деспотія. Прогрес здійснюється при поступовому розвитку особистості, її прагненні до свободи, анархії. Чим вільніше суспільство, тим важчі для життя природні середовища воно може освоїти.

Людвіг Гумплович (1838-1909 рр.) – польський соціолог, економіст і юрист. Професор університету в Граці, представник соціального дарвінізму.

Микола Костянтинович Михайловський (1842-1904 рр.) – російський публіцист, соціолог, літературний критик, літературознавець, перекладач, теоретик народництва.

Розробляв теорію «героїв і натовпу», що пояснювала механізм колективної дії схильністю людини до наслідування. Він вважав, що психологічна дія особи залежить від сприйняття маси, і в принципі будь-яка людина, а не обов'язково видатна особистість, виявившись випадково попереду натовпу, може зіграти важливу роль в певних подіях.

Олександр Леонідович Чижевський (1897-1964) – радянський учений, один із засновників космічного природознавства, біофізик, основоположник космічної біології, винахідник, філософ, поет, художник.

П'єр Тейяр де Шарден (1881-1955 рр.) – французький католицький філософ і теолог, біолог, геолог, палеонтолог, археолог, антрополог.

Зробив значний вклад в палеонтологію, антропологію, філософію і католицьку теологію. Один з першовідкривачів синантропа. Один з творців теорії ноосфери (разом з В. Вернадським), створив свого роду синтез католицької християнської традиції і сучасної теорії космічної еволюції. Не залишив після себе ні школи, ні безпосередніх учнів, але заснував нову течію у філософії – тейярдизм.

Томас Гоббс (1588-1679 рр.) – англійський філософ-матеріаліст, один із засновників теорії громадського договору і теорії державного суверенітету. Відомий ідеями, що отримали поширення в таких дисциплінах, як етика, теологія, фізика, геометрія і історія.

Він один із засновників «договірної» теорії походження держави. *Як більшість політичних мислителів після Бодена, Т. Гоббс виділяв всього три форми держави:*

- демократію;
- аристократію;
- монархію.

Демократію він не схвалював («чорні недоступна велика мудрість») і при демократії виникають партії, що, зрештою, призводить до громадянської війни.

Аристократія краща форма устрою, але вона тим досконаліше, чим менше схожа на народне правління і чим більше зближується з монархією.

Найкраща форма держави, за переконанням Т. Гоббса, – монархія. Вона найбільше відповідає ідеалу абсолютної і неподіленої влади. Державу Т. Гоббс розглядав як результат договору між людьми, що поклав кінець природному додержавному стану «війни усіх проти усіх». Він дотримувався принципу

правового позитивізму і звеличував роль держави, яку він визнав абсолютним сувереном. В питанні про форми держави симпатії Т. Гоббса – на боці монархії. Відстоюючи необхідність підпорядкування церкви державі, він вважав необхідним збереження релігії як знаряддя державної влади для приборкування народу.

Томас Роберт Мальтус (1766-1834 рр.) – англійський священник і учений, демограф і економіст, автор теорії, згідно якої неконтрольоване зростання народонаселення повинне привести до голоду на Землі. В 1798 р. він опублікував свою книгу «Нарис про закон народонаселення».

Три основні тези його твору:

- через біологічну здатність людини до продовження роду, його фізичні здібності використовуються для збільшення своїх продовольчих ресурсів;
- народонаселення суворо обмежене засобами існування;
- зростання народонаселення може бути зупинене лише зустрічними причинами, які зводяться до моральної стриманості або нещастя (війни, епідемії, голод).

Також Т. Мальтус прийшов до висновку, що народонаселення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування – в арифметичній.

Мінуси теорії Т. Мальтуса з сучасної точки зору:

- автор використав некоректну міграційну статистику (не враховував емігрантів);
- не брав до уваги механізми саморегуляції чисельності людства, що призводять до демографічного переходу. Проте за часів Т. Мальтуса це явище спостерігалось лише у великих містах, в яких мешкала меншість населення, тоді як нині воно охопило цілі континенти;
- закон виснаження родючості ґрунту. Т. Мальтус вважав, що не накопичення капіталу, ні науково-технічний прогрес не компенсують обмеженість природних ресурсів.

Водночас, його теорія досить коректно описує закономірності економіко-демографічної динаміки доіндустріальних суспільств.

Філмер сер Роберт (1588-1653 рр.) – англійський політик-мислитель, який відстоював патріархальну ідею.

Філмер стверджував, що будь-яка законна державна влада ґрунтується на наданих Богом Адамом правах на абсолютний суверенітет і приватну власність на весь світ із спадкоємством цих прав за принципом первородства. Батьківство і політичне правління, в принципі, одне і те ж. Проте через втрату відомостей про істинних спадкоємців після розділу світу між синами Ноя, як змушений був визнати Філмер, будь-який уряд, який залишається при владі, повинен визнаватися законним, незалежно від його походження.

Незважаючи на те, що погляди Філмера на природу суверенітету співпадають з поглядами Гоббса і Бодена, він повністю заперечував ідею Гоббса про те, що суверенітет породжується первинною свободою індивідів за посередництва громадського договору.

Фома Аквінський, Фома Аквінат, Томас Аквінат (1225-1274 р.) – філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, учитель церкви, Doctor Angelicus, Doctor Universalis, «princeps philosophorum» («князь філософів»), засновник томізму, член ордену домініканців.

З 1879 р. визнаний найбільш авторитетним католицьким релігійним філософом, який пов'язав християнське віровчення з філософією Арістотеля. Сформулював п'ять доказів буття Бога. Він виділяв шість форм правління.

Справедливі форми правління:

- монархія,
- аристократія
- полісна система.

Несправедливі форми правління:

- тиранія;
- олігархія;
- демократія.

Найкраща форма правління – монархія, оскільки рух до загального блага найефективніше здійснюється, спрямовуючись єдиним джерелом. Відповідно найгірша форма правління – тиранія.

Церковну владу Ф. Аквінський ставив вище за світську, з огляду на те, що перша спрямована на досягнення божественного блаженства, тоді як остання обмежується переслідуванням лише земного блага.

Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844-1900 рр.) – німецький мислитель, філософ, психолог, філолог.

Був критиком традиційної моралі, утилітаризму, тодішньої філософії, німецького ідеалізму та романтизму і сучасного йому життя в цілому. Його часто вважали натхненником філософського та літературного екзистенціалізму, а пізніше і постмодернізму.

Сформував концепцію «надлюдини». Радянська пропаганда називала Ф. Ніцше провісником фашизму, але сучасні філософи сходяться на думці, що Ф. Ніцше не був ані фашистом, ані нацистом. Це підтверджує той факт, що він писав про «надлюдину» як про окремих об'єкт людської спільноти. Всупереч цьому фашизм розглядається як колективне явище або інакше стадний інстинкт.

Фрідріх Енгельс (1820-1895 рр.) – німецький підприємець, політичний діяч, філософ, історик, публіцист. Один з основоположників марксизму – перший систематизатор та видавець творів К. Маркса.

Фріц Гребнер (1877-1934 рр.) – німецький етнограф.

Засновник культурно-історичної школи (у етнографії). Відкидаючи ідею прогресу народів і загальні закони історичного розвитку, він користувався методом суто механічного вивчення окремих культурних явищ. Схожі явища в культурах різних народів, на думку Ф. Гребнера, нібито є наслідком їх походження з одного центру. Уся історія культури – це історія переміщень по земній кулі декількох культурних комплексів і їх механічних з'єднань.

Шарль-Луї де Секонда, барон Ля Бред і де Монтеск'є (1689-1755 рр.) – французький письменник, правознавець і філософ, автор роману «Персидські листи», статей з «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», праці «Про дух законів» (1748 р.).

Прибічник натуралістичного підходу у вивченні суспільства. Розробив доктрину про розділення влади. Його політичне вчення зводилось до наступних тез: свобода може бути забезпечена лише законами: «Свобода є право робити все, що дозволено законами». Він вважав необхідним, щоб у будь-якій сучасній державі влада мала поділятися на законодавчу, виконавчу і судову. При цьому, виконавчу владу має очолювати король (президент).

Ш. Монтеск'є встановив прямий зв'язок законів з кліматом: «Від відмінності в потребах, що породжуються відмінністю клімату, відбувається відмінність в образі життя, а від відмінності в образі життя - відмінність законів».

Він встановив відповідність між законами і принципами правління. Під принципом правління він розумів засадничу пристрасть, яка приводила в рух ту або іншу форму правління. Для республіки таким є політична доброчесність, для монархії – честь, а для деспотії – страх.

Політичні і правові ідеї Монтеск'є справили безпосередній вплив на укладачів Конституції США, конституційне законодавство періоду Великої Французької революції, на Цивільний кодекс Франції 1804 р. Ще за життя Монтеск'є отримав європейську популярність завдяки роботі «Про дух законів».

Він вивів, що основною метою розділення влади є уникнення зловживання владою. Розділення і взаємне стримування влади є, згідно Монтеск'є, головною умовою для забезпечення політичної свободи в її відносинах до державного устрою.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як в історико-правовій науці тлумачать поняття «Стародавній Схід»?
2. Як в історико-правовій науці тлумачать поняття «Античний світ»?
3. У чому полягають відмінності державного механізму Східної та Західної цивілізацій?
4. У чому полягають відмінності правових відносин Східної та Західної цивілізацій?
5. Які природо-кліматичні умови були притаманні країнам Стародавнього Сходу та Античного світу?
6. Чи існувала на ранніх етапах розвитку держав приватна власність?
7. У чому полягає відмінність між домашнім та класичним рабством?
8. Чим зумовлювалася необхідність запровадження в перших державах світу деспотичних форм правління?
9. Назвіть основні тези концепції виникнення держави Томаса Мальтуса.
10. Назвіть автора «Оди до радості», змінена версія якої стала текстом гімну Європейського союзу.

11. Представником якої теорії виникнення держави є Клод Леві-Стросс?
12. Назвіть автора твору «Східний деспотизм: порівняльне дослідження тоталітарної влади».
13. Кому належить вираз «Історія – це кладовище аристократії»?
14. Поясніть значення терміну «ротація».
15. Кому належить праця «Золота гілка»?

Література

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
3. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / [уклад. Г.Г. Демиденко]. – Харків : Легас, 2002. – 130 с.
4. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / В.С. Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – 616 с.
5. Попенко Я.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / Я.В. Попенко, В.Д. Гапотій. – Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 440 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Тема 3

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО ВАВИЛОНУ

План

- 3.1. Особливості виникнення і розвитку держави і права Месопотамії
- 3.2. Утворення Вавилонської держави
- 3.3. Джерела права. Закони царя Хаммурапі

3.1. Особливості виникнення і розвитку держави і права Месопотамії

Ще з давніх часів, у нижній течії річок Тигра та Євфрату¹ на півдні Месопотамії проживали шумери. Чи були вони автохтонним населенням регіону або прийшлим однозначно складно сказати. Фактом є те, що вже у IV тис. до н.е. Шумер пережив період переходу від первісного ладу до класового суспільства. Поступово в окрему галузь господарства виокремилася скотарство, ремесло відділилося від землеробства, почалася елементарна обробка металів. У родинних та суспільних відносинах домінуючу роль почали відігравати чоловіки. Родова община трансформувалася у територіальну. Постійна необхідність регулювання розливу річок, осушування затоплених та зрошування засушливих районів, викликало необхідність будівництва великої і складної іригаційної системи. Водночас, примітивна техніка вимагала використання праці великої кількості людей, тому полонених, захоплених під час війн перетворювали рабів. Таким чином, на уламках родового устрою поступово визріло суспільство, а разом із ним держава.

Перші державні утворення у Месопотамії виникли на початку III тис. до н.е. Господарськими, політичними та культурними центрами були міста, які об'єднували навколо себе сільські поселення (громади). Найбільш відомими містами-держави у Месопотамії були **Ерідуг, Ур, Ніппур, Умма, Урук, Лагаш**².

---

¹ **Тигр** – річка в Туреччині, Сирії та Іраку. Довжина близько 1 900 км. Біля міста Ель-Курна (Ірак) зливається з річкою Євфрат, утворюючи річку Шатт-ель-Араб, що впадає в Перську затоку.

Євфрат – річка в Туреччині, Сирії та Іраку. Довжина близько 2 700 км (з річкою Мурат – 3065 км).

² **Ерідуг (Ерідуг, Урудуг, Ереду)** – стародавнє місто за десять кілометрів на південний захід від Ура. Ерідуг – найпівденніше з конгломерації міст, які вирости поряд з храмами. Швидко за все, він був заснований прямо на узбережжі Перської затоки, поруч з гирлом Євфрату.

Ур (Урім) – одне з найдавніших шумерських міст-держав Південного Межиріччя. Існувало з IV тис. до IV ст. до н.е. Ур був розташований у Південній Вавилонії, в низов'ях на західному березі Євфрату. Місто згадується у Старому Завіті як «Ур Халдейський», батьківщина пророка Авраама.

Ніппур (Нібру, Ніббур) – давнє священне місто Шумеру, історія якого розпочалася ще до V тис. до н.е. Розташоване за 160 км на південний схід від Багдаду.

Умма (Убме) – давнє місто-держава Шумеру у Південному Дворіччі. У III-му тис. до н.е. місто вело боротьбу з Лагашем за прикордонні території та канали.

Урук (Унуг, Ерех) – у III-му тис. до н.е. давнє місто-держава шумерів у Південному Дворіччі. Саме Урук став першим містом Південної Месопотамії. Навколо нього була збудована стіна, що свідчило про те, що Урук став містом, а не поселенням. У місті

За формою правління їх можна віднести до аристократичних республік. Між містами відбувалася постійна боротьба за панівне становище. Глави міст-держав обиралися народними зборами громадян або радою старійшин, що свідчить про певні пережитки родової демократії. У фінансовому відомстві Стародавнього Шумеру все чітко обліковувалось, фіксувалось, усі ділові документи після реєстрації зберігалися в архівах. Шумери раніше за інших народів запровадили десяткову і шістдесяткову систему обліку, застосовували дробі, розв'язували рівняння з двома невідомими.

Саме у Шумері були складені найдавніші закони та статuti. Населення складалося із заможної общинної знаті, вільних рівноправних общинників, рабів та інших залежних людей. У III тис. до н.е. північну частину Месопотамії почали заселяти **аккадці**¹ – вихідці із Сирії. Слід відзначити, що у шумерських містах постійно тривала боротьба за владу над храмовим господарством між жрецькою та світською знаттю. Не меншої гостроти набувала і боротьба між заможними та незаможними станами. Найвідомішим прикладом такої боротьби є події у Лагаші в 2370 р. до н.е. Саме тоді в місті загострилися відносини між знаттю та общинниками і ремісниками. Ця боротьба була спровокована постійним захопленням знаттю землі храмів, общинників, беззаконням та запровадженням нових податків. В результаті повстання до влади прийшов новий правитель **Урукагіна**. Після приходу до влади він обмежив владу чиновників, ініціював проведення грошової реформи та повернув сільським общинам та храмам відібрану у них землю. Водночас, правління Урукагіни виявилось нетривалим.

Сам процес розвитку інституту держави у Стародавній Месопотамії, як і в інших країнах Сходу, тривав декілька століть. Наприкінці XXIV ст. до н.е. правитель Умми, а пізніше й Уруку, зумів створити своєрідну конфедерацію держав Месопотамії, але лише як верховний жрець, а не монарх. Проте і це об'єднання виявилось нетривалим. Лише за правління Саргона країна була більш-менш консолідована. За його правління місцева номова знать почала втрачати свій вплив, вдалося створити єдину водопостачання. Влада правителя вважалася божественною. Водночас, як показав час, імперія Саргона також існувала недовго. Близько 2000 р. до н.е. Месопотамія була завойована кочівниками – **амореями**².

проживало до 6 тис. осіб, які представляли 3-4 народи. Місто стало храмовим та військовим центром Південної Месопотамії.

Лагаш – місто-державна шумерів у Месопотамії. Місто було населене переважно шумерським населенням, яке займалося землеробством та торгівлею. Лагаш виник, найімовірніше, на межі V-IV тис. до н.е.

¹ **Аккадці** – прийняте в науковій літературі визначення семітомовного населення Месопотамії другої половини III тис. до н.е., які говорили аркадською мовою. З ним пов'язано виникнення першої централізованої держави в історії Месопотамії – Аккадського царства. Самоназва аккадців (як і шумерів) – «чорноголові».

² **Амореї (аморіти)** – самоназва «сутії» – кочовий західно-семітський народ Стародавньої Передньої Азії.

3.2. Утворення Вавилонської держави

Держава III-ої династії Ура була розбита семітськими аморейськими племенами та горцями **еламітами**¹. Після цього аморіти на відміну від еламів, котрі після розграбування міст повернулися у гори, оселилися на завойованих територіях. Пізніше вони утворили на півночі та півдні Дворіччя два самостійні царства: на півночі – державу Ісин, а на півдні – місто-державу Ларса. Правителі обох держав намагалися продовжувати традиції династії Ура і називали себе «царями Шумера та Аккада». Завдяки клинописним табличкам, знайденим у Ніппурі, частково вдалося відновити збірник законів п'ятого царя династії Ісина Лілігіштара. Збірка містила наступні положення: закон не передбачав різного ставлення до рабів-військовополонених, рабів, яких було придбано та рабів-боржників; закони не закріплювали відмінностей у правовому становищі завойовників і підкореного ними населення Шумера та Аккада – це положення, найімовірніше, викликало невдоволення в середовищі самих аморитів.

Незабаром у країні розпочалося чергове повстання – до влади на певний час прийшла рабовласницька знать Шумера та Аккада. Завдяки археологічним пам'яткам вдалося відновити окремі фрагменти законів цього періоду. Вони передбачали охорону інтересів рабовласників та містили окремі положення стосовно системи покарань (*напр., була здійснена спроба врахувати під час судового вироку наявність злого умислу з боку особи, яка завдала комусь шкоди*). Водночас, володіння Ісина та Ларси не виходили за межі Дворіччя. Безпосередніми сусідами Ісина були: на північному заході держава Марі, розташована у середній течії р. Євфрату, на північному сході держава Ешнунна, розташована в долині р. Діяли – притоки р. Тигру. Археологічні розкопки на цих землях надали часткову інформацію про історію та культуру Передньої Азії початку II тис. до н. е.

Про суспільні відносини, що склалися в Ешнунні стало відомо завдяки збірнику законів царя Біланами (початок XX ст. до н.е.). Цей збірник (*збереглося близько 60 статей*) був написаний аккадською мовою. В ньому знайшли своє відображення наступні питання:

- визначення ціни на різні товари (мірилом були срібло та зерно);
- питання найму;
- захист власності мушкенумів та їх місце у суспільстві;
- надання позики;
- шлюбно-сімейні права.

---

¹ Еламіти вперше згадуються в шумерських джерелах 2680 р. до н.е. Столицею держави еламів було м. Суса. Проте еламіти залишалися в «тіні» до кінця XIII – початку XII ст. до н.е. Нині територія держави еламів відома під назвою Хузістан – гірський район на південному заході Ірану. Словом Елам є семітська вимова слова Нумма – «високогір'я». Еламіти, мабуть, були народом, який виник в результаті змішання прийшлого семітського племені і темношкірого місцевого населення. Сучасні лури – високорослі горці з коричневою шкірою і чорним волоссям, ймовірно, схожі на еламів.

Загалом же, закони Біланами майже не відрізнялися від інших правових пам'яток Дворіччя.

Результатом тривалої боротьби між різними правителями та династіями Межиріччя стало утворення могутньої держави царя Хаммурапі – Вавилонії (назва міста «Бабилі» (Вавилон) означає «Ворота бога»).

Вперше Вавилон згадується у легенді про Саргона, якого боги покарали за заподіяне місту зло. За часів правління третьої династії Ура Вавилон, поступово розпочав відігравати все більш значиму роль. Це підтверджують давні документи, де він фігурує поруч з містами Умма, Киш та Сіппар. Попри це, ще впродовж століття місто не стало лідером у регіоні.

Лише на почту XVIII ст. до н.е., коли Ісин втратив своє значення, Ларса в 1834 р. до н. е. була завойована еламаїтами, а північна частина Дворіччя була захоплена Ассирією, Вавилону вдалося зміцнити свої позиції. Збільшення ролі Вавилону у всьому Межиріччі припало на час правління одного з найталановитіших правителів Стародавнього Сходу царя **Хаммурапі** (1792-1750 рр. до н.е.).

На початку він визнав залежність від ассирійського царя **Шамшиадада I**, але після смерті останнього, Хаммурапі сприяв вигнанню його сина з Марі. З допомогою Хаммурапі престол зайняв **Зимрилім**. Таким чином розпочався новий етап розквіту Марі. Фактично Хаммурапі став союзником нового правителя. У своїй зовнішній політиці обидва царі також діяли спільно. Незабаром Хаммурапі захопив на півдні Ісин та Урук.

Після перемоги над Ешнунною війська Хаммурапі увійшли на територію царства Зимриліма та незабаром підкорили царство Марі. У наступні роки Хаммурапі взяв під свій контроль території вздовж течії Тигру, включаючи Ашшур. Об'єднавши основну та найважливішу частину долини Тигру та Євфрату, Хаммурапі став одноосібним господарем торговельних шляхів цього регіону. Вплив вавилонського царя поширився на території Еламу, Малу Азію та Сирію, хеттський племінний союз, фінікійську державу Угарит, Палестину. Цілком імовірно, що Вавилон за правління Хаммурапі встановив і економічні зносини з Стародавнім Єгиптом.

Сусільний лад

На початку II тис. до н. е. у Дворіччі поступово продовжували вдосконалюватися знаряддя виробництва та вдосконалювалася іригаційна система. Техніка використання іригаційної системи досягла досить високого рівня. Так, для зрошення полів використовувалися водопідйомні споруди. Більш досконалою стала і технологія обробки землі. Для виготовлення знарядь праці та зброї використовували бронзу. Це, у свою чергу, сприяло розвитку сільського господарства, яке продовжувало відігравати домінуючу роль в економіці Стародавнього Вавилону.

Поряд продовжувала розвиватися й технічна база різних ремесел, вдосконалювалася майстерність ремісників. Зокрема, у законах Хаммурапі названі представники десяти видів різних ремесел (ткачі, ковалі, теслярі, будівельники та ін.). Активно розвивалося торгівля та товарообмін, як наслідок поступово зростала роль **тамкарів** – торгових агентів царя. Вони вже мали

помічників, які займалися роздрібною торгівлею та супроводжували каравани з різними товарами.

Активно розвивався і грошовий обіг. Про наявність великої кількості срібла у торговому обігу свідчить досить невисокий відсоток за надання позики – 20 %. Значення позик та відсотків у господарському житті Стародавнього Вавилону отримало відображення не лише у діловому, а й у навчальному письмі того часу. Так, у серії табличок із характерною назвою «Харрахубулли» («процентна позика») фігурують такі правові терміни та визначення, пов'язані з наданням позики як:

- «боргове зобов'язання»;
- «процентна позика»;
- «безпроцентна позика»;
- «дарунок».

Документи фіксують і велику кількість укладення лихварських угод. На той час нерідкими були випадки продажу батьками своїх дітей. Існувало навіть, прислів'я: «Сильна людина живе руками своїми, а слабка – ціною своїх дітей». В результаті розвитку товарообміну, грошового обігу та лихварства, значно прискорилося і розшарування сільських громад. На чолі общини поряд з радою громади перебувала вже не виборна особа, а царський представник.

У межах громад окремі заможні общинники ставали більш самостійними та незалежними. Звісно, в жодному випадку не можна говорити про остаточне зруйнування общин, але безперечно, відбувався невблаганний процес розкладу общинного ладу. На сьогоднішній день поки-що немає чітких фактів, які свідчили б про опір общинників заможним рабовласникам. Однак непрямым доказом наявності такого опору можна вважати спроби дещо обмежити лихварство та уповільнити процес закабалення вільного населення, що отримало своє відображення у законах Хаммурапі. Правителі Стародавнього Вавилону змушені дещо стримувати розвиток боргового рабства, оскільки це призводило до зменшення кількості населення, яке безпосередньо сплачувало податки, і чисельності ополчення, яке складалося з вільних землеробів. Зрештою, розвиток боргового рабства послаблював владу і правителя, відповідно і могутність самого Вавилону.

Закони Хаммурапі фіксували поділ суспільства на наступні соціальні стани:

- авелуми – повноправні члени сільської чи міської общин, власники певної частки громадської землі;
- мушкенуми – дрібний люд;
- вардуми – раби;
- тамкари – банкіри та торговці;
- жерці;
- воїни.

Державний устрій

На території Стародавньої Месопотамії найбільш ранньою формою державної організації були міста-держави. При цьому, слід мати на увазі

умовність відмінностей між деякими міськими і сільськими общинами, оскільки міські жителі також займались землеробством і користувались усіма правами членів общини. Не випадково і місто, і село в аккадській мові мали одну назву – ур.

Очолювали перші міста-держави правителі-царі, яких називався **енсі** («голова роду», «той, що закладає храм») або **лугаль** («велика людина», «господар», «пан»). У містах відбувалися общинні збори і засідання рад старійшин. Ці органи не лише обирали і у деяких випадках зміщали правителів, а й визначали обсяг повноважень останніх, наділяючи їх більшими чи меншими правами у військовій та законодавчій сферах. До речі, лугаль і відрізнявся від енсі більшою кількістю військових повноважень.

У свою чергу, общинні збори виконували наступні функції:

- законодавчі;
- фінансові;
- судові;
- правоохоронні.

Правитель міста відповідав за:

- іригаційне, храмове та велике громадське будівництво;
- очолював збройні сили;
- головував у раді старійшин чи на народних зборах.

Поступове посилення царської влади за часів правління Саргона та його нащадків було закономірним явищем, зумовленим необхідністю об'єднання общин, централізованого і раціонального використання іригаційного господарства. За цих умов виник новий тип правителя – **лугаль-гегемон**. Його влада вже виходила за межі певного міста і не була обмежена громадськими органами. *З часом влада правителів почала набувати спадкового характеру, а адміністративний апарат і цар – уособлювати єдність великих територій.* Місцеві енсі були отримали статус чиновників, а правителю підпорядковувалася храмова адміністрація.

Посиленню централізації влади сприяло панівне уявлення про божественний характер влади правителя. Усі царі династії Ура, крім першого, **Ур-Намму**, супроводжували написання власних імен посиленнями на того або іншого бога, тим самим підкреслюючи власну божественність, що мала підносити їх над іншими людьми. Вища влада правителя всіяко підтримувалася і втілювалася в особливих атрибутах – одязі, діадемі тощо.

Найвищого ступеня концентрації царська влада досягла саме у Стародавньому Вавилоні, в якому утвердився один з різновидів східної монархії. Цар Хаммурапі мав формально необмежені законодавчі повноваження. Він очолював величезний апарат державного управління. Про що свідчать близько шести десяти його наказів, адресовані намісникам у містах та окремих областях, а також воєначальникам, послам: про звільнення та призначення державних чиновників, про проведення перепису населення, про будівництво каналів, про стягнення податків тощо.

Додатково в руках царя зосередилося значне коло господарських функцій:

- управління іригаційним господарством;
- будівництво культових споруд;
- регулюванням цін на різні товари;
- визначення ставок винагороди, яка сплачувалася ремісникам, лікарям, будівельникам.

Система функціонування державної скарбниці¹

За правління царя Хаммурапі купці фактично були перетворені на царських агентів. З розвитком лихварства була пов'язана діяльність наділених особливими повноваженнями царських чиновників – державних контролерів. Країна була поділена на області, які перебували під безпосереднім управлінням спеціальних чиновників, які відповідали за збирання податків, підтримання

¹ Джерело: <http://readbookz.com/pbooks/book-25/ua/chapter-1173/>

порядку, дбали про скликання ополчення, здійснювали контроль за діяльністю керівників общин.

Водночас владу вавилонських царів не можна вважати суто деспотичною. Так, за часів правління *Хаммурапі* продовжували існувати такі общинні органи управління, як ради старійшин та общинні збори. Незважаючи на те, що їх повноваження були значно зменшені, вони продовжували виконувати певні адміністративні, фінансові та судові функції. Крім того, вони наглядали за підтриманням порядку, вирішували спільно з представниками царя спірні питання між общинниками і власниками отриманих від царя земельних наділів, розподіляли податки, визначали розміри зборів тощо.

Більше того окремі найбільші міста, такі як Ніппур, Сіппар, Вавилон взагалі мали особливий юридичний статус. Вони розглядалися як такі, що перебували під захистом місцевого бога. Мешканці названих міст могли звільнитися від оподаткування, відбування трудової повинності, несення військової служби. Задля підтримання політичної стабільності царі Вавилону також надавали певні привілеї не лише своїм слугам, великим землевласникам, а й окремим вождям племен чи культовим спорудам. Водночас, відносини між центральною владою і храмами були досить складними та суперечливими. Храми, спираючись на власне велике землеволодіння і значну кількість залежних від них осіб, прагнули до економічної незалежності. Лише за часів правління *Хаммурапі* їх адміністративна і господарська діяльність майже повністю була підпорядкована верховному правителю. Він закріпив за собою титул «бога царів, які знають мудрість», «коханим богині *Іштар*»¹, але, водночас, він не був божеством і навіть верховним жерцем. Він, напр., міг увійти до храму лише під час святкування нового року, коли там щорічно повторювався обряд його коронації, прийняття ним від бога *Мардука*² царської влади. Міжцарюванням вважалися роки, коли цього не відбувалося. Коронація надавала правителю статус людини, яка може правити, проте не робила з нього бога. Цар з огляду на його людську природу залишався підвладним природі та богам, які її уособлювали.

Судоустрій

У Стародавньому Вавилоні провідне місце у здійсненні правосуддя належало **храмовим** та **общинним судам**. Судовими органами були ради

---

¹ **Іштар** (**Істар**, **Ашторет**, **Астарта**, **Ануніт**, **Нана**, **Інанна**) – в аккадській міфології – богиня родючості і плотської любові, війни і розбрату. Асоціюється з п'ятницею. У вавилонському пантеоні астральне божество, уособлення планети Венера. Іштар була богинею кохання і війни, найчастіше асоціювалася з сексуальністю: її культ часто включав сакральну проституцію. Її священне місто Урук звалось «містом священних куртизанок», а сама Іштар часто згадувалася, як «куртизанка богів».

² **Мардук** – головний вавилонський бог. Спочатку місцевий бог Вавилону, але пізніше «поглинув» деяких інших богів і перейняв їхні функції й зайняв місце, яке раніше займав в пантеоні Енліль. У Біблії згадується, як Меродах. Греки отожднювали Мардука із Зевсом, римляни з Юпітером. *Вавилонськими жерцями середини I тис. до н.е. усі божества оголошувалися втіленнями Мардука: Нінурта – Мардук землеробства; Нергал – Мардук війни; Забаба – Мардук рукопашної сутички; Енліль – Мардук влади і ради; Син – Мардук, світило ночі; Шамаш – Мардук справедливості; Адад – Мардук дощів.*

храмів, общинні збори або колегії общинних судів, що спеціально виділялися ними. Водночас, у джерелах згадуються і **царські суди**.

В результаті посилення верховної влади царя, у Вавилонській державі поступово обмежувалися судові повноваження общин та храмів. Колегіальні суди складалися з членів ради старійшин, однак управляти ними почали голови общин. Цим судам не були підсудні царські особи, вони не могли розглядати справи, які торкалися царського майна. *Царські суди за часів Хаммурапі існували в усіх великих містах. Вони розглядали в основному справи царських осіб.* Водночас верховний правитель не був ні вищою касаційною, ні апеляційною інстанцією. Він мав право помилування в разі винесення смертного вироку. До нього надходили скарги на судову тяганину, зловживання суддів, відмову у здійсненні правосуддя. Скарги передавалися царем відповідним адміністративним або судовим органам. Будь-яке рішення цих органів було в остаточним. Царські намісники майже всюди могли здійснювати виклик до суду, розшук та арешт злочинців.

Поряд із посадою царського суді, існували і інші судові посади:

- оповісники;
- поліцейські виконавці;
- судові виконавці;
- гінці;
- писарі.

Не втратили повністю судових повноважень і храми. Їм належала важлива роль у прийнятті клятв, засвідченні законності угод, у процедурі ордалії – «божого суду», який вважався важливим засобом встановлення істини. Однак вавилонські судді досить часто зловживали своїм посадовим становищем. У період Нововавилонського царства до храмової ради, яка виконувала судові функції, включалися представники народних зборів міст, на території яких були розташовані святилища.

Збройні сили

Посиленню царської влади у шумерських містах-державках сприяла наявність у їх правителів значної військової сили, яка спочатку складалася з осіб, залежних від храму чи його правителя особисто. Створення постійної армії, протиставлення її общинному ополченню було важливим свідченням зміцнення верховної влади. Перетворенню Саргона на володаря великої держави сприяло постійне військо, яке він створив із малоземельних землевласників-общинників, які отримували додатковий наділ за свою службу із царських земель.

У період правління Хаммурапі відбулося остаточне відокремлення постійної армії від общинного землеволодіння. Воїн отримував наділ царської землі, яка забезпечувала не лише його безпосередньо, а й всю його родину.

При цьому військові наділи повністю виключались з обігу, будь-яка угода, пов'язана з землею воїна, вважалася незаконною. Навіть потрапивши у полон, воїн зберігав право на земельний наділ, на частину останнього поширювалося право його малолітнього сина. Воїн, який з метою ухилення від

несення служби залишав наділ, не втрачав права на нього впродовж року за умови повернення до виконання своїх безпосередніх обов'язків.

З метою зміцнення боєздатності війська та армійської дисципліни закони Хаммурапі встановлювали жорстокі покарання для воїнів, які порушували царський наказ про виступ у похід, а також для військових начальників, які використовували у своїх цілях майно воїнів або віддавали їх у найм. Служба воїнів вважалась «вічною». На відміну від Вавилону в Ассирії заможний воїн міг виставити замість себе когось іншого, як правило, з незаможних станів. При цьому він зобов'язувався забезпечувати свого замісника харчами за умови, що його родина працюватиме на нього. У Вавилоні професіональні воїни виконували також і поліцейські функції.

При цьому не втратило свого значення і ополчення, яке скликалося під час великих військових походів.

3.3. Джерела права. Закони царя Хаммурапі

Найдавнішим джерелом права Стародавнього Вавилону був звичай, який багато в чому визначив і писемне право. До найбільш відомих збірників законів прийнято відносити:

- законодавство Уруканіга (бл. 2400 р. до н.е.);
- законник Ур-Намму (III тис. до н.е.);
- збірник законів Ешнунна (61 стаття);
- законник Ліпіт-Іштара (40 статей);
- законник Хаммурапі (282 статті).

Попри названі правові збірки, все ж найвідомішим та найповнішим збірником є кодифікація царя Хаммурапі. Він склав закони на третьому році свого правління і вони були зафіксовані на глиняних табличках. Пізніше, за наказом царя закони були висічені на чорному базальтовому стовпі. Цей стовп (висота – 23,25 м, об'єм – 1,9 м) було знайдено в 1901 р. французькою археологічною експедицією у м. Сузи в Ірані.

Основними причинами кодифікації Хаммурапі стали:

- необхідність запровадження на усій території єдиних законів;
- прагнення рабовласників, знаті та жерців визначити свої права, привілеї та захистити своє майно від претензій незаможних верств населення;
- прагнення правителя «залагодити» гострі протиріччя, які вже існували у давньому вавилонському суспільстві з огляду на поглиблення прірви між різними соціальними верствами.

Закони Хаммурапі складаються із 282 статей, прологу та епілогу. *Збірник унормовував цілу низку правових питань:*

- розділ I (ст.1-5) присвячений суду та судочинству – закони були спрямовані проти сваволі та тяганини в судах, встановлювалася відповідальність недобросовісних суддів;
- розділ II (ст. 6-126) регулював питання власності, її захисту, встановлював покарання за посягання на неї;

- розділ III (ст. 127-195) присвячений шлюбу, сім'ї та спадкуванню – розглядаються питання про форми й умови укладання шлюбу, можливі умови багатоженства, розлучення, майнові та особисті відносини подружжя, передбачені різні злочини проти сім'ї, врегульовуються питання спадкування майна померлих;
- розділ IV (ст. 196-214) – врегулював злочини проти особи, її життя, честі та гідності;
- розділ V (ст. 215-282) – містить норми щодо праці, її умов та оплати, знарядь.

Право власності

Основними видами власності були власність на землю, будівлі, рухомі речі. У Стародавньому Вавилоні передбачалися наступні форми *власності на землю*:

- державна або царська;
- храмова;
- общинна;
- приватна;
- земля «ілку».

Державною землею одноосібно розпоряджався верховний правитель. Прибутки від цієї землі йшли у державну скарбницю. Цар міг наділяти нею різних осіб. Храмові землі були колективною власністю жерців, які здавали її в оренду. Общинну землю розподіляли між поселенцями шляхом жеребкування щороку. Община могла забрати у користувача-общинника його наділ; общинну землю не можна було продавати, дарувати, заставляти, віддати за борги, передати у спадок. Сама ж община за погодженням із усім колективом могла свою землю продати або подарувати.

На межі приватної землі ставили «кудурру» (документ-камінь, на якому було висічено ім'я власника та державну печатку). Копії документів-каменів зберігали у храмах. Приватну землю можна було продати-купити без особливих ускладнень шляхом укладення угоди при свідках.

Земля «ілку» була своєрідний різновид державної землі. Це не лише земля, а цілий маєток разом із будівлями, рабами та садами. Такий маєток цар надавав у нагороду воїнам та урядовцям за вірну службу. Ділянка надавалася не у власність, а на час служби в користування, її могли передати у спадок синові, якщо він виконуватиме таку ж службу для царя. Все майно «ілку» було вилучене із цивільного обороту (заборонявся продаж, дарування та заповідання).

Приватну власність у Вавилоні охороняли суворо. Винному у крадіжці раба загрожувала смертна кара (§15). Того, хто сховав у своєму домі раба-утікача або допомагав рабові утекти, карали смертю (§16). Людина, яка затримала раба-утікача, повинна була повернути його, отримавши винагороду у розмірі двох сиклів срібла (§17). Злодія, що викрав майно царя чи храмів, чекала смертна кара, як і того, хто прийме з його рук вкрадене (§6). Коли людина купувала або принаймні брала на зберігання щось у дитини чи раба, до

того ж без свідків і договору, то її вважали злодієм і засуджували до страти (§7).

Зобов'язальне право

Зобов'язання випливали з договорів та правопорушень (деліктів). Для укладення договорів не вимагали дотримуватися певної обрядовості, складних процедур. Вони укладались в *усній або письмовій формі, але обов'язково при свідках*. Проте переважала письмова форма. При укладанні окремих угод вимагалось ще й проголошення клятви, яка підкріплювала непорушність угоди. Свідки не ставили підписів на угоді, а їх імена, як і ім'я писця, зазначалися у тексті угоди. Сторони скріплювали угоду своїми печатками або підписами. За невиконання умов договору боржник ставав рабом, хоч практикувалися й інші види відповідальності.

У давньому вавилонському суспільстві практикувалися наступні види договорів:

– *договір купівлі-продажу та обміну*. Він укладався при свідках, як правило, у письмовій формі. Акт передачі речі супроводжувався символічним дотиком палички. Предметом купівлі-продажу були як рухомі, так і нерухомі речі. Часто траплялися договори купівлі-продажі рабів. Відомими є угоди про купівлю-продаж дітей;

– *договір найму* передбачав наймання речей та послуг;

– *договір оренди* землі, садів були нетривалими – на рік, хоча і траплялися угоди до п'яти років за умови примноження орендованої власності новими насадженнями, ставків – рибою тощо;

– *договір особистого найму* передбачав наймання рабів та вільних людей. Оплата найманої праці коливалася від 8 до 12 сиклів на рік. Сільськогосподарським робітникам платили більше, ніж ремісникам. Оплату здійснювали сріблом, продуктами, худобою тощо. Закони Хаммурапі урегульовували розмір оплати лікарів, ветеринарів та будівельників. Винагорода лікаря за лікування хворого залежала від соціального та матеріального становища хворого: чим вищим він був, тим дорожче брали лікарі. Оплату праці, як правило, здійснювали після виконання роботи (*практикувалися і договори, які передбачали передоплату*);

– *договір позики* укладали у письмовій формі (§66, 93). У період Першої Вавилонської династії лихварі надавали позики під надзвичайно великі відсотки – 50-60 іноді 80-100%. Несплата боржниками боргу чи навіть відсотків призводила до втрати ними, їхніми сім'ями волі. Закони Хаммурапі ліквідували позиттєве боргове рабство і встановили трирічний термін для відробітку будь-якого боргу. §117 з цього приводу передбачав: *«Якщо людина має борг і віддасть за срібло або дасть в боргову кабалу свою жінку, свого сина чи дочку, то вони повинні служити в домі їх покупця чи кредитора три роки. На четвертий рік належить їх відпустити на волю»*.

Незважаючи на позитивне значення реформ Хаммурапі, відсотки за договором позики все ж залишалися чималими, а саме: для зерна – 33,3%, для грошей – 20%.

Сімейне право

Сім'я у давньому вавилонському суспільстві мала патріархальний характер. Шлюби були ранніми, дівчина виходила заміж у 12-14 років, а заручини укладалися ще раніше. Шлюбному обряду передувало укладення угоди між нареченим чи його батьком та батьком нареченої. Наречений робив дівчині подарунок, платив за наречену *калим* або *тірхату* – викупну платню, а тому вважав її своєю власністю, хоч розмір приданого дівчині часто перевищував розмір калиму (§162-164). Заручини не передбачали обов'язкового у майбутньому шлюбу, але вони накладали на обидві сторони певну матеріальну та моральну відповідальність.

Дівчина у вавилонян виступає не як товар, а як рівноправна сторона у шлюбі. Допускався шлюб вільного з рабинею (§70) та вільної з рабом, діти від такого шлюбу були вільними. Придане (*шерікту*) ставало власністю дочки, але після одруження переходило у користування чоловіка, а після смерті дружини до її дітей. Якщо дітей не було, придане повертали батькові дружини, а він у свою чергу мав повернути чоловікові викупну платню. Придане також повертали жінці у випадку смерті чоловіка, розлучення з ініціативи чи з вини чоловіка. Придане залишалося чоловікові, коли розлучення було наслідком негідної поведінки дружини.

Основною формою шлюбу була моногамія – парний шлюб, хоч для чоловіків допускалися винятки. Зокрема, чоловік міг одружитися вдруге, а свою першу дружину залишити як рабину, якщо «*вона буде негідно себе поводити, розарятиме свій дім, нехтуватиме чоловіком та ганьбитиме його*» (§141). У такому випадку чоловік міг розлучитися із дружиною, не повертаючи їй приданого. *Чоловік міг розірвати шлюб у будь-який час, а дружина могла вимагати розлучення лише у наступних випадках:*

- коли її необгрунтовано звинувачували у зраді;
- коли зраджував чоловік і нехтував нею як дружиною;
- коли чоловік залишив дім та місцевість;
- коли дружина хвора, а чоловік привів у дім наложницю.

Чоловік міг продати дружину та дітей у рабство, міг застосувати до дружини фізичні покарання, віддати в кабалу за свої дошлюбні борги. Сімейне майно належало чоловікові, після його смерті переходило не до вдови, а до старшого сина, на якого поклалися турботи про посмертний культ батька. Соціальний статус у Вавилоні визначався за жінкою – син вільної вавилонянки і раба вважався вільним, а рабині і вільного – рабом (§170-171, 175). З хворою жінкою чоловік міг розлучитися, однак не міг прогнати її з дому, мав до кінця її днів утримувати (§148).

Досить поширеним явищем у Вавилоні була проституція – побутова і храмова. Діти повністю залежали від влади батька. Практикувалося усиновлення (удочеріння). Усиновлення здійснювалося за згодою дітей, без якої воно не визнавалося законним (§186).

Спадкове право

Тривалий час спадкоємцями визнавали лише синів, а дочок – лише у випадку відсутності синів. Згодом дочок прирівняли у спадкових правах до

синів. Якщо діти помирили швидше або відмовлялися від спадку, то спадкоємцями ставали внуки, а якщо їх не було – брати померлого, батько, брати батька. Діти успадковували майно у рівних частках. Усиновлені діти успадковували на рівних правах із рідними. Якщо у померлого було кілька дружин, то усі діти мали рівні права. Діти від рабині, яких батько визнав своїми, успадковували лише рухоме майно.

Придане померлої матері усі діти ділили порівну, до чоловіка воно не переходило. Після смерті чоловіка до дружини переходило її придане і подарунки чоловіка. Дружина зберігала право мешкати у будинку померлого чоловіка. Майно раба після його смерті переходило до господаря. Про спадкування за **заповітом** у Законах Хаммурапі не йшлося.

Кримінальне право

Слід відзначити, що за кодифікацією Хаммурапі злочини поділялися на злочини проти:

- держави – недонесення на змову, бунт, невиконання військового обов’язку;
- порядку правосуддя – неправдиве звинувачення;
- життя та здоров’я;
- майна – грабунок, крадіжка;
- моралі;
- честі та гідності;
- професійні злочини (лікаря, ветеринара, будівельника).

Закони Хаммурапі також передбачали карну відповідальність за неправдиві свідчення, вони, як і неправдиве звинувачення, каралися за принципом таліону, тобто тим самим покаранням, яке чекало на звинуваченого, в разі, коли б його вину було доведено. Слід відзначити, що попри прогресивний характер кодифікації царя Хаммурапі так і явища як судові зловживання та хабарництво були звичними явищами. Нерідко складні судові справи вирішувалися за допомогою *«божого суду»*, тобто клятви іменем богів (вважалося, що боги неодмінно покарають того, хто дасть неправдиві свідчення, тому відмова дати клятву прирівнювалася до визнання своєї вини) та *«водних ордалій»* (звинуваченого кидали в річку і якщо він випливав, вважали його невинним).

Хронологічна таблиця

Перша половина III тис. до н.е.	Виникнення в Месопотамії міст – протодержав (Урук, Ур, Лагаш та ін.). На чолі міст знаходилися царі патесі, які вели жорстоку боротьбу проти сусідів.
XXV-XXIV ст. до н.е.	Гегемонія в Месопотамії переходить до правителів Лагашу. Активне будівництво об’єктів інфраструктури. Було підкорено Ур, поширений вплив на значну частину Шумеру. Вирито новий канал від Лагаша до Тигра (Шаттель-Хай або канал Жарраф).
Кінець XXIV ст.	Гегемонія Аккаду на чолі із Саргоном, який об’єднав

- до н.е. північну та південну частини Месопотамії і створив Аккадсько-Шумерську державу. Він провів військову реформу, створивши постійне військо. Прийняв титул «царя Шумеру і Аккад». Аккад став центром політичного об'єднання північної та південної частин Месопотамії. Здійснив спробу створення централізованої деспотії, в якій неродовита царська бюрократія витіснила стару родовиту аристократі, а органи самоуправління міст-держав були перетворені в нижчу адміністрацію. Запровадив єдину систему мір та ваги, сприяв розвитку торгівлі.
- XXII-XX ст.
до н.е. Правління новошумерської династії Ура (III династія Ура), яка об'єднала Месопотамію в кордонах великої Шумерської держави. Династія намагалася централізувати державу, але наштовхнулася на значний опір населення.
- 2093-2046 рр.
до н.е. Правління Шульги. При ньому держава досягла найвищого розквіту (розширення кордонів держави в результаті воєн). Починаючи з Шульги, всі наступні царі III династії Ура обожнювалися за життя. Найвірогідніше саме за його правління був створений «Царський список» – перелік усіх царів Шумеру з допотопних часів. Саме від нього дійшов і перший кодекс законів (раніше він приписувався його батькові Ур-Намму). У кодексі Шульги є параграфи стосовно покарання за перелюб, неправдивий донос, про розлучення, про повернення рабів-втікачів. Основним видом покарання в законах Шульги була грошова компенсація, про смертну кару не згадується.
- 1934-1924 рр.
до н.е. Закони Ліпіт-Іштара, правителя царства Ісини в Месопотамії. Склав збірник законів, які затверджували максимальний рівень цін на продукти харчування та оренду возів і човнів із метою підтримки малозабезпеченого населення. Були зафіксовані закони про покарання за нанесення моральної або матеріальної шкоди окремим громадянам; закони про шлюбно-сімейні відносини. На залишках уцілілої таблички розміщені тридцять вісім законів, що стосуються нерухомості, рабів і слуг, прав успадкування, податкової системи тощо.
- 1791 р. до н.е. Закони Білалами, правителя царства Ешнунни в Месопотамії. Збірник зберігся у двох неповних списках на глиняних табличках (60 статей), складених аркадською мовою. Закони Білалами схожі із законами Хаммурапі, проте, на відміну від них, не карали за викрадення раба смертю (мова йшла лише про майнове відшкодування).
- 1790-1752 рр.
до н.е. Кодифікація правових норм Вавилонської держави Хаммурапі. Збірка законів складається із прологу, 282 статей і епілогу. У збірнику регулюються цивільні,

зобов'язальні, трудові, шлюбно-сімейні, кримінальні та кримінально-процесуальні відносини. Цей збірник законів не мав чіткої системи викладу матеріалу, проте певна внутрішня структура в кодексі все ж простежується.

XV-XI ст.
до н.е.

Період Середньоасирійського царства. Ассирія встановлює тісні контакти з Єгиптом. Цар Тукульта-Нінурт I здійснив успішний похід у Сирію. Його ж війська вторгнулися в каситський Вавилон і захопили полон царя Каштилаша IV (близько 1223 р. до н.е.). Ассирійські царі здійснювали чисельні походи на північ, у Закавказзя. У XII ст. до н.е. Ассирія, підірвавши сили в постійних війнах, знаходилася в занепаді. Але на межі XII-XI ст. до н.е. під час правління Тиглатпаласара I (1115-1077 р. до н.е.), країна повернула колишню могутність (були захоплені Північна Сирія та Північна Фінікія). Широкого поширення в цей час набув інститут рабства. Роль ашурської ради старійшин – органа ассирійської знаті – поступово зменшується. На межі XII-XI ст. до н.е. з Аравії на територію Передньої Азії прийшли кочові племена семітомовних арамеїв.

XIV-XIII ст. до
н.е.

Середньоасирійські закони. Ці закони є важливим джерелом з соціально-економічного життя ашурського суспільства третьої чверті II тис. до н.е. Чотирнадцять таблиць і фрагментів законів представляють собою результат кодифікації юридичних норм міської громади. Закони фіксують класичний тип суспільства, так званої «номової» або «міської» держави – одна велика громада з центром у великому місті. Тут немає великого державного сектора, і саме тому в домінуючому общинного-приватному секторі дуже інтенсивно розвивалися відносини приватної експлуатації (за відсутності держави їх нікому було обмежувати). Зокрема, розвивалося закабалення в різних формах («усиновлення», «оживлення», тобто порятунку від голодної смерті, боргової кабали та продажу в рабство члена родини). З іншого боку, закони фіксують архаїчні норми патріархального устрою громади та сім'ї. У цілому ассирійське суспільство середини II тис. фіксується юридичними документами як архаїчна громада, що ґрунтується на основі великої сім'ї.

У той же час закони відбили специфічний етап розвитку Ашурської «номової» держави, коли її верховний правитель «цар» поступово відривається від общинної номової олігархії і стає над нею. Зрештою, царі створили величезний державний сектор.

VII-VI ст. до н.е. Нововавилонське царство або Друге Вавилонське царство – держава в Месопотамії, що існувала в період з 626 р. до 539 р. до н.е. У попередню епоху Вавилон перебував під владою північного сусіда Ассирії. В 539 р. Вавилон був захоплений персами і увійшов в імперію Ахеменідів.

Персоналії

Зімірі-Лім (Зімірілім) – цар Марі, правив приблизно у 1780-1759 рр. до н.е. Після захоплення Марі Шамши-Ададом I Зімірі-Лім втік в царство Ямхад вороже Шамши-Ададу. Після смерті Шамши-Адада Зімірі-Лім за підтримки вавилонського царя Хаммурапі повернув собі своє царство. Але в 1761 р. Хаммурапі розгромив його і підпорядкував Марі. Мабуть, він залишив на престолі Марі Зімірі-Ліма, але вже як свого намісника. Незабаром Зімірі-Лім підняв заколот проти Хаммурапі, що змусило останнього знову узяти місто Марі. Зімірі-Лім був, ймовірно, страчений.

Ліпіт-Іштар («Дотик (богині) Іштар») – цар Ісіна, цар Шумера і Аккада, правив приблизно у 1935-1924 рр. до н.е. Походження Ліпі-Іштара досі не з'ясоване. В 1932 р. до н. е. аморей Гунгунум, ймовірно, що знаходився на службі у Ліпіт-Іштара, захопив владу в маленькому, але стратегічно важливому місті Ларсі і оголосив себе царем цього міста. Ліпіт-Іштар вів тривале суперництво з царством Ларса. Зрештою, Ісін зазнав поразки від Ларси, а його цар був убитий. До нас дійшли 9 фрагментів зведення законів складеного Ліпіт-Іштаром. Ці закони стосуються річкового, земельного, службового права, лихварства, сімейного і спадкового права.

Лугальзагесі («Цар блискучий») – енсї Умми, лугаль Урука і «лугаль Країни (Калама)», правив приблизно у 2336-2311 рр. до н.е. Єдиний представник III-ї династії Урука.

Саргон («Істинний цар») – цар Аккада, цар Аккада і Шумер, правив приблизно у 2316-2261 рр. до н.е. Засновник династії Аккада. У сучасній історіографії його називають Саргоном Давнім або Саргоном Аккадським. За його правління храмові господарства були злиті з царськими. Держава Саргона була першою спробою створення централізованої деспотії, в якій неродовита царська бюрократія витіснила стару родову аристократію, а органи самоврядування міст-держав (рада, народні збори) були перетворені на низову адміністрацію. За його правління спостерігався розквіт торгівлі. Він запровадив однакові мірила, ваги тощо по всій території країни, піклувався про підтримку сухопутних і водних шляхів.

Ур-Нінурта («Шанувальник Нінурти») – цар Ісіна, правив приблизно у 1924-1896 рр. до н.е. Швидше за все він не знаходився у родинних відносинах з Ліпіт-Іштаром. Хоча час його влади царський список називає роками достатку, гарного правління і солодкого життя, але насправді не все було так спокійно. У зв'язку з його правлінням цар Ларси Гунгунум наважився прийняти титул «цар Шумера і Аккада». Таким чином увесь південь Межиріччя був для Ур-Нінурти втрачений. Можливо він і Гунгунум були союзниками при позбавленні Ліпіт-

Іштара влади. З наступним царем Ларси Абісаріхі відносини різко загострилися. В 1898 р. до н.е. Ур-Нінурта зазнав від нього поразка і кордон Ларси просунувся впритул до Ніппуру. Також відомо, що Ур-Нінурта звільнив царсько-храмових людей Ніппура від боргів. Правив 28 років.

Урунімгіна (Урукагіна) – цар (енсі, а згодом лугаль) шумерської держави Лагаш, правив приблизно у 2319-2311 рр. до н.е., представник I-ої династії Лагаша. Шумеролог С. Крамер називав його першим відомим нам соціальним реформатором в історії.

Хаммурапі – цар Вавилону, правив приблизно у 1793-1750 рр. до н.е., з I-ої Вавилонської (аморейської) династії. Був майстерним політиком і полководцем, з його ім'ям пов'язано звеличення Вавилону. Хаммурапі – перший правитель Вавилонської династії, з часу правління якого збереглися царські списки. За його правління: зросли товарно-грошові відносини, відбулося становлення приватних рабовласницьких господарств, активізувалася торгівля. Посилився процес централізації держави і зміцнення царської влади. Зрошення полів і водні шляхи були предметом особливої турботи Хаммурапі. За його наказом споруджувалися нові канали (один з них називався «Хаммурапі, благословення народів»), розчищалися старі занедбані. Велику увагу цар приділяв правосуддю. Йому належить один з найдавніших законодавчих збірників, що збереглися. Правив Хаммурапі 43 роки. Зберігся лист сина Хаммурапі Самсу-ілуни, який вказує, що останній захопив трон ще до смерті свого хворого батька.

Шамши-Адад I (Шамшиадад I) – цар Верхньої Месопотамський цар, правив приблизно у 1807-1774 рр. до н.е. Походив з аморейського племені ханейців. Шамши-Адад об'єднав під своєю владою усі території, що розташовувалися між Тигром і Євфратом в їх верхній течії, – саме тому виникла назва «Царство Верхньої Месопотамії». Він був, безперечно, наймогутнішим царем того часу. Шамши-Адад називав себе «завойовником країн між Тигром і Євфратом» і говорив, що він «вийшов до узбережжя Середземного моря» і «отримував данину від царів Верхньої Країни (загальна назва територій до заходу і північного заходу від Ассирії) і країни Тугріш (ймовірно на південь від Ассирії)». Свою державу він розділив на 14 округів (хальсум) з адміністративними центрами в гарнізонних фортецях.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть найвідоміші міста-держави Стародавньої Месопотамії.
2. В якому році Месопотамія була захоплена амореями?
3. Хто з аккадських правителів першим зумів об'єднати країну?
4. Коли Аккад став центром політичного об'єднання північної та південної частин Месопотамії?
5. Яке місто Стародавньої Месопотамії називали «Ворота бога»?
6. Поясніть значення терміну «тамкари».
7. Поясніть, що означає прислів'я: «Сильна людина живе руками своїми, а слабка – ціною своїх дітей».

8. Назвіть на які стани поділялося вавилонське суспільство за кодифікацією Хаммурапі.
9. Чим «лугаль» відрізнявся від «енсі»?
10. Хто такий «лугаль-гегемон»?
11. Які міста Стародавнього Вавилону мали особливий юридичний статус і чому?
12. Назвіть найвідоміші збірники законів Стародавньої Месопотамії.
13. Які форми власності на землю практикувалися у Стародавньому Вавилоні?
14. У яких випадках дружина могла розірвати шлюб з чоловіком за законами Стародавнього Вавилону?
15. Що таке «кудурру»?

Література

1. Васильев Л.С. История Востока: учеб.: в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Высшая школа, 2008. – Т. 1. – 2008. – 512 с.
2. Гапотій В.Д. Термінологічний словник-довідник з дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» : навчальний посібник / В.Д. Гапотій, Я.В. Попенко. – Мелітополь, 2014. – 280 с.
3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
4. История государства и права зарубежных стран: учеб. для вузов / [под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой]. – Ч. 1. – М. : Норма, 2004. – 624 с.
5. Кучма В.В. Государство и право Древнего мира и Средних веков / В.В. Кучма. – Волгоград : Изд-во Волгоградского государственного университета, 2001. – 548 с.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.

Тема 4

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

- 4.1. Природно-кліматичні умови Стародавнього Єгипту
- 4.2. Виникнення та етапи розвитку давньоєгипетської держави
- 4.3. Джерела та особливості давньоєгипетського права

4.1. Природно-кліматичні умови Стародавнього Єгипту

Територія Стародавнього Єгипту у свій час фактично представляла собою велетенський оазис серед пустель Північно-Східної Африки. Він мав чіткі географічні кордони – скелясті гори й пустелі на сході та заході, нільські пороги – на півдні. Відносна географічна ізольованість країни значною мірою зумовила поміркований характер її соціально-економічного розвитку та майже виняткову самотність культурного та релігійного життя.

Єгиптологи вважають, що п'ять тисяч років тому клімат у Північно-Східній Африці був такий же, як сьогодні – пустельний, спекотний, без пір року, літо змінювалося зимою щодоби. Особливо складними природні умови були у березні-травні, коли упродовж п'ятдесяти діб віяв **хамсін**¹, який засипав поля товстим шаром піску. Дощі випадали лише в Дельті і то раз на кілька років. Щоб вижити у таких складних умовах, люди будували іригаційні канали. З часом люди переселялися до **Нільської долини**², оскільки все життя країни залежало від цієї ріки. Ніл створював родючий і невибагливий до обробітку мулистий ґрунт. Єгиптяни, на відміну від населення Месопотамії, не знали катастрофічних повеней. Голодом їм загрожувала не водна стихія, а навпаки –

---

¹ **Хамсін** – буквально «п'ятдесят» – сухий жаркий місцевий вітер південних напрямів на північному сході Африки (Єгипет, Судан) і в країнах Близького Сходу. Температура повітря нерідко перевищує +40 С, при штормовій силі вітру. Вітер цей спостерігається, як правило, після весняного рівнодення впродовж періоду, що триває в середньому не більше 50 днів. В окремих випадках він починається, в лютому і припиняється в червні. Хамсін виникає в передніх частинах циклонів, що переміщуються з пустель Північної Африки, тому він може бути насичений піском і пилом.

² **Нільська долина** являє собою родючу смугу, вузькою стрічкою витягнуту вздовж ріки й обмежену з заходу Лівійською, а зі сходу – Аравійською (Східною) пустелями. Гори, що замикають долину, багаті на різні породи каменю: граніт, діорит, базальт. Ці природні межі значною мірою визначали більшу, ніж, наприклад, у Месопотамії, ступінь ізольованості Єгипту. На півночі кордон повторює берегова лінія Середземного моря, а на півдні – перший поріг Нілу. Країну образно порівнюють зі змією, голова якої спрямована до Середземного моря (ніби п'є воду із Середземного моря), або з квіткою лотоса, досить шанованого в Єгипті. У самому Єгипті покладів металів не було, але видобуток віяв в сусідніх областях: на Синайському півострові – мідь, у пустелі між Нілом і Червоним морем – золото, на узбережжі Червоного моря – цинк і свинець. Срібло й залізо доставляли з Малої Азії. Проведені дослідження показують, що кілька тисячоліть тому кліматичні умови були більш сприятливими для землеробства, пустельні зараз області мали більш вологий клімат, а пересохлі ріки були повноводними. На відміну від Тигру та Євфрату, води Нілу були надійнішим джерелом зрошування у зв'язку з характерним щорічним циклом розливу ріки.

нестача води при низькому паводку. Ніл також був основною транспортною артерією стародавніх єгиптян. Рослинний та тваринний світ був різноманітним.

Крім того, долина була багата на запаси будівельного каменю – рожевого граніту, піщанику, вапняку, алебастру тощо. Маючи золото, мідну руду, єгиптяни завозили до країни лише олово, срібло та кедрову деревину.

4.2. Виникнення та етапи розвитку давньоєгипетської держави

Перші поселення в Нільській долині датуються ще VII тис. до н.е. У IV тис. до н.е. єгиптяни започаткували іригаційне будівництво, навчилися ткацтву, серед них поступово оформлюється майнова та соціальна нерівність. Перші форми державного устрою з'явилася у єгиптян в другій половині IV тис. до н.е. у формі адміністративно-територіальних одиниць – **номів**. Ном очолював **номарх**, колишній старійшина роду. *Він виконував наступні функції:*

- був головним управлінцем-адміністратором;
- очолював ополчення;
- виступав головним жерцем культу;
- керував іригаційним будівництвом.

У Ранньодинастичну добу у **Верхньому¹** та **Нижньому²** Єгипті існувало відповідно 16 та 10 номів. Кожен ном займав територію, окреслену місцевою іригаційною системою і був автономною господарсько-адміністративною одиницею. Номі постійно при найменшому послабленні центральної влади конфліктували між собою через господарські суперечки та на релігійному ґрунті. Зрештою, життєва необхідність постійного та чіткого контролю за розподілом води Нілу неухильно вела до політичного об'єднання країни.

Наприкінці IV тис. до н. е. єгипетські номи об'єдналися у дві держави – **Південне** та **Північне Царства**, столицями (святими містами) яких були, відповідно, Енхав (Нехен) та Буто. Кожен із володарів цих царств прагнув стати повновладним володарем Єгипту.

Раннє царство (Архаїчний Єгипет). I-II династії

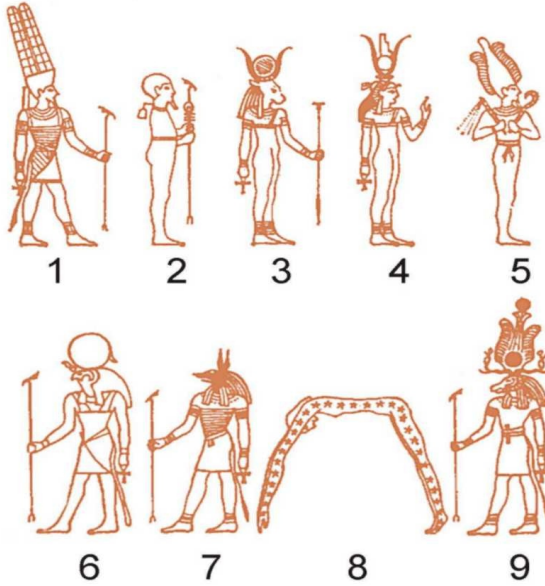
Першим царем об'єднаного Єгипту став на рубежі IV-III тис. до н.е. **Менес**. Саме його називають «об'єднувачем Єгипту», напевно тому, що саме від нього почалося літочислення у Єгипті. Близько 3100 р. до н.е. Менес розбив війська Північного царства. На тому місці, де незабаром з'явилося місто

¹ **Верхній Єгипет (Фіваїда, Тебаїс, Та-шема)** – історична область у Північній Африці на території Єгипту. Розташовується вузькою смугою вздовж річки Ніл, на півдні обмежуючись першими нільськими порогами, а на півночі Файюмським оазисом (включно) і початком дельти. Давньоєгипетське Та-Шема означає «Земля тростини». В Біблії Верхній Єгипет позначений як Патрос. Ассирійці називали його Уріс; араби назвали цю область Са'ід Міср (Саїд Міср).

² **Нижній Єгипет (Та-хутрі, Дельта)** – історична область у Північній Африці на території Єгипту. Столицею Нижнього Єгипту було місто Буто. Клімат в Нижньому Єгипті м'якше, ніж в Верхньому Єгипті головним чином через близькість до Середземного моря. Температура менш екстремальна та опади більш рясні. Давньоєгипетська назва Та-хутрі означає «Земля папірусу». Ассирійці називали цю область Мукур, Місір; араби – Аль Бохейр.

Мемфіс, він побудував фортецю Біла стіна, а в ній – храм богу **Птаху**¹. Стародавні єгиптяни називали цю фортецю Хет-ка-Пта – «Палац духа Птаха», а греки вимовляли цей топонім *Ейгюнтос* – Єгипет. Що ж до стародавніх єгиптян, то вони називали свою країну **Та-Кемет**². Столицею держави було проголошено місто Абідос.

Боги і богині Стародавнього Єгипту

Єгипетські боги і богині:

1 - Амон,	6 - Ра,
2 - Птах,	7 - Анубіс,
3 - Хатор,	8 - Нут,
4 - Ісіда,	9 - Хнум.
5 - Осірис,	

¹ **Птах (Пта)** – одно з імен Бога-творця в давній єгипетській релігійній традиції. Його дружину звали Сехмет. Птах зображувався у вигляді людини в одянні, що щільно облягає і закриває його, окрім кистей рук, що тримають палицю «уас». До імені Птах часто додавався епітет «Той, Хто за південною стіною», (південь в єгипетській символіці – образ вічності), іншим словом Птах – це Бог по той бік творіння, Той, Хто у вічності, Бог Сам в Собі, Творець за межами Свого творіння.

² **Та-Кемет (Кемет)** – чорна земля. За єгипетською міфологією – первинне царство, що розкинулося по берегах річки Ніл, в якому правили Боги, поки влада не перейшла до першого фараона. Чорна Земля означає родючу землю, що дає життя. За межами Чорної Землі знаходиться Червона (пустеля), що несе смерть.

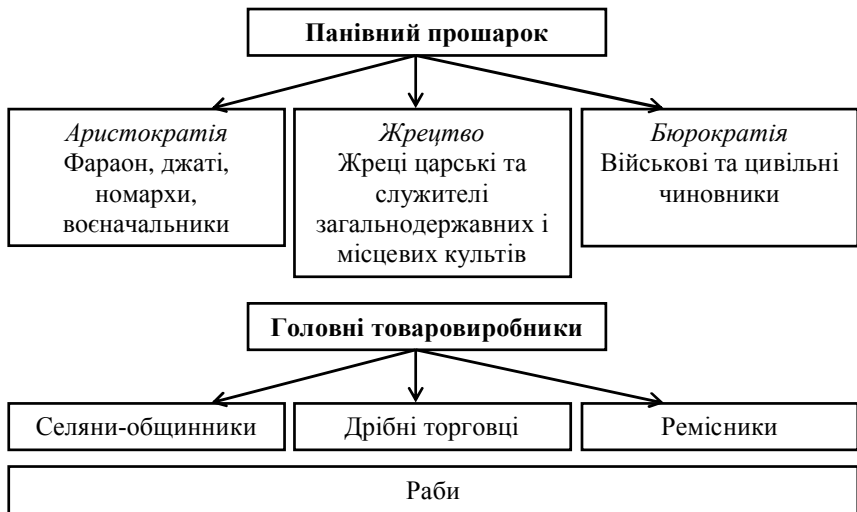
Першому фараону не вдалося повністю стабілізувати ситуацію в країні. Під час його правління номи Північного Єгипту регулярно піднімали повстання, відстоюючи свою незалежність. Лише за останнього фараона II-ої династії **Хасехемуї** в країні був наведений відносний лад.

Стародавнє Царство. III-VI династії

Слід відзначити, що Стародавній Єгипет розвивався як надцентралізована держава, для цього існувала *низка умов та причин*:

- наявність лише однієї водної артерії, користуватися якою доводилося спільно всім номам, розташованим уздовж річкової долини;
- політичне об'єднання країни могло відбутися лише під егідою одного із номів і політичну стабільність могла забезпечити лише сильна централізована монархія.

Суспільний лад Стародавнього Єгипту¹

Впродовж доби Раннього Царства царська влада в Єгипті неухильно посилювалася. Максимальною централізація держави відбулася у період Стародавнього Царства (*його інша назва – епоха Будівників пірамід*). З часом єгипетська релігія проголосила фараона божеством. Царська влада спиралася на потужний та розгалужений адміністративний апарат, який виконував не лише фіскальні, судові та поліцейські функції, але й здійснював контроль за сільськогосподарським виробництвом, піклувався про створення запасів зерна на випадок неврожаю, тобто фактично керував економічним життям країни. Першим помічником фараона був **чаті (візир)**. Йому підпорядковувалися усі

¹ Джерело:

<https://www.google.com.ua/search?q=суспільний+лад+стародавнього+єгипту&espv=2&biw>

відомства в державі, за виключенням військової справи (*військове «міністерство» знаходилося у юрисдикції одного з царевичів*). Підлеглі візиту царедворці склалися виключно із царських родичів.

Для центрального адміністративного апарату був притаманний **дуалізм**. У Стародавньому Єгипті існували дві скарбниці, два охоронці царської печатки, голову фараона увінчувала подвійна червоно-біла корона. На місцях представниками фараона були номархи. Серед чиновницького апарату значний вплив мали писці. *Вони:*

- склали земельні кадастри;
- вели облік сільськогосподарських робіт;
- звільнялися від сплати податків;
- звільнялися від трудових повинностей.

В цей же період активно розвивалася і судова система, яка фактично прийшла на зміну архаїчним общинним судам.

Загалом цей історичний період давньої єгипетської історії недарма паралельно називають епохою будівництва пірамід, оскільки саме тоді споруджувалися величезні царські гробниці, які греки назвали **пірамідами**¹.

Перший Перехідний період. VII-X династії

У другій половині III тис. до н.е. в Стародавньому Єгипті відбулася криза царської влади, яка була викликана економічним та політичним посиленням ролі номової знаті. Фараони перетворилися на звичайних номархів, в країні запанувало безладдя (*напр., VII династія протрималася при владі лише 70 днів, і за цей строк царську корону приміряло 70 осіб*). Як єдина держава Єгипет перестав існувати, розпавшись на окремі номи. Центром політичної боротьби за відродження держави став Верхній Єгипет. Остаточо підкорив своїй владі увесь Єгипет засновник XII династії **Аменемхет I**. Столицею відродженого царства він проголосив Фіви. Таким чином країна вступила у новий етап свого розвитку, який тривав близько двох століть.

Середнє Царство. XI-XII династії

Слід відзначити, що політична централізація Єгипту на цьому етапі була значно слабша, ніж в епоху Стародавнього Царства, із воцарінням XIII династії держава знову почала занепадати, припинилися іригаційні роботи, влада фараонів почала слабнути. Занепадом країни скористалися лівійці та нубійці,

---

¹ Єгипетські піраміди – найбільші архітектурні пам'ятники Стародавнього Єгипту, серед яких одне з «семи чудес світу», – піраміда Хеопса і почесний кандидат «нових семи чудес світу» – Піраміди Гізи. Піраміди є величезними кам'яними спорудженнями пірамідальної форми, що використалися як гробниці для фараонів Стародавнього Єгипту. Слово «піраміда» – грецьке, означає багатогранник. На думку одних дослідників, велика купа пшениці і стала прообразом піраміди. На думку інших учених, це слово пішло від назви поминального пирога пірамідальної форми. Всього в Єгипті було виявлено 118 пірамід (на листопад 2008 р.). Найбільші з *давньоєгипетських пірамід*: Піраміда Хеопса (IV династія): основа – 230 м (висота – 146,6 м); Піраміда Хефрена (IV династія): 215 м (144 м); Рожева піраміда, Снофру (IV династія) : 219 м (105 м); Ламана піраміда, Снофру (IV династія) : 189 м (105 м); Піраміда в Мейдумі, Снофру (IV династія): 144 м (94 м); Піраміда Мікеріна (IV династія): 104,6×108,5 м (66 м) та Піраміда Джосера (III династія): 121×109 м (62 м).

які почали активно нападати на єгипетські кордони. Ймовірно, саме в цей час у країні вибухнуло повстання незаможних станів, яке незабаром трансформувалося у громадянську війну. Єгипетська держава остаточно занепала і в неї не вистачило сил протистояти проникненню кочівників **гіксосів**¹. Держава знову розпалася, але не на номи, а на два незалежні державні утворення.

Другий Перехідний період. XIII-XVII династії

Отже, після падіння XIII династії Єгипет розпався на самостійні номи. XIV династія, яка затвердилася в Ксоісі, претендувала на загальноєгипетську, але реально контролювала лише частину Дельти. Близько 1675 р. до н.е. в Єгипет вторглися гіксоси, які створили в середині XVII ст. до н.е. великий племінний союз на території Палестини та Північної Аравії. Вони захопили Дельту і зробили своєю столицею фортецю Аваріс. Успіхам гіксосів сприяло те, що вони, на відміну від єгиптян, використовували у власній військовій справі коней. Зрештою, вожді гіксосів прийняли титул фараона (XV-XVI династії). Проте їм не вдалося добитися реального підпорядкування усієї долини Нілу, під своєю владою – в житті вони контролювали лише Нижній Єгипет. Хоча частина верхньоєгипетських номархів і визнала володарювання гіксосів, однак ця залежність була швидше формальною, і обмежувалася сплатою данини.

На півдні Верхнього Єгипту поступово утворилося самостійне Фіванське князівство. Лише на початку XVII ст. до н.е. гіксоському фараону Хіану вдалося встановити контроль над Верхнім Єгиптом. Але після його смерті Фіви знову здобули незалежність, і фіванські правителі проголосили себе фараонами (XVII династія). Останній її представник **Камос** підпорядкував і інші верхньоєгипетські номи і, незважаючи на протидію знаті, почав за підтримки рядових воїнів боротьбу за вигнання гіксосів з країни. Вигнання гіксосів завершилося взяттям фортеці Шарухен у Південній Палестині близько 1554 р. до н.е.

Нове Царство. XVIII-XX династії

Остаточне витіснення гіксосів з Єгипту відбулося за правління **Яхмоса I**, який започаткував XVIII династію. Єгиптяни знову взяли під свій контроль Східне Середземномор'я і з цього часу розпочався період Нового Царства. Він ознаменувався активною військовою експансією, розширенням території Єгипту. У середині II тис. до н.е. Стародавній Єгипет перетворився в могутню світову державу, до складу якої увійшли нубійські, лівійські та східно-середземноморські території. Було створено ефективну систему керівництва колоніями, місцевим правителям було суворо заборонено вести самостійну зовнішню політику.

---

¹ Гіксоси – група кочових азіатських племен скотарів з Передньої Азії, що захопили владу в Нижньому Єгипті в середині XVII ст. до н. е. і потім, близько 1650 р. до н.е., правителів, що утворили свою династію. Свою назву вони дістали від єгипетського «правитель (чужоземних) країн». Час правління гіксосів в історії Стародавнього Єгипту прийнято називати Другим перехідним періодом

За часів фараонів XVIII династії була проведена велика релігійно-політична реформа, яка увійшла в історію під назвою реформа **Аменхотепа IV (Ехнатона)**. Він проголосив єдиним вселенським божеством сонячний диск Атон, а себе – сином бога Атона і первосвящеником. Культ Атона сильно відрізнявся від традиційних єгипетських культів. Зрештою, реформа не отримала в суспільстві належної підтримки. Вона не лише не зняла соціальну напругу в давньому єгипетському суспільстві, а навпаки, посилила її. Після смерті фараона було відновлено загальнодержавний культ Амона.

Бездіяльність Ехнатона на міжнародній арені мала для Єгипту катастрофічні наслідки, оскільки держава втратила низку територій. Перед фараонами наступної – XIX династії постало завдання відвоювати у **Хеттської держави**¹ Східне Середземномор'я. Це вдалося зробити лише за правління фараона **Рамзеса II**. Водночас, у війнах Рамзеса II Єгипет вичерпав свій потенціал, держава знов почала занепадати. В цей час загострилася боротьба між фараоном та жерцями. Влада поступово переходила до жрецької касты. За останнього фараона династії Рамесидів, **Рамзеса XI**, фактично володарем Верхнього Єгипту та Нубії став верховний жрець храму Амона **Херіхор**.

Зрештою, Єгипет наприкінці II тис. до н.е. знову розпався на дві незалежні держави. Фараони XXI династії лише символічно вважалися загальноєгипетськими володарями.

Пізнє Царство. XXI-XXX династії

Це фактично останній період стародавньої історії Єгипту. Лівійський воєначальник **Шешонк** перебрав владу фараона, започаткувавши тим самим XXII династію. За його правління Єгипетська держава посилилася та розширила свої кордони. Щоправда, цей успіх був нетривалий. В 525 р. до н.е. перський цар **Камбіз** розбив єгипетську армію і приєднав територію Єгипту до складу своєї імперії. В 404 р. єгиптянам вдалося визволитися від персів, але вже в 342 р. перси знов захопили Єгипет.

З приходом до Єгипту в 332 р. до н.е. військ **Олександра Македонського** закінчився Стародавній і розпочався Елліністичний період розвитку Єгипту. Після розділу імперії Олександра Македонського Єгипет дістався одному із полководців македонського війська – **Птолемею Лагу** – засновнику династії Птолемеїв-Лагідів (305 р. до н.е.). Останньою представницею цієї династії була знаменита Клеопатра, чиє правління завершилося в 30 р. до н.е. в результаті завоювання Єгипту римським принцем Октавіаном Августом.

З цього часу Єгипет перетворився на провінцію Римської імперії, а в 616 р. він перейшов під владу Арабського Халіфату.

---

¹ Хеттське царство – могутня древня держава в Малій Азії (близько 1800-1180 рр. до н.е.), створена хеттами. Вела тривалі війни з Давнім Єгиптом. Протистояння завершилося грандіозною, але безрезультатною битвою при Кадеші (у Північній Сирії). В результаті велика частина Сирії та Фінікії перейшли під повний контроль єгиптян. В 1280 р. до н.е. сторони уклали мирний договір, а дочка хеттського царя Хаттусіліса стала дружиною фараона

4.3. Джерела та особливості давньоєгипетського права

Основними джерелами староегипетського права були **звичаї** та **закони**. Найдавніші закони та їх збірники не дійшли до нас, але про них згадують у своїх працях грецькі та римські історики. Першим законодавцем вважають Менеса. Велике законодавство було пов'язане з ім'ям Рамзеса II, яке було спрямоване на встановлення кастової організації суспільства, удосконалення армії та державного апарату. У VIII ст. до н.е. з'явилася кодифікація фараона Бокхора, яка складалася із 40 рулонів папірусу, проте до наших днів вона не дійшла. У цій кодифікації було ліквідовано боргове рабство, селянам-общинникам було дозволено вільно розпоряджатися своїми земельними наділами. До наших днів дійшли закони фараона **Хоремхеба**, що торкалися питань кримінального права.

Право власності

Основними об'єктами права власності у Єгипті вважалися **земля** та **раби**. Формально вся земля в країні належала фараонові. Землі фараони передавали у безстрокове користування храмам, знаті, сільським громадам. За вірну службу земельні наділи надавалися урядовцям, воїнам та окремим служителям культу. Земля, зазвичай, передавалася разом із рабами та селянами. Управління храмовими землями здійснювали жерці разом із царськими чиновниками. З селян, які працювали на цих землях, стягували ренту-податок на користь храму та фараона. Селян, які були не спроможні сплатити натуральні та грошові податки, зганяли з землі (з XIV ст. до н.е. до боржників застосовували тілесні покарання, як правило, побиття палицями).

Землею, закріпленою за царськими общинами, управляли староста общини та царський урядовець. Фараон міг позбавити особу чи громаду права володіння землею. У сільських громадах існувало недоторкане *культове майно*, яке передавалося із покоління у покоління і не могло бути продане, віддане комусь, подароване, бо прибутки з нього йшли на муміфікацію померлих, будівництво гробниць тощо (все це потребувало значних витрат).

Зобов'язальне право

З розвитком торгівлі й обміну в Єгипті з'явилися різні види зобов'язань, які набули вираження у правових формах. Тривалий час договори укладалися у вигляді урочистої клятви, яку виголошували перед жерцями та царськими урядовцями. З часом зобов'язальне право звільнилося від релігійної обрядовості та набуло світського характеру. Договори укладалися як письмово, так і усно, але за обов'язкової присутності свідків.

Найпоширенішими видами договорів у Стародавньому Єгипті були наступні:

– **договір купівлі-продажу**. Договір купівлі-продажу нерухомості укладався з дотриманням значних формальностей, у кілька етапів: узгодження змісту договору; письмове оформлення; підтвердження угоди клятвою сторін; введення покупця у володіння нерухомістю.

– **договір позики** – об'єктом цього договору були речі, раби, продукти, зерно тощо. Забезпеченням повернення боргу служив сам боржник або члени

його родини. *При неповерненні боргу вони ставали рабами.* Також видом забезпечення виконання зобов'язання були мумії родичів, яких до сплати боргу не можна було поховати. *За часів фараона Бокхоріса боргове рабство було скасоване.* Селянам уперше дозволили заставляти землю, на якій вони працювали. Кредиторам було заборонено самовільно захоплювати як заставу майно боржника, а це мали право зробити лише царські урядовці та храми. Бокхоріс обмежив розмір відсотків при позиції максимум до 30 % річних за позичені гроші та 33,3 % – за позичене зерно. *Було заборонено нараховувати відсотки на відсотки.*

– **договір найму** – цей договір існував у двох різновидах – **особистого найму** (*найм сільськогосподарських працівників, майстрів-будівельників, художників, ремісників*) та **речового найму** (*передача майна у платне користування*). Якщо виявлялося, що річ непридатна до вжитку, то власник повертав отриману орендну плату у подвійному розмірі. Загибель (втрата) орендованої речі не звільняла особу, що її найняла, від сплати усєї орендної плати. Сільськогосподарські угіддя передавалися в оренду терміном на рік, а інші землі, будівлі – на будь-який термін. Орендну плату за поле, як правило, визначали, певною часткою врожаю. Не вирощення врожаю не звільняло від орендної плати.

Сімейне та спадкове право

Сім'я в Стародавньому Єгипті мала матриархальний характер. На думку французького вченого **К. Жака**, єгиптянка мала більші права в родині та суспільстві, ніж сучасна жінка. Єгиптянки могли займатися науковою діяльністю, медициною чи спортом. Сімейне майно належало жінці й переходило у спадок по жіночій лінії, від матері до дочки чи зятя. Дітей називали здебільшого по матері.

Впродовж тривалого часу жінка у сім'ї займала високе становище, її називали «господинею дому». З п'ятої династії фараонів в єгипетській сім'ї відбулися зміни у напрямку розширення влади чоловіка. Дружину вже не вважають вищою чи навіть рівною чоловікові. Допускалася полігамія чоловіків, у заможних єгиптян з'явилися гареми. Єгипетська молодь мала можливість одружуватися без батьківського втручання, причому ініціативу у створенні сім'ї брав на себе юнак. Шлюби були ранніми: дівчата виходили заміж у 10-12-річному віці. Переважна більшість сімей були багатодітними. Поширеними, особливо серед знаті, були шлюби між близькими родичами, зокрема, брата зі сестрою, батька з дочкою, сина з вдовою свого батька.

Шлюби не завжди освячувалися релігійною церемонією чи реєструвалися адміністративними органами, а допускалося життя на віру, бо слово, дане при свідках, прирівнювалося до письмового договору. *Розлучення в Єгипті допускалося, причому з ініціативи як чоловіка, так і жінки.*

Якщо родина розпадалася з вини чоловіка, то він повертав жінці її придане та давав частину спільно нажитого майна. У разі, якщо родина розпадалася з вини жінки – вона могла забрати собі лише частину посагу. Жіноча невірність вважалася важким злочином і жорстоко каралася. Жінку та її

коханця спалювали живцем, а їхній попіл потім кидали в річку, щоб вони не змогли відродитися на тому світі.

Спадкування проходило в основному згідно закону: спершу спадкували діти, незалежно від статі, порівну. Єгипетському праву був відомий і **заповіт**.

Кримінальне право

Найтяжчими злочинами у Стародавньому Єгипті вважалися **злочини проти держави**. Серед них виокремлювали наступні злочини:

- проти фараона;
- проти існуючого державного ладу;
- проти встановленої системи державних відносин;
- проти релігії, храмів, служителів культу.

У більшості випадків за скоєння антидержавних злочинів карали не лише винного, але й усю його родину. Тіло злочинця не хоронили, а кидали у воду крокодилам. Також смертю карали за порушення правил релігійних культів та чаклунство.

Тяжкими злочинами у Стародавньому Єгипті вважалися:

- навмисне вбивство священних тварин (ібіса, кішки, сови та ін.);
- викидання нечистот у Ніл;
- вживання у їжу заборонених продуктів;
- розкопування та пограбування могил;
- пошуки місця поховання священного бика Апіса;
- порушення традиційних правил лікування;
- створення нових танців;
- умисне вбивство;
- фальшиві клятви;
- неправдиві доноси.

За усі ці злочини карали смертю.

Смертна кара практикувалася проста та кваліфікована. До кваліфікованих її видів належало спалення, посадження на палю, випитування в муках, катування. Знатним людям, засудженим на смертну кару, дозволяли покінчити життя самогубством.

Крім смертної кари, як різновид покарань широко використовували членопошкодження: відрізання носа, рук, вух, язика, кастрація (*напр., за образу відрізли язика, за підробку монет, печаток – обидві руки, за подружню зраду жінці відрізли ніс, а її коханця кастрували. За крадіжку приватної власності винного карали відрізанням руки або побиттям палицями і штрафом у розмірі стократної вартості майна. За крадіжку храмової худоби застосовували таврування або калічили і віддавали в рабство. Крадіжка у гробницях каралася відрізанням вух, носа і садженням на палю*). Також широко використовували тілесні покарання. Злочинець міг просити помилування у фараона, мав право шукати притулку у храмах. *Кривава помста не практикувалася.*

Судовий процес у Стародавньому Єгипті

Верховним суддею був фараон, який міг будь-яку справу розглядати особисто, як і змінити рішення будь-якої іншої судової інстанції. Здійснення

верховного судочинства фараон доручав візиру. Візир розглядав справи або одноособово або як головуючий на Раді десяти.

В епоху V династії як вищий судовий орган виникла «палата шести», яку теж очолював візир. У період Нового царства існувала «колегія 30 суддів». У номах найвищу судову владу здійснював номарх – самостійно або за участю знавців законів та звичаїв (урядовців).

У містах судочинство вершили правителі міст, а в общинах – старости (*водночас, слід звернути увагу, що лише дрібні місцеві спори перебували у їх юрисдикції*). Судочинство з цивільних та кримінальних справ було однаковим. Вони порушувалися за скаргою потерпілого і він же мав визначити міру покарання.

Судочинство велося в письмовій формі. Своє рішення суддя не вмотивовував, а лише прикладав до лоба особи, яка виграла судовий процес, зображення бога істини та справедливості, яке він носив на шиї (зображення богині Ма-ат). Щодо санкції, то суд міг погодитися із тією, яку просив потерпілий, або визначити іншу, на власний розсуд.

Доказами у судовому процесі вважалися наступні:

- покази свідків;
- клятва свідків та скаржника;
- огляд місця подій.

Хронологічна таблиця

Близько 3000-2778 рр. до н.е.	Період Раннього царства, володарювання I-II династій єгипетських фараонів. Єгиптяни почали захоплювати нові території: на півдні Нубію, на заході – Лівію, на сході Сипай. Фараон Хасехем остаточно об'єднав країну у централізовану державу, придушивши повстання на півночі.
2778-2263 рр. до н.е.	Період Старого царства, володарювання III-VI династій єгипетських фараонів. За III-IV династії Єгипет був великою централізованою державою, вів постійні війни. Наприкінці правління V династії влада фараона почала слабшати. До кінця правління VI династії країна почала розпадатися на напівзалежні номи.
2263-2160 р. до н.е.	Перехідний період, період роздробленості й запеклої боротьби за об'єднання Єгипту. До правління VII та VIII династій влада Мемфісу була лише номінальною, в країні панувала анархія. Влада фактично перейшла до рук номархів «градоначальників». Першим претендентом на роль «збирача» єгипетських земель став Гераклеополь, одне з найбільших міст на півночі Верхнього Єгипту. Однак у боротьбі за

консолідацію держави їм протистояло Фіванське царство (південь). Конфронтація закінчилася наприкінці XXI ст. до н.е. перемогою Фів при фараоні Ментухотепі II (заснував XI династію). Цілісність Єгипетської держави було відновлено. За його правління був запроваджений культ бога Сонця – Амона-Ра, який був покликаний консолідувати населення Верхнього і нижнього Єгипту.

Близько
2160-1785 рр.
до н.е.

Період Середнього царства, царювання XI-XII династій єгипетських фараонів. Час відносно слабкої централізації Єгипетської держави.

У цілому фараонам XII династії, особливо Сенусерту III, вдалося стабілізувати становище в країні і перетворити Єгипет на сильну державу, що мала потужне військо та економічний потенціал.

Близько 1783 р. до н.е. соціальні протиріччя в країні призвели до початку великого повстання.

1580-1085 рр.
до н.е.

Період Нового царства, правління XVIII-XX династій єгипетських фараонів. Цей період розвитку історії держави і права Стародавнього Єгипту відомий найбільшою кількістю пам'яток. Активний розвиток єгипетської державності та створення єгипетської «світової» держави, що припадає на час правління трьох манефонських династій єгипетських фараонів.

Період Нового часу наслідував Другому перехідному періоду – часу занепаду Стародавнього Єгипту і завоювання країни семітським народом гіксосів – і передував Третьому перехідному періоду.

Кінець XIV –
початок XIII ст. до
н.е.

Правління фараона Рамзеса II Великого (третій фараон XIX династії, син Сети I та онук Рамзеса I). Він особисто наказав називати себе «великим», привласнював чужі пам'ятники і перемоги, замінюючи оригінальні підписи своїм ім'ям.

У протистоянні з Ассирією уклав союз із хеттами.

1085-331 рр. до н.е.

Період Пізнього царства, правління XXI-XXVI династій єгипетських фараонів. У XI-VII ст. зміцнилася влада монархів. В 945 р. до н.е. лівійський воєначальник Шешонк I проголосив себе фараоном і зробив своєю резиденцією м. Бубастіс в дельті Нілу. Він захопив Єрусалим і пограбував його.

В 671 р. до н.е. ассирійська армія Асархаддона захопила і розграбувала Мемфіс. В 667 р. і 663 р. до н.е. ассирійці захопили Фіви. Псамметиху I вдалося знов об'єднати Єгипет.

В 528 р. до н.е. Єгипет був завойований перським царем

- Камбісом і став перською столицею (сатрапією). В 341 р. до н.е. перси знов пограбували єгипетські землі.
- 720-715 pp. до н.е. Правління Бокхориса з XXIV династії єгипетських фараонів та його реформи. Влада Бокхориса поширювалася на Дельту і північ Верхнього Єгипту. Антична традиція представляла Бокхориса мудрим суддею і законодавцем, який створив досить досконале і гуманне законодавство того часу (*було заборонено продавати в рабство за борги вільних єгиптян*).
- VII ст. до н.е. Розпад Єгипту на дванадцять частин (*додекархія назва періоду в «Історії» Геродота*). Період єгипетської історії, що передував відродженню при XXVI династії. За Геродотом, єгиптяни, звільнившись від ефіопів, розподілили свою країну на 12-ть частин і поставили 12-ть царів, які уклали союз. Через 15 років цьому правлінню поклав кінець один із його членів, Псамметіх, який досяг одноосібної влади.
- 525 р. до н.е. Завоювання Мемфіса й підкорення Єгипту персами. Єгипетські війська Псамметіха III були розбиті при Пелусії перським царем Камбізом. Єгипет був приєднаний до Перської імперії.
- 331 р. до н.е. Завоювання Єгипту військами Олександра Македонського. Після завоювання, Олександр Македонський не змінив місцевих звичаїв та системи релігійних вірувань, у цілому зберіг систему управління. У Єгипті Олександр пробув півроку, з грудня 332 р. до травень 331 р. до н.е., там він заснував нове місто Александрію.
- 30 р. до н.е. Включення Єгипту до складу Римської імперії. Після розгрому римлянами єгипетського флоту біля мису Акція (2 вересня 31 р. до н. е.) і самогубства останньої незалежної правительки Єгипту Клеопатри, країна увійшла до складу Римської імперії за правління Октавіана Августа. Вона вважалася особистою власністю імператора, не підпадала під юрисдикцію сенату, і управлялася римськими префектами. Перетворення Єгипту в частину великої держави і відносна стабільність знову сприяли розвитку сільського господарства, ремесел і торгівлі.

Персоналії

Аменемхет I – фараон Стародавнього Єгипту, який правив приблизно у 1991-1962 рр. до н.е., засновник XII династії.

Аменемхет, з одного боку, спирався на знать, а з іншого – успішно боровся з сепаратизмом номархів, замінюючи правителів на місцях. Найбільш важливим звершенням Аменемхета було запровадження практики співправління. Так співправителем Аменемхета був його син Сенусерт I. Вони ділили трон впродовж десяти років, аж до смерті Аменемхета. Цей звичай продовжували зберігати упродовж правління усієї XII династії.

Аменхотеп IV (пізніше Ехнатон) – фараон Стародавнього Єгипту, який правив країною приблизно у 1353/1351 – 1336/1334 рр. до н.е., з XVIII династії.

Видатний політик, знаменитий релігійний реформатор, під час правління якого сталися значні зміни в єгипетському житті – в політиці і в релігії. Намагаючись зміцнити свою самодержавну владу, Аменхотеп IV, спираючись на неродовитих служилих людей («немху») виступив проти жрецтва і в першу чергу проти жрецтва головного бога Амона-Ра. Ехнатон проголосив себе абсолютним божеством, вічною істотою.

Камбіс II (Камбиз, Камбуджія) – персидський цар, який правив у 530-522 рр. до н.е., з династії Ахеменідів.

Старший син Кіра Великого. Відразу після захоплення Єгипту Камбіс наказав усім своїм воїнам припинити грабунки, залишити храмові території і відшкодував заподіяний святилищам збиток. Наслідуючи політику Кіра, Камбіс надав єгиптянам свободу в релігійному і приватному житті. Єгиптяни, як і представники інших народів, продовжували обіймати свої посади в державному апараті і передавали їх у спадок.

Камос (Камес, Ка-масі) – фараон Стародавнього Єгипту, який правив країною приблизно у 1554-1549 рр. до н.е., останній з XVII (Фіванської) династії. Камос відомий тим, що першим з фіванських фараонів переміг гіксосів.

Крістіан Жак (1947) – французький єгиптолог, популяризатор і письменник. Отримав ступінь доктора єгиптології в Сорбонні. Разом із дружиною ним був заснований Інститут Рамсеса, що займається фотографічним описом Єгипту з метою захисту і збереження археологічних пам'яток, що знаходяться під загрозою. В 1995 р. К. Жак опублікував свою найбільш успішну працю – п'ятитомник «Рамсес» (*про життя і діяльність фараона XIX династії Рамсеса II Великого*).

Менес (Мін, Нармер) – згідно з античними авторами, що зверталися до давньоєгипетської традиції, перший земний правитель Стародавнього Єгипту, засновник I династії, який жив приблизно в XXXII, XXXI або XXX ст. до н.е. (поширене датування близько 3050 р. до н.е.).

Як вважають на підставі археологічних даних, на правління Нармера припадає початок давньоєгипетського літописання, оскільки почався рахунок років по роках (кожен рік отримував особливу назву, відповідно визначним подіям), що знайшло своє відображення в літописі Палермського каменю.

Олександр Македонський, Олександр III Великий, Іскандер Зулькарнайн (356-323 рр. до н.е.) – македонський цар з 336 р. до н.е. з династії Аргеадів, полководець, творець світової держави, що розпалася після його смерті.

У західній історіографії відомий як Олександр Великий. Ще в Античності за Олександром закріпилася слава одного з найкращих полководців в історії. Після Фінікії Олександр продовжив шлях до Єгипту через Палестину, де йому учинило опір місто Газа, але і воно було захоплене штурмом після двомісячної облоги. Єгипет, озброєні загоны якого були знищені у битві при Іссі, був зданий сатрапом Мазакон без жодного опору. Місцеве населення вітало Олександра як рятівника від ненависного персидського ярма і охоче визнало його владу. Олександр не торкався місцевих звичаїв і релігійних вірувань, в цілому зберіг систему управління Єгиптом, підтримавши її македонськими гарнізонами.

У Єгипті Олександр пробув півроку з грудня 332 р. по травень 331 рр. до н.е. Там він заснував місто Олександрію, яке незабаром стало одним з головних культурних центрів стародавнього світу і найбільшим містом Єгипту. Також до цього часу відноситься його тривале і небезпечне паломництво до оракула Зевса-Амона в оазисі Сіва в Лівійській пустелі. Після зустрічі з ним Олександр став активно поширювати про себе чутку, що доводиться сином верховному богу Зевсові.

Сходження фараона на престол здавна супроводжувалося в Єгипті його сакралізацією – Олександр перейняв цю єгипетську традицію. Зміцнившись на завойованій території, Олександр продовжив свій похід в землі Центральної Азії, де персидський цар Дарій встиг зібрати нову величезну армію.

Птоломей I Сотер – сатрап, а згодом і цар Єгипту. Правив країною у 323-283/282 рр. до н.е. Засновник династії Птоломевів. Коли Птоломей I пішов з життя, Єгипет разом з суміжними областями – Кіренаїкою, Кіпром та Келесірією – безперечно був найкраще керованою державою серед тих монархій, які виникли зі світової імперії Олександра Великого.

Серед пізніших царів з династії Птоломевів були правителі (і правительки) більш або менш значні, але для усіх них засновник династії залишався зразком, преклоніння перед яким було зведене в культ, а пам'ять шанувалася у всі часи. Птоломею I були встановлені статуї не лише в Єгипті, але також в Афінах і Олімпії.

Рамсес II (Рамзес II) Великий – фараон Стародавнього Єгипту, який правив країною приблизно у 1279-1213 рр. до н.е., з XIX династії.

Один з найбільших відомих фараонів Стародавнього Єгипту. Йому привласнювався почесний титул А-нахту, тобто «Переможець». Пам'ятники і папіруси нерідко називають його і народним прізвиськом Сесу або Сессу. Відзначився низкою військових перемог над ворогами Єгипту. Правління фараона позначено надзвичайно активною будівельною діяльністю та розвитком єгипетської торгівлі.

Хасехемуй – останній фараон Другої династії Стародавнього Єгипту.

Він знову об'єднав Верхній і Нижній Єгипет, і цього разу Єгипет вперше був консолідований в єдину державу.

Херіхор (Хрі-Хара, Херхор) – фараон Стародавнього Єгипту і верховний жрець Амона у Фівах (близько 1091-1084 рр. до н.е.). Його тронне ім'я – Сен-Амон-Херіхор (Са-Амон-Херіхор).

Активну суспільно-політичну діяльність Херіхор проводив лише у Фівах. У інших містах країни його ім'я не зафіксоване. Саме Херіхор відправив на п'ятому році ери «Відродження» (близько 1086 р.) експедицію «старійшини залу» Уну-Амона в Ліван за кедром для спорудження священного корабля Амона Усерхет.

Хоремхб (Хар-ма-ху, Хармхаб, Хармгеб) – давньоєгипетських сановник і воєначальник, який згодом став фараоном Стародавнього Єгипту. Правив країною приблизно у 1319-1292 рр. до н.е.

Останній з XVIII династії (*на думку окремих дослідників, його можна вважати першим фараоном XIX династії*). За його правління була сформована армія, яку фараон розділив на дві частини відповідно до двох головних напрямів військової експансії Єгипту «одна в південній області, а інша в північній частині». Мабуть, Хоремхб досяг значних військових успіхів, хоча відомостей про його війни збереглося дуже мало.

Саме Хоремхбом були закладені передумови для нового звеличення Єгипту. Він посилив Єгипет після тимчасового занепаду в Амарнський період.

Шешонк I (Шешенк, Шишак, Сусакім) – фараон Стародавнього Єгипту, який правив країною приблизно у 946/43 – 922 рр. до н.е.

Засновник XXII (Лівійській) династії. Спочатку влада Шешонка поширювалася лише на Нижній і Середній Єгипет. Але незабаром він підпорядкував собі увесь Південний Єгипет. Зміцнивши «лівійську» династію в країні, Шешонк відновив активну зовнішню політику Єгипту.

Яхмос I – фараон Стародавнього Єгипту, який правив приблизно у 1550-1525 рр. до н.е.

Фараон продовжив війни з гіксосами. Взяття Аваріса єгипетськими військами змусило гіксосів звільнити увесь Нижній Єгипет і відступити в Азію. Бажаючи забезпечити Єгипет від наступного нашествия гіксосів і остаточно зломити сили ворога, Яхмос на чолі своєї армії увійшов в Палестину і, після трирічної облоги, узяв фортецю Шарухен, що була, ймовірно, останнім оплотом гіксосів поблизу кордонів Єгипту.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні функції номарха.
2. З ім'ям якого фараона пов'язують об'єднання Єгипту в одну державу?
3. У який історичний період відбулася максимальна централізація Стародавнього Єгипту?
4. Назвіть головні функції чати.
5. Кого у Стародавньому Єгипті називали «володарі чужоземних країв»?
6. З ім'ям якого фараона пов'язують остаточне вигнання гіксосів з Єгипту?
7. Назвіть головні положення релігійно-політичної реформи Аменхотепа IV.
8. Яку династію єгипетських фараонів започаткував воєначальник Шешонк?

9. Коли Стародавній Єгипет був підкорений військами Олександра Македонського?

10. Назвіть основні об'єкти права власності у стародавньому Єгипті.

11. Які найпоширеніші види договорів у Стародавньому Єгипті Ви знаєте?

12. Які злочини у Стародавньому Єгипті підпадали під визначення тяжкі?

13. Кого у Стародавньому Єгипті називали «баку»?

14. Що означає термін «кенбети»?

15. Назвіть символ Нижнього Єгипту у Династичний період.

Література

1. Богословский Е.С. «Слуги» фараонов, богов и частных лиц (к социальной истории Египта XVI–XIV вв. до н.э.) / Е.С. Богословский. – М. : Наука, 1979. – 236 с.

2. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.

3. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учеб. для вузов / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2007. – 752 с.

4. Египет: земля фараонов / [пер. с англ. В. Пападаки]. – М. : Терра, 1997. – 167 с.

5. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права : учеб.: в 2 т. / О.А. Омельченко. – М. : ТОН-Остожье, 2000 – Т. 1. – 2000. – 528 с.

6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.

Тема 5 ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

План

- 5.1. Періодизація давньоіндійської історії. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії
- 5.2. Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Індії
- 5.3. Основні риси давньоіндійського права

5.1. Періодизація давньоіндійської історії. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії

Назва «Індія» походить від назви найбільшої річки на північному заході цієї країни. Давні індійці називали її **Сіндху**¹. Країну, розташовану в басейні цієї річки і на схід від неї, у Європі вже в давні часи називали Індією. *Давньоіндійську історію прийнято поділяти на чотири великі періоди:*

1. **Індський (Хараппський, Доведійський)** – існування в долині р. Інд найдавнішої цивілізації (XXIII-XVIII ст. до н.е.);
2. **Ведійський** – період, впродовж якого в Індії розселилися арійські племена та зароджувалася цивілізація в басейні р. **Ганг**² (XIII-VII ст. до н.е.);
3. **Буддійський** – період впродовж якого в країні виник та поширився буддизм, відбувся економічний розквіт Індії та постали великі держави (VI-III ст. до н.е.);
4. **Класичний** – період найвищого соціально-економічного піднесення давньоіндійського суспільства та оформлення кастового ладу (II ст. до н.е. – V ст. н.е.)³.

Розкопки в долині Інду свідчать, що тут вже у III-II тис. до н.е. існувала самобутня цивілізація. У 20-х рр. XX ст. тут було виявлено кілька поселень міського типу, що мали певні схожі риси. Культура цих поселень була названа **Хараппською культурою**⁴. Розквіт Хараппської культури припав на кінець

¹ Інд (у верхів'ях Сінгі (Шіцоаньхэ) – велика річка в Південній Азії. Бере початок на території Китаю в Гімалаях і протікає переважно по території північно-західної Індії і Пакистану. Витік знаходиться на Тибетському нагір'ї, гирла – на півночі Аравійського моря, недалеко від міста Карачі. Довжина Інду – 3 180 км, площа басейну – 960 800 км². Інд (Сіндху) – одна з головних річок ведійського Семиріччя.

² Ганг – одна з найбільших повноводних (разом з Брахмапутрою) і довгих (2 700 км) річок Південної Азії. Бере свій початок в Західних Гімалаях, протікає на південний схід, перетинаючи Індо-Гангську рівнину на півночі Індії, і впадає у Бенгальську затоку, формуючи разом з річками Брахмапутра і Мегхна дельту Ганга-Брахмапутри (переважно на території Бангладешу), частина якої покрита лісами Сундарбан. Площа басейну річки – 1 060 000 км².

³ Джерело: Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К.; Львів, 2003.

⁴ Індська або Хараппська цивілізація – одна з трьох найбільш давніх цивілізацій людства, разом із давньоєгипетською і шумерською. З усіх трьох вона займала найбільшу площу. Хараппська цивілізація розвивалася в долині р. Інд впродовж 3300-1300 рр. до н.е. Найбільш значні центри – Хараппа, Лотхал і Мохенджо-Даро. Населення в роки розквіту складало близько 5 млн чоловік. У шумерських текстах Хараппська цивілізація імовірно носила назву

Ш тис. до н.е. Попередні етапи розвитку майже невідомі. Можна лише припустити, що на початок III тис. до н.е. вже почався процес господарського освоєння долини Інду. В Індії у другій половині II тис. до н.е. водночас із занепадом давньої цивілізації в долині Інду почали виникати і розвиватися класові суспільства в долині Гангу і на територіях, що прилягали до неї на півдні і південному заході. Розглядуваний період відзначався новими великими досягненнями у галузі виробництва і створенням визначних пам'яток духовної культури.

Розвиток продуктивних сил сприяв докорінній зміні суспільних відносин, а саме:

- орна земля поступово переходила у власність окремих сімей;
- військовополонених перестали фізично знищувати, а перетворювали на рабів;
- общинна знать, яка все більше збагачувалася, почала поневолювати збіднілих членів власної громади.

Подальше поглиблення нерівності призвело до поділу суспільства на класи: рабів та рабовласників. Володіння рабами стало одним із найважливіших показників багатства і високого становища у давньому індійському суспільстві. Рабство поступово набувало дедалі більшого поширення, кількість рабів постійно зростала. Можна припустити, що існувало і боргове рабство, проте масового поширення воно ще не було. Іноді збіднілі вільні общинники продавали у рабство своїх дітей або і самих себе. Діти рабинь вважалися рабами, втім, якщо вони були народжені від господаря, то часто нічим не відрізнялися за своїм становищем від інших його дітей.

Даних про використання праці рабів залишилося небагато. Найчастіше раби згадуються як домашні слуги. Раби перебували у становищі, що мало відрізнялося від становища домашньої худоби. Їх продавали, дарували, передавали разом з іншим майном як придане. Вони передавалися залежними царями як данина. У джерелах залишилися згадки про людські жертвоприношення, причому в жертву приносилися також раби. *Загалом слова «раб», «син рабині» вважалися лайливими та образливими.*

З посиленням соціальної нерівності, військовий вождь племені (раджа), який раніше обирався зборами і міг бути усунутий ними, поступово підносився над племенем, підкорюючи собі всі органи племінного управління. Водночас глави общин поступово відсувалися на задній план, перетворюючись на одну із найнижчих ланок державного апарату управління. Спираючись на родоплемінну аристократію, раджа поступово отримав можливість примушувати племінні збори ухвалювати рішення, які задовольняли саме його. З часом посада раджі набула спадкового характеру. Паралельно зростала роль і брахманів, які з часом перетворилися на професійних служителів культу. Паралельно органи племінної адміністрації перетворювалися на органи

«Мелухха». Перші дані про існування доарійської цивілізації в Західній Індії опублікував у XIX ст. О. Каннінгем. Остаточне існування Індської цивілізації було встановлено у 1921-1922 рр. експедицією на чолі з Дж. Маршалом.

панування та примусу. Пізніше мистецтво державного управління почало називатися **данданіті**¹ – «наука про покарання». Зайняття найвищих та найважливіших посад у державній адміністрації – царського жерця, збирача податків і данини, скарбничного, астролога, а також командних постів у війську тощо – стало привілеєм рабовласницької знаті.

Варто відзначити, що у басейні ріки Інд у цей час існувало чимало дрібних державних утворень, які вели між собою регулярні війни і цим себе взаємно послаблювали. Вони першими зіткнулися із персами, які почали свої військові походи на схід. Перським царям вдалося захопити більшість держав басейну ріки Інд і включити їх до складу своєї імперії. Щоправда, незабаром сама Персія зазнала поразки від військ Олександра Македонського. В 327 р. до н.е. війська Олександра Македонського захопили значну територію Індії, але після смерті полководця в 323 р. до н.е. його держава почала розпадатися й в Індії розпочався період визвольної боротьби. Цю боротьбу очолив цар Магатхи **Маур'я**. Він та його наступники об'єднали під своєю владою велику частину Індії та прилеглих до неї територій. В історії ця держава відома як **імперія Маур'я**². Найбільшого розквіту вона досягла у роки правління царя **Ашоки**, коли він об'єднав під своїм скіпетром майже усю Індію. У цей час країна користувалася великим міжнародним авторитетом, буддизм було визнано державною релігією.

Після смерті правителя Ашоки держава розпалася. На півночі утворилося Бактрійське царство, в Магатхі до влади прийшла нова династія, а на півдні виникло кілька дрібних державних утворень. Усі ці новоутворені держави вели постійні міжусобні війни. Скориставшись цим, у Північну Індію наприкінці II ст. до н.е. вторглися скіфські племена **саків**³, які створили індо-скіфську (**Кушанську**) **державу**⁴. У I ст. до н.е. – II ст. н.е. в Індії продовжувався процес інтенсивного розкладу рабовласницького ладу та формування феодальних відносин. У IV ст. тут виникає велика держава **Гуптів**⁵, яка за своїм типом була вже ранньофеодальною.

¹ Данданіті – у давніх текстах зазвичай асоціюється з мистецтвом політики, наукою про застосування влади та покарання.

² Імперія Маур'їв – держава на території Стародавньої Індії у 317-180 рр. до н.е. із столицею в Паталіпутрі. Держава отримала історичну значущість незабаром після походів Олександра Македонського як результат боротьби Чандрагупти з царями імперії Нанда. Чандрагупта, відомий грецьким авторам як Сандракот. Створена ним імперія Маур'їв знаходилася в постійному контакті з Селевкїдами та Греко-Бактрійським царством. Імперія Маур'їв досягла найвищого розквіту за правління імператора Ашоки, який підпорядкував величезну територію і поширив на ній буддизм. Імперія була знищена приблизно через 50 років після смерті Ашоки в результаті змови Шунга, коли була проголошена нова династія.

³ Саки – загальна назва скіфської групи іракомовних кочових і напівкочових племен I тис. до н.е. – перших століть н.е. у античних джерелах. І давніми авторами, і сучасними дослідниками саки, разом з массагетами, вважаються східними гілками скіфських народів.

⁴ Кушанське царство (Гуїшунан) – давня держава на території сучасної Середньої Азії, Афганістану, Пакистану, Північної Індії. Період розквіту царства припав на 105-250 рр. н.е. за однією з теорій, Кушанське царство було засноване кочовим індіанським народом тохарів. Держава мала дипломатичні відносини з Римом, Персією та Китаєм.

⁵ Держава Гуптів – держава в Індії під правлінням династії Гупта, що існувало впродовж IV-VI ст. Час правління Гуптів увійшов в історію Індії як свого роду «золоте століття», коли

5.2. Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Індії

Суспільний лад

Варто відзначити, що суспільний лад Стародавньої Індії перебував під впливом ідеології **брахманізму**, яка у свою чергу, формувалася з II тис. до н.е. в літературних пам'ятках **Ведах**. *Веди – це не історичні твори*, вони містять релігійні гімни, молитви та заклинання, які не дають можливості відтворити детальну економічну та політичну історію Індії у давні часи.

Веди ділили людей на **чотири варни, каст** (суспільні верстви), які, нібито були створені богами з **Пуруші**¹ (світового тіла і духа, прабатька усіх живих істот). *У давньоіндійському суспільстві виділялися наступні варни:*

- брахмани – знатні жрецькі роди;
- кшатрії – військова знать;
- вайші – основна маса вільних общинників.

Спочатку відмінності між варнами, особливо між першими трьома, не були надто виразними, але з часом все більше поглиблювалися. У житті каст отримали «релігійне освячення». Більше того, вони стали спадковими і перехід із однієї каст в іншу став практично неможливим. *У давньоіндійських джерелах згадується про тривалу боротьбу між варнами за політичну та економічну перевагу*. Отже, релігійна система вірувань Стародавньої Індії обґрунтовувала цю соціальну систему і привілеї трьох вищих каст тим, що вони були утворені з Пуруші:

- жерці утворені із його вуст;
- кшатрії – з його рук;
- вайші – з бедер;
- шудри – з його ступень.

Тривалі війни і посилення майнової та соціальної нерівності, зрештою, привели до появи великої кількості людей, які не були членами общин. *Цих людей називали шудрами*.

Шудри становили четверту, найнижчу варну.

Процес утворення варн був тривалим, коли остаточно сформувалася рабовласницька держава, поділ усіх вільних на чотири варни був оголошений вічно існуючим порядком, результатом божественного промислу, а отже, був освячений релігійною догматикою.

Перехід з однієї варни до іншої заборонявся, оскільки належність до варни визначалася народженням, однак, іноді фактичний перехід з варни до варни мав місце.

були вироблені основні канони національної літератури, образотворчого мистецтва, архітектури і філософії.

¹ Пуруша – згідно індуїстської міфології, істота, з тіла якої був створений Всесвіт. У індійській філософії термін «пуруша» означає «божественний дух», макрокосм.

Суспільні верстви Стародавньої Індії¹

Для кожної варни була сформульована своя **дхарма**, тобто закон способу життя:

- жерці – над усіма найвищі, оскільки вони служили богам;
- кшатрії мали керувати суспільством та воювати;
- вайші мали займатися землеробством, скотарством та торгівлею;
- шудри мали обслуговувати три вищі касты.

Таким чином у давньоіндійському суспільстві склалася доволі жорстка система соціально-економічних, політичних відносин. *В якій:*

Брахмани – найвища каста, як правило, не займалися фізичною працею – вони жили з пожертвувань. Світські правителі (князі) ділилися з брахманами політичною владою, не могли без погодження із ними вирішити жодного важливого питання. Вони не могли самочинно видавати закони – їх складала брахманські школи. Закони діставали релігійне освячення, а світський правитель лише стежив за їх виконанням.

Брахмани виконували наступні функції:

- закріплювали за собою монопольне право тлумачити закони;
- давали вказівки та поради людям із інших каст застосування законів;
- обов'язком брахманів було постійно вивчати Веди і навчати інших;
- приносили жертви за себе й інших, дарували й приймали подарунки;
- їх вважали володарями усього живого і мертвого на землі;
- усі їх бажання виконували безвідмовно;
- особу та майно брахмана вважали недоторканими;
- будь-яка образа, поранення, вбивство брахмана тягнули за собою суворі покарання, зазвичай – смерть.

Жертвопринесення супроводжувалися складними обрядами та ритуалами. За їх виконання брахмани брали чималу плату. За вченням брахманів, між ними і кшатріями повинна була існувати тісна співпраця.

Кшатрії – світська знать, наділена державною, політичною та військовою владою. *Вони виконували наступні функції:*

- здійснювали керівництво країною;
- захищали державу від зовнішніх ворогів;
- охороняли внутрішній спокій в країні;

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=Стародавня+Індія&espv>

– контролювали дотримання законів і релігійних обрядів, ритуалів.

Щоправда в житті, вища індійська знать діяла не на свій розсуд, а під контролем брахманів, які від народження і аж до смерті були для кшатріїв учителями, опікунами та радниками. Слід відзначити, що економічне становище кшатріїв було різним: більшість була досить заможною, але траплялися й незаможні, а дехто за борги навіть потрапляв у особисту кабалу.

Вайші – безпосередні виробники, тобто селяни, ремісники та торговці.

Вони мали:

- добросовісно працювати та примножувати своє майно;
- своєчасно та регулярно приносити пожертви;
- бути покірними волі брахманів;
- своєчасно сплачувати податки;
- забезпечувати усім необхідним себе та членів двох вищих каст.

Шудри – повинні були «смирено служити» трьом названим вище кастам. *Вони:*

- були особисто вільними;
- не були рабами;
- мали право володіти майном та вільно ним розпоряджатися;
- могли мати власні родини;
- не допускалися до вирішення громадських справ;
- не брали участі в племінних зборах;
- не брали участі в племінному культі;
- вони не проходили обряду посвячення – «другого народження», на яке мали право лише вільні члени общини, яких називали «двічі народженими».

Як свідчать історичні документи, шудра не повинен був нагромаджувати багатства, навіть маючи таку можливість, бо, набуваючи його він тим самим утискав брахманів. Ця заборона, однак, не ставала на перешкоді деяким шудрам збагачуватися. Оскільки переходи із каст в касту були *заборонені, то заборонялися і міжкастові шлюби*. У випадку укладення такого шлюбу, чоловік та дружина втрачали свою приналежність до каст і потрапляли у категорію **чандоліїв** – людей поза суспільством, які не мали жодних прав, майна, яких усі зневажали, і вони не могли навіть проживати в серед вільних людей.

Таким чином, кастовий суспільний лад Стародавньої Індії був визначальним у визначенні правового статусу людини у суспільстві. У більшості країн Стародавнього Сходу цей статус визначався соціально-економічним показником.

Державний устрій

Структура вищих органів державного управління:

1. *Царі (раджі) та князі (магараджі)*. Вони управляли за участю брахманів країною, а влада їх вважалася священною. Вчення брахманів доводило, що цар є бог або намісник бога, відповідно його розпорядження слід виконувати як такі, що походять від вищих сил. У давньоіндійському збірнику

«Закони Ману» чітко вказано, що цар є «великим божеством із тілом людини». Правитель мав право володіти життям та смертю своїх підданих, володіти багатствами. Відповідно будь-який спротив волі правителя вважався неприпустимим і карався смертю.

2. *Фінансове, військове відомства, відомство громадських робіт* – на ці відомства опирався у своїй роботі верховний правитель. Найважливішим вважалося фінансове відомство, очолюване головним збирачем податків.

3. *Рада (матринарішад)* складалася з верхівки світської знаті та вищих урядовців. Для царя її рішення не мали обов'язкового характеру, але рекомендації брахманів правитель мав обов'язково враховувати у своїй діяльності.

4. *Радники мантрини і махаматри* призначалися правителем з числа «хоробрих, досвідчених, шляхетного походження та випробуваних» людей.

5. *Військова рада* складалася із 30 членів, які було розділені на шість галузевих колегій. Колегії відали різними родами військ, постачанням та транспортом.

Структура місцевих органів управління Стародавньої Індії:

Держава країна була поділена на провінції, на чолі яких знаходилися сини правителя – царевичі. Всі провінції поділялися на округи, які очолювали окружні начальники. До складу округів входили сільські поселення та міста. у свою чергу сільські райони поділялися за кількістю господарських одиниць на десятки, двадцятки, сотні та тисячі. Їх очолювали старости десятків, двадцятків, готські та тисяцькі. Безпосередньо сільські громади очолювали старости, які займалися управлінням поселення, наглядали за правопорядком та попереджали правопорушення. Найважливіші питання громади вирішувалися на загальних зборах. Крім того, у сільських поселеннях діяла і Рада старійшин. Міста очолювали управителі, при яких діяла міська рада з 30 осіб. Сама рада поділялася на шість галузевих колегій. Певною особливістю діяльності усіх органів місцевого управління був контроль з боку спеціальних урядовців на чолі з окремим міністром. У кожен населений пункт призначався урядовець-контролер, які наглядав за діяльністю службових осіб на місцях. За зловживання службовими особами своїм посадовим становищем карали звільненням та конфіскацією майна. Додатково існували таємні царські інформатори та агенти, які наглядали за чиновниками різних рангів та за злочинцями, які відбували покарання.

Судова система

Слід відзначити, що у стародавній період давньоіндійської історії суд не був відокремлений від адміністрації – *правосуддя було обов'язком монарха:*

- цар як найвища судова інстанція розглядав справи за участю брахманів;
- монарх був вищою апеляційною інстанцією;
- судочинство могли здійснювати і царські радники, міністри, кожному із яких для розгляду справ виділяли трьох учених-брахманів;
- на місцях судочинство здійснювали правителі провінцій, округів, міст спільно із брахманами;

- у сільській місцевості на чолі громадського суду передував староста;
- у разі, якщо рішення суду не задовольняло сторони, то вони могли звернутися до апеляційної інстанції.

Армія

У Стародавній Індії існувала професійна армія, яка поділялася на піхоту, кінноту, колісниці та бойові слони. Крім того, давньоіндійські збройні сили мали власний флот. За військову службу воїни отримували у користування земельні ділянки. У разі необхідності скликалося і народне ополчення, в яке йшли усі вільні люди, за виключенням брахманів. За наказом царя кожен правитель провінції, округу чи міста мав надіслати в армію певну кількість воїнів.

5.3. Основні риси давньоіндійського права

На ранньому етапі становлення давньоіндійської держави основним джерелом права традиційно був звичай. Із наступним розвитком державних та соціальних інституцій дедалі більшого значення набували закони, творцями яких були царі та брахманські школи.

Характерною рисою джерел індійського права було його тісне поєднання з релігійними віруваннями. Релігія зобов'язувала усіх, без виключення, дотримуватися певних правил поведінки – **драхм**. Для кожної із каст були «розроблені» свої драхми. Драхми мали релігійний, моральний та правовий характер, їх створювали брахманські школи на основі релігійних книг Вед – норм звичаєвого права, судової практики, розпоряджень царів.

Слід відзначити, що для вивчення історії Стародавньої Індії з середини II тис. до середини I тис. до н.е. основним джерелом є найдавніші пам'ятки літературної творчості – **«Веди»**, укладені мовою індоєвропейської мовної сім'ї, що в науці називається «ведійським санскритом», а також матеріали епічних оповідей **«Махабхарати»** та **«Рамаяни»**. Слово «веда» означає «знання» у значенні «священне знання».

До вед зазвичай відносять низку різних літературних пам'яток релігійного змісту, основними з яких є чотири збірники (*саяхіти*):

- «Рігведа» – веда Гімнів;
- «Самаведа» – веда пісень;
- «Яджурведа» – веда молитов та жертвних церемоній;
- «Атхарваведа» – веда заклинань.

Кожна з саяхіт має свої ритуальні коментарі, укладені пізніше, коли релігійний культ значною мірою ускладнився і багато з текстів вед стали вже незрозумілими. Фактично ці коментарі мали на меті пристосувати веди до змінюваних суспільних відносин. До ведичної літератури належать також більш пізні релігійно-філософські коментарі – **араньяки** та **упанішади**.

У різні часи у Стародавній Індії з'являлися різні збірники драхм, які часто називали законами – **Закони Ману, Гаутами, Нарада, Артхашастра** та ін. Це

була творча діяльність різних шкіл брахманів. Ці збірники були не лише регуляторами людської поведінки, але й навчальними посібниками.

Найбільш відомим джерелом давньоіндійської політико-правової думки є «**Закони Ману**» (точніше – «**Настанови Ману в дхармі**»). Цей правовий збірник був укладений між II ст. до н.е. та II ст. н.е. Майже два тисячоліття «Закони Ману» проіснували як діючий збірник правил поведінки. Він містить інформацію про обов'язки людей різних варн. Правничий матеріал тут систематизований, викладений у компактнішій, ніж у ведійській літературі, формі, а виключно релігійні та міфологічні сюжети займають відносно небагато місця.

Збірник «Закони Ману» за змістом не лише правовий – це загальний кодекс соціального життя Стародавньої Індії. Він регламентував усі аспекти життя правовірних індусів. Там містяться розмірковування про:

- етапи життя;
- шлюб та сім'ю;
- правила харчування;
- очищення вини та каяття;
- суд та цивільне й кримінальне судочинство.

Поняття права тут все ще немає, бо дхарма об'єднувала усе. Сам збірник складається із 12 розділів, кожен із яких містить велику кількість віршованих повчань, норм та правил поведінки, а саме 2685 віршів-шлок.

Структуру Законів Ману:

– **глава I** надає інформацію про створення світу та його Творця, про походження основних чотирьох варн, про домінуючу роль брахманів;

– **глава II** говорить про виховання правовірного індуса шляхом залучення до знання Вед. Після вивчення Вед людина вважалася підготовленою для нового духовного життя – «**двічі народженою**»¹. У цій же главі йдеться про роль звичаїв, обрядів, ритуалів;

– **глава III** містить норми та вимоги до сімейного життя, правильного шлюбу, інформує про наслідки неправильних шлюбів і вимоги до відповідних обрядів;

– **глави IV-VI** містять інформацію про способи сакралізації повсякденного життя: правила гігієни, розпорядок дня, перелік заборонених дій, опис ритуалів очищення, аскетичних норм тощо;

---

¹ **Двічі народжений** або **двіджа** – термін, яким в індуїзмі називають членів трьох вищих варн (брахмани, кшатрії і вайші), які пройшли (зазвичай у віці 8-12 років) обряд упанаяна. У традиційному індуїстському суспільстві упанаяна символізує друге народження і надає право брати участь в ритуалах. Традиційно жінки і шудри до обряду упанаяна не допускалися. Як відмічає В.І.Кальянов, «згідно із законами індуїзму, людина, що не залучилася до священного знання, нічим не відрізняється від тварини. Тому людина, яка залучилася до знання, пройшла обряд посвячення, досягає другого народження і носить назву «двічі народжений». **Упанаяна** («посвячення», «введення», «підношення») – індуїстський обряд отримання священного шнура упавіти, в ході якого молодих людей однієї з трьох вищих варн формально посвячують у вивчення Вед. Обряд упанаяни знаменує закінчення дитинства і входження юнака в одну з трьох вищих варн давньоіндійського суспільства.

– **глава VII** розповідає про драхму царя, про роль покарання у правосудді, підтримку правопорядку. У ній даються поради щодо адміністративних, податкових, військових справ;

– **глава VIII** присвячена 18 причинам звернення до суду (*порушення договірних відносин, крадіжка, наклеп, гра в кості, перелюб, розпивання хмільних напоїв та ін.*). Тут же визначається роль закону, правила судочинства та винесення рішення про покарання, звільнення від покарання у випадках необхідної оборони (*захист від насильства дитини, жінки та брахмана*);

– **глава IX** розповідає про «вічний закон для чоловіка та дружини» у їх подружньому житті, про особисті та майнові права й обов'язки членів сім'ї, про спадкування, про покарання та роль царя у визначенні покарань;

– **глава X** містить правила, спільні для трьох «двічі народжених» варн: сім законних способів набуття власності; десять способів існування, дозволених усім людям, які опинилися у бідняцькому становищі; наводяться драхми, спільні для усіх чотирьох каст.

– **глава XI** присвячена регулюванню способу життя чандаліїв (осіб, які порушили драхму, уклавши змішаний, міжварновий шлюб);

– **глава XII** дає накази щодо культу, ритуалів та конкретних обов'язків їх учасників. У главі йдеться про відповідальність людини за недостатній контроль за своїми думками, словами, тілом.

Ще одним збірником правових та морально-етичних норм була **Нарада**, складена пізніше за Закони Ману.

Нарада-сміті – одна з дхарм-шастр, що служила зборкою правових норм, які стосувалися дхарми. Ця збірка була складена у віршованій формі. Текст має суто юридичний характер, оскільки він сконцентрований виключно на питаннях процесуального права і права власності. Етичні приписи відступають в збірці на другий план, що відрізняє її від інших дхарма-шастр. Вузька правова спрямованість зробила текст високо цінованим в середовищі правителів та їх помічників, що бачили свою дхарму в справедливому управлінні державою.

Опублікована версія Нарада-сміті містить три вступні розділи з основ судових процедур і судових зборів (**сабха**). За ними йдуть 18 глав, кожна з яких присвячена окремому закону. Стиль, яким написана ця збірка показує, що автор або автори зверталися до товариства професіоналів, зацікавлених у безпосередньому додатку законів до повсякденних справ.

Структура Нарада-сміті:

Вступ

18 назв законів:

- повернення боргів;
- за порука, кредити;
- спільна справа, партнерство;
- акти дарування та їх скасування;
- порушення контракту;
- невіплата платні;

- продаж без права власності;
- невидача товару після оплати;
- скасування угоди;
- порушення правил корпорації;
- питання про земельні межі;
- подружні відносини;
- розділ майна і спадкоємство;
- злочини із застосуванням сили (*вбивство, крадіжка тощо*);
- наклеп і зневага;
- тілесні ушкодження;
- азартні ігри;
- інші правопорушення, не передбачені шастрами.

Крім збірників правових норм, у Стародавній Індії було чимало політико-економічних та юридичних трактатів, найвідомішим із яких є **«Артхашастра» («Наука про політику»)**, написаний, ймовірно, в IV ст. до н.е. У цій пам'ятці висвітлені питання державного устрою, здійснення монархами внутрішньої та зовнішньої політики, правотворчої діяльності, присутні норми цивільного, кримінального та процесуального права.

Право власності

У Стародавній Індії були відомі чотири види власності:

- царська;
- храмова;
- общинна;
- приватна.

До поняття власності відносилися худоба, зерно, інвентар, раби та земля. Оскільки сільське господарство було головною галуззю економіки, то земля належала до основної категорії багатства. Формально земля належала монарху. Значна її кількість перебувала у руках сільських общин. Отже, існували царські та общинні землі, але ймовірно, були й храмові землі. З часом оформилася і приватна власність на землю.

Землі общини були їх колективною власністю, общинники не могли розпоряджатися ними, а могли лише користуватися. У Законах Ману згадується лише про те, що судові органи держави розглядали спори про земельні межі між общинами.

У приватній власності перебувало, насамперед, рухоме майно. *Давньоіндійським правом було передбачено сім основних способів набуття власності:*

- купівля;
- отримання подарунка;
- успадкування;
- знахідка;
- здобич;
- оплата за виконану роботу;

– позика під відсотки.

Водночас, 1, 3 та 4 способи були законними для усіх каст; 2 спосіб був доступний лише брахманам; 5 спосіб передбачався лише для кшатрїїв, відповідно 6-7 способи розумілися лише для вайшї.

Зобов'язальне давньоіндійське право

З розвитком торгівлі й обміну в Стародавній Індїї з'явилися різні види зобов'язань, які набули певних правових форм. *Найпоширенішими видами договорів були:*

– **договір купівлі-продажу.** Об'єктом цього договору могли бути будь-які речі. Продавцем міг бути лише власник речі. Якщо ж річ була куплена не у власника, то покупець, як правило, притягувався до кримінальної відповідальності як співучасник злочину і лише наявність свідків при здійсненні купівлі звільняла його від відповідальності. Тоді спірну річ повертали її власникові, збитки відшкодовували покупцеві, а продавця карали як злочинця. Річ, яка продавалася, повинна бути разом із продавцем, щоб при купівлі можна було виявити усі її вади. Якщо продавець намагався приховати якісь недоліки речі, то він притягувався до відповідальності;

– **договір позики.** Предметом цього договору були гроші та продукти сільського господарства. Їх передавали людині, яка у визначений час мала повернути кредитору річ у тій же кількості, тієї ж ваги та якості. Позику брали під відсотки або без них. Гарантією повернення позиченого служили майно боржника та його особа. При несплаті боргу кредитор міг пред'явити до боржника позов у суд, і коли боржник не міг повернути позичене, то мав відпрацювати борг, але він не ставав борговим рабом, бо після відпрацювання вартості позиченого знову ставав вільним. Але кредитор нижчої касты не міг навіть через суд змусити боржника з вищої касты відпрацювати борг;

– **договір зберігання.** На оплатне зберігання у Стародавній Індїї віддавали найрізноманітніші речі. У випадку, коли особа, що зберігала річ, не хотіла її повертати, а у потерпілого не було свідків, то в суді відбувався допит сторін. Перевіряли чесність та порядність відповідача наступним чином: *у присутності свідків йому таємно підкидали певну цінну річ, якщо він повертав її – справу припиняли, а якщо присвоював – змушували повернути і підкинуту річ, і віддану на зберігання.* Особа-зберігач чужої речі не несла відповідальності, якщо річ була у неї вкрадена (і було доведено її добросовісне зберігання) або знищена стихією.

Шлюбно-сімейне право

Дівчину у Стародавній Індїї – як правило ще дитиною – віддавали заміж її батьки. Сама вона могла обрати собі чоловіка лише у випадку, коли батьки не спромоглися підшукати їй пару. Ідеальним вважався шлюб, коли жінка була втрое молодша від свого чоловіка. Чоловіки могли одружуватися з 24 років, а дівчата виходити заміж з 8 років. «Закони Ману» освячували багатодітність та дитячі шлюби, що забезпечувало відтворення населення в умовах високої смертності через війни, голод та епідемії.

У давніх індійських текстах згадуються **вісім** способів укладання шлюбу. Ці вісім способів укладення шлюбу розділяються на дві групи: **схвалювані** та

несхвалювані, проте трактування, які з них були схвалювані, а які ні, могло розрізнятися.

Основні способи укладення шлюбу у Стародавній Індії:

– **брахма** – найбільш схвальна форма укладання шлюбу. Вона називалася так тому, що була належною до брахманів. При цій формі дівчину видавав батько, даючи стільки прикрас, скільки міг, чоловікові, що мав характер і ученість, якого він сам запрошував за своєю волею і приймав з пошаною, не беручи нічого натомість. Такий брак приносив найбільше духовних винагород батькові дівчини;

– **дайва** – за цією формою батько віддавав дівчину з прикрасами жерцеві, який здійснював жертвоприношення, фактично, в якості дакшини – плати за жертвопринесення. Ймовірно, цей звичай був пов'язаний з розвинутою полігамією. Ця форма існувала в основному у трьох вищих варнах. Люди вважали похвальним віддавати своїх дочок заміж за жерця. Ця форма шлюбу вважалася нижчою, ніж брахма, оскільки батько дівчини брав до уваги послуги, зроблені нареченим, тоді як при брахмі шлюб був суто даруванням;

– **арша** – згідно з цією формою, батько нареченої отримував від нареченого пару (чи дві пари) корів для здійснення жертвопринесення. Цей дар не був ціною нареченої, але певною мірою був відшкодуванням за дарування і призначався виключно для жертвопринесення. Закони Ману говорять: *«Якщо родичі не привласнюють винагороду за когось – це не продаж. Це лише знак поваги і благовоління до дівчини»*. Ця форма шлюбу була поширена головним чином в жрецьких сім'ях;

– **праджапат'я** – згідно з нею, батько віддавав свою дочку нареченому, усвідомлюючи, що вони разом здійснюватимуть свої громадянські і релігійні обов'язки. Сама назва праджипат'я вказувала, що подружжя вступало в урочистий союз для звільнення від своїх боргів праджипаті, тобто заради народження дітей. Згідно з індійською філософією така форма є нижчою, ніж перші три форми, оскільки тут дарування не добровільне, а залежне від певних умов. Проте ця форма була схвалюваною. Вона вимагала вільного суспільства, для неї потрібні були дорослі партнери, які могли зрозуміти сенс шлюбних зобов'язань;

– **асура** – Закони Ману говорять: *«Видання доньки, коли наречений дає майно родичам і нареченій, стільки, скільки може, і добровільно, називається формою шлюбу асура»*. Головною основою цього виду шлюбу були гроші. Практично, при шлюбі асура наречену продавали за високу ціну. Такий шлюб не приносив духовної винагороди батькові дівчини, і тому категорично не схвалювався. Закон відзначав: *«Розумному батькові не слід брати навіть самої незначної винагороди за доньку, бо людина, що бере із жадібності винагороду, є продавцем потомства»*. Продаж доньки вважався серйозним гріхом: *«Ті, засліплені жадобою, які видають доньок заміж за гроші, продають самих себе і здійснюють великий гріх. Вони потрапляють у пекло»*. Але незважаючи на заборону, цей звичай продовжував існувати;

– **гандхарва** – Закони Ману надавали наступне визначення: *«Добровільний союз дівчини і нареченого, за обопільною згодою за коханням і бажанням, називається гандхарва»*. За такої форми, питання укладання шлюбу вирішували не батьки дівчини, а сама наречена і наречений. У епосі часто зустрічаються приклади шлюбу гандхарва. Він був найбільш поширений серед кшатріїв, ніж у будь-якій іншій варні, оскільки представники цього стану користувалися найбільшою свободою в суспільстві. Ця форма шлюбу була навіть схвальною. У «Махабхараті» сказано: *«Шлюб бажаною жінки з бажаним чоловіком, хоч би і укладений без релігійних церемоній, – це найкращий шлюб»*. З часом шлюб гандхарва поступово зник. У більшості випадків питання укладення шлюбу вирішували старші;

– **ракшаса** – згідно Законів Ману, *«взяття дівчини силою, тоді як вона кричить і плаче, супроводжуване вбивством її родичів, називається шлюбом ракшаса»*. Очевидно, цей спосіб переважав у давніх войовничих народів, коли захоплених жінок вважали військовою здобиччю. Згодом, викрадення дівчини проти її волі переставало практикуватися, і у більшості випадків дівчину забирали з її згоди, хоча і проти волі батьків. Шлюб-викрадення зберігався лише у кшатріїв. У «Махабхараті» цей спосіб визнано найкращим для варни правителів. Звичай існував тривалий час, хоча у більшості випадків заручався згодою жінки, яку викрадали;

– **пайшача** – найбільш засуджуваним способом «укладання шлюбу» був пайшача, *«коли чоловік потайки опановує дівчиною, яка спить, знаходиться в невідомому стані або сп'яніла»*.

Слід відзначити, що у Стародавній Індії сім'ї, в основному, були моногамні, проте існувала і полігамія (напр., у брахмана могло бути чотири дружини), причому за гаремом доглядали не євнухи, а старі чоловіки чи жінки. Траплялися випадки **поліандрії**¹.

Жінка в давньоіндійському суспільстві знаходилася під постійною опікою. Індійку від народження вчили коритися чоловіку. Навіть найнікчемніший чоловік для жінки мав бути божеством. Він міг продати свою жінку, програти її, через певний час прогнати її з дому, якщо вона не народить дітей чи народжуватиме лише дівчаток, виявиться нелагідною. Більше того, якщо дітей не було з вини чоловіка, останній міг примусити жінку народити дитину від іншого, причому неодмінно від того чоловіка, якого він сам підібрав. Жіноча невірність вважалася тяжким злочином перед релігією та суспільством, особливо коли її коханець належав до нижчої касті.

---

¹ Поліандрія – рідкісна форма полігамії, за якої перебуває в декількох шлюбних союзах з різними чоловіками. Протиставляється терміну моноандрія. Поліандрічна сім'я може виступати в двох формах: фратеральна (братня) – загальне домогосподарство з однією жінкою утворюють декілька братів. Така форма поліандрії зазвичай пов'язана з дисбалансом статей, що виникає в результаті практики вбивства новонароджених дівчат; нефратеральна, неспоріднена – декілька споріднено не пов'язаних між собою чоловіків одружуються з жінкою, яка має високий соціальний статус. При цьому чоловіки розділяють між собою економічні зобов'язання і право сексуального доступу до жінки. Різновидом поліандрії є біандрія – форма шлюбного союзу, за якого жінка має одночасно двох чоловіків.

Розлучення допускалося лише для нижчих каст. Розірвання шлюбу могли вимагати обидві сторони. *Підставами для цього були:*

- безпліддя подружжя;
- подружня зрада;
- негідна поведінка;
- тривала відсутність чоловіка;
- жорстоке поводження.

Для чоловіка розлучення було простішою справою, ніж для жінки. Закони Ману з цього приводу зазначали, що *чоловік може розлучитися із жінкою:*

- яка його ненавидить, через рік;
- яка не народжує дітей – через 8 років;
- яка народжує мертвих дітей – через 10 років;
- через 11 років, якщо народжує лише дівчаток;
- негайно, якщо у дружини був поганий (сварливий) характер.

Крім того, залежність дружини від чоловіка виявлялася і у формі **саті**. Давні індійці вірили, що причиною передчасної загибелі чоловіка є гріхи його дружини, я тому сприймали саті як своєрідну спокуту вдовою її «гріхів».

Спадкування майна у давньоіндійському праві здійснювалося лише за законом, про заповіт нічого не згадується:

- майно батьків успадковували лише сини;
- спадок ділили між синами порівну, але найстарший отримував додатково 1/20 частку усього майна;
- доньки батьківського майна не успадковували, але їх брати були зобов'язані виділити по 1/4 частці свого майна для посагу;
- батько міг внести у список спадкоємців свого внука – сина дочки, про що оголошував, віддаючи доньку заміж;
- сини від різних дружин спадкували нерівні частки, якщо дружини належали до різних каст;
- в разі відсутності синів успадковували майно інші родичі померлого чоловічої статі по черзі, аж до шостого коліна включно;
- земля успадкуванню не підлягала, оскільки не перебувала у приватній власності у давні часи.

Кримінальне право

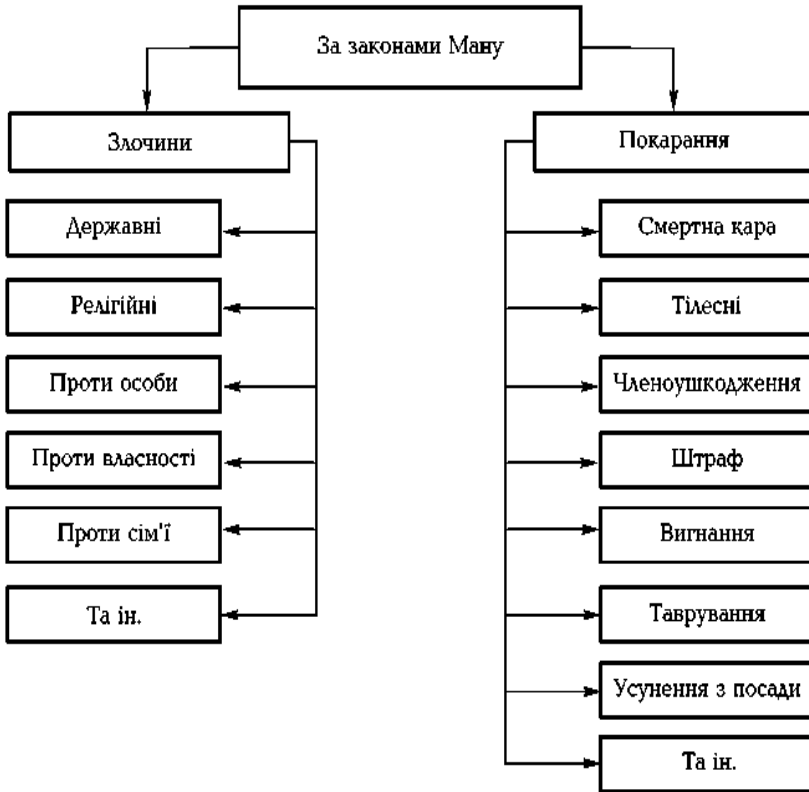
Норми кримінального права у Стародавній Індії мали кастовий, нерівний характер. У них містилося багато пережитків первісного ладу, зокрема, відповідальність сільської общини за злочин, скоєний на її території, якщо злочинця не виявлено; вигнання правопорушника з общини. Про криваву помсту як один із пережитків первісної доби, жодної згадки немає.

Окремі норми кримінального права свідчать про високий рівень розвитку правової думки, напр., розрізняли навмисні злочини та скоєні з необережності, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, співучасть, необхідну оборону. Виділяли наступні *види злочинів:*

- релігійні;
- державні;

- проти особи та її честі;
- проти сім'ї та моралі;
- майнові.

Кримінальне право Стародавньої Індії за «Законами Ману»¹

За релігійні злочини (*перехід в іншу віру, образа богів*) карали смертю. За антидержавні злочини (*бунт, антидержавна змова, повстання, перехід на сторону ворога, зрада державної таємниці*) карали смертю. Злочини проти особи (вбивство) каралися смертю, але при визначенні покарання враховували такі фактори, як необхідна оборона, вбивство з необережності тощо. Тілесні ушкодження (побої, поранення) каралися суворо. Тому, хто підняв руку або палицю на людину вищої касті, відрізали руку, якщо хтось вдарив ногою – відрубували ногу, якщо плював – відрізали губи, тягав за волосся – відрубували обидві руки. Якщо ж злочинець і потерпілий відносилися до одної касті, то за поранення стягали штраф, за каліцтво – штраф і вигнання із поселення. Суворо

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

охоронялася честь та гідність осіб вищих каст. Коли шудра обляяв когось із вищої касті, йому відрізали язик.

За злочини проти власності карали нещадно. Злодія, спійманого на місці крадіжки – страчували. За крадіжку з храмів, царських комор, крадіжку слонів, колісниць засуджували на смерть. Вигнання загрожувало особі, яка бачила крадіжку, і не вчинила жодної протидії. Крадіжку уночі вважали обтяжуючою обставиною: винному спочатку відрубували руку, а потім садили на палю. Співучасники злочину каралися тим же покаранням, що й виконавець. Карали тих, хто приховував інформацію про злочин. Велику увагу приділяли злочинам проти сім'ї та моралі. Навіть за розмову із чужою заміжньою жінкою карали штрафом, а людину з нижчої касті додатково били батогами. За позашлюбний зв'язок з брахманкою шудру вбивали, вайші втрачав усе своє майно, кшатрій платив великий штраф, брахман також платив штраф або його виганяли з місцевості. Шудру карали смертю не лише за зв'язок із брахманкою, але й жінкою з будь-якої вищої касті. Невірну дружину зацьковували собаками у людному місці, а її співучасника клали на розпечене залізне ложе.

Основними видами покарань у давньоіндійському суспільстві були:

- смертна кара – спалення, саджання на палю, четвертування, розтоптування слонами, заливання горла розтопленою олією або сріблом;
- покалічення – відрізання, рук, ніг, пальців, язика, губ, виколвання очей;
- тілесні покарання – побиття батогами або палицями;
- ув'язнення;
- грошові штрафи;
- практикувалося втоплення, накладення тавра на лоб чи стегно;
- віддавання на їжу собакам.

Важкі види покарань здебільшого застосовували до осіб, які вчинили злочин проти представників вищих каст. «М'якіші» покарання застосовували до представників вищих каст. Публічні покарання передбачалися за усі серйозні злочини. Штрафи та конфіскація йшли у державну скарбницю. Смертна кара для брахмана не рекомендувалася. Від покарання в окремих випадках можна було відкупитися: викуп за кшатрія – 1000 корів, за вайші – 100, за шудру – 10.

Обтяжуючими обставинами вважали насильство, повторність, злочини стосовно осіб з вищих каст. Пом'якшуючими обставинами були приналежність до вищих каст, необхідна оборона, ненавмисність. *Різниця між кримінальним та цивільним судочинством не існувало.* Справу розпочинали за ініціативи потерпілого. *Доказами під час процесу виступали:*

- власні зізнання (*до представників нижчих каст могли бути застосовані тортури*);
- документи;
- покази свідків (*вага свідчення залежала від соціального становища*);
- ордалії (*використання вогню, води, отрути, зважування*);
- клятви.

Хронологічна таблиця

- 2300-1781 р. до н.е. Протоіндійська цивілізація або Хараппська культура. Кінець II – перша половина I тис. до н.е. Ведійський період історії Стародавньої Індії. Цей етап розвитку пов'язаний із вторгненням племен аріїв в Індію. Вони принесли з собою нову культуру і ритуально-міфологічний світогляд (33 нові боги, але їх кількість була значно більшою). Також за їх правління стала поширюватися «концепція світового дерева». З огляду розвитку права – саме за аріїв з'явилася перша письмова згадка про веди:
- Рігведа – «Веда гімнів»;
  - Самаведа – «Веда пісень»;
  - Яджурведа – «Веда жертвоних формул»;
  - Атхарваведа – «Веда заклинань».
- V-III ст. до н.е. Буддійський період історії Стародавньої Індії, поява перших великих держав. Долина Інду була об'єднана за правління Чандрагупти з роду Маур'їв. Він уперше створив північноіндійську державу з долинами Інду і Гангу.
- Наприкінці IV ст. до н.е. Чандрагупта завоював Камбоджу і суміжні області Східного Ірану. Наступниками Чандрагупти були Біндусари (293-268 рр. до н.е.) та Ашока Великий (268-231 рр. до н.е.). Після свого воцаріння, Ашока знищив усіх своїх братів. Крім військових звитяг відзначився політикою «поширення добра», основною метою якої було духовне об'єднання населення різних частин великої держави.
- Важливою рисою було особливе заступництво буддизму. Упродовж багатьох століть буддизм мирно співіснував із ведійською релігією, в якій він запозичив деякі обряди і божества. Однак, недоліки в політиці централізації призвели до швидкого розпаду держави Маур'їв, яка незабаром почала втрачати свої володіння.
- 322/314-297 рр. до н.е. Правління царя Чандрагупти I, засновника династії Маур'їв (322/314-187/185 рр. до н.е.). Створення «Артхашастри» («Наука управління»). Після відходу військ Олександра Македонського з Індії очолив боротьбу індійців проти македонського панування.
- При його правлінні почала активно розвиватися торгівля, дипломатичні та культурні зв'язки Індії з країнами Середземномор'я.
- Артхашастра (Артха-шастра) – давньоіндійський політичний та економічний трактат, упорядником якого вважається Каутілья (відомий також під іменами Чанак'я,

Вішнугупта, Ватс'яна) – головний радник імператора Чандрагупти Маур'ї. Це одна з найкращих пам'яток, за якою реконструюють соціальну структуру давньоіндійського суспільства. Фактично мова йде про нормативний трактат про правила та принципи управління державою. Характер опису в «Артхашастрі» дає підстави вважати, що пам'ятка стосується вже структури ранньофеодального суспільства, але яке ще зберігало залишки рабовласництва. Трактат містить цінний матеріал для характеристики ідеології та філософської думки того часу та відрізняється раціоналізмом.

Релігії в трактаті відводиться підпорядковане місце порівняно з економікою і політикою та доводиться, що лише матеріальні блага, цінності забезпечують людське існування. Авторству Каутільї належить «Нітішхастра» – трактат про ідеальний спосіб життя та поглибленим дослідженням індійського способу життя. Він же розробив «Ніті-Сутри» (афоризми – змістовні пропозиції), складені у вигляді афоризмів, де він описує науку про політику і моральність, навчає людей правильно поводитись. Із них відомі 455 сутр, 216 з яких розповідають, як не слід поводитись.

II ст. до н.е. – V ст. н.е.

«Класична епоха» історії Стародавньої Індії, становлення соціально-кастового устрою. Правління великої кількості дрібних династій та існування невеликих державних утворень. У II ст. до н. е. – III ст. н. е. Північна Індія стає ареною вторгнення різних племен та держав. Об'єднувачем Північної Індії стала династія Гуптів. Правитель Чандрагупта II (правив близько 380 – близько 415 рр.) ввів Індію в «золотий вік» її розвитку.

II ст. до н.е. – II ст. н.е.

Манавадхармашастра «Закони Ману». Давньоіндійський збірник приписів, що визначали поведінку людини в приватному та суспільному житті, відповідно з домінуючою в давньоіндійському суспільстві системою поглядів і релігійними догматами брахманізму. Складання «Законів Ману» приписують міфічному прабатьку людей Ману. Найімовірніше збірник був складений впродовж II ст. до н.е. – I ст. н.е. Закони написані на санскриті, містять 2650 двовіршів (шлок), розбитих на 12 розділів. Оскільки в Стародавній Індії поняття права як сукупності самостійних норм, що регулюють суспільні відносини, було невідомо, повсякденне життя індійців підпорядковувалося релігійно-етичним правилам.

Безпосередньо правовий зміст мають нечисленні статті. Вони містяться в основному в розділах 8 та 9. «Закони Ману» закріпили існуючий варновий устрій у суспільстві. У них докладно описується походження (згідно з релігійним вченням) варн, вказується на їх спадково-професійний характер, визначаються призначення кожної варни, привілеї вищих варн тощо.

IV-V ст.

Індійська імперія Гуптів. Династія Гуптів об'єднала під своїм правлінням значну частину Індії. Цей час був періодом процвітання літератури, науки і брахманізму, хоча і до буддизму не ставилися вороже. На відміну від Маур'їв, які контролювали торгівлю і промисловість, Гупти дозволили своїм підданам вільно займатися ремеслами, торгівлею, тому багатство і процвітання в епоху Гуптів перевищило епоху Маур'їв.

В основному, індійці вели аскетичний спосіб життя. Проте, багато хто прагнув до задоволень і насолод. У містах існували знать і представники середніх класів, які користувалися своїми садами, займалися музикою, танцями, іграми та іншими розвагами. Великі маєтки зростали за рахунок праці залежних селян та рабської праці. Існувала велика кількість бідних людей. Кастовий поділ принижував і статус жінки.

У цей час зростає благодійність. Лікарні пропонували безкоштовну допомогу для всіх, багатих і бідних. Існували будинки відпочинку для мандрівників. Хоча Гупти мали організовану адміністративну систему, із зростанням добробуту прийшов час великої щедрості. Жорстокі покарання Маур'їв були скасовані. Населенню не потрібно було реєструватися в органах державної влади або мати при собі відповідні документи при поїздках у межах імперії. Уряд працював без системи шпигунства, яку часто практикували правителі Маур'їв. Відмінялась смертна кара, яку замінили штрафи. Покарання, такі як відрізання рук, застосовувались для невинуватих, професійних злочинців. Убивствам запобігали основи вчення буддизму і джайнізму, які були поширені серед населення. Мандрівники в Індії не мали підстав побоюватися пограбування (про це писав Фа Сянь, який подорожував Індією впродовж одинадцяти і відмітив, що він ніколи не піддавався пограбуванню). Однак і могутня держава Гуптів не змогла протистояти ще одному вторгненню з північного заходу. Північ Індії захопили кочові племена ефталітів. Цю подію умовно вважають закінченням давньої історії Індії

Персоналії

Ашока Великий (273-232 рр. до н.е.) – букв. «народжений без болю» – правитель імперії Маур'я.

Після низки військових успіхів Ашока підпорядкував собі значну частину Південної Азії від сучасного Афганістану до Бенгалії і далі на південь до Майсура. Ашока відомий поширенням буддизму, і з часів його правління залишилося немало історичних пам'яток. Провів низку реформ у країні. Він заборонив жертвопринесення. Використання примусових робіт також було скасоване. За його правління був складений список тварин, які охоронялися.

Крім того, було заборонено полювання заради задоволення і безцільне випалювання лісів. Він сприяв налагодженню виробництва і експорту медичної сировини з метою вживання не лише для медичних потреб, але і у ветеринарії, а також створена мережа відповідних медичних установ. По всій території імперії правитель ініціював будівництво об'єктів соціального призначення. Була створена мережа університетів, безкоштовних готелів, каналів, іригаційних систем та ін. Була також оновлена і загальнодержавна система доріг.

Водночас найбільшою своєю заслугою Ашока вважав діяльність, спрямовану на виправлення устоїв своїх підданих. Ставши буддистом, Ашока впродовж свого правління залишався мирянином і не випускав зі своїх рук керівництво державою. Протегуючи буддійській громаді, правитель не перетворив буддизм на державну релігію. Головною рисою його релігійної політики була віротерпимість.

Біндусара (298-272 рр. до н.е.) – другий імператор імперії Маур'я, після Чандрагупти.

У грецьких джерелах фігурує під ім'ям Амітрохат *«той, хто вбиває своїх ворогів»*. Біндусара, подібно до свого батька, підтримував тісні дипломатичні відносини з елліністичним Єгиптом та імперією Селевкідів. Він правив 25 років. Після смерті між його синами почалося тривале суперництво за владу. Врешті-решт престол захопив Ашока.

Будда Шак'ямуні (563-483 рр. до н.е.) – духовний вчитель, легендарний засновник буддизму.

Отримавши при народженні ім'я Сіддхаттха Готама або Сіддхартха Гаутама, він пізніше став іменуватися Буддою («Пробуджений») і навіть Верховним Буддою.

Джон Х'юберт Маршалл (1876-1958 рр.) – британський археолог, головний директор Археологічного управління Індії з 1902 по 1931 рр.

Він був відповідальний за розкопки, які призвели до відкриття Хараппи і Мохенджо-Даро – двох найважливіших міст Індської цивілізації. В 1902 р був призначений головним директором Археологічного управління Індії. Шляхом реорганізації управління Дж. Маршалл добився значного розширення сфери його дії, модернізував сам підхід до археології в Індії, запровадивши програму каталогізації і консервації давніх артефактів і монументів.

Ці зусилля археолога сприяли збереженню давніх пам'яток на усій території Індії. Також він став ініціатором масштабної програми розкопок. Завдяки йому індійці вперше були допущені до участі в розкопках у власній країні. Важливим результатом його програми стали знахідки в Харалпі (1921 р.) і Мохенджо-Даро (1922 р.). Розкопки цих та інших міст відкрили невідому до того часу давню цивілізацію, якій археолог присвятив свою працю «Мохенджо-Даро і Індська цивілізація», видану в 1939 р. в трьох томах.

Впродовж 1931-1936 рр. Дж. Маршалл працював на індійський уряд. В 1914 р. Дж. Маршалл отримав титул лицаря.

Олександр Каннінгем (1814-1893 рр.) – британський індолог, один з передових археологів свого часу, який першим зайнявся науковим вивченням індійської старовини.

В 1861 р., із заснуванням Індійського археологічного нагляду, був призначений його керівником і перебував на цій посаді, з перервами, до 1885 р. Предметом його інтересу були храм Махабодхі. О. Каннінгем з'ясував місцезнаходження легендарного міста Таксіла. Він звернув увагу європейців до такого унікального пам'ятника старовини, як залізна колона. Опублікував перші дані про існування харалпської цивілізації. За заслуги О. Каннінгема називали «батьком індійської археології».

В 1867 р. отримав від королеви Вікторії лицарський титул.

Чандрагупта Маур'я, Сандрокотт (322-298 рр. до н.е.) – перший в історії об'єднувач Індії, який заснував імперію.

Про події його правління збережено немало згадок в індійських, цейлонських, грецьких і римських джерелах. Його вважають першим царем з варни кшатріїв. Натомість, багато істориків вважають, що приналежність до варни кшатріїв була «приписана» Чандрагупті, і, відповідно, дуже сумнівна. Отримавши владу, Чандрагупта з військом зайняв усю Північну Індію, встановивши імперію від Бенгальської затоки до Аравійського моря.

Згодом він вирушив до річки Інд і зайняв значну територію в Центральній Індії. Наприкінці життя відмовився від трону.

Чандрагупта II (близько 380 – близько 415 рр.) – один з наймогутніших правителів в історії Індії.

За його правління, держава Гуптів займала величезні території. В історію увійшов як «син доблесті». На згадку про правителя в Матхурі була споруджена знаменита колона з «чистого» заліза. Правління Чандрагупти II ознаменувалося небувалим розвитком науки і мистецтва. Сам будучи індуїстом, правитель терпимо ставився до інших релігій Стародавньої Індії – джайнізму та буддизму.

Китайський чернець Фасянь, який подорожував Індією впродовж 405-411 рр., зі схваленням описував внутрішній устрій держави Гуптів, яка не знала страти.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На які історичні періоди прийнято поділяти історію Стародавньої Індії?
2. Поясніть суть ідеології брахманізму.
3. Які варни виділяли у давньоіндійському суспільстві?
4. Які функції мали виконувати брахмани, кшатрії, вайші та шудри в давньоіндійському суспільстві?
5. Яка форма правління була характерна для давньоіндійських держав?
6. Що означає термін «дхарма»?
7. Які види власності були відомі у Стародавній Індії?
8. Назвіть основні способи набуття власності у давньоіндійському суспільстві.
9. Які способи укладання шлюбу згадуються у давніх індійських текстах?
10. Визначить особливості системи успадкування майна у Стародавній Індії.
11. Назвіть основні види злочинів, які зустрічалися на території Стародавньої Індії.
12. Що таке «Веди»?
13. Який британський археолог відкрив Хараппську цивілізацію?
14. Кого з давньоіндійських правителів називають «першим об'єднувачем» Індії?
15. Назвіть основні напрямки діяльності правителя Ашоки Великого.

Література

1. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация / Г.М. Бонгард-Левин. – М. : Наука, 1993. – 320 с.
2. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
3. Васильев Л.С. История Востока: учеб.: в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Высшая школа, 2008. – Т. 1. – 2008. – 512 с.
4. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
5. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

Тема 6 ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

План

- 6.1. Природно-кліматичні умови та виникнення давньокитайської держави
- 6.2. Джерела з історії держави і права Стародавнього Китаю
- 6.3. Державний лад Стародавнього Китаю
- 6.4. Характерні риси давньокитайського права

6.1. Природно-кліматичні умови та виникнення Давньокитайської держави

Природа фактично «відгородила» Стародавній Китай від найближчих цивілізацій непрохідними горами **Тибету**¹ і велетенською мертвою пустелею **Гобі**². Крім того, давньокитайську цивілізацію ще надійніше ізолювала велика кількість кочових народів та племен, які оточували Китай. Вирватися із цього етнічного оточення китайці змогли лише наприкінці своєї стародавньої історії.

Китай – це гірська країна. Його західна частина, що займає 80 % території країни, – це гори та нагір'я, де сувора та тривала зима, коротке та спекотне літо, постійна нестача опадів не сприяли розвитку землеробства. **Східний Китай**³, навпаки, долинний, має м'якший клімат, багату флору та фауну. В рельєфі переважають лісисті плоскогір'я. Його територією протікають дві великі водні артерії – **Хуанхе («Жовта ріка»)**⁴ та **Янцзи («Голуба**

---

¹ **Тибет** – історико-географічний регіон в Центральній Азії, територіально охоплює Тибетське нагір'я. У травні 1959 р. анексований Китаєм. Історичною столицею Тибету є місто Лхаса. Загальна площа території Тибету становить 1,2 млн км². Рельєф гористий, середня висота над рівнем моря – 4000 м. Тут знаходиться найвища точка земної кулі – гора Еверест (Джомолунгма) з висотою 8844,43 м. На території Тибету беруть початок багато великих річок Євразії, зокрема Янцзи, Брахмапутра, Хуанхе, Інд, Салуїн, Меконг та ін.

² **Гобі (Говь)** – великий регіон у Центральній Азії (на територіях Монголії та Китаю), що характеризується пустельними і напівпустельними ландшафтами. Гобі простягається від гір Алтаю та Тянь-Шаню на сході до Північнокитайського плато на заході. На півночі Гобі переходить у степи Монголії, на півдні регіон обмежений горами Наньшань і Алтинтаг та р. Хуанхе. Слово «гобі» означає «безводне місце». За сукупністю пустельних територій Гобі є найбільшою пустелею Азії. Клімат пустелі різко континентальний та залежить від висоти місцевості над рівнем моря. Пустеля має екстремальні коливання температур: зима холодна та супроводжується сильними вітрами, літо дуже жарке, зимою температура опускається до –55 °С, влітку – піднімається до +58 °С. Амплітуда коливання температур в Гобі складає 113 градусів.

³ **Велика китайська рівнина** – плоска рівнина площею близько 325 тис. км², що простягнулася на 1000 км В її східній частині розташовані Шаньдунської гори. Клімат субтропічний, мусонний. Літо вологе, зима суха. Часто відбуваються повені. Через рівнину в напрямку південь – північ прокладений Великий канал. Головний землеробський район Китаю. Рівнина густо заселена.

⁴ **Хуанхе** – з китайської – Жовта ріка – друга за довжиною річка Азії та Китаю (після Янцзи). Довжина становить близько 5 464 км., площа басейну – від 745 тис. км² до 771 тис. км². Має мусонний режим при літніх повенях з підйомом рівня води до 5 м на рівнинах і до 20 м в горах.

ріка»¹. Цей регіон складається з двох відмінних природно-кліматичних зон – **північної** (вологі тропіки, широколисті ліси та бамбукові хащі, катастрофічні повені та **тайфуни**²) і **південної** (непрохідні джунгли, гористий рельєф з крутими схилами, повені, тропічна та субтропічна рослинність).

Таким чином, природно-кліматичні умови для ведення землеробства на території Стародавнього Китаю були непрості³. Водночас, країна була багата на сировинні ресурси: значні поклади мінералів, олова, мідної та залізної руди, наявність промислової деревини. Все це давало можливість населенню регіону розвивати усі необхідні ремесла.

Китай на відміну від багатьох інших, держава з неперервною історичною традицією, яка триває понад чотири тисячі років. Стародавній Китай належить до так званих «річкових цивілізацій» (як і Єгипет, Вавилон та Індія). Зародження тут цивілізації та державності було тісно пов'язане із освоєнням басейнів річок – Янцзи та Хуанхе. На відміну від великих держав-імперій, що склалися шляхом завоювання та були конгломератами різних країн і народів і не мали етнічної цілісності та швидко розпадатися на складові частини, Китай як суспільство, так і держава хоча і знав численні періоди внутрішніх конфліктів, розпад на окремі ворогуючі царства, спирався на власний автохтонний етнос та культуру. Етнічною основою давньокитайської держави було місцеве, аборигенне населення, яке належало більшою частиною до тихоокеанської гілки монголоїдної раси та говорило на мовах китайсько-тибетської мовної родини.

Самоназва етносу – **хань жень** («люди хань») виникла у часи династії Хань (III ст. до н.е. – III ст. н.е.), засновники якої мешкали у басейні притоку Янцзи – р. Хань. Назва ріки перейшла у назву князівства, а з часом у назву імперії та її населення. Назва «китайці» (*яку не використовують самі китайці*), утворилася від тюркського «китай», яким тюрки визначали народи, які утворювали у середні віки на території Північно-Західного Китаю **Царство киданів (Велике Ляо)**⁴. В Європі прижилася назва «сина» (*лат. Sinae*,

¹ Янцзи – найдовша річка Євразії, третя за довжиною у світі. Має довжину близько 6 300 км, площа басейну — 1 808,5 км². В басейні ріки проживає третина населення Китаю. Дельта річки продукує до 20 % ВВП Китаю. Річка є важливою фізичною і культурною розділовою лінією між Північчю і Півднем Китаю. Китайці, які живуть на північ від Янцзи, говорять різними діалектами мандаринської мови. У більшості провінцій на південь від ріки розмовляють китайськими мовами.

² Тайфун – «сильний вітер» з грецької – Тифон (міфічне чудовисько, що втілювало бурі і вітри) – різновид тропічного циклону, який типовий для північно-західної частини Тихого океану.

³ Серед істориків є версія, що саме географічний фактор «затримував» розвиток регіону майже до середини II тис. до н.е. Хоча займатися землеробством китайці почали ще наприкінці V – на початку IV тис. до н.е.

⁴ Кидани – кочові монгольські племена, які в давнину населяли територію сучасної Внутрішньої Монголії, Монголії та Маньчжурії. З 907 по 1125 рр. існувала Киданська держава Ляо, керована кланами Елюй і Сяо. Простягнувшись від Японського моря до Східного Туркестану, імперія Ляо стала найбільш могутньою державою Східної Азії. Це позначилося на тому, що історична назва Китаю у слов'янській і західній традиціях сходиться саме до етноніма «кидани».

англ. China). У формуванні китайського етносу брали участь і представники некитайського населення, на півдні – представники негроїдно-австралоїдної раси. Ареал ханьського етносу розширювався за рахунок міграції ханьців на південь та асиміляції місцевого населення. Міграція китайців на північ була менш інтенсивною, оскільки тут мешкали об'єднання тюркомовних **гуннів (хунну)**¹, монголоїдних **сяньбі**², частина яких увійшла до складу північних китайців.

6.2. Джерела з історії держави і права Стародавнього Китаю

На відміну від багатьох інших стародавніх держав, що залишили мало письмових пам'яток своєї історії, Китай – країна писаної історії. Китайці вважали збереження своєї історії важливою державною справою, і, крім того, управління країною із багатомільйонним населенням та господарством потребувало письмової документації. Важливу роль зіграла й та обставина, що основним письмовим матеріалом до винайдення паперу в Китаї був бамбук.

До винайдення писемності китайці застосовували вузликову писемність, а також **триграми** – комбінації суцільних та переривчастих рис – «гуа». Найдавніші надписи робилися на костях тварин та панцирах черепак. Це були ворожильні надписи. Перед кожним важливим заходом обов'язково проводилася така «операція». На основі таких дій сформувалася одна з найдавніших письмових пам'яток Китаю – **«Книга змін»** – **«І Цзін»**.

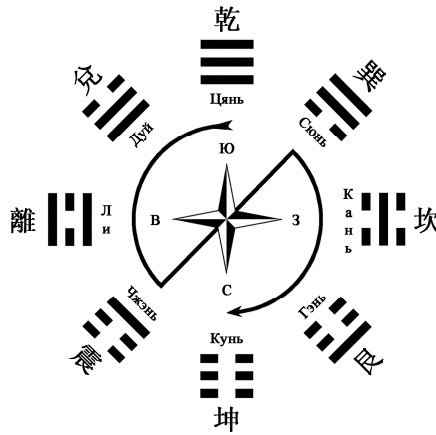
Вузькі пластинки бамбуку не дозволяли писати «в ширину», тому знаки та письмена наносилися тушшю стовпцями зверху вниз. Спочатку це були малюнки – **пиктограми**, а з часом – утворені від них **ієрогліфи**. Смужки бамбуку зв'язувалися по краях ремінцями, утворюючи сувої – **цзюані**, з яких складалися «книги». У витоків китайської писемності та культури знаходяться знаки, невідомі європейцям. З часом триграми було замінено на **гексаграми**, що складалися з комбінацій шести суцільних та переривчастих рис. За

¹ Хунну – стародавній кочовий народ, що населяв північні степи з боку Китаю з 220 р. до н.е. до II ст. н.е. Великі жорстокі війни з китайською династією Хань. Для захисту від їхніх нападів на Китай імператор Цинь Шихуанді звелів побудувати Велику китайську стіну. У війні з Китаєм консолідувалися у єдину державу, що підкорила сусідні кочові племена. У результаті воєн з Китаєм та племенем сяньбі, а також міжусобиць держава хунну розпалася. Згідно з поширеною думкою, частина хунну дійшла до Європи й, разом з уграми, дали поштовх для формування нового народу – гуни. Більшість хунну змішалися із північними китайцями, а інші з племенами сяньбі.

² Сяньбі (сяньбей) – давньомонгольські племена кочівників, які жили на території Внутрішньої Монголії. Виділилися з союзу дунху у III ст. до н.е. Брало участь в етногенезі монголів. Справжня самоназва невідома. У китайських джерелах згадувалися під іменами «Sirbi», «Sirvi», «Sarbi». В 93 р., коаліція Китаю, сяньбі, динлінов і чешисців (мешканці оазису Турфан) розбили хуннів у битві при Іх-Баяні, а в 155 р. сяньбійський вождь Тяньшхуай розгромив хуннів, що провело до розколу хунського етносу на чотири гілки, з яких одна злилася із сяньбійцями; інша - мігрувала в Китай; третя залишилася в гірських лісах і ущелинах Тарбагатай і басейну Чорного Іртиша; четверта відступила на захід і до 158 р. досягла Волги і Нижнього Дону.

китайською традицією, писемність Китаю виникла у XXV ст. до н. е., але найбільш вірогідним є виникнення на тисячу років пізніше в **Іньському союзі племен** (1711-1066 рр. до н.е.), який створив розвинену цивілізацію у басейні р. Хуанхе.

Триграми, розташовані по колу¹

Гексаграми²

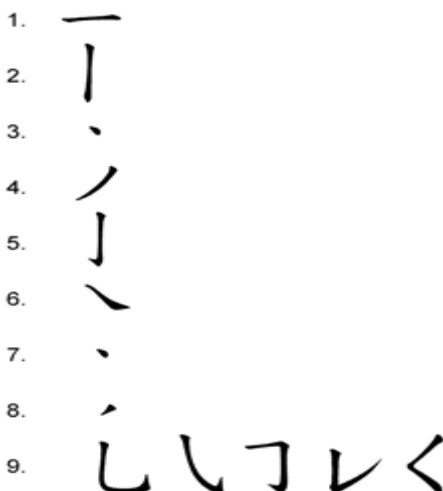
Qn	Zn	Ka	Ge	Ku	Xn	Li	Du
☰	☷	☱	☲	☵	☴	☶	☳
☷	☱	☲	☵	☴	☶	☳	☰
☱	☲	☵	☴	☶	☳	☰	☷
☲	☵	☴	☶	☳	☰	☷	☱
☵	☴	☶	☳	☰	☷	☱	☲
☴	☶	☳	☰	☷	☱	☲	☵
☶	☳	☰	☷	☱	☲	☵	☴
☳	☰	☷	☱	☲	☵	☴	☶
☰	☷	☱	☲	☵	☴	☶	☳

¹ Джерело:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%>

² Джерело: http://yijing.narod.ru/b_64hex_3.htm

Основні графічні елементи китайського ієрогліфа¹

Давні китайці залишили після себе велику кількість літератури з історії своєї країни. Одна з найцікавіших пам'яток китайської історії – **«Книга пісень»** - **«Ши цзін»**, яку відносять до найдавніших в історії людства писемних пам'яток. Вона була складена впродовж століть, починаючи з доби Чжоу. На той час при дворі правителів існувала особлива посада «збирача пісень». Правителі розглядали їх як важливу інформацію про настрої народу. Список «Ши цзін» містить 305 творів у віршах. Після доби Чжоу, за правління династії Хань, матеріали «Ши цзін» було використано при розробці доктрини конфуціанства, яка стала ідеологічною, релігійною та філософською основою китайської держави.

Серед імен, пов'язаних із китайською історіографією, слід назвати ім'я історика **Сима Цяня** (145-86 рр. до н.е.). Відомим джерелом з історії Китаю є його праця **«Ши цзі»** («Історичні записки»). Головна праця історика складається з 130 розділів та охоплює період історії Китаю від давнини до початку I ст. до н.е. У роботі Сим Цянь використав комплексний підхід до викладення історичних подій, поєднував хронологію із життєписом історичних осіб, використовував літописи, архіви, рукописи. Історик дотримувався принципу *«викладати достовірне та пропускати сумнівне»*.

¹ Джерело:

<http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B9%D1%81%D1%81>

Перша сторінка «Ши цзін»¹

Династична історія Стародавнього Китаю

Історію Стародавнього Китаю прийнято поділяти на періоди, пов'язані із правлінням певної царської династії. Такий підхід використовується не лише в самому Китаї, а й у всій історичній науці. Династична історія Китаю, розпочавшись з ХХ ст. до н.е., тривала до ХХ ст. н.е.²

Історію Стародавнього Китаю прийнято поділяти наступним чином:

- династія Ся – ХХІІІ-ХVІІІ ст. до н.е.;
- династія Шань-Інь – ХVІІІ-ХІІ ст. до н.е.;
- династія Чжоу – ХІІ-ІІІ ст. до н.е.:
  - Західне Чжоу – ХІІ-ХVІІІ ст. до н.е.;
  - Східне Чжоу – ХVІІІ-ІІІ ст. до н.е.;
- Період імперії Цинь – 221-206 рр. до н.е.;
- Період імперії Хань – 206 р. до н.е. – 220 р. н.е.:
  - Західна Хань – 206 р. до н.е. – 25 р. н.е.;
  - Східна Хань – 25-220 рр. н.е.³

¹ Джерело: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

² Синьхайська революція – революційні події 1911-1912 рр. у Китаї, під час яких було повалене правління маньчжурської династії Цін. Політична криза в Китаї загострювалася, в 1908 р. після смерті імператриці Ци Сі, правителем було проголошено її онука – дворічного Пу І, а реальну владу захопила маньчжурська знать, яка усунула з вищих посад китайську аристократію. У травні 1911 р. року уряд передав право на будівництво залізниць у низці провінцій спільному британо-франко-німецько-американському консорціуму, відібравши його у китайських акціонерних компаній. Це викликало хвилю невдоволення і спровокувало повстання у Сичуані, а 10 жовтня виступили революційно налаштовані солдати гарнізону в Учані. Повстання поширилось і на сусідні провінції – почалася Синьхайська революція (від назви року з 30 січня 1911 р. до 17 лютого 1912 р. за китайським календарем).

³ Далі йдуть, після міжусобиць, внутрішніх війн, селянських повстань та династій, що змінюють одна одну, династія Тан (618-907 рр.), яка започаткувала китайське Середньовіччя.

Династія Ся

Історія династій Китаю починається з правління п'яти легендарних «досконаломудрих» правителів: **Хуан-ді**, його нащадків – **Чжуан-суй**, імператора **Ку (Гао-сінь)**, **Яо** та **Шунь**.

Сучасна наука відносить їх до міфологічних персонажів, перетворених конфуціанством на реальних історичних діячів. Хуан-ді, напевно, виступав у давнину уособленням життєдайних сил землі, звідси його зв'язок із жовтим кольором ґрунтів Китаю («*Жовтий імператор*»). Він дав людям вогонь, навчив їх писемності, ремісництва, землеробства та скотарства. У творах китайських істориків Хуан-ді був «*мудрим правителем, який правив з 2698 до 2598 р.*», тобто 100 років. До такого ж роду правителів належить Яо, який також правив 100 років (2356-2256 рр. до н.е.). За його наказом був складений календар сільськогосподарських робіт. З Хуан-ді та Яо як з реальних персонажів починає свої історичні записки і історик Сима Цянь.

Один із символів даосизму, виникнення якого пов'язують із Жовтим імператором¹

На зміну династії Хуан-ді прийшла династія Ся, засновником якої вважається **Юй**. В китайській історичній традиції він виступав приборкувачем повеней, улаштував канали та розпочав іригаційні роботи. Міфологічні уявлення про перші династії дали змогу співвіднести їх із пізніми неолітичними культурами Китаю, які склалися в середній течії Хуанхе впродовж XXV-XV ст. до н.е. Це культури **Яншао**, **Луншань**, **Ерлітоу**.

Яншао – назва групи неолітичних археологічних культур, які існували на території Китаю у V-II тис. до н.е. Виділена в 1921 р. на матеріалі провінції Хенань шведським геологом Н. Андерсеном. Ареал поширення культури середня течія Хуанхе та її головного притоку Вейхе. Існує версія, що яншаосці прийшли до Хуанхе з півдня.

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=даосизм&espv=2&biw>

Характерні риси культури:

- люди жили громадами;
- поселення було оточене ровом, за яким розташовувалося кладовище, де ховали лише дорослих членів громади;
- дітей ховали у великих глиняних посудинах біля житла, у кришках посудин був отвір для того, щоб душа могла покидати свій дім та повертатися до нього;
- була відсутня яскраво виражена майнова та соціальна диференціація;
- займалися заплавним землеробством, мисливством та рибальством;
- найбільш розвиненими ремеслами було виробництво знярядь з каменю і кості та гончарство;
- розвивалося ткацьке ремесло та писана кераміка.

У середині III тис. до н.е. на зміну культур Яншао прийшла група культур чорної кераміки, яку називають Луншань.

Луншань – група неолітичних культур, які розташовувалися за течією Хуанхе впродовж другої половини II тис. до н. е. Культури виникли на базі Яншао, але під зовнішнім впливом (мігранти викликали культурну дифузію).

Характерні риси культури:

- поява гончарного кола та нових сортів зерна (пшениця) та порід худоби (коза, вівця, корова);
- було характерна **скапулімантія**¹;
- особливий тип кераміки (тонкостінна сіра та чорна без будь-якого розпису);
- люди мешкали у невеликих селищах, займалися мотичним землеробством.

У XVI ст. до н. е. Луншань змінилася на культуру бронзи Ерлітоу.

Ерлітоу – урбаністична археологічна культура ранньої бронзової доби, яка існувала впродовж 2100-1800 рр. Була поширеною на території сучасних провінцій Хенань та Шаньсі, пізніше поширилася у провінціях Шеньсі та Хубей.

Китайські археологи часто ототожнюють цю культуру із династією Ся. Сама культура відіграла вирішальну роль у процесі формування пізньоїньської цивілізації.

Династія Шань-Інь

Держава Шань-Інь, яка виникла наприкінці XIV ст. до н.е. у середній течії Хуанхе, була першим державним утворенням бронзової доби на території Китаю, існування якого підкріплено археологічними та письмовими джерелами. В результаті війн із сусідніми народами до XI ст. до н.е. вплив держави Шань-Інь поширився на території сучасних провінцій Хенань та Шеньсі, а також у Шеньсі та Хеbei.

Іньці значно перевершували народи, які їх оточували, з військової точки зору. У них було професійне військо, яке використовувало луки, списи та

---

¹ Скапулімантія – ворожіння на кістках тварин або черепашчих панцирах, які жерці у присутності правителя занурювали в жертвну кров і розжарювали у вогні до розтріскування

бойові колісниці. Відмінності у поховальному інвентарі свідчать і про наявність соціальної та майнової нерівності у суспільстві. Масові жертвоприношення військовополонених – характерна особливість культури. Поступовий процес об'єднання громад був викликаний господарською та військовою необхідністю. Поступово ці територіальні громади ставали осередком формування державного устрою, що принципово відрізняло їх від оточуючих родоплеменних об'єднань. У Північному Китаї шанське «міське суспільство» в останні століття II тис. до н.е. стало на чолі великого етнічно неоднорідного конгломерату. Його правитель називався «**ваном**», який мав найвищу військову владу та виконував функції верховного жерця.

Природні умови Середньокитайської рівнини були виключно сприятливими для землеробства, чому сприяли ґрунти, регулярні дощі та м'який субтропічний клімат. Основний принцип гідротехнічних заходів, що практикувалися, полягав у регулюванні стоку рік за допомогою водовідвідних потоків. Інці селилися у містах, оточених захисними стінами. У таких міських поселеннях окремо розташовувалися ремісничі квартали, де було зосереджено великі майстерні мідників, косторізів, каменотесів, деревообробні майстерні тощо. Отримали розвиток монументальне зодчество, а також містобудування. Керівництво останнім було однією з важливих функцій вана, який повинен був мати для цього достатньо великі матеріальні та людські ресурси. Війни посилювали владу вана та інших воєначальників, у руках яких поступово зосереджувалася значна кількість багатств. З часом почали виділятися заможні та знатні роди, в яких за генеалогічним родом стали успадковуватися вищі посади.

Масові жертвоприношення та поховання полонених, як правило, вказують на те, що їх праця ще не знаходила великого застосування у господарстві. Проте є свідчення про використання полонених у мисливстві, скотарстві та землеробстві. Військовополонені частково використовувалися у спорудженні гробниць, ліквідації наслідків повеней, будівництві міст та на інших роботах. *Про характер тогочасного китайського суспільства вчені висловлюють різні думки:*

- протодержавний характер;
- початковий етап утворення держави типу місто-держава;
- цілком сформований державний організм із рабовласництвом як системоутворюючим чинником суспільної структури.

Водночас, політична централізація держави Шань-Інь перебувала ще на початковій стадії. Створений шанцями союз племен не був сталим та міцним. Сильніші племена «відпадали» від шанського вана, їхні керманічі самі претендували на роль політичного лідера в басейні р. Хуанхе.

Наприкінці XII ст. Шанська держава занепала внаслідок спустошливих набігів кочівників **сюнну**. Цією обставиною скористався вождь чжоуських племен **У-ван**, який захопив шанську столицю й заснував на руїнах Шань-Інь нову державу – Західне Чжоу.

Династія Чжоу

Держава Чжоу, яка займала майже увесь басейн р. Хуанхе, із часом розпалася на велику кількість самостійних державних утворень, що суперничали між собою. Ці земельні наділи надавалися у власність родичам та наблизеним верховного правителя. У міжусобній боротьбі кількість початкових наділів поступово скорочувалась, а самі наділи зміцнювалися та ставали більш самостійними. Населення Чжоу було різномірним. У державі велику частину іньців було розселено на нових землях на сході, де було збудовано нову столицю – Ченчжоу (сучасна провінція Хенань).

Для періоду Чжоу в цілому є характерним активне засвоєння нових земель, розселення та етнічне змішування вихідців з різних районів, наділів (царств), що сприяло створенню фундаменту майбутньої єдиної китайської спільноти. Період Чжоу (XI-III ст. до н.е.) прийнято поділяти на **Західне** та **Східне Чжоу**, що пов'язано із переїздом правителя Чжоу в 770 р. до н.е. Землі в районі старої столиці були віддані одному із союзників правителя держави, який створив тут новий наділ Цінь. Згодом саме цей наділ стане центром китайської імперії.

Західне Чжоу

Чжоусці підтримували з шанцями тісні, хоч і не завжди дружні відносини, а тому небезпідставно вважали себе спадкоємцями шаньської культури. Чжоуська держава була політично досконалішою за шаньську. Свого царя чжоусці вже вважали родичем верховного божества (Неба) й називали «сином Неба». *Щоб протиставити царя простим смертним, було розроблено складний палацовий ритуал:*

- ніхто не мав права навіть кинути погляд на володаря;
- ніхто не мав права давати володареві поради, його наблизеним дозволялося лише натякати на дії, які варто було виконати.

Водночас, держава Західне Чжоу потерпала від внутрішньої нестабільності. У ній досить часто спалахували руйнівні повстання проти правителів. Ймовірно чжоусці були тибето-бірманцями, а тому виглядали в очах китайців «чужими», що й було причиною регулярних повстань, особливо велике з них спалахнуло в середині IX ст. до н.е. Нові володарі марно намагалися зберегти і свої державні кордони від нападів кочівників. В 770 р. до н.е. чжоусці, не витримавши тиску кочівників, залишили свою столицю і в районі нинішнього м. Лояна заснували невелике царство. Незабаром на території Стародавнього Китаю виникла низка інших удільних князівств – держава перестала існувати як єдина управлінська система.

Стосовно господарства Західного Чжоу, то чжоусці основну увагу приділяли землеробству, городництву та не захоплювалися садівництвом. Чималу увагу приділяли тваринництву, були ремісниками та освоїли металургію. Велику роль у їх господарстві відіграла торгівля, яка контролювалася державою.

Слід відзначити, що Стародавній Китай у цей час був клановим суспільством. Китайці жили сімейно-родовими колективами зі спільним предком по-батьківській лінії. Кілька великих патріархальних сімей

об'єднувалися в клан, утримували спільний храм предків та разом займалися господарством. Колективне майно клану не підлягало відчуженню. Звичним явищем стародавнього китайського суспільства була міжкланова ворожнеча, яка нерідко закінчувалася відвертими сутичками.

Соціальна нерівність у Китаї оформилася у систему спадкових рангів, яка остаточно встановилася у X-IX ст.ст. до н.е. *Як правило, прийнято виділяти п'ять рангів:*

- **ван** – верховний правитель;
- **чжухоу** – знать, наділена князівськими титулами. Присягали на вірність вану, були зобов'язані ділитися з ним військовими трофеями та виконувати його розпорядження;
- **дафу** – керівники кланів, які не мали родових маєтків та жили за рахунок військової служби;
- **ші** – глави великих патріархальних родин, з яких і склалися клани;
- **шужень** – простолюдини, звичайні члени патріархальної родини.

У невеликій кількості існували раби, які також поділялися на кілька розрядів, але всі перебували поза системою соціальних рангів. Між представниками різних рангів існувала сувора субординація, що підкреслювалася традиційними відмінностями в матеріальному забезпеченні, озброєнні, термінології тощо (*напр., вану дозволялося споживати будь-яке м'ясо, чжухоу – лише яловичину, дафу – свинину, ші – рибу, а у шуженів весь рік тривав піст*). Спадковий ранг не лише був титулом, саме від нього залежало майнове становище кожного китайця. На відміну від Стародавньої Індії, між китайськими рангами не існувало стіни. Перехід з одного рангу в інший здійснювався автоматично, завдяки оригінальній системі рангового спадкування: *батьківський ранг успадковувався лише старшим сином, а інші діти опускалися рангом нижче (крім дітей шуженя, яким опускалися було просто нікуди)*.

Східне Чжоу

Період Східного Чжоу у свою чергу прийнято поділяти на два великі періоди:

1. **Чуньцю** – «Період Весни та Осені» – VIII-V ст. до н.е.;
2. **Чжаньго** – «Період Царств, що борються» – V-III ст. до н.е.

Загалом у період Східного Чжоу влада верховного вана поступово слабла, а провідну політичну роль почали відігравати сильні земельні наділи, які перетворилися на царства. Більшість із них (за винятком окраїнних) називали себе «серединними державами» (**чжун-го**). Вони вели своє походження від ранньочжоуських наділів. *У період Східного Чжоу остаточно сформувалися основні філософські школи Китаю: конфуціанство, моїзм, даосизм та легізм.*

Філософські школи Стародавнього Китаю¹

У період Східного Чжоу населення через наростаючу агресивність сусідів-кочівників (напр., жунів²) почало об'єднуватися у єдиний народ. Етнічна консолідація відбувалася в умовах політичної кризи в країні. Центральна влада катастрофічно занепадала, князі вели між собою міжусобну боротьбу. У VII ст. до н.е. один із удільних князів проголосив себе гегемоном і цим подав приклад для інших можновладців. У змаганні за політичне лідерство гегемоном ставало то одне, то інше царство. Якщо у VII ст. до н.е. на роль гегемона претендувало п'ять царств (Цінь, Ці, Сун, Цзінь, Чу), то наприкінці V ст. до н.е. – їх було вже сім (Чжао, Вей, Хань, Ці, Янь, Чу, Цінь). Претенденти на роль політичних лідерів регулярно укладали між собою військові союзи. У цей складний для Східного Чжоу період відбувалися і важливі соціально-економічні зміни:

- країна остаточно вступила у вік заліза;
- китайці приступили до широкомасштабного іригаційного будівництва;
- великих успіхів досягло ремісниче виробництво;
- активно розвивалася торгівля;
- було збудовано понад півтисячі міст, найбільші з яких налічували до 350 тис. населення;
- сільське населення досягло 10-20 млн. осіб і в країні розпочалося аграрне перенаселення;
- земля почала переходити у приватну власність.

На чолі сільських та міських общин стояли старійшини – **фулао**, яких обирали рядові общинники, колегія трьох головних старійшин – **сінляо**,

¹ Джерело: http://yandex.ua/images/search?text=Філософські школи Китаю&img_url

² Жуни – китайська назва племен, які мешкали уздовж північних і північно-західних кордонів імперії Чжоу. Етнічна приналежність цих племен не з'ясована. Зазвичай їх розглядають як протомонгольські та прототангутські племена. Водночас, давні китайці описували їх як людей світловолосих, зі світлими очима і густими рудими бородами, типових європеоїдів. Ці ознаки простежуються до III-IV ст. н.е., проте у подальшому тип монголоїда став домінуючим

староста – **лічжен**. Ці обшинні органи могли чинити суд, навіть засуджувати до страти, вести міжнародні переговори, втручатися у хід боротьби за царський престол. Непомірно високі податки в аграрному секторі економіки відбивали у багатьох бажання займатися землеробством. У суспільному виробництві зростала роль рабської праці. Раби набиралися в основному з військовополонених та злочинців. Боргове рабство у той час суворо засуджувалося. *Характерним для Стародавнього Китаю було те, що держава обертала в тимчасове, довічне чи спадкове рабство не лише самого правопорушника, а й його родичів та осіб, пов'язаних із ним круговою порукою.*

Наприкінці VI ст. до н.е. в царстві Цінь з'явилися **перші писані закони**. Вони значно краще регулювали суспільні відносини, ніж звичаєве право і були досить досконалими (*напр. врахування супровідних обставин при скоєнні злочину*). Основними видами покарань за злочини в цей час були накладення ганебного тавра, ампутація носа, ступні, кастрація або страта. Від будь-якого покарання можна було відкупитися, але викуп могли собі дозволити лише найзаможніші китайці.

Отже, китайське суспільство розвивалося динамічно, але політична смута унеможливила реалізацію всього соціально-економічного потенціалу країни. У реформуванні суспільного життя країни були зацікавлені всі без виключення верстви населення. Найбільше була зацікавлена верховна влада, невдоволена тим, що родова аристократія намагалася перебрати на себе управління державою та регулярно організовувала державні перевороти. У політичній боротьбі з впливовою аристократією китайські правителі шукали підтримки у розбагатілої на торгівлі обшинної верхівки. В окремих царствах правителям вдалося провести за їх допомогою радикальні суспільно-політичні реформи. Реформи у царстві Цінь здійснив у IV ст. до н.е. за порадою свого чиновника **Шан Яна** володар **Сяогун**, а в історію вони увійшли як *«реформи Шан Яна»*.

Реформи Шан Яна

Шан Ян був послідовним державником, прибічником сильної монархічної влади та прагматиком. Шан Ян у своїх реформах визначив головні пріоритети: зміцнення державної влади, жорстка централізація, дисципліна та законність. Головною перешкодою на цьому шляху ставала влада старої родової аристократії. *Основні складові реформи Шан Яна:*

- замість родових наділів, де панувала аристократія, були створені повіти на чолі з призначуваними центральним урядом чиновниками;
- глав патріархальних земель було зобов'язано розділити сімейне майно між усіма дітьми;
- колісниця – основа військової міцності аристократії – були замінені на кінноту;
- бронзова зброя була замінена на залізну;
- традиційний довгий одяг воїнів було замінено на більш зручний короткий;
- армію було розділено на десятки та п'ятірки, пов'язані між собою круговою порукою;

- запроваджувалася сувора дисципліна, підрозділи, які не виявили «доблесті», каралися, за загибель командира страчувався весь підрозділ;
- було запроваджено 18 ступенів знатності за військові заслуги (*за кожного вбитого або полоненого ворога передбачався один ступінь*). Просування по службі не залежало від знатності;
- була встановлена приватна власність на землю;
- замість попереднього податку, який складав 1/10 врожаю, Шан Ян увів податок на розмір землеволодіння, незалежно від урожаю;
- усіляко заохочувався розвиток ремесла;
- зроблено спробу, щоправда невдалу, штучно обмежити торгівлю та лихварство;
- стародавні традиції, культ предків, конфуціанські моральні цінності, вченість, ритуал, музика, література не мали для Шан Яна цінності, оскільки відволікали від заготівлі зерна та ведення війни;
- музика й танці заборонялися;
- заборонявся святковий гарний одяг;
- запровадження подушного податку сприяло тому, що «ледарі» у родинах змушені були працювати;
- заохочувалося освоєння земель, що пустували, на які запрошувалися переселенці із сусідніх царств – вони отримували пільги на податки та повинності;
- встановлювалися жорстокі покарання навіть за незначні злочини – це була доктрина *«викорінення покарань за допомогою покарань»*;
- бойові заслуги та збирання зерна заохочувалися присвоєнням рангу знатності, чиновницькою посадою та звільненням від виконання повинностей;
- суспільству «нав'язали» систему доносів, кругової поруки та тотального поліцейського контролю.

Належність до аристократичного роду не мала жодного значення, всі люди цінувалися лише за їх заслуги, а не за знатність. Реформи Шан Яна сприяли звеличенню Цінь серед «царств, що боролися» і підготували ґрунт для становлення на місці розрізнених ворогуючих царств єдиної імперії. Ідеї та політика Шан Яна справили великий вплив на все майбутнє китайської держави. Однак династія, про зміцнення влади якої піклувався реформатор, виявилася невдячною до нього. Після смерті Сяюгуна, який захищав та підтримував реформатора, за вимогою аристократії, яка ненавиділа Шан Яна, його було страчено.

Імперія Цінь

Становлення Імперії Цінь пов'язано із іменем її засновника – першого справжнього імператора Китаю **Цінь Ши-хуанді** (*при народженні він отримав ім'я Ін Чжен*). Коли у 13 років Чжен став цінським правителем, його держава

вже була наймогутнішою в **Піднебесній**¹. Все йшло до об'єднання Китаю на чолі із династією Цінь. Державний устрій царства Цінь відзначали могутня військова машина та численна бюрократія. До 238 р. Чжен вважався неповнолітнім, а всіма справами керував **Люй Бувей** як регент та перший міністр. У ці роки майбутній імператор увібрав у себе популярну при дворі тоталітарну ідеологію легізму. У наступні роки Чжен захопив одну за одною всі шість держав, на які в той час поділявся Китай. При цьому він не гребував жодними методами. Могутність правителя Цінь потребувала запровадження нового титулу. **Цінь Ши-хуанді означає «імператор-основположник Цінь»**. Створений імператорський титул проіснував до самого кінця імперської доби.

Загалом кампанію, спрямовану на об'єднання Китаю було завершено в 221 р., після чого новий імператор здійснив низку реформ з метою закріплення завойованої єдності:

- було створено єдину мережу шляхів;
- спрощено розрізнені системи ієрогліфіки підкорених царств;
- запроваджено єдину грошову систему;
- запроваджено єдину систему мір та ваги;
- столицею імперії було обрано Сяньян;
- імперію розділили на 36 військових округів;
- були знищені захисні стіни, які розділяли попередні царства. Лише північну частину цих стін було збережено. Їх окремі відрізки зміцнені та з'єднані між собою: у такий спосіб новоутворена **Велика Китайська стіна**² відокремила Серединну державу від варварів-кочовиків.

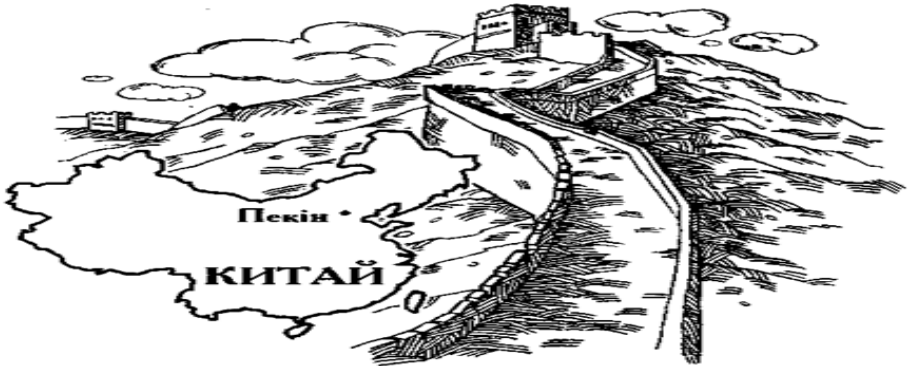
¹ **Піднебесна** – термін китаєцентричної філософії, під яким розуміється весь світ, тобто все, що є «під Небом». У широкому сенсі цього слова розуміється безмежний (світ), а у вузькому сенсі – певний географічний обмежений простір (держав імператора). Термін застосовувався для позначення певної системи цінностей і порядку, об'єктами яких є територія, народ чи держава. Поняття «Піднебесна» виникло у Китаї, але згодом поширилось на території, які зазнали впливу китайської політичної думки. В Китаї «Піднебесна» є простором, в якому панує універсальна система китайських цінностей і порядку, котру очолює імператор. Центром «Піднебесної» є «Серединна держава», або, точніше, «Центральна країна» – цивілізований Китай. Довкола центру розташовані країни «чотириох сторін світу» – варварів Сходу, Півночі, Півдня та Заходу. Завданням імператора є збереження миру у «Піднебесній» шляхом поширення китайської системи цінностей у середовище «варварів». Остаточна мета – тотальна «китаїзація» і розширення кордонів «Центральної країни» до меж існуючого світу. Ця мета розглядається як благо, бо надає «варварським» народам і державам доступ до досягнень китайської цивілізації.

² **Велика Китайська стіна** – низка кам'яних та земляних укріплень у північній частині Китаю, збудованих з метою захисту північних кордонів Китайської імперії від вторгнень різних кочових племен. Найстаріша частина стіни була збудована ще в VII ст. до н.е. Пізніше, будівництво нових секцій тривало аж до XVI ст. включно. Одна з найвідоміших частин муру збудована в 220-206 рр. до н.е. першим імператором Китаю Цінь Ші Хуан-ді. Більшість нині існуючих були збудовані в епоху династії Мін. Стіна простягається від Шаньхайгуань на сході до Лобнор на заході по дузі, що приблизно розмежовує південні околиці Внутрішньої Монголії. Археологічне дослідження 2008 р. прийшло до висновку, що Великий мур, побудований в епоху династії Мін (1368-1644), з усіма його секціями простягається на 8 851,8 км. Ця довжина складається з 6259 км самих стін, 359,7 км траншей

За час правління імператора податки в країні зросли в 20-30 разів, зuboжіння селян стало катастрофічним, значно зросла кількість рабів. В 210 р. до н.е. імператор помер і оскільки звістка про його смерть могла викликати в країні повстання, то її впродовж року приховували, аж поки не побудували мавзолей для його поховання. Спадкоємцем імператорського престолоу став **Ху Хай**, який зарекомендував себе ще більшим тираном, ніж батько. Своє правління він розпочав із вбивства 22 своїх братів та сестер. Тим часом зuboжіння більшості китайців досягло крайньої межі, коли люди у відчаї заподіювали собі смерть. Переконавшись, що зміна імператора не принесла їм очікуваного полегшення, країною прокотилася низка повстань та виступів. Імператор наклав на себе руки. В 207 р. до н.е., проіснувавши 14 років, цінська династія перестала існувати.

Право посісти трон виборив селянин **Лю Бан**. В 202 р. до н.е. з його проголошення імператором було започатковано новий період у історії Китаю – **Західну Хань**. Ханьською цю династію нарекли за назвою території, яка служила повстанською базою Лю Бана.

Велика Китайська стіна

Імперія Хань

Імперія Хань – видатний період в історії Стародавнього Китаю. Хань проіснувала з 206 р. до н.е. до 220 р. н.е. і стала своєрідним взірцем для всіх наступних династій Китаю. *Час правління династії поділяється на два періоди:*

- Рання Хань або Західна Хань – 206 р. до н.е. – 25 р. н.е.;
- Пізня Хань або Східна Хань – 25-220 рр.

Рання Хань (Західна Хань)

Ставши спочатку правителем області Хань, Лю Бан в 207 р. до н.е. здобув остаточну перемогу і проголосив себе імператором нової династії Хань під

та 2 232,5 км природних захисних бар'єрів (гори та річки). Її загальна протяжність згідно з результатами 2012 р. становить 21 196,18 км. Уздовж усєї стіни споруджені каземати для охорони та сторожові вежі, а у головних гірських проходах – фортеці.

іменем **Гао Цзу**. *Отримавши владу, Лю Бан ініціював проведення низки реформ:*

- повернув волю тим, хто продав себе у рабство;
- надав амністію тим, хто ухилявся від сплати непомірних державних податків та виконання примусових робіт;
- суттєво знизив податки (*земельний податок був зменшений у 20 раз*);
- особисто піклувався розвитком сільського господарства;
- уклав мир із кочовими племенами;
- запровадив великі податки на торгівлю та обмежив у правах купецтво;
- сприяв відновленню позицій конфуціанства;
- послабив жорстокі цінські закони, хоча зберіг загальну структуру системи управління;
- зберіг приватне рабовласництво;
- дозволив продавати та таврувати рабів;
- поступово змістив надільних ванів, замінивши їх своїми родичами.

Помер Лю Бан на дванадцятому році свого правління. Ті, хто володарювали після нього, марно намагалися вгамувати заколотників. Навіть лад у державі лише імператор **У Ді** (140-87 рр. до н.е.). *Його політику та реформи можна визначити наступним чином:*

- економічне послаблення влади ванів;
- проголошення державною ідеологією конфуціанство;
- відкриття першого китайського «університету»;
- започаткував систему добору кадрів в адміністративний апарат, яка полягала у тому, що претендент на чиновницьку посаду мав заручитися рекомендаціями місцевого начальства та скласти конкурсний іспит. Каралися ті чиновники, чії підопічні провалювалися на іспиті. Це нововведення відкрило доступ до управлінських посад вихідцям із низів та послабило корупцію;
- військо У Ді в 104 р. до н.е. дійшло до Фергани. Прокладений У Ді коридор з Китаю в західні країни згодом отримав назву **Великого Шовкового шляху**¹.
- істотно посилилася каральна функція державних органів;

---

¹ Великий Шовковий шлях – це найвідоміший торговельний маршрут давніх часів, що виникнув у перші століття нашої ери. Ним товари з Китаю потрапляли до Східної та Західної Європи, Близького Сходу, Північної Африки. У стародавні часи шлях, в першу чергу, використовувався для вивезення шовку з Китаю, з чим і пов'язана його назва. Він був прокладений у II ст. до н.е. і вів з Сіаню через Ланьчжоу в Дуньхуан, де роздвоювався: північна дорога проходила через Турфан, далі перетинала Памір і йшла до Фергану і казахські степи, південна дорога – біля озера Лобнор по південній околиці пустелі Такла-Макан через Яркенд і Памір вела в Бактрію, а звідти – в Парфію, Індію і на Близький Схід аж до Середземного моря. Каравани верблюдів долали його за 1-2 роки. Цим шляхом китайці доставляли на захід шовк, метали ремісничі вироби а назад завозили коней, пурпурові тканини, скло, вовну, ювелірні вироби, продукти (квасоля, гранат, виноград, горіх, шафран). Термін Великий Шовковий шлях був запроваджений німецьким географом Ріхтгофеном в 1877 р.

- в імперії поширювалося боргове рабство, звичним явищем став самопродаж та продаж дітей;
- практикувалася работоргівля, щоправда рабів було небагато і коштували вони досить дорого;
- рабам можна було відкупитися від покарання за вироком суду, від примусових робіт на державу, купити собі державну посаду;
- У Ді встановив податковий вік від 3 до 80 років, унаслідок чого в незаможних родинах виникла тенденція вбивати немовлят, хворих та старших людей¹.

Поступово у державі почало наростати соціально-економічне незадоволення. Багато селян тікали від непосильних податків, займалися грабунками. Бунтували не лише незаможні прошарки, але й заможні верстви. У 8 р. н.е. в імперії відбувся черговий державний і переворот, організований конфуціанцями – до влади прийшов філософ **Ван Ман**.

Реформи Ван Мана

Ван Ман зумів за короткий час отримати популярність у країні і разом з тим підтримку частини придворних кіл. В 9 р. н.е. він проголосив себе першим імператором «*Нової династії*» («*Сінь*») та розпочав рішучі реформи. Ван Ман оголосив, що метою його реформ є повернення до порядків, які існували в країні у сиву давнину і були записані в стародавніх конфуціанських книгах.

Суть реформ:

- заборона купівлі-продажі землі та рабів;
- усі землі було проголошено «царськими землями», а всі раби – «приватнозалежними»;
- відновлення стародавньої системи общинного землеволодіння, за якою жодна родина не могла мати більше 100 му (близько 2 га) землі;
- частковими заходами Ван Ман намагався обмежити работоргівлю. Під страхом смертної кари він заборонив приватним особам займатися работоргівлею в північних прикордонних областях, де через голод самопродаж у рабство став звичайним явищем;
- запровадження практики створення армій із рабів;
- для обмеження державних витрат імператор заснував управління, які повинні були регулювати ринкові ціни та регламентувати процент позики;
- поставив під особливий нагляд державні монополії на використання гірських та водних багатств;
- неодноразово проводив грошові реформи, вводячи в обіг нові монети та змінюючи вартість старих;

¹ До XIX ст. зберігався звичай пропонувати хворому на проказу, неоплатному боржнику та ін. групам людей, які обтяжують свою родину, щоб вони дозволили поховати себе живим і позбавили таким чином рідних своєї присутності. Нешасний одразу ж погоджувався, особливо, якщо йому обіцяли гарну домовину (без зволікання лягав у домовину, яку одразу ж забивали). Джерело: Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – С. 93.

- був збільшений апарат державних чиновників;
- посилилися фіскальні та поліцейські функції держави;
- порушники законів каралися із надзвичайною жорстокістю.

Однак, вже у 12 р. н.е. імператор був змушений відступити та видати новий указ, який дозволяв вільно купувати та продавати рабів та землю. Щоправда, у 17 р. н.е. всіх приватних рабів було обкладено особливим податком. Кожен рабовласник, незалежно від становища в суспільстві, повинен був сплачувати великий податок за раба. Проте реформи Ван Мана, ще більше ускладнили соціально-економічну ситуацію в країні. По всій території почастішали народні повстання.

У 21 р. н.е. повстанці завдали нищівної поразки урядовим військам. Ван Ман кинув проти повстанців 100-тисячну армію, однак у ній почалося масове дезертирство. Готуючись до вирішального бою, повстанці, щоб у метушні не переплутати своїх з чужими, пофарбували свої брови у червоний колір¹. В 23 р. «**червоноброві**» здобули остаточну перемогу. Тим часом на Сході Китаю, у м. Лояні, ще один представник Ханьського дому проголосив себе імператором на імення **Гуан У-ді**. Історики назвали започатковану ним династію **Східною Хань**. Новий імператор придушив повстання «червонобрових», знищивши майже 80 % дорослого населення Китаю.

Східна Хан

Для того щоб країна остаточно не перетворилася на суцільну руїну, Гуан У-ді пішов на певні *поступки повстанцям*:

- була оголошена загальна амністія;
- волю отримала частина державних рабів;
- були зменшені податки;
- впорядкована работоргівля.

Попри свої заходи, імператору не вдалося призупинити соціальне розшарування в суспільстві. Господарський механізм Східної Хань поступово розпадався, державна скарбниця переставала поповнюватися, армію охопив процес деморалізації, в чиновницькому апараті процвітала корупція. У країні відбулося близько сотні народних заворушень. Найбільше повстання, яке ввійшло в історію під назвою «**жовті пов'язки**»² спалахнуло в 184 р. Уряд

¹ Повстання «червонобрових» – загальне позначення селянських заворушень і повстань, які почалися на Шаньдунському півострові і в південній частині провінції Цзянсу в 17 р. і впродовж подальших десяти років охопили велику частину Китаю. Причиною повстання було невдоволення реформами правителя Ван Мана, а приводом – розлив Жовтої річки, що знищив селянські господарства в Шаньдуні і Цзянсу. Залишившись без коштів для існування, вчорашні селяни збиралися в загони «мідних коней» (самоназва загонів ополченців), пофарбували як розпізнавальний знак брови в червоний колір і взялися за розбій. Китайські аристократичні кола підтримали родича ханьських імператорів Лю Сю. На початку 27 р. урядові війська завдали «червонобровим» поразки при Сяоді. Лю Сю був визнаний законним імператором. Незабаром він заснував династію Східна Хань із столицею в Лояні, яка правила Китаєм до 220 р.

² Повстання «жовтих пов'язок» – народне повстання в Китаї впродовж 184-204 рр., яке призвело до дестабілізації ситуації в країні. Ініціатором повстання була секта Тайпіндао, яка

спрямував проти повстанців велике військо. Упродовж десяти місяців основні сили повстанці було знищено. Зрештою, криваве придушення повстання принесло загибель Ханьської імперії. В 189 р. військові командири, кинуті на боротьбу з повстанцями, захопили столицю Лоян та взяли в полон імператора. На півночі Китаю утворилися «варварські» держави.

Зрештою, в 220 р. Китай розпався на три незалежні царства¹: **Вей** (на півночі)², **Шу** (на заході)³ та **У** (на південному сході та сході)⁴. Роз'єднана країна, таким чином, вступила у добу середньовіччя.

6.3. Державний лад Стародавнього Китаю

У китайських джерелах не залишилося достовірних відомостей про перехід від родоплемінної організації суспільства до державної. Перша історично достовірна династія Шань-Інь вже була централізованою державою з

передбачала появу Лао-цзюня (Лао-цзи) як месії-рятівника, який принесе мир і благополуччя. Керували повстанням три брати – Чжан Цзяо, Чжан Бао і Чжан Лян. Чжан Цзяо закликав до усунення династії Хань, яку він називав «Синім небом», і до встановлення «Жовтого неба», яке ґрунтувалося б на принципах «великого благополуччя» та рівності. Пропагуючи свої ідеї серед селян, Чжан Цзяо та його прибічники створили розгалужену, побудовану за військовим принципом організацію. У восьми округах імперії була створена армія з 36 загонів. Повстання почалося в рік Цзяцзи (184 р.) і за короткий час охопило значну частину імперії. Окремі повстання придушувалися урядовими військами. Чжан Цзяо та його брати загинули у бою. Головним підсумком повстання був крах династії Хань і початок міжусобиці у Стародавньому Китаї. Загони «жовтих пов'язок», що залишилися після 184 р., об'єдналися із загонами «Чорних гір» і продовжили боротьбу. Всього у повстанні взяли участь близько 2 млн. чоловік. Селянські війни тривала 20 років – до 204 р. Остаточно повстання було придушене лише в 205 р.

¹ Епоха Трьох Царств (Саньго) – історичний період часу у Стародавньому Китаї, що тривав з 220 р. до 280 р. Увійшов до історії як боротьба і протистояння між трьома різними державами Китаю – Вей, У і Шу.

² Вей – удільне князівство, а з 334 р. до н.е. – царство у Стародавньому Китаї, що існувало в період Воюючих Царств з 445 р. до н.е. до 225 р. до н.е. Царство Вей розташовувалося між царствами Цінь та Ци. В сучасному Китаї територія Вей знаходиться в провінціях Хенань, Хебей, Шаньсі та Шаньдун. Столицею спочатку було місто Ан'ї, а згодом Хуей-ван переніс столицю в Далиан. Після переносу столиці царство називали також Лян.

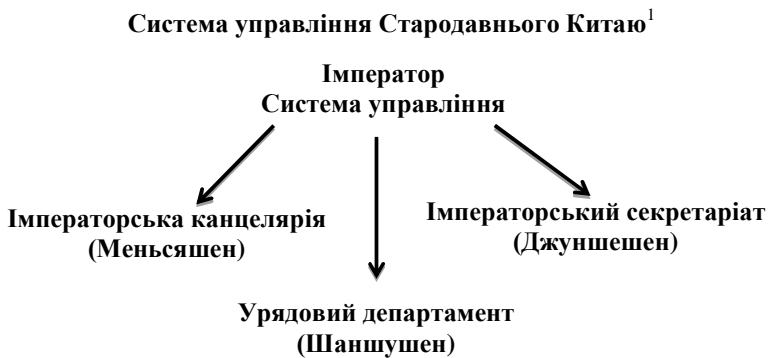
³ Шу – одне з трьох царств Епохи Трьох Царств у Стародавньому Китаї, що існувало впродовж 221-263 рр. Засновником царства Шу був Лю Бэй, який вважав себе продовжувачем династії Хань. Він прославився завдяки вдалим діям проти бунтівників під час повстання «жовтих пов'язок». Після їх розгрому Лю Бей не розпустив своїх військових формувань, а вирішив вступити у боротьбу з іншими воєначальниками за панування над Китаєм.

⁴ У (Східна У) – одне з трьох китайських царств Епохи Трьох Царств у Стародавньому Китаї, що існувало впродовж 222-280 рр. Початок царства У заклав воєначальник Сунь Це, який захопив наприкінці II ст., під час загального повстання проти династії Хань, Цзяндун (землі на південь від нижньої течії Янцзи). Водночас, держава У не могла протистояти багатшому і процвітаючому північному царству Вей (з 265 р. Цзінь). В 280 р. в У вторглися відразу декілька армій Цзінь під командуванням полководця Ду Юя. Останній правитель У – Сунь Хао захищався, але зрештою був узятий в полон. Його відвезли його в Лоян, зберігши життя. Царство У припинило своє існування.

сильною верховною владою. В цю епоху правитель обирався у середовищі свого вузького клану (**ванцзу**), поділеного на дві екзогамні групи, пов'язані між собою шлюбними союзами.

Починаючи з епохи Чжоу, в Китаї встановлюється престолонаслідування за принципом первородства – престол наслідував старшим сином. Але цей принцип був затверджений не одразу. Впродовж тривалого часу, структура держави і апарату управління Стародавнього Китаю неодноразово змінювалася. Однак у цілому принципи державного ладу, управління залишалися незмінними. Китай був надзвичайно «одержавленим» суспільством з розгалуженою системою структурованого чиновництва.

На верхівці рангової системи перебували імператор. На ранги були поділені і його родичі, дружини, наложниці, слуги. Були поділені на ранги урядові заклади та чиновництво. Центром імперії був палац.

У розпорядженні Шаншюшена перебували галузеві палати:

- рангів та чинів;
- подвірна;
- церемоній;
- управління справами;
- військова;
- покарань;
- громадських робіт.

Центральним апаратом Шаншюшена був Душен. Безпосередньо при особі імператора знаходилися імператорська канцелярія (Меньсяшен), а також імператорський секретаріат (Джуншюшен). *Крім того, у розпорядженні Шаншюшена перебували і палацові служби:*

- бібліотечний департамент (Міншюшен) – збереження документів, книг, рукописів, карт;

¹ Джерело: <http://staterights.ru/istorija-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/drevnij-kitaj/43-gosudarstv>

- департамент внутрішнього палацового забезпечення (Дяньчжушен) – забезпечення харчування, гардероб, екіпаж, медичне обслуговування;
- департамент внутрішнього обслуговування (Нейшишен) – палацові раї, палацові жінки, скарбниці та ін.;
- цензорська колегія (Юйшитай) – головний контрольно-ревізійний орган уряду.

Далі йшли дев'ять управлінь:

1. управління імператорських жертвопринесень;
2. управління імператорських банкетів;
3. управління імператорських регалій;
4. управління імператорської родини – облік членів імператорського роду, їх народжень, смертей, точне визначення ступенів спорідненості;
5. управління імператорських екіпажів – стайні, скотарство, паланкіни;
6. юридичне управління;
7. церемоніальне управління – дипломатичні прийоми (*гості з-за кордону, збирання інформації про сусідні країни, похорони вищих чиновників*);
8. сільськогосподарське управління;
9. управління скарбниць.

Далі за адміністративною ієрархією йшли п'ять директоратів:

1. директорат синів країни – відповідав за підготовку кадрів для державної служби;
2. директорат імператорських майстерень;
3. директорат будівельних робіт;
4. директорат окружних майстерень;
5. директорат річного контролю.

Місцеве управління було зосереджено в округах (**чжоу**) та повітах (**сянь**), куди чиновників призначали з центру. У дрібніших територіальних підрозділах чиновників призначало повітове керівництво з «поважних» місцевих жителів. Крім того, територія держави була поділена на військові округи (**чжень**), прикордонні зони (**шу**) та різного роду губернаторства.

Організація державної служби Стародавнього Китаю була розроблена найретельнішим чином та являла собою величезну суворо регламентовану чиновницьку систему. *Становище державного службовця визначалося:*

- службовою посадою;
- почесною посадою;
- нагородною посадою;
- титулом знатності.

Значення посад і титулів вимірювали рангами. Ранг був універсальним мірилом становища людини в давньому китайському суспільстві, лише ним визначалися правове та економічне становище людини в державі. У державному апараті шкала основних посад поділялася на 30 розрядів (**цзе**), які зводилися у дев'ять рангів – **пін**. Кожний ранг поділявся на основний – **чжен** та наступний – **цун**. *Отримання рангу та з часом домагання посади відбувалося у трьох варіантах:*

- висунення на службу;
- завдяки родинній «тіні» (*інститут «тіні» у китайців означав стан спорідненості зі знатною людиною, від чого залежало становище людини в усіх сферах соціального життя – ранг, посада, привілеї в суді*);
- найпрестижніший шлях – складання іспитів на вчені ступені: сюцай, «цзюй-чжень» та «цзіньши».

Іспити відбувалися в столиці та були складними. Але той, хто успішно склав іспити, гарантовано отримував посаду та пов'язані з нею привілеї. *Посади були трьох видів:*

- службові (чжи-шигуань);
- почесні (саньгуань);
- нагородні (сюньгуань).

У свою чергу вони поділялися на основні (лювей) та допоміжні (лювай). До останніх належали переписувачі, підсобний персонал та ін. Основні посади поділялися на 30 розрядів (це) та зводилися у 10 рангів, кожний з яких поділявся на основний (чжен) та наступний (цун). З четвертого і до дев'ятого ранги, і основний, і наступний, поділялися на вищий (**шан**) та нижчий (**ся**). Посада та ранг мали суттєві відмінності. Посада вказувала на посадові функції чиновника, ранг – на його суспільний стан, матеріальну забезпеченість, правове становище. Від рангу залежали розмір жалування, привілеї, спосіб життя, одяг, прикраси. *Ранг з усіма його привілеями зберігався й після служби.*

Почесні посади не мали за собою жодних службових обов'язків, давалися за послуги, не оплачувалися як реальні. Нагородні посади давалися лише за військові заслуги, їх могли отримати і солдати-простолюдини. Ці посади також не мали за собою жодних обов'язків та були підставою для присвоєння рангів. Ранги, титули знатності та «тіні», що вони надавали, ретельно регламентувалися. *Вся рангова система поширювалася також на палацових жінок, але їх титули не успадковувалися і були похідними від рангів родичів-чоловіків.*

Діяльність чиновників ретельно контролювалася. Щороку вони отримували від своїх начальників атестації у рамках «**чотирьох гідностей**» та «**двадцяти семи досконаlostей**». Від атестації залежали просування по службі та розмір жалування.

6.4. Характерні риси давньокитайського права

За давніми китайськими переказами ще у X ст. до н.е. чжоуським Муваном було розроблено «Уложення про покарання». Ця кодифікація нараховувала близько 3000 статей і передбачала доволі різноманітну систему покарань. У збірнику також йшла мова і про пом'якшуючі та обтяжуючі обставини при здійсненні злочину, розрізнялись необережні та навмисні діяння.

У період Чжаньго (403-221 рр. до н.е.) розвиток давнього китайського права тривав. В державній ідеології цього періоду панували дві основні течії – конфуціанство і школа легістів. Філософське вчення конфуціанства визнавало

переважаюче значення норм моралі над нормами права, порівнюючи право з кримінальним законом. Легісти, навпаки, надаючи переважне значення правовим нормам, намагались поширити їх дію на всі випадки людського та державного життя. Прихильники школи легістів визнавали рівність усіх перед законом, невідворотність покарання для всіх без виключення осіб, висували ідею сильної та централізованої держави. Одним з представників цієї школи Лі Куєм була складена «Книга законів царства Вей», що містила перелік злочинів та передбачала покарання за них.

Давньокитайські вчення про державу і право¹

Право власності у Стародавньому Китаї

У період Інь та Західного Чжоу земля вважалась власністю верховного вана, на одержані землі від правителя землі наближені лише право користування ними. У період Західного Чжоу поступово розвивалася тенденція до перетворення цих володінь у приватну власність. З середини I ст. до н.е. в окремих китайських царствах почали практикувати торгові угоди, пов'язані із землею.

¹ Джерело:

http://pidruchniki.com/1529052752837/politekonomiya/derzhavno-pravova_ekonomichna_

Крім землі, важливим об'єктом права власності були раби. У період Інь всі раби перебували у державній власності хоча знаходилися у володінні приватних осіб. Процес купівлі-продажу рабів ще не практикувався. В період Чжоу такі операції стали можливими, а за династії Цінь торгівля рабами перетворилася на звичайну справу.

Зобов'язальне право

Слід відзначити, що давньому китайському праву були відомі різні види договорів. Одним з перших був **договір обміну**, який поступово змінився договором **купівлі-продажу**. При проведенні торгових угод від їх учасників вимагалось укладання договору у письмовій формі, і, крім того, вони мали сплатити мито. Без наявності письмового договору неможливо було звертатися із позовом до суду. Своєрідною специфікою китайського договору купівлі-продажу було те, що його могли укладати жінки та державні раби.

Доволі широкого практикувався і **договір дарування** землі, рабів, зброї та іншого майна. **Договір позики** обов'язково оформлявся борговою розпискою. Відомі були відстрочка платежу, внесення застави, видача письмових зобов'язань. Практикувалося і укладання **договору оренди** (орендна ставка при укладанні цього договору становила 1/2 врожаю).

Шлюбно-сімейне право

Вище вже йшла мова про те, для Стародавнього Китаю була характерною велика патріархальна сім'я з абсолютною владою батька та культом предків. За часів держави Шань-Інь звичайним явищем було багатоженство. Китайці будували власні гареми за принципом **сорорату** – перетворення на побічних жінок сестер основної дружини. Китайки відігравала важливу роль у суспільстві. Саме вони займалися мотичним землеробством, шовківництвом, гончарним промыслом, виноробством та ін. Іноді вони очолювали мисливські загани та були військовими командирами. Окремі науковці доводять, що царський престол переходив по жіночій лінії.

Але вже за часів держави Чжоу статус жінки різко змінився – це було викликано через зміцнення патріархальної основи китайської сім'ї. Китайка перетворилася на безправну особу. Вона жила в окремому помешканні, не могла виходити до гостей. Для китайця не було більшої образи, ніж докір йому в тому, що він прислуховувався до порад своєї дружини. Хоча догматика конфуціанства не схвалювала ранні шлюби (було прийнято вважати шлюбним віком для чоловіків 30 років, для жінок – 20 років), але на практиці юнаки одружувалися у віці 15-16 років, а дівчат віддавали заміж у 13-річному віці. Про шлюб дітей домовлялися їхні батьки, причому ініціатива виходила від батька нареченого. Якщо випадав несприятливий гороскоп, то шлюб міг і не відбутися. Заборонялося одружуватися юнакові та дівчині з однаковим прізвищем. Якщо наречений помирав до весілля, то наречену «вінчали» з його поминальною табличкою, що унеможливлювало її друге заміжжя.

Вступаючи в дім свого чоловіка, китайка цілком поривала із своєю колишньою родиною і потрапляла під владу свекрухи. *Заступитися за свою дружину чоловік не мав права, бо його б звинуватили у злочинній неповазі до матері.*

Повторний шлюб вдови вважався дуже тяжким злочином, вдова мала добровільно піти з життя, щоб небіжчик не «нудьгував» без неї у царстві тіней. Пізніше на місці самогубства вдови на її честь ставили арку чи кам'яний обеліск.

Кримінальне право

Серед інших галузей права, саме кримінальне право вважалося найрозвинутішим. Лише за часів династії Чжоу нараховувалось близько 3000 різних злочинів. *Серед них були відомі:*

- державні злочини – повстання, змова – застосовувалася смертна кара;
- релігійні злочини – шаманство, викидання попелу на вулицю – винуватець перетворювався на раба;
- злочини проти особи – вбивство, нанесення тілесних пошкоджень – застосовувалося членушкодження;
- злочини проти власності – крадіжка, грабування – злочинець піддавався тавруванню;
- військові злочини – неявка в установлений строк на місце військового збору – в цьому випадку застосовували побиття палками.

Як злочини розглядалися відмова від сплати податків, пияцтво, яке тягло за собою смертну кару. Тривалий час у давньому китайському суспільстві практикувалася і кровна помста, щоправда, з часом вона зникла. Слід відзначити, що види покарань у різні періоди старокитайської історії мало чим відрізнялися. *В Уложенні Му-вана розрізняють п'ять основних покарань:*

1. «**мосин**» – таврування тушшю на обличчі за 1000 провинностей;
2. «**фейсин**» – відрізання ніг за 500 провинностей;
3. «**исин**» – відрізання носа за 1000 провинностей;
4. «**чужин**» – кастрація для чоловіків та перетворення жінок у рабинь за 300 провинностей;
5. «**данисин**» – відрубання голови за 200 провинностей.

У V-IV ст. до н.е. остаточно утвердилася **п'ятичленна система покарань**. За державні злочини разом із злочинцем каралися три покоління його родичів – по лінії батька, по лінії матері, по лінії дружини (чоловіка). За провину одного воїна відповідало п'ятеро, пов'язаних із ним круговою порукою.

Судова система та процес

Суд не був відокремлений від адміністрації, судові функції виконували представники державного апарату. Верховним суддею був імператор. На місцях судили представники місцевої адміністрації. Окремо існував апарат чиновників, які спеціально розшукували злочинців, вели боротьбу із злодіями та розбійниками. У періоди Інь та Західного Чжоу судовий процес мав звинувачувально-змагальний характер. У випадку скоєння злочину рабами мали місце елементи розшукового процесу. Пізніше він застосовувався все ширше, витісняючи змагальний характер.

Донос у китайському праві винагороджувався (*розмір винагороди залежав від тяжкості злочину*). «Видавати своїх людей», тобто доставляти до

суду домочадців і рабів, обов'язково мав глава сім'ї, а якщо він цього не робив, то до нього застосовувалося покарання. Патріарху також надавалося право карати своїх рабів і навіть, за дозволом представників влади, вбивати їх. Доказами у судовому процесі були покази свідків, речі, клятва та застосування тортур.

Хронологічна таблиця

- 1766-1122 рр. до н.е.   Період Шань-Інь Стародавнього Китаю. Правителі держави – вани – одночасно вважалися верховними жерцями. Активно розвивалася наука (була встановлена тривалість місяця в 29,5 днів і сонячного року в 366 днів тощо).
Існувало більше ніж 3,5 тис. ієрогліфів, 205 тис. з яких збереглися до сьогодення. Значну роль у суспільно-політичному житті відіграла релігія.
- 1122-770 рр. до н.е.   Період Західного Чжоу Стародавнього Китаю. Держава була порівняно велика, але внутрішньо неконсолідована, її спадкові правителі починають обожнюватися. Часом Західне Чжоу розглядають не як єдину державу, а як своєрідну конфедерацію кількох держав, об'єднаних під гегемонією верховного правителя – вана. Разом із тим царська влада не набула деспотичного характеру. Вона обмежувалася радою сановників.
В екстрених випадках скликалися зібрання вищої титулованої аристократії – чжухоу. Цареві були підпорядковані три «старці» – три керівники головних управлінь у державі: фінансового, військового та суспільних робіт.
Поступово кількість управлінь зростає, створюється особливе управління царського палацу та скарбниці, судове відомство, відомство культу царських предків та ін.
- 770-256 рр. до н.е.   Період Східного Чжоу Стародавнього Китаю.
1) 722-481 р. до н.е.   Період Чуньцю («Весна і Осінь»)
2) 475-221 р. до н.е.   Період Чжаньго («період Воюючих Царств»)
551-479 рр. до н.е.   Життя Конфуція.
536 р.   Складання «Огляду законів» у Стародавньому Китаї. Одним із перших законів був текст на бронзовому триніжнику. Він передбачав п'ять видів покарань за злочини – таврування, відрізання носа, відрубання ніг, кастрація і смертна кара (відрубання голови).
- Рубіж V-IV ст. до н.е.   Складання «Книги законів китайського Царства Вей». Один із перших зведень законів, містив шість розділів (про злодіїв, в'язниці, тортури та ін.).

- Пізніше «Книга законів» була доповнена нормами про військову справу, фінанси тощо. Ця збірка поклала початок подальшій розробці законів.
- 390-338 pp. до н.е. Засновник школи легістів Шан Ян і його реформи. Починаючи з 356 р. до н.е. провів низку політичних та економічних реформ, спрямованих на абсолютизацію царської влади, зменшення впливу родової аристократії, зміцнення становища общинної землеробської верхівки. Уперше в історії Китаю закріпив приватну власність на землю.
- 221-207 pp. до н.е. Китайська династія Цінь. Засновник – Цінь Ши Хуан-ді. У період правління династії в Китаї було створено централізовану державу. Країна була розділена на 36 округ, що управлялися чиновниками, які призначалися імператором. Державна ідеологія – легізм. Епоха будівництва Великої китайської стіни. 207 р. до н.е. За його правління була збудована добре розвинута система транспортних комунікацій – доріг та каналів. Ши Хуан-ді та його міністр Лі Сир провели економічну уніфікацію імперії. Була стандартизована система мір ваги та довжини, валюта, законодавство тощо. Однією з головних реформ стало вироблення єдиної для всього Китаю ієрогліфічної системи. Правління імператора позначилося також гоніння на вчених, насамперед конфуціанців. В 207 р. до н.е. династія припинила своє існування.
- 206 р. до н.е. – 220 р. н.е. – Китайська династія Хань. Поділяється на Західну або Ранню (Старшу) Хань (206 р. до н.е. – 25 р. н.е.) та Східну або Пізню (Молодшу) Хань (25-220 р. н.е.). Старша династія мала 15 правителів, Молодша – 13. Час правління цих династій становить блискучий період історії Китаю. За них була здійснена редакція класичних конфуціанських книг, встановлена система іспитів, вироблений карний кодекс, розпочато будівництво багатьох об'єктів інфраструктури. Завдяки вдалій політиці та війнам влада Ханської династії поширилася на величезну територію, майже до узбережжя Каспійського моря. Були розпочаті торгові відносини з Римською імперією.
- 140-87 pp. до н.е. Правління китайського імператора Уді та його реформи. У період його правління Китай розширив свої кордони (імперія розширилася до Ферганської долини на заході, північної Кореї на північному сході, північного В'єтнаму на півдні). Розпочалася активна торгівля Великим

Шовковим шляхом, розширилися контакти з Центральною Азією. У країну проникла філософія буддизму.

Імператор провів перепис населення. Була заснована система іспитів на чиновницькі посади, активно розвивалася шкільна система (навчання основ конфуціанства).

6-1 рр. до н.е.

Правління китайського імператора Ай-ді та його реформи. Уся історія імперії Ранняї Хань була позначена боротьбою проти концентрації приватної земельної власності. Питання про землю тісно пов'язувалося з питанням про рабів. Ці дві суспільні проблеми виступали як основні в усіх проектах реформ і законів.

Найбільш далекоглядні представники правлячого класу усвідомлювали необхідність проведення реформ із метою ослаблення напруги в суспільстві. Спроба проведення заходів була зроблена при імператорі Ай-ді. Проект указу встановлював максимальний розмір приватних земельних володінь у 30 цинів (близько 138 га), а кількість рабів у власників, в залежності від їхнього суспільного становища, обмежувалася нормою в 200 рабів у саноної і родовитої знаті і 30 рабів у простолюдинів і дрібних чиновників. Державних рабів старше 50 років пропонувалося відпустити на волю. Проект викликав великий спротив рабовласників.

Після провалу політики реформ в країні спалахнули повстання.

9-23 р. н.е.

Реформи китайського імператора Ван Мана, засновника «Оновленої імперії». У грудні 8 р. н.е. здійснив палацовий переворот, перервавши династію Західна Хань. Прийшовши до влади, намагався провести реформи. В 9 р. скасував приватну земельну власність, оголосивши її імператорською. Під впливом ідей конфуціанства Ван Ман намагався відновити систему общинного землеволодіння, наділивши кожному сім'ю орним наділом (2,5-3,5 га землі). Увів монополію на виплавку монет.

Однак реформи Ван Мана зустріли опір великих землевласників. У процесі виконання реформ імператора зросли зловживання чиновників, що викликало протест із боку народу. В 23 р. Ван Ман був позбавлений влади та вбитий.

30-31 рр.

Реформи китайського імператора Гуан-Уді. В 25 р. н.е. представник ханського будинку Гуан Уді захопив владу

і заснував Молодшу династію Хань. Він почав своє правління з придушення повстання «червонобрових». Водночас провів низку заходів, спрямованих на обмеження рабства і деяке полегшення становища народу.

184-207 рр.

Народне повстання «жовтих пов'язок».

Розпад Китайської імперії на три царства і початок феодалної епохи в історії Китаю.

Персоналії

Ван Ман (45 р. до н.е. – 23 р.) – перший і останній китайський імператор династії Сінь, який отримав славу як узурпатор престолу династії Хань.

Після проведення усіх необхідних процедур Ван Мана було визнано новим імператором. Із самого початку новий володар Китаю намагався провести реформи для зміцнення центральної влади, послаблення аристократії, розширення підтримки серед селян.

Гуан У-ді, Лю Сю (5 р. до н.е. – 57 р.) – імператор Китаю впродовж 25-57 рр.

Перший імператор пізньої династії Хань. Енергійно відновив початі Ван Маном реформи, спрямовані на зміцнення державної влади і послаблення еліти на місцях. Роздав народу майже усю землю, конфісковану у заможних, радикально зменшив податки, звільнив приватних рабів. На початку правління остаточно придушив повстання «червонобрових», яке і призвело до відновлення династії Хань.

Конфуцій, Кун-цзи, Кун Фу-цзи (551-479 рр. до н.е.) – китайський філософ та політичний діяч, титульна фігура у конфуціанстві.

В його вченні значна увага приділяється питанням світобудови та справедливого суспільного устрою у Піднебесній. До перемоги легізму школа Конфуція була лише однією з багатьох напрямів в інтелектуальному житті Воюючих Царств, в період, відомий під назвою Сто шкіл. І лише після падіння Цінь відроджене конфуціанство досягло статусу державної ідеології, яка збереглася до початку ХХ ст., лише тимчасово поступаючись місцем буддизму та даосизму. Це, природно, привело до звеличення постаті Конфуція і навіть включення її в релігійний пантеон.

Ку – міфічний імператор Стародавнього Китаю, один з П'яти легендарних імператорів. Паралельно згадується ім'я Гаосінь (Гао-сінь).

Давні китайські джерела зображують його ідеальним, справедливим правителем, який брав багатства у землі і дбайливо використовував їх, наставляв народ і вчив його отримувати вигоду, обчислював рух сонця і місяця. Дії його були завжди своєчасними, а одяг – як у простого чиновника. Джерела епохи Хань називають його як одного з винахідників класичних музичних жанрів.

Лі Куй (450-390 рр. до н.е.) – державний діяч царства Вей.

Здійснив заходи з регулювання цін і створенню запасів зерна. Йому приписують складання одного з перших кримінальних кодексів.

Лю Бан (256-195 рр. до н.е.) – китайський державний і політичний діяч.

Засновник і перший імператор династії Хань (206-195 рр. до н.е.) Перший китайський правитель, який походив з селянського середовища. В 209 р. до н.е. взяв участь у антицінському повстанні. Першим захопив цінську столицю Сяньян і отримав титул ханського вана. В 202 р. до н.е. в битві при Гайся розбив сили колишніх союзників під проводом Сян Юя й завершив об'єднання Китаю. Заклав новий адміністративно-територіальний устрій, основною одиницею якого стало командирство. Роздав землі й титули ванів своїм родичам та відданим підлеглим.

Багато зробив для зміцнення конфуціанства посмертне ім'я – Імператор Гао.

Люй Бувей (290-235 рр. до н.е.) – видатний політичний діяч, канцлер царства Цинь, ініціатор першого проекту з уніфікації інтелектуальної спадщини доімперського Китаю.

Му-ван – п'ятий китайський імператор з династії Чжоу.

За традиційною версією він правив впродовж 1001-947 рр. до н.е., а згідно з дослідженнями у рамках проекту Ся-Шан-Чжоу – у 976-922 рр. до н.е. Продовжуючи політику своїх попередників, Му-ван вів активні військові дії на північних і на південних кордонах імперії. На південному напрямі Му-ван продовжував воювати з племенами хуай-і. Так само, згідно з «Бамбуковими анналами», Му-ван в союзі з князівством Чу воював на півдні з князівством Сюй.

Сима Цянь (145/135 – близько 90 р. до н.е.) – китайський історик («батько китайської історіографії») та письменник.

Він є автором «Історичних записів», до складу яких входять біографії та вислови видатних історичних діячів (імператорів, чиновників, філософів), вірші та ін. У цьому збірнику (із 130 сувоїв) він вперше окреслив більш як двотисячолітню історію Китаю – від часів легендарного Жовтого імператора до династії Хань включно. «Історичні записи» мали великий вплив на китайських істориків наступних поколінь. Новаторство історіографічного підходу Сима Цяня полягає в тому, що він вийшов за межі «придворної» історії династичного характеру. Ця форма була закладена ще до нього і, природно, продовжувала існувати. Сима Цянь прагнув зрозуміти логіку підйому і падіння династій і пояснити принцип буття Піднебесної.

З точки зору композиції «Історичні записи» складний твір: матеріал одних розділів розподілений з урахуванням хронологічної послідовності, в інших – була використана тематична розбивка. Твір був приватним історичним дослідженням (а не офіційною хронікою) і це дозволило авторові використовувати легшу форму, що залишилася для нащадків найвищим зразком художнього слова. Відомі також 8 од Сима Цяня, записаних у «Ханьшу».

Сяогун, Цинь Сяо-гун (381-338 рр. до н.е.) – правитель князівства Цинь у 361-338 рр. до н.е.

Звернувся до своїх чиновників і вчених із закликом запропонувати програму дій, спрямовану на звеличення свого князівства. В результаті на посаду головного міністра був призначений Шан Ян, чиновник з князівства Вей. Один з найбільш відомих легістів, Шан Ян провів низку радикальних реформ, що привели до серйозних змін в суспільстві і державі, що в подальшому допомогло Цинь підкорити весь Китай.

У-ван (три варіанти датування життя – 1169-1115 рр., 1087-1043 рр., ?-1025 рр. до н.е.) – засновник китайської династії Чжоу.

Отримавши перемогу над військами царства Ін в битві при Муе в 1122 р. (1046 р., 1027 р.?) до н.е. і, об'єднавши численні племена і народи Північного Китаю, У-ван став верховним правителем держави Чжоу. Велику частину завойованих земель роздав родичам і наблизим. У китайській конфуціанській історіографії У-ван зображувався мудрим і добродішним правителем.

У-ді, Ханьуді (156-87 рр. до н.е.) – сьомий імператор імперії Західна Хань, правив з 141 р. до н.е. до 87 р. до н.е.

В період його правління ханьський Китай різко розширив свої території. У цей час конфуціанство набуло офіційного статусу. Його правління вважається істориками одним з найблисучіших періодів в історії Стародавнього Китаю.

Імперія розширилася кордони до Ферганської долини на заході, Північної Кореї на північному сході, Північного В'єтнаму на півдні. Активно почав розвиватися Великий Шовковий шлях, розширилися контакти з Центральною Азією. В Китай поступово проникав буддизм. Імператор встановив буддійські статуї і проводив буддійські ритуали. За його правління був проведений перепис населення. Він започаткував систему іспитів на чиновницькі посади і розвинув систему шкіл для навчання конфуціанству. Ця система збереглася і підтримувалася впродовж усієї історії імперського Китаю.

Цинь Ши Хуан-ді (260-210 рр. до н.е.) – правитель держави Цинь, який об'єднав розрізнені китайські королівства в одну державу.

Засновник і перший імператор династії Цинь. Відомий як «Перший імператор» – Ши Хуан-ді. Він був організатором низки реформ, результатом яких стала поява імперського державного утворення яке стало відоме світові як «Китай» (China, «Ціна» – Цинь). Незважаючи на тиранічні форму правління, «Перший імператор» розглядається як національний герой, який об'єднав і створив Китай після 200-літніх міжусобних воєн. Для запобігання розколу імперії на низку «удільних держав», імператор та його головний міністр Лі Ши провели ґрунтовну адміністративну реформу. Територія імперії була поділена на 36 командирств («повітів»).

Влада у цих повітах належала чиновникам, які назначалися винятково центральним урядом. Цивільна та військова влада була розділена. Командирством керували губернатори-протектори та військові губернатори. Саме цією реформою було сформовано принцип вищості цивільної влади над військовою, який став фундаментальним положенням китайської управлінської системи у подальші століття.

До кожного командирства був також прикріплений інспектор, в обов'язок якого входили нагляд над владою у регіоні, виявлення зловживань та доноси центральному урядові на чиновників-заколотників. Усі губернатори могли бути звільнені згідно з волею імператора. На відміну від решти напівфеодальних держав, Цінь змогла створити централізований управлінський апарат. Імператор створив добре розвинену мережу транспортних комунікацій – доріг та каналів. Завданням цих комунікацій було пришвидшення руху військ та збільшення товарообігу. Цінь Ши Хуан-ді та його міністр Лі Си провели економічну уніфікацію імперії. Вони стандартизували міри ваги і довжини, валюту, законодавство тощо. Однією з головних реформ стало вироблення єдиної ієрогліфічної системи письма. Була припинена практика вживання різноманітних ієрогліфів.

Правління Цінь Ши Хуан-ді позначилося також гоніннями на вчених, насамперед, конфуціанців. Імператор не лише переймався внутрішньополітичними проблемами, а провадив активну зовнішню політику методом експансії. Він вперше в історії Китаю захопив землі на півдні імперії (сучасна провінція Гуандун). Вів постійну боротьбу з кочовими племенами півночі, переважно з хунну. За його ініціативою був зведений оборонний мур на північних кордонах. Цей мур став згодом називатися Велика китайська стіна. За підрахунками сучасників, близько 10 % усього населення імперії загинули на будівництві цієї оборонної споруди.

Чжуан-суй, Гао-ян – один з П'яти імператорів, міфічний володар Стародавнього Китаю, згадується як бог Полярної зірки.

Легендарною епохою його правління вважаються 2514-2436 рр. до н.е. Згідно міфологічної традиції, він вніс свій вклад в єдиний календар, названий його ім'ям, в астрологію, провів релігійну реформу, спрямовану проти шаманізму, підтримав патріархальну систему (на відміну від попередньої матриархальної), і під страхом покарання заборонив близькоспоріднені шлюби. Сима Цянь у своїх «Історичних записках» розглядав Чжуан-сюя як ідеального правителя.

Шан Ян, Гунсунь Ян (390-338 рр. до н.е.) – видатний китайський мислитель, один з основоположників легізму – філософсько-політичного вчення.

Починаючи з 356 р. до н.е. Шан Ян провів низку важливих політичних та економічних реформ, спрямованих на абсолютизацію царської влади, підриг економічного і політичного стану родової аристократії, зміцнення становища общинної землеробської верхівки. Цілісний план Шан Яна був націлений передусім на централізацію управління, зростання виробництва зерна і збільшення військової могутності держави. Усі інші зайняття, які відволікали народ від цього стратегічного напрямку було оголошено «паразитами» (розваги, торгівля, вивчення наук, музики). Все це, на думку Шан Яна, сприяло послабленню, а то і загибелі держави і фактично підлягало переслідуванню. *Основні положення теорії Шан Яна можна вивести наступним чином:*

– правитель царства повинен управляти державою, не звертаючи уваги на давні традиції та думку народу, а виходити лише з сучасних реалій і поточних державних інтересів;

– основним засобом управління державою є не проповіді добродетелей, а ясні і доступні розумінню закони, порушення яких повинно суворо і невідворотно каратися. Правитель стоїть над законом, але усі інші піддані, виключаючи спадкоємця престолу, повинні неухильно дотримуватися закону;

– народ не має жодного права обговорювати закони, що видаються правителем, навіть схвалювати їх він не має права. Народ повинен лише сліпо покорятися законам і наказам правителя, будучи лише матеріалом для його діяльності, подібно до глини в руках гончара;

– для держави цінним є лише армія і заготівля зерна, схвалюється також виробництво звичайних тканин;

– шанування традицій, культ предків, конфуціанські цінності, ученість, ритуал, музика, література є паразитами, які відволікають народ від Єдиного, – заготівлі зерна і війни;

– бойові заслуги, заслуги у заготівлі зерна і здачі зерна державі слід заохочувати привласненням рангу знатності і чиновницьких посад, а також звільненням від повинностей;

– усіх людей слід цінувати виключно за їх заслугами, а не за їх походженням. Належність до аристократичного роду не має жодного значення. Слід висувати в першу чергу людей, які виявили себе на військовій службі правителю;

– усі рівні перед законом, заохочення і покарання відбувається в жорсткій відповідності із законом за певні вчинки;

– подушний податок зерном призводить до того, що усі «нероби» в родинах мають працювати. З сімей, в яких два або більше братів живуть разом, не розділивши між собою землі, необхідно брати податок в подвійному розмірі;

– людина навіть із-за малої вигоди здатна на тяжкі злочини, якщо його лише не зупинить страх перед суворим покаранням. Тому слід застосовувати дуже жорсткі покарання навіть за малі провинності, щоб у людей не виникала жодна думка про порушення закону;

– слід заохочувати доносителство як міру попередження проступків і давати за повідомлення про порушення закону ранги знатності як за здійснення військового подвигу. Той же, хто покриває злочинця, повинен бути покараний нарівні з тим, хто здався в полон;

– слід затвердити кругову поруку так, щоб за проступок одного відповідали уся родина або община, а усіх мешканців царства приписати до п'ятірок і десятків сімей. Те ж саме слід зробити в армії, об'єднавши воїнів в п'ятірки і десятки, пов'язані круговою порукою так, щоб воїни самі стежили один за одним і не допускали порушення військової дисципліни у своєму підрозділі;

– слід заохочувати людей, які бажують обробляти порожні землі. Крім того, слід визнавати ці землі їх приватною власністю;

- слід заохочувати переселенців з інших країн для освоєння вільних земель, давати їм пільги в податках та повинностях, тим самим царство Цінь збільшуватиме власну могутність і послаблятиме своїх сусідів навіть без війни;
- військові заслуги слід вимірювати в головах убитих супротивників;
- відстаючі підрозділи необхідно жорстко карати. За невиконання наказів або загибель командира страчувати увесь підрозділ. За відсутність доблесних вчинків карати командирів підрозділів.

Шунь – легендарний китайський імператор, згідно з китайською традицією, він жив у XXIII ст. до н.е.

Останній з П'яти легендарних імператорів. Шунь в Китаї вважається реформатором музики і календаря, символом синівської любові, відданості та шанобливості. Конфуцій вважав Шуня, нарівні з Яо і Юєм, трьома «досконалими людьми», які жили на Землі. Як і своєму попередникові Яо, Шуню довелося вести тривалі війни з племенами мяо і кунг, які постійно нападали на Китай. Згідно з легендою, в цих війнах китайці уперше використали зброю із заліза.

Юй Великий – один з П'яти легендарних імператорів в Китаї.

Свої таланти він виявив за правління імператора Яо, коли йому вдалося попередити потоп. Йому було доручено поділити Китай на дев'ять провінцій, що він успішно виконав в 2278 р. до н.е. На престол Юй зійшов в 2205 р. до н.е. і започаткував династію Ся, яка правила в Китаї до 1766 р. до н.е. Автори епохи Хань приписують Юю авторство трактату «Шань гань цзін». Імператор також асоціюється з військовими перемогами.

Юхан Гуннар Андерсон (1874-1960) – шведський геолог і археолог-китаєзнавець.

Впродовж 1924-1926 рр. – професор геології Стокгольмського університету. Він засновник (1929 р.) і перший директор Стокгольмського музею давньосхідної старовини. У 1929-1939 рр. – професор археології Східної Азії. В 1921 р. і у подальші роки він розкопки в провінції Хенань і Ганьсу, які привели Ю. Андерсона до відкриття неолітичної культури «розписної кераміки», названої культурою Яншао. В 1937 р. очолював китайську археологічну експедицію в Сичуані та Тибеті. Низка його робіт присвячена зв'язку між культурами неоліту, енеоліту і ранньої бронзи Сходу і Заходу.

Яо (2353-2234 рр. до н.е.) – легендарний китайський імператор, четвертий з П'яти легендарних імператорів, поєднував у своєму образі божественні і людські риси.

Носив також імена Ді Яо, Фан-сюнь, Тан Яо. Однією з основних заслуг Яо перед людством було те, що він зумів зупинити і втихомирити світовий потоп, що виник внаслідок розливу річки Хуанхе і загрожував знищити на Землі все живе. До інших заслуг Яо відносять винахід їм календаря сільськогосподарських робіт. У китайській традиції Яо відомий як втілення особистої скромності, турботи про підданих і жертвність.

Конфуцій вважав його, разом з легендарними імператорами Шунем та Юєм, втіленням «досконалої людини». Під час свого правління Яо вів тривалі війни з племенами мяо, які постійно нападали на Китай.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке «триграми»?
2. Назвіть час існування Іньського союзу племен.
3. Назвіть автора праці «Історичні записки»
4. Хто з давніх китайських істориків дотримувався принципу «викладати достовірне та пропускати сумнівне»?
5. Кого з давніх китайських правителів називали «Жовтий імператор»?
6. Поясніть суть терміну «скапулімантія».
7. На які періоди прийнято поділяти добу Східного Чжоу?
8. Розкрийте суть реформ Шан Яна.
9. Кого з давніх правителів Китаю називають «справжнім імператором»?
10. Дайте характеристику реформам Ван Мана.
- 11.3 ім'ям якого китайського імператора пов'язують початок будівництва Великої Китайської стіни?
- 12.3 ім'ям якого китайського політичного діяча пов'язують написання «Книги законів царства Вей»?
13. Які види договорів були відомі у Стародавньому Китаї?
14. Яку галузь права вважають найрозвинутішою за часів Стародавнього Китаю?
15. Поясніть суть принципу «сорорату».

Література

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Васильев Л.С. История Востока : учеб. : в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Высшая школа, 2008. – Т. 1. – 2008. – 512 с.
3. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
4. История государства и права зарубежных стран : учебник / [под ред. К.И. Батыра]. – М. : ТК Велби, 2003. – 496 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АНТИЧНОГО СВІТУ

Тема 7 ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ. АФІНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО

План

- 7.1. Загальні закономірності формування держави і права у Стародавній Греції
- 7.2. Утворення Афінської держави
- 7.3. Реформи Тезея. Закони Драконта. Реформи Солона. Реформи Клісфена
- 7.4. Розвиток Афінської державності та її занепад. Реформи Ефіальта і Перікла
- 7.5. Суспільний лад та державний устрій Афінської демократії
- 7.6. Особливості права Стародавньої Греції

7.1. Загальні закономірності формування держави і права у Стародавній Греції

Отже, в попередніх темах було з'ясовано, що історія цивілізації з властивою їй державною та правовою організацією людського життя почалася на територіях, які прийнято називати «Стародавній Схід». Водночас, її якісно новий та більш високий рівень розвитку був пов'язаний саме **античним суспільством**¹, яке сформувалося в басейні Середземного моря. Одні із найвизначніших державно-правових пам'яток дійшли до нас із Стародавньої Греції. *Сам Полісний етап історії Стародавньої Греції можна умовно поділити на три великі періоди:*

1. **Гомерівський період** (XI-IX ст. до н.е.) в історії давньогрецької цивілізації характеризувався пануванням родоплемінних відносин, які поступово почали занепадати наприкінці зазначеного періоду.
2. **Архаїчний період** (VIII-VI ст. до н.е.) на цьому етапі відбулося активне формування класового суспільства та держави у формі полісів-міст.
3. **Класичний період** (V-IV ст. до н.е.) Стародавньої Греції характеризувався найбільшим розквітом рабовласницького суспільства та полісного державного ладу.

Слід відзначити, що історія грецької цивілізації розвивалася майже одночасно з країнами Стародавнього Сходу. Вже у III тис. до н.е. на території Балканського півострову вже існували розвинені суспільстві, культура та писемність. Для цього періоду були характерні постійні міграційні процеси різних племен та народів, таких як дорійці, ахейці, іонійці інші. Серед цих племен найбільш відчутним було переселення та поетапне захоплення частини Балканського півострова племенами дорійців. Впродовж I тис. до н.е. давні грецькі племена остаточно переселилися та осіли на нових землях. Відзначимо, що дорійське завоювання півострову значно прискорило розпад первіснообщинного ладу як у завойовників, так і у завойованих народів. Переможені племена переселялися на узбережжя Малої Азії, Північної Африки, у Крим та на Кавказ.

¹ **Античність** – період історії від 800 р. до н.е. до 600 р. н.е. у регіоні Середземного моря

Велика міграція та колонізація також були викликані і географічними факторами. В першу, чергу – це катастрофічна нестача родючих земель. Звісно, на схилах гір було цілком можливе вирощення винограду, оливок та ін., але зерно та хліб доводилося імпортувати. Зважаючи на цю обставину, навіть обмежували дітонародження. Водночас, на території Стародавньої Греції активно йшов процес мореплавства, морської торгівлі та рибальства. Запаси природних корисних копалин, таких як залізо, мідь, срібло, золото, глина, будматеріали сприяли розвитку різних напрямків ремесла.

Впродовж XII-XI ст. до н.е. грецькі колонії виникали у різних частинах Середземномор'я, а з часом і далі: давньогрецькі поселення виникли в Італії (*м. Кротона – регіон Калабрія*) та на о. Сицилія (*м. Сіракузи на східному березі острова*); на березі Боспору виникло поселення Візантій (*з часом одне з найбільших міст Європи – Константинополь*); на території Північного Причорномор'я постали міста Пантікапей, Херсонес, Корсунь, Ольвія та ін.; схожі поселення виникли і на території Єгипту.

Слід відзначити, що у XI-IX ст. до н.е. у давніх греків був первіснообщинний лад. Все населення ділилося на роди, роди об'єднувалися у фратрії, фратрії – у племена (*філи*). Членів *філ* пов'язувала спільність походження, ведення господарства та релігійний культ. Поступово племена об'єднувалися у невеликі племенні союзи.

Таким чином для Гомерівського періоду Стародавньої Греції були характерні наступні риси:

- людини, яка не належали до певного роду, перебували поза суспільною організацією;
- мала місце кривава помста;
- весь земельний фонд перебувала у власності роду, але при цьому за сім'ями закріплювалися окремі ділянки;
- ділянки землі спочатку розподілялися щорічно шляхом жеребкування, але з часом закріплювалися за сім'ями назавжди (*згодом вони остаточно переходили у приватну власність*);
- з'являється рабство, але на початку воно мало патріархальний, а не класичний характер;
- грецьке населення займалося не лише землеробством, а й скотарством, ремеслами та торгівлею;
- з часом виникали численні укріплені міста-поселення;
- господарство мало натуральний характер, продукція виготовлялася для особистого вжитку;
- поступово у середовищі вільного населення посилилася майнова нерівність;
- заможні прошарки родів з часом перетворилися у родову знать (але у Гомерівський період знатні роди ще явно не відокремлювалися від своїх одноплемінників).

Органи управління давньогрецьким суспільством на цьому періоді ще перебували в стані свого формування.

До них належали:

- **Рада старійшин (буле)** – до ради входили старійшини родів. Головними функціями ради було ведення переговорів з іншими племенами, складання присяги від імені всієї общини та ведення судочинства. На початку до буле входили літні поважні люди, але із зростанням майнової та соціальної нерівності в суспільстві їх поступово витіснила заможна знать.
- **Вождь (базилевс)** – обирався чоловіками роду, братрії, племені. Він був в першу чергу військовим керівником. Накази базилевса були обов'язковими до виконання. На війні він мав необмежене право життя та смерті над своїми воїнами. На ньому була і персональна відповідальність за результати битви. У разі перемоги базилевс отримував найкращі трофеї. У мирний час базилевс розглядав та вирішував різні в справи, конфлікти, управляв життям колективу, приносив жертви богам та керував релігійними обрядами.
- **Народні збори (агора)** – збори всього дорослого чоловічого населення роду, братрії або племені. Народні збори скликалися вождем або Рада старійшин за необхідності (*напр., при вирішенні питань війни та миру, у разі військових походів тощо*). Слід відзначити, що виступити на агорі міг виступити кожен громадянин. Голосування не практикувалося, а присутні висловлювали свою волю криком. Збори, як правило, закінчувалися до заходу сонця.

Зародження давньогрецької державності

Поступовий розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь праці та засобів виробництва, посилення експлуатації рабів спричинило остаточний розклад первіснообщинного ладу. У VIII-VII ст. до н.е. значно зросли привілеї родової знаті, оформлюється боргове рабство. Дедалі відчутне майнове розшарування давньогрецького суспільства породжувало гострі соціально-політичні суперечності між родовою аристократією та незаможними верствами населення (**демосом**).

Демос, особливо міський, з часом почав досить активно боротися за свої права представництва в управлінні суспільством та виступав за обмеження влади родової аристократії. Саме для цього часу характерним стало оформлення грецької державності. На території Балканського півострову активізувався процес виникнення **міст-полісів**, які здебільшого були представлені тиранічними формами правління. **Тирані** – це одноособові правителі, вихідці із аристократії, які підтримали вимоги грецького демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфіскували частину їхніх земель, переслідували прихильників давніх порядків. Фактично тиранія була агресивною формою влади. Поруч з цим слід відзначити, що тирані впроваджували досить непослідовну політику, чим поступово настроювали проти себе демос.

Ось сому давні грецькі тиранії виявилися короткостроковими. Поваливши владу аристократів і відкривши простір для діяльності демосу, тирані, зрештою, втрачали свою владу і ставали далі непотрібними.

На зміну поваленим тираніям приходили перші форми **демократії** (*demos* – *народ*, *kratos* – *влада*), тобто правління вільних автохтонних мешканців певного полісу. В окремих містах-полісах, де майнове розшарування було

надто відчутним, виникали і інші форми управління, а саме *олігархія* – влада небагатьох найбільш заможних людей (сімей).

Таким чином, у Стародавній Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося чимало невеликих державних утворень. Основними полісами були Афіни, Коринф, Мегара, Спарта та Фіви. Серед них найвпливовішими стали Афіни та Спарта. Грецький поліс представляв місто із прилеглими до нього сільськими територіями-громадами.

Греки називали себе еллінами на честь стародавнього божества **Елліна**¹, а греками їх почали називали римляни. Усі інші народи були для них варварами, тобто «чужинцями».

7.2. Утворення Афінської держави

Афінська держава виникла у південній частині Балканського півострова, на території історичної області Стародавньої Греції **Аттиці**² – кам'янистому півострові практично без родючих земель. Природно-кліматичні умови регіону були сприятливі для розвитку виноградарства, вирощування оливок та скотарства. Саме тут активно розселилися племена іонійців і виникла значна кількість міст-полісів, які вели між собою постійні міжусобні війни.

¹ **Еллін** – у давньогрецькій міфології родоначальник грецького народу. Народився після Всесвітнього Потопу. Від Елліна і німфи Орсеїди народилися діти Дор, Ксуф і Еола. Від Дора беруть початок дорійці, а від Еола – еолійці. Еллін назвав за своїм ім'ям народ і розділив між дітьми землю. Після одруження Еллін влаштувався у Фессалії, де став першим царем після Великого Потопу. Через вісім років після потопу провів ігри. Після його смерті владу успадкував його старший син Еола.

² **Аттика** – буквально «прибережна країна» – історична область у Стародавній Греції, заселена іонійцями, з центром в Афінах. За давніми грецькими легендами, чотири племена були сформовані тут Іоном. Згодом Тесеї об'єднав дванадцять міст в єдину державу Аттику, всі мешканці отримали громадянство. Цей процес затягнувся на тривалий час і, мабуть, закінчився приблизно у VII ст. до н.е. Аттика розташована в поясі сухих субтропіків. Її перетинають дві гірські системи. Переважають середньовисотні масиви (1 200-1 800 м. – найвища точка гора Олімп, 2 911 м.).

³ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=стародавня+>

Головними передумовами для об'єднання племінних союзів Аттики під єдиною владою можна визначити наступні:

- географічне положення, яке вимагало пристосування господарства до умов навколишнього природного середовища;
- виснаження природних ресурсів, що посилювалося з переходом від натуральної до виробничої економічної системи;
- поступовий розвиток обміну і торгівлі, що сприяли посиленню відносин між різними племінними і як результат поступове послаблення кровних родинних зв'язків та активізація процесів асиміляції родів та племен;
- постійна необхідність регулювання та вирішення виникаючих конфліктів, що виходили за суто племінні кордони.

Серед давніх міст Аттики наймогутнішими виявилися **Афіни**¹. Як і в інших полісах в Афінах, діяли Рада старійшин, базилевс та Народні збори. Впродовж X-IX ст. до н.е. в місті розгорнулася гостра політична боротьба між родовою аристократією та демосом. Своєрідним підсумком протистояння стало створення двох нових посад на вимогу аристократії:

1. **архонт**, яки обирався Народними зборами з представників знаті та
2. **полемарх**, який став військовим вождем.

При цьому, посада базилевса не була скасована, але в житті перетворилася на другорядну (*фактично за ним збереглися виключно релігійні функції*).

У свою чергу, на нові посади архонта та полемарха обиралися виключно представники знатних родів. Спочатку термін перебування на посаді становив 10 років, а з часом термін був скорочений до одного року. З VII ст. до н.е. відбувалася певна трансформація посади архонта, оскільки на неї почали обирати вже не одного, а дев'ять архонтів, які утворювали своєрідний колегіальний орган. Він отримав назву **Колегія архонтів**. До Колегії входили:

- архонти;
- базилевс;
- полемарх.

Колегія переобирали щороку.

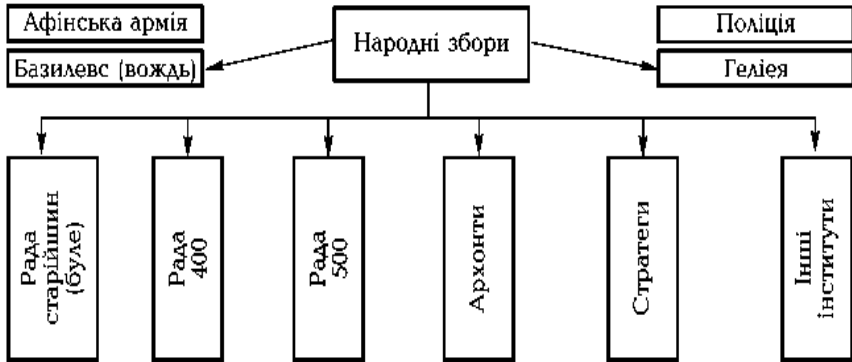
Певні зміни відбулися і з Радою старійшин. Вона була замінена новим органом управління – **ареопагом**. Хоча члени ареопагу і обиралися на Народних зборах, але він складався з представників знатних та найзаможніших грецьких сімей. Усі архонти після року діяльності автоматично входили до складу ареопагу. Ареопаг вирішував найважливіші питання управління суспільством, контролював діяльність службових осіб та обирав архонтів.

---

¹ **Афіни або Атени** – місто, столиця Греції. Розташоване на відстані 8 км на північний схід від порту Пірей у затоці Егейського моря, побудоване навколо скелястих пагорбів Акрополіса висотою 169 м і Ареопага висотою 112 м. Лежить на півдні центрального плато Аттики, де протікають гірські потоки Кефіс та Іліссос. Стародавні Афіни були потужним містом-полісом, важливим просвітницьким центром. Тут народились Сократ, Перикл, Софокл. Платон започаткував тут «академію», а Аристотель – ліцей. Афіни – колиска Західної цивілізації, батьківщина світової демократії

Важливим етапом у тривалому процесі створення держави в Афінах, були реформи, що пов'язували з ім'ям легендарного Тезея (Тесея). Їх прийнято розглядати, як своєрідний результат поступових змін, що сталися впродовж низки століть і остаточно завершилися до VII ст. до н.е.

Державний лад Афін¹

7.3. Реформи Тезея. Закони Драконта. Реформи Солона. Реформи Клісфена

Суть реформ Тезея передбачала наступні положення:

- об'єднання чотирьох найбільших філ в одну з центром в Афінах – **синойкізм**;
- в Афінах була створена Рада, яка керувала всіма сторонами життя чотирьох племен;
- кожне з чотирьох племен було поділене на три фратрії (*12 фратрій*);
- кожна з 12 фратрій була поділена на 30 родів (*360 родів*);
- реформа передбачала і поділ усіх вільних повнолітніх чоловіків на три розряди:
  - евпатриди – знать;
  - геомори – землероби;
  - деміурги – ремісники.

Верховна влада у давньогрецькому суспільстві закріплювалася за родовою знаттю. Усі справи, що стосувалися життя всього народу, вирішувалися центральними органами влади. Отже, почалося становлення спільного для усіх громадян **афінського права**.

¹ Джерело: Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

У результаті реформ Тезея давньогрецьке суспільство все більше поділялося за майновим критерієм. Як результат, Колегія архонтів та ареопаг поступово перетворювалися не на органи влади та управління усього грецького суспільства, а фактично органи найбільш заможних представників. Евпатриди захоплювали найкращі землі, відповідно геоморам залишились невеликі малопридатні для обробітку ділянки в основному на схилах гір. Геомори, щоб вижити, змушені були брати позики в еватридів, які згодом просто не могли повернути. Відповідно вони поступово втрачали власні ділянки землі або просто ставали борговими рабами. Така ситуація ще більше загострювала відносини між аристократією та демосом, більше того, загрожувала у будь-який момент призвести до перевороту або революції.

Своєрідною поступкою аристократії на вимоги демосу була згода укласти збірник норм права. Він увійшов і історію держав і права Стародавньої Греції під назвою «**Закони Драконта**» 621 р. до н.е.

Закони Драконта

Слід відзначити, що запис давніх звичаїв у Драконтових законах супроводжувався їх відбором та переглядом. Збірка також містила закони кримінального права, характерною рисою яких було надзвичайно суворі покарання (*напр. смертна кара призначалася не лише за крадіжку, підпал або умисне вбивство, але і за незначні проступки*).

Обмежуючи кровну помсту, закони Драконта забороняли самовільну розправу над вбивцею, за винятком тих випадків, коли злочинець буде знайдений на власній землі. Не вважалось правопорушенням вбивство злодія, якщо воно було скоєне з метою самозахисту або повернення вкраденого майна. Важливе значення мали й норми Драконтових законів стосовно організації судового процесу з кримінальних справ. Відповідальність за вбивство лягала лише на безпосереднього виконавця, а не весь рід. До відповідальності залучалася також і людина, що підбурювала до вчинення вбивства. Це і низка інших положень у законах яскраво свідчили про боротьбу зі старими родовими звичаями на користь нових державно-правових відносин. Вочевидь, Закони Драконта діяли у Стародавніх Афінах аж до реформ Солона, однак норми, що стосувалися ненавмисного вбивства та самозахисту, зберігалися в афінському праві і далі. Попри прогресивність законів, вираз «*драконівські заходи*» став крилатим визначенням винятково жорстких способів боротьби будь з чим.

Пізніше говорили, що Драконт писав свої закони не чорнилом, а кров'ю.

Водночас законодавство Драконта, безсумнівно, було кроком уперед у розвитку давнього грецького права. Відтепер грецька аристократія у содових засіданнях була обмежена писаними правилами, виконання яких легко було перевірити. З часом реформи Солона скасували багато постанов 621 р. до н.е., але залишили у силі закони, які стосувалися ненавмисних вбивств та самозахисту.

Крім названого вище, законодавство Драконта Афінського мало і інші положення:

- громадянські права отримали ті, хто міг собі дозволити купити важку зброю;

- дев'ять архонтів обирались серед людей, які не мали боргів;
- на посади стратегів та гіппархів обирали людей, які могли показати вільне від боргів майно не менше як на сто мін та своїх дітей від законної дружини у віці понад десять років;
- рада повинна була складатися з 401 члена, вибраних з числа вільних громадян. Обраними на ці посади могли бути чоловіки віком понад 30 років, посаду не дозволялося займати двічі; в разі пропуску засідань ради або народних зборів, винний мав сплатити штраф;
- всі вбивства були чітко розділені на навмисні, ненавмисні та здійснені для самооборони. Передбачалися і вбивства, скоєнні в результаті нещасних випадків та під час спортивних змагань;
- ареопаг розглядав лише навмисні вбивства і виносив смертельний вердикт, ненавмисні вбивства перебували у віданні колегії **ефетів** (до неї входили громадяни віком не менш 50 років);
- ефетам належали чотири судові палати, у кожній з яких розбиралися справи лише певного змісту. Базилевс мав головувати на всіх розглядах судових справ.

З розвитком афінської демократії, діяльність колегії ефетів була обмежена, за нею залишилися лише справи релігійного характеру.

Реформи Солона

Запис Законів Драконта остаточно не зняв напругу у грецькому суспільстві, вже у VI ст. до н. е. в Афінах соціально-політична ситуація знов загострилася. Подальший розвиток товарно-грошових відносин сприяв поглибленню розшарування «вільного» населення. В середовищі евпатридів та геоморів продовжували виділятися заможні землевласники, деяка частина з евпатридів бідніла, а геомори взагалі перетворювалися в залежних селен, які обробляли чужу землю, отримуючи за це 1/6 частину врожаю. Поширений явищем стала боргова кабала або продаж себе у рабство. Зростала і економічна роль заможної торговельно-ремісничої верхівки городян, яка як і раніше була відсторонена від влади. Все більш непевним ставало і становище середніх та дрібних землевласників та ремісників. *У результаті серед вільного населення виник цілий комплекс суперечностей між:*

- заможними евпатридами і евпатридами, які збідніли, але ще утримували владу за собою;
- заможними землевласниками, торговцями та ремісниками, які прагнули політичної влади і використовували для цього невдоволення бідноти, середніх та дрібних власників.

Для зняття напруги в суспільстві потрібні були глибокі соціальні та політичні реформи. Початок їм поклав **Солон**, обраний архонтом в 594 р. до н. е. Хоча Солон був заможним евпатридом, але він користувався повагою і серед демосу. Головною метою своїх реформ він обрав примирення інтересів різних ворогуючих угруповань вільних людей поліса. Саме тому його реформаторська діяльність і мала компромісний, половинчастий характер.

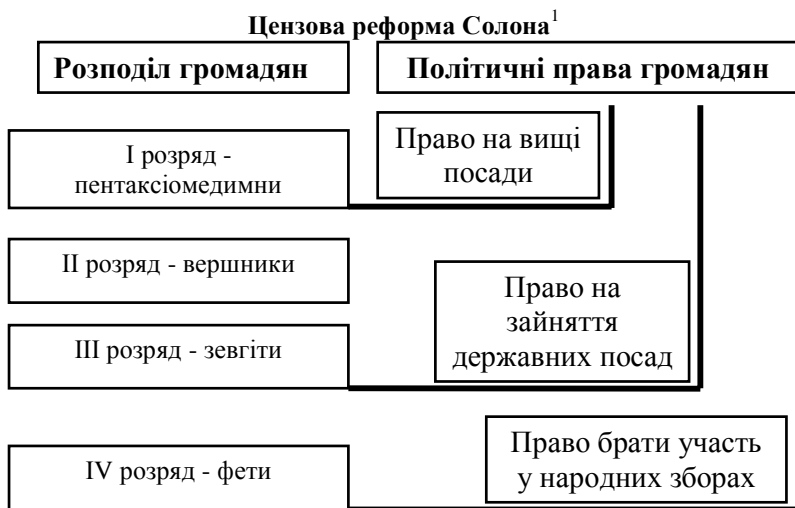
Загалом же реформи Солона стали важливим етапом становлення державності в афінському полісі.

Солон він ініціював проведення **боргової реформи – сисахфії**, яка передбачала пряме втручання у питання власності. Всі борги незаможних станів були анульовані. Афіняни, які потрапили в рабство за борги, звільнялися, а продані за борги за кордон, мали бути викуплені. Загалом боргове рабство в полісі скасовувалося. Одночасно, Солон не виконав вимоги незаможних станів щодо перерозподілу земельних ресурсів, хоча і встановив максимальний розмір володіння. При цьому, дозволивши заможним афінянам вільно купувати-продавати землю, він тим самим сприяв подальшому неминучому обезземеленню незаможних.

Цензова реформа Солона була спрямована на скасування спадкових привілеїв знаті, заміну привілеїв за походженням привілеями за багатством. Солон закріпив розподіл громадян на *чотири розряди за майновою ознакою*:

- I-й розряд – люди, які отримували прибуток не менше за 500 медимнів (міра сипучої речовини (зерна), яка дорівнювала 52,5 л.) або відповідну кількість інших продуктів на рік. Їх називали **пентаксіомедимни**;
- II-й розряд – люди, які мали прибуток не менше 300 медимнів – **вершники**;
- III-й розряд – люди, з прибутком не менше 200 медимнів – **зевгіти**;
- IV-й розряд – всі громадяни – **фети**.

Кожен зі встановлених соціальних розрядів мав певні політичні права: громадські посади могли займати лише люди перших трьох розрядів, а посаду архонта лише представники першого розряду. Незаможні, яких опинилися в четвертому розряді, цього права, як і раніше, були позбавлені. Щоправда, вони могли брати участь у народних зборах, роль яких поступово зростала. За

¹ Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001.

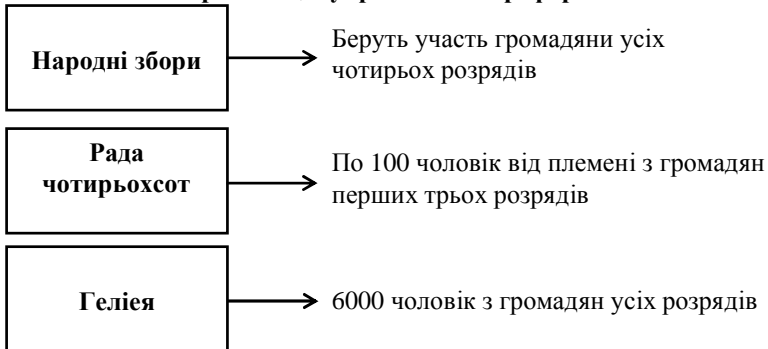
Народними зборами поступово закріплювалося право розробляти закони, обирати посадових осіб та вимагати від них звітності.

Паралельно Солон зробив і компромісну поступку і незаможним, і знаті. Інтереси перших відображав новий судовий орган – **гелієя**, до якого міг бути обраний будь-який афінський громадянин незалежно від майнового становища. Інтереси знаті відстоював новий орган управління – **Рада чотирьохсот**, до якої обирали громадян перших трьох розрядів, по 100 чоловіків від кожного племені.

Крім вищезазначених реформ, Солон ініціював проведення і інших:

- був прийнятий закон про політичну активність громадян – люди на Народних зборах мали відкрито говорити «так» чи «ні», а не відмовчуватися;
- прийняття закону стосовно фізичного виховання молоді;
- прийняття закону проти марнотратства жінок;
- була встановлена свобода заповітів (*якщо в спадкодавця не було власних дітей, він міг заповісти своє майно будь-кому або віддати його на суспільно-громадські потреби*);
- була запроваджена нова та єдина монета;
- введена нова систему мір та ваги;
- тимчасово було заборонено експортувати продовольство, крім олії;
- був ухвалений закон про обов'язок батька навчити сина будь-якого ремесла, а в іншому випадку син мав право відмовитися допомагати батькові чи утримувати його в похилому віці;
- виданий закон проти неробства.

Організація управління за реформою Солона¹

Загалом же Солон розпочав еру політичних революцій, які давно називали в афінському суспільстві. Його реформи остаточно ліквідували первіснообщинний лад та створили Афінську державу. Зрозуміло, що більшість громадян в цілому залишилася невдоволеною реформами, оскільки

¹ Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001.

аристократія втратила свою колишню силу, а демос сподівався на більш рішучі дії (*перерозподіл землі або її конфіскація у знаті тощо*).

Зрештою, Солон зрікся влади і залишив на десять років Афіни, перед тим «взявши» із громадян обіцянку не змінювати реформ, а часом перевірити їх ефективність. *Однак, як показав час, цей крок архонта не зупинив боротьби між аристократією та демосом.*

У 560 р. до н.е., спираючись на міський демос, влада в Афінах перейшла до **Пісістрата**. *Реформ Солона він, звичайно, не змінив, але впровадив низку додаткових заходів:*

- частина землі евпатридів була конфіскована на користь незаможних селян;
- був запроваджений державний довгостроковий кредит для селян і ремісників;
- був введений інститут роз'їзних суддів (*вирішення справ на місцях, а не лише в Афінах*);
- встановлений єдиний поземельний податок;
- заснування нових колоній, насамперед в Криму та на Кавказі;
- ініціював масштабне будівництво в Афінах.

У 527 р. до н.е. Пісістрат помер.

Подальший розвиток держав і права в Афінійській державі був пов'язаний із реформами Клісфена. Вони були проведені в 509 р. до н.е. Реформи остаточно ліквідували в полісі залишки родового ладу та знищили давній розподіл населення на чотири родові філи. Вся Аттика була поділена на 10 територіальних філ, кожна з яких включала три території – **триції**, що знаходилися в *різних місцях*:

- міська;
- узбережна;
- землеробська.

Вони, у свою чергу, поділялися на **деми**. Така структура філ знищувала політичні позиції земельної аристократії, оскільки на перших двох територіях переважали торгово-ремісничі верстви рабовласників. Селянство було звільнене від впливу стародавніх родових традицій, на яких і ґрунтувався авторитет місцевої знаті. Доступ до участі в політичній діяльності отримали і ті, хто не входив в місцеву племінну організацію. *На зміну кровному родинному прийшов територіальний принцип розподілу населення.*

Додатковими заходами Клісфен скасував Раду чотирьохсот і її основи заснував **Раду п'ятисот**, що формувалася з представників 10 філ по 50 чоловік від кожної. Рада мала керувала політичним життям Афін у період між скликанням Народних зборів і здійснювала виконання їх рішень. Крім того, був створений додатковий орган – **колегія десяти стратегів**, який також комплектувався з урахуванням територіальної організації населення: по одному представнику від кожної філи. Спочатку за стратегами закріплювалися суто військові функції, але згодом вони відтіснили на задній план архонтів і стали вищими посадовими особами Афінійської держави.

З метою запобігти спробам аристократії реставрувати давні порядки за часів Клісфена в практику Народних зборів було введено особливу процедуру – **остракізм**. Щорічні Народні збори визначали голосуванням, чи немає серед співгромадян небезпечних для держави осіб. В разі їх наявності, такі особи називалися, збори скликалися вдруге і кожний учасник писав на **остраконі** (глиняний черепок) ім'я того, хто, на його думку, був небезпечний. Засуджений більшістю голосів видалявся за межі Аттики терміном на 10 років. Остракізм, створений спочатку для боротьби з аристократією, використовувався згодом в політичній боротьбі між різними політичними групами.

Реформи Клісфена фактично завершили процес становлення держави в Стародавніх Афінах.

Поступово виник спеціальний і постійно діючий апарат політичної влади. Паралельно йшов процес монополізації влади над суспільством. Отже, слідом за економічною революцією поступово відбулася і соціальна революція, а з часом і політична, яка остаточно завершилася процес становлення держави. Виникнення держави у Стародавніх Афінах супроводжувалося тривалою боротьбою між родовою аристократією та демосом, що завершилася перемогою демосу. Період найбільшого розквіту влади демосу у Стародавніх Афінах припадав на V-IV ст. до н.е.

7.4. Розвиток Афіньської державності та її занепад. Реформи Ефіальта і Перікла

У першій третині V ст. Афіньській державі довелося пережити складні часи, пов'язані із військовою агресією Персії. Перські царі називали себе царями чотирьох сторін світу і претендували на світове панування. Грецькі міста-поліси розглядалися Перською імперією як наступний об'єкт завоювання.

Перший напад на Стародавню Грецію датований 492 р. до н.е. перським царем Дарієм I. Над країною нависла більш ніж реальна загроза захоплення. Врятувалася Стародавня Греція майже випадково – перський флот потрапив у шторм і більша частина кораблів затонула. Персидська армія тимчасово відступила. Володар Персії відрядив до грецьких держав послів з вимогою добровільно підкоритися, але останні відмовилися. Це зумовило другий похід, датований 490 р. до н.е. Афіняни перші пішли у наступ і здобули блискучу перемогу. Бій, який відбувся у **Марафонській долині**¹ увійшов в історію, як

---

¹ Марафонська битва – битва 12 вересня 490 р. до н.е. під час греко-перських воєн поблизу міста Марафон, в якій військо афіньського стратега Мільтіада розбило персидську армію. Безпосередніх військових та політичних наслідків Марафонська битва не мала. Перси, незважаючи на втрати, яких вони зазнали у Марафонській долині, та загальну невдачу походу, не вважали себе переможеними і готувалися до повномасштабної війни проти Греції. Єдиний висновок, який зробило перське командування з тої (незначної, на їхній погляд) події, була необхідність мати кінноту для бою проти фаланги. У той самий час моральний вплив перемоги під Марафоном на все грецьке суспільство був дуже значним. Вперше були продемонстровані перевага грецької зброї та грецького військового мистецтва над

приклад героїзму та прагнення до свободи. В 480 р. до н.е. армія персів увійшла на територію Аттики. Афіни були спустошені, але не підкорені. Загроза поневолення була відвернена в 479 р. до н.е.

Наслідком **греко-перських воєн**¹ було зміцнення Афін, зростання їх економічної та політичної могутності. Афіни стали організатором великого морського союзу грецьких держав, стали активно втручатися у справи сусідніх держав, поширювати на них дію свого права. Афіни стали могутньою, хоч і невеликою державою. Різко збільшилася кількість населення міста. Афіни безспідставно вважалися центром філософської думки.

Реформи Ефіальта і Перікла

Подальша демократизація афінського державного ладу була пов'язана з іменами Ефіальта та Перікла. В 462 р. до н.е. через Народні збори був проведений закон про позбавлення ареопагу всіх політичних функцій. Більше того, він був позбавлений права накладати вето на постанови Народних зборів – це право перейшло гелієї. Право контролю за посадовими особами та нагляд за виконанням законів перейшли до Ради 500 і Народних зборів, але головним чином до гелієї.

Відбувалося подальше зменшення майнового цензу для зайняття посад архонтів: до них було допущено третій і розряд громадян – зевгітів. Після вбивства Ефіальта афінську демократію очолив Перікл. Період його правління прийнято вважати **«золотим віком» Афін**², епохою їх найвищого розвитку.

Перікл ініціював проведення низки реформ:

- всі громадяни були зрівняні у політичних правах і допущенні, незалежно від розряду, до будь-якої посади в державі;
- Народні збори ухвалили запровадження оплати за виконання державної служби;
- була запроваджена оплата за військову службу;
- на всі державні посади обирали за жеребом, щоб усі кандидати були рівноправними;

перськими. Елліни упевнились у можливості опору перській агресії, незважаючи на значну численну перевагу персів. Ця впевненість зіграла важливу роль у подальших подіях.

¹ Греко-перські війни (500-449 рр. до н.е., з перервами) – війни між Персією та давньогрецькими містами-полісами, що відстоювали свою незалежність. Приводом до війни була допомога військовими кораблями, надана Афінами та Еретрією з острова Евбеї 500 повсталим проти перського панування над грецьким полісами у Малій Азії. Основним джерелом з історії воєн є «Історія» Геродота, що містить опис подій до 478 р. до н.е. включно. Про хід військових дій в середині V ст. до н.е. стисло повідомляє Фукидід в «Історії Пелопоннеської війни». Розповіді про окремі фрагменти війни зустрічаються в творах трагіка Есхіла і в «Афінській політїї» Аристотеля. З пізніших істориків про цей період переповідає Діодор Сицилійський, а також Плутарх, що написав декілька біографій політичних і військових діячів того часу. Цікавий матеріал містять нечисленні написи, що відносяться до V ст. до н.е. Нарешті, впродовж 1938-1939 рр. були проведені археологічні розкопки на полі бою при Фермопілах, що дали цінні відомості. Велими цікаві також результати розкопок могильного пагорба на Марафонському полі в Аттиці (1940-і рр.)

² «Золотий вік Афін» або «Століття Перікла» – період найвищого розвитку культури демократичних Афін, який припадає на V ст. до н.е., час активної діяльності державного діяча Афін Перікла, який ініціював будівництво Парфенону, Пропілеї, Одеону та Акрополя.

- відкритим голосуванням обиралися лише стратегів та скарбників, оскільки вважалося, що для цих посад потрібна спеціальна підготовка;
- для найбідніших громадян Перікл запровадив оплату «театральних грошей», щоб вони могли відвідувати театри.
- організував оборонне будівництво в Афінах.

Однак вже у V ст. до н.е. Афіни вступили у чергову кризу. До внутрішніх суперечок додалося і протистояння зі Спартою та іншими грецькими державами **Пелопоннеського союзу**¹. Війна тривала близько тридцяти років. За цей час під впливом Спарти демократія в Афінах була ліквідована. Демос був усунений від влади (*олігархічний переворот 411 р.*). Були ліквідовані демократичні інститути, всі виплати та допомоги громадянам, оплату за державну службу також скасували, кількість повноправних громадян різко зменшилася. В результаті поразки в 403 р. до н.е. Стародавні Афіни капітулювали.

В 340 р. до н.е. Афіни були включені Олександром Македонським до Македонської імперії. В 323 р. до н.е. Стародавні Афіни і, зрештою, вся Греція були перетворені у провінцію Римської держави.

7.5. Суспільний лад та державний устрій Афініської демократії

Все населення Афініської держави поділилося на дві категорії – вільні та раби. У свою чергу вільні греки також ділилися на *громадян* і *негромадян* (чужинці, метеки, вільновідпущеники).

Повноправним вважався лише той, чиї батьки були афініськими громадянами і перебували у законному шлюбі. Право громадянства вважалося священним. Дієздатність афініського громадянина наступала з 18 років, коли його заносили до списку членів певного дему, у якому числився батько. За недостойні вчинки могли позбавити права громадянства. Позбавлення громадянства (накладення **атимії** – безчестя) означало *для особи та її нащадків позбавлення права*:

- з'являтися у публічних місцях;
- служити у війську;
- бути позивачем чи відповідачем у суді;

¹ Пелопоннеський союз – об'єднання давньогрецьких полісів Пелопоннесу, окрім Аргоса та частково Ахайї, очолюване Спартою. Союз існував з другої половини VI ст. до середини IV ст. до н.е. і складався поступово в результаті послідовних угод між Спартою та іншими полісами. Спарта, створюючи союз, прагнула до гегемонії в еллінському світі і розраховувала на допомогу союзників під час придушення повстань ілотів. Інші поліси сподівалися на військову підтримку Спарти. *Головні засади союзу*: у випадку війни кожен член Союзу виставляв 2/3 своєї воєнної сили; верховне командування належало спартанцям; вищим органом союзу були збори всіх союзників, які очолювали спартанські ефори; кожен поліс незалежно від розміру мав один голос на зборах, що дозволяло Спарті добиватись ухвалення необхідних їй рішень, протиставляючи дрібні поліси великим. З перемогою у Пелопоннеській війні (431-404 рр. до н.е.) союз перетворився на загальногрецький блок. Після поразки Спарти у війні з Фівами в 362 р. до н.е. союз розпався. Спроба відновити його в 30-і роки IV ст. до н.е. закінчилася невдачею

– у них могли конфіскувати майно.

Натомість повноправні громадяни полісу мали всі політичні та економічні права. *Серед найважливіших прав були:*

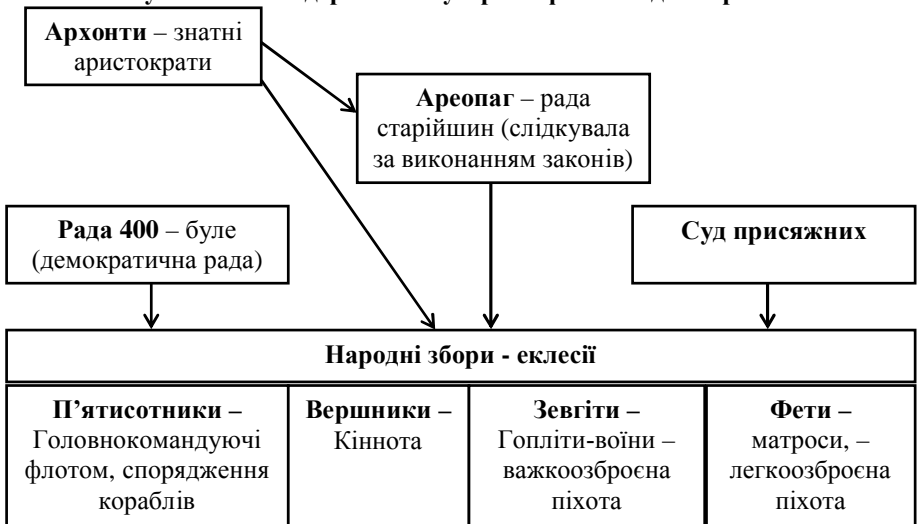
- право брати участь у Народних зборах;
- право бути обраним на різні посади (з 30 років);
- право на військову службу (з 20 років);
- право на державну допомогу, на отримання трофеїв.

За важливі державні заслуги громадянина могли звільнити від сплати **літургій** (здійснення пожертв на музику, спорт, будівництво) чи податків, наділяли почесними правами. Після реформ Перикла зберігався наступний поділ громадян на чотири розряди, критерієм належності до яких був *річний грошовий прибуток*:

- I-й – 6 тис. драхм;
- II-й – 3 тис. драхм;
- III-й – 1 тис. драхм;
- IV-й – менше 1 тис. драхм.

На думку сучасних дослідників, повноправними громадянами була лише 1/10 частина громадян Афін. Обов'язком громадянина була військова служба й літургії. Від військової служби звільняли лише членів Ради п'ятисот, державних урядовців, власників кораблів, які служили державі. Отже, усією повнотою економічних та політичних прав користувалися тільки громадяни-чоловіки. Жінки-афінянки політичних прав не мали.

Суспільний та державний устрій Афіньської демократії¹

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=стародавня+спарта&espv=2&biw=1280&bih>

До категорії негромадян у Стародавніх Афінах відносилися:

1. **Метеки**, тобто чужинці, які постійно проживали в Афінах. Вони в основному займалися торгівлею та ремеслами. Купувати землю ця категорія не мала права. Також у них були відсутні політичні та економічні права. Шлюб метека з афінянкою вважався незаконним, діти від такого шлюбу громадянства не набували. Фактично це були особисто вільні люди, які мали право вільного пересування та поселення. Сам метека мав мати опікуна серед громадян Афін, який представляв його інтереси. Окремим метекам за заслуги перед Афіньською державою могли надати громадянство. Метеки мали сплачувати спеціальний податок, за несплату якого їх могли перетворити на раба.

2. **Вільновідпущеники** – звільнені на волю раби. Їх правове становище було схожим метека.

3. **Раби** становили основну масу працюючого населення Афін, оскільки повноправного громадянину вважалося ганебно самому працювати. Раб був живим знаряддям праці, таким собі розумним інструментом. Джерелами рабства були війни з негрецькими племенами, купівля рабів за кордоном, народження від батьків-рабів, віддання у рабство за злочини, боргове рабство.

У Стародавніх Афінах були представлені дві групи рабів:

- **державні раби** були у відносно кращому становищі. Вони могли мати своє господарство, сім'ю, навіть укладати угоди. Вони працювали на рудниках, у поліції, оскільки таку службу самі афіняни вважали ганебною, іноді були воїнами. За заслуги перед державою раба могли відпустити на волю;
- **приватні раби** були у значно гіршому становищі. Вбити раба господар не мав права, лише суд міг засудити першого до смерті. Середнього достатку афінянин мав 12-15 рабів, заможний – близько 50. Великою популярною користувалося орендування рабів. Рабам дозволяли шукати захисту від жорсткостей господаря у спеціальних притулках для рабів, він міг просити суд продати його іншому господареві.

Державний устрій у період демократії

В структурі органів державної влади Стародавніх Афін прийнято виділяти наступні органи:

1. **Народні збори** – найважливіший орган влади. У зборах брали участь лише чоловіки віком від 20 років, громадяни Афін. На збори збиралося в середньому 6-8 тис. осіб. Скликалися збори спочатку раз на місяць, а з часом чотири рази на місяць. У разі потреби скликалися і позачергові збори. Голосували криком, пізніше – підняттям руки, чорними та білими камінцями. За порядком стежили 30 наглядачів, які мали у розпорядженні поліцейський загін. Перед початком роботи зборів приносили жертви та відбували релігійний ритуал. Збори розглядали будь-які питання щодо внутрішньої та зовнішньої безпеки, були найвищою судовою інстанцією у віданні якої знаходилися антидержавні злочини та справи про хабарництво державних урядовців.

2. **Буле (Рада п'ятисот)** – своєрідний уряд країни. Рада попередньо заслуховувала і обговорювала усі питання, які виносилися на обговорення Народних зборів. Без рішення Ради п'ятисот Народні збори не могли прийняти жодного закону чи постанови. Рада мала досить широкі повноваження у

фінансовій сфері. Саме вона керувала випуском грошей, наглядала за військом та флотом полісу. Вона провадила дипломатичні відносини з іншими державами та піклувалася про храми, громадські будівлі, влаштовувала свята.

3. **Службові особи** – їх обирали на ці посади на Народних зборах чи зборах племен. Обраний на посаду не міг відмовитися від неї. Їх обирали голосуванням чи жеребкуванням терміном на один рік. Не можна було займати одну і ту ж посаду два рази поспіль або дві посади одночасно. Усі службові особи проходили спеціальну перевірку, в ході якої з'ясовувалися їх професійні здібності, моральність та відсутність боргів. До службових осіб відносилися командир кінноти, державний скарбник, завідувач театральними виставами та ін. Службові особи були підзвітні, їх постійно контролювали.

4. **Колегія архонтів** певний час історії Афін були найвищими посадовими особами. Спочатку архонт був один, потім – дев'ять та сорок. Поступово їх компетенція зводилася до релігійних функцій, частково судочинства. Вони приймали справи до розгляду і потім передавали їх у відповідні судові інстанції.

5. **Колегія стратегів** налічувала 10 осіб. Спочатку були лише військовими вождями, а з часом стали найвищими посадовими особами в державі. Стратеги мали право судити своїх воїнів.

6. **Гелієя (суд присяжних)** складалася із 6 тис. осіб, чоловіків, громадян Афін від 30 років. В кожній із 10 філ було по 600 суддів (500 основних та 100 – запасних). Гелієя контролювала діяльність службових осіб, могла змінювати законопроекти, які вже були прийняті на Народних зборах. В житті Стародавніх Афін – це фактично був суд найвищої інстанції.

7. **Ареопаг** – у ранню грецьку епоху був найважливішим органом Афін, але з часом перетворився на судовий і частково релігійний орган. Ареопаг стежив за громадською мораллю та дотриманням давніх звичаїв.

7.6. Особливості права Стародавньої Греції

Серед відомих джерел античного грецького права слід назвати:

- звичаї;
- фрагменти законодавства грецьких міст-держав та письмові договори;
- твори Гомера, Геродота, Ксенофонта, Платона та Аристотеля;
- судові промови ораторів – Демосфена, Лізія та ін.;
- закони. Крім загальнообов'язкових відомі **псефізми** – це закони, обов'язкові до виконання лише конкретними особами.

Право власності

На початку афінської державності поняття приватної власності не існувало, практикувалася лише общинна або колективна власність. У V ст. до н.е. приватна власність набула значного поширення. Її розглядали як сукупність майна та пільг, наданих державою. Відомим був також поділ речей на рухомі та нерухомі. Власником рухомої речі міг бути як афінянин, так і чужинець, а власником нерухомої – лише афінянин, а чужинець – лише за спеціальним

дозволом. Громадянин міг набути (придбати) нерухомість без будь-яких обмежень у межах свого дему. Набути власність можна було *первинним* та *похідним* способами. *Первинний* спосіб, коли річ ніколи не була чиеюсь власністю, а *похідний* – це купівля, обмін чи дарування. Набування прав власності похідним способом здійснювалося на підставі публічної угоди, укладеної при державному чиновнику або шляхом реєстрації факту набуття речі.

Право власності охоронялося кількома видами позовів:

- **позов власника** майна до користувача (*напр., орендатора про сплату домовленої ціни чи стягнення прибутків за користування майном*). Доказами у цьому позові служили свідки або письмова угода;
- **позов про власність**;
- **спеціальний позов** про порушення володіння його майном з боку інших осіб (*напр., такий позов пред'являв власник поля, якщо хтось заважав йому обробляти поле чи збирати врожай*).

Сторона, яка програла справу, сплачувала додатково ще й штраф на користь держави.

Афінське зобов'язальне право

Розрізняли два види зобов'язань: *вільні* та *примусові*, які впливали з договорів чи правопорушень. Спочатку не існувало спеціальної форми укладення договорів, а достатньо було лише згоди сторін. Але у подальшому з метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали використовувати письмову форму. Текст договору підписували усі його сторони при свідках. Договір можна було укласти в присутності урядовця, зареєструвати його у спеціальних книгах. Зазвичай, форму укладення договору обирали самі сторони. На ранніх стадіях розвитку афінського права великого значення мало виголошення певних слів або формул.

Невиконання договірних зобов'язань до реформ Солона тягнуло особисту відповідальність боржника, його перетворення на боргового раба. Після проведення реформування Солона, була встановлена виключно майнова відповідальність, з'явилися такі способи забезпечення виконання зобов'язань, як *завдаток, застава або поручительство*:

– **завдаток** – це сума, яку виплачувала одна сторона договору іншій при укладенні угоди або незабаром після її укладення в рахунок майбутніх платежів і на підтвердження укладеного договору.

– **застава** – це передача боржником кредитору рухомих та нерухомих речей, які зберігалися у кредитора до сплати боржником боргу. При невчасній сплаті боргу, кредитор міг продати заставлене майно, компенсуючи собі позичене, а решту – віддати боржнику;

– **поручительство** – це взяття третьою, сторонньою особою на себе відповідальності за своєчасну сплату боргу боржником.

– У *Стародавніх Афінах практикувалося укладання наступних видів договорів:*

– **договір купівлі-продажу** – предметом цього договору могли бути як рухомі, так і нерухомі речі, а також раби. Продаж чужих речей без дозволу їх власника заборонявся. Річ переходила у власність покупця лише після повністю виплаченої її вартості. Щоправда, допускалася виплата частинами. При продажі землі та будівель, сторони повідомляли про свій намір органи влади, які вивішували відповідне оголошення на агорі або про це доводили до відома громадськості через спеціальних посадових осіб – герольдів. У такий спосіб виявляли, чи не має хтось претензій до продавця або майна, яке він збирається продати. Існував закон, який передбачав відповідальність продавця за продаж хворого раба;

– **договір позики** – укладався у письмовій чи усній формі при свідках. Жінка без згоди опікуна не могла бути стороною такого договору. Предметом договору були, як правило, вино, гроші або зерно. У більшості випадків цей договір передбачав сплату відсотків до 12-18 % на рік, хоча їх розмір міг доходити до 30. При невчасній виплаті відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки. Безвідсоткова позика надавалася для викупу з полону та оплати штрафу. Взятє у позику боржник повинен повернути у вказаний у договорі термін, у іншому випадку кредитор мав право на судовий позов до боржника, його поручителя, якщо такий був наявний;

– **договір найму** – предметом такого договору були рухомі, нерухомі речі та найм послуг. Найчастіше наймали рабів, худобу, кораблі, будівлі чи землі. Як правило, договір укладали письмово при свідках. Згідно із договором, наймодавець зобов'язувався надати на певний час у користування наймача певну якісну річ. Наймодавець не міг продати річ до закінчення строку договору. Боржник мав вчасно вносити обумовлену платню. При несвоєчасній сплаті орендної плати власникові надавали право звертатися до суду або самому вживати заходів до недобросовісних наймачів. Наймач за договором зобов'язувався повернути річ у такому ж стані, в якому позичив її. *Договір був строковим або безстроковим.* Наймач навіть міг передавати найняті речі у спадок. Такий різновид цього договору, як особистий найм, практикувався рідко, бо в Афінах здебільшого використовували працю рабів, а не найманих робітників;

– **договір підяду** – суть договору полягала у тому, що особа чи група осіб укладала договір на виконання громадських робіт (*напр., проведення каналу, будівництво дороги, осушення болота*). Ця особа або група осіб могла у свою чергу наймати фахівців, робітників, забезпечувати їх будматеріалами, але не вони несли відповідальність перед замовником за якість і своєчасність виконаної роботи, а підрядчик;

– **договір зберігання (поклажа)** – за цим договором одна особа віддавала іншій на безоплатне зберігання певну річ без права користування нею. Особа, що прийняла річ, мала добросовісно її берегти і повернути власнику за першою ж його вимогою. Зберігач міг вимагати відшкодування збитків, яких він зазнав, зберігаючи певну річ;

– **договір товариства** – в Стародавніх Афінах громадяни об'єднувалися на підставі договору товариства й утворювали спільний майновий фонд. Усі члени товариства здійснювали фінансові внески й за розміром цього фінансового внеску ділили між собою прибутки. Члени товариства несли один перед одним відповідальність за збитки, спричинені несумлінним веденням справ. Відомими були товариства торговельні, корабельні, банківські, співтрапезників (*неодружені, вдівці об'єднувалися для організації спільного харчування*), релігійні товариства, товариства поетів тощо.

Шлюбно-сімейне право

Вступ у шлюб був обов'язковим. Небажання одружуватися не каралося, але розглядалася як ганебна справа, оскільки безшлюбність призводила до припинення роду. Безшлюбний стан позбавляв можливості займати певні посади (*архонта, стратегів тощо*). Законним був шлюб між повноправними афінянами. Одруження з чужинцями, негромадянами засуджувалося. Шлюбний вік для чоловіків становив 18 років, для жінок – 14 років.

У Гомерівський період шлюб укладали у вигляді договору про купівлю дівчини між батьком нареченої та нареченим. Наречений платив худобою, золотом, а батько, у свою чергу, робив нареченому дарунок. Пізніше договір зберігся, але при його укладенні обов'язково мали бути присутні свідки. Наречену згоди не питали. При укладенні угоди обов'язково узгоджували розмір приданого дівчини. Доповненням до угоди була шлюбна процедура релігійного характеру.

Існувала й інша форма укладення шлюбу – в суді або в органах влади. Перешкодою для укладання шлюбу був близький родинний зв'язок. Дівчина-спадкоємиця (якщо у батька не було синів) мала вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею земля та інше майно не потрапили до чужого роду.

Афіньська сім'я була моногамною. Для чоловіка допускалося співжиття з рабинею, бо ці відносини не породжували правових наслідків. Дружина проживала в окремій жіночій частині будинку. Її інтереси обмежувалися колом домашніх справ та управлінням рабіннями. Жінки могли виходити з дому лише зі служницями.

Припинення шлюбу за афіньським правом передбачалося у разі:

- смерті одного із подружжя;
- розлучення;
- позбавлення громадянських прав.

Для чоловіка розлучення було легшою справою. Він міг у будь-який момент повернути дружину її батькам разом із приданим. Якщо ж розлучення було спричинене негідною поведінкою дружини, то приданого чоловік їй не повертав. Чоловік міг пробачити вину дружині, але тоді йому загрозувала атимія.

Якщо ж розлучитися бажала дружина, то вона мала звернутися з письмовою скаргою до спеціального архонта. Чоловік (за згодою дружини) міг видати її заміж за іншого.

Влада батька над дітьми була дуже широкою. Навіть перебуваючи у шлюбі, афінянка підлягала крім влади чоловіка, ще й владі батька (опікуна).

Впродовж перших п'яти днів після народження дитини батько вирішував чи його це дитина. Лише після визнання дитини батьком, вона ставала членом сім'ї. До солонівських реформ існувало право батька продати або віддати своїх дітей у рабство за борги, проте збереглося право батька вигнати дитину із сім'ї за неповагу, право віддати дитину на виховання в іншу сім'ю. Навіть дорослі діти, які мали власні сім'ї, зобов'язані були слухатися своїх батьків.

Громадянам, які мали лише дочок або були бездітними, дозволялося усиновлення (удочеріння). Не мав права всиновлювати громадянин, який сам був усиновленим. Коли в усиновителя згодом народжувався син, то усиновлення все одно залишалось дійсним, усиновлений був рівний у правах з рідними дітьми, спадкував майно батька нарівні із ними. Усиновлення могло бути розірване лише за взаємною згодою обох сторін. Усиновлений міг зробити це й в односторонньому порядку, але тільки тоді, коли залишав названому батьку свого сина.

Поширеною формою була **опіка**, яка встановлювалася над неповнолітніми, жінками й душевнохворими шляхом запису у заповіті або урядово (державою). Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечувати його навчання, здобуття професії, захищати його інтереси, управляти майном.

Опікуна за недобросовісне виконання обов'язків могли притягти до відповідальності. Опіка тривала до 18 років або до одруження дівчини. Впродовж п'яти років після припинення опіки підопічний міг оскаржити дії опікуна.

Спадкове право

Спочатку спадкування відбувалося лише за законом. Реформа Солона запровадила форму заповіту. Спадкували у першу чергу сини, між якими майно ділилося порівну. Дочки при наявності синів не успадковували, але їх брати мали забезпечити своїм сестрам за рахунок спадщини придане. *За відсутності синів могли успадковувати і дочки.* Спадкоємці не мали права відмовитися від спадку. *Позашлюбні діти не отримували спадок.* Якщо померлий не мав дітей, то успадковували, в першу чергу, його брати та племінники (за їх відсутності – сестри та племінниці), в другу чергу – дядьки, двоюрідні брати та їх діти. Заповідати майно міг лише громадянин, у якого не було синів.

Заповіт мав відповідати наступних умов:

- заповідач мав бути дієздатний та правоздатний, при здоровому глузді;
- заповідач повинен скласти заповіт без фізичного чи психічного примусу;
- заповідач не мав мати синів;
- не мали права заповідати жінки, неповнолітні, усиновлені сини, особи, які займали державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж доки їх звіти не будуть затверджені;
- заповіт укладали у присутності свідків в усній або письмовій формі;
- письмовий заповіт передавали на зберігання довірєній особі або органам державної влади;
- заповідач міг у будь-який момент анулювати свій заповіт.

Кримінальне право

Під поняттям «злочин» стародавні греки тривалий час вважали дію, яка викликала будь-які негативні наслідки. До уваги не бралось, учинений злочин умисно чи з необережності. Але вже реформатор Драконт у своїх законах розрізнув навмисне вбивство та вбивство з необережності. Загалом у кримінальному праві зберігалось чимало пережитків первіснообщинного ладу (*напр., ініціатива у порушенні кримінальної справи належала потерпілому чи його родичам, а не органам держави, за норму вважалася матеріальна компенсація за вбивство родича*). Позов мав приватний, а не публічний характер, допускався самосуд. Держава була ініціатором порушення кримінальної справи лише у таких злочинах, як зрада, втеча до ворога, розголошення державної таємниці чи ухилення від військової служби. Впродовж V-IV ст. кримінальне право досягло значного розвитку. *В ньому почали розрізняти наступні такі види злочинів:*

- антидержавні – зрада державі, шкода демократії, перехід на бік ворога;
- проти порядку управління – розтрата державних коштів, зловживання владою;
- проти релігії – зневіра в існуванні богів, невиконання обрядів;
- проти особи – вбивство, підпал, тілесні ушкодження;
- проти честі особи – образа словом чи ділом;
- моралі – подружня зрада;
- проти майна – крадіжка, пошкодження майна.

За злочини передбачалися наступні види покарань:

- смертна кара – скидання в провалля, отруєння, повішання, забивання камінням та розпінання на хресті;
- продаж у рабство – покарання не застосовувався до громадян Афін;
- тілесні покарання – побиття батогами, відрубання рук, ніг;
- штрафи або конфіскація майна;
- ув'язнення;
- атимія, яка часто супроводжувалася конфіскацією майна;
- тимчасове або пожиттєве вигнання (*напр., при остракізмі*).

Судовий процес

Порушити судову справу могли лише чоловіки-афіняни. За жінок це робили чоловіки, за рабів – їх господарі, за метеків – їх представники громадяни. За реформою Солона злочини поділялися на важкі та легкі. *Адвокатів не було*, але були помічники у написанні промов (*логографи*) і тактк звані оратори-помічники. Обидві сторони процесу промовляли кілька вступних фраз, а решту за дозволом судді промовляв оратор. Час виступу ораторів обмежувався і визначався за водяним годинником – *клепсидрою*. Але в особливо складних справах судове слухання проводилося без обмеження у часі. Свідків-рабів могли допитувати із застосуванням тортуру.

Розрізняли два види судових процесів:

1. **Приватний** – порушувався лише за заявою потерпілого чи його представника.

2. **Державний** – порушувався за ініціативою державних органів влади.

Приватний процес потерпілий міг перервати у будь-який момент, а державний мусив дійти до кінця (*під загрозою штрафу в тисячу драхм*). Позивачі в приватному процесі платили суду мита, а позивачі в публічному звільнялися від сплати мита. Виклик обвинуваченого в суд здійснював сам потерпілий при свідках. Якщо обвинувачений не з'являвся, справу розглядали без його участі.

Доказами були власне зізнання, документи, покази свідків, у т.ч. й рабів, присяга сторін. Після закінчення попереднього слідства усі докази вміщувалися в спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази вже до уваги не бралися. Після цього призначали день суду.

На суді виступали сторони, яким надавався однаковий час. Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням суддів чорними та білими камінцями щодо вини обвинуваченого, згодом обирали покарання.

Судові рішення можна було оскаржувати в найвищому суді – гелієї, рішення якої вже були остаточними.

Хронологічна таблиця

Близько 2800 рр. до н.е.	4000-	Культури неолітичних землеробів. В епоху неоліту Грецію населяли племена землеробів та скотарів, яких давня традиція пов'язує з легендарним народом пеласгів.
Близько 1400 рр. до н.е.	3000-	Мінойська культура на Криті.
1500-700 рр. до н.е.		«Темні століття» в історії Стародавньої Греції.
776 р. до н.е.		Перші Олімпійські ігри. Початок грецької колонізації.
711 р. до н.е.		В ассирійських текстах з'являється перша згадка про греків.
621 р. до н.е.		Закони Драконта встановили панування аристократії.
594-593 рр. до н.е.		Економічні та політичні реформи Солона.
560-510 рр. до н.е.		Період тиранії Пісістрата в Афінах.
546 р. до н.е.		Малозійська Греція була підкорена персами.
508-507 рр. до н.е.		Реформи Клісфена.
500-449 рр. до н.е.		Період греко-персидських воєн.
490 р. до н.е.		Марафонська битва.
487 р. до н.е.		В Афінах скасована виборність колегії архонтів, посилена колегія стратегів.
482 р. до н.е.		Афіни створили свій флот.
480 р. до н.е.		Перський цар Ксеркс I здійснив похід до Греції (битви при Артемісії, Фермопілах, Саламінський морський бій).
478-477 рр. до н.е.		Утворився Афінський морський союз.
462 р. до н.е.		Реформа ареопагу.
443-429 рр. до н.е.		Правління Перікла в Афінах.
431-404 рр. до н.е.		Пелопоннеська війна між Спартою та Афінами.

377 р. до н.е.	Другий Афі́нський союз.
359-336 рр. до н.е.	Правління Філіпа II Македонського.
338 р. до н.е.	Філіп розбив військо Афі́н при Херонеї, розпустив Афі́нський та Фіванський союзи та створив новий Еллі́нський союз під своєю гегемонією.
336-323 рр. до н.е.	Правління Олександра Македонського.
148 р. до н.е.	Римське завоювання Македонії.
146 р. до н.е.	Римське завоювання Греції. Знищення Коринфу.

Персоналії

Аристотель (384-322 рр.) – видатний філософ-енциклопедист Стародавньої Греції, учень Платона.

Виходець із родини придворних лікарів – правителів Македонії. Упродовж трьох років виховував Олександра Македонського. В Афінах заснував гімназію, де разом із учнями розробляв питання філософії, логіки, фізики, політики, етики, поезії і мистецтва.

Геродот (485-425 рр.) – відомий історик.

Родом із Галікарнасса в Малій Азії. У Афінах прилучився до «кола Перікла». Будучи сучасником «мідійських» воєн з Персією, описав цю епоху у своїй головній праці «Медика», тобто «Історія мідійських воєн» (у 9-ти книгах). У I ст. до н.е. римський оратор Цицерон назвав Геродота «батьком історії». Це визначення закріпилося і в сучасній науці.

Гомер (VIII ст. до н.е.) – легендарний давньогрецький поет, автор епічних поем «Іліади» та «Одіссеї».

Близько половини знайдених давньогрецьких літературних папірусів – уривки з Гомера. Про життя та особистість Гомера відсутні точні відомості.

Драконт Афі́нський (VII ст. до н.е.) – архонт Афі́н.

Склав для Афі́нської республіки в 621 р. до н.е. перші писані закони, що частково продовжували діяти навіть за правління Солона. Кодекс законів, запроваджений Драконтом, був настільки суворим, що виник крилатий вислів «драконівські заходи», що означає надзвичайно суворі покарання.

Ефіальт – афі́нський державний діяч, керівник демократичного угруповання.

Висловлюючи інтереси демократичних кіл населення, Ефіальт виступав за розрив зі Спартою, був прихильником подальшої демократизації державного ладу Афі́н та ліквідації політичного значення ареопагу, який складався з представників родової аристократії.

В 462 р. до н.е. провів реформу, спрямовану на обмеження функцій ареопагу, у справах якого залишилися лише кримінальні процеси. Незабаром був убитий за змовою аристократії.

Клісфен Афі́нський (565-492 рр. до н.е.) – законодавець Стародавніх Афі́н.

Підняв рух спротиву проти тиранії Пісістратидів. Зазнавши поразки, жив у вигнанні. Після повалення тиранії в 508 р. до н.е. був уповноважений народом

написати нові закони. Відчувалася потреба покласти край домаганнями родової знаті на політичне панування в суспільстві, а також роздрібнення громадян на партії по складовим частинам Аттики, це також забезпечило б Афіни від зовнішнього ворога. За словами Аристотеля, Клісфен зробив Афіни більш демократичними, а Геродот вважав, що саме клісфенівська організація Афінівської республіки сприяла успіхам афінян у війнах з беотійцями та халкідянами.

Перікл (495-429 рр. до н.е.) – державний діяч, стратег, оратор і полководець у Стародавніх Афінах.

Період правління Перикла називають «золотим століттям Афінів», визнаючи його добою найвищого внутрішнього розквіту Греції. Перікл сорок років перебував на чолі держави. За переказом, коли противники Перикла виступили проти надмірного витрачання державних коштів, Перікл звернувся до народних зборів із запитанням, чи багато грошей він витратив. Коли йому відповіли, що дуже багато, він сказав: *«У такому разі нехай ці витрати рахуються за мною, а не за вами, але посвятні написи на будівлях нехай містять моє ім'я»*. У відповідь на ці слова всі, чи то захоплені його великодушністю, чи то з честолюбства, – самі бажаючи прославитись цими спорудами, – закричали, щоб він усі витрати покривав з державних грошей і витрачав, нічого не шкодуючи.

Хоча Перікл перетворив Афіни на найбільше й найбагатше місто, і власною політичною могутністю перевершив багатьох царів і тиранів, він однак не збільшив своїх статків, які залишив йому батько, ні на драхму. Попри владу Перікл залишився непідкупним, хоч не можна сказати, що грошові справи були йому байдужі.

Пісістрат (VI ст. до н.е. – 527/528 рр. до н.е.) – афінівський тиран, правив з 561 по 527 рр. до н.е. (з перервами).

Проводив політику в інтересах селянства і торгово-ремісничих верств демосу, проти родової знаті. Роздавав сільській бідності землі, конфісковані у знаті. Організував державний кредит на пільгових умовах. Велике громадське будівництво за Пісістрата забезпечувало роботою бідноту. Були встановлені державні допомоги інвалідам війни. Було розпочато карбування державної монети – тетрадрахми Пісістрата.

За його правління було створене наймане військо. В період його правління Афіни перетворилися на культурний центр Греції. Були споруджені храми Афіни Паллади та Аполлона Піфійського на Акрополі, Деметри – в Елефсіні, побудовані Новий ринок, водопровід (служив до XVIII ст.), продовжувалося будівництво гавані Пірей.

Платон (близько 427-347 рр.) – видатний учений-ідеаліст античної Греції. Учень Сократа.

У своїх трактатах «Держава» і «Закони» створив утопічний образ ідеальної держави, заснованої на принципах високої моральності. Керував у Афінах заснованою ним академією, серед учнів якої був Аристотель.

Солон (близько 640- 558 рр. до н.е.) – афінівський політик, реформатор і законодавець, поет доби архаїки, один із «семи мудреців».

Заклав основи афінської демократії. Саме з ним пов'язують знамениті реформи. Закони Солона були написані на дерев'яних таблицях (**кірбах**). Справжній текст цих законів не зберігся, тому важко беззаперечно вказати, які з них дійсно були видані Солоном і які лише згодом приписані йому. Реформоване Солоном право виявилось живучішим за встановлений ним політичний лад і вплинуло на деякі пізніші законодавства (*напр. на римські закони XII-ти таблиць*).

Плутарх цитував вислів Солона: *«Важко у великих справах догодити одразу всім»*.

Тесей, Тезей – в давньогрецькій міфології син афінського царя Егея (або бога Посейдона) та Ефри, 11-й цар Афін.

Центральна фігура міфології Аттики і один з найвідоміших персонажів усієї грецької міфології. Згадується вже в «Іліаді» та «Одіссеї». Тезей належить до покоління героїв Троянської війни.

Образ Тезея – це складний міфологічний комплекс, що включає рудименти періоду ранньої класики, пов'язані з походженням Тезея від Посейдона, риси зрілої класики (подвиги Тезея) і, нарешті, вихід за межі чіткого міфологізму і поступове входження в систему полісної ідеології з її демократичними ідеями і твердим законодавством, коли державна діяльність Тезея отримує напівісторичне і символічне тлумачення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які племена проживали на Балканському півострові в часи Гомерівської Греції?
2. Назвіть основні міста-поліси Стародавньої Греції.
3. До кого в Афінській державі застосовували остракізм?
4. Яку посаду займав Солон?
5. Назвіть державного діяча Афін, який був одним із семи мудреців.
6. Що означало «накладення атімії»?
7. Що передбачало виконання літургій?
8. Які права мала жінка-афінянка?
9. Які групи рабів існували у Афінах?
10. На який термін обирали державних службовців?
11. Визначте особливості розвитку грецьких полісів у Елліністичний період.
12. Охарактеризуйте особливості розвитку грецьких полісів у Класичний період.
13. Дайте характеристику судової системи афінського полісу.
14. Назвіть основні положення реформ Тезея та Солона.
15. В чому полягала реформаторська діяльність Драконта та Клісфена?

Література

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн. – 2-е вид., перероб. й доп. : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
3. Громаков Б.С. История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим) / Б.С. Громаков. – М.: ВЮЗИ, 1986. – 80 с.
4. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001. – 416 с.
5. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

Тема 8

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОЇ СПАРТИ

План

- 8.1. Виникнення держави у Стародавній Спарті. Реформи Лікурга
- 8.2. Розвиток Стародавньої Спарти з V ст. до н.е.
- 8.3. Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Спарти
- 8.4. Особливості правової системи Спартанської держави

8.1. Виникнення держави у Стародавній Спарті. Реформи Лікурга

В історії Стародавньої Греції VI-IV ст. до н. е. найпомітнішу роль відігравали дві держави – Афіни та Спарта. Територія Спарти – **Лаконіка**¹ – розташована у південній частині Пелопоннесу. Це родюча долина, яка спускається до моря і зрошується річкою Еврот. З трьох боків долина оточена височинами. Морське узбережжя незручне для мореплавства. У давнину на території Лаконіки, як і на території суміжних з нею **Арголіди**² та **Мессенії**³, знаходилася низка центрів мікенської культури. В «Іліаді» згадується, що в Лаконіці існувало 12-ть окремих громад, підвладних легендарному цареві Менелаяу. Серед цих общин була і Спарта. Пам'ятками мікенської культури в Лаконіці є поховання давніх Амікл.

Першим населенням Спарти були **ахейці**⁴. Впродовж XII-XI ст. до н.е., в час свого переселення на Пелопоннес, дорійці вторглися і в Лаконіку. Корінне ахейське населення частково було знищене або поневолене переможцями, частина асимілювалася, інші втекли у гори або переселилося на інші території.

---

¹ **Лаконіка** – історична область в Стародавній Греції. На півночі межувала з Аркадією, на заході з Мессенією. В давнину була заселена лелегами до середини II тис. до н.е. Згодом корінне населення було витіснене ахейцями і пізніше до I тис. до н.е. – дорійцями, які заснували в Лаконіці місто-державу Спарта. Мешканцям Лаконіки (спартанцям) приписується стислість викладу і небагатослівність мови – лаконічність. У I ст. до н.е. територія Лаконіки увійшла до складу римської провінції Ахайя.

² **Арголіда** – північно-східна область у Стародавній Греції. Впродовж XVIII-XVII ст. до н.е. Арголіда – один з центрів крито-мікенської культури – переживала культурне та економічне піднесення. Після дорійського завоювання в XII ст. до н.е. Арголіда поступово занепадає і в IV ст. до н.е. потрапила під владу Спарті. Пізніше входила до Ахейського союзу.

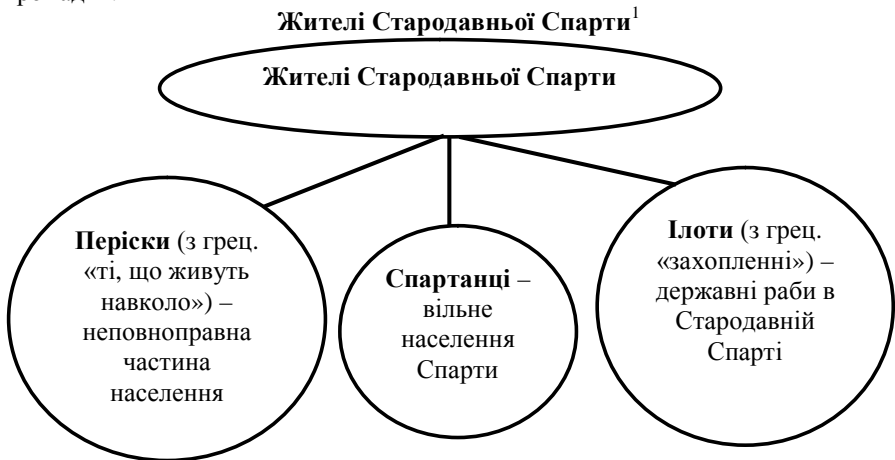
³ **Мессенія** – одна з найдавніших історичних областей Греції, розташована на крайньому південному-заході Пелопоннесу. На півночі вона межувала з Елідою та Аркадією, на сході – із Лаконією. На півдні омивалась Середземним морем, із заходу – Іонічним. У давні часи Мессенія була заселена лелегами. Згідно з Гомером, на території Мессенії існувало царство легендарного Нестора із центром у місті Пілос, яке зберегло багато пам'яток егейської культури. В результаті Мессенських воєн територія потрапила під владу Спарті, незалежною від якої стала лише 369 р. до н.е. після перемоги Епамінонда над Спартою. У цьому ж році була заснована столиця Мессенії – місто Мессі. В 146 р. до н.е. територія області увійшла до складу римської провінції Ахайя.

⁴ **Ахейці** – одне з чотирьох основних давньогрецьких племен (також іонійці, дорійці та еолійці), які були носіями мікенської культури. В «Іліаді» згадуються також під іменами аргів'яни та данайці

Під час цього вторгнення, вочевидь, і було зруйноване давнє місто Спарта. Відоме пізніше під цією назвою місто на річці Еврот, судячи із археологічних розкопок, виникло пізніше, – за усіма ознаками, у IX ст. до н.е. *Можливо, ця пізніша Спарта виникла внаслідок злиття двох общин – дорійської та ахейської, оскільки з двох династій, які спільно царювали в подальшому у Спарті, одна вважала себе за походженням дорійською, інша – ахейською.*

Необхідність утримувати в покорі переможені племена, управляти завойованими територіями прискорили утворення у дорійців держави. Отже, впродовж X-IX ст. до н.е. поступово утворюється рабовласницька держава Стародавня Спарта.

Завоювання сприяло виникненню спільної власності завойовників на землю – основного в тих умовах засобу виробництва і на рабів. Разом з нею відбулася і чітка класова диференціація – **спартіати** перетворилися в пануючий клас рабовласників, а підкорені племена – в **рабів (ілотів)** або неповноправних громадян.

Організація соціальної влади у спартіатів була типовою для періоду *розпаду первіснообщинного ладу*:

- на чолі перебували два родоплемінних вожді – **архагети**;
- рада старійшин;
- народні збори.

Оскільки чисельність підкореного населення приблизно в 20 разів перевищувала чисельність завойовників, постала необхідність в організації політичної влади, яка б забезпечила панування верхівки спартіатів над масою поневолених. Цього ж вимагала необхідність єднання спартіатів, збереження окремих елементів родоплемінної спільності, а також аграрний характер господарства Спарті, ізоляція території, замкненої гірськими хребтами, що перешкождало розвитку зовнішньої торгівлі та товарно-грошових відносин.

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=стародавня+спарта&espv=2&biw=1280&bih>

Сукупність всіх цих обставин обумовила збереження значних елементів військової демократії і в умовах становлення класового суспільства.

Соціальний і політичний устрій Стародавньої Спарти цього періоду було закріплено **ретрою** (договором), що приписується законодавцю **Лікургу**. Лікург, як історична особистість, ймовірно, не існував. Час його реформ досі точно не встановлений. Вважається, що ретра відноситься до VIII-VII ст. до н.е., а остаточно «лікургів лад» склався до кінця VII – початку VI ст. до н.е. Ретра намагалася *вирішити два основних завдання*:

- забезпечити єдність спартіатів шляхом заборони майнового розшарування між ними;
- створити організацію їх спільного панування над завойованим населенням.

Міцна соціальна структура пануючого класу, що перетворився в могутню військову організацію, сприяла швидкому піднесенню Спарти серед інших грецьких держав-полісів. До V ст. до н.е. вона встановила свою гегемонію майже над всім Пелопоннесом. Застій в соціальному, економічному та політичному житті, культурний занепад поступово зробили Спарту центром реакції в Греції. У цьому була сила і водночас держави спартанців.

Реформи Лікурга були проведені в основних сферах життєдіяльності спартанського суспільства.

Спартанське суспільство очолювала рада старійшин – **герусія**. Саме 28 старійшин, залежно від ситуації, ставали на бік або народу або царя, тим самим забезпечуючи певну рівновагу сил. Саме герусія мала право законодавчої ініціативи. Крім того, вона була вищою судовою інстанцією у кримінальних справах та визначала напрямки державної політики.

Народні збори (**апела**) Спарти теоретично мали всю повноту державної влади, однак в житті їхні повноваження були істотно обмежені – вони могли лише затверджувати чи відхиляти закони в цілому, але не допускались до

¹ Джерело:

<https://www.google.com.ua/search?q=стародавня+спарта&espv=2&biw=1280&bih=933&sou>

участі в їх обговоренні та не мали права вносити поправки, уточнення тощо. Реформатор Лікурґ «переконав» співгромадян відмовитись від власності на землю на користь держави, заново поділити її і всім жити в рівних умовах, щоб жоден не був вищим за інших.

Зрозуміло, така рівність була дуже відносною: більші ділянки отримали – **спартіати** (повноправні громадяни Спарти); менші – дісталися **періекам** (неповноправні громадяни, нащадків давніх ахейців). Земельні наділи були спадковими, але право власності на землю належало виключно державі. Для остаточного скасування соціальної та майнової нерівності, Лікурґ прагнув поділити і рухоме майно. Було вжито низку заходів стимулювання громадян до «добровільної» відмови від майна, за винятком предметів першої необхідності. Зокрема, було вилучено з обігу золоті та срібні монети (їх замінили на залізні), що максимально ускладнило торгівлю, обіг всередині Спарти і призвело до її **автаркії**. Одним із наслідків «фінансової реформи» було поступове зникнення крадіжок у Спарті. Лікурґ заборонив більше одного разу воювати з одним і тим самим ворогом, щоб той не звик чинити опір і не став войовничим. Додатково ліквідовувалися «непотрібні» або «зайві» ремесла, що призвело до граничного обмеження товарного виробництва в самій Спарті.

Реформи Лікурґа надавали важливого значення організації публічних обідів: громадяни мали збиратись за загальним столом і їсти страви, прописані законом, – прості, поживні та невибагливі, що підтверджувало відмову від розкоші та індивідуалізму (*саме ці дві якості вважалися в офіційній спартанській ідеології найшкідливішими, проти них було спрямовано і всю систему спартанського виховання*). Ціла низка настанов спрямовувалася спеціально проти розкоші (*напр., будинки належало будувати за допомогою лише сокири і пили, щоб не вдаватися до багатого оздоблення*).

Досить радикальними були реформи Лікурґа і у шлюбно-сімейних відносинах. Укладання шлюбу усіяко заохочувалося для природного відтворення нечисленного населення Спарти. Більше того, неодружені піддавалися громадському осуду, оскільки, не перебуваючи у шлюбі, вони тим самим не корилися закону (*до них застосовувалися і суттєві обмеження правоздатності*). Повноправні спартіати мали право мати двох дружин чи дружину, спільну для кількох братів або двох друзів. Спартанські жінки були значною мірою зрівняні в правах з чоловіками. Вони могли займатися спортом та військовою справою. На себе Спартанська держава брала турботу щодо виховання усіх без винятку дітей.

За реформою Лікурґа було встановлене єдине і обов'язкове виховання та навчання усіх спартіатів, у яких військова справа посідала головне місце в житті. Спартанський спосіб життя мав охоронятися численними заборонами на спілкування з іноземцями, нововведеннями у релігійній сфері тощо. Навіть розмовляти спартіати мали особливо – лаконічно, економлячи слова, прагнучи до точності під час розмови.

Законодавчі настанови та рекомендації реформатора Лікурґа були викладені у так званих **ретрах** – відповідях оракула Аполлона на запитання царя. Вони не були записані, але їх священний зміст мав забезпечити

збереження вимог на віки. Відповідно задуму Лікурга стабільність спартанського суспільства мала забезпечуватися і звичаями, і загальним укладом життя, і державними установами, в яких суспільство в цілому реалізувало владу. Одна із спартанських ретр завершувалася фразою: *«Панування і влада нехай належать народу»*.

За висловом Плутарха *«спартанці вважали, що вони належать не собі, а батьківщині»*. Фактично їхнє законодавство, зокрема Лікургові закони, цілком відповідало цим уявленням. За переказами, сам Лікург, коли від нього вимагали запровадити демократію виголосив: *«Запровадьте спершу демократію в себе вдома»*.

Таким чином, можна назвати наступні особливості Спартанської держави у порівнянні із Стародавніми Афінами:

- суспільний, економічний та державно-правовий розвиток країни відбувався значно повільніше;
- тривалий час зберігалися елементи общинного ладу;
- міста, торгівля та ремесла розвивалися в країні надзвичайно повільно або взагалі не розвивалися;
- спартанська держава була аграрною країною завдяки відносно сприятливим для землеробства та скотарства землям, хоча їх було і не багато;
- господарство мало патріархальний характер і з ринковими відносинами майже не було пов'язане;
- державний устрій мав не лише аграрний, але й військовий характер;
- в країні існував централізований апарат примусу, оскільки чисельність спартанців-дорійців (*завойовників*) була незначною порівняно із кількістю поневоленого корінного населення ахейцями¹.

8.2. Розвиток Стародавньої Спарты з V ст. до н.е.

На цьому історичному періоді у розвитку Спартанської держави відбулися важливі зміни в економічній системі та у суспільно-політичному житті, чому сприяли греко-перські війни, Пелопоннеська війна (431-404 рр. до н.е.). Спарта поруч із Афінами була організатором боротьби греків проти персидського вторгнення. Після перемоги між Спартою та Афінами поступово виник конфлікт, який завершився спочатку укладенням на 30 років перемир'я, а згодом – Пелопоннеською війною², яка тривала 27 років і завершилася перемогою Спарты. Афінівська держава поступово втратила свою могутність. У

¹ Після завоювання Лаконіки та Мессенії у Стародавній Спарті проживало 9-10 тис. спартанців, 32 тис. періеків та 200 тис. ілотів.

² Пелопоннеська війна (431-404рр. до н.е.) – найбільша в історії Стародавньої Греції війна між союзами грецьких полісів Делоським на чолі з Афінами та Пелопоннеським на чолі з зі Спарто. Пелопоннеська війна охопила всю власне Грецію та Велику Грецію – та грецькі міста Південної Італії та Сицилії. В 404 р. до н.е. Афіни, оточені з суші і моря, капітулювали. За умовами миру Делоський союз розпустили, Афіни передали Спарті флот (крім 12 сторожових кораблів), укріплення Афінів і Пірея ліквідували, визнавалася гегемонія Спарты в грецькому світі. В Афінах встановився олігархічний режим «тридцяти тиранів»

самій Спарті надходження афінського золота та срібла активізувало майнову диференціацію та сприяло розвитку приватної власності та торгівлі. Війни скоротили чисельність спартанців до 2 тисяч. Багатьом мешканцям Спарті не подобався військовий тип устрою держави і поступово активізувалися спроби переворотів, перший із яких відбувся в 399 р. до н.е. Протестували й грецькі держави, в яких керували намісники Спарті. Першими виступили Фіви, від яких в 371 р. Спарта зазнала поразки. Таким чином було покладено кінець пануванню Спарті на території Стародавньої Греції.

Це змусило спартанську знать та правителів хоча б частково запровадити реформи в країні. В 243 р. до н.е. цар **Агіс IV** з метою піднесення військової та політичної могутності країни намагався частково «оздоровити» суспільство та відродити стародавній лад. *Він висунув програму реформ, яка передбачала наступні кроки:*

- відновлення давнього способу життя спартанців;
- скасування боргів;
- провести перерозподіл землі на користь збіднілих верств населення;
- збільшити кількість повноправних громадян за рахунок періеків та окремих чужинців.

Придушивши опір великих землевласників, очолюваних іншим царем – Леонідом, він розігнав раду ефорів. Агісу, зрештою, вдалося скасувати борги та відкрити боргові в'язниці. Але похід царя Агіса на допомогу Ахейському союзу проти Етолійського в 241 до н.е. перешкодив провести йому земельну реформу. Спартанська знать тим часом повернула до влади Леоніда. Після повернення царя, ефори віддали Агіса під суд за вироком якого його було страчено, а всі закони та реформи скасовано.

В 226 р. новий цар **Клеомен III**, спираючись на незаможну версту спартанського суспільства, періеків та найманців здійснив державний переворот. *Йому вдалося здійснити наступні кроки, спрямовані на реформу Спартанської держави:*

- свого брата Евкліда Клеомен оголосив другим царем і вигнав тих, хто вороже поставився до реформ (*четверо з ефорів були вбиті*);
- звання ефорів було скасовано;
- були обмежені повноваження герусії;
- земля була поділена знову, надлишки її були конфісковані у знатних спартіатів;
- більшість періеків отримала громадянство Спарті;
- відновив спільні обіди та спартанські методи виховання молоді;
- дозволив ілотам викупуватися на волю, чим скористалися близько 6 тис. рабів.

У відповідь на реформи царя, спартанська знать запросила на допомогу македонців. В 221 р. до н.е. військо Клеомена III було розбите, він утік до Єгипту, де невдовзі й загинув. Усі запроваджені ним реформи були скасовані. Наприкінці III ст. до н.е. в Спарті знову активізувався рух за реформи. В 200 р.

до н.е. до влади в державі прийшов цар **Набіс**. Він ініціював проведення наступних реформ:

- збільшення кількості повноправних спартанських громад за рахунок періеків;
- звільнив декількох тисяч ілотів та ініціював обмеження прав спартанської знаті (окремі взагалі були вигнані за межі держави);
- ліквідував борги;
- землі великих землевласників були конфісковані і перерозподілені між безземельними спартіатами та ілотами (*останні також частково були включені до складу громадян*). Щоправда, Тит Лівій вказував, що інститут ілотів зберігався, оскільки Набіс представляв свої перетворення як повернення до первинного законодавства Лікурга;
- збільшив чисельність армії.

За правління Набіса були страчені останні нащадки двох спартанських царських династій. За словами Полібія: *«Тиран лакедемонян Набіс, заклопотаний був єдино основою і зміцненням жорстокої тиранії на довгі часи. Для цього Набіс віконець винищив цілілих супротивників своєї влади в Спарті, вигнав громадян, що були більш багатими, ніж славними, а майно їх і дружин роздав впливовим людям з числа ворогів їх і своїм найманцям. Це були вбивці, грабіжники та злодії»*.

Натомість спартанська знать знову звернулася до Македонії, з допомогою якої війська Набіса були розбиті. Спарта була змушена вступити в Ахейський союз¹, створений Македонією. В 146 р. до н.е. Спарта разом із усією Грецією потрапила під владу Римської держави.

8.3. Суспільний лад та державний устрій Стародавньої Спарти

Суспільний лад Спартанської держави

Усе населення Спарти поділялося на три групи:

- спартіати;
- періеки;
- ілоти.

Спартіати були найвищою верствою, наділеною всіма політичними та економічними правами. Вони об'єднувалися в «обшину рівних». Община ділилася на 3 філи, а вони у свою чергу – на фратрії. Спартанців у IX-VIII ст. налічувалося близько 9-10 тис. осіб, а у V ст. до н.е. – не більше 6 тис. осіб. *Спартанцем вважався лише той, чий батьки були громадянами Спарти. У 20 років чоловік вважався повнолітнім та набував статус воїна, якщо особа не була воїном, то відповідно не була і громадянином.*

---

¹ Ахейський союз – військово-політичне об'єднання міст Стародавньої Спарти на півострові Пелопоннес з центром в Ахаї. Існував у період близько 279-146 рр. до н.е. Виступивши на стороні Риму у римсько-македонській війні (200-197 рр. до н.е.), Ахейський союз отримав усі пелопоннеські володіння Македонії, а згодом приєднав до себе ще й Спарту, Еліду та Мессенію. Подальше посилення Ахейського союзу викликало ускладнення в його відносинах з Римом. В 146 р. до н.е. Ахейський союз був розгромлений римлянами, а його територія включена до складу римської провінції Македонії

Спартанці об'єднувалися в общину з колективною власністю та колективною робочою силою. Всі члени общини були рівноправні. Кожен спартанець володів земельною ділянкою (*клером*). Земельні наділи були спадкувані однаковими, але згодом оформилася майнова нерівність у результаті успадкування більших чи менших частин землі. Сам спартанець не міг займатися господарством, він мав жити в столиці, яка по суті була постійним військовим табором. Все життя у державі мало військовий характер.

Побут мирного часу майже не відрізнявся від умов воєнного. Більшу частину часу спартанці займалися військовими вправами. Нікому не дозволялося харчуватися вдома, а лише спільно. Щомісяця спартанець вносив певну кількість харчів для спільних трапез (*сиситій*). Сиситії підтримували ідею рівності громадян та сприяли їх єдності, були своєрідним центром громадського життя та здійснювали контроль над своїми членами.

У побуті домінувала сувора простота, невибагливість та звичаї колективізму. В обігу були лише важкі, об'ємні гроші (*найважчі монети перевозили возами*), щоб не з'явилося бажання до їх накопичення.

Виховання дітей було обов'язком держави. Новонароджену дитину батько приносив відповідним службовцям (*геронтам*), які вирішували, чи жити їй. Залишали лише міцних дітей, з яких могли вирости здорові воїни та матері. З семирічного віку хлопчиків забирали у батьків та віддавали у спеціальні табори, де вони під керівництвом вихователів проходили спеціальну виучку. Їх виховували фізично загартованими, нечутливими до болю, голоду, втоми. Виховували почуття патріотизму, дисциплінованості та підпорядкування наказам властей. Військова виучка тривала до 20 років.

В основу усього виховання було покладено принцип – перемагати в бою та користися вождям.

З 20 до 60 років кожен спартанець мав відбувати військову службу. З 20-річного віку спартанці ставали дїездатними. З 30-річного віку вони могли одружитися. Одруження було обов'язковим. Небажання одружуватися, одруження з корисливих міркувань – карались.

До заміжжя спартанка вчилася грамоти, веденню домашнього господарства, займалася тими ж видами спорту, що й чоловіки. Виховання жінок розглядалося як важлива державна справа, бо їх обов'язком було народження здорових дітей, майбутніх воїнів. Після заміжжя спартанка цілком віддавалася виконанню сімейних обов'язків.

Сім'я була моногамною, але зберігалися пережитки групового шлюбу. Бездітні шлюби розривалися або допускалися полігамія. Кілька братів могли мати одну спільну дружину.

Чоловік, якому сподобалася жінка його друга, за згодою останнього, міг ділити її з ним. Не вважалося ганебним запропонувати свою жінку гостю або подорожньому, особливо якщо від нього можна було сподіватися на гарне потомство. Але таємне порушення подружньої вірності каралося смертною карою.

Якщо спартанець порушив військову дисципліну, втратив зброю, не допоміг товаришеві, то на нього накладали амімію (*з ним ніхто не розмовляв, не подавав руки, а земельна ділянка у нього вилучалася*).

Періеки – мешканці сусідніх із Спартою територій, на які Спарта поширила свій вплив, але не шляхом завоювання. Вони були особисто вільними, мали сім'ю, майно та землю. Займалися ремеслами, торгівлею, скотарством, менше – сільським господарством, бо мешкали у гірських місцевостях. Могли укладати угоди та вільно розпоряджатися майном.

Політичних прав вони не мали, оскільки не були громадянами Спарти.

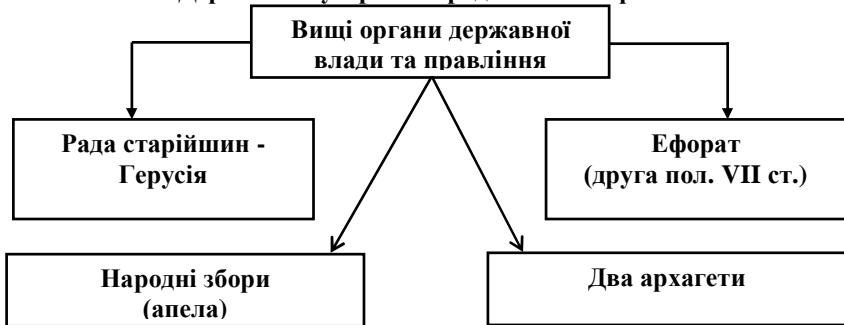
На них не поширювалися правила виховання та побуту спартанців. Виконували на користь держави певні повинності, служили у війську – у важкій піхоті. Самі обирали собі адміністрацію та різних посадових осіб. Проте над ними був встановлений контроль Спартанської держави в особах спеціальних урядовців – гармостів. Ефори могли без суду та слідства карати смертю будь-кого з періеків.

Ілоти – поневолене Спартою населення, перетворене на рабів. Це були не приватні раби, а державні. Вони не мали ні майнових, ні політичних прав. Ілоти були прикріплені до землі спартанців чисельністю 10-15 осіб. Могли мати власні сім'ї. Спартанець міг ілотів карати, передати іншому громадянину, відпустити на волю, але не міг продати.

Ілоти не мали своєї землі, але мали житла та сільськогосподарський реманент. Вони мали сплачувати «своєму господареві» натуральний податок зерном, маслом, вином, м'ясом та виноградом. У випадку потреби ілот відбував військову службу в легкоозброєній піхоті.

Після бою зброя в ілотів забиралася. Слід зазначити, що рабів у державі було значно більше, ніж громадян, і вони неодноразово піднімали повстання. Спартанці щороку оголошували беззбройним ілотам «священну війну» (криптії), під час якої вбивали тисячі найміцніших та найрозумніших рабів. Іноді ілоти відпускалися державою на волю, переважно за військові подвиги. Таких ілотів називали **неодамоди**.

Державний устрій Стародавньої Спарти¹

Структура органів влади Стародавньої Спарти мала наступний вигляд:

- два царі;
- герусія;
- апелла;

¹ Джерело: Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

– колегія ефорів.

Два царі. Подвійна царська влада пояснювалася об'єднанням, згідно з легендами, двох дорійських племен, кожне з яких очолювалося своїм царем.

Царська влада була спадковою. Після смерті батька царем ставав його старший син. Якщо цар не мав синів, то трон переходив до його найближчого кровного родича. Владу царі здійснювали разом, узгоджували між собою кожне рішення. Між ними часто виникали конфлікти, які послаблювали царську владу і зміцнювали вплив інших органів влади. Перед вступом на престол царі складали присягу перед жерцями та ефорами. Спочатку царі мали широкі повноваження (*скликали Народні збори, Раду старійшин, оголошували війну, укладали мир, командували військом тощо*), але згодом їх функції зменшилися до військових, культових та частково судових. Лише царі могли віддавати воїнам наказ. За страх на полі бою цар міг покарати воїна на смерть. Царі очолювали військо в поході. Звільнялися вони від цього обов'язку в разі важкої хвороби та при досягненні 60-річного віку.

Кожного царя з V ст. до н.е. у військовому поході супроводжувало по два ефори, які контролювали його дії, але не втручалися у командування військом. Потім вони складали звіт про його дії та могли ставити питання про притягнення царя до відповідальності. У такому випадку суд над обвинуваченим царем здійснювали ефори, герусія і другий цар.

Царі вважалися представниками народу перед богами, яким приносили жертви. *Вони розглядали судові справи стосовно:*

- успадкування майна;
- усиновлення;
- будівництва;
- стану доріг.

На користь царів громадяни сплачували податки. У випадку смерті царя в країні оголошувалася 10-денна жалоба. Кожні дев'ять років ефори ворожили на зірках щодо діяльності царів. Їх могли судити і позбавити влади, якщо на небі була «літаюча зірка».

Рада старійшин або **герусія** – до неї входило 30 осіб – 2 царі та 28 геронтів. Обирали геронтів на народних зборах на все життя з представників знатних родів. Претенденту мало виповнитися 60 років, оскільки з цього віку вже не служили у спартанському війську. Геронти не несли жодної відповідальності за свої дії.

Спочатку герусію скликали царі, з часом – царі або ефори. Компетенція герусії спочатку була обмеженою, але з VI-V ст. до н.е. цей орган влади став найважливішим у Стародавній Спарті. Вона вирішувала усі справи, що стосувалися внутрішньої безпеки, приймала чужоземні посольства, мала право накладати заборону, призупинити будь-яке рішення народних зборів. *Додатково герусія виконувала окремі судові функції:*

- розглядала важкі кримінальні справи;
- справи щодо звинувачення царів.

З IV ст. до н.е. значення герусії почало зменшуватися у зв'язку із зростанням ролі ефорів.

Народні збори або **апелла** – не відігравали такої значної ролі, як в Афінійській державі. Участь у зборах брали лише чоловіки-громадяни з 20 років, які мали земельні наділи. Збори скликалися за необхідності, за розпорядженням царів, а згодом і ефорів. Виступати на зборах мали право не усі, як в Афінах, а лише царі, ефори, інші службові особи та послы іноземних держав. Пізніше право виступу отримали і пересічні громадяни. *Збори обговорювали і приймали:*

- закони;
- вирішували питання війни та миру;
- обирали геронтів та ефорів;
- розв'язували спори щодо успадкування царської влади;
- обирали послів;
- надавали громадянство або позбавляли його.

За певне рішення голосували криком (*у зачиненому будинку знаходилася спеціальна комісія, яка прислухалася, що кричать голосніше: «за» чи «проти»*) або розходилися у різні сторони. Народні збори могли виступати і як судовий орган, коли розглядалися питання про усунення з посади службових осіб за скоєння ними злочинів.

Ефори – на початку їх компетенція була дуже обмеженою. Вони здійснювали нагляд за способом життя громадян Спарти, поведінкою громадян, за належним вихованням молоді, за переїками та ілотами. Згодом їх влада зросла, вони почали виступати як представники знаті, їм доручалося здійснення судочинства. У колегію входило 5 осіб, які засідали за необхідності. Щороку склад колегії змінювали. З другої половини V ст. до н.е. влада ефорів у Стародавній Спарті стала максимальною. *Вони:*

- скликали народні збори і раду старійшин, головували на їх засіданнях;
- завідували міжнародними відносинами;
- оголошували та керували мобілізацією спартанського війська;
- два ефори супроводжували царя на війну і контролювали його дії;
- отримали поліцейські функції;
- контролювали всіх службових осіб, перевіряли їх звіти, притягали до відповідальності в разі необхідності;
- вершили правосуддя та виносили вироки;
- могли вигнати із держави будь-якого чужинця.

Фактично, в руках ефорів знаходилося практично все управління країною. Вступаючи на посаду, вони зверталися до населення з вимогою голити вуса й шанувати закони, тобто неухильно підпорядковуватися суворій дисципліні Спарти. Після закінчення однорічного терміну, ефори звітували про свою діяльність перед новообраною колегією ефорів. Новообрані ефори могли притягнути попередніх до відповідальності.

Окремих судових органів у Стародавній Спарті не існувало.

8.4. Особливості правової системи Спартанської держави

Джерелами права у Стародавній Спарті були звичаї та закони. У VIII ст. до н.е. з'явилися закони Лікурга, однак, переважало неписане звичаєве право. Право спрямовувалося на закріплення прав спартанців і безправного становища ілотів.

Норми права власності:

- тривалий час зберігалася общинна форма власності на землю;
- не допускалася майнова диференціація між громадянами Спарти;
- общинна земля ділилася на наділи (клери), які щорічно за жеребом перерозподілялися між громадянами;
- відчужувати земельний наділ у особисту власність не дозволялося;
- з часом з'явилася приватна форма власності на землю (*земля надавалася громадянам державою за певні заслуги, переважно військового характеру*);
- існували землі, заселені переїкаями, тобто землі на прикордонних територіях, в горах, але купувати ці земля вважалося недостойним;
- у першій половині IV ст. до н.е. з'явився закон, який дозволяв заповідання, дарування будівель, землі, але купівля-продаж землі однаково не допускалися;
- вважалося допустимим безоплатно користуватися чужими рабами, кіньми, брати з чужих комор харчі;
- договори укладалися усно але при свідках;
- купівля здійснювалася не за гроші, а за інші товари (*бартерна форма*).

Особливості шлюбно-сімейного права:

- існував парний шлюб із елементами полігамії;
- жінка могла мати кількох чоловіків, а декілька братів – одну дружину;
- ознакою гостинності було запропонувати жінку гостю, позичити товаришеві;
- спартанка сама вибирала собі чоловіка;
- без згоди дівчини шлюб не укладався;
- жінки мали своє майно і вільно розпоряджалися ним;
- розлучення відбувалося без зайвих формальностей, якщо на це була згода сторін. Якщо взаємної згоди на розлучення не було – справу розглядали царі або ефори;
- спадкування відбувалося за законом;
- спадкували лише сини, а за їх відсутності – дочки;
- у разі відсутності дітей майно успадковували найближчі кровні родичі по чоловічій лінії;
- дружині померлого поверталася її придане та залишалися подарунки чоловіка.

Особливості кримінального права:

- норм кримінального права існувало дуже мало, в основному діяли стародавні звичаї;

- міру покарання визначали під час судових засідань;
- основними видами покарань були: штраф, конфіскація майна, вигнання, атимія, смертна кара. Найважчим покаранням вважалася атимія, після її накладення людина не могла звертатися у суд за захистом своїх прав, не брала участі в політичних подіях та зазнавала громадського осуду;
- оскарження судових вироків не дозволялося – лише у виключних випадках засуджений міг апелювати до народних зборів;
- судовий процес мав змагальний характер;
- доказами вини були власне зізнання, покази свідків, речові докази, документи та присяга.

Хронологічна таблиця

XI ст. до н.е.	Виникнення міста-держави Спарта.
X ст. до н.е.	Територія Лаконії була завойована дорійцями, які частину колишніх мешканців – ахейців перетворили на періеків, частину в ілотів, самі дорійці стали пануючим станом спартіатів.
VIII ст. до н.е.	Законодавство Лікурга зробило із Спарти сильну військову державу, яка здобула гегемонію над Пелопоннесом і навіть перевагу у всій Стародавній Греції, аж до періоду греко-персидських воєн.
743-724 рр. до н.е.	Перша Мессенська війна. Спарта захоплює частину Мессенії.
685-668 рр. до н.е.	Друга Мессенська війна. Спарта захоплює всю Мессенію.
499-449 рр. до н.е.	Греко-персидські війни.
480 р. до н.е.	Фермопільська битва – подвиг трьохсот спартанців.
479 р. до н.е.	Битва при Платеях. Остаточна перемога спартанців та їх союзників.
464-455 рр. до н.е.	Третя Мессенська війна (повстання ілотів Мессенії).
460-445 рр. до н.е.	Мала Пелопоннеська війна. Розділ сфер впливу між Афінами та Спартою (мирний договір на 25 років).
445 р. до н.е.	«Битва 300 чемпіонів».
431-404 рр. до н.е.	Пелопоннеська війна. У суперництві з афінянами спартанці перемагають і стають домінуючою державою в Стародавній Греції.
395-387 рр. до н.е.	Коринфська війна. Перемога Спарти та Персії.
378-362 рр. до н.е.	Беотійська війна.
331 р. до н.е.	Війна Спарти і Македонії.
243 р. до н.е.	Спроба реформ царя Агіса IV, що закінчилися невдало (спробував відновити суворий спосіб життя спартанців; з метою збільшення кількості громадян Спарти запропонував надати громадянські права частині періеків,

- деяким чужинця; хотів провести перерозподіл землі, надавши кожному спартанцеві рівну ділянку; запропонував ліквідувати борги усіх тощо).
- 226 рр. до н.е. Реформи царя Клеомена III (перебив ефорів та їх прихильників; обмежив повноваження герусії; відновив спільні обіди, спартанські методи виховання молоді; надав громадянські права багатьом періекам, через що кількість громадян зросла до 4 тис. осіб; провів перерозподіл землі, конфіскувавши надлишки землі у знаті; дозволив ілотам викуповуватися на волю, чим скористалося 6 тис. рабів). Реформи були скасовані македонським царем Антигоном III, після військової поразки Спарти в битві при Селасії.
- 215-205 рр. до н.е. Перша Македонська війна.
- 195 р. до н.е. Лаконська війна, поразка Спарти та приєднання її до Ахейського союзу.
- 147 р. до н.е. Спарта виходить з Ахейського союзу і отримує підтримку Риму. Починається Ахейська війна.
- 146 р. до н.е. Уся Греція потрапляє під владу Риму і стає римською провінцією Ахея. Спарта і Афіни при цьому отримали права самоврядування в межах своїх територій як знак пам'яті про їх минулу славу.

Персоналії

Агесілай II (близько 442 – близько 358 рр. до н.е.) – цар Спарти з 401 р. до н.е., полководець та дипломат.

Впродовж 396-394 рр. до н.е. здобув низку перемог у війні з Персією в Малій Азії, але був відкликаний у зв'язку з небезпечним для Спарти ходом Корінфської війни (395-387 рр. до н.е.).

Після Анталькідова миру 387/386 р. до н.е. підтримував певний час гегемонію Спарти в Греції. З метою отримання коштів, необхідних Спарті, впродовж 361-360 рр. до н.е. знаходився в Єгипті, допомагаючи єгиптянам у війні з персами і беручи участь в династичній боротьбі.

Агіс IV, Егіій (біля 262-241 рр. до н.е.) – спартанський цар (близько 245-241 рр. до н.е.), видатний реформатор.

З метою ліквідації різкого майнового розшарування і відродження військової потужності Спарти висунув програму радикальних реформ: касація боргів, переділ землі і наділ незаможних земельними ділянками (клерами), збільшення кількості повноправних громадян за рахунок періеків.

В результаті проведення реформ Агіса боргові документи були спалені. Водночас, переділ землі гальмувався великими землевласниками. В результаті змови, Агіс був звинувачений в прагненні до тиранії і страчений.

Арістодем – легендарний спартанський цар, з роду Гераклідів, який правив на початку XI ст. до н.е.

Згідно Геродоту та Ксенофону, лакедемоняни стверджували, що саме Арістодем привів дорійців на територію Лаконіки і запанував в Спарті, але незабаром помер.

Демарат – цар Спарті з 515 р. до н.е. до 491 р. до н.е.

Відомий своєю зрадою – програвши боротьбу своєму співправителю і суперникові Клеомену I, втік до персів, став одним з персидських сатрапів, брав участь в поході на грецькі землі (*одним з міст, отриманих ним в управління від персів, був Пергам*).

Клеомен III, син Леоніда – цар Спарті впродовж 235-222 рр. до н.е.

Один з найвідоміших реформаторів свого часу. Добившись реформами посилення військової могутності Спарті, Клеомен добився вражаючих успіхів – відбив у Ахейського союзу декілька великих міст і завдав ахейській армії поразки при Гекатомбеї.

Ідеї Клеомена про соціальні реформи широко поширилися по усьому Пелопоннесу. Почало навіть обговорюватися питання про об'єднання Ахейського союзу та Спарті і про обрання Клеомена стратегом союзу для спільної боротьби з Македонією. Однак, обмежені сили Спарті були незрівняні з потужністю Македонії.

У вирішальній битві при Селласії в 222 р. до н.е. спартанські війська були повністю розбиті македонянами.

Клеомен I Агіад – цар Спарті (близько 520 р. до н.е. – близько 490 р. до н.е.).

В 510 р. до н.е. повів спартанське військо в Атику і допоміг вигнати Пісістратидів. Під час боротьби між Клісфеном та Ісагором Клеомен підтримав останнього і зайняв Афіни, але незабаром залишив місто.

В 491 р. до н.е. позбавив престолу свого співправителя Демарата. Усупереч очікуванню, Клеомен виявив себе одним з найсильніших і рішучіших спартанських правителів. Він був яскравою особистістю, великим полководцем, тонким дипломатом.

Клеомен, на відміну від більшості спартанців, відрізнявся крайньою безпринципністю для досягнення власних політичних цілей. Часто використовував фальсифікації в релігійній сфері. Упродовж усього свого царювання Клеомен підтримував дружні контакти з дельфійськими жерцями. Він також проводив активну зовнішню політику, спрямовану на посилення позицій Спарті у всій Греції.

Лікурґ (800-730 рр. до н.е.?) – легендарний законодавець Спарті.

З його ім'ям пов'язують впровадження «конституції» в Спартанській державі, відому в усній формі як «Велика Ретра». Самі спартанці, схильні були відносити до Лікурґа усі приписи, що торкалися громадського і приватного життя Стародавньої Спарті. Від попереднього державного устрою, спартанський володар зберіг лише владу двох царів.

Саме з Лікурґом пов'язують перетворення громадського життя спартіатів на фактично військову організацію.

Набіс – останній цар Спарті, який правив впродовж 207-192 рр. до н.е.

За оцінкою англійського історика П. Андерсона, реформи царя Набіса були *«найбільш послідовною і далекоглядною програмою революційних заходів, коли-небудь озвученою в античну епоху»*.

Хілон – давньогрецький політичний діяч і поет, один з Семи мудреців.

Значно посилив зфорат. Деякі дослідники вважають, що саме йому належать багато норм життєвого облаштування Спарти, приписувані Лікургу.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які відмінності в державно-правовому розвитку Стародавньої Спарти та Афінської держави Ви можете виділити?
2. Якою була чисельність спартанців на етапі утворення держави та як вона змінювалася впродовж існування державності?
3. Якою за формою державного правління була Стародавня Спарта?
4. Із якими державами Стародавня Спарта вступала в збройні протистояння?
5. Між ким велася Пелопоннеська війна?
6. В які державно-політичні союзи входила Стародавня Спарта?
7. Які форми власності існували в державі спартанців?
8. Хто в Стародавній Спарті міг увійти до герусії?
9. Які джерела права Стародавньої Спарти Ви знаєте?
10. Для чого спартанцям були необхідні сиситії?
11. Хто такі «ілоты»?
12. Чим пояснюється існування в державі спартанців інституту подвійної царської влади?
13. Хто такі «періеки»?
14. Як називалася «священна війна» спартанців проти ілотів?
15. Визначить особливості кримінального права Стародавньої Спарти.

Література

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
4. Никифорова Н.А. История государства и права зарубежных стран: учеб. пособ. / Н.А. Никифорова. – М. : Окей-книга, 2007. – 160 с.
5. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001. – 416 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

7. Тема 9 ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

План

- 9.1. Зародження римської державності. Реформи Сервія Туллія
- 9.2. Утворення Республіки. Правове становище населення
- 9.3. Перехід до монархії. Принципат
- 9.4. Домінат. Суспільний лад та державний устрій. Реформи Діоклетіана
- 9.5. Джерела та характерні риси римського права

9.1. Зародження римської державності. Реформи Сервія Туллія

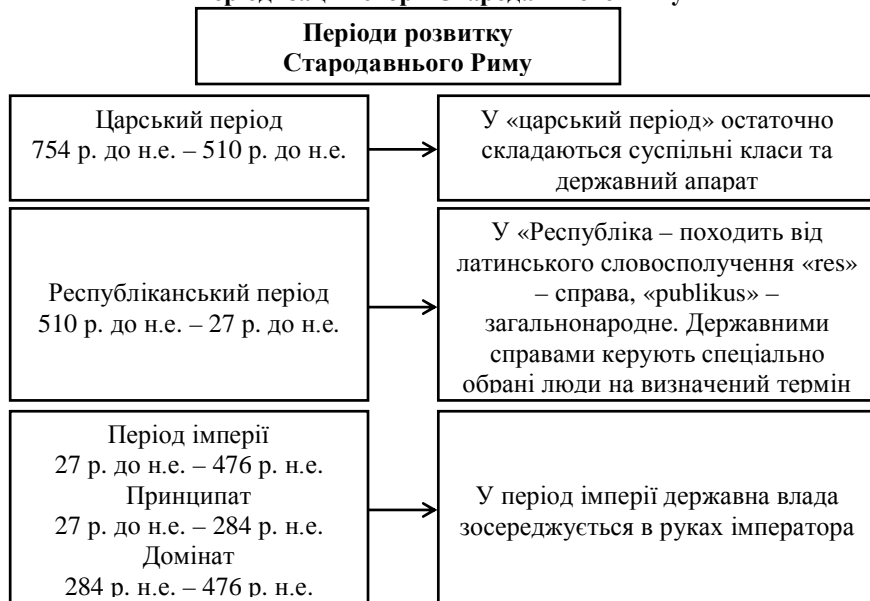
Загалом тисячолітню історію Стародавнього Риму прийнято поділяти на три періоди:

1. царський період – 754-509 рр. до н.е.;
2. республіканський період – 509-27 рр. до н.е.;
3. період імперії – 27 р. до н.е. – 476 р. н.е.

Період Римської імперії, у свою чергу, поділяється на два підетапи:

1. принципат (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.);
2. домінат (284-476 рр.).

Періодизація історії Стародавнього Риму¹

¹ Джерело: Шостенко І. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

Слід зазначити, що в цілому процес переходу від родового ладу та зародження держави у Стародавньому Римі був досить схожим із аналогічними процесами у Стародавніх Афінах. У VIII-VII ст. до н.е. середня частина **Апеннінського півострова**¹ була заселена декількома союзними громадами. Однією з них, власне, і був Рим, в якому населення займалося тваринництвом та землеробством.

Родоплемінна структура Риму періоду царської епохи представляла собою тісно пов'язану патріархальну сім'ю роду та племені. Поступово сільська сусідська община почала витісняти кровнородинну, але при цьому пережитки стародавніх звичаїв тривалий час зберігалися. Усі общинники мали однакові права та обов'язки як громадяни, воїни та власники земель. Єдність громадян римського міста закріплювалася колективним землеволодінням та обов'язковою військовою службою. Слід відзначити, що для римлян ще за часів царського періоду однією з найбільших проблем була катастрофічна нестача придатної для господарства землі. Саме з метою розширення своєї господарською присутності і велися регулярні війни з сусідніми племенами. Досить вдалі військові походи, зрештою, сприяли особистому збагаченню родової знаті, вождя та соціальної верхівки римської громади. Це, у свою чергу, стало черговим каталізатором розкладу родового ладу.

Автохтонні жителі Риму називали себе патриціями. Спочатку лише вони належали до повноправного населення – «римського народу», який склався на основі союзу трьох племен (**триб**). Триби поділялися за родами і куріями (*об'єднання родів*). За переказами саме легендарний Ромул, один із засновників Риму, доручив патриціям здійснювати управлінські та жрецькі обов'язки, плебеям (простолюдинам) – обробляти землю, утримувати худобу та займатися прибутковим ремеслом. *Плебеї взагалі перебували поза римською родовою організацією.*

Слід відзначити, що до кінця царського періоду римська община та її самоуправління мали більшість ознак військової демократії. У певні визначені дні роди, курії, племена, а згодом весь союз племен сходились на збори для розгляду справ, що належали до їх компетенції: про спірну спадщину, судові спори, про смертельні вироки тощо. Усього родів було 300, по 100 в кожному племені. 10 родів складала курію, 10 курій – трибу (плем'я). *Цікавий факт, але саме така організація давніх римлян залишається предметом наукової дискусії, оскільки має надто штучне походження. Фактично це ціла армія, раціонально сформована за правління Ромула, яка завоювала та захищала захоплену землю, а з часом перейшла до планомірного захоплення всієї території Італії.*

Керівники римських родів склали раду старійшин або сенат, що з часом набув ознак і статусу головної урядової установи. Сенат мав право попереднього обговорення всіх справ, які виносились на розгляд народних

---

¹ Апеннінський півострів (Італійський півострів) – один з найбільших півостровів Європи, розташований на півдні континенту, що омивається водами Середземного моря. Свою назву півострів отримав від Апеннінських гір, що простягнулися уздовж більшої його частини

зборів. Він додатково відповідав за майже всі поточні справи з управління Римом. Головою римської общини, її правителем і верховним воєначальником був **рекс** – цар. Це була виборна посада, підзвітна громаді.

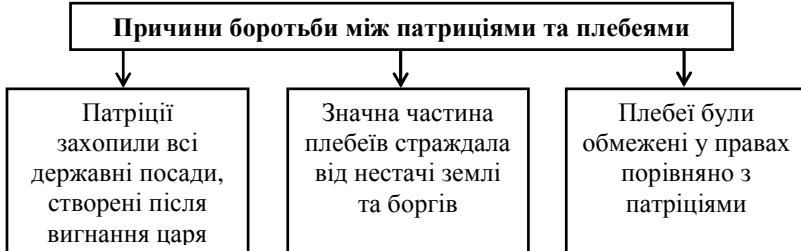
З давніх часів на території Риму проживали і негромадяни – **плебеї**. До них належало або підкорене, або прибуле населення, а також безземельні вільні автохтонні мешканці. *Плебеї*:

- не допускалися до користування громадськими землями. На правах приватної власності вони володіли лише невеликими ділянками;
- не допускалися до обрання на посади жерців;
- були політично безправними;
- не мали родоплемінної організації, схожої до патриціанської;
- за необхідності патриції залучали їх до військової служби як допоміжну силу;
- з метою залучення до патриціанської громади та отримання відносної безпеки чимало з них перетворювалися на **клієнтів**.

У архаїчну епоху держави у стародавніх римлян не було. Вважалося, що Римом правив рекс, сенат і народ. В органах общинного управління важливі функції виконували **куріатні збори**, які мали право обирати магістрів, приймати закони, вирішувати питання про війну та мир. Наприкінці царського періоду значно загострилася боротьба між рексом, який прагнув набути більшої самостійності і незалежності, та сенатом, що хотів мати всю владу над ополченням та обмежити військові повноваження верховного правителя.

Сам процес утворення класів у Стародавньому Римі супроводжувався постійним протистоянням плебеїв та патриціїв і поступово зростаючим невдоволенням клієнтів. Поступовий та неухильний процес становлення приватної власності привноженню багатства патриціанських родів.

Основні причини боротьби між патриціями та плебеями¹

Важливим етапом у становленні давньоримської державності була реформа, яку прийнято пов'язувати з іменем шостого рекса **Сервія Туллія**. Завдяки йому плебеї увійшли до римської общини, а територіальні триби поступово витіснили родоплемінні.

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=апеннінський+півострів&espv=2&biw>

За реформою Сервія Туллія всі чоловіки патриції та плебей з військовою та політичною метою були поділені на п'ять (шість) розрядів:

- I-й – вершники, а також ті, хто мав статків не менше ніж 100 тис. ассів¹;
- II-й – особи, чие майно оцінювалося не менше ніж у 75 тис. ассів;
- III-й – особи зі статком 50 тис. ассів;
- IV-й – особи зі статком 25 тис. ассів;
- V-й – особи зі статком у 12,5 тис. ассів;
- VI-й – незаможні стани, пролес або пролетаріус.

Положення реформи Сервія Туллія²

Розподіл громадян	Кількість центурій
I клас	98 (з них 80 піших і 18 вершників)
II клас	20 і 2 допоміжних
III клас	20
IV клас	20 і 2 допоміжних
V клас	30
«Пролетарі»	1

Центуріатні збори

I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	«Пролетарі»	Всього
98	22	20	22	30	1	193

Крім того, усі військовозобов'язані чоловіки, відповідно до майнового становища були об'єднані у військові підрозділи – **центурії (сотні)**. Із вершників було сформовано 18 центурій кінноти; громадяни I-го розряду склали важкоозброєну піхоту – 80 центурій; II-IV-й розряди сформували 20 центурій, а V-й – 30 центурій.

Таким чином, із 193 центурій найзаможніші соціальні стани склали 98 центурій, тобто більшість. Це мало важливе значення, оскільки на центуріальних народних зборах кожна центурія мала право одного голосу і при ухваленні законів та на виборах посадових осіб лише одна центурія забезпечувала прийняття рішення.

Складовою частиною реформи Сервія Туллія був поділ громадян (патриціїв, плебейв, клієнтів) і за територіальною ознакою. Таким чином,

¹ Асс або римський фунт – давньоримська грошово-вагова одиниця. У римському праві під ассом непрямо розумілося будь-яке майно. Поділ асса у ваговому та майновому (як частка) значеннях наступний: семісс – 1/2; триєнт – 1/3; квадрант – 1/4; секстант – 1/6; сескунція – 1/8; унція – 1/12; семунція – 1/24; сицилік – 1/48; секстула – 1/72; скрупул – 1/288; сиплій – 1/576.

2/3 асса складали додрант, а 7/12 асса – септункс.

² Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001

Стародавній Рим був розбитий на чотири територіальні триби, до яких згодом приєднали і 16 сільських. Один раз на 5 років проводився загальний перепис громадян для визначення майнового цензу та набору ополчення. За реформою також був запроваджений постійний податок на утримання армії.

Тим самим, період військової демократії сам себе історично вичерпав. Давній Рим набув усіх ознак держави:

- публічна влада;
- територіальний поділ;
- збройні сили;
- судова система;
- система оподаткування.

9.2. Утворення Республіки. Правове становище населення

Наприкінці VI ст. до н.е. в результаті розпаду родової організації та становлення державних органів управління різко погіршився стан багатьох плебеїв, які втрачали свої земельні наділи. З посиленням верховної влади рекса погіршилося і становище римських патриціїв. Вони втратили низку своїх колишніх привілеїв. Верховні правителі дедалі частіше практикували застосування тиранічних методів управління своїм підданими. Із сенатом рекси перестали не лише не рахуватися, а навпаки використовували репресії проти визначних його членів. Римські правителі почали застосовувати практику самостійно вершити суд та санкціонували незаконні конфіскації майна. Царів досить часто наслідували і його родичі. Зрештою, римські громадяни повстали. Повстанці позбавили престолу царя Тарквінія Гордого і разом із сім'єю вигнали його за межі Риму.

З 509 р. до н.е. Рим став республікою. Державу очолили претори, яких щорічно переобирали на **центуріатних коміціях**, а з 367 р. до н.е. – верховна влада в Республіці перейшла до консулів. Слід відзначити, що їхні державні повноваження майже нічим не відрізнялись від царських.

Становлення республіки у V-IV ст. до н.е. відбувалося у складних політичних умовах. Незаможні стани вели вперту боротьбу за землю, виступали за скасування жорстоких умов боргової кабали, відстоювали своє право на доступ до політичної влади¹.

Тим часом із захопленням Римом значної частини Італії, в країні поступово оформлювалося класичне рабовласництво. *Основою неписаної римської конституції стало правило – люди не рівні один одному. Раби не люди, а речі.* Право римського громадянина можна було набути лише від народження від повноправних батька і матері. Усі інші випадки, *напр., усиновлення іноземця, відпущення раба на волю, надання громадянства за заслуги та ін., були рідкісним явищем.*

---

¹ Загалом же, після реформи Сервія Туллія мало пройти ще близько двох століть, перш ніж плебеї були реально допущені до володіння землею, отримали право на заміщення державних посад, право ухвалювати закони та ін. громадянські права

Після досягнення повноліття римський юнак приводився батьком на **Форум**¹, де його записували у відповідну трибу. Лише з цього часу він ставав політично рівноправним громадянином Риму. *Повноправне громадянство давало право:*

- участі у народних зборах;
- бути обраним на посаду в урядовому чи судовому апараті;
- право служити у війську.

Водночас, звернімо увагу, що політична повноправність не означала повноправності «громадської», тобто права розпорядження майном. Поки син жив із батьком, той укладав за нього всі майнові угоди. Жінки не мали ні політичних, ні майнових прав, але, порівняно з афінянками, жінки Риму знаходились у дещо кращому становищі.

Римським громадянином ставав і відпущений на волю раб, але він не міг заміщувати виборних посад і служити у війську. Відносно свого колишнього господаря вільновідпущеник ставав клієнтом, залежною особою, що виявлялося у особливій повазі та матеріальній допомозі.

З часу перетворення Риму із невеликого селища в столицю великої держави, склад його населення регулярно поповнювався за рахунок іноземців. Багато з них приїжджали в Рим як торговці і, зрештою, там же залишалися. Вони називалися **перегрини**. Як і вільновідпущеники, перегрини мали можливість отримати права громадян за особливі заслуги перед Римом або на основі спеціальних актів державної влади, що поширювались на окремі групи іноземців.

Починаючи з IV-III ст. до н.е., основною робочою силою у римській державі став раб. Праця рабів використовувалась у землеробстві та ремісництві. Кожна нова війна Риму збільшувала і кількість рабів, але чим більше їх було, тим більш безправними і незахищеними вони ставали. Зрештою, у рабів не залишилось жодних прав. Власнику раба дозволялося навіть його вбити.

Державний устрій, суд, збройні сили. Управління провінціями у період Республіки

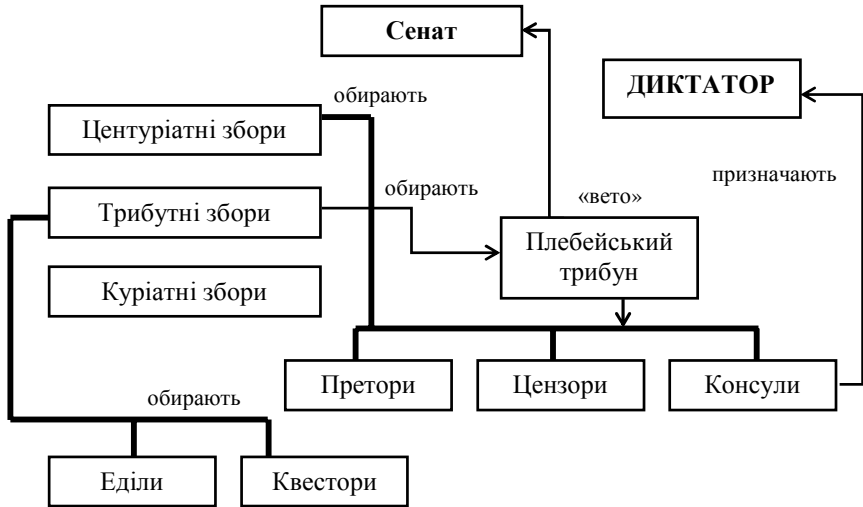
Республіканський період в історії Стародавнього Риму проіснував з 509 р. до н.е. до 27 р. до н.е. Римська держава у той час була рабовласницькою країною за історичним типом та аристократичною за формою правління. Римський народ вважався головним джерелом влади. У ранній республіканський період Рим за своїм політичним устроєм складався з

---

¹ Римський форум – площа в центрі Стародавнього Риму разом з прилеглими будівлями. Спочатку на ньому розташовувався ринок, згодом він включив коміції (місце народних зібрань), курію (місце засідань Сенату) і набув також політичні функції. Ця площа служила центром громадського життя і повсякденного спілкування людей. У давнину був пустинною болотистою місцевістю з численними джерелами і струмком Велабр. До середини VIII ст. до н.е. це місце використовувалося для поховань, тоді як поселення розташовувалися на довколишніх пагорбах. Місце було осушене за часів правління царя Тарквінія. Після цього почалося будівництво Форуму, одна частина якого призначалася для крамниць, інша – для публічних церемоній, релігійних свят, проведення виборів в канцелярії і магістрати, для ораторських трибун і ухвалення вироків засудженим

народних зборів, сенату, виборних службових осіб (магістратів). На думку Полібія, в державному ладі Стародавнього Риму поєднувались монархічні засади у владі консулів, аристократичні – у сенаті та демократичні – у народних зборах.

Державний лад Стародавнього Риму за часів Республіки¹

Центральними органами влади та управління були сенат та народні збори (коміції). Сенат був вищим, постійно діючим органом державної влади, головною установою і до його складу входило 300 чоловік. На першому етапі республіки сенаторів призначав консул. За **законом Овінія** (312 р. до н.е.), список сенаторів готував цензор. Кандидати у сенатори мав бути представником знатної римської родини, мати відповідні статки та мати в своєму послужному списку посаду, яку він здобув в результаті виборів на народних зборах. Кожні п'ять років склад сенату переглядався. Першим у списку сенаторів перебував **принцепс**. Всім сенаторам заборонялося займатись фінансовою та торговельною діяльністю.

Повноваження сенату як вищої урядової установи були досить широкі. Формально він не мав права приймати закони, однак його рішення мали велику політичну силу. До 339 р. до н.е. саме сенат затверджував або відхиляв закони, які виносились на обговорення. Лише в 287 р. до н.е. сенат втратив право схвалювати (або ні) закони, прийнятті плебейськими зборами. Сенат контролював витрати з державної скарбниці, відав фінансами та державним майном. Крім того, він здійснював керівництво військовою галуззю:

- оголошував набір ополчення;

¹ Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001

- призначав командуючих;
- розподіляв сфери дій між воєначальниками та консулами.

Не маючи прямої законодавчої влади, сенат з часом набув право тлумачити закони, яке досить часто оберталось на створення нових. П'ятирічний термін повноважень сенаторів, присутність в ньому римської знаті з часом перетворили цей орган на консервативний елемент державного управління. Це було очевидною тенденцією, оскільки клас заможних рабовласників вбачав у ньому найважливішу державну установу, покликану охороняти саме їхні інтереси, зберігаючи традиції республіки та привілеї знаті.

Римські Народні збори вважались законодавчим органом Республіки. Вищими до 287 р. до н.е. були збори за центуріями, які представляли собою загальновійськовий збір для вирішення питань, пов'язаних з оголошенням і припиненням війни, вибори воєначальників. На практиці рішення центуріатних коміцій попередньо готував сенат, який, зрештою, мав право затверджувати або скасовувати їх. При цьому слід відзначити, що традиція запитувати згоди воїнів-громадян, що залишалася з часів римської військової демократії, в період Республіки неухильно дотримувалась.

У середині III ст. до н.е. в закони Сервія Туллія було внесено певне доповнення. Кожний розряд римських громадян від першого до п'ятого мав виставляти по 70 центурій. Це дало змогу центуріям другого і третього розрядів більше впливати на прийняття доленосних рішень та посилило роль плебсу в політичному житті країни. Центуріатні коміції вирішували питання про війну та мир, обирали консулів та інших магістратів. До 287 р. до н.е. приймали або відхиляли законопроекти, вони могли надати римське громадянство або навпаки позбавити права на нього.

З 287 р. до н.е. законодавчі повноваження повністю перейшли до **плебейських зборів** – зборів громадян за територіальними трибами. Їх називали ще **трибутними коміціями**. Належність до триби визначалась місцезнаходженням майна конкретного плебея. Плебейські збори скликали і проводили консули, претори, куріальні едили. Під час розгляду питань, які стосувались винятково плебеїв, головували їхні народні трибуни або едили.

Плебейські збори обирали народного трибуна, молодших магістратів – едилів, квесторів та окремих жерців, а також могли достроково звільнити їх із займаної посади. Закони та постанови зборів отримали назву **плебісцит**. За **Законом Вергілія та Горація** (449 р. до н.е.), плебісцити підлягали подальшому затвердженню сенатом.

Наприкінці IV ст. до н.е. сенат втратив право попереднього розгляду проектів плебісцитів. Роль плебейських зборів зросла, особливо у сфері законодавства. За законами Вергілія і Горація (449 р. до н.е.), Гортензія (287 р. до н.е.), постанови трибутних коміцій почали поширюватись на всіх громадян, а не лише на плебеїв. Поступово до плебейських зборів перейшли окремі повноваження, які раніше належали центуріатним коміціям. У них стали брати участь усі громадяни, в тому числі й патриції. Трибутні коміції збирались на форумі.

Третім видом народних зборів були **куріатні коміції**, в яких брали участь громадяни-патриції. У царську епоху вони відігравали важливу роль, яку втратили в республіканський період та за доби принципату, і збереглися як своєрідний пережиток старовини. *Куріатні коміції розглядали переважно питання, пов'язані із:*

- шлюбними відносинами;
- виходу з роду;
- усиновлення;
- спори про спадщину;
- затверджували заповіти;
- розглядали злочини членів курії та ін.

На засіданнях коміцій кожна курія мала один голос. Важливу роль у них відігравали **понтифіки** – авторитетні голови сімейств.

Таким чином, в Римі не було єдиних повноважних народних зборів. Провідне місце в системі вищих державних органів належало сенату. Разом із тим, діяльність народних зборів, особливо плебейських, можна розглядати як певну ознаку античної демократії.

Магістрати представляли виконавчо-розпорядчу владу та виконували повсякденні управлінські функції. Після повалення царської влади вищі магістрати почали називатися **преторами** (*ті, що йдуть попереду війська*). Згодом їх замінили **консули** (*опікуни держави*), які могли бути лише обраними. З 367 р. до н.е. за законом **Ліцінія та Секстія**, одного з консулів отримали право висувати плебеї. Консули могли діяти лише колегіально. Консулів, преторів, цензорів обирали центуріатні збори на один рік. Формально будь-який громадянин міг запропонувати свою кандидатуру на посаду магістрату. Консули головували в сенаті, на народних зборах, були командуючими армій.

До вищих магістратів належали консул, диктатор, цензор, претор, народний трибун, до молодших – едил та квестор. Усі посади магістратів, крім диктатора, були виборними, підзвітними, строковими, колегіальними та безоплатними. Виконувати їх без платні могла лише заможна верхівка римських громадян.

Для обрання магістратом потрібно було прослужити певну кількість років в армії та мати певний вік. Диктатор призначався одним із консулів за погодженням з сенатом строком на півроку. Він наділявся вищою військовою та цивільною владою. Усі інші магістрати продовжували функціонувати, але під його владою. Диктатор призначав собі помічника – начальника кінноти. Диктатор не відповідав за свої дії і не підлягав судовій відповідальності. Йому не загрозувало вето народного трибуна, але через шість місяців він складав свої повноваження. Призначення на посаду диктатора відбувалося у зв'язку з кризовими ситуаціями на війні або всередині держави.

Така посада як **цензор**, була запроваджена в 443 р. до н.е. для комплектування сенату. Цензорів обирали один раз на п'ять років з числа колишніх консулів. Їхнім прямим обов'язком було складання списків громадян за розрядами, згідно з майновим цензом.

Рішення цензора міг скасувати лише інший цензор шляхом накладення вето.

Податний перепис проводили за межами міста, на **Марсовому полі**¹. У ньому мали брати участь голови сімейств. Цензор давав від імені держави підряди на громадські роботи, стежив за якістю їх виконання, спостерігав за збиранням мита на митницях, за надходженням податків із провінцій тощо.

Посада **претора** з'явилася в 367 р. до н.е. Плебеї отримали доступ до неї в 327 р. до н.е. Преторів обиралося двоє, а наприкінці республіканського періоду – вісім чоловік. Спочатку вони були воєначальниками, заступниками консулів, виконували різні доручення сенату та безпосередньо проводили засідання коміцій. З 242 р. до н.е. обов'язки преторів почали розподілятися. Один з них видав розглядом справ лише римських громадян, інший – чужоземців.

Основним обов'язком претора з часом стало керівництво судовою діяльністю, в основному з цивільних справ. Він висловлював свою думку про прийняте там рішення, створював нові форми **преторського права** – найважливішого джерела римського права.

Посада народного трибуна була введена близько 494 р. до н.е. в результаті тривалої боротьби між патриціями та плебеями. Трибунат був суто плебейською установою. Трибунів спочатку було два, потім п'ять і врешті-решт десять. До речі, трибун не мав права виїжджати з Риму, а двері його будинку завжди мали бути відчиненими для плебеїв, які шукали захисту. Трибуни мали право забороняти виконання будь-яких наказів (*за винятком наказів диктатора*). Вони навіть могли накладати вето на постанови римського сенату.

Крім того, трибун мав право заарештувати будь-яку особу і прилюдно допитувати її. Будь-яке посягання на особу трибуна оголошувалось злочином не лише проти держави, а й проти релігії. Поступово народні трибуни із захисників плебеїв перетворились на виразників інтересів всіх незаможних Риму.

Судова система республіканського періоду

Аналізуючи судову систему Риму часів республіканського періоду, члїд відзначити, що **Закони XII таблиць** передбачали **легісакційний процес**. Він складався з двох стадій: I-ша – виступала була суворо формулярною, II-га характеризувалася досить вільною процедурою. На першій стадії позивач та відповідач мали з'явитися у визначений день на Форум до претора. Там після визначених клятв, претор, якщо ніхто не помилявся при проголошенні конкретної формули-клятви, призначав день суду та визначав розмір грошової

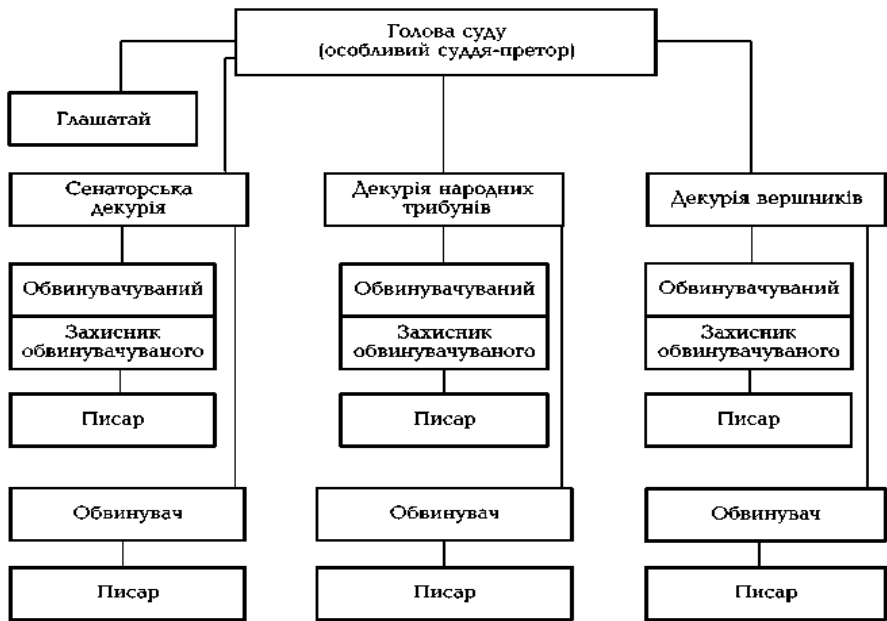
¹ Марсове поле – історична частина міста Риму, що знаходилася на лівому березі річки Тибр площею близько 250 га. Спочатку була призначена для військових і гімнастичних вправ. Знаходилось до будівництва Стіни Авреліана поза містом. Часто служило місцем прийому іноземних володарів. З часу вигнання Тарквінія Гордого тут відбувалися військові та цивільні збори. Як місце військових вправ, поле було присвячено Марсу, який мав свій вівтар у його центрі. За часів Сулли Марсове поле було частинами продано впливовим людям в Римі. Центр поля залишився вільним під ім'ям *Campus*, тоді як інші частини поля були забудовані. В 55 р. до н.е. Помпей побудував тут свій театр.

суми, яку повинна була внести та чи інша сторона до храму як заставу. Програш справи призводив до втрати застави.

Для проведення другої стадії процесу претор призначав суддю (*із списку кандидатів, затверджених сенатом*), день суду та зобов'язував сторони визнати будь-яке рішення суду. На цій стадії суддя заслуховував сторони, свідків, розглядав надані докази та виносив рішення. *Рішення суду вважалося остаточним, оскільки ні апеляції, ні касації право Риму не знало.*

З часом легісаційний процес був витіснений простим формулярним процесом, в якому вирішальна роль належала саме претору, його формулі, що була юридичною основою для подання позову та його судового рішення.

Структура суду у Стародавньому Римі¹

Кримінальні справи розглядали судові колегії, що склалися із 30-40 суддів. Склад їх формувався шляхом жеребкування. Очоловав суд претор, але вже у часи Імперії кримінальні справи розглядалися державними чиновниками. *Існував окремих особливий суд для колонів та рабів. Диктатори, цензори, народні трибуни не підлягали судовій відповідальності.*

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

Суди Стародавнього Риму (з 450 р. до н.е. до 148 р. до н.е.)¹

Найменування	Компетенція
1	2
<i>Коміції</i> (народні збори)	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Центурія</i> – збори всіх громадян, зобов'язаних нести військову повинність, розподілених на класи залежно від їхнього майна 	Справи, з яких римському громадянину загрожувала смертна кара та інші справи, винесені на їхніх розгляд консулами і преторами
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Трибуни</i> – збори римських громадян за місцем їхнього проживання незалежно від їхнього майна 	Справи, винесені на їхній розгляд плебейськими трибунами, на мали права винести вирок про застосування смертної кари звинуваченим
<i>Сенат</i> – зібрання 300-т представників знатних родів, призначених довічно	Справи про політичні злочини (деколи й важливі загально кримінальні злочини), здійснені союзниками
<i>Магістрати</i> – консули у подальшому претори, едили, трибуни, за надзвичайних обставин – диктатори	<p><i>У мирний час</i> – справи, з яких римському громадянину загрожувало майнове стягнення.</p> <p><i>У військовий час</i> – усі справи, аж до тих, з яких загрожувала смертна кара, але з правом засудженого апелювати до народних зборів. Такі самі права належали їм на територіях, оголошених сенатом на воєнному положенні</p>
<i>Квестори</i> – слідчі з найважливіших справ, пізніше судді. Обиралися в кожному окремому випадку народними зборами або сенатом. До них належали і так звані дуумвіри, які судили вдвох, квестори судили за участі консиліуму з числа сенаторів, які мали, мабуть, дорадчий голос	Народні збори або сенат передавали квесторам по конкретних справах судові повноваження
<i>Намісники провінцій (проконсули, пропретори)</i> призначалися сенатом із колишніх консулів і преторів	Розбирали за участю ними самими підбраного консиліуму справи про злочини, здійснені в керованих ними провінціях
<i>Головний жрець</i> з консиліумом інших жерців	Розглядав справи про релігійні злочини, які належали до жрецьких колегій

¹ Джерело: Шостенко І. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

1	2
<i>Голова сімейства</i> за участю сімейної ради	Розглядав справи про злочини осіб, підпорядкованих його батьківській або господарській владі (дружину, синів та їхніх дружин, незаміжніх доньок, онуків тощо) у випадку, якщо ця справа не була прийнята до розгляду яким-небудь державним судом
<i>Триумвіри</i>	Здійснювали поліцейські функції з виконання смертних вироків. Мали судові повноваження стосовно невольників за злочини, спрямовані на інтереси класу рабовласників. Здійснювали ці повноваження, використовуючи інквізиційний процес

Армія

Початком своєї слави Стародавній Рим зобов'язаний народному ополченню перших століть своєї історії. Кожний громадянин з 17-ти років мав відбутися військовою службою. Після закінчення війни народне ополчення розпускалось. Наприкінці III ст. до н.е. майновий ценз, який давав право вступити до війська був значно знижений з 11 тис. до 4 тис. ассів, а у II ст. до н.е. в армію були допущені навіть ті, хто взагалі не мав майна. *Реформа римської армії була завершена за відомого політичного діяча та полководця Марія.*

Він дозволив служити в армії незаможним громадянам, встановив солдатам платню та визначив 16-річний строк служби, незалежно від стану війни чи миру. Після закінчення служби солдати отримували землю. З часів Марія римська армія досить часто ставала знярядям у боротьбі різних політичних груп Риму. Спираючись на армію, Сулла (82 р. до н.е.), Юлій Цезар (46 р. до н.е.) та Октавіан Август (27 р. до н.е.) з часом покінчили із республіканським ладом Стародавнього Риму.

Управління провінціями

Завойовані Римом неіталійські землі – провінції – управлялися призначеними Римом **магістратами**. Це були, в основному, колишні консули та претори. Їх адміністративна, військова і судова влада була майже необмеженою. Основним принципом політики Риму щодо завойованих територій було визначення *«розділяй і володарюй»*.

У середині II ст. до н.е. під владою Риму перебувало дев'ять провінцій:

1. Сицилія;
2. Сардинія;
3. Корсика;
4. Цизальпійська Галлія;
5. Іспанія;
6. Африка;
7. Македонія;

8. Іллірія;
9. Азія.

Криза та падіння Римської Республіки. Зміни суспільного ладу

У II ст. до н.е. після перемоги над **Карфагеном**¹ та **Македонією**² Римська держава запанувала над територією всього Середземномор'я. Завойовані землі дали Риму велику кількість рабів. Тисячі їх були продані у землеробські маєтки нової римської знаті – стану **нобілів**. Належали до цього нового стану лише ті, чиє майно оцінювалось не менше ніж в один мільйон сестерцій.

Водночас, зростання кількості великих маєтків (*латифундій*) супроводжувалося процесом розорення середнього та дрібного римського селянства. Фактично вони не витримувало конкуренції з боку дешевої рабської праці. Неминучим результатом процесу було поступове загострення соціальної боротьби між дрібними та великими землевласниками. Кульмінацією боротьби стали реформи **Гракхів**.

У 133 р. до н.е. вибраний трибуном **Тиберій Гракх** запропонував закон, який встановлював максимальний розмір землеволодіння, що знаходився у приватній власності, – 1000 югерів на сім'ю (майже 250 га). Надлишки підлягали розподілу між безземельними і малоземельними селянами. Але однієї землі було замало. Селянам потрібна була худоба, інвентар, насіння, кошти – всім цим розпоряджався сенат. Між тим останній, який відстоював інтереси нобілів і складався з них, чинив упертий опір реформі. Гракху, якому вдалося провести закон через народні збори, довелося тричі порушувати римську «конституцію». Він вимагав змістити народного трибуна Октавія, який наклав

---

¹ **Карфаген** – фінікійська держава із столицею в однойменному місті, що існувала в давнину на півночі Африки, на території сучасного Тунісу. Назва перекладається з фінікійської мови як «нове місто». Карфаген був заснований в 814 р. до н.е. колоністами з фінікійського міста Тір. Після падіння фінікійського впливу в Західному Середземномор'ї, Карфаген підпорядкував собі колишні фінікійські колонії. До III ст. до н.е. став найбільшою державою на заході Середземного моря, підпорядкувавши Південну Іспанію, Північну Африку, Сицилію, Сардинію, Корсику. Після серії воєн проти Риму втратив свої завоювання і був зруйнований в 146 р. до н. е. Його територія була перетворена на провінцію Африка. Юлій Цезар запропонував заснувати на його місці колонію. У 420-430-і рр. контроль Західної Римської імперії над провінцією був втрачений внаслідок сепаратистських заколотів і захоплення германським плем'ям вандалів, які заснували своє королівство із столицею в Карфагені. Після завоювання Північної Африки імператором Візантії Юстиніаном Карфаген став столицею Карфагенського екзархату. Остаточно втратив своє значення після завоювання арабами. У роботі *«Життя Катона Старшого» давньогрецького біографа Плутарха згадується, що римський полководець і державний діяч Катон Старший, непримиренний ворог Карфагена, закінчував усі свої виступи (незалежно від їх тематики) в сенаті фразою: «Крім того, я думаю, що Карфаген має бути зруйнований» (Ceterum censeo Carthaginem esse delendam).*

² **Стародавня Македонія** – антична грецька держава на Балканському півострові із столицею в Егесі, яка на заході межувала з державою Епір, на сході – з Фракією, на півдні – з Фессалією. Звідси Олександр Македонський почав похід на Персію. В 215 р. до н.е. Македонія вступила в першу з трьох воєн проти Риму. Результатом програної другої (197 р. до н.е.) і третьої (168 р. до н.е.) воєн стало усунення правлячої династії і оголошення Македонії римською провінцією в 146 р. до н.е.

вето на законопроект про землю. Більша частина триб підтримала Тиберія Гракха. Він запропонував, щоб не сенат, а саме народні збори самостійно вирішували питання про субсидії, необхідні для реалізації земельної реформи. Це було здійснено. Залишалось останнє – досягти обрання на новий строк. Більшість представників була боці Тиберія Гракха, тоді сенат організував вбивство народного трибуна.

Зі смертю Тиберія Гракха, як і слід було очікувати, проведення реформи було призупинене. Новий підйом боротьби за реформи був пов'язаний з ім'ям **Гая Гракха**. Видатний оратор та політичний діяч він був вибраний на ту ж посаду, що і його старший брат. Продовжуючи справу Тиберія, Гай намагався знайти опору серед римських незаможних верст. Він ініціював зниження цін на хліб та організацію землеробських колоній на нових завойованих землях. Але Гая, як і його брата, було вбито. Своєрідною юридичною основою аграрної реформи Гракхів було те, що за давньою римською традицією земля вважалася громадською власністю, тому цілком можливим був її перерозподіл. Цією можливістю скористався у свій час і **Юлій Цезар**. В 111 р. до н.е. в інтересах дрібного та середнього землеволодіння був прийнятий **Закон Торія**, який передбачав, що будь-хто, хто має не більше 30 югерів землі (8,5 га) може вважати її своєю особистою власністю.

Реформи Тиберія та Гая Гракхів, які мали на меті відродження вільного римського селянства, «започаткували» епоху громадянських війн, які завершилися перемогою нобілітету та падінням Римської Республіки.

Класова та соціальна структура римського суспільства у II-I ст. до н.е.¹

¹ Джерело: http://supermif.com/istoria_rim/9_istoria_rim.html

Велику роль у цьому відіграла і **Союзнницька війна**¹. Рим переміг, але союзники досягли здійснення своєї головної вимоги: майже все населення Італії отримало право римського громадянства. Завершення Союзнницької війни не принесло Риму справжнього миру. Громадянські війни між різними групами правлячого класу розгорілися з новою силою. Спираючись на підтримку армії, в 82 р. до н.е. полководець **Луцій Корнелій Сулла** встановив в Римі одноособову диктатуру.

Скориставшись правом на *«видання законів та упорядкування державного ладу»* Риму, Сулла надав нові права сенату (включаючи і судові повноваження) і різко зменшив компетенцію народних зборів. Трибуни були позбавлені політичних функцій. Римська рабовласницька республіка переживала глибоку соціально-політичну кризу – остаточне падіння якої прискорило повстання рабів під керівництвом **Спартака** (74 р. до н.е.).

9.3. Перехід до монархії. Принципат

Головною причиною встановлення імперії було різке загострення суперечностей у давньоримському суспільстві у зв'язку із занепадом дрібного землеволодіння та активним розвитком рабовласницького ладу. Правлячий стан, побоюючись повстання незаможних верств населення, санкціонував запровадження військових диктатур Сулли, Помпея, Цезаря, Октавія, що підривали основи республіки та створювали передумови для встановлення монархії.

У сільській місцевості з'явилися **колони** – вільні, чужинці, раби, які отримували від рабовласників ділянки землі для обробітку, частину зібраного врожаю вони мали право залишати собі. Незабаром поселенців почали «прикріпляти» до землі, вони потрапляли в залежність о господаря, який міг продати їх разом з ділянкою. Розвиток колонату – ознака розорення збіднілих верств населення. Частина колонів поповнювала ряди пролетарів, інші наймалися в армію.

Із приходом до влади **Августа Гая Октавіана** розпочинається період принципату – першої стадії імперії. В 29 р. до н.е. Октавій отримав від сенату

---

¹ **Союзнницька війна або Марсійська війна** (через активну участь у ній племен марсів) 91-87 рр. до н.е. – повстання італійських союзників Рима: самнітів, марсів та більшості войовничих народів центральної та південної Італії. Війна розпочалася, коли Рим відмовився поширити права римського громадянства на союзників, як пропонував трибун Марк Лівій Друз. Союзники були добре організовані і озброєні, створили політичну федерацію «Італія» зі столицею в Центральній Італії, в містах Корфіній та Бовіанум, де перебували владні органи. На чолі союзу стояла Рада п'ятисот, союзники навіть карбували власну монету із зображенням бика, що долав римську вовчицю. Згодом, щоб запобігти розростанню повстання, римляни запропонували права громадянства всім, хто ще не взявся за зброю, і навіть тим, хто припинить боротьбу. Нарешті, коли повстання було жорстоко придушені, громадянство було дано всім, хто впродовж 60 днів виявив бажання його отримати. Таким чином, переможені домоглися від переможців виконання своїх вимог, завдяки чому була ліквідована небезпека відновлення війни

титул імператора, магістра республіки, потім довічного трибуна, цензора, а пізніше титул Августа (*священного*) та великого понтифіка.

Фактично Август набув необмеженої влади, але коміції щороку обирали його народним трибуном. Таким чином, він ніби діставав право керувати Римом від імені народу. Як трибуну, йому була забезпечена особиста недоторканість, він міг накладати вето на рішення сенату, народних зборів та едикти магістратів. Як цензор міг викреслювати зі списків сенату неугодних йому осіб. Принцепс отримав право амністувати засуджених. Його образа прирівнювалась до образи всього римського народу. За Августа було створено адміністративний апарат з великим чиновницьким штатом. *Їхні обов'язки полягали в:*

- організації збору податків;
- підтриманні громадського порядку;
- обліку особистого майна принцепса;
- нагляді за судовими справами та діяльністю місцевої адміністрації.

На початку принципату сенат формально, як і раніше, видавав закони, був найвищою судовою інстанцією, призначав та звільняв магістратів. Август вважався лише першим у списку senatorів. Вже незабаром сенат поступово здав свої колишні позиції, його засідання перетворились на спектакль, учасники якого змагались в ораторському мистецтві вихваляння принцепса. Наприкінці I – на початку II ст. н.е. військова та чиновницька адміністрація поступово витіснила сенат. Народні збори скликалися все рідше, їх засідання мали суто формальний характер. Участь громадян в управлінні державними справами стала фікцією.

Принципат як римський різновид монархії, зберігаючи зовнішні республіканські атрибути, проіснував до кінця II ст. н.е. Влада принцепса спиралась на потужну матеріальну та військову базу (*напр., весь Єгипет вважався особистою провінцією Августа*). Ще на початку періоду принципату управлінський апарат Стародавнього Риму та провінцій зазнав суттєвих змін. Роль магістратів зменшилась, консули, претори та квестори були усунені від державних справ та займались переважно влаштуванням публічних видовищ та ігор. Їх замінили армія професіональних чиновників, які отримували платню із державної скарбниці і вони були підзвіті принцепсу. Додатково були введені нові посади, такі як префект преторія (*командувач імператорською гвардією*) та начальник постачання продовольства.

У провінціях управлінські функції перейшли до **намісників, легатів, проконсулів, пропреторів**. Їхні адміністративні права та обов'язки фіксувались у мандатах, інструкціях, які складались у канцелярії принцепса або ним особисто.

Наглядові функції за діяльністю намісників здійснювали прокуратори, обов'язками яких було інформувати імператора про стан справ у провінції, про зловживання чиновників. За наказом імператора **Клавдія** (10 р. до н.е. – 54 р. н.е.) прокуратори були уповноважені виносити і судові рішення. Сформована ними канцелярія управляла державним майном, фінансами, розсилала скарги та сигнали про зловживання чиновників. Важливі державні

посади, як правило, займали родичі імператора. Однак політична доля імператора часто залежала від прихильності до нього військ трьох головних армій, що перебували на Рейні, Дунаї та Євфраті. Сама армія висувала (акламувала) імператора, лише потім він формально затверджувався сенатом.

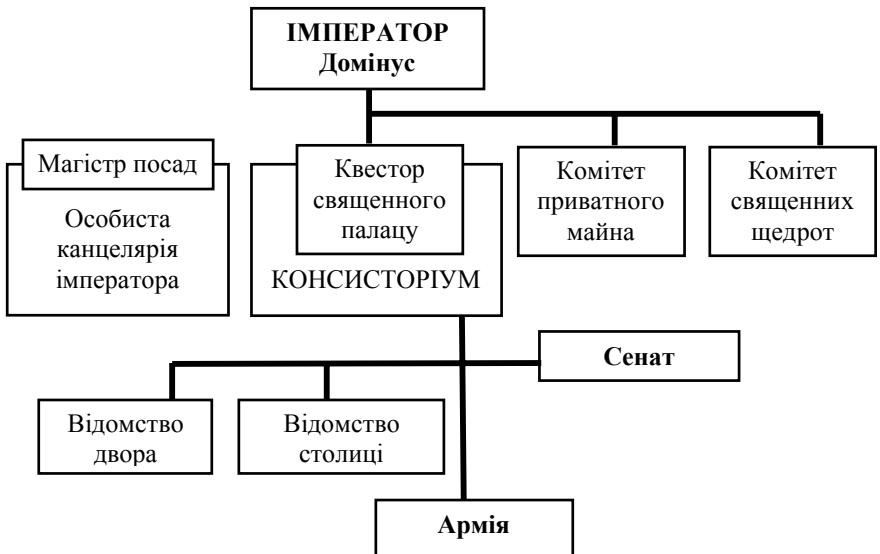
Таким чином, були створені всі умови для встановлення доміанату, тобто необмеженої монархії.

Словом «доміанат» зазвичай позначають період Стародавнього Риму з IV по VI ст. По-іншому цей період може називатися «**Пізньою Античністю**» або «**Пізньою Імперією**». Термін «доміанат» походить від звичайного для того часу звернення до імператора – *Dominus et deus noster sic fueri iubet* – (букв. – «господар і бог» – лат. *Dominus et deus*)

9.4. Доміанат. Суспільний лад та державний устрій. Реформи Діоклетіана

Період доміанату в Римі фактично розпочався з правління імператора **Авреліана** (270-275 р.), який навіть за походженням не був римлянином. Влада монарха була необмеженою. Формування чиновницького апарату управління імперією було завершено за правління **Адріана** (117-138 рр.).

Державний лад Стародавнього Риму у період Імперії (доміанат)¹

Створену Августом раду при принцепсі він перетворив на **консиліум** – постійно діючу вищу урядову установу, якій було доручено розробка імператорських конституцій. Також були сформовані нові канцелярії, колегії

¹ Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / Страхов М.М. – Харків : Право, 2001.

кур'єрів, яким доручалось притягати до судової відповідальності чиновників фінансового та судового відомств, винних у зловживаннях. Була створена державна пошта. Збір податків в країні було вилучено з відання відкупників і передано державним чиновникам. Взагалі перебування на державній службі стало почесною справою, яка ще й добре оплачувалась. Перехід до доміную «кознаменувався» і змінами соціально-економічної системи. Поступово занепадав класичний рабовласницький лад і зароджувалися феодальні відносини. Колони і раби майже зрівнялися за своїм соціальним статусом.

Якщо спочатку принцепси обожнювалися після власної смерті, то вже після **Гая Аврелія Діоклетіана** (243-316 рр.) імператор ще за життя оголошувався намісником бога на землі, посередником між богом і людьми, *напр., Діоклетіан, за свідченням літописця Євтронія, примушував усіх кланятись йому, тоді як до нього імператора лише вітали.*

Функції сенату перейшли до імператорської ради, до складу якої увійшли родичі та друзі монарха, преторіанські префекти та керівники найголовніших відомств. До ради входила канцелярія імператора, яка складалася з **лікторів**, які відповідали за фінанси, особисте майно імператора, офіційне листування. Важливу роль в управлінні імперії почали відігравати юристи – найбільш відомі з яких, навіть входили до імператорської ради. Зрештою, сенат був остаточно замінений на раду імператора наприкінці II ст. за правління **Септимія Севера**.

Зміни відбулися і у формуванні преторіанської гвардії, до якої стали залучати не лише римлян, а й вихідців з придунайських та сірійських легіонів. Поступово залежність римського імператора від армії ще більше посилилася. Для провінцій імперії була сформована особлива колегія кураторів, які мали виконувати функції контролерів верховного правителя.

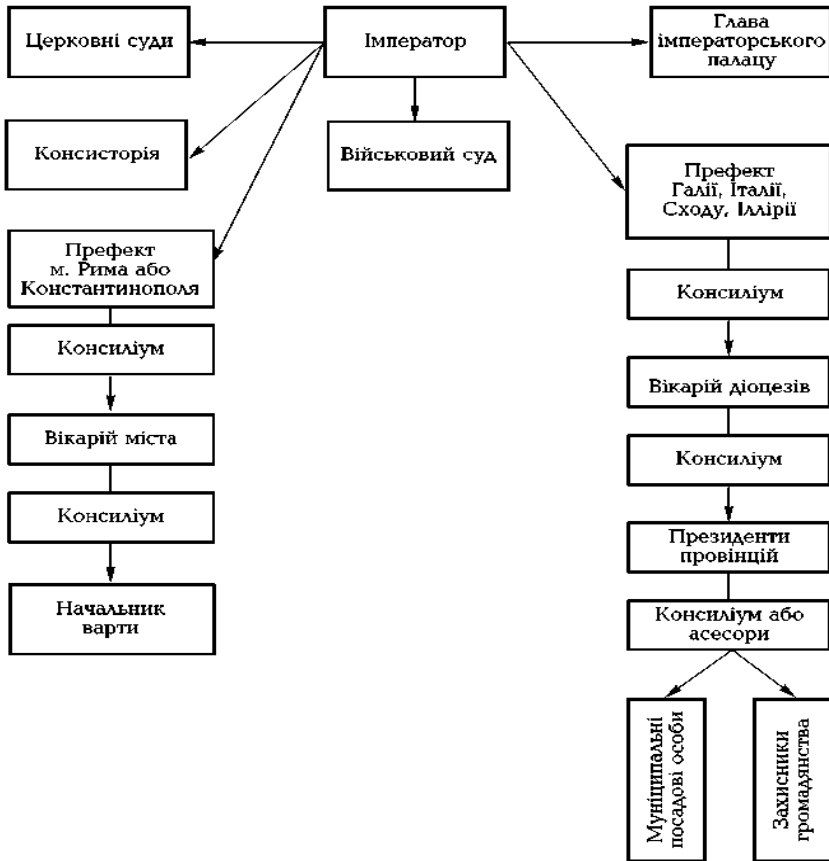
За імператора **Діоклетіана** (284-305 рр.) відбулася велика адміністративна реформа, за підсумками якої було запроваджено **тетрархію** – влада чотирьох. Імператор поділив владу з **Максиміліаном Геркулієм**, а їхніми співправителями були оголошені цезарі **Галерій** та **Костянтин Хлор**. За правління Діоклетіана розпочався і поступовий поділ імперії на Східну і Західну. *Кожна мала свого Августа та його заступника – цезаря.* Додатково з'явилися дванадцять **діоцез**, які представляли собою великі територіальні округи на чолі з вікаріями. Вони підпорядковувалися безпосередньо владі імператорі. Цивільна адміністрація в них була відокремлена від військової.

Слід відзначити, що кожний із співправителів імператора як полководець був наділений певними владними повноваженнями та міг приймати самостійні рішення. Значно змінилася і система і судоустрою. Відтепер кожен правитель провінції надував функції ординарного судді першої інстанції. На його рішення було дозволено направляти апеляцію верхній владі або його певній уповноваженій собі.

Крім того, відбулася і реформа поліцейської служби. За правління Діоклетіана її очолив префект, який безпосередньо відповідав за охорону громадського порядку в столиці. У провінціях служба безпеки та охорони громадського порядку перебувала у юрисдикції легата. Виступи рабів або

внутрішні повстання незаможних верств населення придушувались також за допомогою преторіанських когорт, хоча їх безпосереднім завданням був захист імператора.

Судова система Римської імперії у IV-VI ст.¹

Таким чином, реформаторські дії імператора Діоклетіана значно зміцнили централізацію управління. На певний час вдалося здолати і сепаратизм провінцій та зберегти єдність Римської імперії. Подальші реформи в країні прийнято пов'язувати з іменем імператора Костянтина. В 321 р. він переніс столицю у м. Візантій, колишню колонію, заново відбудував його та перейменував на свою честь Константинополь. За правління Костянтина тетрархія як форма правління була скасована. Водночас, був збережений попередній поділ імперії на частини.

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

Попередня рада при особі імператорі консиліум була скасована, а на її місці виник **консисторіум** (державна рада). До нового органу увійшли родичі імператора. Поступово римський правитель ставав дедалі більше схожий на східного деспота. Він носив шовковий одяг, обсипаний дорогоцінним камінням та діадему, як ознаку його царської влади. Поступово оформився звичай падати перед правителем на коліна. У внутрішній політиці імперська влада вживала суворих заходів, спрямованих на прикріплення до певної місцевості не лише колонів та ремісників, а й дрібних власників землі – **куріонів**.

Зрештою, впродовж шістнадцяти після смерті імператора Костянтина між його синами та іншими претендентами на імператорську владу точилася гостра політична боротьба. Економічна система Римської імперії остаточно деградувала, обсяги торгівлі різко зменшилися, значно зросли податки на населення, дедалі важче стало охороняти кордони імперії від нападів варварських племен. Крім того, важливим фактором дестабілізації ситуації в країні стали і внутрішні повстання. Перехід Стародавнього Риму до оборонних воєн різко зменшив надходження робочої сили до імперії.

З середини IV ст. Римська імперія дедалі більше занепадала, звичайними явищами в ній стали державні перевороти, народні повстання, епідемії тв. ін. Наприкінці IV ст. н.е. Рим зіштовхнувся з новим потужним натиском племен **вестготів**¹, яких у свою чергу, тиснули племена кочівників **гунів**².

¹ **Вестготи, візиготи** – відгалуження готів. Вестготи вперше з'явилися в історії як окреме плем'я в 268 р., коли вторглися до Римської Імперії на Балканський півострів. Вестготи пройшли через римські провінції Паннонію та Іллірію – і навіть загрожували самій Італії. Впродовж наступних трьох років їх було витіснено за Дунай імператорами Клавдієм II та Авреліаном. Проте вони залишилися в колишній римській провінції Дакія. Під натиском гунів в 376 р. перейшли Дунай, прохаючи римського імператора Валента надати їм місця для поселення. Заселилися у Нижній Мезії, але незабаром підняли бунт. У битві під Адріанополем вестготи розбили армію Валента. Імператор Феодосій I залагодив конфлікт, але після його смерті в 395 р. коли Римську імперію було розділено на Східну і Західну, вестготи, почали грабіжницькі походи, спочатку у Грецію, а в 410 р., очолювані Аларіхом, на Рим, який істотно пограбували. Далі вони пішли у Південну Галлію, де створили своє власне Тулузьке королівство. В 451 р. брали участь у битві на Каталаунських полях гунів у війську римського намісника Галлії Аеція. Розбиті королем франків Хлодвігом в 507 р., залишили на його користь південну Галлію і відійшли в Іспанію. В 711 р. після битви при Гвадалете Вестготське королівство було знищене арабами.

² **Гуни** – кочовий народ, який перемістився у 70-х рр. IV ст. з Азії в Східну Європу. Гіпотеза про походження гунів від центральноазійського народу хунну, що згадується в давньокитайських джерелах, приймається більшістю вчених. В 422 р. гуни атакували Фракію. Східно-римський імператор Феодосій II погодився виплачувати гунам данину. В 433 р. вождь гунів Ругіла почав знов загрожувати Східній Римській імперії. Після смерті Ругіли, правителями гунів стали його племінники Аттіла і Бледа, останній в 445 р. загинув на полюванні і влада Аттіли стала одноосібною. Пріск писав, що «*Аттіла це людина, яка народжена потрясти Світ*». По повідомленню Амміана «*Аттіла зрівняв із землею усю Європу*». До 447 р. Аттіла захопив 60 міст і укріплених пунктів на Балканах, території сучасної Греції і в інших провінціях Римської імперії. До 450 р. гунам виплачували данину як Східна, так і Західна Римська імперії. В 451 р. у битві Каталаунських полях просування гунів на захід було зупинене римлянами та вестготами. В 452 р. гуни увійшли до Італії, розграбувавши Аквілею, Мілан та інші міста. Після смерті Аттіли в 453 р., гепіди очолили

В 378 р. вестготи поблизу Адріанополя вщент розбили римське військо – імперія так і змогла оговтатися після цієї поразки. *В 395 р. імперія поділилася на Східну та Західну, які по суті були самостійними державами, з своїми імператорами на чолі.*

В 406 р. германські племена **франків**¹ спустошили Галлію, а в 408 р. вестготи виступили на Італію й до них приєдналося понад 40 тис. римських рабів. В 410 р. вестготи здобули та розграбували Рим. Незабаром з-під влади Риму звільнилася і Іспанія, значну частину якої зайняли захопили племена **вандалів**², **свевів**³ та ін. У 30-х рр. V ст. на Римську державу напали гуни на чолі з Аттилою. *В 455 р. Рим був захоплений та пограбований вандалами.*

Зрештою, в 475 р. римський патрицій **Орест** посадив на престол свого сина **Ромула Августа**, який став останнім римським імператором, але проти нього вже через рік повстали варварські найманці, які вбили Ореста та позбавили Ромула влади. Знаки імператорської влади були відправлені у Константинополь – єдина Римська імперія була остаточно знищена варварами.

повстання германців проти гунів. В 454 р. в битві при р. Недао в Паннонії гуни були розбиті і витіснені у Причорномор'я. Їх спроби прорватися на Балканський півострів в 469 р. були марними.

¹ **Франки** – союз давньгерманських племен, що уперше згадується в хроніках в 242 р. н.е. В 242 р. один із загонів франків увійшов на територію Римської імперії (у Галію у нижнього Рейну) і був розбитий трибуном VI-го легіону Авреліаном, майбутнім імператором. В 261 р. франки знову перейшли Рейн, але були розбиті. Поділялися на дві великі групи. Перша – салічні франки («морське узбережжя»), які називалися також північними, або верхніми, розселилися у IV ст. в пониззях Рейну та Шельди. Друга група – «берегові», або нижні, або ріпуарські франки («берег річки»), жили в середній течії Рейну і Майну. Салічні франки у V ст. під керівництвом свого вождя Хлодвіга завоювали основну частину Галії і заснували Королівство Франків.

² **Вандали** – давнє східногерманське плем'я. Вандали були розділені на дві племінні групи – силінги та асдинги. У II-му ст. асдинги на чолі з королями Раусом і Раптом змістилися на південь і вперше напали на римлян нижче за течією Дунаю. В 271 р. імператору Авреліану довелося захищати проти них середню течію Дунаю. Був укладений мир, за яким вандали оселилися в західній Дакії та римській Угорщині. З 427 р. королем вандалів був Гейзерік. Саме він почав будівництво флоту і висадився в 429 р. в Північній Африці. У 430-х рр. вандали просунулись на схід до Карфагена. Було укладено мир між вандалами та римлянами. В 435 р. римляни надали їм землі в Північній Африці, але мир був незабаром розірваний. З часом вандали захопили Сицилію, Корсику, Сардинію та Балеарські острови, перетворивши своє королівство у велику державу. В 455 р. вандали захопили Рим і грабували його впродовж двох тижнів.

³ **Свеви** – назва населення Східної Німеччини, включаючи переважно давньгерманські племена. Вперше описані Цезарем, який в 58 р. до н.е. завдав поразки свевам на чолі з Аріовістом, який перейшов близько 71 р. до н.е. Рейн і намагався захопити південно-східну частину Галії. На початку V ст. плем'я свевів разом з вандалами, остготами та аланами під проводом Радагайса вторглося в Італію. Для того, щоб відбити їх, римляни використали гунів та вестготів. Зрештою, свеві осіли в Галісії, де утворили своє королівство із столицею у Бразі. В 585 р. король вестготів Леовігільд захопив Королівство свевів

9.5. Джерела та характерні риси римського права

Говорячи про періодизацію історії римського права, слід відзначити, що вона не збігається з періодизацією історії римської держави, оскільки певною властивістю права є те, що воно закріплює зміни, які відбуваються в суспільному та державному розвитку країни.

За часів Римської Республіки, як правило, виділяють наступні джерела права:

1. Звичаї та звичасве право. Слід відзначити, в ранні часи римської історії саме звичаї були єдиним джерелом права. Вони врегульовували політичне життя громади, виконання суспільних робіт, шлюбно-сімейні відносини та ін. питання. Звичаї поділялися на родові та общинні. Родові звичаї регулювали відносини між членами окремих родів, общинні – усього племені. Звичаї були обов'язковими для усіх членів племені. Хоч звичаї і не були пов'язані із поняттям правового примусу, але римське населення виконувало, оскільки:

- існувала визначена система виховання та повага до загальної думки;
- у разі недотримання встановлених звичаїв, до порушника могли застосувати систему покарань у вигляді зауваження, загального осуду, вигнати з общини або стратити.

Крім родових та общинних звичаїв, існували звичаї, які були запроваджені служителями культу, сенатом або магістратами. З виникненням держави частина давніх звичаїв збереглася й вони використовувалися під загальним державним примусом. З них формувалося ще одне джерело права – **звичасве право**. Жерці виконували суспільно корисну функцію зберігачів звичасвого права. За ними також закріплювалося і право тлумачення положень права. Саме вони були і першими суддями у Стародавньому Римі. Ось чому початкове римське право було тісно пов'язане із релігією, через що його називали ще **сакральним**, оскільки вважалося, що вся поведінка людей, всі правові акти визначаються і відбуваються з волі вищих сил. Попри це, слід відзначити, що і на ранньому державному періоді почали розрізняти правові та релігійні норми. Поруч із правовими нормами, існували і норми поведінки, які стосувалися відносин із богами.

2. Закони. З'явилися на етапі утворення римської держави і стали головним джерелом права. Закони приймалися Народними зборами. Ініціаторами прийняття відповідних законів були, як правило, магістрати. Закони часто були «іменними» та до них додавалася коротка вказівка щодо його змісту (*напр.*, «*Аграрний закон Ліцинія*»). Чітко встановленого порядку опублікування законів у Стародавньому Римі не існувало. Іноді у центрі міста вивішували дошки з текстами законів. Тексти прийнятих законів зберігалися у храмах і в державній скарбниці. У ранній республіканський період видавалася значна кількість законів, але вони ще не були чітко об'єднані у кодекси, була відсутня конституція. Прийняті закони регулювали правове становище римського населення, судовий процес, особливості права власності на рабів, але

лише у період розвиненої республіки та імперії поступово з'являлися закони, які стосувалися договорів, спадкування та сервітутів.

3. Сенатус-консульти – це рішення римського сенату, які мали загальнообов'язкове значення для населення.

4. Збірник «Закони XII таблиць». Виникнення цієї збірки відносять до 451-450 рр. до н.е. Запис та кодифікація законів були проведені з ініціативи плебейського стану, оскільки існуючі звичаї та закони довільно тлумачилися патриціями (*відповідно вони і використовували закони на власну користь*). Отже, під політичним тиском плебеїв в 451 р. була створена комісія з десяти **децемвірів** для письмового фіксування законів. Незважаючи на протести з боку плебеїв, до складу названої комісії увійшли лише патриції, яким надали досить широкі повноваження. Але в 450 р. до складу перебраної комісії все ж було допущено представників плебейського стану (*п'ять патриціїв та п'ять плебеїв*).

Записані закони були висічені на дванадцяти мідних дошках і виставлені в центрі Рима. Первісний текст законів до сьогодні не дійшов (*найвірогідніше, що вони були знищені під час завоювання Риму галлами*). Сам зміст законів дійшов до сучасників завдяки працям пізніших римських авторів, в яких є посилання на ці закони. Слід відзначити, «Закони XII таблиць» не можна вважати класичним кодексом. На практиці – це була збірка коротких звичаєвих норм з найголовніших питань: сімейних, кримінальних, судових та майнових.

Закони встановлювали обов'язкову судову процедуру під час розгляду спірних справ. Відповідач за викликом позивача повинен був з'явитися до суду: *«Якщо викликають на суд – нехай іде»*. Водночас, державні органи влади не вживали заходів стосовно виклику відповідача, відповідно позивач сам мав забезпечити його прибуття до судової інстанції. Сама судова процедура представляла собою змагання сторін, які самотійно відстоювали свою правоту. Судовий розгляд справи супроводжувався формулами та обрядами, недотримання яких могло стати підставою до втрати позову чи програшу справи.

Норми шлюбно-сімейного права представлені у «Законах», закріплювали існування римської патріархальної сім'ї із необмеженою владою глави родини (*напр., батько міг віддавати своїх дітей у боргове рабство, але якщо сина вже тричі віддавали у рабство й він відробляв борг, то він отримував свободу, тобто автоматично виходив з-під влади батька*). Дружина також повністю залежала від волі чоловіка (*напр., чоловік міг наказати їй залишити дім, повернувши належні їй речі*). Поширеним явищем було опікунство та усиновлення (удочеріння). У випадку розтрати опікунами майна підопічного до нього міг бути пред'явлений позов щодо повернення майна у подвійному розмірі.

Успадкування майна передбачалося і за законом, і за заповітом. У законі було визнано свободу заповіту, але принцип родової власності зберігався. Якщо римлянин помирав без складеного заповіту – його спадщина переходила до

його спадкоємців – **агнатів**; у разі відсутності агнатів майно переходило **когнатам**.

Законами регулювалися і окремі майнові правовідносини, зокрема один із способів набуття власності у той час була **манципація**. *Тогочасне римське законодавство поділяло речі на дві категорії:*

- речі, відчужені шляхом манципації – земля, будівлі, раби, тварини, сільські сервітути (*право на чужу річ, напр., право прокласти дорогу через чужу землю*);
- речі, які відчужувалися без дотримання обряду манципації.

У Законах були також передбачені жорстокі покарання за посягання на квіритську власність, тобто власність, яка могла бути наявною лише у громадян Риму.

Крім вищезазначеного, закони регулювали питання, пов'язані із **борговим правом**. Найдавнішим видом боргового зобов'язання була **кабала**. Боржник, який вчасно не зміг повернути борг, підпадав під владу кредитора. Кредитор ставав власником його майна, а дружина та діти боржника ставали борговими рабам з умовою повернення волі після сплати всього боргу. Якщо кредитор не хотів робити боржника кабальним рабом, то останнього впродовж 60 днів тричі виводили на площу, оголошуючи суму боргу. Якщо не знаходилося бажаючих сплатити борг, то боржника карали смертю або продавали у рабство за кордон.

У Законах встановлювався і розмір відсотків за позику – максимальний розмір 1 % на місяць та 8,3 % річних. Крім договору позики, згадувався і **договір зберігання**. Зокрема, передбачалося, що коли хтось дав свою річ на зберігання іншій особі, яка не хотіла її повертати, то власнику надавалося право на позов у подвійному розмірі вартості речі.

«Закони XII таблиць» частково регулювали і **кримінальне право**. Кривавої помсти на той час вже не існувало, проте зберігалася відплата рівним за рівне, тобто принцип таліону (*«Якщо причинить тілесне пошкодження і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде вчинене те ж саме»*). Основним видом покарань передбачалися штрафи, які стягувалися в ассах (*напр., за перелом людині кістки належало сплатити штраф у розмірі 300 ассів, але якщо це був раб – то власникові сплачували 150 ассів, за образу людини – 25 ассів*).

В окремих випадках Закони допускали самосуд (*напр., коли злодія вночі спіймали «на гарячому»*). За таємне знищення чужого врожаю призначалася смертна кара із попередніми тортурами).

Слід звернути увагу, що смертні вироки римським громадянам могли вносити виключно центуріатні коміції. Позбавляти громадянина життя без суду заборонялося. Злочини, скоєні залежними особами та рабами, покладали на господаря цих осіб обов'язок відшкодувати збитки потерпілому або видати йому винного для особистого покарання. Крім того, у «Законах» була представлена низка заходів стосовно порядку управління: заборонялися нічні збори, не дозволяли ховати в межах міста, заборонялося змінювати ширину доріг тощо.

В цілому Закони XII таблиць відбивали соціальні відносини римського суспільства в епоху його переходу від первіснообщинного ладу до рабовласництва. В них була зафіксована ще власність общини, але вказувалося й на розвинену приватну власність, на захисті якої і були Закони.

5. Едикти магистратів (преторські едикти). Слід відзначити, що записані в «Законах XII таблиць» правила поведінки стосувалися виключно римських громадян. Водночас, із поступовим розвитком рабовласництва, торгівлі, збільшенням кількості громадян виникала низка правових питань, які не знайшли відображення у зафіксованих «Законах». Проблема оновлення права була вирішена практичною діяльністю римських вищих урядовців-магістратів, оскільки очікувати нововведень від Народних зборів, було дуже довготривалою справою.

Судочинство було передано у юрисдикцію преторів, яких наділили необхідними владними повноваженнями. Якщо вади у законодавстві завдавали римським громадянам шкоду або створювали проблеми у вирішенні справах, вони могли звернутися до претора з проханням їм допомогти. Претор проводив розслідування і якщо вважав скаргу обґрунтованою, вирішував справу поза законом, тобто своєю владою. Загалом же претор міг робити винятки із закону, керуючись принципом справедливості. З часом, коли скарги і клопотання римських громадян з питань, нерегульованих законом, стали повторюватися, у преторів виробилися однотипні рішення.

Спочатку вони оголошували їх усно, а з II ст. до н.е. стало звичаєм встановлювати нові правила у письмовій формі. Претори, вступаючи на посаду, публікували встановлені ними правила та норми, які називалися **преторськими едиктами**. Вони представляли собою своєрідну програму дій преторів у сфері судочинства. В едиктах претори виходили за межі старих звичаїв, врегульовували справи по-новому та без формалізму. Виданий претором едикт мав юридичну силу лише на рік, тобто термін, на який обирався сам претор. Із закінченням повноважень претора автоматично втрачав силу і його едикт, а натомість вступав у дію новий. На практиці часто новий претор офіційно залишав у дії попередні едикти, де були чітко і обґрунтовано сформульовані нові правовідносини.

Водночас, хоча едикти і мали обов'язковий характер, але вони не розглядалися як «справжнє право», оскільки не затверджувалися Народними зборами. Як таким «правом» визнавалися лише ті норми, які були прийняті Народними зборами, або традиції та звичаї, які існували здавна. Таким чином, преторське право «відслідковувало» зміни життя, воно було зрозумілим, оперативним й вважається одним із найважливіших джерел римського права.

Отже, преторське право врегульовувало відносини лише між громадянами Стародавнього Риму.

6. Право народів. У другий період Республіки, Рим в результаті численних завоювань значно розширив свою територію. Він став центром світової торгівлі. Різко зросла чисельність і негромадян, для яких була створена спеціальна магістратура – **претори для перегринів**.

Вступаючи на свою посаду, вони також видавали едикти, які визначали правила їх судової діяльності. Ці правові норми вироблялися не лише на основі римського законодавства і преторського права, але й загальних звичаїв міжнародного обігу, інших правовідносин, які сформувалися в процесі взаємин Риму з різними державами. У цих нормах використовувалося не лише римське право, але й право та звичаї інших народів. Право, покладене в основу едиктів преторів для перегринів, отримало назву **право народів**.

Право народів регулювало правовідносини між римлянами та іноземцями (перегринами) та між самими іноземцями на території. Оскільки право народів створювалося на основі правових норм та звичаїв інших держав, то його прийнято **вважати першим у світі міжнародним правом**. Поступово це право, яке характеризувалося більшою свободою та гнучкістю, стало дедалі більше впливати на римське право, витісняючи архаїчні та застарілі правові інститути.

Коли за **Законом Каракалли** 212 р.¹ всі мешканці Римської імперії здобули римське громадянство і перегрини зникли, відпала потреба і в окремій системі права – воно фактично «злилося» з римським правом. Значення права народів полягало ще й у тому, що його поява дала поштовх до теоретичного осмислення такого соціального складного явища, як право. До цього часу римські юристи не займалися теоретичними проблемами права, а лише тлумачили окремі закони і сприяли їхньому практичному використанню.

7. Діяльність юристів. Функції перших римських фактично виконували служителі культу, які крім вищого нагляду за духовними справами, зберігали та тлумачили стародавні звичаї, вирішували на їх підставі конфлікти між громадянами. У III ст. до н.е. плебей здобули право обирати від себе до колегії понтифіків і перший понтифік-плебей Тиберій Корункарій зробив свої юридичні консультації відкритими й доступними для всіх. З того часу юриспруденція вже не була таємним мистецтвом жерців, а стала звичайною світською справою. Римські громадяни отримали можливість вчитися тлумачити закони і складати позовні формули.

Світські юристи встановили певні загальні принципи права (*напр., що закон не має зворотної сили або благо народу є найвищою метою права*). Юристи розробили вчення про різні цивільно-правові відносини. У період пізньої Республіки та ранньої імперії право досягло свого найвищого рівня розвитку, за що цей етап отримав визначення **Класичного**.

Початкова юридична освіта стала складовою частиною загальної. Діти у навчальних закладах вчили «**Закони XII таблиць**» напам'ять. Ті, хто висловлював бажання і далі вивчати право, могли бути присутніми на

---

¹ Едикт Каракалли або «Антонінів указ», «Конституція Антоніна» – указ римського імператора Каракалли 212 р., що надавав римське громадянство усьому вільному населенню імперії. Переслідував у першу чергу фіскальні цілі, а саме охопити усіх підданих податковою системою і збільшити базу для комплектування армії, оскільки в легіонах мали право служити лише повноправні римські громадяни. До 212 р. повне римське громадянство мали лише жителі Італії, проте низка міст і поселень в інших провінціях мали права римського громадянства. Інші розглядалися як латинські громадяни або перегрини. Мотиви, що спонукали імператора видати цей указ, досі залишаються неясними

консультаціях будь-якого юриста, який, за необхідності, надавав практичні роз'яснення. З ускладненням законодавства та самої юридичної практики виникли і своєрідні юридичні школи під керівництвом видатних юристів. Початківці спочатку знайомилися із загальними засадами права, вивчали законодавство, лише потім їх навчання зводилося до надання практичних порад щодо тлумачення та застосування права, складання формул чи позовів.

Римські юристи користувалися великою повагою, багато із них займали високі державні посади консулів, цензорів або преторів. Законодавчої влади юристи не мали, але своєю консультаційною діяльністю безпосередньо впливали на розвиток права.

Цицерон вказував, що діяльність юристів виявлялася у трьох формах:

- надання громадянам консультацій, порад у спірних правових ситуаціях;
- напрацювання формул для юридичних дій;
- керівництво процесуальними діями під час ведення справи у судах.

Джерела права періоду Римської імперії

На першому етапі існування імперії частково зберігалися окремі попередні джерела права, серед них сенатус-консульти та преторські едикти. Натомість у період домінуючим головним джерелом права стали **розпорядження імператорів** або **конституції**.

Із зміцненням та звеличенням особи імператора законодавча влада розглядалася вже як один із проявів його божественності. Правитель став вище за закон, його воля мала беззаперечний характер і мала бути виконана за будь-яку ціну. Цю тезу намагалися обґрунтувати римські юристи часів імперії. Натомість будь-які інші форми правотворчості припинилися.

Конституції або розпорядження імператорів прийнято поділяти на чотири види:

- едикт – загальне розпорядження для всього населення імперії;
- декрет – рішення із спірних питань або судових справ;
- рескрипт – письмові відповіді на скарги, запити, що надійшли з різних питань;
- мандат – інструкції службовим особам.

У подальшому всі розпорядження імператора почали називати **законами**. Було встановлено єдине право для всієї території імперії, а місцеві закони визнавали такими, що втратили чинність. Відбувався активний процес уніфікації римського права. Недоліком було те, що імператорські розпорядження, які складалися у канцеляріях, видавалися великою кількістю, характеризувалися багатослів'ям та важким і заплутаним стилем. Між різними розпорядженнями виникали неузгодженості та суперечності.

У період домінуючим поступово набули значення і **розпорядження префектів** преторію та міста. Вони регулювали питання, які не знайшли свого врегулювання у конституціях імператорів.

В імперський період не втратила свого значення і **діяльність юристів**, оскільки вони користувалися у суспільстві значною повагою, то правителі всіляко намагалися залучити їх на свій бік. *Саме тому найвидатнішим*

юристам надавалося право офіційних консультацій. Склався своєрідний «союз» принципів та юристів. До головних напрямків діяльності юристів в зазначений період відносять твори, присвячені розробці цивільного права, коментарі до преторського права, збірки казусів та ін.

У період пізнього домінування значення діяльності юристів як джерела права поступово занепадо через посилення влади імператорів та державних чиновників, хоча практика надання окремим юристам права офіційного тлумачення законів зберігалася до V ст.

В 426 р. був прийнятий закон «**Про цитування юристів**», за яким в основі судових рішень можна було використовувати лише праці Папініана, Павла, Ульпініана, Гая, Модестина та тих юристів, на яких вони посилалися.

Кодифікація Юстиніана

Незважаючи на активний розвиток римського права у Класичний період, питання про його кодифікацію майже не виникало. Не був реалізований задум **Цезаря** стосовно доцільності оформлення усього цивільного права в єдину систему. Безпосередні спроби кодифікації розпочалися тоді, коли римське право перестало інтенсивно розвиватися. Реальною стала потреба оформити велику кількість законодавчих актів. Перші спроби систематизувати римське право були зроблені римськими юристами.

В 295 р. був складений **кодекс Грегоріана**¹. Він проіснував до 528 р., коли у Східній Римській імперії імператором Юстиніаном був укладений новий кодекс. В 438 р. за правління імператора **Феодосія II** був виданий **перший офіційний** збірник конституцій², в якому було зібрано розпорядження імператорів з початку IV ст. Кодекс був поділений на 16 книг, а вони – на титули. В кожному титулі були наведені розпорядження у хронологічному порядку.

Попри це найважливішою кодифікацією римського права стала кодифікація, проведена вже після падіння Західної Римської імперії, імператором Візантії **Юстиніаном**. У часи правління Юстиніана Східна Римська імперія набула значної ваги, в результаті успішних воєн значно розширила свої кордони. Юстиніан намагався відновити колишню територію та

---

¹ **Кодекс Грегоріана** – найбільш рання кодифікація імператорських конституцій, зроблена в правління Діоклетіана Григорієм або Грегоріаном. Кодекс складається з 19 книг, 13 з яких наслідують систему преторського едикту останньої редакції. Книги у свою чергу поділялися на титули з предметними рубриками, де конституції наведені у хронологічному порядку з вказівкою адресатів і часу видання (*inscriptio i subscriptio*). У книгах з 14 по 19 трактувалися кримінальне право і процес. Цей *Codex Gregorianus* часто цитувався при пізніших римських імператорах і, ймовірно, разом з подальшими *Codex Hermogenianus* і *Codex Theodosianus* був покладений в основу кодексу Юстиніана. Вважалося, що текст кодексу Грегоріана не зберігся до наших днів, проте на початку 2010 р. англійськими дослідниками (Б. Салвеем та С. Коркораном) було оголошено про виявлення рукопису з фрагментами кодексу.

² **Кодекс Феодосія** – перша офіційна збірка законів Римської імперії. У наміри східно-римського імператора Феодосія II входила публікація зборів імператорських конституцій з включенням творів класиків. Проте зібрані були лише імператорські конституції. Кодекс був пересланий в Рим і прийнятий Валентініаном III, співправителем Феодосія II. Кодекс Феодосія зберігся в рукописах і перевидавався в різний час.

велич Риму. Він провів низку внутрішніх реформ, у тому числі видав розпорядження стосовно кодифікації права. Вона передбачала збір, опрацювання, усунення архаїзмів та пристосувати права до реальних потреб.

Для проведення кодифікації Юстиніан призначив в 528 р. комісію у складі десяти осіб, на чолі із константинопольським професором права **Теофілом**. Комісії було доручено систематизувати імператорські конституції і вже в 529 р. вони були опубліковані у зібранні конституцій усіх римських та візантійських імператорів під загальною назвою «**Кодекс Юстиніана**».

Кодекс вміщував дванадцять книг, які поділялися на титули. В середині титулів розміщалися окремі конституції, які були пронумеровані, із зазначенням дати їх прийняття та імені імператора-видавця. Великі конституції розбито на параграфи. Кодекс дійшов до нас не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX-XII ст.

Для кодифікації іншого римського права, а не лише конституцій, Юстиніан створив в 530 р. нову комісію під керівництвом **Трибоніана**. Комісія мала переглянути усі праці юристів Класичного періоду, вибрати найцінніші із них, систематизувати та вилучити повторення і протиріччя. Комісія мала право скорочувати праці, змінювати тексти уривків, пристосовувати їх до нових реалій та змінювати застарілі поняття новими. Такі зміни та оновлення отримали пізніше назву **інтерполяцій**.

В 533 р. робота над кодифікацією праць римських юристів була завершена і опублікована як **Дигести** або **Пандекти**. Ця частина кодифікації складалася із 50 книг, які не мали заголовків. Кожна книга (крім 30-32) поділялася на титули. Усього налічувалося 432 титули. Титули поділялися на фрагменти, великі фрагменти – на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок з праці одного юриста щодо конкретного питання чи інституту права.

У Дигестах були зібрані уривки з 2 тисяч праць 39 найвідоміших римських юристів. До нас Дигести дійшли у списках VI-VII ст.

Кодифікаційна комісія також зробила переробку **Інституцій Гая**¹, видавши в 533 р. нові **Інституції**, які стали третьою частиною кодифікації. Вони були підготовлені як підручник для юридичних шкіл та юристів-початківців. Інституції склалися із чотирьох книг, 98 титулів, титули поділялися на фрагменти, а великі фрагменти – на параграфи.

Підручник мав силу закону і на нього можна було посилалися в процесі вирішення конкретних справ. Текст Інституцій до нас дійшов у списках IX ст.

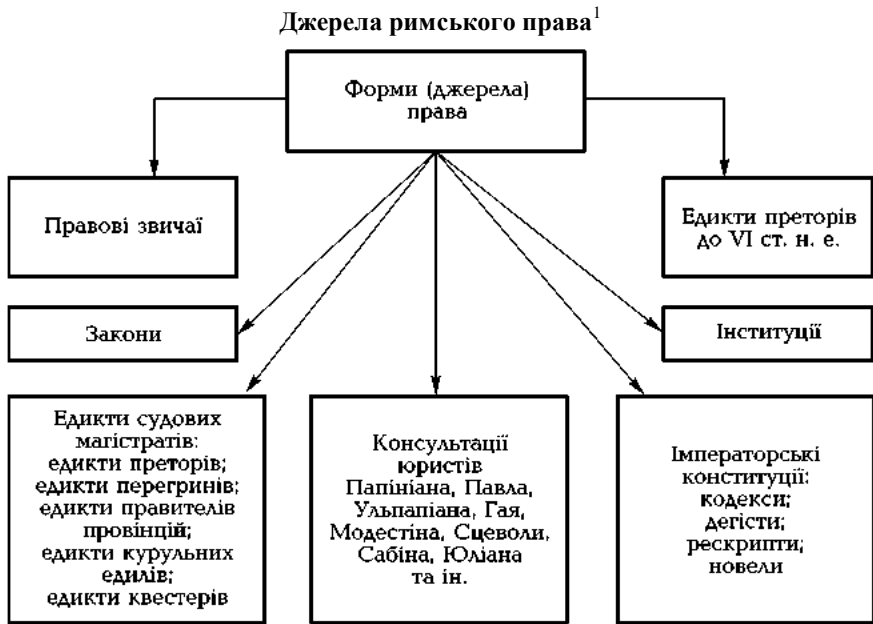
---

¹ Для римських юридичних шкіл Інституції Гая були зразковим посібником при вивченні права: систематичність, стислість, ясність і точність викладу, що супроводжується у важких місцях численними поясненнями у вигляді прикладів з судової практики, чистота латинської мови і велика кількість історичних відомостей – ось характерні риси цього підручника. Інституції Гая стали зразком і головним джерелом для складеного, за наказом Юстиніана, офіційного підручника з таким же ім'ям, що увійшов в *Corpus juris civilis*, причому багато сюжетів з твору Гая було повторено дослівно. «Система викладу» Гая, що відрізняється простотою і зручністю в розподілі матеріалу, до XIX ст. панувала у викладі права на заході. Інституції Гая – єдина пам'ятка повної давньоримської наукової системи права і дорогоцінне джерело знань про стан римського права на ранніх етапах його розвитку

Коли Дигести та Інституції були опубліковані, то Кодекс 529 р. (*конституції імператорів*) вже морально «застарів».

З метою його оновлення імператор Юстиніан видав близько 50 нових конституцій. В 529 р. була опублікована нова редакція кодексу. На цьому етапі кодифікаційні роботи були завершені. Юстиніан мав намір кодифікувати усе подальше законодавство, об'єднавши його у самостійну частину під назвою **Новели**, але цей задум був реалізований лише після смерті імператора.

Усі чотири частини кодифікації склали єдине ціле і у XII ст. були названі «**Зводом цивільного права**». Ця кодифікація стала основою для рецепції римського права як у середньовічній Європі, так і в сучасному світі.

Основні риси римського права республіканського періоду ***Суб'єкти права***

Безпосередніми суб'єктами права були тільки римські громадяни, які мали повну правоздатність, щоправда не всі вільні люди її мали. Розрізняли повну та часткову правоздатність. *Повну правоздатність римлянина людини визнавали за умови, якщо вона відповідності трьом статусам:*

– **статусу волі** – за ним громадяни Риму на вільних та рабів. Втрата особистої свободи внаслідок продажу у рабство або захоплення у полон призводила до втрати правоздатності, оскільки раб вважався річчю, то ні волі,

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

ні майна він мати просто не міг. За дії раба мав відповідати його господар, але за скоєння серйозних правопорушень карали раба особисто. Найпоширенішим способом припинення рабства було звільнення раба його господарем;

– **статусу громадянства** – повноправним громадянином вважався лише той, хто належав до римської общини. Тривалий час навіть плебей не були рівноправними, а іноземців взагалі сприймали як потенційних вороги. Винятком були лише мешканці латинських общин, які разом із римлянами входили до складу **Латинського союзу**¹. Статус громадянства передбачав право обирати та бути обраними у магістрати, також позначався на майновій та сімейній дієздатності;

– **сімейному статусу** – громадяни поділялися на повновладних та підвладних. Давня римська родина була замкненою, відокремленою від зовнішнього світу групою, главою і представником якої був батько сімейства. Він безпосередньо розпоряджався усім майном, усі інші члени перебували під його владою. Іноді главою родини був не батько, а дід або батьків брат. Стосовно прав членів родини, то вони відрізнялися від рабів лише тим, що не вважалися речами, а були особами. Набуте ними майно переходило у власність господаря дому. Перебування під владою глави родини не впливало на політичні права.

Римське право передбачало позбавлення та втрату правоздатності у наступних випадках:

- повна втрата правоздатності була наслідком втрати волі – рабство;
- часткова втрата правоздатності застосовувалася до осіб, які зберегли свободу, але втратили право громадянства;
- мінімальна втрата правоздатності була наслідком зміни соціального та правового становища особи у родині.

Таким чином, у перший республіканський період суб'єктами права визнавалися виключно римські громадяни. З розширенням території Римської держави чисельність суб'єктів права зростала. Поступово римське громадянство отримали усі вільні мешканці Риму і вони стали суб'єктами права. Спочатку суб'єктами права вважалися лише фізичні особи, але з другого періоду Республіки з'явилася і категорія юридичних осіб. Так, ще «Законали XII таблиць» передбачали об'єднання громадян у колегії (товариства) і надавали їм права укладати будь-які угоди. У цей період почали активно виникати різні релігійні та професійні товариства, але вони ще не були юридичними особами.

---

¹ **Латинський союз** – в давнину федерація міст Лація (сучасний Лаціо), що виникла на початку I-го тис. до н. е. і налічувала, згідно античної традиції, 30 громад. Члени Латинського союзу мали спільні релігійні свята. Союзні збори вирішували загальні питання і суперечки між членами союзу. Спочатку на чолі Латинського союзу перебувала Альба-Лонга. З VI ст. до н. е. союз очолив Рим. Ускладнення політичної ситуації в Римі наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. в період встановлення Республіки, дозволило окремим латинським громадам тимчасово звільнитися від римського панування. Союз на чолі з Римом був відновлений в 493 р. до н. е. на умовах взаємної допомоги у війнах, участі в командуванні та розподілі військових трофеїв. Під час галльського нашествия (390/387 р. до н. е. союз розпався, але в 358 р. до н. е. був відновлений на вигідніших для Риму умовах і проіснував до Другої Латинської війни 340-338 рр. до н. е., за підсумками якої він був скасований.

Речове право

Стародавні римляни розрізняли поняття володіння та власність на річ. *Усі речі прийнято було поділяти на:*

- вилучені з цивільного обігу – храми, предмети культу, місця поховання, міські укріплення, громадські землі, море, береги, повітря, тобто те, що перебувало у загальному обігу;
- речі, що перебували у цивільному обігу, тобто всі інші.

Також речі поділялися на:

- рухомі та нерухомі – земля та все, що органічно із нею пов'язано, напр., дерева, криниці, рудники, капітальні будівлі тощо;
- манциповані – земля, раби, велика свійська худоба, сільські сервітути;
- неманциповані – інші речі.

Відмінність між манципованими та неманципованими речами полягала у способі набуття цієї речі – з спеціальним обрядом манципацією чи без нього.

Набути право власності, крім купівлі-продажу, можна було шляхом фіктивного судового процесу. Покупець та продавець з'являлися до претора і покупець заявляв, що на підставі квіритського права дана річ належить йому. Якщо продавець не заперечував, то претор визнавав за покупцем право власності на цю річ. Встановлене такими способами право власності називали **квіритською власністю**. Сюди ж відносилися і такі формальні способи набуття власності, як присудження в спорі щодо розподілу майна, розпорядження влади про виділення з державної землі ділянок у власність громадян, отримання частки майна, захопленого в завойовницьких війнах та розділеного поміж воїнами.

Способи набуття власності, що ґрунтувалися на праві народів, здійснювалися без зайвих формальностей. Найважливішими серед них була передача речі у присутності свідків, захоплення речі та володіння річчю за давністю.

Основним способом захисту права власності була **віндикація**, тобто речовий позов, який надавали власнику речі стосовно людини, яка незаконно володіла його річчю. При цьому власник речі повинен був довести своє право на цю річ. «Закони XII таблиць» встановлювали певні строки щодо можливості за давністю вирішувати належність речей: рухомих – рік, нерухомих – два роки. Якщо впродовж визначеного терміну до власника речі претензій ніхто не висував, то річ ставала його власністю (*окрім крадених речей*).

Поділ землі та майна, близькість сусідських ділянок, будівель у Стародавньому Римі викликало потребу надати особам права на користування чужими речами з певною метою, при цьому не наносючи шкоди власнику. Таким чином виникли **сервітути** – права на користування чужою річчю для здійснення особою повного та найкращого використання свого власного майна. Римському праву були відомі особисті та речові сервітути.

Особисті сервітути надавали право користуватися чужою річчю конкретній особі або особам, а речові надавали таке право не конкретній особі, а будь-кому. Речові сервітути, у свою чергу, поділялися на **сільські** та **міські**.

Сільські сервітути

Походження сільських сервітутів було наступним. У Стародавньому Римі здавна встановлювалися принципи приватної поземельної власності, причому на порівняно невеликій ділянці. Римські поля виглядали хаотично. Суцільні земельні масиви були власністю окремих власників, та й то лише у пізніший період. При цьому слід врахувати, що землемірне мистецтво спочатку не було представлено на належному рівні. Тому в сільських умовах часто виникало таке становище, при якому власник земельної ділянки міг підступитися до своєї ділянки не інакше, ніж через ділянку сусіда.

Звідси і виник інститут своєрідного користування чужою річчю (*сусідньою ділянкою*).

Сільські сервітути ділилися на три основні групи:

1. Дорожні сервітути – до цих сервітутів належали: iter, actus, via.
2. Водні сервітути – існувало три види:
  - aquae ductus;
  - aquae haustus;
  - pectoris ad aquam adpulsus.
3. Різні сервітути – ця група була різноманітною за змістом:
  - право видобування піску з чужої ділянки;
  - право варити вапно на чужій ділянці;
  - право вивозити камінь і руду з чужої ділянки;
  - право збирати лозу з чужої ділянки;
  - право зберігати сільськогосподарські плоди на чужій ділянці.

Міські сервітути

Міські земельні сервітути були постійними спадковими правами на чужі речі, що встановлювалися на користь особи. Міські сервітути поділялися на позитивні та негативні.

У першому випадку власник права сам здійснював певні дії.

У другому випадку в праві не допускати певних дій з боку службовця ділянки, тобто власник службової ділянки зобов'язувався терпіти ті чи інші обтяження своєї ділянки.

До позитивних міських сервітутів відносилися:

- право обперти споруду на стіну сусіда;
- право вправлення балки в стіну сусіда;
- право прокласти каналізаційний стік через ділянку сусіда;
- відведення дощової води на дах або двір сусіда;
- право зводити коптильню поруч із двором сусіда;
- право перекинути балкон та інші виступи в чужий простір.

Негативні сервітути мали на меті не допустити таких змін, які б зробили користування ділянкою менш зручною.

Сюди відносили право:

- виду, тобто щоб сусід не закривав виду будівлі;
- щоб сусід не забудовував своєї ділянки або будував не вище певного розміру;
- щоб сусід не позбавляв ділянку світла.

Сервітути розподіляли права між власниками, регламентували забудову землі, проток води тощо. Вони мали велике значення в житті стародавніх римлян. Наприкінці раннього періоду Республіки виникли ще й особисті сервітути. *Особисті сервітути поділялися на чотири види:*

- **користування плодами** (*ususfructus*) – особистий сервітут на підставі якого повноважна особа отримувала право безкоштовно і пожиттєво користуватися чужою річчю та отримувати від неї плоди із зобов'язанням, по завершенні користування плодами, повернути річ власнику непошкодженою;

- **користування** (*usus*) – право користування було особистим сервітутом, на підставі якого правомочна особа отримувала безкоштовне і довічне право стільки користуватися річчю і її плодами, скільки це було необхідно для задоволення потреб носія цього права і найближчих членів його родини. Він не міг передавати своє право користування третій особі;

- **право проживання** (*habitatio*) – було особистим сервітутом, на підставі якого правомочна особа отримувала безкоштовне, довічне право користуватися чужим житлом для себе та для своєї родини, навіть право здавати це житло в найм, утримуючи за собою отриману плату;

- **operae servorum vel animalium** – зміст цього особистого сервітуту полягав в праві титуляра безкоштовно і пожиттєво користуватися робочою силою чужих рабів або чужих тварин. Повноважна особа могла здавати рабів і тварин, які були предметом цього володіння, у найм.

Ще одним видом права на чужі речі було **заставне право**. Спочатку (*якщо річ надавалася кредитору як гарантія щодо повернення боргу*) боржник мав розраховувати лише на порядність кредитора, оскільки обов'язок кредитора повернути річ після сплати боргу не був юридично забезпеченим. Цю прогалину «заповнили» претори, надаючи боржникам (*якщо сплачено борг*) право на позов, коли кредитор не повертав заставленої речі.

Одночасно претори дбали й про інтереси кредиторів. Зберігаючи за боржником право власності на певну річ, кредитору надавалося право розпоряджатися нею на випадок, якщо борг не був сплачений. Кредитор мав можливість або забрати заставлену річ у свою власність, або продати її. Якщо після продажу отримана сума чи вартість речі перевищували борг, то надлишок мав бути повернутий боржнику. Якщо заставлена річ передавалася кредитору, то боржник вже не міг нею користуватися та отримувати прибутки. Тому для боржника було важливо одержати позику та ще й зберегти заставлену річ у себе до настання терміну платежу. Такий різновид застави називався **пекарій**.

Зобов'язальне право

Зобов'язання випливали з договорів та з деліктів. Характерною рисою обох видів зобов'язань була не лише майнова, але й особиста відповідальність.

Зобов'язання з деліктів. «Законами XII таблиць» передбачалися наступні делікти:

- **посягання на особу**, куди відносили тілесні ушкодження. Якщо між сторонами не було досягнуто згоди щодо компенсації, то діяв принцип таліону;

– **крадіжка**, якщо злочинець був схоплений на місці злочину, то його віддавали у розпорядження потерпілого – він ставав його рабом. Коли злодій чинив опір, то його можна було вбити при свідках. Якщо ж злодія не спіймали на крадіжці, але згодом встановлювався цей факт, то його тілесно карали і могли віддати у розпорядження потерпілому або він мусив сплатити потерпілому подвійну вартість речі;

– **пошкодження або знищення чужих речей**, якщо з необережності було зламано чужу річ, то винний відшкодував її вартість, а якщо це зробила хатня тварина, то її віддавали потерпілому або власник мав відшкодувати збитки.

На другому періоді Республіки відбулися певні зміни деліктів і на підставі преторських едиктів передбачалися їх нові види. *Деліктами почали вважати дії, які спричинили реальну шкоду іншій особі, і ця дія мала бути визнана умисною чи скоєною з необережності*. В іншому випадку вона вважалася випадковою і відповідальності не передбачала.

Штрафи вже не були фіксованими, а їх розмір призначали залежно від конкретних обставин справи. За деякі посягання на особу, крім цивільної була встановлена і кримінальна відповідальність. Тілесні покарання за крадіжку були скасовані, а замість них встановлювалися штраф і, крім того, потерпілому надавалася можливість вимагати повернення викраденого. Згодом було скасовано і систему штрафів за навмисне знищення чи пошкодження чужого майна (**Закон Аквілія 287 р. до н.е.**).

Фактично Закон Аквілія закріпив перехід від системи штрафів за спричинену шкоду до відшкодування реальних збитків¹.

У результаті діяльності преторів та юристів були законодавчо передбачені *нові види деліктів*:

– **грабунок** – групове пошкодження або крадіжка майна, пов’язані із насильством. Передбачена відповідальність – чотирикратний розмір відшкодування вартості вкраденої речі, винні підлягали громадському безчестю;

---

¹ Закон Аквілія 287 р. до н.е. (Lex Aquilia) складалася з трьох глав: перша встановлювала відповідальність за вбивство раба або тварини; друга регулювала відповідальність *adstipulator*’а за збиток, завданий основному кредиторіві, *stipulator*’у, звільненням боржника від зобов’язань; третя визначала відповідальність за поранення чужого раба або тварини і за знищення або ушкодження чужої речі. Для відповідальності за вбивство або поранення раба, або тварини, або за знищення, або ушкодження чужої речі мали бути представлені деякі особливі умови:

- шкода мала бути завдана безпосередньо дією правопорушника. Для застосування закону правопорушник повинен був вбити тварину, а не заподіяти їй смерть, викликавши, напр., переляк, який спричинив смерть;
- шкода мала бути завдана безпосередньо матеріальною дією на чужого раба, на чужу тварину або річ (шкодою не вважалося, напр., зняття оков з раба);
- шкода мала бути заподіяна власникові раба, тварини або речі. Інших осіб, зацікавлених осіб Lex Aquilia не охороняв.

За наявності визначених умов збиток підлягав відшкодуванню у розмірі вищої вартості. Сума того, що підлягало відшкодуванню подвоювалася в разі заперечення винуватцем своєї відповідальності

- **погроза** – не визнавалися дійсними дії, вчинені під впливом насильства та страху. Потерпілий мав право вимагати стягнення чотирикратної вартості шкоди, яка була йому спричинена в результаті погроз;
- **обман** – навмисна дезорієнтація особи, яка призвела до її помилкових вчинків, у результаті яких особі була завдана майнова шкода.

Зобов'язання з договорів. Види контрактів.

Зобов'язання, які виникали між громадянами в результаті угод, називалися договірними. Стародавні римляни називали договори **контрактами**. Найдавнішим контрактом вважають **позичку**. Вона укладалася обов'язково з дотриманням форми манципації. З такими обрядовими процедурами відбувалося й повернення боргу.

В 326 р. за **Законом Петелія** було заборонено арештовувати боржників, продавати їх у рабство чи вбивати¹. Позбавлений безпосереднього забезпечення особою боржника, договір позички у своєму давньому вигляді вийшов з ужитку. На зміну йому прийшов спрощений за формою контракт – **стипуляція**, який не передбачав спеціальних обрядів.

Із розвитком товарних та грошових відносин у Стародавньому Римі змінилися й контракти. Стародавні римляни почали приділяти увагу не лише зовнішній формі виразу договорів, але змісту волі сторін. Поступово оформилися контракти зі двосторонніми зобов'язаннями сторін. Для забезпечення виконання зобов'язань стягнення остаточно переносилися з особи на майно боржника. Римські юристи, з часом, виділили чотири групи контрактів: вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні.

Вони відрізнялися за умовами і формою укладення:

- **вербальні контракти** – контракти набували юридичної сили внаслідок виголошення певної простої словесної формули;
- **літеральні контракти** – угоди, укладені у певній письмовій формі (напр., хірографи – розписка боржника про його борг; синграфи – документ, складений від імені обох сторін про взаємні зобов'язання за їхніми підписами);
- **реальні контракти** – їх юридична сила ґрунтувалася на фактичній передачі речі, яка була предметом угоди. Саме з цього моменту, а не після досягнення згоди, реальний контракт вважався дійсним.

До реальних контрактів у Стародавньому Римі відносилися наступні види:

- **позика** – неформальна передача однією стороною іншій стороні грошей або інших речей, які інша сторона була зобов'язана повернути у певний визначений строк;
- **позичка** – передача однією стороною іншій певної речі у тимчасове безоплатне користування за умови повернення цієї ж речі у цілісності та тієї ж якості;
- **зберігання** або **поклажа** – договір, згідно з яким одна сторона віддавала іншій на безоплатне зберігання певну річ з обов'язком іншої сторони повернути цю річ за першою ж вимогою її власника;

¹ Фактично за Законом Петелія за борги треба відповідати майном, а не тілом.

- **застава** – передача однією стороною іншій певної речі для забезпечення боргу з умовою, що річ буде повернена в момент сплати боргу чи припинення застави.
- **консенсуальні контракти** – передбачали настання юридичних наслідків з моменту досягнення згоди і оформлення угоди, а не передачі речі.

До консенсуальних контрактів у Стародавньому Римі відносили:

- **купівля-продаж** – двостороння угода, де одна сторона зобов'язувалася передати іншій стороні у власність певну річ та отримати за це винагороду, а інша – отримати річ і заплатити за неї домовлену ціну;
- **наймання** – договір, за яким одна особа зобов'язувалася за певну плату дати іншій особі в користування певну річ або використати працю вільної людини;
- **товариства** – угода декількох людей, які об'єднали своє майно і зусилля для досягнення певної мети;
- **доручення** – особиста угода, за якою одна особа зобов'язувалася безоплатно виконати певні дії за дорученням іншої.

Шлюбно-сімейне та спадкове право республіканського періоду

На ранніх стадіях розвитку та становлення давньоримського суспільства встановилася необмежена влада господаря дому над членами родини – агнатами. Одружена жінка займала у родині другорядне становище, перебуваючи під владою чоловіка, який мав усі права на її майно.

Однак, уже в ранню епоху з'явилася й інша форма шлюбу – без необмеженої влади чоловіка, коли жінка не була безправною. У такому різновиді шлюбу жінка не відповідала за дошлюбні борги чоловіка, він не міг віддати її у боргову кабалу тощо. Наприкінці другого періоду розвитку римського права набуло поширення позашлюбне тривале співжиття – **конкубінат**. Батько зберігав необмежену владу над дітьми впродовж усього часу розвитку римського права.

Спадкоємцями на ранніх етапах розвитку права були лише агнати, когнати тривалий час не мали права успадкування. З часом із спадкуванням за законом оформилося і спадкування за заповітом. Проте воно обмежувалося низкою умов і для надання йому законної сили необхідно було дотримуватися різних формальностей та процедур. У подальшому було встановлено обов'язкові частини спадкового майна для законних спадкоємців у тих випадках, коли майно заповідалося чужим особам.

Кримінальне право

Спочатку у римському кримінальному праві зберігалось багато пережитків родового ладу. Кримінальне право у цей час ще не виділилося у окрему галузь права. Право було тісно пов'язане із релігією, тому при розгляді кримінальних справ особи, наділені судовими повноваженнями, керувалися не законами, а встановленими звичаями і традиціями. Згодом кровну помсту замінили штрафи і таліон. У давньоримському кримінальному праві досить швидко почали розрізняти правопорушення приватного та публічного

характеру. У «Законах XII таблиц» були зафіксовані лише приватні правопорушення, а публічні не були передбачені.

До публічних деліктів відносили:

- антидержавні злочини;
- вбивство;
- згвалтування;
- підпал;
- неправдиві свідчення;
- знищення або крадіжка врожаю;
- порушення межових знаків;
- складення та поширення пасквілів.

Для їх розслідування та розгляду створювалися спеціальні комісії. Першою такою комісією була створена за **Законом Кальпурнія** (149 р. до н.е.) комісія у справах хабарництва службових осіб у провінціях. Через тісний зв'язок права з релігією численні правопорушення вважалися образою богів та крім світських покарань спричиняли релігійні прокляття або вимогу неодмінного очищення перед ображеними богами. Сюди, насамперед, відносили порушення патроном своїх обов'язків перед клієнтом, порушення присяги, посягання на особу народних трибунів тощо.

До приватних деліктів відносили:

- крадіжку;
- посягання на особу;
- знищення або пошкодження чужих речей.

Покарання в Римській республіці ділилися на тяжкі та легкі. До тяжких відносили смертну кару та вигнання з відповідним позбавленням прав громадянства. До легких відносили тілесні кари та штрафи.

Смертну кару у Стародавньому Римі застосовували з найдавніших часів. Вирок за деякими винятками виконувався мечем. Винних у вбивстві батьків сікли палицями, потім зашивали у мішок разом з собакою, півнем, змією і мавпою та кидали у море. Рабів за злочини кидали у прірву у **Тарпейської скелі**¹.

З початку II ст. до н.е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням, однак у період громадянських воєн вона була відновлена і часто поєднувалася із конфіскацією майна. В умовах масових виступів рабів з метою їх залякування смертна кара здійснювалася у мученицьких формах, через **розп'яття на хресті**².

¹ **Тарпейська скеля** – назва прямовисної скелі у Римі, із західної сторони Капітолійського пагорба. З цієї скелі скидали засуджених на смерть злочинців, які вчинили зраду, інцест, втечу (рабів від господаря). За легендою, назва скелі походить від імені Луція Тарпея, якого скинули звідти за виступ проти царя Ромула. За іншою легендою, Тарпея – звали весталку, доньку начальника Капітолійської фортеці Спурія Тарпея, яка під час війни з сабінами показала ворогам таємний хід і потім за зраду була скинута з цієї скелі. Остання страта з цієї скелі відбулася при імператорові Клавдії в 43 р. У сучасному Римі Via di Monte Tarpeo веде від Капітолію до форуму, скеля не збереглася.

² **Розп'яття** – історичний вид смертної кари. Засудженому на смерть прибивали цвяхами руки і ноги до кінців хреста чи фіксували кінцівки за допомогою мотузок. Цвяхи при цьому

Вигнання називали в Римі «позбавленням води та вогню». Воно поєднувалося з утратою громадянства. Римлянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно податися у вигнання. Його повернення на батьківщину означало для нього смерть або опилення в рабстві. Тілесні покарання накладалися за розпорядженням вищих магістратів. В основному тілесні покарання полягали у побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були калічицькі кари – відрізання пальців, вух тощо.

Штрафи накладалися магістратами. Спершу штраф сплачувався переважно худобою та його верхня гранична межа сягала 30 биків та 2 вівці. З кінця V ст. до н.е. штрафи стягали грошми з розрахунку вартості бика 100 асів та вівці – 10 асів.

Водночас, магістрат не міг штрафувати на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного, а якщо таке траплялося, то рішення магістрату можна було оскаржити в Народних зборах.

З другого періоду існування Республіки спостерігався поступовий розвиток інститутів кримінального права. З'явилися поняття вини, умислу, необережності та випадковості. У зв'язку із цим використовувалися й різні покарання. Посягання на злочин ще не відділяли від здійснення самого злочину, і за це карали так само, як і за сам злочин. Але не карався злочинний намір, який не був реалізований, приготування до злочину. Зберігалися і залишки самосуду.

У цей період значно розширилася кількість публічних злочинів, які почали ділити на чотири категорії:

- злочини проти держави – зрада, збройний опір владі, образа величі римського народу, заподіяння шкоди державі, застосування недозволених засобів під час виборчих кампаній, казнокрадство, підробка грошей тощо;
- злочини проти релігії – образа богів та недотримання релігійних обрядів;
- злочини проти моралі – подружня зрада, полігамія;
- злочини проти приватних осіб – вбивство, підпал, захоплення чужих рабів, крадіжка зі зломом уночі, стягування за борги надмірних відсотків, неправдиві свідчення, примусове перетворення на рабів вільних людей.

вбивали не в долоні, а в зап'ястя, оскільки вбиті в долоні цвяхи не утримали б тіло на хресті, – під вагою засудженого цвяхи прорізали б тканини кінцівок і засуджений впав би з хреста. Хрест використовувався дерев'яний, як правило, Т-подібний, існували й інші його форми:

- *Cruх Simplex* – простий вертикальний стовп;
- *Cruх Commissa* – хрест у формі «Т»;
- *Cruх Immissa* – два перехрещених перпендикулярно бруси;
- *Cruх Decussata* – хрест в формі «Х».

Розп'ятий гинув довго та болісно, іноді, і впродовж 5-6 днів. Цей вид страти був відомий в Вавилоні, Греції, Палестині, Карфагені, але особливого поширення отримав у Стародавньому Римі, де став «основним» видом болісної страти. Так страчували особливо небезпечних злочинців (бунтівників, зрадників, вбивць і тощо). У Стародавньому Римі у разі вбивства господаря будинку всі раби, які проживали в будинку незалежно від статі і віку підлягали саме розп'яттю.

До приватних злочинів було віднесено крадіжку звичайну (*без обтяжуючих обставин*), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна.

Система судочинства

У розвитку системи судочинства Стародавнього Риму прийнято виділяти *три етапи*:

1. на першому ще не зміцніла державна влада не вважала своїм обов'язком розглядати спори між громадянами, а вони повинні були самі захищати себе самостійно;
2. на другому значно посилюється правотворча роль преторів, у цивільному процесі та зростає значення магістратів;
3. на третьому – цивільний процес став виключно монополією державних органів, з огляду на становлення абсолютної монархії.

Цивільний процес, коли справу розглядали державні органи, складався із двох стадій.

На першій стадії сторони з'являлися перед магістратом, де позивач в урочистих формулах оголошував своє право і претензії до відповідача. Магістрат констатував справедливість та правомірність позову і, якщо відповідач не заперечував, то справа вважалася вирішеною. Якщо ж відповідач не погоджувався із позивачем, то також проказував п'ять необхідних формул. Сукупність цих формул, які промовляли сторонами, мали назву *legis actio* «діятя згідно з законом» (*легісакційний процес*).

Друга стадія відбувалася у разі заперечення відповідачем претензій позивача. Тоді справу розглядав претор або спеціальні судові колегії. Одна колегія (105 суддів) розглядала справи про спадкування, інша (10 осіб) – справи про свободу осіб тощо. Крім колегій, справу розглядали і судді, яких за згодою сторін призначав претор.

Сторони для вголошення промов могли запрошувати ораторів, а для консультації – юристів. На другій стадії не потрібно було промовляти формули. Рішення суду не могло бути оскаржено.

У кримінальному процесі жодних правил судочинства не встановлювалося. Магістрати самі проводили розслідування, самі розглядали справу, керуючись законодавством, звичаями або на власний розсуд. Апеляції на рішення магістратів подавалися до центуріатних та трибутних коміцій.

З II ст. до н.е. для розгляду кримінальних справ почали створювати постійні судові комісії, особливістю розгляду справ на яких було те, що ініціатива в порушенні справ і обвинуваченні належала лише приватним особам. Особи, які порушили справу, мали самостійно збирати докази, запрошувати свідків, доводити свою правоту у суді. Відмова позивача від продовження справи вела до негайного її припинення. За наклепи обвинувачувана карали. Судочинство у комісіях велося усно і відкрито, супроводжувалося звинувачувальними і захисними виступами ораторів.

У другий період розвитку римського права виникла потреба у змінах судового процесу у напрямку його гнучкості, надання права на позовний захист ширшому колу осіб. З розвитком товарних та грошових відносин, перетворення

Стародавнього Риму на світову державу, виникла й потреба надавати судовий захист перегринам та іншим категоріям осіб, які не мали римського громадянства, а тому не могли бути учасниками легісакційного процесу.

У II ст. до н.е. було проведено реформу цивільного процесу. Після неї сторони викладали перед претором суть справи, а він сам був зобов'язаний надати претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Магістрат складав письмову юридичну формулу – процес отримав назву формулярного.

Складена формула обов'язково містить:

- виклад претензій позивача та заперечень відповідача;
- особливі обставини, на які судді слід було звернути увагу;
- вказівку судді задовольнити претензії, якщо вони обґрунтовані, а якщо ні – то звільнити відповідача від відповідальності;
- призначення судді.

На другій стадії суддя розглядав справу по суті й виносив рішення, яке не підлягало оскарженню. З часом формулярний процес майже повністю витіснив легісакційний.

Римське право періоду Імперії

Суб'єкти права

За часів імперського періоду поступово розпочався процес «згладжування» правових відмінностей між римлянами та перегринами. Вже згадуваний едикт Каракалли 212 р. надав усім вільним людям громадянство Риму. Відтоді основним поділом населення був поділ на вільних та рабів. Відпущення раба на волю перетворювало його на римського громадянина.

Одночасно у Римі поступово оформилася нова суспільна верства – **колони**. Це були не раби, але і не громадяни імперії, право та дієздатність яких були обмежені. Упродовж тривалого часу вони вважалися вільними, але з III ст. поступово розпочався процес їх закріпачення. Зокрема, **едикт 332 р. імператора Костянтина** забороняв колонам самовільно залишати господаря та землю, на якій вони працювали. Колони ставали по-суті «рабами землі», яку дозволялося продавати лише разом із ними. У випадку втечі, колони били батогами й повертали господареві.

В імперський період римські воїни також почали виступати своєрідною категорією населення. У цей час римська армія набула суто професійних рис, військова служба перетворювалася на спадкову. Воїни користувалися багатьма пільгами, їх служба досить високо оплачувалася, але їх правовий статус був обмеженим – під час служби вони не могли одружуватися, займатися торгівлею, ремеслами тощо.

Перетворення християнства на державну релігію призвело до того, що обсяг прав особи почав залежати від і віросповідання. Язичникам та євреям заборонялося займати державні та громадські посади. Відступників від християнства позбавляли права складати заповіти, бути спадкоємцями, виступати свідками під час судового процесу. Іновірцям забороняли мати рабів-християн, а євреям не дозволяли укладати шлюб із християнами.

Змінився і статус римських жінок, вони поступово майновому та правовому відношенні зрівнялися з чоловіками. Водночас у галузі сімейних та

спадкових відносин становище жінки залишалося незмінним, хоча у законодавство були внесені зміни щодо підвищення ролі матері у родині.

Статус жінки у публічній сфері не був змінений:

- вони не мали політичних прав;
- не допускалися до державних посад;
- не допускалися до громадських посад.

За часів імперії збільшилася і кількість юридичних осіб, до яких відносили товариства, ремісничі цехи, церковні общини, монастирі, фонди для створення благодійних установ (лікарні, притулки для старших людей) та ін.

Речове право

В період Імперії поділ речей на манциповані та неманциповані був ліквідований. Значно спростилися способи передачі речі. Замість складного обряду способом перенесення права власності стала **традиція** – неформальна передача речі. Відбулися зміни і у строках давності. Право власності за давністю володіння набувалося за особою, якщо вона володіла рухомою річчю три роки, а нерухомістю – 10 (з часом – 20) років.

З'явилися нові заборони відчужувати деякі речі (*напр., церковне майно, колонів окремо від землі, рабів, які обробляли земельні ділянки*). Права на чужі речі були розширені. Поступово оформився **емфітевзис**. На суб'єкта цього права покладался обов'язок сплачувати за земельне користування певну суму. Це право можна було передавати третій особі у спадок. Від звичайної оренди емфітевзис відрізнявся тим, що орендар зобов'язаний був обробляти землю і в обробленому вигляді повернути власнику. Той, хто володів емфітевзисом, не мав обов'язково її обробляти, а міг використовувати землю під пасовище. Його право не було обмежене жодними строками, на відміну від оренди, де строки чітко визначалися та вказувалися.

Значною мірою було спрощено сервітутне право. Активно розвивалося **заставне право**. Застава існувала у двох формах: з передачею речі і без передачі заставленої речі.

Зобов'язальне право

Система зобов'язань, напрацьована римськими юристами у попередній республіканський період не зазнала у період Імперії істотних змін. Поділ зобов'язань на вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні продовжував зберігатися. Водночас, літеральні контракти поступово вийшли з ужитку. Зросло юридичне значення письмових документів, які видавалися на підтвердження вербальних контрактів.

З реальних контрактів виділили **безіменні контракти**, які також були *виділені в наступні групи:*

- обмін речами;
- віддача речі за послугу;
- послуга за річ;
- послуга за послугою.

У період імперії майже усі угоди отримали правовий захист.

Кримінальне право

У імперський період римської історії продовжувало діяти республіканське кримінальне законодавство, але паралельно воно було доповнювалося численними імператорськими конституціями. Була встановлена відповідальність за злочини, вчинені з необережності. Злочини почали каратися в залежності від ступеня вини злочинця.

Юристи почали розрізняти приготування і посягання на злочин від скоєного злочину і покарання за це були різні покарання. Поступово оформилося і поняття **неосудності**. Водночас, чіткого поняття «злочин» ще не визначалося, не розмежовувалися види і склади окремих злочинів. У кримінальному праві цього періоду прийнято виділяти наступні види злочинів:

– **проти держави** – державна зрада, збройний опір владі, самовільне ведення війни, підбурювання війська до бунту, підробка державних документів, убивство державного службовця тощо;

– **проти імператора** – написання і розповсюдження образливої інформації;

– **проти християнства** – образа релігії, церкви, священників та проповіді ересі;

– **проти порядку управління та правосуддя** – перешкода у здійсненні правосуддя, підбурювання рабів до бунту, здобуття виборних посад недозволеними методами, змова обвинувача з обвинуваченим, підкуп у суді, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір та ваги, хабарництво службових осіб та ін.;

– **проти власності** – крадіжка державного чи церковного майна, крадіжка худоби, знищення або переміщення межових знаків, підпал;

– **проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи** – вбивство, виготовлення і носіння приватними особами зброяцького вбивства, побиття, вигнання з власного дому, викрадання вільних людей, переховування чужих рабів, подружнє невірність.

Паралельно значно ускладнилася і система покарань. Так, покарання визначалося соціальним статусом винного та потерпілого. Покарання відзначалися суворістю і мали за мету не лише покарати винного, але й залякати інших. Ще наприкінці республіканського періоду була відновлена смертна кара для громадян, яка здійснювалася як у простій, так і у кваліфікованій формі.

З прийняттям християнства спостерігається певне «пом'якшення» покарань: було ліквідовано розп'яття на хресті, таврування розжареним залізом, криваві видовища у цирку. Суворо карали за злочини проти моральності. Набули поширення такі покарання, як каторжні роботи на користь держави, виселення за межі держави, заслання, ув'язнення, тілесні кари, штрафи. Як додаткове покарання часто застосовували конфіскацію майна.

З появою професійної армії поступово оформилися норми, які регулювали поведінку воїнів, порядок проходження служби, було встановлено дисциплінарну та кримінальну відповідальність воїнів.

Найтяжчими військовими злочинами вважалися:

- військова зрада;
- непослух командирі;
- заклик до бунту;
- невиконання військового наказу;
- образа командира та фізичний опір йому;
- втрата зброї у військовий час;
- дезертирство.

Менш серйозними порушеннями вважали самовільна втеча з частини, але з поверненням, ухилення від військової служби, переховування батьком сина від військової служби як у воєнний, так і у мирний час.

Хронологічна таблиця

1200 р. до н.е.	Життя легендарного Енея.
1000 р. до н.е.	Поява перших зачатків латинської культури.
900 р. до н.е.	На території майбутнього Риму з'явилися перші поселення.
753 р. до н.е.	Згідно легенд був заснований Рим. Початок правління Ромула (753-716 рр. до н.е.).
716-673 рр. до н.е.	У Римі правив Нум Помпій.
673-641 рр. до н.е.	Правління Тулла Гастилія.
641-616 рр. до н.е.	Правління Анка Марція.
616 р. до н.е.	Рим був захоплений етрусками.
578-534 рр. до н.е.	Правління Сервія Туллія, який провів низку важливих реформ. Його реформи сприяла встановленню диктатури патрициїв.
524 р. до н.е.	Етруски зазнали поразки від греків поблизу берегів Кампанії. Початок занепаду етрусків та піднесення римлян.
510 р. до н.е.	У Римі був позбавлений влади Тарквіній Гордий – початок встановлення Республіки. Державу очолили два виборні консули (в 509 р. до н.е. першими консулами були обрані Брут та Каллатина). Збереглися народні збори і рада старійшин. Поступово посилюється протистояння та боротьба між патриціями і плебеями. В основі цієї боротьби було володіння землею. Уже на ранніх етапах мало місце зосередження землі в руках патрициїв і обезземелення плебеїв. У результаті значно зростала заборгованість плебсу. Історія цього періоду говорить про прийняття, під тиском плебсу, аграрних законів та законів про обмеження лихварства. Одночасно розпочалася боротьба за розширення

- політичних прав плебеїв. Плебеї користувалися правами римського громадянства: вони служили у війську, брали участь у народних зборах, але не могли бути обрані консулами або бути членами сенату.
- 500 р. до н.е. У Римі був проведений перепис громадян.
- 494 р. до н.е. Плебеї здобули право обирати своїх чиновників (плебейських трибунів). Плебеї відмовилися виступати у військовий похід і в повному озброєнні вийшли з Риму на «Священну гору». Сила ополчення ослабла. Патриції змушені були відступити. Плебеї за законом Сервілія отримали права обрання на своїх зборах народного трибуна та двох плебейських едилів, які могли би захищати їх інтереси від зловживань магістратів. Народний трибун отримав право опротестовувати рішення будь-якого магістрату, крім диктатора, або накладати вето. Застосовуючи право вето – інтерцесії, плебеї отримали можливість втручатися в державні справи. Із цього часу збори плебеїв стали проводитися регулярно.
- 486 р. до н.е. Аграрний закон Спурія Кассія про наділення землею плебеїв та латинських союзників Риму.
- 451-450 рр. до н.е. Приймаються Закони XII таблиць. Плебеї домоглися направлення посольства в Афіни для вивчення законів Солона. Багато з них були переписані і включені в текст Законів XII таблиць. Серед джерел Законів XII таблиць були і раніше прийняті римлянами закони.
- В 451 р. до н.е. була створена законодавча колегія децемвірів, яка наприкінці року виставила на римському форумі перші 10 таблиць, а через рік ще дві. Був проголошений принцип «закон – це те, що наказав і встановив народ». До законів увійшли як публічні закони, так і приватне право римлян. Закони були розділені на три частини: сакральне, публічне і приватне право.
- 449 р. до н.е. Другий відхід плебеїв на «Священну гору». Закони Валерія Горация про право апеляції до народного зібрання на рішення будь-якого чиновника, навіть диктатора.
- 445 р. до н.е. Закон трибуна Канулея, що дозволив укладати шлюби між патриціями та плебеями.
- 444-443 рр. до н.е. Затвердження шести військових трибунів з консульською владою та допуск до цієї посади плебеїв. Запровадження посади цензора.
- 390 р. до н.е. Вторгнення племен галлів (*захопили Рим, залишили місто після сплати римлянами данини*).
- 367 р. до н.е. Закони Ліцинія-Секстія про встановлення земельного максимуму, зменшення боргових зобов'язань, допуск плебеїв до консульства, затвердження посад претора та

- куріального едила (обрання першого консула з плебеїв – Люція Секста Латерна). Заснування посади магістра – претора. Мав повноваження в судових справах, суб'єктами яких були римські громадяни. Він був вищою посадовою особою (після консула), володів правом *impregium*, скликав народні збори, представляв законопроекти, видавав едикти і інтердикти, що мали обов'язкову силу.
- 356 р. до н.е. Допущення плебеїв до дикторської влади.
- 351 р. до н.е. Обрання цензорів із плебеїв.
- 348 р. до н.е. Підписання договору між Римом та Карфагеном.
- 343-341 рр. до н.е. Перша Самнітська війна.
- 340-338 рр. до н.е. Друга Латинська війна.
- 337 р. до н.е. Плебеї були допущені до посади претора.
- 327-304 рр. до н.е. Друга Самнітська війна.
- 326 р. до н.е. За законом трибуна Петелія боргова кабала для римських громадян і членів їх сімей була скасована. З цього часу римський громадянин відповідав за заборгованість лише своїм майном. У рабів можна було перетворювати переважно військовополонених.
- 312 р. до н.е. Реформа цензора Апія Клавдія про допуск плебеїв у перший клас центуріальних організацій.
Будівництво Апієвої дороги та першого водогону.
- 306 р. до н.е. Договір Риму з Карфагеном про розподіл сфер впливу (Рим – в Італії, Карфаген – на острові Сицилія).
- 304 р. до н.е. Народування календаря куріальним едилом Флавієм (*так звані deis fasti – дні, в які дозволялося проводити судові процеси і збирати народ, і dies nefasti – в ці дні були заборонені*).
Не менш важливою реформою Флавія було оголошення ним формул судочинства, так званих *legis actiones*, відомих пізніше під назвою Цивільного права Флавія. Знання цих формул до того часу становило прерогативу жерців.
- 300 (296) р. до н.е. Закон про допуск плебеїв до жрецьких посад.
- 298-290 рр. до н.е. Третя Самнітська війна.
- 287 р. до н.е. Закон диктатора Гортезія, прийнятий під тиском плебеїв. У цьому законі було передбачено, що рішення плебеїв по трибам автоматично отримували силу закону, не потребуючи схвалення сенату.
- 268 р. до н.е. Початок карбування срібної монети.
- 265 р. до н.е. Римляни остаточно підкорили Апеннінський півострів.
- 264-241 рр. до н.е. Перша Пунічна війна між Римом та Карфагеном (*Сицилія відійшла до сфери впливу Риму*).
- 238 р. до н.е. Римляни підкорили Сардинію та Корсику.

- 232 р. до н.е. Аграрні закони Гая щодо розподілу громадських земель у Північній Італії.
- 229 р. до н.е. Початок римської експансії на Балканський півострів.
- 225-222 рр. до н.е. Війна римлян із галлами. Завоювання та утворення Цезальпійської Галлії.
- 220 р. до н.е. Закон трибуна Клавдія, який обмежив торгівлю діяльністю нобілів.
- 218-201 рр. до н.е. Друга Пунічна війна. В 201 був укладений мир, який передбачав відмову Карфагена від Іспанії на користь Риму, заборону вести війни в Африці, знищення карфагенського флоту і виплату грошової контрибуції на користь Риму.
- 215-205 рр. до н.е. Перша Македонська війна.
- 200-170 рр. до н.е. Розділ римським ветеранам земель, конфіскованих у невірних союзників у другій Пунічній війні.
- 200-197 рр. до н.е. Друга Македонська війна.
- 195-179 рр. до н.е. Римські війни на Піренейському півострові.
- 192-188 рр. до н.е. Сирійська війна.
- 171-167 рр. до н.е. Третя Македонська війна (*Македонське царство було знищено*).
- 167 р. до н.е. Звільнення римлян від прямого податку у зв'язку із захопленням великої здобичі та 150 000 рабів.
- 149-146 рр. до н.е. Третя Пунічна війна. В 146 р. римлянам під керівництвом Корнелія Сципіона Африканського вдалося взяти Карфаген (місто оборонялося три роки). Він був зруйнований, мешканці продані в рабство. Частина карфагенської території була передана Нумідії, інша перетворена на римську провінцію Африка.
- 149 р. до н.е. Закон Кальпурія проти зловживань у провінціях.
- 146 р. до н.е. Ахейська віна. Римляни захопили та спалили Коринф, кінець незалежності греків.
- 133 р. до н.е. Трибунат Тиберія Семпронія Гракха.
Аграрний закон Гракха.
- 111 р. до н.е. Закон Спурія Торія про скасування аграрних реформ братів Гракхів.
- 107-104 рр. до н.е. Перше консульство Гая Марія та його військова реформа.
- 100 р. до н.е. Аграрний закон народного трибуна Апулея Сатурніана про винагороду військових ветеранів земельними ділянками.
- 91 р. до н.е. Трибунат і законопроект Марка Лівія Друза Молодшого та надання права громадянства італійським союзникам Риму.
- 89-84 рр. до н.е. Мітридатові війни Понтійського царства з Римом.
- 83-82 рр. до н.е. Громадянська війна в Італії та Римі.
- 82-79 рр. до н.е. Диктатура Луція Корнелія Сули. Відновлення авторитету сенату.

- 73-71 pp. до н.е. Повстання Спартака.
64 p. до н.е. Закон народного трибуна Сервілія Рулла про наділення землею незможного населення сільських та міських триб.
- 59 p. до н.е. Консульство Цезаря. Закон проти зловживань у провінціях.
- 58-51 pp. до н.е. Підкорення Цезарем Галлії.
55-54 pp. до н.е. Походи Цезаря в Британію.
49-45 pp. до н.е. Громадянські війни між Цезарем та Помпеем.
6 квітня 46 p. до н.е. Цезар переміг Помпея при Тапсі (*південніше сучасного Туніса*). Встановлення десятилітньої диктатури Цезаря.
- 44 p. до н.е. Сенат надав Цезарю по життєву диктатуру.
Убивство Цезаря.
- 43 p. до н.е. Мутинська війна між республіканцями та цезаріанцями.
40 p. до н.е. Розділ влади між тріумвірами. Октавіан – Захід, Антоній – Схід, Лепід – Африка.
- 27 p. до н.е. Октавіан склав надзвичайні повноваження. Водночас він зосереджував у своїх руках вищу цивільну та військову владу. Формально продовжував існувати республіканський устрій: сенат, народні збори (коміції), магістратури, але фактична влада перебувала в руках принцепса. Імператор-принцепс, поєднував у своїх руках повноваження всіх головних республіканських магістратур: диктатора, консула, претора, народного трибуна. У залежності від роду справ він виступав то в одній, то в іншій сфері: як цензор він комплектував сенат; як трибун скасовував зі своєї волі дії будь-якого органу влади, заарештовував на свій розсуд тощо; як консул і диктатор визначав політику держави, віддавав розпорядження по галузях управління; як диктатор командував армією, керував провінціями тощо.
- 23 p. до н.е. Август прийняв титул по життєвого трибуна, що гарантувало йому недоторканість.
- 2 p. до н.е. Закон, який обмежував звільнення рабів на волю за заповітом.
- PX*
10 p. Початок нової ери в історії людства.
Сенатська постанова про страту раба, який убив господаря.
- 64 p. У Римі почалися перші переслідування християн.
69 p. Преторіанці підняли бунт у Римі. Початок громадянської війни. Заснування династії Флавіїв.
- 74 p. Містам Іспанії надані латинські права.
77-85 pp. Підкорення римлянами Північної Британії.
96-98 pp. Правління імператора Нерви, заснування нової династії Антонінів. Імператор заручився підтримкою сенату.

- 117-138 pp. Рим відмовився від спадкової монархії. Правління імператора Адріана. У внутрішній політиці Адріан, зберігаючи стабільні відносини з сенатом, продовжував курс на включення його в систему імператорської адміністрації і на зміцнення бюрократичного апарату. При Адріані рада принцепса стала офіційним вищим державним органом, куди входили радники імператора, провідні правознавці та керівники центральних відомств, число яких збільшилося вдвічі. Розширилися законотворчі повноваження принцепса. Структура провінційного управління була реорганізована за зразком столичної (рада при наміснику, канцелярія у складі кількох департаментів). Було полегшено податковий тиск, особливо в східних провінціях. Формується діархія.
- 120 p. Запроваджені закони, що обмежували владу господарів над рабами.
- 138-161 pp. Правління імператора Антонія Пія. Були запроваджені закони, які карали господарів за вбивство раба. Передбачені випадки, коли раба могли продати без згоди господаря, якщо останній знущався над рабом.
- Близько 160 p. Написані інституції Гая, в яких викладалися основи римського приватного права. Гай провів колосальну роботу по впорядкуванню римського законодавства. На відміну від більшості сучасних йому юристів, які звертали основну увагу на розбір реальних або гіпотетичних правових казусів, Гай прагнув вивести фундаментальні принципи, що лежать в основі права, і, вже виходячи з них, давати трактування окремим питанням. Він також приділяв особливу увагу історії права та особливостям його використання в провінціях. Його інституції – стислий, бездоганно точний виклад основ римського права.
- 193-211 pp. Правління Септімія Северса, який заснував династію Северсів. Створив військово-бюрократичну монархію. Боротьба з сенатом.
- 197 p. Репресії проти сенаторів, масові конфіскації земель в провінціях, реформи в армії.
- 212 p. Едикт Каракали про дарування прав римських громадян всім вільнонародженим мешканцям імперії, крім дедіційв (той, хто здався на милість переможцям).
- 235-284 pp. Династія Северів перервалася.
- 249-250 pp. Період правління «солдатських імператорів». Гоніння християн по всій Римській імперії.

- 284-305 pp. Правління імператора Діоклетіана. Встановлення доміну. Проведення військової, монетної, податкової реформ, зменшення кордонів провінцій.
- 313 p. Міланський едикт за правління Костянтина, який легалізував християнство. Едикт став важливим кроком на шляху перетворення християнства на офіційну релігію імперії. Дарував свободу віросповідання християнам і повертав їм всі конфісковані церкви і церковне майно. Безпосередній текст едикту до нас не дійшов, проте він цитується Лактанцієм в його праці «Про смерть гонителів».
- 316-332 pp. Едикти Костянтина про закріплення колонів до землі, ремісників – до колегій, курзалів – до міст.
- 325 p. Ухвалено рішення про перенесення столиці у Візантію. Перший Вселенський собор – християнство набуло статусу державної релігії імперії.
- 330 p. Імператор Костянтин переніс столицю Римської імперії в м. Візантій («Другий Рим»), перейменування останнього в Константинополь.
- 332 p. Едикт про довічне закріплення колонів до їх земельних наділів
- 337 p. Смерть Костянтина викликала формальний розділ імперії на Східну та Західну.
- 361 p. Едикт Юліана про відновлення язичництва, за що отримав прізвисько «Відступник».
- 394 p. Заборона на проведення Олімпійських ігор, розгром язичницьких храмів.
- 395 p. Помер римський імператор Феодосій I Великий. Його смерть призвела до остаточного поділу Римської імперії на Західну – із столицею в Римі і Східну – із столицею в Константинополі.
- 410 p. Вестготи пограбували Рим.
- 426 p. Закон про цитування імператорів Феодосія II та Валентиніана III. За цим законом при вирішенні спорів суддям було дозволено обґрунтовувати свої рішення не лише правовими нормами, а й думкою п'яти найвідоміших римських юристів – Папініана, Павла, Гая, Ульпіана та Модестіна. Їх працям було надано значення джерел права. На момент видання закону всі вони давно були мертві, тому отримали назву «*сенат мертвих*».
- 429 p. Вандали захопили Африку.
Утворення королівства вандалів.
- 438 p. Кодекс імператора Феодосія II. Офіційний законодавчий збірник, виданий для практичного вжитку в судах та вивчення права в юридичних школах. Прийнятий для

- Східної Римської імперії 15 лютого 438 р., для Західної імперії – 23 грудня 438 р.
- Складалася з 16 книг, розділених на титули, в яких у хронологічному порядку викладені конституції християнських імператорів Римської імперії. У Кодексі Феодосія помітне прагнення легалізувати нові феодальні виробничі відносини, підпорядковуючи їх, однак, загальній структурі рабовласницької держави. Закріплював порядки військово-бюрократичної диктатури та майнових відносин рабовласницького ладу, фіксував положення цивільного та кримінального права тощо.
- 451 р. Битва на Каталаунських полях 20 червня 451 р. Римський полководець Флавій Аецій разом із союзниками (франки, алани, бургунди, вестготи, сакси та ін.) розбив гунів. Втрати з обох сторін налічували 165 000 (за даними Йордана) або 300 000 (за даними Ідація).
- 476 р. Командувач імператорською гвардією Одоакр змістив 16-річного імператора Ромула Августа, знищив інститут імперії, а імператорські регалії відправив до Константинополя.
- Цю дату прийнято вважати межею епох – закінчення стародавніх часів і початок Середніх віків.*

Персоналії

Гай Аврелій Валерій Діоклетіан (245-313 рр.) – римський імператор з 284 по 305 рр.

Прихід до влади Діоклетіана завершив кризу Римської імперії III ст. та призвів до укріплення влади імператора. Розгромивши своїх супротивників, став єдиним і повноправним правителем. Він зміцнив центральну владу та усунув залишки республіканських порядків, повновладний сенат перетворив на міську раду Риму. Навіть столицю імперії Діоклетіан обрав іншу – нею стала Нікомедія, місто у Малій Азії на березі Мармурового моря (286 р.).

Перетворившись із фактичного самодержця на юридичного, Діоклетіан змінив і титул – відтепер він називався уже не принцепсом («першим громадянином»), а «домінусом» («господарем, володарем») і навіть «деусом» («богом»). Відзначився гонінням християн. Імператор призначив собі співправителя, яким став Максиміан. Обидва отримали титул Августів («священних»). Діоклетіан правив – на сході імперії спільно з заступником (цезарем) Галерієм, а Максиміан – на заході з цезарем Костанцієм Хлором. Цезарі мали право на допомогу в правлінні імператору на термін 20 р. Пізніше назначали інших. Досить швидко така система правління, яку назвали тетрархією, показала свої переваги, припинивши бунти.

Діоклетіан відзначився наступними реформами:

- розподілив владу на державну і військову (охороняла кордони);

- збільшив оподаткування;
- обмежив коливання ринкових цін і заробітних плат;
- намагався стабілізувати фінансову систему;
- провів фіскальну і адміністративну реформи.

Гай Галерій Валерій Максиміан (250-311 рр.) – імператор у римській тетрархії у 305-306 рр. брав участь у переслідуванні християн.

В травні 305 р. Діоклетіан згідно з порядком спадкування, який встановив сам, склав з себе обов'язки імператора, Галерій став Августом, тобто старшим за рангом імператором, на Сході, де він управляв балканськими провінціями і Малою Азією. Формально він підпорядковувався Констанцію Хлору, але фактично він і був її верховним правителем.

Взимку 310-311 рр. Галерій важко захворів і вважаючи, що хвороба була послана в покарання богом християн, оприлюднив едикт від 30 квітня 311 р., яким знову дозволялися християнські молитовні зібрання. Незабаром помер.

Гай Марій (157-86 рр. до н.е.) – римський полководець і політичний діяч. Сім разів був обраний консулом. Провів реорганізацію римської армії. Основа його реформ полягала у включенні римських громадян, які не мали землі, в число тих, хто підлягав призову. Оскільки більшість громадян були бідні і не могли забезпечити купівлю озброєння, Марій визначив порядок постачання їх зброєю.

Не маючи надії отримати громадський статус іншими шляхами, малозабезпечені громадяни республіки стали стікатися під прапори Марія. Ці солдати зараховувалися в армію на 25-річний термін. Тренування і навчання легіонерів тривали впродовж року, окрім тих випадків, коли була термінова необхідність у війську.

Марій організував легіони таким чином. Повністю укомплектований легіон складався з приблизно 6 000 чоловік, з яких 5 200 були солдатами. Інші класифікувалися як нестройові частини. Легіон ділився на 10 когорт з 6 центурій кожна і 10 центурій в першій когорті. Центурія складалася з 100 чоловік і ділилася на групи по 10 чоловік, які в таборі жили та харчувалися разом. Центурія у битві, на марші і в таборі діяла як бойова одиниця. Підрозділ на марші перевозив з собою усю свою зброю, особисті речі солдатів, амуніцію і продовольство. Це допомогло зменшити загальний розмір обозу та зробити армію мобільнішою. Завдяки цим двом реформам Марія римські легіони за короткий строк досягли вершини бойової виучки, фізичних кондицій та дисципліни і збільшили військову потужність Риму. *Саме в цей час орли стають значками кожного легіону, тоді як раніше могли бути зображення і інших тварин.*

Частиною реформи можна вважати наділ ветеранів Югуртинської війни земельними ділянками, але не в Італії, а в Африці. Реформа Марія привела до зміцнення боєздатності римської армії, а створення ветеранських колоній на завойованих територіях сприяло романізації місцевого населення, запобігаючи заколотам проти метрополії. Серед негативних сторін реформ зазвичай називають те, що відтепер армія, що складалася з неможливих воїнів, служила не стільки «сенату і римському народу», скільки полководцеві, який очолював

армію. Це давало йому можливість претендувати на владу в Римі, що, у свою чергу, сприяло політичній нестабільності та розпалюванню громадянських воєн.

Гай Семпроній Гракх (152-121 рр. до н.е.) – в 123 р. до н.е. став народним трибуном, належав до популярів.

Користувався підтримкою бідних мешканців, надав їм можливість купувати зерна за низькими цінами. Віддав до рук еквітів судові справи про фінансові зловживання в римських провінціях. У 121 р. до н.е. наказав убити себе, не захотівши потрапити до рук оптиматів – противників його задуму – розширення кола римських громадян шляхом надання цього статусу італійським союзникам. Противниками цього проекту були римські пролетарі, які мали римське громадянство, позаяк це збільшило б кількість бенефіціарів закону *lex frumentaria*.

Гай Юлій Цезар (100-44 рр. до н.е.) – давньоримський державний і політичний діяч, полководець та письменник. Цезар необмежено користувався своєю фактичною владою. Його розпорядження вважали за законні акти, а новообрані урядовці складали присягу, що шануватимуть його волю.

Реформи Юлія Цезаря:

– Цезар змінив організацію римських урядів. Число преторів було збільшено до 16, едилів – до 6, квесторів – до 40. Цезар вніс проект реформи законодавства, що спиралося на право XII таблиць та едикти преторів, і реформував також управління провінціями, намісниками яких призначав своїх людей;

– змінив сенат. Число членів сенату Цезар збільшив до 900 і ввів до нього багатьох своїх військових старшин та чужинців із Галлії та Іспанії. В сенаті він займав перше місце і мав перше слово, тому відразу задавав тон нарадам. Сенат втратив усяку державну ініціативу і лише приймав до відома те, що постановив диктатор;

– не мали значення також Народні збори. Цезар не скасував їх, але, як диктатор, мав право скасувати кожен їхню ухвалу, яка йому не подобалася;

– намагався змінити і соціальний устрій Риму. Не боячись непопулярності, він зменшив дотації зубожілому населенню Рима з 300 тис. на 150 тис. людей. Таким чином він намагався стримати наплив пролетарів до столиці;

– розпочав велику колонізацію Італії. Викупив багато земель і розселяв на них ветеранів своїх армій та безземельних селян. Нові поселенці розміщувалися в старих оселях по всій країні, для скорішої асиміляції з місцевим селянством;

– щоб підтримати сільське населення Італії, Цезар видав розпорядження, згідно з яким в приватних маєтностях принаймні половина робітників мала бути із вільних селян, а не невільників. Селянам, які мали великі родини, він визначив окремі нагороди;

– Цезар взяв також під свою опіку населення італійських міст і видав нові муніципальні закони, що врегулювали міський устрій;

– нові колонії Цезар створював і у провінціях в Галлії, Іспанії, Африці та місцями у Греції та на Сході. За часів його правління в провінції було

переселено біля 100 000 тисяч людей. Ця колонізація мала подвійну мету: укріпити економічне становище селянства, яке в перенаселеній Італії не могло знайти прожитку, і підсилити романізацію провінцій (згодом таку політику Цезаря наслідували всі римські імператори);

- мешканцям провінцій він щедро роздавав римське громадянство, щоб у такий спосіб тісніше зв'язати їх з Римською імперією;

- щоб звеличити своє володарювання, а також дати роботу безробітним, Цезар розпочав велике будівництво в Римі. Він побудував новий Форум, який отримав його ім'я. Серед площі була встановлена Венера, збоку – величний судовий будинок – Базилика Юлія. Для сенату був збудовано нове приміщення для засідань – курія Юлія та ін.;

- в 45 р. до н.е. наказом Юлія Цезаря було проведено реформу календаря. В році було 365 днів, а раз на чотири роки мав бути рік із 366 днями. Цей календар дістав назву юліанського;

- Цезар також запровадив реформу дорожнього руху. Правила Цезаря, звичайно, були не досконалі і суттєво відрізнялися від сучасних, але деякі з них використовуються і тепер (*напр., вулиці з одностороннім рухом*). Зі сходу сонця і до кінця робочого дня (*за 2 години до заходу сонця*) заборонявся проїзд по Риму колісниць, екіпажів та приватних возів. Іноземці повинні були залишати транспорт за містом і пересуватися лише пішки або в найманих паланкінах. Щоб правила виконувалися, був створений спеціальний патруль, основним завданням якого було – не допускати сутичок між «водіями».

Квінт Гортензій – давньоримський політик, диктатор 287 р. до н.е.

Гортензій був відомий своїм *Lex Hortensia*, законом, який він прийняв під тиском плебеїв. У цьому законі рішення плебеїв по трибам автоматично отримували силу закону, не потребуючи схвалення сенату. Квінт Гортензій помер на посаді в 287 р. до н.е.

Луцій Доміцій Авреліан – римський імператор вповдовж 270-275 рр. – більш відомий в римській історіографії як **Авреліан**. В 274 р. Авреліан відновив єдність держави. За це отримав почесний титул *«Рестауратор імперії і Сходу»*.

Для остаточного зміцнення Римської імперії провів грошову реформу і запровадив культ Непереможного Сонця, яке в 274 р. було оголошено верховним богом імперії. Авреліан першим почав офіційно іменуватися богом.

Владу трибуна отримував шість разів, з 270 р. – великий понтифік, консул 271, 274, 275 рр. За Авреліана у збройних силах імперії зросло значення важкоозброєної кінноти. Імператор продовжив приймати варварів в римську армію.

На думку А. Альфельда, Авреліан вперше в історії римської армії створив у складі регулярних військ допоміжні підрозділи з полонених вандалів, ютунгів та алеманів. Вони були суто варварськими формуваннями з прийнятими у германців відзнаками, емблемами на щитах, обмундируванням.

За Авреліана були створені два нові легіони: *Legio I Illyricorum* та *Legio IV Martia*. На Сході він сформував нову армію, залишивши там декілька підрозділів кінноти і набрані з іллірійців два нові легіони. Авреліан також

відновив безкоштовну роздачу хліба та м'яса. Він дозволив виноградарям продавати свою продукцію безмитно, щоб полегшити їх економічні проблеми. Імператор намагався викоренити корупцію серед сенаторів. Відомо, що він пропонував роздавати полоненим землі для обробки в Етрурії (*північно-західна частина стародавньої Італії*). Поновив роздачу грошей мешканцям Риму – по 500 денаріїв на людину, заборонив фіскальні скарги і доноси квадруплаторів (*донощики, які отримували четверту частину майна, конфіскованого у звинувачених людей*) і боровся із зловживаннями лихварів та намісників в провінціях.

Луцій Корнелій Сулла Щасливий (138-78 рр. до н.е.) – римський полководець, консул з 88 р. до н.е. В 84 р. здобув перемогу над Мітридатом VI. Перемігши Гая Марія у громадянській війні, став в 82 р. до н.е. диктатором, проводив масові репресії. В 79 р. до н.е. склав повноваження. В якості диктатора Сулла прийняв низку законів, які забезпечили *аристократичний спосіб правління*:

- закон про магістрати, який встановив нові вікові цензи для бажаючих зайняти вищі державні посади і створив деякі обмеження для припинення стрімкої кар'єри. Так, віковий ценз став складати 29 років для квестора (цей вік становив 27 років), 39 років для претора (33 роки за законом) і 42 роки для консула (36 років за законом). Тобто, між виконанням посади квестора і претора мало проходити не менше 10 років;
- заборонив обіймати посаду претора раніше відбуття посади квестора, а посада консула раніше відбуття посади претора (*раніше ці норми часто порушувалися, оскільки не були юридично закріплені*);
- законом було заборонено займати одну і ту ж посаду менш ніж через десять років;
- збільшив число магістратур;
- передав суди і право розпоряджатися державним майном сенаторам;
- скасував хлібні роздачі плебсу і до мінімуму обмежив роль народних зборів;
- вершники були відсторонені від збору податків;
- у провінції Азії податки перестали віддаватися на відкуп і стягувалися безпосередньо;
- оприлюднив закон про образу величі римського народу, який передбачав кримінальні покарання за низку політичних злочинів.

Особливо відомі так звані «*закони Корнелія*» в галузі судочинства та кримінального права, багато з яких збереглися до VI ст. н.е. і увійшли в Дигести Юстиніана, а також закони в галузі сакрального права, покликані відновити «звичай предків». Кінцевою метою диктатури Сулли дослідники називають встановлення верховенства сенату в державних справах.

Сам Сулла підносить всі свої дії народу як «улаштування республіки», тобто як вдосконалення неписаної римської республіканської конституції.

Луцій Тарквіній Гордий – відповідно до римських переказів останній, сьомий цар Стародавнього Риму впродовж 534-509 рр. до н. е.

Відомий своєю тиранією. Відразу після свого обрання на царство, Луцій Тарквіній оточив себе лікторами і почав проводити політику репресій проти прихильників загиблого Сервія Тулія. Сенат розраховував на те, що цар поверхне патриціям колишні привілеї, однак ці надії не справдилися. Чисельність сенату поступово скорочувалася. Цар не лише не поповнював сенат, але і став скликати його якомога рідше. Функції сенату фактично замінила рада приближених царя. Завдяки великій військовій здобичі, Луцій Тарквіній розпочав активне будівництво у Римі. При ньому був добудований храм Юпітера на Капітолійському пагорбі, закінчено будівництво каналізації.

Октавіан Август, Гай Юлій Цезар Октавіан Август (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.) – перший римський імператор (з 27 р. до н.е.), засновник юліансько-клавдіанської династії. Зосередив у своїх руках диктаторську владу, зберігши традиційні республіканські установи, започаткувавши нову форму суспільного устрою «принципат». Пізніше термін «Август» (*звеличений богами*) набув значення титулу імператора.

Час правління Августа вважається «золотим віком римської літератури та мистецтва». В 28 р. до н.е. Октавіан зайнявся скасуванням протизаконних актів тріумвірату і разом зі своїм другом, консулом Агріппою, провів перепис і жорстку чистку сенату, що надто розрісся і мав у своєму складі безліч небажаних осіб. У новому списку senatorів першим значився Октавіан. Тим самим він визнавався першоприсутнім у сенаті (*princeps senatus*). Це надавало можливість ефективно впливати на державні справи, що стало ще однією фундаментальною ланкою в складному оформленні його верховної влади.

16 січня 27 р. до н.е. сенат надав йому почесне ім'я Август – Імператор Цезар Август. Наданий сенатом титул «імператор» (командувач), став довічним і позначав верховну владу, *що включала:*

- командування військами;
- право стягувати податки;
- право оголошувати війну й укладати мир;
- право керувати провінціями і здійснювати владу над громадянами аж до життя і смерті сенатора і вершника.

З цього моменту в Античності почався період римської монархії. Август взяв на себе справу примирення провінцій. З цією метою він був призначений на десять років правителем великих провінцій, включаючи Іспанію (крім її південної області, Бетіки), Галлію, Сирію та Єгипет.

Вільні вибори були відновлені. Магістрати під керівництвом сенату виконували свої звичайні функції. Проконсули, які отримували владу над провінціями терміном на один рік, більше не підпорядковувалися Августу. На монетах Октавіан Август був позначений як захисник волі римського народу. При цьому він зберіг контроль над усіма легіонами, за винятком тих, котрими командували проконсули Іллірії, Македонії та Африки. В 24 р. до н.е. постановою сенату Август був звільнений від законодавчих обмежень. В 19 р. до н.е. йому були надані знаки консульської влади і 12 лікторів, а також право сидіти між консулами.

Після смерті Лепіда Август став (12 р. до н.е.) великим понтифіком, тобто головою римського жрецтва. Під різними приводами Август наділявся надзвичайними повноваженнями. Тричі (у 19, 18 і 11 рр. до н.е.) він одноосібно признавчав попечителем законів, також отримав повноваження скликати сенат та визначати його діяльність. Для виконання різноманітних завдань Август створив у допомогу собі адміністративну машину, призначену для конкретних справ без чіткої внутрішньої координації. Він признавчав сенаторів з консульського або преторіанського середовища в якості своїх уповноважених (*легати Августа*) для управління своїми провінціями і командування легіонами (*за винятком Єгипту*).

Для контролю своїх фінансових інтересів у провінціях Август використовував приватних агентів (прокураторів), які відали його приватним майном, але також збирали податки і здійснювали виплати військовим частинам. Під управлінням Августа провінції приносили імперії значний прибуток. По-перше, провінції користалися миром, що встановився після громадянських воєн. По-друге, Август скасував існуючу раніше систему стягування податків у провінціях, встановивши фіксований рівень податків, що залежить від цензу населення та власності.

У своїй частині імперії він відібрав для управління найкращих людей та тримав їх під власним контролем. Август намагався реформувати релігійне, моральне та соціальне життя римського народу. Він відновлював занедбані храми, забуті ритуали, діяльність жрецтва й у цілому робив зусилля, щоб поживити старі релігійні традиції, перейняті патріотичним духом. У сфері моралі імператор намагався відновити священне ставлення до шлюбу і стимулювати народжуваність. З цією метою близько 18 р. до н.е. він провів два закони – *lex Julia de adulteris*, що визнавав подружню зраду злочином, і *lex Julia de maritandis ordinibus*, що передбачав покарання неодружених та бездітних громадян і заохочував батьків великих сімейств. Пізніше, за допомогою двох законів. Август упорядкував та обмежив звільнення рабів, намагаючись припинити поширення фальсифікації громадянства, які практикувалися серед вільновідпущеників.

Публій Елій Траян Адріан, більш відомий як **Адріан** (76-138 рр.) – римський імператор впродовж 117-138 рр.

Трибунську владу отримував 22 рази. Імператором був проголошений двічі: в 117 р. та в 135 р. Консулом був в 108, 118 і в 119 рр. Політика Адріана сильно відрізнялася від завойовницьких принципів. Передусім Адріан відмовився від Ассирії та Месопотамії, повернувши їх парфянам. Вірменія теж вийшла із складу провінцій і вважалася лише протекторатом Риму. Основну увагу новий імператор віддавав економічному розвитку провінцій. По всій країні будувалися театри, бібліотеки, міста прикрашалися безліччю статуй. У Римі був споруджений мавзолей Адріана та ін. Адріан високо цінував грецьку культуру, заохочуючи мистецтва, поезію та філософію. Імператор прикрасив Афіни багатьма будівлями, серед яких, храм Зевса Олімпійського.

Він також піклувався і про зміцнення південно-західних кордонів Німеччини та Британії, де спорудив так званий «*Адріанів вал*» (в 122 р.). В

Італії Адріан завершив осушення Фуцинського озера. Він створив спеціальний дорадчий орган при особі імператора. Італія була поділена на чотири частини з чотирма імператорськими консулами, на державні посади призначав лише римляни. Останнім великим заходом Адріана стала кодифікація римського права, проведена спільно з юристом Сальвієм Юліаном.

Ромул та Рем – легендарні брати-засновники Риму. За переказами, були дітьми весталки Реї Сильвії і бога Марса.

За Титом Лівієм, Ромул був першим царем Стародавнього Риму (753-716 рр. до н.е.). З ним пов'язують і перші реформи в державі. Поділивши весь народ на три частини, Ромул поставив над кожною з них найбільш видатних з людей. Потім, поділивши знову кожна з трьох частин на 10, він призначив і над ними ватажків, рівних між собою. Великі частини він назвав *трибами*, а менші – куріями. Курії Ромул розділив на декади. Ромул розділив землю Риму на 30 рівних *клерів*. Ромул відділив знатних за родом людей від бідних. Останніх він назвав плебеями, а перших – «батьками» (*їх нащадків стали називати патриціями*). На «батьків» було покладено керівництво Римом. Патриції мали бути жерцями, керувати та судити, разом з ним займатися державними справами.

Плебеїв Ромул вирішив звільнити від усього цього. Він призначив їм заняття землеробством, скотарством та ремеслами. Ромул вважав за доцільне доручити плебеїв патриціям, кожному з них надавши вибір, кому з народу він побажає стати патроном. Ромул назвав захист бідних патронатом.

Згодом Ромул заснував інституцію сенаторів, з якими мав намір керувати державою, набравши 100 осіб з патриціїв. Серед них він обрав одного, який мав керувати державою, коли сам він поведе військо за його межі.

Сервій Туллій – згідно з переказом, шостий з царів Стародавнього Риму, який правив впродовж 578-535 р. до н.е. Йому приписуються реформи державного устрою і велика будівнича діяльність.

Найважливіша з реформ – центуріатна реформа. За переказами, за Сервія Тулія було закінчено будівництво міської стіни Риму (*Сервієва міська стіна*). Таким чином, Рим став містом на семи пагорбах (Septimontium). Втім, археологічні розкопки показують, що міська стіна в Римі була побудована лише через 200 років у I-й половині IV ст. до н.е. Царю також приписують грошову реформу (він перший в Римі почав карбувати срібну монету). Усіма способами сприяв зростанню добробуту суспільства: за прикладом Солон в Афінах, Сервій Туллій викупляв незаможних з рабства і звільняв клієнтів від патрональної залежності – ця процедура мала назву *пехум*. Тому Сервія Туллія вважали «народним» царем – особливо його пам'ять шанували плебеї.

Спартак (близько 109-71 р. до н.е.) – гладіатор, вождь і лідер рабів під час Третьої Рабської війни, великого повстання рабів проти Римської республіки. Мало що відомо про Спартака за подіями війни, історичні відомості, що збереглися, іноді суперечливі за своєю структурою.

У 74-73 рр. до н.е. він разом із сімдесятьма гладіаторами утік зі школи гладіаторів і розташувався табором на горі Везувій. Впродовж наступних двох років з військом, що розрослося до 100 тисяч воїнів, Спартак пройшов всю

Італію від Альп до Мессінської протоки. 72 р. до н.е. у запеклих битвах він по черзі розбив кожного з трьох тодішніх консулів. Зрештою, був розбитий військами претора Марка Ліцинія Красса. За легендою, Спартак загинув з мечем в руці, спершу вбивши свого коня, щоб унеможливити втечу з поля бою.

Тиберій Клавдій Цезар Август Германік, уроджений **Тиберій Клавдій Друз**, з 4 по 41 рр. – **Тиберій Клавдій Нерон Германік**, іноді – **Клавдій I** (10 р. до н.е. – 54 р. н.е.) – римський імператор з династії Юліїв-Клавдіїв.

Клавдія ніхто і ніколи не готував до виконання ним обов'язків правителя. Однак він став імператором, який прийшов до влади випадково. Водночас, за час свого правління він повністю зосередив владу в своїх руках, виграв декілька військових кампаній, суттєво розширив кордони Римської імперії, і став другим, з часів Августа, правителем, якого після смерті було канонізовано.

Правління своє він розпочав зі страти заколотників, що безпосередньо брали участь у вбивстві Калігули. Після цього він наказав забути все, що було сказано і зроблено в дні перевороту, і сам неухильно дотримувався цього правила. Усі накази Калігули було скасовано, однак день свого приходу до влади Клавдій вважав днем загибелі свого попередника і святкування в цей день заборонив. У перші роки свого правління Клавдій організував імператорський секретаріат, в якому створив чотири колегії, на чолі яких поставив вірних йому вільновідпущеників. Це рішення дозволило Клавдію за короткий час укріпити свою владу, незважаючи на протидію senatorів, незадоволених таким станом речей. В руках відданих імператору людей опинилися фінанси, юриспруденція, законодавство та армія. Саме вони радили Клавдію тих чи інших людей на посади легатів легіонів, саме їм імператор був зобов'язаний ідеєю переможного Британського походу, який значно збільшив його популярність та закріпив його становище.

Оскільки, фактично, Клавдій прийшов до влади в обхід сенату, в перші роки свого правління він намагався створити видимість того, що головним керівним органом в державі є сенат, а він лише «перший серед рівних». Клавдій відмовився від усіх титулів і посад, окрім принцепса сенату і трибунської влади. Інші титули, в тому числі імператора та Батька Вітчизни, він приймав впродовж свого правління. В 47 р., разом з Луцієм Вітеллієм, імператор взяв на себе обов'язки цензора. Зі списку senatorів були викреслені ті, хто вже не відповідав сенатському цензу за статком. Були також переглянуті і списки верстви вершників. Замість виключених, Клавдій ввів до сенату представників італійського нобілітету, а також, вперше, представників галльських провінцій, які мали римське громадянство.

Для того, щоб мати у своєму розпорядженні відданих йому людей, Клавдій надав статусу патриціїв кільком римським фаміліям. Це викликало спротив сенату і в 48 р., Клавдію довелося різко зменшити владу senatorів. Сенат обмежили в прийнятті фінансових рішень і карбуванні грошей, передавши це до відповідної колегії.

З цього часу будь-які спроби senatorів протидіяти волі імператора жорстоко придушувалися, що призвело до чималих жертв серед нобілітету. За

правління Клавдія було страчено 35 senatorів і більш ніж 300 представників верстви верхівків.

Тиберій Семпроній Грах (162-133 рр. до н.е.) – давньоримський політичний діяч, старший брат Гая Граха.

Повернувшись до Риму, він домігся обрання в трибуни і запропонував закон (lex agraria), за яким визначалася вища норма володіння громадської землею – 500 югерів на людину, а якщо у власника були сини, то на частку кожного ще по 250 югерів – втім, не більше 1000 югерів на родину. Створені внаслідок цього відрізки земельних ділянок повинні були надійти в скарбницю для роздачі ділянками по 30 югерів безземельним громадянам на умовах спадкової оренди. Ділянки мали бути невідчужуваними. Утримувачі їх були зобов'язані обробляти та сплачувати в скарбницю помірний податок. Цей закон, що завдавав удару великому аристократичному землеволодінню викликав запеклу протидію з боку більшості сенатської аристократії.

Флавій Валерій Констанцій Хлор (250-306 рр.) – імператор у римській тетрархії впродовж 305-306 рр. В 305 р., після відходу Діоклетіана і Максиміана з престолу, він отримав сан «верховного» імператора Римської імперії, але вже у липні 306 р. помер в Британії, куди в супроводі сина Костянтина здійснив переможний похід проти племен Шотландії – піктів та скотів.

Став засновником династії, що правила імперією до смерті Юліана II Відступника в 363 р.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На які періоди прийнято поділяти історію Стародавнього Риму?
2. Як називали себе корінні жителі Стародавнього Риму?
3. Охарактеризуйте основні положення реформи Сервія Туллія.
4. Яку назву мав судовий процес за «Законами XII таблиць»?
5. Назвіть основні положення реформи братів Грахів.
6. Хто такі «колони» та в чому суть системи «колонату»?
7. За правління якого римського імператора почався поділ на Східну та Західну імперії?
8. Назвіть джерела римського права за часів республіканського періоду.
9. На які категорії ділилися речі за «Законами XII таблиць»?
10. Поясніть суть терміну «право народів».
11. Назвіть джерела римського права за часів імперії.
12. Назвіть основний спосіб захисту права власності у Стародавньому Римі.
13. Що таке «сільські» та «міські» сервітути?
14. Назвіть основні види контрактів, які використовувалися у Стародавньому Римі.
15. Що таке «емфітевзис»?

Література

1. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
2. Дождев Д.В. Римское частное право: учеб. для вузов / Д.В. Дождев. – М. : ИНФРА-М, Норма, 1996. – 704 с.
3. Ковалев С.И. История Рима / С.И. Ковалев. – СПб. : Полигон, 2003. – 864 с.
4. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.
5. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тема 10

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕОДАЛІЗМУ. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФРАНКІВ

План

- 10.1. Загальна характеристика епохи феодалізму
- 10.2. Державний та соціальний лад франків
- 10.3. Право Франкської держави. Салічна правда

10.1. Загальна характеристика епохи феодалізму

В середині першого тисячоліття людська цивілізація вступила у новий історичний період – **період Середніх віків**¹. Його початок прийнято пов'язувати з падінням Римської імперії. Кінець доби середньовіччя припадає на різні хронологічні періоди:

- XVI-XVIII ст. – для країн Заходу;
- друга половина XIX – початок XX ст. – для країн Сходу.

Основною рисою цього періоду став **феодалізм** – новий економічний, соціальний, політичний, правовий та культурний стан суспільства, який прийшов на зміну рабовласницькому ладу.

Сам термін «**феодалізм**» вперше з'явився у французькій літературі періоду буржуазної революції 1789-1794 рр. Він походить від французького *feodalite*, який пов'язаний із середньовічним німецьким визначенням *feodum*, тобто «майно» в розумінні земельне утримання. Саме право власності на землю визначало нову соціальну та класову структуру суспільства. Основними класами нової епохи стали феодали й селяни. Зрозуміло, що всі феодали, залежно від свого економічного та політичного значення, поділялися на соціальні «ранги». Як правило, на верхньому щаблі ієрархічної драбини перебував король, який був верховним власником усієї землі в королівстві та наділяв нею феодалів високого рангу. Від них отримували землю феодали нижчих рангів.

Поза цією феодальною ієрархією перебували селяни. Позбавлені власності, вони володіли певними засобами виробництва, працювали на землі феодала за що і віддавали йому частину прибутку, так звану **земельну ренту**. За часів середньовіччя між феодалами та селянами поступово склалися три форми земельної ренти. Вони, звісно, умовно відповідають трьом періодам розвитку

---

¹ **Середні віки (Середньовіччя)** – історичний період, що наступив після періоду Античності і передував Новому часу. Світова медієвістика вважає початком Середньовіччя крах Західної Римської імперії наприкінці V ст. (*вважається, що імперія припинила своє існування 4 вересня 476 р., коли Ромул Август відрікся від престолу*). Щодо закінчення Середньовіччя в істориків немає єдиної думки.

Пропонувалося вважати таким: написання «Комедії» Данте Аліг'єрі (1321 р.), падіння Константинополя (1453 р.), винахід друкарства (середина XV ст.), відкриття Америки (1492 р.), початок Реформації (1517 р.) або початок Англійської буржуазної революції (1640 р.). В останні роки медієвістика відносить закінчення періоду Середньовіччя до кінця XV – початку XVI ст. Однак будь-яка періодизація Середньовіччя має досить умовний характер

феодалних відносин – ранній, середній та пізній періоди. *Основні види мали наступний формат:*

- **вдобріткова рента** або **панщина** – селянин перебував під прямим наглядом та примусом з боку власника або його представника, він жив у безпосередній близькості від нього й відпрацьовував визначену кількість днів у тиждень на землі феодала;
- **продуктова рента** або **натуральна** – селянин самостійно розпоряджався своїм часом, вирощував врожай та розплачувався з феодалом певною кількістю продуктів;
- **грошова рента** або **грошовий податок** – взаємини між селянином та феодалом ґрунтувалися на договірній основі. При цьому селянин перетворювався у фактичного орендаря землі у власників, наймався до феодала за певну суму.

Таким чином, економічною основою феодалної держави стала власність на знаряддя і засоби виробництва та частково на селянина.

Основною характерною рисою правової системи цього історичного періоду стало намагання прикріпити до землі основного виробника – селянина. Він міг працювати визначену кількість днів на себе на ділянці, що виділяв йому феодал, інший час – мав працювати на землі господаря. Зрештою, становище селянства мало чим відрізнялося від положення рабів у рабовласницькій державі. Але певною характерною рисою стало те, що кріпаки не вважалися повною та безпосередньою власністю феодала. До певної міри селянин належав сам собі і з поступовим розвитком обміну та торгівлі з'являлося все більше можливостей для його звільнення з-під влади феодала.

Доба європейського феодалізму пройшла у своєму розвитку декілька основних періодів. Власне ці етапи і визначали тип феодалної державності.

Основні етапи розвитку феодалної держави:

- **ранньофеодална монархія** – характеризувалася тим, що органами, які направляли діяльність феодалного монарха були феодална курія та з'їзди великих феодалів;
- **станово-представницька монархія** – влада монарха обмежувалася станово-представницькими державними установами (парламент);
- **абсолютна монархія** – всі гілки влади повністю належали тільки феодалному монарху.

Слід відзначити, що виникнення ранньофеодалних держав, їх сутність та форми обумовлювалися двома шляхами виникнення феодалних відносин:

1. зародження та розвиток феодалізму на основі старих суспільно-економічних та політичних відносин колишніх рабовласницьких держав, які існували до цього вже тривалий час (*напр. Китай, Індія, Рим*);
2. виникнення феодалізму на основі родоплемінних відносин у різних народів (*слов'яни, араби, японці, франки, англосакси тощо*).

З держав Європи першим шляхом пішла Східна Римська імперія або Візантійська імперія, другим шляхом обрали держави франків та англосаксів.

Слід відзначити, для феодалізму періоду виникнення раннях держав на території Західної Європи *була притаманна певна несталість його рис:*

- для класової структури суспільства була характерна наявність поряд із феодалнозалежними селянами значної частини вільних селян-общинників та дрібних земельних власників;
- з феодалами, які займалися сільськогосподарським виробництвом поступово зливалася і військово-дружинна знать;
- експлуатація паралельно здійснювалася і у формі ренти, і формі стягування данини;
- завершення процесу становлення феодалних економічних відносин було тісно пов'язано із захопленням общинних земель феодалами.

Ці своєрідні перехідні риси раннього феодалізму знайшли свій відбиток у сутності й формах перших західноєвропейських держав.

10.2. Державний та соціальний лад франків

Виникнення держави у франків

Слід відзначити, що для римської провінції **Галлії**¹ V-те століття стало часом великих економічних та соціальних змін. На цій території автоматично відбулася криза, яка охопила всю Римську імперію. Метрополія фізично не могла захищати кордони своїх земель від вторгнень варварських племен, насамперед, **германців**². З цих племен найбільш сильними виявилися **салічні** або **приморські франки**³, які входили до союзу германських племен, що склався у III ст. на північно-східному кордоні Галії. Наприкінці V – на початку

---

¹ **Галлія** – область в Європі відома з часів Давнього Риму, одна з областей Римської імперії. Назва походить від римської назви кельтських племен галлів, які тривалий час боролися за свою свободу з Римом. Галлією називали землі, які входять до складу таких сучасних країн як Франція, Люксембург, Бельгія, Нідерланди та Швейцарія. Назва Галлія була поширена в Європі до кінця XVII ст. Цю назву можна зустріти на картах тих часів. З XVIII ст. Галлією інколи називають Францію, в першу чергу в історичній літературі і поезії. Велика кількість французів вважають себе нащадками галлів. Крім того в грецькій мові Франція продовжує називатись Галлією до сьогоднішнього дня.

² **Германці** – давні племена індоєвропейської мовної групи, що до I ст. до н.е. проживали між північним та Балтійським морем, Рейном, Дунаєм та Віслою, а також у Південній Скандинавії. Головні заняття – землеробство та скотарство. Жили родовим ладом, який у I ст. н.е. зазнав розпаду. Впродовж IV-VI ст. зіграли головну роль у так званому Великому переселенні народів, захопивши більшу частину Західної Римської імперії та створили низку королівств – вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів.

³ **Салічні франки** або **західні франки** – гілка франків, які жили з 420 р. самостійно в Токсандрії і пізніше в Турні. Вождь Фарамонд – фігура, можливо, фіктивна – перейшов зі своїми підданими Рейн у західному напрямку, закріпився там і відокремився таким чином від рейнських франків. Фарамонд вважається засновником династії Меровінгів, що повернулася в 509 р. в свої колишні землі і підкорила їх. В 486 р. держава салічних франків почала називатися Суассонським королівством, що свідчило про те, що король Хлодвіг I розширив свої володіння на південь, відвоювавши землі у римлян. Також він анексував різні дрібні держави і переміг франкських конкурентів

VI ст. франкські племена вони завоювали велику частину території, яка належала Римській імперії.

Соціальна диференціація, яка розпочалася у франків ще до вторгнення в Галлію, різко прискорилося в ході підкорення нових земель. Кожний новий військовий похід збільшував статки франкської військової знаті. Поступово вона почала «підніматися» над рядовими франками. Водночас, останні продовжували залишатися особисто вільними. Франки розселилися на нових територіях сільськими общинами – **марками**. Марка вважалася власником всієї землі громади та включала ліси, пустощі, луки та орні землі. Землі придатні для обробітку поділялися на менші на ділянки – **аллоди**. Останні досить швидкими темпами перейшли в спадкове користування окремих родин.

Місцеве галло-римське населення опинилося в залежному становищі, хоча за кількістю в декілька раз перевищувало завойовників. З іншого боку, своєрідна єдність економічних та соціально-політичних інтересів сприяла поступовому зближенню нової франкської та старої галло-римської знаті. Зрозуміло, що зберегти та утримати в своїх руках захоплену країну родоплемінна організація суспільства була вже не могла. Родоплемінний лад поступово змінювався новою організацією державної влади на чолі з військовим вождем-королем та особисто відданою йому дружиною.

Нова знать, король та його найближче оточення, фактично вирішували найважливіші питання життя країни, хоча ще продовжували зберігатися народні збори. Поступово розпочав процес оформлення нової «публічної влади», яка у своїх інтересах все більше віддалася від більшості населенням. Нова влада вже складалася не лише з озброєних людей, які належали до вільних рядових членів общини, а й поповнювалася представниками «державного» апарату управління.

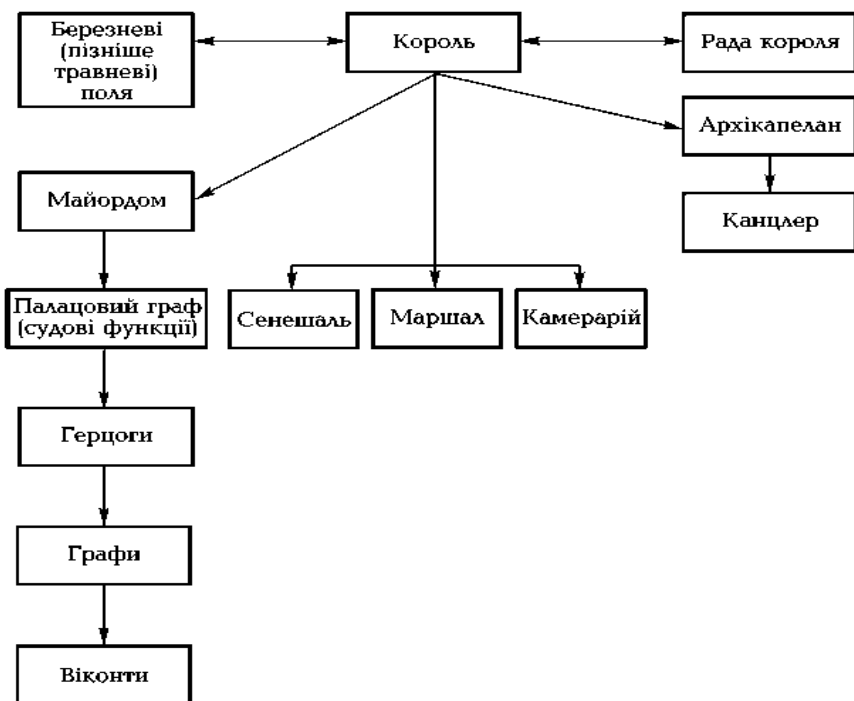
Посилення позицій влади було надзвичайно сильно пов'язано із запровадженням територіального поділу населення. Землі, заселені франками, почали поділятися на «**пагі**» (**округи**), яку у свою чергу складалися з дрібних одиниць – «**сотень**». Управління населенням, яке проживало на місцях, доручалося довіреним особам короля. На півдні Галлії, де автохтонне населення в кілька раз перевищувало нове, на початку зберігався колишній римський адміністративно-територіальний розподіл, але зміни відбулися і в цих регіонах. Призначення посадових осіб залежало від волі короля.

Виникнення ранньофеодальної держави у франків відбувалося досить динамічно і було пов'язано з ім'ям одного з військових вождів – **Хлодвіга** з роду Меровінгів. Тому перший із двох основних періодів у розвитку **Франкської держави**¹ отримав назву період **Меровінгів** (VI-VII ст.), а інший – період **Каролінгів** (VIII – перша половина IX ст.).

---

¹ **Франкська держава** – політичне утворення, яке існувало впродовж V-IX ст. в Західній Європі. Виникло внаслідок падіння Західної Римської імперії, в VIII-IX ст. було ядром імперії Каролінгів. Після смерті Карла Великого та розпаду імперії за Верденським договором в 843 р. Франкська держава була поділена на три частини, з яких у подальшому утворилися Франція, Німеччина та Італія.

Державний лад франків VI-IX ст.¹

Слід відзначити, що межа, яка розділяє вищезазначені хронологічні періоди, характеризується не лише зміною правлячої династії, коли на зміну Меровінгам до влади прийшли Каролінги. Другий період став початком нового етапу економічної, соціальної, політичної та правової перебудови всього франкського суспільства, у ході якого остаточно склалася феодальна держава з притаманними їй соціальними відносинами.

У процесі становлення та розвитку державних органів влади у франків можна виділити *три основні етапи*:

- перший був характерний для початкового етапу державотворення V-VII ст., коли органи плеємної демократії франків переходили в нові органи публічної державної влади;
- для другого етапу характерний розвиток органів вотчинного управління;
- третій був пов'язаний з поступовим перетворенням державної влади франкських монархів у «приватне» владарювання правителів-сеньйорів, що сприяло виникненню так званої **сеньйоріальної монархії**, яка

¹ Джерело: Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003.

остаточно оформилася на завершальному етапі розвитку Франкської держави упродовж VIII-IX ст.

Отже, процес завоювання Римської Галлії став потужним імпульсом для виникнення нових органів державної влади у франків, призначених для організації управління захопленими областями та їх безпосереднього захисту від зазіхань супротивників.

Хлодвіг став першим франкським королем, який затвердив своє виключне положення як одноосібного правителя. З простого воєначальника він перетворився у монарха.

Однією з найважливіших політичних акцій Хлодвіга, що зміцнили позиції Франкської держави за рахунок підтримки галло-римського населення, було прийняття християнства як державної релігії франків. З прийняттям християнства церква стала потужним чинником зміцнення королівської влади. Саме вона надала франкським королям певне виправдання їхнім війнам – своєрідне пастирське об'єднання у вірі всіх народів під правлінням єдиного короля як верховного світського і духовного глави своїх підлеглих. Соціально-економічні, релігійно-ідеологічні, етнічні та інші зміни в галльському суспільстві безпосередньо вплинули і на процеси складання та розвитку специфічних рис франкської монархії, що поглинула впродовж VIII-IX ст. більшість варварських об'єднань Західної Європи.

У V ст. значно зросла роль органів управління марками, тому що загальних племінних народних зборів у франків вже не існувало. Вони були замінені оглядом війська – спочатку в березні («березневі поля»), а з часом (за правління Каролінгів) у травні («травневі поля»)¹.

Король виступав, в першу чергу, як «охоронець миру», як виконавець судових рішень громади. Його слуги (графи, сацебарони) виконували в основному поліцейські та фіскальні функції. Королівські розпорядження стосувалися незначного кола державних справ – призову у військо, виклику до суду. Щоправда, з часом влада королів значно посилилася. Король мав право втручатися у внутрішні справи общини, у її поземельні відносини, дозволяв чужинцям селитися на общинній землі. Поступово влада франкських королів почала передаватися в спадщину. Водночас, король продовжував виступати, насамперед, військовим ватажком та воєначальником, головною турботою якого було підтримання порядку у королівстві та боротьба з місцевою знаттю.

Державний апарат, що поступово оформлювався ще не закріпив за собою чітко визначених функцій. Були відсутні розмежування посадових

---

¹ **Березневі поля** (Campus Martius) – так за Меровінгів у франків називалося загальне народне зібрання, що збиралося у березні і, за давньогерманським правом, мало у своїх руках всю державну владу. З розширенням Франкської держави збори, ще при Меровінгах, втратили більшу частину свого значення. За повідомленням Анналів Петау, Піпін Короткий в 755 р. переніс збори на місяць травень, тому вони отримали назву «травневого поля» (Campus Majus або Magiscampus). Перенесення було пов'язане з посиленням ролі кінноти в армії франків, оскільки коней було простіше годувати підніжним кормом в травні, а не у березні. За Карла Великого вони головним чином служили для оглядів і зборів до походів, але іноді і для підтвердження королівських указів

повноважень, співвідпорядкованість та організація діловодства. Державне управління зосереджувалося в руках королівських слуг та наближених до короля. *Серед них виокремлювалися:*

- **палацовий граф**, який виконував, в основному, судові функції, керував судовими поєдинками та спостерігав за виконанням винесених вироків;
- **референдарій** – хранитель та завідувач королівською документацією, оформляв акти, розпорядження короля тощо;
- **камерарій** – слідував за надходженнями в королівську скарбницю та за майном королівського палацу;
- **майордом** – головний управитель королівського палацу, а з часом і глава королівської адміністрації (*поступово влада майордома посилювалася, оскільки він де-факто завідував всіма справами, коли король перебував у військовому поході*).

З другої половини VII ст. почала складатися нова система політичного домінування та управління, свого роду «**демократія знаті**». Вона допускала особисту участь найзаможнішого класу феодалів в безпосередньому управлінні державою. Розширення участі знаті в управлінні та «сеньйоризація» державних посад, призвели з часом до втрати королівською владою відносної самостійності, яку вона мала раніше. Зрозуміло, що цей процес відбувся не зразу, а лише тоді, коли велике землеволодіння набуло значних розмірів. У цей час велику частку повноважень та функцій перебрала на себе Королівська рада, яка складалася з представників військової знаті та вищого духовенства. Без згоди Ради король не міг більше прийняти жодного серйозного рішення.

Феодалній аристократії поступово передавалися ключові позиції в управлінні не лише в центрі, але й на місцях. Паралельно з послабленням позицій королів, все більшої незалежності, адміністративних та судових функцій набували графи, герцоги, єпископи, абати, які вже тоді закріпили за собою статус великих землевласників. Згодом вони почали привласнювати у власну скарбницю податки, мита, судові штрафи та інші фінансові надходження.

На межі VI-VII ст. у Франкській державі почалося відокремлення трьох областей королівства: **Нейстрія**¹ (північний захід із центром у Парижі), **Австразія**² (північно-західна частина) та **Бургундія**³ (південний захід). Наприкінці VII ст. на півдні виокремилися **Аквітанія**⁴.

¹ **Нейстрія** – західна частина Франкської держави Меровінгів. Впродовж VI-VII ст. відокремилася в самостійне королівство.

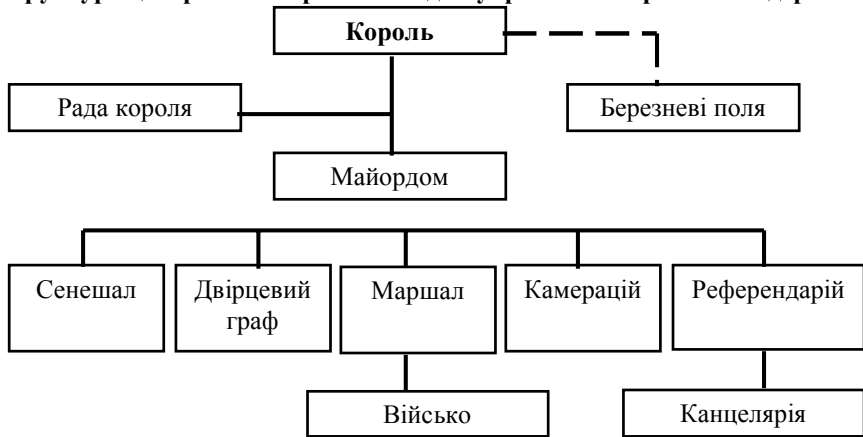
² **Австразія** – східна частина Франкської держави Меровінгів. Територіально займала басейни рік Маас та Мозель, а також землі на схід від Рейну. У VI-VII ст. періодично відокремлювалася в самостійне королівство, котрим управляли свої королі та майордоми. З 687 р. майордоми Австразії поширили свою владу на усе Франкське королівство.

³ **Бургундія** – королівство з центром у Ліоні в V-VI ст.

⁴ **Аквітанія** – історична область на південному заході Франції. Після падіння Римської імперії у V ст. підкорена франкськими королями, але не мала власних правителів, які

Області помітно різнилися складом населення, ступенем розвитку феодальних відносин та адміністративно-соціальним ладом. Все це викликало остаточне ослаблення королівської влади, яка наприкінці VII ст. фактично опинилася в руках майордомів. Останні з Меровінгів самоусунулися від влади, за що їх прозвали «ледачими королями».

Структура центральних органів влади і управління Франкської держави¹

У цих умовах необхідні були корінні та ефективні зміни, які б пов'язали нову соціальну структуру франкського суспільства з політично життєздатними державними інститутами. Це завдання здійснив **Карл Мартелл** – один із майордомів Австразії. Він реалізував так звану **бенефіціальну реформу**. Суть її полягала в тому, що від імені короля великі за розмірами земельні ділянки надавалися довічно в «благодення» на умовах виконання бенефіціарієм військової служби. В разі невиконання останнім цієї служби, земля відбиралася й передавалася іншому.

Певними наслідками реформи стали:

- зміна військової організації держави шляхом створення чисельного кінного війська – лицарства;
- між монархією й основною масою привілейованого та вільного населення встановився реальний феодальний політичний зв'язок, заснований на ієрархії земельної власності;
- син і спадкоємець Карла на посаді майордома – **Піпін Короткий** позбавив влади останнього з Меровінгів і в 751 р. на зборах військової та духовної знаті був проголошений новим королем франків.

проводили б достатньо незалежну політику. У VIII ст. Аквітанія була проголошена королівством під зверхністю Піпіна I.

¹ Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001.

Свого найвищого розквіту Франкська держава досягла за часів правління його сина **Карла Великого**. В результаті завойовницьких походів територія Франкського королівства значно розширилася. До її складу увійшли землі, які тепер складають Західну Німеччину, Північну Італію, Північну Іспанію та ін.

Своєрідним показником зростання величі та могутності Франкської держави стало проголошення в 800 р. Карла імператором. Відтепер він зосередив в своїх руках значну владу. Водночас, це не означало перетворення імператора в абсолютного монарха. Глава держави повинний був «ділити» свою владу зі знаттю, без згоди якої не приймалися важливі державні рішення. Найзаможніші та найвпливовіші світські і духовні феодалі увійшли до складу постійної ради, яка діяла при імператорі. Майже щорічно скликалися з'їзди усієї франкської феодалної знаті, так зване «Велике поле».

Відносно посилення центральної влади призвело до формування органів державного управління, *особливостями яких було:*

- виконання адміністративної та судової влади над населенням відповідних територій посадовими особами, що очолювали господарське управління володіннями феодалів. В такій нерозмежованості господарських та державних функцій управління знаходив свій вияв найважливіший принцип феодалної державності – політична влада була «атрибутом земельної власності»;
- винагорода земельними пожалуваннями за військову службу;
- право утримання на свою користь частини зборів з підзвітного населення;
- було відсутнє чітке та послідовне розмежування між окремими сферами державного управління. Посадові особи, як правило, отримували функції військові, фінансові, судові та ін. Лише в системі центрального управління намітилося певне розмежування в компетенція, але і тут спеціального відомчого апарату ще не було.

Серед інших заходів імператора, спрямованих на зміцнення Франкської імперії слід назвати наступні:

– для запобігання боротьбі за владу між нащадками, він не дозволяв дочкам вступати в законний шлюб;

– військову могутність імператор підвищив за допомогою упорядкування збору ополчення, а кордоні зміцнив військовою організацією марок під керівництвом **маркграфів**;

– він знищив небезпечну для короля владу народних герцогів;

– окремими округами управляли графи, які зосередили в своїх руках адміністративні, фінансові, військові та частково судові функції;

– двічі на рік – наприкінці весни або на початку літа та восени збиралися державні сейми. На весняному могли бути присутні всі вільні люди, на осінньому лише найважливіші «радники» монарха (*люди з придворного кола, вищої адміністрації та вищого духовенства*). На осінніх зборах обговорювалися різні питання державного управління та ухвалювалися відповідні рішення, які отримали форму **капітуляріїв**. На весняних зборах

капітулярії представлялися на схвалення присутніх. На них же імператор отримував звіти про управління, стан справ і потреби у тій чи іншій місцевості;

- імператор дбав і про розвиток сільського господарства. За наказом Карла осушувались болота, вирубувались ліси, будувались монастирі та міста, палаци і церкви (*напр., в Аахені, Ингельгеймі*). Розпочате 793 р. будівництво каналу між Редніцем та Альтмулем, яким мав з'єднати Рейн і Дунай, Північне і Чорне моря, залишилось незавершеним;

- сприяючи поширенню християнства, підтримуючи духовенство та віддаючи йому десятину прибутків, перебуваючи в граних відносинах з папою, Карл, однак зберігав за собою владу в церковному управлінні: він призначав єпископів та абатів, скликав духовні собори, ухвалював на сеймах рішення, які стосувалися церковних справ;

- імператор сам займався науками. Він наказав скласти граматику народної мови, в якій встановив франкські назви місяців. Особливо він піклувався про розбудову шкіл при церквах та монастирях. При своєму дворі він влаштував свого роду академію для освіти своїх дітей, а також придворних та їхніх синів;

- в 794 р. на місці термального курорту кельтів та римлян в Аахені Карл почав будівництво палацового комплексу, закінченого в 798 р. Перетворившись спочатку в зимову резиденцію Карла, Аахен поступово став постійним палацом імператора, а з 807 р. – постійною столицею імперії;

- Карл зміцнив деньє, яке стало важити 1,7 гр.

Водночас, єдність імперії Карла Великого була умовною, швидше в загальнополітичному розумінні. Реально ж вона розпадалася на різноманітні області, кожна з яких, як правило, зберігала економічні, адміністративні та політичні традиції. Зміцнілій політично та економічно феодалній знаті вже не потрібна була сильна єдина держава, лише церква найбільш послідовно відстоювала зберігання єдності імперії. Однак, після смерті імператора Карла Великого навіть вона не змогла зупинити процес розпаду однієї із наймогутніших європейських держав того часу.

Розпад держави франків

Після декількох років політичних суперечок сини Карла уклали в 843 р. **Верденський договір**¹. Кожний із братів отримав приблизно рівні частині колишньої *Франкської держави*:

- за Карлом були закріплені землі майбутньої Франції;
- Людовік отримав частини майбутньої Німеччини та Австрії;
- Лотар, який зберіг титул імператора, частини Німеччини, Італії та Провансу.

Останнім каролінгським королем був **Людовик V**, зі смертю якого в 987 р. каролінгська династія перервалася.

---

¹ **Верденський договір 843 р.** – домовленість про розділ імперії Карла I Великого між трьома синами Людовіка Благочесного: Лотарем I, Карлом Лисим та Людовіком II Німецьким. Після розподілу утворилось три держави: Середнє королівство (в 855 р. розпалося на три королівства – Лотарингію, Італію та Прованс, Західно-Франкське королівство (*орієнтовно кордони сучасної Франції*) та Східно-Франкське королівство (*орієнтовно кордони сучасної Німеччини*))

10.3. Право Франкської держави. Салічна правда

Перш ніж перейти до розгляду питання, пов'язаного із правовою системою Франкської держави, слід відзначити досить важливий момент. Для всіх західноєвропейських країн сам період Середньовіччя – це час утворення та розвитку не лише національних держав, а й основ їх національних правових систем. Початок цього правотворчого процесу слід шукати у періоді так званого раннього феодалізму, тобто в часи варварських королівств, в першу чергу германських. Регулювання суспільно-політичних відносин у германців відбувалося завдяки як королівському законодавству, так і нормами звичаєвого права. Звичаєве право германських держав було частково кодифікована та письмово зафіксовано – ці письмові пам'ятки з часом отримали назву «варварські правди».

Варварські правди

Не дивлячись на типову схожість, варварські правди германських народів мають певні відмінності у змісті своїх конкретних приписів та наявності тих або інших правових інститутів. Великого значення мало і королівське законодавство певного історичного часу. Жодна з відомих варварських правд не дійшла до сьогодення у своєму первісному вигляді, багато з них відомі зараз лише в різних історичних редакціях. Для більшості варварських правд час їх виникнення (*мова йде про початковий етап фіксування та офіційне визнання*) визначається досить умовно:

- Вестготська правда – кінець V ст.;
- Бургундська правда – кінець V – початок VI ст.;
- Салічна правда – кінець V – початок VI ст.;
- Аллеманська правда – VI-VIII ст.;
- Баварська правда – середина VIII ст.;
- Рипуарська правда – VI-VII ст.;
- Саксонська правда – VIII-X ст.

Водночас, слід зауважити, що варварські правди попри відмінності все ж мали і певні загальні риси:

- усі вони склалися під значним впливом державних інституцій та принципів римського права (*за виключенням більш ранніх – Вестготської і Бургундської*), про що переконливо свідчив їх запис на варварській латині;
- значне місце в тексті правд займали витяги або повні тексти із наявних королівських капитуляріїв та едиктів. У свою чергу, саме вони змінювали норми звичаєвого права, зафіксованого в інших розділах правд або санкціонували державне використання писаного права;
- правди не виключали застосування місцевим населенням, яке проживало на певній території варварських королівств, своїх законів. Відповідно незначне місце в правдах займало приватне право, яке регулювалося римським правом;
- їхній зміст обмежувався окремими звичаями в галузі земельних або сімейних відносин, присутні були і норми кримінального права;

- норми, як правило, мали **казуальний характер**¹ і лише в більш пізніх правдах вже з'явилися і розпорядження загального змісту, присвячені охороні привілеїв церкви або корони;
- оформлення записів звичаєвого права були пов'язані з ініціативою королівської влади;
- державну силу варварських правд підкреслювали спеціально видані укази, що супроводжували їх текст.

Салічна правда

Однією з найбільш ранніх, але водночас класичних варварських правд, є **Салічна правда**. Найбільш рання частина цієї правової пам'ятки датована 486-496 рр. Затверджена спадкоємцями Хлодвіга редакція тексту правди складалася з 65 глав-титулів, кожний із яких присвячувався певному правовому питанню. Пізніше, залишаючись головним правовим зводом франків, Салічна правда неодноразово доповнювалася та розширювалася. З часом виникли редакції, названі **Емендате** (VI–VII ст.) та **Герольдія** (за часів Карла Великого). Салічна правда незначною мірою зазнала впливу римського права. Більше того, вона зберегла навіть окремі залишки язичницьких часів та родових звичаїв германців (*напр., велика кількість судово-правових процедур були нерозривні із символічними діями, позбавленими реального змісту, але важливими для суспільного визнання тих або інших фактів. Зокрема, заява про прагнення укласти повторний шлюб супроводжувалася зважуванням монет; передача майна – особливим розкиданням гілок рослин та звернення до родичів; практикувалися також кидання «жмені землі» та перестрибуванням через тин*). Суспільні відносини часів оформлення Салічної правди «поєднували» в собі два абсолютно різні уклади. *Перший* – архаїчний, общинно-родовий з соціальною рівністю та родовим колективізмом. *Другий* – визначений ранньою державністю із закріпленням соціальної нерівності в залежності від відносин із владою.

Феодална ієрархія за Салічною Правдою²

Посади	Розмір штрафів
Палацовий слуга, конюх	35
Римлянин, зобов'язаний сплачувати податі	63
Римлянин-землевласник	100
Вільний селянин	200
Сацебарон, дякон, римлянин-королівський співтрапезник	300
Граф, священник	600
Єпископ	900

¹ **Казуальний характер** – пов'язаний із застосуванням правових норм до конкретних випадків.

² Розмір штрафів визначено у франкських золотих солідах. Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001

Регулювання побуту Салічною правдою

Право Салічної правди було зорієнтовано на общинний побут у тому розумінні, що визначало загальну організацію порядку життя, сімейних та майнових взаємин. При цьому, характерною рисою було те, що общинні зв'язки франків вже мали вже «подвійний характер»: в одних правовідносинах переважали старі родової, в інших домінували сусідські общини.

Поселення в общині залежало від згоди всіх інших повноправних общинників (*але воно вже було можливо, тобто община не замикалася родинними зв'язками*). За корінним мешканцем поселення – **вілли** зберігалось право заперечувати проти нового поселення – і ця вимога повинна була задовольнятися в правовому порядку. Правда визнавала термін давності такого поселення *«якщо впродовж 12 місяців не буде подано жодного протесту, він міг залишитися недоторканим, як і інші сусіди»*.

Земля перебувала в індивідуальному володінні певної родини. Надані родині земельні ділянки, як орного поля, так і луків, вважалися «огороженим місцем». Будь-яке зазіхання на чуже поле чи луку визнавалися протиправними. Ліси й деякі інші угіддя розглядалися лише як спільна власність общини, і їх використання регламентувалося колективним інтересом.

Спадкове володіння поступово сформувало особливий інститут – **аллод**, під яким розуміли суто сімейне право користування огороженими ділянками й майном, яке належало сім'ї. Право користування успадковувалося з перевагою нащадків чоловічої статі (*у VI ст. у франків право успадкування отримали і дочки, а також брати й сестри померлого, в разі відсутності синів*).

Салічна правда не передбачала жодних угод, пов'язаних з аллодом. Рухоме майно також розглядалося як сімейне: розпорядитися ним у випадку смерті кого-небудь на користь третьої особи могли лише через складну процедуру **аффатомії** за участю общинного зібрання та відстрочуванням передачі на рік.

Общинні традиції зберігали свою силу і в сімейних відносинах. Шлюб укладався з обов'язкової згоди батьків, зберігаючи риси давнього викупу нареченої у роду. Викрадення нареченої, укладання шлюбу насильницьким шляхом зобов'язувало повернути наречену й сплатити значний штраф родині «за образу», практично рівний викупу за вбивство. Схожий за розміром штраф сплачувався й тоді, коли шлюб укладався без згоди родичів, але за згодою нареченої. Родина чоловіка зберігала символічне право на його вдову у випадку смерті чоловіка: стороння людина, яка виявила бажання укласти з нею новий шлюб, повинна було сплатити особливий умовний викуп – **рейнус**. У інших відношеннях у германських народів жінка знаходилася в більш вигідному становищі, ніж у романських: вона мала особисте майно, отримане перед весіллям, користувалася особливим правовим заступництвом у зв'язку із зазіханнями на її честь або безпеку.

Правове становище франків

Салічна правда фіксувала і поступове проникнення державного укладу в общинний побут франків. Правда виділяла як привілейовані верстви, так і неповноправні. Так, слуги і дружинники – **антрустіони** (*нова знать*), які

знаходились в особливій довірі короля, мали привілей особливої охорони свого життя, честі та тілесної недоторканності. Більш високим ступенем захисту, ніж рядові франки, користувалися і римляни – королівські співтрапезники.

Галло-римське населення, жодним чином не пов'язане з королівською службою і новою соціальною ієрархією, вважалось таким, що знаходилося нижче вільних франків. У самому низу умовної соціальної драбини знаходилися раби: вони прирівнювалися до майна у випадку нанесення їм ушкоджень або їх вбивства, шлюби з рабами або рабнями були або карними, або вели до втрати власного соціального статусу. Незаконне звільнення на волю чужого раба розглядалася нарівні з нанесенням збитку чужому володінню і каралася штрафом.

До рабів прирівнювалися і **літи** – напіввільне населення. Стосовно охорони їх життя та безпеки, то літи майже не відрізнялися від рабів (*неправомірне відпущення їх на волю вважалася злочином*). Взагалі злочини, вчинені рабами та літами каралися набагато суворіше ніж за ті ж злочини, але здійснені вільними (*до рабі та літів застосовувалися катування під час розслідування*).

Слід відзначити, що соціальна градація, лише у випадку з невільним населенням, була взаємопов'язана з майновим становищем. Відмінності у статусі вільних залежали виключно від їх розташування у військово-службовій ієрархії й особистої близькості до влади.

Злочини та система покарання за «Салічною правдою»

Як більшість інших варварських правд, Салічна правда була, насамперед, збіркою кримінальних покарань. *Саме покарання за варварським правом переслідувало подвійну мету:*

- спокутувати провину злочинця з метою задовольнити родичів потерпілого (*щоб уберегти від нескінченної кровної помсти або самосуду*);
- оберігати дотримання «королівського миру», тобто встановленого та визнаного владою суспільного порядку.

Тому головним видом покарання був **викуп** (*визначений як судовий штраф*). Цей викуп був більший або менший за розміром залежно від суспільного значення скоєного злочину: його характер та наслідки. Особливий зміст полягав у призначенні викупу за вбивство – **вергельд**. Вергельд сплачувався вже не самому потерпілому, а його дітям та родичам, а у випадку відсутності таких, частина відходила до королівської скарбниці. До виплати вергельду міг бути примушений тільки повноправний вільний франк. Стосовно залежної категорії населення (*ті ж раби та літи*) застосовувалися інші види покарань, а саме страта, кастрація, биття батогами та катування. Але якщо вільний франк був настільки бідний, що не міг заплатити присудженого йому штрафу (*а родичі не ручалися за нього і не допомагали у виплаті*), то і він присуджувався на страту.

Можливі відносини з державною владою ще не були об'єктом безпосередньої кримінально-правової охорони. Салічна правда практично не фіксувала такого роду злочинів. Найбільш важким зі злочинів вважався розбійний напад банди на будинок, в результаті якого було спричинено

вбивство, – він карався найбільшим штрафом у 1 800 золотих солідів (*один золотий солід – ціна невеликого стада корів*). При цьому штраф зменшувався в залежності від соціального та правового статусу потерпілого.

Другим «у ієрархії штрафів» злочином було вбивство. Штрафи за нього різнилися в залежності від статусу вбитого або від інших обставин. Такими обставинами вважалися факти, які демонстрували в очах франкського суспільства особливу тяжкість скоєного та бажання приховати злочин (*кинути труп у криницю та ін.*) або нечесність наміру (*вбивство жінки чи дитини*). У таких випадках вергельд потроювався залежно від статусу потерпілого. Обтяжувальною обставиною вважалося й колективне убивство – «юрбою». Карався й замах на вбивство, яке не було здійснено.

До числа злочинів, в яких об'єктом злочинного зазіхання була особистість вільного франка, відносилися членопошкодження, побиття, образа – усі вони залежно від наслідків спричиняли до виплати штрафу. Передбачалося, що особливо образливими були такі дії, у яких ставилося під сумнів чесне ім'я вільного серед громади (*звичайна образа каралася штрафом у 3 соліда, але звинувачення франка в дезертирстві або жінки в непристойній поведінці, які не були доведені, «вартувало» в десять разів дорожче*).

Серед майнових злочинів основне місце займала крадіжка. Штрафи за такі види правопорушень прямо залежали від значимості та вартості майна, яке було вкрадене. При цьому враховувалися і інші фактори (*напр., із закритого або відкритого помешкання було вкрадено, із зломом або без, у змові або індивідуально та ін.*). Всі ці обставини визначали потенційний злий намір або його відсутність. Спеціальні штрафи призначалися за грабунок – несподіваний напад і відбирання майна. Грабунок вдома дорівнювався за штрафом до вбивства. Нарівні з пограбуванням переслідувався і підпал, на тому ж рівні перебувало і конокрадіство (як особливо небезпечний для військового ополчення злочин).

Злочином вважалося і незаконне вторгнення в чуже «огорожене місце» або будинок, знаходження на чужому лузі або полі. Доконаний злочин (*переховування вкраденого в себе дома*) потроював вартість штрафу. Крім цього, в усіх випадках приписувалося відшкодовувати вартість вкраденого або ушкодженого майна.

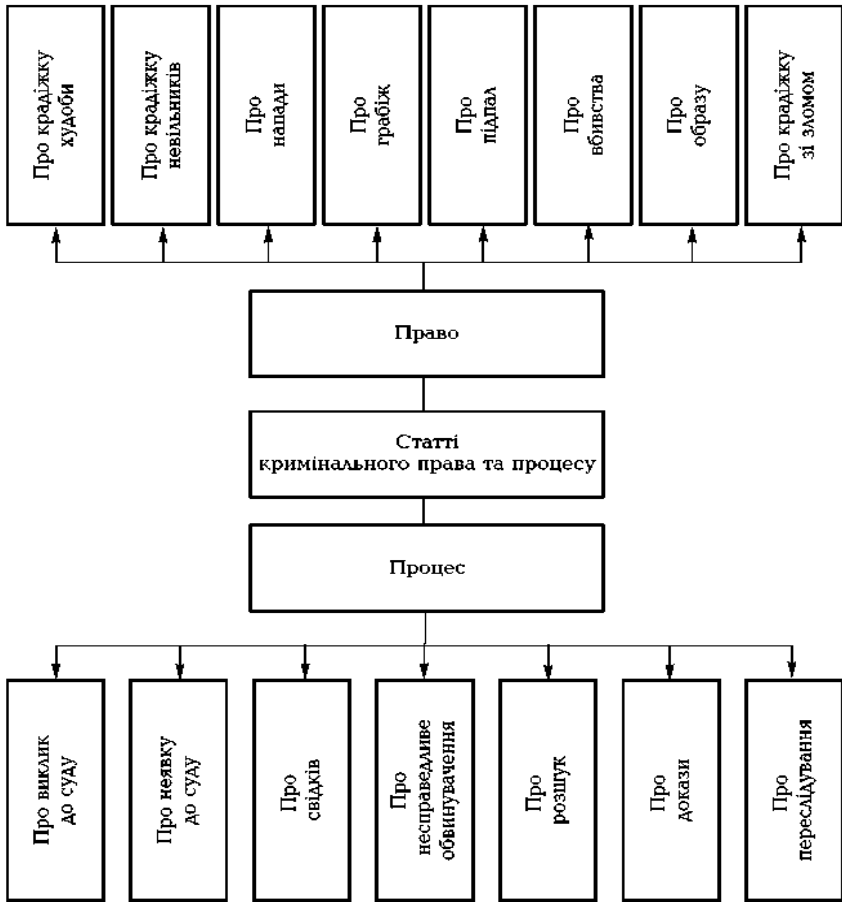
Таким чином, Салічна правда передбачала одночасно цивільну, майнову та кримінальну відповідальність. Особливій кваліфікації піддавалася крадіжка чужих рабів і навіть їхнє переманювання.

Своєрідною рисою Салічної правди була присутність покарань за злочини проти моральності франкського суспільства. Не лише звалтування, але й звичайний перелюб «за обопільною згодою» каралися значними штрафами, які за «вартістю» дорівнювалися штрафам за вбивство римлянина або конокрадіство. Навіть співжиття з рабинею каралось сплатою штрафу її господарю. Крім того, вступ у шлюб із рабом або рабинею призводив до втрати волі. Невільних за такі злочини, крім незначних штрафів, кастрували.

Окреме місце у Салічній правді займали злочини проти правосуддя. Такий вид злочинів розглядався як своєрідне зазіхання на основи общинного

життя. Незаслужене обвинувачення перед королівським судом, особливо у важких злочинах, каралося нарівні з замахом на життя. Правопорушенням вважалося і підбурювання до здійснення злочину, підкуп інших для вчинення ними правопорушень. Каралося також нехтування правосуддям: нез'явлення за викликом позивача та жалесвідчення. У переслідуванні подібних злочинів, і особливо в мірі покарання, з очевидністю виявилися прагнення закону захистити не лише реальні інтереси франків, але й особливі цінності общинної етики.

Кримінальне право та процес за «Салічною правдою»¹

¹ Джерело: Шостенко І. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

Судовий процес

Варварські правди, так само як і королівське законодавство, існували в тісному взаємозв'язку з традиційною судовою організацією. Судові установи практично збігалися з органами обчинного самоврядування, а в процесі розвитку державних інституцій суд поступово ставав домінуючою функцією територіальних народних зборів.

Судові збори франків були двох типів:

- окружні, під головуванням старійшини – **тунгіна**, з часом його місце зайняв королівський граф;
- сотенні, які очолювали **центенарії** або сотники.

На судових зборах могли бути присутніми усі вільні повноправні обчинники. Більше того присутність на зборах вважалася певним обов'язком для франків (*якщо франк не з'являвся на такі збори без поважної причини, йому загрожував штраф*). Безпосередньо суддями були не члени зборів, а особливі знавці права – **рахінбурги**. Їх вирок ухвалювався або не ухвалювався присутніми. Окружні збори скликалися періодично – раз на шість тижнів, сотенні – за особливим спеціальним скликанням. На них розбиралися різні за значимістю справи: в окружних – найбільш важливі (*про свободу, про злочини, пов'язані із смертю, проти королівської влади або королівських людей тощо*); на сотенних – про рухоме майно, про борги, про штрафи. За часів правління Карла Великого окружні збори стали збиратися тричі на рік, а основними стали сотенні, які вже перебували під контролем графів і склалися зі **скабнів** – частини вільних обчинників.

Судді-рахінбурги брали на себе перед кожним процесом зобов'язання дотримуватись доказів і «проголошувати право». Позивач мав право вимагати від судів висловити рішення (тобто розглянути справу). За відмову від цього рахінбургів, за Салічною правдою, приписувалося штрафувати. Процес у всіх справах був позовним, порушення скарги або обвинувачення було приватною ініціативою обчинника. Виклик до суду обов'язково відбувався при свідках. За відмову від явки загрожував штраф. Явка в суд позивача й відповідача, обвинувача й обвинувачуваного повинна була бути особистою, суть скарги або обвинувачення формулював сам позивач. Після заперечень відповідача відбувався сам суд. *Судовий розгляд проходив дві стадії:*

- на початку рахінбурги проголошували звичаї (право) до справи;
- потім виносили судження (вирок, рішення), яке зборами підтверджувалося криком.

Судження (вирок) можна було оскаржувати, але негайно.

Наявність або відсутність реальних доказів істотно впливала на хід розгляду справи. Передбачалися безумовні докази, що не підлягали запереченню (*напр., королівська грамота у земельних суперечках*). Злодію, схопленому під час вчинення правопорушення, прив'язували вкрадене на спину і таким чином доставляли на суд. Лише в 560 р. злочинцям, схопленим на місці скоєння злочину, стали надавати слово в суді, до того їх карали на смерть (*якщо мова йшла про важкі дії*) без заперечень.

Були також передбачені і умовно-об'єктивні докази: жереб або присяга. За жеребом визначалися ті, хто підлягали покаранню у випадку масових злочинів (*якщо когось убили під час бійки, бунту тощо*). За Салічною правдою колективне зобов'язання обмежувалося «юрбою» до 7 чоловік, провина інших мала бути доведена конкретно. Присягою можна було підтвердити або спростувати різні, але не дуже значні обвинувачення. Найкращим виходом вважалося спільне соприсяжництво родичів або общинників у «*добрій славі й імені*» обвинуваченого.

У справах проти залежних верст населення докази вичерпувалися свідченнями під тортурами. Одним із найпоширеніших доказів був божий суд – у вигляді ордалій. За відсутністю реальних доказів для з'ясування правоти того або іншого учасника правопорушення піддавали випробуванню вогнем, водою та ін. *Салічні франки, як втім і всі германці, застосовували ордалії декількох видів:*

- «**казанок**» – випробуваний мав вийняти камінь або каблучку з киплячого казана. Від іспиту можна було і відкупитися за 1/5 призначеного штрафу;
- «**вогнем**» – сунути руку у вогонь, пройти по вогню, узяти кусок заліза в руки, для жінок – пройти в одній сорочці крізь вогнище. За характером ран судили про стан «провини»;
- «**холодною водою**» – випробуваного опускали на мотузці в чан або ріку, якщо тонув – винуватий;
- «**хрестом**» – витягнути руку на богослужінні, якщо, стомившись, опустив – виходить, Бог не побажав укріпити сили;
- «**хлібом і сиром**» – устромляли викритому в рот ячмінний хліб із сиром, якщо давився – винуватий.

Останні два види випробувань застосовувалися в обвинуваченнях проти духовних осіб, особливо монахинь.

Характерним зверненням до божого суду був і **судовий посидинок**¹, проте Салічна правда його не згадує. Важливе місце в судовому процесі займали показання свідків. Свідки, у свою чергу, поділялися на випадкових, тобто судових і свідків факту. Свідчення вважалися громадським обов'язком. За лжесвідчення, за уникнення участі в судочинстві, на свідків могли бути накладені штрафи. У випадку ж навмисної відмови від свідчень, крім штрафу, свідок оголошувався поза законом.

Виконання судового рішення було справою позивача. У випадку відмови винуватого добровільно виконати ухвалене судом рішення, можна було звернутися за допомогою до короля. Крайнім засобом примусу було позбавлення винуватого «королівського заступництва»: тоді кожному, хто давав засудженому помешкання і їжу, загрожували великі штрафи. Рішення з майнових справ (*вилучення речі тощо*) здійснювалися графами, які також несли особисту відповідальність за справедливість виконання.

---

¹ **Судовий посидинок** – спосіб вирішення суперечок шляхом озброєної боротьби сторін, що застосовувався в середньовічному судовому процесі. Регламентований Бургундською і Ріпурзькою правдами.

До кінця правління Каролінгської династії «варварські правди» поступово вийшли з правового використання. Їх замінило розгалужене королівське законодавство, орієнтоване на державний суд. Водночас, окремі правові основи «варварських правд» були збережені та закладені в основу пізнішого французького права та інших європейських держав (*напр., усунення жінок від спадкування*).

Хронологічна таблиця

242 р.	Перший напад франків на Римську імперію.
286-287 рр.	Імператор Максиміан із перемінним успіхом воював із франками, алеманнами, бургундцями на Рейні та узбережжі Північного моря.
297 р.	Заселення Батавії салічними франками.
341-342 рр.	Август Костянтин I Великий переміг франків на Рейні.
358 р.	Франки визнали зверхність Риму.
409 р.	Утворення Бургундського королівства зі столицею в Ліоні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії. Бургундське королівство порушило зв'язок імперії з Північною Галлією, тому територія Західної Римської імперії фактично обмежилася лише Італією. Бургунди, подібно до інших варварів, відібрали землі в римській знаті й розподілили їх поміж собою. Однак знать отримала меншу частку землі, ніж в інших королівствах. Більшість землі перейшла у власність рядових воїнів, які перетворилися на дрібних землевласників.
412 р.	Утворення Вестготського королівства. Вестготи осіли у Південно-Західній Галії, в районі Тулузи, що стала столицею їх держави. Воїни та знать отримала землі в результаті конфіскацій у місцевого населення. Вестготи відразу приступили для налагодження власного господарства. Активно використовували римське право.
419-429 рр.	Роки правління Фаромонда (Фарамод, Фарамон, Фарамунд) міфічного предка Меровінгів. Згідно «Книги історії франків», він був сином Маркомира та батьком Хлодіона. Тривалий час саме його вважали першим королем династії Меровінгів. Згодом його життя було визнано легендарним.
427(429)- 447 рр.	Правління Хлодіона Довговолового. Підкорив усю територію сучасної Бельгії та дійшов до Соми.
429 р.	Утворення Вандальського королівства в Африці на чолі з королем Гензирихом. Вони встановили жорстокий режим стосовно місцевого римського населення (грабунки та конфіскації майна, перетворення жителів у рабів).
435 р.	Римська імперія змушена була визнати офіційно

- 447-
456(458) pp.
451 p. Вандальське королівство як союзника імперії. Формально вандали зобов'язувалися вносити щорічну подать і захищати інтереси імператора, але в житті не робили цього (Африканські провінції для імператора була втрачені). Правління Меровея, який дав своє ім'я династії Меровінгів.
- 456(458)-
481(482,
484) pp.
457 p.
481-511 pp.
486 p. У битві на Каталаунських полях брали участь франки на чолі з Меровеєм.
Правління Хільдерика.
- 493 p. Виникнення королівства в Турні на чолі з Хільдериком.
Правління Хлодвіга I Великого.
При Суассоні Хлодвіг I здобув перемогу над Сиагрієм, останнім римським намісником у Галлії, встановивши контроль над межиріччям Сомми та Сени.
- 497(498) p.
506 p. Заснування Остготського королівства на чолі з Теодоріхом.
Держава Теодоріха була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Теодоріх налагоджував зв'язки з іншими германськими вождями і підпорядковував їх своїй владі. Хоча він намагався примирити римлян та готів, обидві сторони були невдоволені. Готи вважали, що він зрадив старі звичаї, а для римлян він залишався варваром. Після смерті Теодоріха, його держава припинила існування.
Хлодвіг I прийняв хрещення.
Початок середньовічної рецепції римського права у Франції.
Видання королем вестготів Аларіхом II закону Бrevіарію Аларіха або римського права вестготів (*Breviarium Alaricianum, Breviarium Alarici, Lex Romana Visigothorum*). Це було спрощене та популяризоване римське право – так зване римське вульгарне право.
- 508 p. Хлодвіг I отримав звання консула від імператора Візантії Анастасія I. Париж став столицею Франкського королівства.
- 510 p. Хлодвіг I Великий став одноосібним правителем Франкського королівства.
Видання збірки звичаєвого права франків «Салічної правди».
- 511 p. Після смерті Хлодвіга I території його королівства були розділені між чотирма синами. Теодоріх правив у Реймсі, Хлодомир – в Орлеані, Хільдеберт I – в Парижі, Хлотар I – в Суассоні.
- 532 p. До Франкської держави були приєднані племена тюрінгів.
- 534 p. До Франкської держави були приєднані племена бургундів.
- 534-679 pp. У Франкській державі почали карбувати соліди та трієнси.

- Близько 560 р. До Франкської держави були приєднані племена фризів.
 561 р. Франкська держава була розділена між синами Хлотаря.
 613 р. Хлотар II був визнаний королем усіх франків.
 614 р. Хлотар II проголосив Едикт Хлотаря II (Паризький едикт). Положення документа були спрямовані на забезпечення правосуддя та припинення корупції в державі. Надав низку привілеїв великим та дрібним феодалам: графи (королівські управителі на місцях) повинні були призначатися лише з числа місцевих землевласників, їм надавалися значні податкові пільги.
- 639 р. Смерть Дагоберта I Великого – останнього реально правлячого короля династії Меровінга.
- 654 р. Видання Вестготської правди.
- 662 р. Черговий територіальний поділ Франкської держави.
- 687 р. Перемога Піпіна Геристальського майордома Австразії (початок доби «правління» Піпінідів).
- 714 р. У Франкській державі почалася феодална усобиця.
- 715-741 рр. Правління майордома об'єднаного Франкського королівства Карла Мартелла.
- 718 р. У битві при Суассоні Карл розгромив своїх супротивників. Початок правління династії Каролінгів.
- 719 р. Карл Мартелл спустошив землі Західної Фризії.
- 732 р. Війська Карла Мартелла при Пуатьє розбивають арабів (вважається, що саме після цієї перемоги Карл одержав прізвисько «Мартелл» – Молот).
- 734 р. Карл Мартелл воював проти Східної Фризії.
- 744 р. Під впливом церкви у Франкській державі були заборонені розлучення.
- 755 р. На зміну денарію Меровінгів та фризькому пфенігу прийшов денарій Каролінгів.
- 768-814 рр. Правління Карла Великого. Період його правління історики називають «Каролінгським Відродженням».
- 773-774 рр. Карл Великий розбив лангобардів та був коронований
- 787-796 рр. Франки завоювали території сучасних Австрії та Угорщини.
- 787 р. Карл Великий видав указ, який передбачав заснування при монастирях шкіл.
- 789 р. Карл Великий видав указ про обов'язкову освіту усього вільного чоловічого населення (залишився невиконаним).
- 795 р. Створення у Франкській державі Іспанської марки на північному сході Піренейського півострова.
- 800 р. У Римі папа Лев III коронував Карла Великого як римського імператора.
- 814 р. Смерть Карла Великого.
- 843 р. Верденський договір розділив імперію Карла Великого на три частини.

- 877 р. Видання володарем Західно-Франкського королівства Карлом II Лисим Керсійського капітулярію. Одним із найважливіших положень документу було встановлення спадковості посади графа. Капітулярій офіційно визнав спадковість графської посади, закріпивши її за найбільшими землевласниками кожного окремого графства.
- 987 р. Помер останній король франків Людовік V.

Персоналії

Карл Мартелл (близько 688-741 рр.) – фактичний правитель Франкської держави, за останніх Меровінгів.

Конфіскувавши частину церковних земель та роздавши їх у бенефіції, сприяв укріпленню держави. В 732 р. при Пуатьє розбив арабів та зупинив їх просування в Західну Європу.

Карл I Великий (747-814 рр.) – король франків у 768-814 рр., король Ломбардії з 774 р., імператор Заходу у 800-814 рр., представник династії Каролінгів.

На престол його коронував 25 грудня 800 р. римський папа Лев III. Прізвище «Великий» здобув ще за життя. Карл I вшановується як засновник двох держав – Німеччини та Франції. Період правління Карла Великого серед істориків культури отримав назву Каролінзького Відродження. Карлів авторитет сягав далеко за межі його держави.

Його владу успадкував єдиний син Людовик Благочестивий (778-840 рр.). В січні 814 р. імператор помер. Його поховали у збудованій ним же палацовій церкві Ахену. За наполяганням Фрідріха I Барбаросси антипапа Пасхалій III канонізував Карла Великого.

Людовік V Ледачий (966/967-987 рр.) – король Західно-Франкської держави, правив в 986-987 рр.

Останній представник династії Каролінгів. Володіння короля були незначними: він володів лише Ланом та його околицями. Про Людовіка хроніки відзначають, що він «нічого не зробив», за що і отримав своє прізвисько – «Ледачий». Втім, цю фразу можна розуміти і як «нічого не встиг зробити» за своє коротке правління.

Людовик, поза сумнівом, намагався відновити контроль над двома містами, Реймсом і Ланом, змусивши підкорятися єпископів цих міст. Ледве отримавши владу, він розпочав війну проти архієпископа Реймса, потім помирився з ним, відвів війська і прибув в Санліс, у володіння Гуго Капета. Очевидно, герцог Гуго Капет спробував відновити згоду між королем і архієпископом Реймса, який приїхав в Компьен на королівську асамблею. Коли усі зібралися на асамблею, Людовик V під час полювання спіткнувся і впав. Від сильного струсу у нього почалася сильна кровотеча та жар. 22 травня 987 р. він помер. Раптову смерть приписували отруєнню. Людовик не мав дітей і престол перейшов до нової династії Капетингів.

Піпін Короткий III (714-768 рр.) – майордом франків у 741-751 рр., згодом король франків з 751 р.

Перший король з династії Каролінгів. За час свого правління особливу увагу звертав на церковні справи: збирав собори, видавав капітулярії у церковних справах. Піпін розповсюдив церковні реформи, запроваджені Карломаном, на усе Франкське королівство і ввів принцип десятини, тобто виплати кожним жителем королівства десятої частини своїх прибутків на користь церкви.

Він продовжив почату Карлом Мартеллом роздачу військовим людям землі церковних установ. За церквою залишалося лише верховне право власності та на її користь йшла певна частина доходів із землі.

Встановив королівську монополію на карбування срібних денгів. Провів реорганізацію центрального управління.

Хлодвіг I або **Клодвіг I** (біля 466 – 511 рр.) – король салічних франків у 481-511 рр.

Син короля Хільдеріка I з роду Меровінгів. Хлодвіг вступив на трон після смерті батька у 15-му віці. Проводив активну завойовницьку політику, значно розширивши територію свого королівства.

В 498 р. першим з франкських королів прийняв християнську віру. Вважається засновником Франкського королівства. За його правління була складена і записана «Салічна правда», один із перших варварських законодавчих кодексів.

Після смерті Хлодвіга королівство було поділено на чотири частини між його синами. Початок правління Хлодвіга I вважається початком першого «меровінзького» періоду історії Франкської держави – з кінця V до кінця VII ст.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть ознаки феодалізму.
2. Дайте періодизацію розвитку Франкської держави. Що зумовило її занепад і розпад?
3. Які види повинностей виконувалися населенням на користь феодала?
4. Які держави називають «дофеодальними» ?
5. На яких територіях сформувалася Франкська держава?
6. Яка відмінність між салічними та ріпуарськими франками?
7. До яких королівських династій належали Хлодвіг I та Піпін Короткий?
8. Хто з франкських володарів був ініціатором проведення бенефіціальної реформи?
9. За що Карл отримав прізвисько Мартелл (Молот)?
10. Що розуміють під поняттям «Каролінгське відродження»?
11. Який договір підсумував існування єдиної імперії франків?
12. Що означає термін «вергельд»?
13. Які види ордалії застосовували салічні франки?
14. Поясніть суть поняття «судовий поєдинок»
15. Що означає термін «аффатомія»?

Література

1. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
2. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
4. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права : учеб. : в 2 т. / О.А. Омельченко. – М. : ТОН-Остожье, 2000 – Т. 1. – 2000. – 528 с.
5. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

Тема 11

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФЕОДАЛЬНОЇ ФРАНЦІЇ

План

- 11.1. Утворення феодальної Франції. Реформи Людовіка IX
- 11.2. Формування станово-представницької монархії
- 11.3. Абсолютна монархія у Франції
- 11.4. Правова система феодальної Франції

11.1. Утворення феодальної Франції. Реформи Людовіка IX

Говорячи про утворення феодальної Франції, слід відзначити, що воно було прямим наслідком становлення феодальних взаємин у імперії франків, поділ якої зафіксував Верденський договір 843 р., укладеним онуками Карла Великого. За договором **Карл Лисий**, якого вважають першим французьким королем, отримав землі на захід від р. Рейн (*самоназва Франція утвердилася у Х ст.*). Водночас, необхідно наголосити, що Франція була єдиним королівством суто номінально, оскільки територіальний розпад, який розпочався ще у Франкській імперії тривав. На початок XI ст. французька держава представляла собою своєрідний конгломерат численних сеньйорій, різних за величиною та з досить строкатим етнічним складом населення (*кельти, баски, нормандці та ін.*). Внаслідок територіальної роздробленості французька державна влада також де-факто була розділена між королем та багатьма заможними феодалами.

На подальших етапах історичного розвитку французького середньовічного суспільства класова та внутрішньокласова боротьба, а також політичні форми, в яких вона реалізовувалася, набували досить яскравих та типових рис. Французький феодалізм взагалі демонструє класичні зразки того, як зміни в економічній та політичній структурі суспільства призводять до неминучої та в цілому закономірної зміни форм організації держави. Саму історію Франції доби середньовіччя *можна умовно поділити на наступні періоди:*

- період сеньйоріальної монархія, який відповідає IX-XIII ст.;
- доба станово-представницької монархії, яка була представлена впродовж XIV-XV ст.;
- французька абсолютистська монархія припала на XVI- XVIII ст.

Зрештою, тривала криза французької феодальної системи призвела в 1789 р. до буржуазної революції, результатом якої стало знищення абсолютизму і перехід держави на новий етап державно-політичного та правового розвитку.

Формування правових основ станового устрою французького феодалізму

Відзначимо, що впродовж IX-XI ст. феодальні відносини у Франції продовжували розвиватися, більше того, незабаром саме вони стали поступово домінуючими. З утвердженням монопольних прав феодалів на землю поступово практично зникло вільне селянське дрібне землеволодіння. Одночасно в умовах панування натурального типу господарства тривало і постійне дроблення

великих сеньйорій та виникнення нових маєтків. Ці незворотні процеси, зрештою, остаточно підірвали територіальну та політичну єдність країни і спровокували її фактичний розпад.

Зміцнення позицій правлячого прошарку феодалів безпосередньо було пов'язане з розвитком феодальної власності на землю і становленням надзвичайно складної системи васальних відносин. Заможні феодальні родини не прагнули зберегти свої землі у безпосередній власності та користуванні, оскільки їх політичне значення та вага у суспільстві визначалися не стільки розміром земельних ділянок, скільки кількістю залежних васалів.

Тому абсолютно доцільною та виваженою вважалася практика, за якої феодал утримував у своєму особистому розпорядженні лише певну частину землі, яка і становили його родовий маєток із замком. Вся інша його земля передавалася у управління підлеглим васалам.

Хоча відносини між сеньйором та васалом ґрунтувалися на договірній основі, сторони при цьому не мали рівного правового становища. Сам «васальний договір» містив елементи соціально-політичної ієрархії та залежності, оскільки утримувач **феоду (ф'єфу)** зобов'язувався особисто визнавати верховенство сеньйора (сюзерена). Велике економічне та й політичне значення такого роду «васальних договорів» було причиною того, що вони укладалися публічно і з обов'язковим дотриманням урочистого і ретельно продуманого ритуалу-обряду. Головним елементом в такому ритуалі було офіційне введення васала у володіння землею (**інвеститура**) та його клятва на вірність своєму сеньйору (**оммаж**).

Крім того, «васальні договори» чітко фіксували обов'язки сторін. Так, сеньйор крім надання феоду зобов'язувався забезпечувати захист свого васала та наданої йому землі. Безпосереднім обов'язком васала була, в першу, чергу військова служба сеньйору. У XI ст. строк такої військової служби визначувався до сорока днів на рік. Васал також мав брати участь в судових та інших зборах феодалів під головуванням свого сеньйора. Так само чітко фіксувалися і грошові виплати васала:

- викуп сеньйора з полону;
- подарунки у разі посвячення в лицарський сан його старшого сина;
- заміжжя старшої дочки сеньйора.

На початку «васальні договори» укладалися на строк життя сторін, тобто мали суто персональний характер. Згодом обов'язки, пов'язані з договором, почали передаватися у спадщину. Відповідно у разі сплати сеньйору встановленої винагороди (**рельєфу**) до спадкоємця переходило і земельне володіння, яке перетворювалося на спадкове утримання.

Таким чином, вже у XI ст. ф'єф або спадковий родовий маєток, утвердився як основна форма поземельної власності.

«Васальні договори» передбачали і інші відносини між сеньйором та васалом. Зокрема, якщо васал порушував клятву вірності і не виконував своїх прямих обов'язків, він мав повернути феодалу законному верховному власнику. Але суто правовий механізм розв'язання такого роду спорів між сторонами у суді сеньйора, як правило, був малоефективним. Досить часто великі васали, які

утримували власну військову силу, просто не підкорювалися вироку суду. Це, у свою чергу, призводило до нескінченних феодальних суперечок та війн. В цілому на XII ст. внаслідок гострої внутрішньокласової боротьби відбулося певне розширення прав васалів на землю і частково обмежений строк їх перебування на військовій службі.

На XI ст. у зв'язку з міцніючою феодалізацією і послідовним регулярним роздаванням землі виникла надзвичайно складна структура самого класу феодалів. Він став складатися не лише з сеньйорів та васалів, а й додатково з підвасалів різних ступенів (**ар'єр-васали**). Так, на найнижчій феодальній сходинці перебували дрібні лицарі (**шевальє**), які взагалі не мали своїх васалів та були «сеньйорами» тільки стосовно підлеглих їм селян. На верхній сходинці феодальної ієрархії знаходився король, але велика кількість заможних феодалів – **герцоги** та **графи** – вважали себе безпосередньо рівними королю (**пері**). Вони досить часто взагалі не визнавали стосовно короля своїх васальних обов'язків.

Слабкість королівської влади у IX-XI ст. виявлялася, насамперед, у ситуаціях, коли за його покликом на військову службу з'являлися лише безпосередні васали з королівського домену, тобто із земельних володінь короля, розмір яких був відносно невеликий. Основна маса феодалів не бажала підпорядковуватися королю, втім, як і іншим заможним феодалам, оскільки діяв середньовічний принцип «**васал мого васала – не мій васал**».

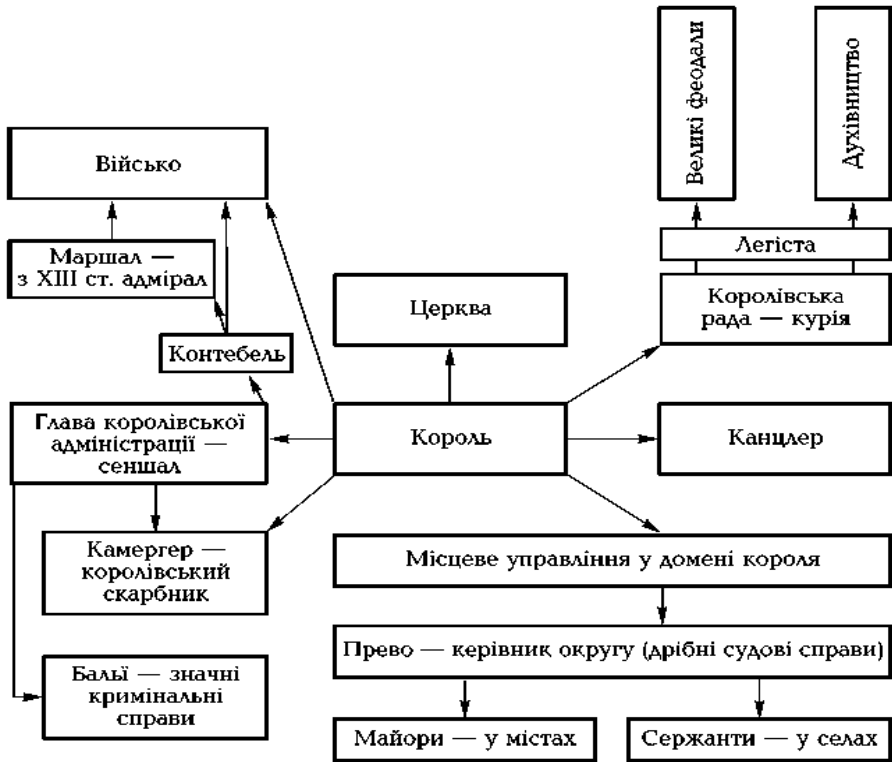
З середини XII ст. у зв'язку з економічним зростанням міст, які були союзниками центральної королівської влади, відносини всередині класу феодалів зазнали певних змін. Французькі королі розпочали політику, спрямовану на визнання васальної залежності і клятви вірності від усіх феодалів в країні. Сам процес під час якого відбулося перетворення ар'єр-васалів на безпосередніх васалів короля отримав назву **іммедіатизації**. Саме з XII ст. практично припинився і процес дроблення земельних володінь. Більшість феодальних маєтків остаточно стали родовими. Можливість набуття феодальних привілеїв та пільг була суттєво обмежена. Склалася ситуація, коли лише центральна королівська влада продовжувала надавати ділянки, захоплені під час феодальних воєн з непокірними васалами. В цей же час більш чіткою стала і феодальна ієрархічна «драбина», зокрема, спадкового характеру набувають титули та ранги.

Таким чином, на початок XIII ст. склалися всі передумови для виникнення «замкненого» стану дворянства.

Інший шлях формування заможного класу впродовж IX-XIII ст. був пов'язаний з поступовим розвитком церковного землеволодіння, яке швидко зростало завдяки даруванням з боку французького короля та інших заможних світських феодалів. Зважаючи на те, що католицька церква вимагала від своїх священнослужителів безшлюбності, їх правовий статус не передавався у спадок. Досить звичним явищем стало поповнення лав духовенства за рахунок світських феодалів. В межах французької церковної структури, з часом так само склалася своя складна ієрархія, причому користування церковним майном пов'язувалося саме з посадою, яку обіймала та чи інша духовна особа.

Зрозуміло, що між світськими та духовними феодалами, а також між заможними землевласниками різних рангів і ступенів існували великі протиріччя, які часто завершувалися збройними сутичками. Але, *попри внутрішні суперечки та конфлікти, французька феодална верхівка як єдиний соціально-політичний прошарок активно та узгоджено протистояла селянському та міському населенню країни.*

Державний уклад Франції періоду ранньофеодальної держави (домен короля)¹

Паралельно з формуванням панівної феодалної верхівки Франції, активно йшов процес і формування залежного стану. Упродовж IX-XI ст. остаточно оформився клас залежних селян. До нього увійшли численні категорії сільського населення, відомі ще часів імперії франків. Переважна більшість сільського населення (*за винятком селян церковних земель Нормандії та Пікардії*) перетворилися на **сервів**. Їх правовий статус як особисто залежних

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

певною мірою був успадкований з часів рабовласницьких відносин. Серви розглядалися як невід’ємна складова земельного наділу. Існував навіть вираз «*право, яке я маю на мого серва, – це право мого феода*».

Становище сервів:

- вони мали сплачували податок **шеваж**;
- мали сплачувати щорічний податок;
- мали відробляти панщину, яка становила три дні на тиждень;
- серв не мав права вільно одружуватися, лише за згоди свого господаря;
- серв не міг стати священнослужителем;
- серв не міг бути свідком в судовому процесі;
- серва не мав права брати участь в судовому посідинку та ін.

Попри практичну відсутність прав, слід зауважити, що особиста залежність сервів не перетворювала їх на кріпосних. Обсяг їх повинностей визначався правовими звичаями. Більше того, серв міг продати свій наділ або самовільно залишити сеньйора (у Франції не практикувалося загальнодержавного розшуку селян-втікачів).

*Другу залежну групу селян складали **вілани**:*

- вони вважалися особисто вільними утримувачами землі, яка безпосередньо була власністю феодала;
- вілани були зобов’язані сплачували сеньйору **талью**, розмір якої визначався звичаєм;
- до XII ст. вілани були зобов’язані сплачували на користь феодала і шеваж, проте він більше розглядався як акт шанування сеньйора, а не як вияв особистої залежності;
- для одруження вілани мали отримати у сеньйора дозвіл або **формар’яж** (з XII ст. частина віланів звільнилася від цього зобов’язання, сплачуючи сеньйору одноразовий викуп).

Приблизно в цей же час селяни почали викупувати накладений на них обов’язок виплачувати сеньйору спеціальний «податок» (**менморт**) при отриманні ними земельних ділянок у спадщину. Додатково всі без виключення селяни були зобов’язані дотримуватися монопольного права феодалів на **баналітет**. Він передбачав випікання хлібу лише в пекарнях сеньйора, чавити виноград в його виноробні та ін. Звільнитися від баналітету селянин міг, лише віддавши сеньйору частину своєї продукції. Баналітет належав до числа найбільш обтяжливих для селян повинностей. До речі, найбільше розповсюдження баналітет отримав саме у Франції.

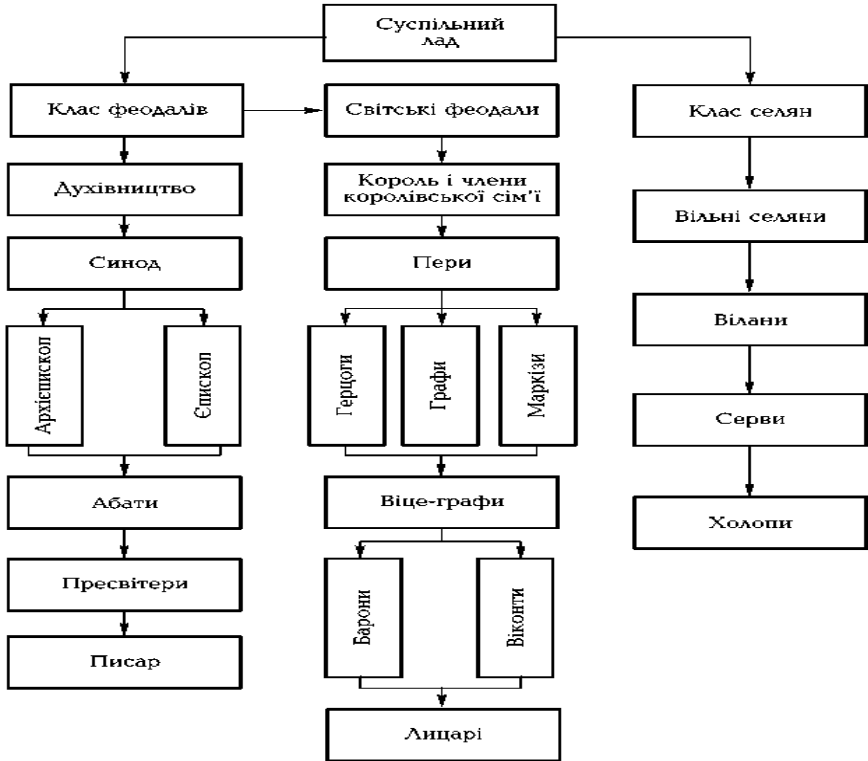
Додатково сеньйор зберігав стосовно залежних від нього селян «право першої ночі».

Впродовж XI-XII ст. у зв’язку з активним зростанням міст, різко збільшив свою чисельність і новий прошарок французького феодального суспільства, який мав особливий правовий статус, – міське населення. На початку правове становище міщан мало чим відрізнялося від становища інших залежних верств суспільства. Але вже з XII ст. по всій території Франції активізувався рух городян, спрямованих за звільнення міст від влади сеньйорів та за

впровадження міського самоврядування. Слід відзначити, що королівська влада, яка не допускала автономності міст у своєму домені (в 1137 р. був придушений рух міщан в Орлеані), активно підтримувала міста, що виступали за звільнення від влади сеньйорів. Зрештою, міста завдяки збройній боротьбі або шляхом грошового викупу все ж змогли добитися надання їм спеціальних хартій вольностей.

Водночас, зауважимо, що правовий статус міщан не був однаковим, він був пов'язаний з кожною конкретною міською асоціацією. Його не могли отримати дворяни, священники та серви (якщо серв постійно проживав в місті, він зрештою отримував волю). Навіть якщо місто залишалося під безпосереднім контролем короля чи окремого феодала, обов'язки городян стосовно верховної влади були чітко визначені. Так, примусові роботи та баналітет були скасовані, визначалися фіксовані ставки судового мита, штрафи та ін. Із розвитком товарно-грошових відносин, поступово життя французьких міста набувало станово-корпоративного характеру, що виявилось в утворенні цехів та гільдій.

Суспільний лад ранньофеодальної держави у Франції¹

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

Виникнення і розвиток сеньйоріальної монархії

Отже, упродовж IX–XII ст. в умовах політичної децентралізації, яка спровокувала глибоку територіальну роздробленість Франції, верховна королівська влада фактично втратила своє значення. Французький монарх розглядався заможними феодалами лише «перший серед рівних» (*primus inter pares*). Більше того, влада короля поширювалася практично лише на територію його власного домену, але і там доводилося боротися з непокірними васалами. Поза межами домену французького монарха влада належала великим землевласникам (*герцогам Бургундії і Нормандії¹, графам Фландрії², Тулузи³, Шампань⁴ та ін.*). Така форма феодальної держави, побудована за принципом сюзеренітету-васалітету, називається **сеньйоріальна монархія**. При такій формі політична влада розділена між королем і феодалами, пов'язаними між собою сеньйоріально-васальними відносинами. Фактично влада набула приватноправового характеру.

Таким чином формування сеньйоріальної монархії на практиці спровокувало остаточний занепад центральної управлінської влади, послаблення внутрішніх економічних, соціальних та ін. відносин, ослаблення зовнішньополітичного становища країни. На цьому історичному етапі розвитку французького середньовічного суспільства саме ця форма держави найточніше відображала існуючу соціально-політичну реальність. В умовах економічної та політичної децентралізації окремі місцеві феодали набагато ефективніше виконували державні функції, ніж це робила центральна королівська влада.

Водночас, сеньйоріальну монархію в жодному випадку не можна розглядати лише як вияв політичного регресу. Вона була безпосереднім наслідком відносин, пов'язаних з натуральним господарством та феодальною власністю на землю, у рамках якої був присутній економічний розвиток, хоча і доволі повільний. З іншого боку, політична роздробленість країни не могла зупинити поступового розвитку французького суспільства. *Впродовж XII-*

¹ Нормандія – історична область на півночі Франції, переважно на півострові Нормандія. У першій половині X ст. захоплена бойовими дружинами норманів, які дали їй своє ім'я. В 911 р. Нормандія одержала статус герцогства у складі Західно-Франкського королівства. З другої половини XI ст. – герцогство перебувало під владою англійських королів. Відвоювана Францією впродовж 1202-1204 рр. та увійшла до складу володінь французьких королів як окрема провінція.

² Фландрія – графство, більша частина землі якого належить до теперішньої Бельгії. У XV ст. перебувало у складі герцогства Бургундського, згодом – частина Габсбурзьких Нідерландів. Як політичне утворення офіційно припинила існування із захопленням французами Австрійських Нідерландів в 1795 р.

³ Тулуза – середньовічне графство в Південній Франції, що розташовувалося на території сучасних регіонів Лангедок – Руссільон і Південь – Піреней. Столицею графства було місто Тулуза. В 1271 р. графство перейшло до французької корони.

⁴ Шампань – історична область на північному сході Франції. У джерелах вперше зустрічається як найменування графства, що утворилося у II-й половині IX – II-й половині X ст. В 1284 р. (остаточно в 1361 р.) Шампань була приєднана до королівського домену. У XIV ст. під час Столітньої війни Шампань – один з головних театрів військових дій. На частину території в 1358 р. поширилося селянське повстання – Жакерія. З розділом в 1790 р. територій Франції на департаменти провінція Шампань перестала існувати.

*XIII ст. з повільним визріванням нових економічних потреб, які були пов'язані з розвитком міст та товарно-грошовим господарством, політична децентралізація поступово припинилася. З часом вона змінилася іншою тенденцією – посилення верховної королівської влади. Так, у XIII ст. після реформ короля **Людвіка IX Святого**, центр політичного управління країною змістився до рук короля, який вже реально почав виступати союзником усіх феодалів у країні.*

У IX-X ст. у Франції, коли влада короля була особливо слабкою, він фактично обирався найбільш заможними світськими та духовними феодалами, хоча і з дотриманням династичного принципу престолонаслідування. В 987 р. з обранням королем **Гуго Капета** з політичної арени остаточно відійшла династія Каролінгів. За правління перших **Капетингів**¹ виборність короля збереглася, але майбутній спадкоємець правлячого монарха обирався ще за життя останнього. У XII ст. у Франції остаточно затвердився порядок престолонаслідування. На початку державні функції короля були значно обмеженими його ж феодалами, хоча формально у нього залишалися певні традиційні привілеї. Монарх був воєначальником французького війська, мав право ухвалювати закони та здійснювати правосуддя. Але вже за перших Капетингів королівське законодавство у вигляді прийняття капітуляріїв практично припинилося. Інші повноваження монарха також існували лише теоретично. Головними обов'язками короля вважалися захист королівства та церкви, а також підтримання внутрішнього миру в країні, але на практиці він не мав реальної влади для їх виконання. Більше того, навіть судову владу французький монарх мав лише в межах свого домену.

З XII ст. становище французького монарха поступово змінювалося. Була знов відновлена практика видання королем законодавчих актів – **настанов**, хоча на це була потрібна згода заможних феодалів, які входили до **Великої ради**². У XIII ст. остаточно затвердився принцип, який передбачав, що

---

¹ Капетинги – династія французьких королів, представники якої правили у 987-1328 рр. В історії Франції – третя за рахунком династія після Меровінгів і Каролінгів. Першим королем династії був паризький граф Гуго Капет. Останнім представником прямої гілки Капетингів на французькому троні став Карл IV. Потім до влади прийшла династія Валуа, яка була молодшою гілкою Капетингів

² Велика королівська рада – один із центральних органів влади у середньовічних монархіях Європи, що являв собою збори представників вищої аристократії й духовенства, які скликав король для вирішення найважливіших питань державного управління. Велика рада у більшості країн була попередницею парламенту, однак мала, в основному, лише дорадчі функції. Цей орган представляв інтереси панівних соціальних прошарків і забезпечував королю підтримку політичної еліти країни. На ранніх етапах розвитку цієї інституції Велика рада була розширеним варіантом королівської курії (*Curia regis*) та для її найменування середньовічні хроністи також застосовували назву курія чи генеральна курія. Головними характеристиками, що відрізняли Велику раду від королівської курії у вузькому сенсі (королівського двору), є її представницький склад (вся вища аристократія держави), епізодичність скликання, нечіткість і дорадчий характер функцій й особлива сфера компетенції, що включала найбільш важливі державні питання.

королівський акт, якому присягнули васали, обов'язковий до виконання і для відсутніх феодалів. Була суттєво розширена сфера судової юрисдикції монарха.

Центральна королівська адміністрація

Говорячи про особливості французької центральної королівської адміністрації, слід зважати, що в умовах тривалої феодальної роздробленості та ослаблення королівської влади ці органи управління практично не були чітко оформлені та диференційовані. Сама палацово-вотчинна система поєднувалася з управлінням, заснованим на васальних взаєминах. Від доби Каролінгів у Франції зберігся королівський двір, який складався із заможних феодалів та палацових слуг (**міністеріалів**). Головна роль у центральній адміністрації до кінця XII ст. належала **сенешалю**. *На нього були покладені наступні управлінські функції:*

- він був управляючим королівського двору;
- безпосередньо командував збройними силами;
- мав право підписувати державні документи.

Посада сенешаля, як правило, перебувала в руках однієї з найбільш заможних феодальних родин Франції. З часом сенешаль набув такої ваги, що за короля **Філіппа II Августа** в 1191 р. було прийнято рішення надалі на цю посаду взагалі нікого не обирати. У справах «військового міністерства» за сенешалем йшов **конетабль** – голова королівської кінноти, помічником якого був **маршал**, а з XIII ст. – **королівський адмірал**.

Королівський скарбник, якому допомагав камергер, відповідав за державні архіви та королівську скарбницю, але у XIII ст. його функції були істотно зменшені, оскільки скарбниця була передана лицарському ордену **тамплієрів**¹. Королівською канцелярією завідував **канцлер**, який мав право редагувати королівські акти, надавав їх на підпис монарху, а потім скріплював королівською печаткою. Вплив канцлера на важливі державні справи був значний, тому з посиленням влади короля у XIII ст. ця посада до 1315 р. не замінювалася.

Міністеріали спочатку були вихідцями з середовища світських феодалів королівського домену та священнослужителів. У XIII ст. з активізацією розвитку міського самоуправління до органів центрального управління почали активно залучати і представників міст, дрібних та середніх феодалів (**лицарі короля**), а також юристів (**легістів**).

---

¹ Бідні Брати-Воїни Христа та Соломонового Храму, більше відомі як лицарський орден тамплієрів один з найвідоміших християнських військових орденів. Орден засновано після Першого Хрестового походу (1096 р.) для забезпечення безпеки великої кількості палігримів з Європи, які йшли до Єрусалиму після його завоювання. Тамплієри в незвичний для того часу спосіб поєднували чернецтво з військовою справою, і були першими воїнами-монахами в Західному світі. Члени цього ордену відігравали провідну роль в багатьох битвах Хрестових походів, а його фінансова інфраструктура вперше містила елементи, які нині використовуються в банківській справі. Кількість членів ордену та його вплив поширювався по всій Європі, аж до часів французького короля Філіппа IV, за наказом якого багатьох членів ордену було закатовано та спалено за обвинуваченням у ересі. Під тиском короля папа Климент V розпустив орден в 1312 р.

Розвиток феодальних відносин отримав свій вияв і у зборах королівських васалів – **курії короля**, виникнення якої припало на добу правління династії Каролінгів. За перших Капетингів королівська курія не мала практичного значення, оскільки найзаможніші феодали перестали з'являтися на її засідання. Спочатку в ній брали участь лише безпосередні васали короля, з якими він обговорював питання політичного, фінансового та судового характеру. Французькі монархи зверталися до курії за порадами для вирішення питань, пов'язаних з війною та миром, про хрестові походи, про відносини з римським престолом, про одруження тощо. На схвалення також курії подавалися законодавчі акти короля. З XIII ст. на засідання королівської курії для вирішення складних правових питань почали запрошувати легістів.

Місцеве управління

Слід зазначити, що органи місцевого королівського управління створювалися лише в домені короля. У великих сеньйоріях діяла своя власна система місцевого управління. Королівські чиновники на місцях виконували досить велику кількість функцій, серед них адміністративні, військові, судові та фінансові. Поступово сфера дії місцевого управління розширювалася із збільшення королівського домену та прислання до володінь заможних феодалів. З другої половини XI ст. в королівському домені була запроваджена нова посада – **прево**. Їх призначали у спеціальні округи **превотства**. У сільських місцевостях помічником прево був **сержант**, у містах йому допомагали **майори**.

У функціональні обов'язки прево входили:

- він займався збором податків до королівської скарбниці;
- мав займатися комплектацією феодального ополчення;
- вирішував питання адміністративного управління;
- вирішував судові справи, щоправда з кінця XII ст. складні правопорушення були вилучені з його юрисдикції.

З кінця XII ст. у Франції поступово оформлюються більші адміністративно-територіальні одиниці – **бальяжі**. Їх кордони не були чітко зафіксовані, але, як правило, вони об'єднували кілька превотств. Слід відзначити, що із збільшенням території королівського домену, зростала і кількість бальяжів. Очолювали ці адміністративно-територіальні одиниці спеціальні чиновники короля **балії**, створені на зразок англійських бейліфів. Як правило, балії набиралися із середовища незаможних феодалів.

Основними функціями баліїв були:

- контроль над діяльністю прево, який безпосередньо перебував під його владою;
- відслідковував виконання королівських законів та наказів;
- у межах певного бальяжу організовував ополчення.

Досить часто французькі монархи, приєднуючи до королівського домену землі великих сеньйорій, не знищували сформованої на місцях адміністративно-територіальної структури, а призначали спеціального чиновника, який був вихідцем із середовища місцевих феодалів – сенешаля.

Функції сенешалів в основному збігалися з функціональними обов'язками балії. Зазвичай, **сенешальства** створювалися на прикордонних територіях Франції і були більш незалежними від центральної королівської влади.

У XIII ст. балії та сенешалі виконували наступні функції:

- вершили правосуддя від імені короля, розглядаючи найбільш складні та серйозні кримінальні справи (*так звані королівські випадки*);
- вирішували спори, пов'язані з інтересами феодалів;
- вони приймали апеляції на вироки прево;
- з часом почали переглядати рішення сеньйоріальних судів, які раніше були остаточними;
- особисто контролювали податковий збір та стежили за його своєчасним надходженням до королівської скарбниці. Важливим джерелом прибутків державної скарбниці було карбування королівської монети, стягнення спеціального податку королівської талії, торгових мит та судових штрафів у межах домену;
- посилаючись на надзвичайні обставини, французькі королі часто через сенешалів та балії вимагали від селян, священнослужителів та нотаблів спеціальних грошових внесків або пожертвувань.

Реформи короля Людовіка IX

Велику роль у зростанні авторитету монархічної влади та зміцненні центрального державного апарату зіграли реформи короля **Людовіка IX Святого**. *Суть реформ цього французького державного діяча зводилася до наступних напрямків та положень:*

– в результаті військової реформи в королівстві були створені спеціальні підрозділи міської міліції та загони найманців. У результаті французький монарх набагато менше став залежати від феодалного ополчення та почав більш ефективніше використовувати збройні сили в боротьбі з бунтівними феодалами;

– для приборкання триваючої феодалної міжусобиці, монарх заборонив приватні війни на території королівського домену. На інших землях запроваджувалися так звані «*сорок днів короля*», під час яких феодали не могли розпочати воєнні дії з тим, щоб кожна зі сторін конфлікту могла перенести його до королівського суду;

– монарх дозволив оскарження судових вироків, які були винесені феодалами. Оскарження подавалося на розгляд королівського суду, який поступово набирав статусу найвищої судової інстанції у королівстві;

– з діючої королівської курії, яка раніше представляла собою з'їзд феодалів, відтепер почали виокремлюватися окремі спеціалізовані центральні відомства;

– Мала королівська рада відтепер стала постійно діючим дорадчим органом при особі короля;

– розпорядження королівськими фінансами було переадресовано до відома рахункової палати;

– в 1260 р. на основі королівської курії було створено спеціальний судовий орган – парламент, який мав збиратися на сесії в Парижі чотири рази на рік. Він

поступово ставав вищим судом у королівстві. До створеного органу входили призначувані королем священнослужителі, лицарі та легісти, які всіляко підтримували монархічну владу. На початку роботи цього органу французькі королі брали безпосередню участь у засіданнях Паризького парламенту, але з часом перестали це практикувати;

– французький монарх запровадив на території свого домену єдину королівську монету, заборонивши використання грошей, які карбувалися іншими феодалами. В інших адміністративно-територіальних одиницях Франції королівська монета перебувала в обігу разом з місцевими монетами, але поступово їх витісняла. Таким чином, державна скарбниця Франції отримала додаткове джерело прибутків;

– була запроваджена спеціальна система **інспекторів**, які відстежували вірність монарху з боку сенешалів та балії. Вони ж займалися розглядом скарг на їхні дії.

Реформи Людовіка IX, який проводив активну політику подолання феодалної роздробленості та місцевого сепаратизму, розпочату ще на початку XIII ст. за правління Філіппа II Августом, сприяли територіальному та політичному об'єднанню Франції та консолідації більшої кількості феодалів і населення міст навколо французького монарха.

Таким чином, великі зміни, що відбулися в суспільному, державному та політичному устрої, стали передумовою для виникнення в країні станово-представницького монархічного правління.

11.2. Формування станово-представницької монархії

Подальше поступове збільшення міст і їх товарного виробництва, сприяло не лише зростанню кількості та політичної активності міщан. Вони започаткували зміну традиційного феодалного господарства та форм економічної експлуатації селянства. Під впливом товарно-грошових відносин відбулися зміни і в правовому становищі селян. До початку XIV ст. у більшій частині королівства поступово зник серваж. Основну масу селянства склали особисто вільні **цензитарії**, які сплачували феодалу грошову ренту або цenz, розмір якої постійно зростає. Зрештою, посилення експлуатації, а також великі економічні труднощі, пов'язані зі **Столітньою війною**¹, спричинили до

---

¹ Столітня війна 1337-1453 рр. – тривалий військово-політичний конфлікт між Англією та Францією, причиною якого стало прагнення Англії повернути ті території на континенті, що раніше належали англійським королям. Крім того англійські королі були пов'язані сімейними узами з французькою династією Капетингів, унаслідок чого пред'являли претензії на французький престол. У свою чергу Франція прагнула витіснити англійців з Акітанії (яка була закріплена за ними Паризьким договором 1259 р.). Незважаючи на початкові успіхи, Англія зазнала поразки у війні, в результаті на континенті у неї збереглося всього лише одне володіння – порт Кале, який вона утримувала до 1559 р. Війна тривала 116 років (з перервами). Столітня війна була низкою різних конфліктів: *перший* (Едвардіанська війна) тривав впродовж 1337-1360 рр.; *другий* (Каролінська війна) – у 1369-1389 рр.; *третій*

чергового загострення внутрішньополітичної боротьби в королівстві. Регулярним явищем стали міські повстання (особливо в Парижі в 1356-1358 рр.) та селянські війни (Жакерія в 1358 р.¹). Відбулися боротьба і в середовищі феодальної верстви. Основною причиною боротьби стало значне посилення позицій французького короля. Останній у процесі об'єднання країни зіштовхнувся з сильною феодальною опозицією. Під час Столітньої війни було конфісковано багато земель у великих феодалів, які зрадили свого короля. Ці вилучені володіння роздавалися дрібним та середнім дворянам, які підтримували французького монарха.

Впродовж XIV-XV ст. у королівстві остаточно завершилася перебудова станового устрою. Цей процес виявився у внутрішній консолідації соціальних станів. При цьому слід зазначити, що оформлення станів ще не означало зникнення історично успадкованої ієрархії феодалів. Водночас, заради зміцнення своїх загальних позицій феодали були змушені частково поступитися минулою самостійністю, відмовитися від деяких своїх привілеїв тощо. Консолідація станового устрою французького середньовічного суспільства «дала» країні можливість поступово звести нанівець регулярні військові міжусобиці та встановити абсолютно новий механізм вирішення внутрішньокласових конфліктів.

Першим соціальним станом у Французькому королівстві вважалося духовенство. Об'єднання усіх священнослужителів у єдиний стан було результатом того, що королівська влада, зрештою, здобула принципово важливу перемогу в боротьбі з римським папством. Так, Римський престол фактично визнав, що все французьке духовенство має жити та користуватися законами королівства і розглядатися як невід'ємна складова французької держави. При цьому обмежувалися певні церковні привілеї, які явно перешкождали політичному об'єднанню Франції та визнанню верховенства єдиного світського монарха. Додатково королівська влада різко скоротила коло та кількість осіб, які підпадали під церковну юрисдикцію.

Із встановленням єдиного правового статусу духовенства зміцнилися і його найважливіші станові привілеї:

- церква продовжувала отримувати десятину та різні пожертвування;
- священнослужителі продовжували зберігати свій податковий та судовий імунітет;
- священнослужителі звільнялися від виконання будь-якої державної служби та повинностей (*водночас, привілеї не виключав того, що окремих священнослужителів король міг залучити до вирішення важливих*

(Ланкастерська війна) – у 1415-1429 рр.; *четвертий* – впродовж 1429-1453 рр. Сам термін «*Столітня війна*» – назва, яка узагальнює всі ці конфлікти з'явився пізніше.

¹ Жакерія – «Жак-Простак» – прізвисько, яким називали селян французькі дворяни – селянське повстання у Північній та Північно-Східній Франції в 1358 р., що було викликане посиленням економічного гноблення та економічною кризою у період Столітньої війни 1337-1453 рр. Один із його ватажків – Гільйом Каль намагався залучити в якості союзників парижан, що повстали у 1356-1358 рр. Повстання охопило 1/6 частину держави. Жакерія сприяла звільненню селян від особистої залежності

політичних питань. Досить часто саме представники духовенства виступали найближчими радниками монарха та займали високі посади в державній адміністрації).

Другим станом у королівстві традиційно було дворянство, хоча впродовж XIV-XV ст. саме воно відігравало провідну роль у соціально-політичному житті країни. Цей стан об'єднав усіх без виключення світських феодалів, які відтепер розглядалися не просто як васали короля, а як його слуги. Дворянство стало не лише замкненим, а ще й успадковуваним (на відміну від духовенства) станом.

Слід відзначити, що на початку стати дворянином могла і верхівка городян і заможні селяни, які, розбагатівши, купували землі у збіднілих феодалів. Відповідно, старе родове дворянство, прагнучи зберегти свою особливість та дух феодалного військового лицарства, домоглося від короля того, що купівля маєтків особами неблагородного походження не давала останнім права отримувати дворянські звання та титули.

Зрештою, дворяни закріпили за собою низку привілеїв:

- по-перше, виключне право власності на землю з переданням у спадщину всієї нерухомості та рентних прав;
- вони мали право на титули, герби та інші відзнаки дворянського достоїнства;
- залишили за собою особливі судові привілеї;
- вони звільнялися від сплати державних податків;
- головним та фактично єдиним обов'язком дворянства залишилося несення військової служби французькому королю, а не сеньйору, як це практикувалося раніше.

Зрозуміло, що дворянство, як і раніше, було неоднорідним. Найзаможніша знать – герцоги, маркізи, графи, віконті та ін. – претендували та займали високі посади в армії та у державному чиновницькому апараті. У свою чергу, основна маса дрібного та середнього дворянства, задовольнялася набагато скромнішим положенням. Їх добробут був безпосередньо пов'язаний з посиленням економічної експлуатації селян. Саме тому ця категорія дворянства активно підтримувало верховну королівську владу, вбачаючи в ній силу, яка здатна утримувати населення в покорі.

Впродовж XIV-XV ст. в основному завершилося формування і «третього стану», який активно поповнювався за рахунок збільшення кількості міського населення та селян. Цей стан так само був надзвичайно неоднорідним, оскільки об'єднував і безпосередньо трудове населення королівства, і буржуазію, яка поступово набирала економічну силу та політичну вагу у суспільстві.

Представників третього стану вважали «неблагородними», тому вони не могли мати особистих чи майнових прав. Вони не були захищені від сваволі з боку представників королівської адміністрації чи окремих феодалів. Але при цьому третій стан був єдиним податним станом у Франції, і на нього майже повністю лягав весь тягар сплати державних податків. Сама ж організація стану

мала феодальний (для селян) та феодально-корпоративний (для мешканців міст) характер. Для останніх це виявлялося у вигляді міських асоціацій.

Виникнення французької станово-представницької монархії

Отже, на початку XIV ст. в королівстві виникла нова форма феодальної держави – **станово-представницька монархія**. Становлення її було нерозривно пов'язане з:

- активізацією процесу політичної та економічної централізації (на початок XIV ст. було об'єднано 3/4 території Французького королівства);
- посилення управлінської влади французького короля тривало;
- поступово ліквідувалася незалежність заможних феодалів.

Таким чином влада верстви колишніх заможних феодалів втратила свою найбільш характерну рису – *самостійний політичний характер*. В результаті централізаторської політики французькі монархи *позбавили феодалів*:

- права збирати податки з політичною метою (у XIV ст. взагалі була встановлено, що для стягнення талії була необхідна згода короля);
- у XV ст. король **Карл VII** остаточно заборонив заможним сеньйорам збирати талію;
- феодалі були позбавлені права встановлювати нові непрямі податки;
- за правління **Людвіка XI** феодалам було заборонено карбувати власну монету (у XV ст. в обігу на території держави була лише королівська монета);
- феодалам заборонялося вести приватні війни (в XV ст. лише окремі заможні сеньйори зберегли свої незалежні військові сили, які «гарантували» їм обмежену політичну автономію – Бургундія, Бретань, Арманьяк);
- з часом зникло поняття та практика використання «сеньйоріального законодавства». Через розширення кола справ, які входили до «королівських випадків» тим самим обмежувалася юрисдикція феодалів;
- у XIV ст. була передбачена можливість апеляції на будь-яке рішення судів окремих феодалів до Паризького парламенту – це остаточно зруйнувало принцип, відповідно до якого феодальна юстиція вважалася суверенною.

Крім боротьби з місцевим феодальним сепаратизмом, на шляху до об'єднання країни і посилення влади короля, впродовж століть був ще один надзвичайно серйозний політичний супротивник – католицька церква.

Французькі монархи ніколи не погоджувалася з домаганнями Святого престолу на світове домінування, але, не маючи необхідної політичної підтримки, королі уникали відкритої конфронтації, але конфлікт був невідворотній. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. французька монархія значно укріпила свої внутрішньополітичні та економічні позиції, більше того її централізаторська політика стала просто несумісною з позицією Риму.

Вже король **Філіпп IV Красивий** почав вимагати від місцевого французького духовенства субсидій для ведення війни з Фландрією і поширив королівську юрисдикцію на всі привілеї церкви. У відповідь на це папа **Боніфачій VIII** видав в 1301 р. буллу, у якій погрожував королю відлученням від церкви. Зрештою, цей конфлікт закінчився перемогою короля і

перенесенням резиденції римських пап до м. Авіньйон (1309-1377 рр.) – **«авіньйонський полон пап»**¹.

Перемога монархії над папством, поступова ліквідація самостійності феодалів супроводжувалася у XIV-XV ст. постійним зростанням авторитету та політичної ваги королівської влади. Велику роль в юридичному обґрунтуванні цього процесу відіграли легісти. Вони відстоювали пріоритет світської влади над духовною, заперечували божественне походження влади короля у Франції: *«Король отримав королівство ні від кого іншого, крім як від себе і за допомогою своєї шпаци»*. В 1303 р. була визначена своєрідна формула: *«Король є імператором у своєму королівстві»*. Вона підкреслювала повну незалежність французького короля в міжнародних зносинах. Монарх, за твердженням легістів, мав усі прерогативи римського імператора. З посиланням на принципи римського права, легісти відстоювали, що французький король сам є верховним законом, а отже, може створювати законодавство на власний розсуд. Для прийняття відповідних законів королю не потрібно було скликати васалів або отримувати згоди королівської курії. Була також сформульована теза *«будь-яке правосуддя йде лише короля»*. Відповідно тези король мав отримав право розглядати будь-яку судову справу особисто або надати це право своїм представникам.

Таким чином, станово-представницька монархія укріпила свої позиції на етапі політичної централізації країни, коли ще не були до кінця скасовані автономні права заможних феодалів, церкви та міських корпорацій та гільдій. Вирішуючи надзвичайно важливі державні завдання, французькі монархи поступово змінювали політичну структуру, притаманну попередньому періоду сеньйоріальної монархії.

На початок XIV ст. остаточно був сформований, побудований на політичному компромісі союз короля та представників різних соціальних станів, у тому числі і третього стану. Політичним виразом цього своєрідного «союзу» стали особливі станово-представницькі установи – **Генеральні та провінційні штати**.

Генеральні штати

Виникнення Генеральних штатів остаточно сприяло перетворенню Французького королівства у станово-представницьку монархію. Формуванню Генеральних штатів передували розширені збори королівської курії, які мали місце ще впродовж XII-XIII ст. Скликання представницького органу королем Філіппом IV в 1302 р. *мало конкретні причини*:

- невдачі Франції у війні у Фландрії;
- загострення економічної ситуації в королівстві;
- триваюча конфронтація з римським престолом.

---

¹Авіньйонський полон пап (березень 1309 – січень 1377 рр.) – час в історії папства, коли резиденцію пап було перенесено з Рима в Авіньйон (Південно-Східна Франція). У цей час папи перебували в політичній залежності від французьких королів. Наслідком «авіньйонського полону» стало ослаблення папства та загострення відносин між європейськими країнами. *Авіньйонські папи*: Климент V (1305-13014 рр.); Іоанн XXII (1316-1334 рр.); Бенедикт XII (1334-1342 рр.); Климент VI (1342-1352 рр.); Інокентій VI (1352-1362 рр.); Урбан V (1362-1370 рр.); Григорій XI (1370-1378 рр.)

Отже, від самого початку Генеральні штати були представницьким органом, який представляв заможні верстви середньовічного французького суспільства.

Питання, які виносилися на розгляд Генеральних штатів та тривалість засідань також визначалися особисто королем. Французький монарх *скликав штати з наступних причин:*

- для отримання підтримки станів французького суспільства з різних приводів (*боротьба з орденом тамплієрів (1308 р.), укладення договору з Англією (1359 р.), релігійні війни (1560, 1576, 1588 рр.) та ін.*);
- для отримання пропозицій з низки законопроектів, хоча формально їхньої згоди на прийняття королівських законів не було потрібно;
- брак коштів у державній скарбниці (*на зборах король просив про фінансову допомогу або для дозволу на впровадження додаткового податку, який міг збиратися лише впродовж року. Лише в 1439 р. Карл VII отримав згоду на стягнення постійної королівської талії, але, коли йшлося про встановлення додаткових податків, то потрібен був дозвіл Генеральних штатів*).

У свою чергу, Генеральні штати зверталися до короля:

- з проханнями, скаргами або протестами з різних питань;
- представницький орган мав право вносити пропозиції або критикувати діяльність королівських чиновників.

В цілому Генеральні штати не були «слухняним» політичним інструментом монарха. Інколи вони досить жорстко протистояли французькому монарху, не підтримуючи необхідних йому рішень. Коли представницький орган виявляв таку непоступливість, французькі монархи тривалий час його взагалі не скликали, напр. з 1468 до 1484 р. *Після 1484 р. Генеральні штати практично перестали збиратися до 1560 р.* Найгостріший конфлікт штатів з королем стався в 1357 р. в момент повстання городян у Парижі та взяття у полон англійцями французького монарха Іоанна. Генеральні штати, у роботі яких взяли участь головним чином представники третього стану, висунули програму реформ, яка називалася **«Великий березневий ордонанс»**¹.

---

¹ «Великий березневий ордонанс» (*La Grande Ordonnance de mars*) – документ, який був прийнятий «третім станом» в 1357 р. в період народний рухів 1356-1358 рр. у Парижі на чолі з Етьєном Марселем. Ордонанс був виразом невдоволення городян політикою монархії в умовах Столітньої війни і повинен був здійснити реформу державного управління. Генеральні штати змусили короля Карла підписати документ. Згода монарха підписати ордонанс була вимушена. Після втечі з Парижу, Карл почав збирати сили для розправи над містом. На допомогу Парижу надійшло велике селянське повстання 1358 р. – Жакерія, яка переслідувала антифеодальні цілі, але паризький патриціат не підтримав їх. Без підтримки міста селянське повстання було придушено, а слідом за ним надійшла черга і Парижу. Березневий ордонанс утратив чинність, а багатьох депутатів Генеральних штатів було страчено. Після закінчення Столітньої війни роль Генеральних штатів зменшилася і вони збиралися епізодично. В 1439 р. штати дозволили королю Карлу VII збирати постійний прямий податок, що звало нанівець всі рішення ордонансу. Маючи постійне джерело поповнення державної скарбниці, монарх провів військову реформу, збільшивши контингент військ, які стали основою військової могутності французького монарха

Зміст цих реформ був викладений у 67 статтях, які зводилися до наступних головних положень:

- право Генеральних штатів збиратися самостійно для обговорення державних справ два рази на рік без дозволу французького монарха;
- недоторканість депутатів Генеральних штатів;
- Генеральні штати отримували право контролювати податки та витрати державних коштів;
- король без узгодження з Генеральними штатами не міг вводити нові податки;
- король без погодження з Генеральними штатами не міг укласти мир із супротивником;
- монарх без погодження з Генеральними штатами не міг змінювати цінність державної монети;
- запровадження відповідальності державних посадовців за виконання своїх обов'язків;
- заборона незаконної конфіскації майна;
- контроль з боку Генеральних штатів мав поширюватися на раду короля, армію та державний апарат управління;
- передбачалася реформа адміністрації та судової системи, скорочення кількості посадовців та зменшення витрат на їх утримання;
- були обрані «генеральні реформатори», які наділялися повноваженнями контролювати діяльність державної адміністрації, звільняти окремих чиновників та карати їх, аж до застосування смертної кари;
- королівські чиновники не мали права передавати свої посадові функції іншим особам;
- запровадження заборони продавати на торгах посади суддів;
- обмеження короля у праві помилування;
- скасування практики грошового викупу за 8 тяжких злочинів.

Таким чином, виникла можливість перетворити Генеральні штати на постійно діючий загальнодержавний парламент. Тим часом у Франції впродовж півтора роки існувало двовладдя: влада дофіна та Генеральних штатів. Однак спроба штатів закріпити за собою постійні фінансові, контролюючі і навіть законодавчі повноваження не мала успіху. Після придушення в 1358 р. Паризького повстання та селянської Жакерії король відкинув викладені вимоги, що містилися у Великому березневому ордонансі.

У Генеральних штатах кожен стан збирався й обговорював питання окремо. Лише в 1468 та в 1484 рр. усі три стани французького суспільства проводили свої засідання спільно. Голосування, як правило, відбувалося за бальяжами та сенешальствами, де й обиралися депутати. Якщо виявлялася неузгодженість в позиції, голосування відбувалося окремо. У цьому випадку кожен стан мав один голос – в цілому перший та другий стан отримували перевагу. Депутати, обрані до

Генеральних штатів, наділялися **імперативним мандатом**¹. Їхня позиція з питань, які виносилися на обговорення, в тому числі при голосуванні, зумовлювалась існуванням положення про те, що після повернення із засідання депутат мав обов'язково відзвітувати перед своїми виборцями.

У низці регіонів Франції (*Прованс та Фландрія*) наприкінці XIII ст. почали виникати місцеві станово-представницькі установи. Спочатку вони називалися «консиліум», «парламент» або «люди трьох станів». У середині XV ст. до них почали використовувати назву «штати Бургундії», «штати Дофіна» та ін. Сама назва **«провінційні штати»** закріпилася лише у XVI ст. наприкінці XIV ст. діяло двадцять місцевих штатів, а у XV ст. вони були представлені практично у кожній французькій провінції.

До провінційних штатів селяни, так само не допускалися.

Досить часто французькі монархи виступали проти окремих регіональних штатів, оскільки останні перебували під сильним впливом місцевих заможних феодалів, зокрема, у Нормандії та Лангедоці. У більшості випадків такі провінційні штати виступали проти політики централізації, відстоюючи свої регіональні інтереси.

Центральне і місцеве управління

Слід зазначити, що виникнення станово-представницької монархії та поступова концентрація політичної влади в руках монарха не спричинили створення одразу нового апарату державного управління. Центральні органи управління не зазнали істотної реорганізації. У цей же час поступово затверджувався важливий принцип, що король не зв'язаний думкою своїх радників, навпаки, всі адміністративні та інші владні повноваження чиновників залежать від французького короля. З колишніх посад зберегла своє значення лише посада канцлера, який фактично перетворився на найближчого помічника короля. Канцлер був главою державної канцелярії, він складав королівські акти, призначав на судові посади, в разі відсутності короля саме канцлер головував у королівській курії та в раді.

Подальша централізація Французького королівства сприяла посиленню позицій **Великої ради** (з 1314 по 1497 р.). До неї входили легісти, а також 24 представники вищої світської та духовної феодальної верхівки. Рада збиралася один раз на місяць, але її повноваження мали виключно дорадчий характер. Із зміцненням позицій монархії значення Великої ради поступово занепадало, навпаки всі важливі рішення та питання розглядалися на вузькій таємній раді, яка складалася з осіб, запрошених на розсуд короля.

Водночас в центральному апараті управління з'явилися і нові посади, кандидатів на які підбирали з легістів і відданих королю незможних дворян – клерки, секретарі, нотаріуси та ін. Водночас, ці посади не мали чітко визначених функцій.

---

¹ Імперативний мандат – правило, згідно з яким депутат представницького органу влади зв'язаний наказами виборців і впродовж усієї своєї діяльності відповідальний перед ними. При цьому законодавчо закріплена можливість *дострокового відкликання* депутатів, що не виправдали довіри виборців.

Зміни відбулися і на місцевих рівнях. Так, прево і балї були позбавлені військової функції. Це було пов'язано з тим, що роль феодалного ополчення помітно зменшилася. Чимало судових функцій були передані під юрисдикцію **лейтенантів**. З кінця XV ст. французькі монархи безпосередньо контролювали і призначали на місця лейтенантів, а посада балї перетворилися на проміжну адміністративну ланку.

Прагнучи до чіткої централізації місцевого управління, королі вводили і нові посади, зокрема, посаду **губернаторів**. У окремих випадках губернатори, які отримували звання **королівського лейтенанта**, виконували суто військові функції. В інших випадках вони призначалися в регіони, замінюючи балї й отримуючи більш широкі повноваження (*напр. забороняли спорудження нових укріплених замків, не допускали приватних війн та ін.*).

У XIV ст. були запроваджені і такі посади, як **генерал-лейтенанти**. На ці посади призначали, як правило, «**принців крові**»¹ та представників знатного дворянства. Спочатку посада запроваджувалася на певний термін і з досить вузьким колом владних повноважень: звільнення від сплати окремих податків, питання, пов'язані з помилювання та ін. Але в XV ст. кількість генерал-лейтенантів помітно зросла і терміни їхньої діяльності були продовжені. Вони вже керували декількома бальяжами чи адміністративним округом, що наприкінці XV ст. отримав назву **провінція**.

Тенденція до централізації системи управління торкнулася і міського самоврядування. Французькі монархи нерідко позбавляли їх статусу комун, змінювали раніше видані хартії та обмежували права городян. Більше того, королівська адміністрація поступово взяла під контроль вибори членів міського самоуправління (*на ці посади підбирали лояльних до короля кандидатів*). Над містами поступово встановлювалася своєрідна система адміністративної опіки. Хоча у XV ст. комуни в окремих містах і були відновлені, але вони повністю були інтегровані в королівську державну адміністрацію. Міська аристократія, як і раніше, продовжувала користуватися обмеженим самоврядуванням, але при цьому на усіх важливих засіданнях міських рад, в основному, головував королівський представник.

Система фінансового управління

Відсутність постійної та стабільної фінансової бази в королівстві тривалий час позначалася на загальному становищі королівської влади. Крім того, надзвичайно великих витрат регулярно потребувала Столітня війна. Для короля спочатку важливим та більш-менш надійним джерелом прибутків до державної скарбниці були надходження з домену та від карбування монет (*нерідкими були випадки, коли для зміцнення свого фінансового становища, французькі монархи вдавалися до випуску неповноцінних монет*). Однак з

---

¹ Принци (королівської) крові – законнароджені нащадки в чоловічому коліні французьких королів дому Капетингів, які за Салічним законом потенційно могли успадкувати престол. Титул вперше з'явився у XIV ст. і увійшов у широкий вжиток у XVI ст. для позначення нащадків Людовика Святого по чоловічій лінії. Усі повнолітні «принци крові» входили в Королівську раду. Найближчі родичі короля (його сини, онуки, правнуки) у XVII-XVIII ст. вважалися не «принцами крові», а членами королівської родини

розвитком державних інституцій та триваючим процесом централізації, основним джерелом наповнення скарбниці став збір королівських податків.

В 1369 р. був узаконений постійний збір мита та так званий соляний податок. З 1439 р., коли Генеральні штати фактично санкціонували стягнення постійної королівської талії, фінансове становище французького монарха значно зміцнилося, оскільки розміри талії неухильно збільшувалися. Лише за правління короля Людовіка XI вона зросла втричі.

У цей же час в країні почали створюватися спеціалізовані органи фінансового управління та контролю. Так, на початку XIV ст. було створено королівське (державне) казначейство, з часом з королівської курії виокремилася спеціальна рахункова палата, яка надавала монарху поради з фінансових питань. Вона ж перевіряла прибутки, які надходили до скарбниці з регіоні. За правління короля Карла VII Франція була поділена на генеральства (**женераліте**) саме з фіскальною метою. Поставлені на чолі женераліте генерали виконували адміністративні, але насамперед саме податкові функції.

Армія

Реформування всього державного організму у королівстві незабаром торкнулося і збройних сил країни. Певний час велику роль продовжувало відігравати феодалне ополчення, але вже з XIV ст. французькі монархи почали вимагати безпосередньої військової служби від усього світського дворянства. В 1314 р. заможні сеньйори оскаржували це нововведення, але в роки Столітньої війни принцип затвердився остаточно.

Поступово впроваджуючи реформи королі досягли своєї головної мети – створення незалежних збройних сил, які були б безвідмовним інструментом централізованої державної політики. Укріплення та регулярне зростання фінансів французьких монархів дозволило їм з часом створити професійну армію найманців, яка організовувалася в ударні загони. В 1445 р., отримавши можливість стягувати постійний та регулярний податок, король Карл VII організував регулярну королівську армію з централізованим управлінням та чіткою структурою. Паралельно по всій території країни були розквартировані постійні гарнізони, які мали не допускати приватних війн та відродження самої феодалної смуги.

Розвиток системи судочинства

Реформи та зміни у королівстві не могли не торкнутися і судової системи. Королівська адміністрація ініціювала проведення політики уніфікації судочинства, тим самим обмежуючи церковну і та повністю замінюючи феодалну юрисдикцію.

Щоправда, судова система, як і раніше, була вкрай заплутаною, суд ще не став відокремленою від цивільної адміністрації інстанцією.

Дрібні судові справи продовжували вирішувати прево, але справи про серйозні злочини або «королівські випадки» розглядалися лише в суді балії, а у XV ст. – у суді під головуванням лейтенанта. У суді балії брали участь місцеве дворянство та королівський прокурор. Оскільки прево, балії, а з часом і лейтенанти призначалися і звільнялися розпорядженням монарха, уся судова система майже повністю контролювалася королем та його адміністрацією.

Поступово зростала роль **Паризького парламенту**¹, члени якого з 1467 р. призналися не на один рік, як раніше, а довічно. Парламент з часом перетворився на вищий суд у справах заможних феодалів та став найважливішою апеляційною інстанцією з усіх судових справ. Порядок зі здійсненням суто суддівських функцій, парламент у першій половині XIV ст. набув права реєстрації королівських ордонансів та ін. документів монарха. З 1350 р. реєстрація законодавчих актів у парламенті стала обов'язковою.

Суди нижчих інстанцій та парламенти інших міст в ході винесення своїх рішень могли користуватися лише зареєстрованими королівськими ордонансами. В разі, якщо члени Паризького парламенту знаходили у реєстрованому акті неточності або відступ від «законів королівства», вони мали право заявити **ремонтацію** (заперечення) і відмовити в реєстрації такого акту. Ремонтацію можна було подолати лише за допомогою особистої присутності короля на засіданні парламенту.

Наприкінці XV ст. парламент неодноразово використовував своє право монтації, що підвищувало його авторитет серед інших державних органів управління, але, зрештою, призвело до конфлікту з королем.

11.3. Абсолютна монархія у Франції

Зміни у правовому становищі французького суспільства

Становлення абсолютної монархії у Франції було викликане великими змінами, що відбулися в станово-правовій структурі королівства. Вони були викликані в першу чергу поступовим зародженням капіталістичних відносин. Слід відзначити, що розвиток капіталістичних відносин відбувся набагато швидше в промисловому виробництві та у сфері торгівлі. Натомість у сільськогосподарському виробництві процеси капіталізації йшли набагато повільніше, оскільки серйозною перешкодою цьому стала феодална власність на землю. Крім того, гальмував проникнення капіталізму і архаїчний становий устрій країни. На XVI ст. Франція втратила представницькі установи, що існували раніше, але зберегла свою станову природу.

Як і раніше, першим станом у державі вважалося духовенство, яке нараховувало близько 130 тис. осіб (*загальна кількість населення королівства становила 15 млн чоловік*). За церковними установами перебувало близько 1/5 усіх земель Франції. Для французького духовенства, яке в основному зберігало свою традиційну ієрархію, була характерна значна неоднорідність. Між церковним керівництвом та місцевими приходськими священнослужителями посилювалися протиріччя. В цілому духовенство виявляло єдність лише у своєму прагненні зберегти феодалні привілеї, такі як стягнення десятини та ін. В цьому контексті більш тісним став зв'язок духовенства з монархією та дворянством.

---

¹ Паризький парламент – найвищий судовий орган у Франції старого порядку. З XV ст. – найбільш значимий серед провінційних парламентів, що створювалися за його зразком в різних регіонах країни

Відповідно до конкордату, укладеного в 1516 р. **Франциском I** та Римським престолом, французький монарх отримав право особисто призначати на церковні посади відповідних кандидатів. Усі вищі церковні посади, які були пов'язані з фінансами, почесними та привілеями, отримували представники дворянської знаті. Велика кількість молодших синів дворянського походження також виявляли зацікавлення в отриманні духовного сану. У свою чергу, представники духовенства обіймали важливі і досить часто ключові посади в державному апараті управління (*Ришельє, Мазаріні та ін.*).

Таким чином, між першим і другим станами французького суспільства, які раніше мали глибокі протиріччя, склалися більш-менш міцні політичні та особисті зв'язки.

Панівне місце в суспільному та державному житті Французького королівства продовжувало займати дворянство, яке, за приблизним підрахунком, налічувало близько 400 тис. осіб. Лише дворяни мали право володіти феодальними маєтками, відповідно в їх руках було сконцентровано більшість земельного фонду держави (*приблизно 3/5 землі*). В цілому ж світські феодалі разом з королем та членами його родини контролювали близько 4/5 земель королівства. Сам стан дворянства остаточно перетворився на особистий статус, який здобувався в основному від народженням. Своє дворянське походження потрібно було довести до третього-четвертого коліна.

Цікавий факт, у XII ст. у зв'язку з регулярними підробками дворянських документів у Франції була створена спеціальна комісія, яка контролювала дворянське походження.

Водночас, статус дворянства можна було отримати і у вигляді подарунка за певні заслуги перед монархією. Це акт оформлявся лише спеціальним королівським наказом (*як правило, це було пов'язано з купівлею багатими буржуа посад у державному апараті управління, у чому був зацікавлений король, який постійно відчував нестачу коштів*). Таким чином у Франції сформувалося два «типи» дворянства: «**дворяни мантиї**»¹ та «**дворяни шпаги**»². Давнє родове французьке дворянство (*придворна і титулована знать, верхівка провінційного дворянства*) досить зневажливо ставилося до таких представників, які отримали титул дворянина лише завдяки своїм коштам та мантиям. До середини XVIII ст. у королівстві нараховувалося близько 4 тис. «дворян мантий». Їхні діти повинні були відбутися військовою службою, лише потім, після відповідної вислуги (*25 років*), вони ставали «дворянами шпаги».

Незважаючи на розбіжності в «родовому походженні» та посадах, дворяни мали низку важливих загальностанових привілеїв:

---

¹ Дворянство мантиї – в дореволюційній Франції назва дворянства, що утворилося з осіб судової професії, які отримали від короля дворянський титул за цивільну службу. Існувало з 1600 р.

² Дворянство шпаги – прошарок дворянського стану (лицарство), який сформувався у Х-ХІІ ст. За «давнього порядку» до нього належало родове дворянство, яке вважало займання чиновницьких посад негідною для себе справою і йшло лише на дипломатичну чи військову службу, оскільки така служба не суперечила традиційним уявленням про дворянську честь (*дворянин мав захищати або воювати, а не працювати*)

- вони мали право на титул;
- мали право носити певний одяг і зброю, навіть при дворі короля;
- вони не сплачували податки та звільнялися від виконання будь-яких особистих повинностей;
- вони мали переважне право призначення на придворні, державні та церковні посади. Окремі посади при дворі, що давали право на одержання високих окладів і не були обтяжені службовими обов'язками (**синекура**), також були зарезервовані за світською знаттю;
- представники дворянського стану мали переважне право вчитися в університетах та в королівській військовій школі.

Водночас, дворяни в період абсолютизму втратили свої окремі давні привілеї, такі як право на автономне управління, право на дуель та ін.

Як і раніше, більшість населення Французького королівства у XVI-XVII ст. представляв «третій стан», який все більше і більше ставав неоднорідним. З розвитком капіталістичних відносин у ньому активізувалася соціальна та майнова диференціація.

Найнижче у соціальній та майновій драбині «третього стану» перебували: селяни; ремісники; різноробочі; безробітні.

На верхніх сходинках перебували особи, з яких поступово оформлювався клас буржуазії: фінансисти; торговці; цехові майстри; нотаріуси; адвокати.

Однак, незважаючи на зростання кількості міського населення та поступове зростання його ваги у суспільному житті королівства, більшу частину «третього стану» продовжувало займати селянство. Слід зазначити, що з поступовим розвитком капіталізму і в селянському середовищі відбулися певні зміни. Майже зникли серваж, формар'яж та менморт. З проникненням товарних та грошових відносин у сільську місцевість із селянського стану поступово почали виокремлюватися заможні фермери, орендарі та наймані сільськогосподарські робітники.

Водночас, більшість селян продовжували залишатися цензитаріями з традиційними феодалними обов'язками та повинностями. З іншого боку вони майже повністю були звільнені від відбування панщини, але місцеве дворянство регулярно підвищувало ценз та інші земельні податки. Крім того, залишилися баналітети і право феодала безперешкодно полювати на землі селян. Збереглася і система численних прямих та непрямих податків. Не рідкими були і випадки, коли королівські збирачі податків стягували їх з використанням прямого насильства. Практикувалася і система, коли королівська влада віддавала збір податків банкірам та лихварям. В результаті такого «оподаткування» численні селянські родини просто були змушені продавати своє майно та мігрувати у міста.

Виникнення та становлення абсолютизму у королівстві

Отже, своєрідним «результатом» становлення капіталізму та поступово розкладу феодалного способу виробництва та соціальних відносин стало виникнення **абсолютизму**. У переході до абсолютної монархії була зацікавлена більшість французького суспільства XVI-XVII ст.

Абсолютна монархія була потрібна була:

– дворянству та духовенству, оскільки для них через поглиблення економічних проблем та політичного тиску з боку представників «третього стану» саме зміцнення і централізація королівської влади були єдиною можливістю зберегти на певний час свої станови привілеї;

– міцніючій буржуазії, яка ще не виявляла своїх претензій на політичну владу, але їй необхідний був захист короля від феодальної «вольниці», що знову вийшла із «затінку» у XVI ст. у зв'язку з Реформацією та релігійними війнами;

– основній масі французького селянства, яке пов'язувало свої надії на мир, спокій та відносну економічну стабільність саме із сильною та милосердною королівською владою.

Таким чином, отримавши широку суспільну підтримку і спираючись на державний механізм королівська влада змогла перейти до абсолютної монархії. Слід зазначити, що становлення абсолютизму у XVI ст. мало прогресивний характер для Французького королівства, *оскільки:*

- монархи сприяли остаточному територіальному об'єднанню країни;
- поступово відбувалося становлення єдиної політичної французької нації;
- сприяв швидкому розвитку промисловості та торгівлі;
- впроваджувалися нові прогресивні форми адміністративного управління.

Водночас, маємо зауважити, що попри прогресивний характер, незабаром виникла ситуація, коли абсолютна монархія, «піднявшись» над суспільством поступово «відірвалася» від нього. В результаті на «порядок денний» вийшли надзвичайно складні економічні, політичні, соціальні та правові протиріччя. У політиці абсолютизму досить скоро виявилися і набули головного значення реакційні та авторитарні риси, у тому числі відверта зневага до прав та гідності людини, до загальнодержавних інтересів тощо.

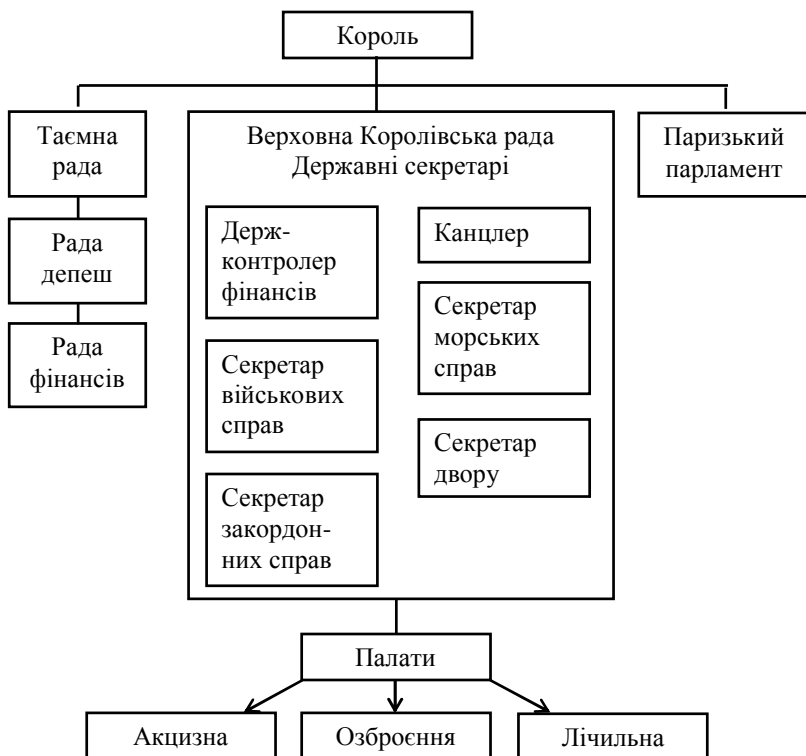
Хоча королівська влада, використовуючи політику **меркантилізму** та **протекціонізму**, сприяла розвитку капіталізму, але абсолютна монархія при цьому не ставила за мету захист інтересів вітчизняної буржуазії. Навпаки, досить скоро виявилася тенденція використовувати всю міць феодальної держави для того, щоб врятувати минулий лад разом із становими привілеями дворянства та духовенства.

Зрештою, історична приреченість абсолютистської монархії стала цілком особливо очевидною в середині XVIII ст., коли криза системи призвела до занепаду і розкладу всіх феодальних ланок державного управління. Своєрідним «символом» марнотратства та всездозволеності став сам двір французького монарха, який отримав назву «могила нації».

Державний лад Франції періоду абсолютизму¹

¹ Джерело:

<https://www.google.com.ua/search?q=право+феодальної+німеччини&espv=2&biw=1280&b>

Центральна влада за часів абсолютної монархії

Фактично вся верховна політична влада в країні за часів абсолютизму сконцентрувалася в руках монархії. Для цього французьким королям необхідно було здолати опозиційні феодальні сили та протывагу з боку церкви, ліквідувати станово-представницькі органи влади, створити жорсткий централізований управлінський апарат, регулярну армію та правоохоронні органи. Вже у XVI ст. Генеральні штати практично перестали працювати. В 1614 р. вони були скликані востаннє і незабаром взагалі розпущені (*не скликалися до 1789 р.*). Певний проміжок часу для розгляду важливих реформ і вирішення фінансових проблем король збирав **нотаблів**, представників феодальної знаті. Вже у XVI ст. (за **Болонським конкордатом** 1516 р.¹ та **Нантським едиктом** 1598 р.¹) французькі монархи взяли під контроль церкву.

¹ Болонський конкордат 1516 р. – угода між французьким королем Франциском I і Римським папою Левом X, підписана 18 серпня 1516 р. в Болоньї. Конкордат замінив собою Прагматичну санкцію 1438 р., яка виявилася неефективною в забезпеченні свободи церкви у Франції. Згідно з конкордатом, за папою зберігалася право бути верховною інстанцією церковного суду, а французькому королеві надавалося право призначення на вищі церковні посади. Таким чином, на території Франції було юридично закріплено підпорядковане становище церкви відносно королівської влади. Церковні доходи і бенефіції, які відтепер мав

Певною політичною опозицією королю впродовж XVI-XVII ст. виступав Паризький парламент. Він неодноразово використовував своє право ремонстрації і відхиляв королівські акти та законопроекти. Але ордонансом 1667 р. було встановлено, що ремонстрація могла бути заявлена лише впродовж визначеного терміну після видання королем ордонансу, а повторна взагалі не допускалася². В 1668 р. король **Людовік XIV**, відвідавши Паризький парламент, наказав вилучити з його архівів всі протоколи, стосовно періоду **Фронди**³. В 1673 р. за його наказом було вирішено, що парламент віднині не має права відмовляти в реєстрації актів короля, а ремонстрація може бути заявлена лише окремо. *Практично це позбавило парламент найважливішої прерогативи – опротестовування та відхилення королівського законодавства.*

Поступово змінилося і ставлення до влади монарха і про характер його повноважень. В 1614 р. за пропозицією Генеральних штатів монархія була оголошена божественною, а влада короля почала розглядатися як священна. Паралельно запроваджувалося нове офіційне титулування короля: «*Король Божою милістю*». Остаточо затвердилося уявлення про суверенітет та необмежену владу корони. Держава почала ототожнюватися з особою короля. Це певним чином, знайшло відображення у вислові, який приписують королю Людовіку XIV: «*Держава – це я!*».

Водночас, уявлення, що абсолютизм ґрунтується на божественному праві, не означало сприйняття ідеї особистої влади короля, тим більше ототожнення її з деспотією. Королівські прерогативи не виходили за межі закону і вважалося, що «король працює задля держави». Взагалі французький абсолютизм ґрунтувався на концепції нерозривного зв'язку **король – держави**. Вважалося, що сам король, його родина та майно належать саме французькій державі та народу. Юридично король визнавався джерелом будь-якої влади, що не підлягала контролю.

З часом за французьким монархом закріпилися наступні повноваження:

в розпорядженні король, стали засобом винагороди дворянства. Це частково вирішило питання про секуляризацію церковних земель у Франції. Болонський конкордат був підтверджений на П'ятому Латеранському соборі 1512-1517 рр. і діяв до 1682 р.

¹ Нантський едикт 1598 р. – указ короля Генріха IV від 13 квітня 1598 р., який дарував французьким гугенотам певні громадянські права, відкривши таким чином шлях до релігійної терпимості. За указом протестанти отримували право на свободу совісті, поновлювалися їхні громадянські права, включно з правом обіймати будь-яку державну посаду і подавати скарги безпосередньо королю. Едикт поклав кінець релігійним війнам у Франції. Виконання едикту гарантувалося шляхом передачі в самоуправління протестантів 150 фортець а також фінансуванням з королівської скарбниці.

² У квітні 1667 р. за Людовіка XIV під керівництвом великого державного діяча Жана-Батіста Кольбера був прийнятий ордонанс, що встановив єдині правила цивільного судочинства і став частиною так званого «Кодексу Людовика». У коментарях епохи цей ордонанс навіть називали цивільним кодексом, хоча насправді він містив норми процесуального права.

³ Фронда – «праща» – громадянська війна або низка антиурядових повстань у Франції впродовж 1648-1652 рр. Асоціація цього періоду зі словом «фронда» має коріння у використанні пращі повстанцями, які трощили нею вікна прибічників Мазаріні. Також на згадку про ті події, вислів «фронда» або «фрондерство» означає бравату перед владою без бажання радикальних змін

- свобода короля у законодавчій сфері та використання принципу «один король – один закон»;
- право призначати будь-яку державну або церковну посаду (*це право могло бути делеговане монархом чиновникам*);
- вважався остаточною інстанцією з усіх питань управління державою;
- приймав всі найважливіші рішення у сфері зовнішньої політики;
- визначав економічну політику країни;
- визначав розмір та встановлював систему оподаткування;
- був найвищим розпорядником коштів державної скарбниці;
- від імені короля здійснювалася судова влада.

Створення централізованого апарату управління

За абсолютної монархії різко збільшилася кількість центральних органів державного управління. Крім того, значно ускладнилися і система їх взаємодії. Водночас, самі феодальні методи управління стали значною перешкодою у створенні стабільної та чітко структурованої державної адміністрації. Часто король самостійно приймав рішення щодо створення нових органів (*якщо згодом вони викликали невдоволення короля, він міг їх реорганізувати або взагалі скасовувати*).

У XVI ст. з'явилися посади **державних секретарів**, один з яких, у випадках, коли король був неповнолітнім, виконував функції першого міністра. Формально така посада була відсутня (*але Ришельє, напр., «посяднував» 32 державні посади та титули*). Хоча, за правління Генріха IV, Людовіка XIV і Людовіка XV (після 1743 р.) король самостійно управляв державою. Колишні державні посади поступово ліквідувалися (*напр., посада конетабля була ліквідована в 1627 р.*) або втрачали своє значення і перетворювалися на синекури. Постійно зберігав своє значення лише канцлер, який був після короля другою особою в системі державного управління. Потреба в спеціалізованій центральній адміністрації призвела наприкінці XVI ст. до зростання ролі державних секретарів, яким доручалися наступні *сфери управління*:

- закордонні справи;
- військова сфера;
- морська сфера та справи, пов'язані із колоніями;
- внутрішні справи.

За правління Людовіка XIV державні секретарі, які спочатку (*особливо за Ришельє*) відігравали допоміжну роль, незабаром були наближені до особи монарха та почали виконувати роль його особистих чиновників. Розширення кола функцій державних секретарів призвело до швидкого зростання центрального апарату, фактично до його бюрократизації. У XVIII ст. були введені посади заступників державних секретарів, а при них створені чисельні бюро. Кожне з яких, у свою чергу, поділялися на секції з чіткою спеціалізацією та ієрархією посад. Велику роль у центральному апараті управлінні відігравав

спочатку **суперінтендант фінансів**¹ (за Людовіка XIV був замінений Радою у справах фінансів), а згодом **Генеральний контролер фінансів**². Ця посада набула особливо величезного значення починаючи з **Кольбера**, який не лише особисто складав державний бюджет і безпосередньо керував усією економічною політикою Франції, а й практично контролював діяльність всієї адміністрації. При Генеральному контролері фінансів згодом виник розгалужений апарат чиновників, що складався з 29 різних служб і бюро.

Неодноразово змінювалася і система королівських рад, що виконували дорадчі функції. Людовік XIV в 1661 р. створив **Велику раду**, до якої увійшли:

- пери Франції;
- різні міністри;
- державні секретарі;
- канцлер (головавав на засіданнях ради у разі відсутності короля);
- окремі державні радники (в основному із «дворян мантий»).

Рада вирішувала найважливіші державні питання, обговорювала законопроекти, в окремих випадках приймала адміністративні акти та розглядала найважливіші судові справи. Для обговорення питань, пов'язаних із зовнішньою політикою скликалася **Верхня рада**, до якої запрошувалися державні секретарі в іноземних та військових справах та окремі державні радники. **Рада депеш** обговорювала питання внутрішнього управління та ухвалювала рішення щодо діяльності органів адміністрації. **Рада з питань фінансів** розробляла фінансову політику та намагалася віднайти нові джерела надходження коштів до королівської скарбниці.

Управління на місцях відзначалося надзвичайною складністю і заплутаністю. Окремі посади (*напр., бальї*) продовжували зберігатися, але їх роль неухильно зменшувалась. Паралельно створювалися численні спеціалізовані місцеві служби та органи (*напр., з питань судового або фінансового управління, нагляд за станом доріг та ін.*). Адміністративно-територіальні межі цих служб та їх функції не були чітко прописані, що викликало численні скарги та суперечки. Місцеве управління мало свої особливості, пов'язані із збереженням в окремих частинах королівства колишньої феодальної структури (*межі феодальних або церковних*

---

¹ Суперінтендант фінансів – у Франції адміністративна посада в центральній адміністрації фінансів, яка завідувала державними витратами. Термін виник в 1561 р. Спочатку посада була другорядною, але з часом, коли господарські питання набували все більш і більш важливого значення в державному житті, суперінтендант поступово перетворився на главу фінансового відомства. В 1661 р. його змінив генеральний контролер фінансів.

² Генеральний контролер фінансів, також генерал-контролер фінансів – у Франції міністерська посада королівської фінансової адміністрації, заснована в 1661 р. замість посади суперінтенданта. «Генерал-контролер у Франції – це провидіння держави», – говорив наприкінці XVIII ст. один з останніх представників цієї установи Калонн (на посаді 1783-1787 рр.). Сполучаючи у своїх руках майже усі нитки внутрішнього управління, генерал-контролер був в той же час слухняним знаряддям в руках королівської влади, яка на власний розсуд призначала або зміщувала його

землеволодінь). Ось чому, політика централізації, яку проводили королі не торкнулася однаковою мірою всієї території королівства.

На початку XVI ст. головним «органом», що впроваджував політику центру на місцях, були губернатори. Вони призначалися і усувалися з посади королем. До кінця XVI ст. дії губернаторів у низці випадків стали незалежними від центрального управління, що суперечило загальному напрямку королівської політики. Тому поступово їхні повноваження були обмежені лише військовою сферою управління.

Для зміцнення своїх позицій у провінціях французькі монархи, починаючи з 1535 р., надсилали туди спеціальних комісарів з різними тимчасовими дорученнями. З часом останні стали постійними представниками короля в регіонах. Вони займалися інспектуванням судових органів влади, адміністрації міст та ін. У другій половині XVI ст. комісари отримали спеціальний титул **інтендантів**. Їх влада поступово почала набувати авторитарного характеру. Генеральні штати в 1614 р., а згодом і збори нотаблів неодноразово протестували проти дій інтендантів. Як результат, повноваження інтендантів були обмежені, а у період Фронди посада була скасована. В 1653 р. інтендантство було відновлено і їх вони почали призначати в спеціальні фінансові округи. Інтенданти мали прямий зв'язок з центральним урядом, насамперед з Генеральним контролером фінансів. *Функції інтендантів були надзвичайно широкі і не обмежувалися фінансовою діяльністю:*

- вони контролювали фабриками та банками;
- перевіряли стан доріг;
- вирішували питання, пов'язанні із судноплаванням;
- збирали статистичні відомості про стан промисловості та сільського господарства;
- підтримували громадський порядок;
- спостерігали за жебраками та бродягами;
- боролися з ересю;
- відстежували набір рекрутів до армії, слідкували за розквартируванням військ та забезпеченням їх продовольством тощо;
- мали право втручатися в будь-який судовий процес;
- могли проводити розслідування від імені короля;
- головувати в судах бальяжу або сенешальства.

Процеси централізації країни торкнулася і міського управління. Муніципальні радники (**ешевени**) та мери перестали обиратися, а призначалися представниками королівської адміністрації (*як правило, за відповідну плату*). У сільській місцевості постійної адміністрації не існувало, а адміністративні та судові функції були адресовані на селянські общини та общинні ради. Однак в умовах необмеженої влади інтендантів, сільське самоврядування наприкінці XVII ст. остаточно занепало.

Система державних фінансів

За доби абсолютизму у Франції, головним джерелом надходження коштів до скарбниці були податки, найважливішим з яких залишалася талья. З часом

велике значення отримала і **капітація** – подушна подать, запроваджена Людовіком XIV для покриття військових витрат. Усі податки в країні продовжували розподілятися між представниками «третього стану». Важливим джерелом надходжень до королівської скарбниці були також і непрямі податки, кількістю яких регулярно зростала. Особливо обтяжливим для населення був **габель** або податок на сіль. До скарбниці також надходили збори від торгового мита, прибутки від королівських монополій (*поштова, тютюнова та ін. галузі*). Значного поширення набули і державні позики.

Незважаючи на постійне зростання прибутків, державний бюджет країни регулярно зводився з величезним дефіцитом. Головними причинами такого стану речей були великі витрати на утримання регулярної армії та апарату чиновників. Крім того, величезні кошти йшли на утримання монарха та його родини.

Судочинство

Попри посилення процесів централізації судової системи, вона залишалася архаїчною та складною. На окремих територіях королівства до XVIII ст. продовжувала зберігатися і феодална юстиція. Королівські ордонанси лише регламентували порядок її використання. Іноді монархи викупували сеньйоріальне право суду (*напр., в 1674 р. в сеньйоріях навколо Парижу*). Так само самостійну систему становили і церковні суди, юрисдикція яких обмежувалася внутрішніми церковними справами. Паралельно існували і спеціалізовані трибунали: комерційні, банківські, адміралтейські та ін.

Вкрай заплутаною була і система королівських судів. Суди нижчих інстанцій у превотствах до середини XVIII ст. були ліквідовані. Водночас, були збережені судові органи в бальяжах. Важливу роль відігравав Паризький парламент і судові парламенти в інших містах. Для звільнення парламентів від апеляцій, кількість яких постійно збільшувалася, королівський едикт в 1552 р. передбачив створення особливих апеляційних судів на територіях найбільших бальяжів. Вони мали розгляди кримінальні та цивільні справи.

Збройні сили та правоохоронні органи

За часів абсолютної монархії у Франції була створена регулярні збройні сили, які вважалися одними з найбільших у всій Європі. Крім того, існував і королівський флот. За правління короля *Людовіка XIV була проведена важлива військова реформа, суть якої зводилася до наступних положень:*

- в армію більше не наймали наймання іноземців;
- чисельність армії та флоту поповнювалася за рахунок вербування рекрутів з місцевого населення;
- солдати вербувалися з найнижчих прошарків «третього стану».

Солдати виховувалися в дусі безумовного виконання наказів офіцерів, що давало можливість використовувати їх для придушення повстань в середині країн. Вищі командні пости в армії могли займати лише представники дворянства. При заміщенні офіцерських посад нерідко виникали конфлікти між спадковим та служивим дворянством. В 1781 р. родове дворянство домоглося закріплення за ним виключних прав на заняття офіцерських посад. Такий порядок комплектування офіцерів негативно позначався на бойовій підготовці

армії та став причиною некомпетентності великої частини командного складу армії.

За часів абсолютної монархії в країні була створена розгалужена система правоохоронних органів. В 1667 р. була заснована посада генерал-лейтенанта поліції, на якого покладався обов'язок підтримання громадського порядку на всій території королівства. Під його юрисдикцією перебували спеціальні поліцейські підрозділи, кінна поліцейська гвардія та судова поліція. Остання займалася попереднім розслідуванням справ.

Особлива увага приділялася розвитку поліції в Парижі. Вся столиця була поділена на квартали, у кожному з яких діяли поліцейські групи, очолювані комісарами та сержантами поліції. До функцій поліції поряд з підтриманням громадського порядку та розшуком злочинців входили контроль за моральністю, нагляд за ярмарками, театрами, трактирами, будинками розпусти тощо.

Генерал-лейтенант поряд із **поліцією безпеки** очолював і **політичну поліцію** з досить розгалуженою системою таємного розшуку. Був встановлений негласний контроль за «ворогами» короля та церкви, за всіма особами, які виявляли вільнодумство.

11.4. Правова система феодальної Франції

Джерела права

В історії французької правової системи знайшли своє відбиття типові риси середньовічного права всієї Західної Європи. Впродовж періоду середніх віків чисельність джерел права, які відображали роз'єднаність феодального суспільства, перешкождали формуванню у Франції єдиної суто національної правової системи. Незважаючи на територіальне та політичне об'єднання королівства, спільну релігію та утвердження абсолютної монархії, правова система до буржуазної революції 1789 р. представляла собою своєрідний конгломерат численних правових систем та норм, які поширювалися або на певний соціальний стан, або на конкретну територію. Як зазначав з цього приводу **Вольтер**, у Французькому королівстві, *«змінюючи поштових коней, змінюють і право»*.

Традиційно найважливішим джерелом права був звичай. До X ст. у королівстві практично перестала діяти «Салічна правда» та інші «варварські правди», які використовувалися за персональним принципом. На зміну їм в умовах феодальної смуги та роздробленості прийшли адміністративно-територіальні правові звичаї або **кутюми** окремих областей, феодальних землеволодінь або сільських громад. У межах тих самих великих сеньйорій правові норми відзначалися досить великим розмаїттям. Особливо великою була роль кутюмів у Північній Франції (*досить часто цей регіон називали «країною звичаєвого права» або «країною неписаного права»*).

Звичаї, як правило, склалися в усній формі, передавалися та визнавалися з покоління в покоління на певно визначеній території. Авторитет такого права визначалися тим, що він відображав реальні потреби територіальних громад феодального суспільства. Виникало таке право,

завичай, у вигляді компромісної угоди і мало від державної влади. Тому і дотримання кутюмів у більшості випадків було добровільним, хоча вони й мали обов'язкову силу, підкріплювану судовою владою.

Для визнання існуючого звичаю в судових інстанціях було необхідно було, щоб вони були відомі принаймні сорок років. Починаючи з XII ст. окремі кутюми почали фіксувати письмово, а до середини XIII ст. у Нормандії був складений своєрідний збірник звичаєвого права – **Великий кутюм Нормандії**, який активно використовувався в судочинстві. Згодом з'явилася низка записів місцевого звичаєвого права, зроблених королівськими суддями та легістами. Одним з таких записів стала «**Порада другу**» (1253 р.).

Проте найвідомішим та найпопулярнішим в середньовічній Франції був збірник права – **Кутюми Бовезі**¹ (близько 1283 р.). Автором збірки був балій **Філіпп де Бомануар**. Хоча збірка спиралася в першу чергу на записі кутюмів північного заходу Франції, автор навів у творі більш ширший огляд звичаєвого права з відповідним посиланнями на кутюми окремих судових округів. Крім того, він додав і низку положень канонічного та римського права. Збірник хоча і не давав систематичного та цілісного викладу правових норм, але наводив велику кількість кутюмів з різних правничих питань. Кутюми Бовезі черговий раз підтвердили принцип непохитності правових звичаїв не лише для місцевих жителів, а й для центральної влади: «*Король повинен сам дотримувати звичаїв та примушувати інших дотримуватися цих звичаїв*».

Після Кутюмів Бовезі було також видано низку інших подібних зібрань, таких як:

- «Кутюми Тулузи» в 1296 р.;
- «Давній кутюм Бретані» в 1330 р.;
- «Великий кутюм Франції» в 1389 р.

Оскільки збірки звичаєвого права не охоплювати всього кола правових питань, то досить часто положення кутюмів у судах було важко довести. В разі, якщо певний звичай викликав сумніви, то суддя мав право провести додаткове розслідування. Під час розслідування проводився допит десяти місцевих знавців права, які і мали дати однозначну відповідь про існування кутюму та його «справжній» зміст. Зрозуміло, що така процедура викликала чимало судових спорів та не усувала юридичних труднощів. У свою чергу, кутюми

---

¹ «Кутюми Бовезі» склалися з прологу і 70-ти розділів. Тут вміщено звичаї округу Бове і деяких інших територій країни. Назва збірки, як і дата його створення, є умовними. Фактично у збірку включені узагальнені правила декількох місцевостей, впорядковані і творчо перероблені Ф. Бомануаром. При складанні збірки автор не лише фіксував існуючі звичаї, але і доповнював їх, трансформуючи у дусі школи французьких легістів, а також доповнюючи нормами, що затверджували зміцнення центральної влади монарха. Документ відрізняється великим обсягом і містить близько 2 000 статей, об'єднаних в тематичні глави. У збірку об'єднані норми, які регулювали найрізноманітніші громадські відносини, проте особлива увага приділена правилам, пов'язаним з організацією і здійсненню правосуддя. У збірці закріплена презумпція невинності, принцип об'єктивного ставлення і принцип залежності міри відповідальності від тяжкості проступку (*розміру збитку*), описано широке коло процесуальних питань, запроваджені поняття наміру, замах на злочин

досить сильно різнилися залежно від місцевості їх виникнення, але і визначити її територіальні межі було надзвичайно складно.

В 1454 р. Карл VII королівським ордонансом наказав усім балї звести в єдині збірники кутюми їхніх територій і направити тексти для остаточного узагальнення до Паризького парламенту. У підсумку було складено та відредаговано у XVI ст. 60 збірок «великих» і близько 200 «малих» кутюмів. Зрозуміло, що складання кутюмів не усувало строкатості звичаєвого права, але вони набували ознак закону, *тобто*: визначеність; стабільність; незмінюваність.

Водночас, кутюми формально не розглядалися як закон. Впродовж XVII-XVIII ст. в королівстві з'явилася низка робіт, у яких була здійснена спроба уніфікувати кутюми та судові рішення за окремими юридичними напрямками. Тим самим поступово обґрунтовувалася ідея формування загального французького права.

Водночас, у Південній Франції найважливішим джерелом права було римське право, яке мало тут глибокі історичні традиції. З часу падіння імперії, римське класичне право поступово «варваризувалося» і з часом виникло своєрідне галло-римське право. Воно в основному ґрунтувалося не на кодифікації Юстиніана, а на законодавстві Феодосія і на збірку римського права, складену вестготським королем Аларіком. Слід відзначити, що ставлення до римського права у королівстві було неоднозначним. З одного боку, для посилення державної влади французькі монархи часто використовували римське публічне право. З іншого боку, надання йому «державного» статусу могло означати як визнання верховенства римсько-германського імператора (*ось чому за правління Філіппа Августа викладання римського права в Паризькому університеті заборонялося, хоча його продовжували вивчати в інших університетах королівського домену. В Паризькому університеті офіційне викладання римського права було дозволене в 1679 р. за правління короля Людовіка XIV*). У XVI ст. в королівстві сформувалася французька школа римського права, яка називалася **школа гуманістів**.

До важливих джерел французького права належало і **канонічне право**¹.

Свого найбільшого розвитку канонічне право досягло у XII-XIII ст., коли розширилася юридична компетенція церковних трибуналів не лише на

---

¹ **Канонічне право** – релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство. Назва цієї правової системи походить від грецького терміна «канон», який спочатку означав усяке знаряддя для проведення прямих ліній або для рівняння площин, але згодом його зміст змінився і ним почали називати правила християнської віри та життя. У вузькому – юридичному значенні – цей термін почали вживати для позначення правил поведінки (норм), прийнятих церквою для впорядкування суспільних відносин усередині християнської громади.

Характерні особливості канонічного права: нерозривний зв'язок з релігією – християнством; систематизований характер канонічного права; канонічне право в Європі розвивалося в умовах становлення особливого політико-правового статусу римської церкви; вплив римського права на процес розвитку системи канонічного права; наявність у канонічного права складної внутрішньої структури; створення двох систем канонічного права після розколу християнської церкви; канонічне право ніколи не розглядалося як вічне і незмінне

священнослужителів, а й на світське населення. У наступні століття, коли у королівстві розпочався процес поступової, але неминучої централізації державної влади, дія церковного права значно звужилася. Так, норми канонічного права, прийняті церквою після утвердження **Зводу канонічного законодавства** (1582 р.), вимагали особливої королівської санкції. На практиці королівські суди почали брати до уваги лише ті акти духовних соборів та римських пап, що супроводжувалися королівськими грамотами, які означали їхню офіційну промульгацію. Більш того, такі грамоти мали бути зареєстровані в парламентах, що означало їхню верифікацію (*напр., Болонський конкордат 1516 р., опублікований як папська булла, набув в королівстві обов'язкової сили лише після того, як до його тексту були складені королівські грамоти, зареєстровані у Паризькому парламенті*). Через таку юридичну процедуру окремі церковні настанови запроваджувалися в життя не в повному обсязі. Зрештою, регулярне втручання державної влади у використання церковного права призвело до того, що окремі положення (*особливо XXIV канон, присвячений шлюбно-сімейним взаєминам*) діяли в житті з врахуванням багатьох національних особливостей.

Велике значення отримало мало і **міське право**. Основним його джерелом були хартії міст, які мали нормативний характер і відображали певну компромісну угоду між міщанами та королем або окремим феодалом. У хартіях, які ґрунтувалися на внутрішніх особливостях конкретного французького міста, *передбачалися*:

- підтримка миру та правопорядку;
- визнання найважливіших права і свобод громадян, які не захищалися феодалним правом (право на життя і майно міщан, недоторканність житла ін.);
- регламентування торгової та ремісничої діяльності в місті.

З посиленням влади монарха в країні, важливе місце серед інших джерел права почали займати законодавчі акти королів (*з часу правління з Філіппа Красивого вони в основному стали назватися ордонансами*). При цьому, слід зазначити, що до другої половини XVII ст. королівське законодавство не було систематизовано та класифіковано. Досить часто опубліковані ордонанси вміщували різноплановий правовий матеріал (*напр., ордонанс Мулена 1566 р., включав норми стосовно іпотек, судових доказів та повноваження губернаторів провінцій¹*). Крім того, законодавство короля часто було декларативним. Як результат, його практичне використання породжувало регулярні судові складності. До середини XVI ст. було опубліковано значну кількість королівських ордонансів. Головною проблемою стала їх безсистемність, що спровокувало регулярну плутанину у французькому законодавстві. У зв'язку з такою ситуацією, юрист **Бріссон** підготував

¹ Починаючи с 22 грудня 1565 р. і до 23 березня 1566 року в Мулені знаходився король Франції Карл IX разом зі своїм двором (*Мулен – місто в Центральній Франції, історична столиця герцогів Бурбонських*). Це була найтриваліша зупинка короля під час його «Великої поїздки» по Франції. Під час цієї зупинки майбутній король Генріх III став герцогом Бурбонським в лютому 1566 р. і там був опублікований Муленський едикт. Цей едикт регламентував принципи діяльності королівського домену, тому його іноді розглядають як історичне джерело французького публічного права

правовий збірник, укладений на основі чинного королівського законодавства. Згодом він отримав назву **Кодекс Генріха III** (*був опублікований в 1587 р.*). Пізніше, особливо за правління короля Людовіка XIV, роботи з кодифікації королівського законодавства тривали і далі. Під керівництвом **Кольбера** була заснована спеціальна **Рада з реформи законодавства**. В цей же час була опублікована низка королівських ордонансів, які фактично кодифікували діючі норми в кримінальному, торговому, морському та ін. праві.

Додатковим джерелом середньовічного права Франції була і судова практика парламентів. З багатьох питань остаточні рішення парламентів згодом набували нормативно-обов'язкової сили.

Право власності

Головна особливість середньовічного права Франції найбільш яскраво виявилася в тому, що воно юридично закріплювало абсолютні привілеї дворянства та духовенства на землеволодіння. До XI ст. в королівстві майже повністю зникла вільна селянська власність на землю. Феод затвердився як головна і практично єдина форма земельної власності. Поступово сформувалося правило, що кожен утримувач землі має мати сеньйора *«немає землі без сеньйора»*. Це правило до XIII ст. розповсюдилося на всю територію королівства. З розгортанням процесу централізації державної влади, поступово оформився і інший принцип *«всією землею в країні володіють від імені французького монарха»*.

Інша риса феодальної власності у середньовічній Франції виявлялася у тому, що, як правило, земля не знаходилася у необмеженій власності одного утримувача. Вона була власністю декількох феодалів, які належали до різних соціальних станів. При цьому були чітко розмежовані права «верховного» та «безпосереднього» власників землі. Таким чином право юридично та практично закріплювало ієрархічну структуру земельної власності середньовічної Франції. Юридичне оформлення такої системи земельного утримання було розроблене **глосаторами**. Отже сеньйором визначалося *«пряме право власності»*, а за його васалом – *«корисне право власності»*. На практиці – васал, який безпосередньо користувався своїми привілеями власника землі – мав право на експлуатацію селян шляхом стягування різноманітних податків. У свою чергу, сеньйор як верховний власник, зберігав за собою адміністративні, судові права та контроль за використанням наданою ділянкою землі.

Земельна нерухомість розглядалася не як індивідуальна, а як сімейно-родова. Тому розпорядження родовими землями перебувало під контролем родичів (*напр., їх дозвіл на продажі родових земель зберігався до XIII ст.*). З часом це правило частково змінилося, але в будь-якому разі саме родичі зберігали за собою право викупу сімейного майна (**право ретракту**) впродовж одного року і одного дня після його продажу (*якщо глава родини помирає, не залишивши спадкоємців, майно родини мало бути повернене по тій родинній лінії, за якою воно набулося*).

Додатково у поземельних відносинах та пов'язаних з ними права володіння у середньовічній Франції використовувалося і особливе власницьке

права (**сезіну**)¹. Остання форма залежала від сеньйора, але визнавалася звичаєвим правом, тому і охоронялася як власність у судовому порядку. Сезіна могла стати феодалом і передаватися васалу за допомогою інвеститури. В цьому разі право утримувача землі набувало стійкого характеру через давність володіння ділянкою. Спочатку термін становив один рік і один день, пізніше – від десяти до тридцяти років.

Певна своєрідність феодального права сеньйора на землю полягала також у тому, що воно було пов'язане з правами селян, хоча і в обмеженому форматі, але вони були присутні. Селянин не мав права відчужувати свою землю без згоди феодала, але і феодал не міг зганяти з землі навіть особисто залежних сервів. З XIII ст. основною формою селянського утримання землі поступово стала **цензива**. Селянин-цензитарій був звільнений від особистих повинностей та мав відносну свободу розпорядження землею. Однак його право наділ розглядалося як похідне від права власності сеньйора, тому селянські господарства були переобтяжені різними податками, відробітками та ін. Поступово і сеньйори, і французькі монархи, які хотіли отримувати від селян більших надходжень, були зацікавлені в розширенні їх прав власності на землю. Так, у період абсолютної монархії, селяни отримали право продавати, дарувати та заставляти землю, але з обов'язковою умовою, що верховний власник буде і далі одержувати належні прибутки і надходження.

Слід зазначити, що до революційних подій 1789 р. право феодальної власності на землю поєднувалося і з елементами общинного селянського землекористування. Зокрема, передбачалися общинні землі для випасу худоби, заготівлі дров та ін. З XVI ст. ці землі поступово почали захоплювати місцеві дворяни. Французькі монархи спочатку забороняли забирати общинні землі у приватне користування, але за часів Людовіка XIV був виданий спеціальний **Едикт про «тріаж»**². Цей королівський документ дозволив дворянам за умови внесення до скарбниці відповідних коштів вилучати у особисте користування третину общинної землі (*на практиці було вилучено більше 2/3 таких земель*).

Лише у французьких містах земельна власність, яка зосереджувалася в основному в руках заможної частини населення, під впливом римського права наближалася до необмеженої приватної власності.

Зобов'язальне право

Слід зазначити, що тривалий час натуральний характер французького феодального господарства та територіальна роздробленість держави гальмували розвиток товарних і грошових відносин. Більше того, навіть в процесі розвитку капіталізму, договірне право часто гальмувалося феодальними архаїзмами. *Французьке середньовічне право було представлено наступними договорами:*

---

¹ **Сезіну, сейзіна** – у середньовічній Західній Європі особливе власницьке право на землю, рухомі речі та ідеальні права, що визнавалося звичаєвим правом.

² **Тріаж** – право сеньйора на частину общинних земель в середньовічній Франції

– **договір купівлі-продажу.** У ранній середньовічний період продаж речей супроводжувався урочистою формою. З XII ст. важливі угоди з купівлі-продажу уклалися у письмовому вигляді. З часом в практику увійшло і засвідчення договору у нотаріусами. Спочатку була необхідна не лише сплата ціни, а й передача проданої речі. З XIII ст. такий договір виникав з моменту його укладення сторонами, і його об'єктом могли бути речі, які ще не були виготовлені. Чітко регламентувалася купівля-продаж землі у звичаєвому праві. За верховним сеньйором визнавалося право переважної купівлі феодалу, який мав намір продати васал. Крім того, за феодалом зберігалася право впродовж певного терміну викупити вже продану землю.

З розвитком капіталістичних відносин, особливо з XVII ст., значно активізувалося укладання договорів купівлі-продажу земельних наділів. Покупцями землі у збіднілих дворян, як правило, виступала французька буржуазія. При цьому, досить часто об'єктом купівлі-продажу була не стільки земля, скільки рентні права, пов'язані з нею;

– **договір дарування.** Особливою «популярністю» цей вид договорів користувався впродовж X–XI ст. Одержувач подарунку зобов'язувався передати дарувальнику у вигляді подяки певне майно. Цей вид договору часто використовувався для того, щоб обійти передбачені у багатьох кутках обмеження на заповіти. Згодом були встановлені і обмеження для дарувальника (*напр., в частині даруванням родового майна*). В 1731 р. королівським ордонансом були заборонені посмертні дарування, якщо вони не були передбачені шлюбним договором;

– **договір найму (орендування) землі.** Цей вид договорів особливо популярним став у період абсолютної монархії. Саме він сприяв проникненню капіталістичних відносин у сільську місцевість. Впродовж XVI–XVIII ст. велика кількість дворянських родин почала практикувати передачу своєї землі в оренду за плату або частину врожаю.

Спочатку договори уклалися на рік, згодом терміни могли бути більш тривалі. Такий договір був вигідний дворянству оскільки вартість оренди (на відміну від цензу) визначалася самостійно і потенційно могла зростати. Крім того, по закінченні терміну оренди земля поверталася назад феодалу. Укладання короткострокової оренди, терміном на п'ять-десять років практикувала і французька буржуазія, і заможні селяни. Об'єктом договору оренди могли бути і баналітети, і інші види ренти.

– **договір позики.** Впродовж XII–XIII ст. у Франції частково застосовувалася римська формула позики, але вона не отримала загального використання. Хоча, церковне право забороняло стягувати відсотки, але, оскільки найбільшим позикодавцем у Франції в цей час була церква, вона й вигадала, як обійти ці заборони. В окремих випадках боржник виплачував кредитору заздалегідь чітко визначену суму (до 25 %), яка не вважалася відсотками. В інших випадках він брав на себе зустрічне зобов'язання виплачувати кредитору фіксовану ренту у

вигляді певної частки прибутків. Пізніше при укладенні договору позики почали використовувати «мертву заставу»¹.

З XIV-XV ст. позикодавцями все частіше почали виступати заможні городяни. При чому вони позичали кошти не лише феодалам, а й навіть королю. У період абсолютної монархії такі операції набули такого розмаху, що це викликало значне невдоволення дворянства. Зрештою, спеціальним королівським ордонансом у XVIII ст. була заборонена застава майна, якщо вона супроводжувалася переданням кредитором землі.

Розвиток торгового капіталу, зростання кількості банківських операцій все частіше вимагали юридичної регламентації професійної діяльності купців та банкірів. Як результат, в 1673 р. був виданий королівський ордонанс про торгівлю «**Кодекс Саварі**», а в 1681 р. – ордонанс «**Про морську торгівлю**».

Ці нормативні документи:

- визначали правовий статус купців;
- визначали порядок створення торгових та інших товариств;
- містилися норми про вексель, банкрутство, страхування тощо.

З цього часу в королівстві був покладений початок створенню відокремлених норм торговельного права.

Державне регулювання виробництва та торгівлі

Передбачаючи привілеї для цехів і гільдій, французьке середньовічне право тим самим перешкоджало розвитку приватного підприємництва. Досить ретельне правове регулювання поширилося в королівстві не лише на торгову діяльність цехів і купців, а й на внутрішню організацію виробництва та його технологію. На початковому етапі розвитку ремесла і торгівлі встановлення чітких правових норм для діяльності сприяло її упорядкуванню і навіть захисту. Водночас, це стало перешкодою для подальших більш прогресивних капіталістичних відносин. *Саме тому з XVI ст. цехова система у Франції занепадає, поступаючись місцем мануфактурам.* Збільшенню кількості мануфактур в королівстві сприяла політика меркантилізму та протекціонізму, яка передбачала втручання держави в економічне життя. Особливо вдало ця політика застосовувалася за **Ж. Кольбера**. Він здійснив низку важливих заходів для підтримки французького товарного виробництва.

Серед них:

- обмеження імпорту іноземних товарів;
- заборона на експорт сировини;
- заохочення експорту готової продукції;
- організатори мануфактур отримували від держави пільгові патенти із правом встановлення монополій;

---

¹ Застава землі побутувала у Франції в двох формах: «жива» і «мертва» (*vifgage i mortgage*). При першому способі одержані від ділянки плоди зараховувалися в сплату не лише відсотків, але й основної суми боргу. Це те, що в Німеччині називалося *Totatzung*, причому малося на увазі, що сам час гасить, буквально, «вбиває» борг. У Франції, навпаки, під «*mortgage*» розумілася така застава, при якій плоди зараховувалися лише як відсотки. Тобто, застава була «мертвим» майном для боржника, який не міг розраховувати на його повернення лише в силу дії часу, а зобов'язаний був виконати зобов'язання, якщо хотів такого повернення домогтися.

– державне субсидіювання нових мануфактурних підприємств.

Створювані королівські мануфактури (*напередодні революції їх налічувалося 514*) нерідко були збитковими, але в перспективі саме вони сприяли становленню у Франції капіталістичної промисловості.

Окремі міжнародні торгові компанії (*Ост-Індська, Вест-Індська, Левантійська та ін.*), також створювалися при підтримці державних інвестицій. Французький уряд активно використовував і систему державних позик (*як правило, цінні папери придбала буржуазія, яка, кредитуючи державу, домоглася для себе важливих економічних, а згодом і політичних привілеїв*). Водночас, стрімкому капіталістичному розвитку французької промисловості, торгівлі, банківської сфери тощо заважали суто феодальні методи правового регулювання. У період абсолютизму королівська влада досить часто практикувала регулярне збільшення непрямих податків. Крім того, окремі компанії «викупали» у держави право збирати податки на певних територіях.

Ця система відкупів остаточно знищувала селянські господарства та була надзвичайно обтяжливою для зростаючої французької буржуазії. В цілому «відкупна система» застосовувалася до революції 1789 р.

Шлюбно-сімейне право

Шлюбно-сімейні стосунки у Франції регулювалися в основному церковним правом. Лише у XVI-XVII ст. французькі монархи з метою посилити державну «присутність» у шлюбно-сімейних відносинах, низкою своїх ордонансів *дещо обмежили церковні канони*:

- шлюб, як і раніше фіксувався лише в церковних книгах, але став розглядатися і як акт цивільного стану;
- для одруження необхідна була згода батьків (діти, які порушили волю батьків, могли бути позбавлені спадщини);
- батьки отримали право звертатися до Паризького парламенту зі скаргою на дії священника, який уклав шлюб без їхньої згоди. У зв'язку з нерозривністю шлюбу парламент не міг визнати його недійсним, але оголошував укладеним незаконно. Таким чином шлюб не мав юридичних наслідків.

Особисті відносини подружжя продовжували визначатися церковними канонами, але становище дітей у сім'ї та майнові відносини подружжя були різними в Північній та Південній Франції. Батьківська влада розглядалася як своєрідна опіка і зберігалася до повноліття дітей. Тривалий час продовжувало діяти правило спільності майна подружжя, яким розпоряджався чоловік.

У Південній Франції під впливом римського права утвердилася сильна батьківська влада над дітьми, але, водночас, існувало поняття роздільного подружнього майна. Крім того, у Південній Франції всі угоди, укладені жінкою без згоди чоловіка, визнавалися незаконними. У Північній Франції, навпаки, за подружжям закріпилася свобода вирішувати свої майнові відносини за взаємною згодою.

Водночас, були і спільні риси. Так, повсюдно в королівстві посилювалася батьківська влада над дітьми, які не могли здійснювати юридичні акти без згоди батьків. Додатково батько отримав право просити у королівської адміністрації ув'язнення непокірних дітей.

Спадкове право

Для спадкового права середньовічної Франції був характерним **майорат**. Саме він дозволяв уникати дроблення феодальних маєтків та селянських господарств. Спадкоємець мав допомагати своїм неповнолітнім братам та видавати заміж сестер.

На півдні Франції активно використовувався заповіт. У заповітах особливо була зацікавлена церква, оскільки частина майна померлого передавалася храму. На півночі заповіт був істотно обмежений звичаєвим правом, яке відстоювала інтереси законних спадкоємців. Останні не могли бути позбавлені спадщини заповітом особливо серйозних на те підстав.

Кримінальне право

У IX-XI ст. в королівстві продовжувала існувати система злочинів та покарань, які були притаманні періоду раннього середньовіччя. Злочин розглядався як дія, яка торкалася інтересів окремих осіб, а покарання мали компенсувати заподіяну шкоду.

Водночас впродовж XI-XII ст. в кримінальному праві королівства відбулися істотні зміни:

- злочин вже не був приватною справою, а виступав порушенням встановленого правопорядку;
- отримали розвиток такі поняття як кримінальна відповідальність без вини, жорстокість покарань та невизначеність складів злочинів;
- справи феодалів розглядалися у «суді рівних»;
- для селян феодал у кримінальних справах був одночасно і законодавцем, і суддею.

У процесі централізації держави впродовж XIII-XV ст. послабилася юрисдикція феодалів і, навпаки, збільшилася роль королівського кримінального законодавства. Крім того, розширився перелік справ, які трактувалися як тяжкі злочини і належали до категорії «королівських випадків» (*напр., вбивство, звалтування, підпали тощо*). «Світське» кримінальне право, поступово доповнювало норми церковного права (*напр. в 1268 р. король Людовік IX видав ордонанс, який передбачав особливі покарання за богохульство*). З'явилася і низка нових складів злочинів, пов'язаних з «образою величності».

Остаточо уявлення про злочин як «приватну справу» скасував Великий березневий ордонанс 1357 р., який передбачив заборону на заміну покарання грошовою компенсацією. За вимогою соціальних станів монарх був позбавлений права помилування осіб, які вчинили тяжкі злочини.

Слід зазначити, що до революції 1789 р. кримінальна відповідальність безпосередньо залежала від станового походження. До дворян лише в окремих випадках могли застосовувати тілесні покарання, які в основному замінювалися штрафами та конфіскацією майна (до дворянина не могла бути застосована смертна кара через повішення). Особлива система кримінальної відповідальності існувала і для священнослужителів. Водночас, стосовно «третього стану» повністю відкидалося поняття законності у випадках придушення повстань (*так, під час придушення Жакерії лише за два тижні було страчено 20 тис. осіб*).

У кримінальному праві Франції періоду середньовіччя допускалася і кримінальна відповідальність без вини (*напр. у королівських ордонансах за окремі політичні злочини передбачалася колективна відповідальність членів міських корпорацій, а також членів сім'ї злочинця, у тому числі його дітей*). Кримінальне законодавство використовувало і поняття неосудності. Водночас, за низку злочинів, у тому числі за «образу величності», до кримінальної відповідальності притягалися всі без обмежень, навіть божевільні та неповнолітні.

У період абсолютної монархії було деталізовано склад злочинів, спрямованих проти короля, держави та католицької церкви. У зв'язку з чим значно розширилося і коло дій, які підпадали під поняття «образу величності». (*напр., найтяжчими злочинами вважалися замах на короля або членів його родини та змова проти держави*).

У XVII ст. за правління Ришельє був створений «другий ступінь» злочинів, які входили до поняття «образу величності»:

- змова проти міністрів короля, командуючих королівськими військами, губернаторів провінцій та інших вищих королівських чиновників;
- перехід на бік ворога під час воєнних дій;
- дезертирство;
- шпигунство;
- будівництво укріплень та фортець без дозволу короля та ін.

Великою «різноманітністю» відзначалися і релігійні злочини:

- богохульство;
- блюзнірство;
- святотатство;
- чаклунство;
- ересь тощо.

Саме поняття «**єресь**», як і поняття інших злочинів проти релігії, «редагувалися» та змінювалося на різних етапах розвитку Франції. Найбільш масове переслідування єретиків відбулося у період Реформації, особливо після едикту **Генріха II** в 1547 р., який наказував спалювати на вогнищах протестантів. Гоніння на кальвіністів (гугенотів) вилилися в позасудові розправи (в 1572 р. лише у **Варфоломійську ніч**¹ було вбито близько 2 тис. людей).

---

¹ **Варфоломійська ніч** – різня у Франції протестантів-гугенотів з католиками в ніч на 24 серпня 1572 р. (день Святого Варфоломія). Вважається, що Катерина Медичі, мати короля Карла IX, була ініціатором цієї різні, котра почалася 24 серпня з вбивства адмірала Гаспара де Коїньї і поширилася на увесь Париж та окремі міста та села поза ним. Вбивства гугенотів тривали декілька місяців. Хоча точна кількість загиблих не встановлена, вважається, що в той час загинуло від кількох тисяч до десятків тисяч гугенотів. Ця трагедія вважається однією з найбільших в історії релігійних війн. Варфоломійська ніч була одним з кульмінаційних моментів тривалих релігійних воєн, що точилися у Франції в середині XVI ст. Варфоломійська ніч назавжди позбавила короля Франції та його двір легітимності в очах його протестантських підданих. Із їх намаганнями встановити в країні релігійний мир та

У зв'язку з процесами масового розоренням селян королівські акти також передбачали спеціальні кримінальні заходи проти бродяг, бідняків та безробітних (*напр., у 1764 р. королівським ордонансом було передбачено, що особи, які не мають коштів для власного існування, мають бути направлені на роботи на галерах*).

Ще однією «особливістю» кримінального права середньовічної Франції було те, що як і сам злочин, система покарання теж не була чітко визначена. Власне застосування покарання багато в чому залежало від рішення суду та соціального стану обвинуваченого. Судові вирoki виконувалися публічно з «профілактичною» метою – страждання засудженого мали викликати страх у присутніх.

Смертна кара застосовувалася в різних формах. Найчастіше застосовували розривання засудженого конями, четвертування, спалення на вогнищі та ін. Численними були і тілесні покарання: відрізання язика, відсікання кінцівок та ін. Широко почало використовуватися і ув'язнення. Як основне, так і як додаткове покарання виступала конфіскація майна, особливо, коли справа торкалася заможних буржуа.

Крім того, у кримінальному праві королівства виявлялася і така специфічна середньовічна риса, як невідповідність покарання характеру злочину. Вона посилювалася суддівською сваволею, які зловживали конфіскацією майна.

Судовий процес

До кінця XII ст. судовий процес в основному мав обвинувальний характер. Активно використовувався і судовий поєдинок, який проводився за обопільною згодою сторін або у випадку, коли одна з сторін звинувачувала супротивника в неправді. Правові звичаї чітко визначали процедуру судової дуелі. Під час розгляду справ селян у судах сеньйора поряд із доказами, з XI ст. почали застосовувати катування. Розвиток отримала і інквізиційна форма процесу. Вона переважала в церковних судах, а з XIII ст. поступово запроваджувалася і в королівських, і у феодалних судах. Фактично до XV ст. інквізиційний та обвинувальний процеси існували паралельно, але останній поступово «відходив» у зв'язку зі скасуванням «божого суду» і судового поєдинку.

Остаточне закріплення інквізиційного процесу відбулося шляхом видання серії королівських актів (*ордонанс 1498 р., едикт 1539 р. і Великий кримінальний ордонанс 1670 р.*). В цей же час набула поширення практика, коли для ув'язнення людини було потрібно лише вписати її ім'я в порожній бланк королівського наказу на арешт.

Першою стадією розшукувального процесу було дізнання (*збір попередньої інформації про злочин і злочинця*). Судова справа порушувалася на підставі обвинувачення прокурора, а також доносів і скарг, зміст яких залишався невідомим для обвинуваченого. Далі судовий слідчий збирав

віротерпимість було покинчено на довгий час. Монархія змушена була стати на шлях повного викорінення протестантизму.

письмові докази, допитував свідків і обвинуваченого, проводив очні ставки. Під час процесу вина обвинуваченого припускалася, тому показань одного свідка було достатньо для застосування катування. Мета його полягала в тому, щоб здобути зізнання, котре розглядалося як «цариця доказів».

Сам судовий розгляд справи проходив у закритому засіданні, вирішальне значення мали матеріали, які були попередньо зібрані. *Доказами вини вважалися:*

- власне зізнання обвинуваченого;
- показання двох поважних свідків;
- листи обвинуваченого;
- протоколи та свідчення складені на місці злочину.

Хоча королівський ордонанс 1670 р. і передбачав поділ доказів на **виправдувальні** та **обвинувальні**, суд перевагу надавав останнім. За відсутності достатніх обвинувальних доказів суддя міг наказати застосувати повторне катування.

До XIII ст. судові вироки вважалися остаточними і не підлягали апеляції. Особа, незадоволена рішенням суддів, могла викликати всіх останніх на судовий поєдинок. Оскарження до суду верховного сюзерена було можливе лише у разі «помилки в праві». З XIII ст. поступово почало визнаватися право на оскарження справи із суду сеньйора до королівського. У свою чергу, і в королівських судах допускалося звернення з апеляцією до вищої судової інстанції. Вищим апеляційним судом у цивільних і кримінальних справах був Паризький парламент.

Хронологічна таблиця

987-996 рр.	Правління короля Франції Гуго Капета. Його володіння обмежувалися невеликою областю, у центрі якої знаходився Париж.
1002 р.	Роберт II Благочестивий починає завоювання Бургундського герцогства (повністю завойоване в 1114 р.).
1031-1039 рр.	Війни короля Франції Генріха I з бунтівними аристократами.
1044 р.	Одруження короля Генріха I з Анною Київською, дочкою Ярослава Мудрого.
1076 р.	«Перша комунальна хартія».
1095 р.	Заклик папи Урбана II, спрямований на завоювання Палестини.
1096-1099 рр.	Перший хрестовий похід.
1099 р.	Завоювання хрестоносцями Єрусалиму. Створення Єрусалимського королівства.
1137 р.	Одруження Людовика VII Молодшого з Алієнорою Аквітанською. Під владу французької корони перейшли Гієнь, Гасконь, Пуату, Марш, Лімузен та Перігор.
1147-1149 рр.	Другий хрестовий похід. Його очолювали французький король Людовик VII та імператор «Священної Римської

- імперії» німецький король Конрад III. Приводом походу стало захоплення турками-сельджуками Едеси.
- 1180-1223 рр. Правління французького короля Філіпа II Августа, який відняв у англійського короля Нормандію.
- 1186 р. Приєднання до володінь французького короля графства Вермандау.
- 1187-1188 рр. Графство Беррі переходить під контроль французької корони.
- 1189-1192 рр. Третій хрестовий похід. Його очолювали англійський король Ричард I Левове Серце, французький король Філіп II Август, германський імператор Фрідріх I Барбаросса.
- 1189 р. Приєднання до володінь французького короля графства Реймського.
- 1199-1204 рр. Четвертий хрестовий похід.
- 1202 р. Оголошення Філіпом II Августом про конфіскацію володінь Іоана Безземельного у Франції. Початок війни на північному заході Франції.
- 1204 р. Завершення завоювання Францією Нормандії і Пуату.
- 1206 р. Англо-французький договір. Король Іоанн Безземельний поступається Франції Нормандією, Меном, Туреном та Анжу.
- 1209-1229 рр. Альбігойські війни.
- 1224-1226 рр. Завоювання Людовиком VIII Ла Рошелі та Авіньйона.
- 1233 рр. Заснування інквізиції.
- 1247 р. Заснування королем Людовиком IX інституту контролерів для перевірки діяльності провінційних чиновників.
- 1254 р. Ухвалення «Ордонансу про права і обов'язки королівських чиновників».
- 1258 р. Заборона приватних воєн на території королівського домену.
- 1260 р. Проголошення права апеляції сторін до королівського суду.
- 1262-1266 рр. Грошова реформа Людовика IX – запровадження єдиної монетної системи на території королівського домену.
- 1282 р. Створення «Кутюмів Бовезі» (надруковані були лише в 1690 р.).
- 1302 р. Скликання перших Генеральних штатів.
- 1307-1312 рр. Процес тамплієрів, розпуск ордену.
- 1309-1371 рр. «Авіньйонський полон пап».
- 1314 р. Генеральні Штати дали дозвіл на запровадження надзвичайного податку на війну.
- 1315 р. Ордонанс короля Людовика X про звільнення сервів королівського домену за грошовий викуп.
- 1337-1453 рр. Столітня війна між Англією та Францією.
- 1351 р. Ордонанс Іоана Доброго про примусову працю найманих робітників і про максимум заробітку.
- 1356 р. Скликання Генеральних штатів.
- 1357 р. Паризьке повстання. «Великий березневий ордонанс» – нормативний акт Генеральних Штатів, за яким цьому органу

влади передавалося право контролю за управлінням країною, перерозподіляти податки та повинності, передбачено проведення військової, фінансової, адміністративної та судової реформ.

- 1358 р. Жакерія.
- 1411-1435 рр. У Франції почалася громадянська війна.
- 1439 р. Ордонанс Карла VII про створення регулярної армії (1445 та 1448 рр.).
- 1453 р. Закінчення Столітньої війни – Англія втратила всі свої володіння на континенті, крім Кале.
- 1464 р. Почалася війна феодальної Ліги Суспільного блага проти короля.
- 1474-1477 рр. Бургундські війни короля проти герцога Бургундії за територіальне об'єднання Франції.
- 1494-1559 рр. Італійські війни.
- 1522 р. Випуск державної позики.
- 1531 р. Заснування «Королівської мануфактури» з виробництва килимів.
- 1539 р. Оприлюднення «Акту про відправлення правосуддя».
- 1547 р. Оприлюднення «Едикту про примусову працю жебраків».
- 1548 р. Антиподаткові повстання низів міського населення.
- 1551-1552 рр. «Пармська війна».
- 1560-1598 рр. Період релігійних війн.
- 1566 р. Оприлюднення «Муленського ордонансу проти жебракування».
- 1572 р. Варфоломійська ніч.
- 1582 р. «Звід канонічного права».
- 1598 р. Оприлюднення «Нантського едикту про віротерпимість».
- 1601 р. Заснування «Комісії торгівлі».
- 1604 р. Заснування першої Ост-Індської компанії.
Оприлюднення едикту, що закріплював спадковість державних посад, а також щорічний грошовий внесок, який сплачували чиновники до державної скарбниці.
Початок колонізації Атлантичного узбережжя Північної Америки.
- 1608 р. Заснування Самюелем де Шамплейном Квебеку.
- 1614-1617 рр. Виступ аристократичної опозиції.
- 1618-1648 рр. Тридцятирічна війна.
- 1624-1642 рр. Правління кардинала де Ришельє.
- 1626 р. Оприлюднення «Едикту про дуелі» та «Королівської декларації про знесення замків».
- 1629 р. Оприлюднення «Едикту милості», який позбавляв гугенотів політичних прав, але зберігав за ними свободу віросповідання.
- 1634 р. Заснування Французької Академії наук.

- 1648-1653 рр. Період Фронди.
 1648-1649 рр. «Парламентська фронда».
 1651-1653 рр. «Фронда принців».
 1664 р. Оприлюднення «Ордонансу про відміну внутрішніх митних бар'єрів». Нова Ост-Індська компанія. Вест-Індійська компанія.
 1667-1668 рр. Деволюційна війна та підписання Ахенського миру.
 1673 р. «Едикт про об'єднання ремісників у цехові корпорації».
 1681 р. Оприлюднення королівського ордонансу про морську торгівлю.
 1682 р. Оголошення Версаля резиденцією французьких королів.
 1685 р. Відміна «Нантського едикту».
 1702 р. Повстання гугенотів – остання третя війна гугенотів.
 1733-1735 рр. Участь Франції у війні за «польську спадщину».
 1740-1748 рр. Участь Франції у війні за «австрійську спадщину».
 1756-1762 рр. Семирічна війна. Росія, Австрія, Франція, Іспанія, Саксонія, Швеція проти Пруссії, Великобританії та Португалії.
 1774-1781 рр. Реформи Тюрго і Неккера у Франції.

Персоналії

Арман Жан дю Плессі, герцог де Ришельє, кардинал Ришельє, «Червоний герцог» (1585-1642) – кардинал римо-католицької церкви, державний діяч Франції. Ришельє був державним секретарем з 1616 р. і главою уряду («головним міністром короля») з 1624 р. до своєї смерті.

В основу своєї політики він заклав виконання програми Генріха IV:

- зміцнення держави;
- централізація управління;
- забезпечення верховенства світської влади над церквою;
- забезпечення влади центру над провінціями;
- ліквідація аристократичної опозиції;
- протидія іспансько-австрійській гегемонії в Європі.

Головний підсумок державної діяльності Ришельє полягав в затвердженні абсолютизму у Франції.

Основні заходи кардинала, спрямовані на звеличення Франції:

- в 1626 р. вийшов едикт, що заборонив дуелі між дворянами, під страхом позбавлення дворянського титулу. Кардинал виходив з прагматичної мети – едикт став спробою зберегти стан від фізичного самознищення;
- в 1626 р. вийшов едикт, за яким дворянам не пограничних територій Франції пропонували знищити укріплення своїх замків, щоб надалі присікти перетворення їх на центри опозиції;
- кардинал запровадив систему інтендантів. Це були особи, надіслані з центру, які не купували свої посади, як інші чиновники, а отримували їх з рук короля. Отже їх завжди можна було звільнити, якщо вони не справлялися зі

своїми обов'язками. Це перетворювало їх на надійні знаряддя влади. Підтримка корони дозволила інтендантам підпорядкувати собі увесь апарат управління провінціями, посиливши центральну владу;

- в армії кардинал посилив контроль центру. По-перше, він запровадив дублювання воєначальників, коли в кожному армію направлялися два полководці. Система поліпшила контроль корони над армією, але виявилася неефективною, тому була скасована. Але система військових інтендантів збереглася. Платню солдати і офіцери почали отримувати не від командира частини, а з рук військових інтендантів;

- в центральному апараті управління зросло значення секретарів, кожен з яких контролював конкретні питання, і суперінтенданта. Усі вони призначалися королем, позиції аристократії були ослаблені; представники вищої аристократії ненавиділи кардинала. Розуміння Ришельє суті держави повністю відрізнялося від того, як представляли її собі дворяни. Кардинал позбавив їх суверенітету на своїх землях на користь короля, позбавив права юстиції і призначення посадовців, видання законів від свого імені;

- в 1631 р. у Франції за підтримки Ришельє почався випуск першого періодичного видання, яке виходило кожного тижня. Видання стало офіційним «голосом» уряду;

- за час правління, Ришельє немало зробив для розвитку літератури, культури і мистецтва. При ньому відбулося відродження Сорбони;

- в 1635 р. кардинал заснував Французьку академію та призначив пенсію найвидатнішим і талановитішим художникам, письменникам та архітекторам;

- до 1635 р. завдяки кардиналу Франція вже мала на Атлантиці три морські ескадри і одну – на Середземному морі;

- розвивалася і морська торгівля. Як правило кардинал разом з політичними договорами укладав торгові договори. За час свого правління він уклав 74 торгові договори з різними країнами;

- були скасовані деякі непрямі податки, запроваджені закони, які стимулювали підприємництво та будівництво мануфактур. Щоправда, у сфері фінансів і оподаткування кардиналу не вдалося досягти успіхів. Сам він виступав за зниження податків, проте його позиція не знайшла підтримки, а після вступу Франції в Тридцятирічну війну перший міністр сам був вимушений підвищувати податки;

- за Ришельє почалося активне освоєння Канади – Нової Франції.

В 1629 р. кардинал командував військом в Італії, де підтвердив свої військові таланти і познайомився з Дж. Мазаріні. Про цю людину, сам Ришельє сказав: «Я знаю лише одну людину, здатну стати моїм наступником, хоча він іноземець».

Бернабе Бріссон (1531-1591) – французький юрист і державний діяч, президент Паризького парламенту.

Він вивчав право в університетах Орлеана, Буржа і Пуатьє. Між 1553 і 1556 рр. Бріссон переїхав в Париж, де почав вести адвокатську практику.

Незабаром, завдяки своїм знанням і красномовству, він здобув широку популярність.

В 1575 р. Бріссон став генеральним адвокатом Паризького парламенту. В 1588 р. він став шостим президентом Паризького парламенту. Після втечі Генріха III з Парижу в «День барикад», Бріссон залишився в столиці Франції. Він був призначений першим президентом парламенту.

Перу Б. Бріссона належать декілька фундаментальних робіт з юриспруденції. В 1559 р. він опублікував «*De Verborum Quae ad Jus Civile Pertinent Significatione*» – словник юридичних термінів римського права. Робота швидко стала стандартним довідником для правознавців Європи. До 1805 р. вона перевидавалася сімнадцять раз.

В 1587 р. на прохання короля Бріссон склав компіляцію юридичних документів його правління і володарювання його попередників («*Code de Henri III*», «*Кодекс Генріха III*»). Серед інших відомих робіт: «*Selectarum ex jure civili antiquitatum libri duo*» (1556 р.); «*De Formulis et sollemnibus populi Romani verbis libri VIII*» (1583 р.); «*De regio Persarum principatu libri tres*» (1595 р.).

Боніфацій VIII (1235-1303 рр.) – папа римський впродовж 1294-1303 рр.

Конфлікт із Філіппом IV Красивим призвів спочатку до відлучення короля від церкви, а потім до арешту папи французькими військами. Від папи вимагали відставки, але Боніфацій VIII відмовився. В 1311 р. король організував суд над пам'яттю Боніфація VIII, який, однак, не дав бажаного для короля результату. Данте помістив Боніфація VIII в пекло.

Вольтер (ім'я при народженні **Франсуа-Марі Аруе**) (1694-1778 рр.) – один з видатних французьких філософів-просвітників XVIII ст.: поет, прозаїк, сатирик, трагік, історик, публіцист, правознавець.

За соціальним переконанням Вольтер був прибічником нерівності. Суспільство, за його переконанням, повинне ділитися на «освічених і багатих» і на тих, хто, «нічого не маючи», «зобов'язаний на них працювати» або їх «бавити».

Працюючим непотрібно давати освіту «якщо народ почне міркувати, все загинуло» (з листів Вольтера). Переконаний супротивник абсолютизму, він залишився до кінця життя монархістом, прибічником ідеї освіченого абсолютизму, монархії, що спирається на «освічену частину» суспільства, на інтелігенцію, на «філософів». Освічений монарх був політичним ідеалом Вольтера (*образ Генріха IV*).

За словами Вольтера: «*Королівство – велика сім'я з батьком на чолі. Хто має інші уявлення про монарха, той винен перед людством*».

Генріх IV Великий (1553-1610) – король Франції.

Засновник французької королівської династії Бурбонів. Французи пов'язували з його ім'ям кінець релігійних війн 1562-1594 рр.

З метою припинення міжконфесійної ворожнечі Генріх IV 13 квітня 1598 р. підписав Нантський едикт, який дарував свободу віросповідання протестантам. Хоча гугеноти і не були повністю зрівняні в релігійних правах з католиками, вони отримали право на свободу проповіді, шкільного викладання і богослужіння на території всієї Франції, за винятком Парижа. Були скасовані

всі судові вироки, винесені на релігійному ґрунті. Протестанти отримали доступ до всіх державних і громадських посад, могли збирати з'їзди з політичних та релігійних питань, а також мати своїх уповноважених при дворі і в державній раді.

У зовнішній політиці Генріх IV діяв за принципом «політичної рівноваги». *«Я погоджуюся з тим, – говорив він, – що країна, населення якої говорить іспанською, повинна залишатися у володінні Іспанії, а країна, де населення говорить німецькою, повинна належати Німеччині. Але ті землі, в яких населення говорить французькою, повинні належати мені».*

Генріх II (1519-1559 рр.) – король Франції з 31 березня 1547 р.

Під час свого правління він «вогнем і мечем» переслідував протестантизм, що посилювався в країні. Війну з Англією він продовжував після смерті батька і закінчив її в 1550 р. поверненням Булоні. В Італії Генріх II також вів війну з 1552 р.

Брав участь в Італійських війнах 1551-1559 рр., але спроба захопити Неаполь не вдалася. Безрезультатно воював і на нідерландському кордоні.

Гуго Капет (940-996 рр.) – герцог франків у 960-987 рр., король Франції у 987-996 рр.

Засновник королівської династії Капетингів. Найвпливовіші барони Франції вибрали Гуго Капета королем, але васальної присяги йому не склали і часто не підкорялися йому. Правління Гуго Капета мало формальний характер. Намагаючись завоювати прихильність баронів, король часто віддавав їм землі, тим самим послаблюючи власні позиції.

Під час свого правління зміг відстояти королівську корону від зазіхань на неї герцога Нижньої Лотарингії Карла, нащадка Каролінгів. Король не підпорядковувався імператору, а з папством мав постійні конфлікти стосовно призначення єпископів на королівських землях, хоча в інших відношеннях залишався слухняним сином церкви.

Столицею короля Франції при ньому знову став Париж, тоді як при останніх Каролінгах нею був Лан.

Джуліо Раймондо Мазаріні, Мандзаріно або Маццаріно (1602-1661 рр.) – кардинал, політичний діяч і перший міністр Франції (з 1642 р.).

До влади прийшов після смерті кардинала Ришельє. «Принци крові» й титулована шляхта ненавиділи «безрідного фаворита». Але перші п'ять років його правління принесли Франції успіхи в зовнішній політиці. Французька армія здобула низку перемог над іспанцями у Тридцятирічній війні. Мазаріні був одним із творців Вестфальського миру, який завершив війну.

Він здійснював економічну політику Ришельє: збільшував централізовану ренту шляхом підвищення податків. За час його діяльності у Франції відбулася громадянська війна, яка увійшла в історію під назвою Фронда.

Франсуа де Ларошфуко писав про Мазаріні: *«Розум його був обширний і працелюбний, сповнений підступності, характер гнучкий».*

Жак Саварі (1622-1690) – французький економіст і правознавець.

Походив з купецького роду і сам вів торгівлю – настільки успішну, що в 1670 р. був запрошений увійти до складу комісії, що переробляла французьке

торгове право. Роль, зіграна Ж. Саварі в роботі комісії, була настільки значною, що прийнятій на підставі її роботи торговий кодекс дістав назву «Кодексу Саварі» (1673 р.).

Доповіді Ж. Саварі на засіданнях комісії були перероблені ним в книгу «Досконалий підприємець» («*Le parfait négociant ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France et des pays étrangers*»; Париж, 1675 р.).

Згодом він написав книгу: «Вказівки і поради з найбільш важливих питань комерції» («*Les Parères, ou Avis et Conseils sur les plus importantes Matières de Commerce*»; 1688 р.).

Жан Батист Кольбер (1619-1683 рр.) – французький державний діяч, фактичний глава уряду Людовика XIV після 1665 р.

Головна посада – контролер фінансів, але також займав і багато інших керівних посад. Прибічник політики меркантилізму. *Заклав економічні передумови для формування Французької колоніальної імперії.*

Напрямки політики Ж. Кольбера:

– жорстокість політики Кольбера у певній мірі урівноважувалася зменшенням прямого податку, який накладався на нижчі класи населення. Правилем Кольбера було полегшення становища бідних за рахунок накладення повинностей на багатих. Він відстоював запровадження непрямих податків, які мали сплачувати усі піддані корони. Водночас прямі податки торкалися лише непривілейованих громадян;

– в 1664 р. Кольберу вдалося скасувати внутрішні митниці між північними і південними французькими провінціями;

– стосовно промисловості і торгівлі він був протекціоністом, прибічником системи заступництва і контролю над промисловістю та торгівлею з боку держави;

– Кольбер вважається творцем французького військового флоту, оскільки він, з одного боку, запровадив матроську повинність, з іншого – збільшив число військових кораблів до 300, і, до того ж, видав зразкову на той час інструкцію для флоту;

– в 1667 р. був виданий новий митний тариф, який передбачав збільшення мита з іноземних товарів (*фактично мова йшла про заборону їх ввезення до Франції*);

– водночас досягала успіху морська торгівля французів, яка до Кольбера була незначною. Гавані були реконструйовані та призначена премія за спорудження нових кораблів або за купівлю їх за кордоном. Іноземні кораблі при вході і виході з французьких гаваней обкладалися митом;

– Кольбер зробив надзвичайно багато для вдосконалення шляхів сполучення. При ньому було завершено будівництво Лангедокського каналу (1664-1681 рр.). На розширення і прокладання нових доріг щорічно виділялося 650 000 ліврів. Прекрасний стан доріг був одним з наймогутніших засобів остаточної державної централізації;

– для досягнення останньої, Кольбер передав головну адміністративну владу інтендантам, залишивши за колишніми губернаторами з вищої знаті лише право представництва;

– парламенти також були сильно обмежені. 24 лютого 1673 р. був виданий ордонанс, який назавжди заборонив парламентам вносити будь-які зміни і обмеження у розпорядження короля. Одночасно все законодавство перейшло цілком в руки французького короля і Кольбера;

– едикт 1673 р. призначав для злісних банкрутів страту;

– Кольбер ревно намагався сприяти розвитку мистецтв і наук. В 1667 р. його обрали членом Французької академії. В 1663 р. ним була заснована Академія написів і витонченої словесності. Також він заохочував наукові дослідження і за його пропозицією король відкрив Французьку академію наук (1666 р.), Паризьку обсерваторію (1667 р.), а також Академію архітектури (1671 р.);

– він збільшив кількість книг у королівській бібліотеці, сприяв розвитку ботанічного саду, влаштував і забезпечив засобами обсерваторію, запровадив розмежування землі і споряджав експедиції вчених, особливо натуралістів.

Жанна д'Арк, Орлеанська діва (біля 1412-1431 рр.) – народна героїня Франції із селянської родини.

Під час Столітньої війни 1337-1453 рр. очолила боротьбу французького народу проти англійців. В 1429 р. звільнила Орлеан від облоги. В 1430 р. потрапила у полон до бургунців, які продали її англійцям. Останні оголосили Жанну д'Арк чаклункою та віддали на церковний суд. Там вона була звинувачена у ересі та спалена на вогнищі у м. Руан.

В 1920 р. канонізована католицькою церквою.

Карл II Лисий (823-877 рр.) – імператор держави Каролінгів, король Західно-Франкського королівства, онук Карла Великого.

Прізвисько Лисий отримав не тому, що у нього випало волосся, а тому, що він на знак своєї покори поголив голову при посвяченні Папою Іваном VIII. Верденський договір закріпив за Карлом Західно-Франкське королівство. Він приєднав до королівства частину Лотарингії за Мерсенським договором 870 р.

Безуспішно прагнув призупинити розпад держави на окремі незалежні феодальні сеньйорії. Після смерті імператора Людовіка II в 874 р., Карл II добився від римського папи титулу імператора та короля Італії.

Карл VII Переможець (1403-1461 рр.) – король Франції (проголошений в 1422 р., коронований в 1429 р.) з династії Валуа.

Після закінчення Столітньої війни зайнявся внутрішніми справами – навів лад у фінансах і судочинстві. Ще в 1433 р. він видав прагматичну санкцію, яка встановила незалежність французької церкви від папського престолу. Провів військову реформу.

Людовик XIV де Бурбон, Людовік Великий (1638-1715 рр.) – король Франції і Наварри з 14 травня 1643 р. Правив 72 роки – довше, ніж будь-хто з європейських монархів в історії (*за виключенням правителів дрібних держав Священної Римської імперії, напр., Карл Фрідріх Баденський*).

Відомий ще як «*король-сонце*». Людовик, який в дитячі роки пережив війни Фронди, став прибічником принципу абсолютної монархії і божественного права. За словами Сен-Симона «*Абсолютний без заперечення, Людовік знищив і викоренив будь-яку іншу силу або владу у Франції, окрім тих, які виходили від нього: послання на закон, на право вважалися злочином*». Зміцнення своєї влади він поєднував з вдалим підбором державних діячів на ключові політичні пости.

Правління Людовіка XIV – час консолідації єдності Франції, її військової могутності, політичної ваги і інтелектуального престижу, розквіту культури. Час його правління увійшов до історії під назвою *Велике століття*.

Водночас, тривалі військові конфлікти, в яких Франція брала участь, призвели до зростання податків, що викликало народні повстання. Крім того, в результаті прийняття едикту Фонтенбло, що відмінив Нантський едикт про віротерпимість в королівстві, близько 200 тис. гугенотів емігрували з Франції.

Людовік IX або **Людовік Святий** (1214-1270 рр.) – король Франції з 1226 р.

Очоловав сьомий та восьмий хрестові походи (*під час останнього помер*), що закінчились провалами. Один з найвідоміших французьких королів-реформаторів. Проводив реформи, спрямовані на централізацію держави.

Єдиний з королів Франції, зарахованих до святих римською церквою.

Людовік XI (1423-1483) – король Франції у 1461-1483 рр. з династії Валуа.

Правління короля було ознаменоване політичними інтригами, метою яких було об'єднання роздробленої Франції та ліквідація самостійності великих феодалів. У цьому короля супроводжував успіх більший, ніж його попередникам.

Саме він вважається засновником абсолютної монархії у Франції.

За його правління міста були звільнені від призову, васалам дозволено було відкуповуватися від особистої військової служби. Розширив межі Франції до Юри (гірський масив у Швейцарії та Франції), Альп та Піренеїв.

Король протегував наукам і мистецтвам, особливо медицині і хірургії, реорганізував медичний факультет в Паризькому університеті, заохочував книгодрукування, торгівлю і промисловість, розумів значення землеробства і гірського промислу. Піклуючись про державні кошти, король запровадив величезні податки.

Людовіка XV, Людовік Улюблений (1710-1774) – король Франції у 1715-1774 рр.

В історію він увійшов як король-бабій. Справжню «славу» Людовику XV принесла мадам де Помпадур. Віддаючи перевагу жінкам перед управлінням державою та військовою справою, він програв Семирічну війну 1756-1763 рр., внаслідок чого Франція втратила низку колоній, зокрема Канаду й острови у Вест-Індії.

Король не звертав уваги на народне невдоволення. Він займався виключно своїми інтересами і полюванням, а коли йому вказували на небезпеку, що загрожувала престолу, і на лиха народу, він відповідав:

«Монархія протримається ще, поки ми живі», «après nous le déluge» («після нас хоч потоп»).

Філіпп де Бомануар (1250-1296) – французький юрист, королівський чиновник, один з перших французьких теоретиків права, укладач збірника звичаїв середньовічної Франції («*Кутюми Бовезі*» або «*Кутюми Бовуазі*»).

Філіпп II Август, Філіпп Кривий (1165-1223 рр.) – король Франції з 1180 р.

Першим почав використати титул «король Франції» (*rex Franciae*) замість титулу «король франків» (*rex Francorum*). Перший з династії Капетингів, який передав владу спадкоємцеві, не коронуючи його за свого життя. Збільшив територію держави.

За його правління відбулося зміцнення королівської влади і створення стрункої адміністративної системи. Важливим політичним знаряддям в його руках стали комуни. Король зрозумів, що комуни його важливий союзник у боротьбі зі сваволею феодалів, тому він з усіх сил протегував руху.

Провів адміністративну реформу та запровадив низку нових придворних посад. Заснував центральну установу королівську курію. За сприяння короля у провінціях активно розвивався інститут прево, який зосередив у своїх руках судові, адміністративні та господарські функції. Для об'єднання фінансової діяльності обласної влади в Парижі була заснована рахункова палата.

Філіпп IV Красивий (1268-1314 рр.) – французький король у 1285–1314 рр., король Навари у 1284-1305 рр., граф Шампані впродовж 1284-1305 рр. з династії Капетингів.

Його правління зіграло важливу роль в процесі занепаду політичної могутності феодалів і зміцнення монархії у Франції. Правління Філіппа зміцнило вплив Франції в Європі. Багато його дій, від війни з Фландрією до страти тамплієрів, було спрямовано на поповнення бюджету країни і зміцнення армії.

Філіпп IV увійшов до історії як перший монарх Франції, що скликав в 1302 р. Генеральні штати, які мали виступати представницьким органом різних суспільних станів (шляхти, духовництва та міщанства) при королі та давати дозвіл на запровадження нових податків з населення. Також, цей монарх вирізнився конфліктом із папством, з якого вийшов формальним переможцем, ув'язнивши в 1308 р. папу римського в місті Авіньйон на 70 років.

Франциск I (1494-1547 рр.) – французький король у 1515-1547 рр., засновник ангулемської гілки династії Валуа.

Відомий його вислів: «Така моя (добра) воля». Його правління ознаменувалося тривалими війнами з Карлом V Габсбургом (I-ша війна – 1521-1526 рр.; II-га війна – 1526-1530 рр.; III-тя війна – 1535-1538 рр.; IV-та війна – 1541-1544 рр.) та розквітом французького Відродження.

Правління Франциска I охарактеризувалося посиленням абсолютизму. Свої претензії він виводив з римського права. Вислів римського права «*quod principi placuit legis habet vigorem*» (що завгодно принцепсу, має силу закону) було перекладене французькою мовою: «*si veult le roi, si veult la loi*» (чого вимагає король – вимагає закон). За його правління колишні васали

перетворилися на підданих короля. Членів ради Франциск призначав на власний розсуд.

Він підготував централізацію у Франції, запровадивши нові посади – губернаторів, представників короля, наділених великими повноваженнями. Франциск I закріпив за собою право зміни губернаторів: в 1542 р. він звільнив усіх губернаторів Франції. Зосередивши усю законодавчу владу у своїх руках, король скликав усього один раз Генеральні штати. Парламент за його правління не відігравав політичної ролі. Едиктом 1527 р. король заборонив йому *«втручатися в які б то не було справи, окрім правосуддя»*.

Надавши аристократії управління провінціями та містами і перетворюючи її поступово з незалежного феодального дворянства в придворну знать, Франциск обирав фінансових діячів і канцлера з середнього стану. Виборні міські чиновники були замінені призначеними. Муніципальні посадовці були позбавлені своїх судових прав.

З часу Франциска I почалося нестримне зростання податків, внаслідок воєн і розкоші двору. Королівська талья до кінця правління Франциска дійшла з 9 до 16 млн. В 1522 р. канцлер Дюпра створив перші 8%-і державні ренти. В 1539 р. була заснована лотерея. В 1534 р. монарх заснував дев'ять військових намісництв і звільнив від податей усіх, хто записався на військову службу. За Франциска I збільшився флот, розширилося мореплавання. Завдяки зносинам з Італією розвинулася промисловість. Монарх дарував деякі пільги іноземним фабрикантам (1536 р.)

Правління Франциска I було періодом розквіту торгівлі і сільськогосподарського виробництва, часом економічного відродження.

З ім'ям Франциска I пов'язують і французьке відродження (Ренесансний гуманізм).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як «Кутюми Бовезі» врегульовували питання кріпосної залежності?
2. Коли і яким нормативним актом було фактично створено феодальну Францію?
3. Хто був першим королем Франції періоду феодалізму?
4. Які питання врегульовував «Великий березневий ордонанс»?
5. З якою державою Франція вела Столітню війну?
6. Які питання врегульовував Нантський едикт?
7. Які джерела французького феодального права Ви знаєте?
8. Що для французького феодального суду виступало доказами?
9. Визначить роль Генеральних Штатів в історії держави і права феодальної Франції.
10. Назвіть головні особливості французького абсолютизму.
11. Охарактеризуйте основні напрямки діяльності кардинала Ришельє.
12. Хто з французьких монархів першим почав використовувати титул «Король Франції»?
13. Хто з французьких державних діячів заклав передумови для формування Французької колоніальної імперії?

14. Назвіть французького короля, який став засновником монаршої династії Бурбонів.

15. Хто з французьких державних діячів в 1626 р. видав едикт, який забороняв дуелі між дворянами?

Література

1. Батыр К.И. История феодального государства во Франции / К.И. Батыр. – М., 1994. – 509 с.

2. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.

3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.

4. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посіб. / [за ред. Б.Й. Тищика]. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.

5. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.

6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

Тема 12

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФЕОДАЛЬНОЇ НІМЕЧЧИНИ

План

- 12.1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави
- 12.2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління. Територіальна роздробленість Німеччини
- 12.3. Реформація та Селянська війна у Німеччині
- 12.4. Німеччина за часів абсолютної монархії
- 12.5. Характеристика німецького феодального права

12.1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави

Як самостійна феодальна держава Німеччина утворилася на землях східних франків після остаточного розпаду Франкської імперії наприкінці IX ст. Німецька територія включала п'ять основних герцогств – **Саксонію**¹, **Франконію**², **Швабію**³, **Баварію**⁴ та французьку **Лотарингію**¹, а також

---

¹ **Саксонія** – земля на сході Німеччини. Назва «Саксонія» щодо федеральної землі Саксонія з'явилася з XV ст., коли маркграф Майсена Фрідріх I в 1423 р. одержав титул курфюрста Саксонського. Корінна ж Саксонія завойована Карлом Великим в 792 р. стала могутнім герцогством, але розпалась у XII ст.. Маркграфство Мейсен (згодом Саксонія) виникло у X ст. на землях полабських слов'ян – лужицьких сербів. У XI ст. воно перейшло до роду Веттінів, які і правили тут до 1918 р.

² **Франконія** – історична область на півдні Німеччини. Франконія означає «країна франків». У IX ст. Франкська держава поділилася на західну та східну частини. На час закінчення Середньовіччя політична карта Франконії являла собою черезсмузжя, утворене володіннями маркграфів Байройта і Ансбаху упереміж з володіннями єпископств і Німецького Ордену. З вільних імперських міст відчутну владу мав лише Нюрнберг. В 1791 р. маркграф Карл Олександр продав свої володіння Пруссії. З 1806 р. – Франконія припинила своє існування як політичне утворення.

³ **Швабія** – історична область на південному заході Німеччини. Впродовж X-XII ст. на цих землях виникло одне з герцогств – Швабія. Після смерті Конрадіна в 1268 р. і припинення династії Гогенштауфенів, у Швабії більше не було самостійних герцогів. За наказом імператора Максиміліана в 1512 р. був утворений Швабський округ у складі десяти імперських округів. По Вестфальському миру, Ельзас був відданий Франції і на Швабію була накладена контрибуція на користь Швеції. Впродовж II-ої половини XVII і I-ї половини XVIII ст. Швабія була театром військових дій. Лише з 1763 по 1792 рр. у Швабії був мир.

⁴ **Баварія** – історична земля у південно-східній частині Німеччини. З 555 р. відомо про існування герцогства. Остаточним кінцем доби «старого герцогства» вважається 788 р. – рік перемоги Карла Великого над баварським герцогом Тассіло III. Занепад Каролінгів став початком доби «нового герцогства». З 1180 р. по 1918 р. герцогство знаходилося під правлінням династії Віттельсбахів. У 1255-1503 рр. Баварія неодноразово ділилася. За правління Людовіка IV Баварця герцогство переживає новий Zenit слави, коли Людовік IV в 1328 р. отримав корону імператора Священної Римської імперії. Баварія відіграла основну роль у контрреформації, а місцеві герцоги в результаті Тридцятирічної війни змогли приєднати до своїх володінь значні території та здобули титул курфюрста. За часів абсолютизму Баварія була двічі окупована Австрією. В 1806 р. місцеві герцоги одержали титул короля.

приєднані пізніше французькі, італійські і слов'янські землі – Бургундію, міста Північної Італії, Богемію, Австрію та ін. Після нетривалого періоду відносної єдності впродовж X-XII ст. у Німеччині почався процес феодальної роздробленості. Однак на відміну від сусідньої Франції він став незворотнім. Це пояснюється низкою причин, серед яких досить важлива роль належить зовнішньополітичним.

Два основних напрями зовнішньої експансії феодальної Німеччини (в Італію і на слов'янський Схід) призвели до «штучного» об'єднання німецьких герцогств, захоплених слов'янських земель та Північної Італії в імперію, яка у XV ст. стала називатися **Священна Римська імперія німецької нації**². Місцеві імператори тримали не лише титул «королів франків», а й коронувалися в Римі як «імператори римлян», отримуючи корону з рук папи і тим самим претендуючи на духовне і світське лідерство в Європі. Саме цим пояснюється особливе значення в історії Німеччини відносин між державою та церквою, у тому числі з її центром у Римі. Головною специфічною рисою розвитку Німеччини у період Середньовіччя була тенденція до децентралізації. Саме вона і визначила досить складну періодизацію розвитку феодальної держави німецьких земель.

Варто відзначити, що зміна різних форм держави простежується тут не стільки в масштабах всієї країни, скільки на території окремих князівств або земель. Фактично з XIII ст. вони поступово стали самостійними державними утвореннями, лише формально «пов'язані» між собою владою імператора.

Таким чином, історію німецької держави у період Середньовіччя прийнято умовно поділяти *на три етапи*:

- *період феодальної роздробленості* та утворення імперії німецької нації. На цьому етапі в країні домінувало звичаєве право. Хронологічно – це X-XIV ст.;
- *період станово-представницької монархії* та рецепції римського права. Хронологічно відповідає XIV-XVII ст.;
- *період князівського абсолютизму* та формування німецької правової системи. Цей період прийнято датувати XVII- XVIII ст.

Слід зазначити, що після остаточного створення політично незалежних князівств та юридичного оформлення влади найзаможніших німецьких **князів-**

---

¹ **Лотарингія** – герцогство, яке розташовувалося на північному сході сучасної Франції. Після завоювань Карла Великого, Лотарингія опинилася в складі його імперії. В 843 р. Лотарингія увійшла до складу так званого «Середнього королівства». До складу королівства увійшли найвідоміші частини імперії Каролінгів. В 1048 р. імператор віддав Верхню Лотарингію Герхарду Ельзаському, прями представники якого володіли Лотарингією до 1431 р. За правління Карла IV Лотарингія була зайнята французами (1634 р.). Лише в 1697 р. онук Карла IV, Леопольд-Йосип-Карл, знову отримав країну. В 1766 р. Верхня Лотарингія була включена до складу Франції, втративши самостійність.

² **Священна Римська імперія німецької нації** – 962-1806 рр., з кінця XV ст. – «Священна Римська імперія германської нації» – середньовічна держава, заснована германським королем Оттоном I, який підкорив Північну та Середню Італію, включно з Римом. Займала також Чехію, Бургундію, Нідерланди, швейцарські землі та інші. Ліквідована в період війн Наполеона

курфюрств (XIII-XIV ст.), країна фактично аж до XIX ст. не існувала як єдиний державний механізм. Для Німеччини цього періоду була характерна форма сеньйоріальної монархії з певними елементами станово-представницької монархії. Відповідно і різні етапи розвитку та оформлення структури феодальної держави можуть бути виявлені тут лише в межах князівств. В цілому впродовж XIV-XVII ст. у німецьких князівствах встановилися станово-представницькі, а у XVII-XVIII ст. абсолютистські монархії. В 1806 р. в результаті війни з Францією німецька імперія розпалася.

Станова структура німецького середньовічного суспільства

Слід відзначити, що становлення та розвиток феодальних відносин в різних німецьких герцогствах відбувався досить нерівномірно (*напр., міцні пережитки родоплемінного устрою продовжували тривалий час зберігатися на території Саксонії*). Однак у XI-XII ст. у Німеччині поступово сформувалися основні стани феодального суспільства. Постійні війни на німецьких землях «сприяли» відносно швидкій консолідації військово-лицарського стану, до якого увійшли представники родової та військової аристократії.

До першої категорії увійшли **герцоги**, колишні племінні князі, які сконцентрувавши в своїх руках значні ресурси, поступово перетворилися на заможних землевласників. Посадова аристократія в основному була представлена особами графського рангу, які взяли під свій контроль найважливіші світські та церковні посади в округах або графствах. З часом великими землевласниками стали і **фогти** або королівські чиновники, які виконували судові функції в церковних округах або вотчинах.

З розвитком феодальних відносин та натуралізації економічної системи, на межі XI-XII ст., ці соціальні стани поступово консолідувалися, утворюючи своєрідний політико-військовий союз, який надзвичайно сильно не був зацікавлених у централізації верховної влади. Можна з цілковитою впевненістю сказати, що ці заможні соціальні стани віддавали перевагу об'єднанню в так званий стан «**територіальних князів**». До світської феодальної еліти долучилися у духовна або «**князі церкви**». Певною кульмінацією процесу територіального об'єднання німецької феодальної еліти стала середина XIII ст.

Поступово оформився і стан середнього та дрібного лицарства до якого увійшли не лише дрібнопомісні дворяни, а й заможна верхівка вільного селянства. Так, за військовою реформою **Генріха I**, будь-який вільний чоловік здатний битися на коні, зараховувався у військовий стан. До стану лицарів увійшли і **міністеріали**, які виконували певні адміністративні функції. Утворюючи прошарки імперських чиновників, вони разом з господарями відбували і обов'язкову військову службу. До XII ст. чимало з них отримали особисту свободу і земельні наділи. В результаті, вони «злилися» із різними прошарками феодального німецького лицарства.

Слід зазначити, що у XII ст. ще зберігався своєрідний поділ на «шляхетних» та «нешляхетних» лицарів, але вже в 1186 р. був виданий указ, який забороняв вступати в лицарський стан синам селян та священникам. Поступово оформився і феодальний ієрархічний поділ німецького дворянства

та духовенства на так звані «щити». Німецьке «Саксонське зеркало» згадує сім військових «щитів» або рангів, а саме:

- «щит» першого рангу – король (імператор);
- «щит» другого рангу – духовні князі;
- «щит» третього рангу – світські князі;
- «щит» четвертого рангу – «вільні барони»;
- «щит» п'ятого рангу – лицарі;
- «щит» шостого рангу – служилі люди (міністеріали);
- «щит» сьомого рангу – «вільні люди, народжені у шлюбі».

Слід відзначити, що «щит» знижувався на один ранг, якщо феодал ставав васалом рівного собі по чину (стану) особи. Як бачимо, до рангів були включені і «нешляхетні» вільні, які з часом отримали назву «**шеффенський стан**». З них призначали суддів в обцинних судах – **шеффени**. З розвитком феодалізму вони перетворилися на нижчу категорію «шляхетного» стану.

У свою чергу, і німецьке селянство до XIII ст. поділялося на дві категорії – вільне та невільне. До юридично вільного селянства, згідно «Саксонського зеркала» входили селяни-чиншовики та селяни-орендарі. **Чиншовики** – це утримувачі землі феодала, які мали сплачувати за користування нею певну грошову суму (чинш). Вони також поділялися на дві групи: одні могли передавати земельне утримання у спадщину або продавати його, інші таких прав не мали. **Орендарі** не мали своєї землі, тому отримували землю в тимчасове користування. Таким чином, обидві категорії вільного селянства перебували у певній залежності від землевласників-феодалів.

Водночас, більшість німецького середньовічного селянства перебувала в залежному фактичному та правовому становищі. До цієї категорії належали напіввільні літи, батраки та особисто залежні кріпаки. З розвитком феодальних відносин в Німеччині умовна межа між різними категоріями селянства поступово зникала.

У прикордонних німецьких землях, на внутрішніх кордонах між герцогствами з X ст. розпочалося активне будівництво численних фортець – **бургів**. З часом частина з них перетворилася на міста. Впродовж XI-XII ст., у зв'язку активізацією процесу розвитку та становлення міст, поступово оформився ще один соціальний стан вільних людей – **городян**. Слід відзначити, що взаємини німецьких міст з верховною імператорською і місцевою феодальною владою відзначався особливою строкатістю. «Політичний союз» верховної влади і міст тут, на відміну від Франції, практично так і не створився.

12.2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління. Територіальна роздробленість Німеччини

Все ж упродовж X-XII ст. Німеччина була відносно єдиною державою. Слабкий розвиток феодалізму, регулярна зовнішня військова загроза, досить активна політика централізації за часів перших королів сприяли становленню ранньофеодальної монархії та тимчасовому посиленню верховної влади.

Німецьким монархам вдалося створити державні об'єднання з колишніх племінних герцогств. Але відсутність політичної єдності, надзвичайно слабкі економічні зв'язки між окремими територіями стали важливим фактором відносної державної монолітності. В цей же історичний період відбулося і значне розширення території країни. Завдяки військовому захопленню частини Італії, Бургундії, Чехії та утворення Бранденбурзької, Східної та інших марок поступово виникла досить велика імперія. Тимчасовому посиленню верховної влади німецького монарха сприяла політика **Оттона I**, який у своїй боротьбі з непокірними герцогами спирався на церкву. Його заходи з підтримки духовенства та церкви увійшли в історію як «**Оттонівські привілеї**». Вони передбачали:

- обмеження впливу територіальних герцогів на церковні установи;
- частина герцогських повноважень та функцій передавалася єпископам;
- на місцях були створені самостійні, наділені королівським **імунітетом**, єпископські території за рахунок передання їм частини герцогських земельних володінь;
- князі церкви підпорядковувалися тільки королівській владі;
- застосування практики королівської інвеститури, тобто надання духовного сану світською владою.

Створена система дозволила Оттону I на свій розсуд призначати єпископів, замішувати єпископські кафедри, розпоряджатися частиною прибутків з церковних земель. Саме ці надходження склали матеріальну базу відносно сильної влади короля (*король мав і інші джерела прибутків, зокрема, йому належало право вищого суду*). Фактично король видавав імперські закони та навіть церковні канони.

Єпископальна політика німецького монарха отримала своє завершення в захопленні Риму як центру католицької церкви. Скориставшись постійними феодалними суперечками в Італії, він в 962 р. у Римі був коронований як імператор. Таким чином, цей публічний акт мав означати відновлення колишньої імперії Карла Великого, та символізувати спадкоємність корони німецьких королів від римських цезарів. Водночас, під час коронування Оттон I визнав претензії папства на світські володіння в Італії, але при цьому імператор зберігав право суверенітету над ними. Додатково римський папа мав скласти присягу васальної вірності німецькому імператору. Саме від Оттона I німецькі імператори почали розпоряджатися церковними кафедрами в Італії, усувати та «призначати» пап, контролюючи їхнє обрання. Однак наприкінці XI ст. римський престол поступово почав звільнятися від впливу імператорів.

Центральний державний апарат управління в Німеччині у X-XII ст. продовжував зберігати риси палацово-вотчинної системи (*характерна риса доби Каролінгів*). Імператор, якого обирали феодалі, постійно пересування зі своїм двором територією імперії, тим самим підтримуючи свою владу в різних її місцевостях. Вищі слуги палацу (канцлер та маршал) здійснювали найважливіші державні функції. З часом їхні посади стали передаватися у спадок і покладалися на духовних та світських князів – герцога Саксонського,

архієпископів Майнцького, Трирського та ін. Саме вони фактично безконтрольно управляли землями імперії в період відсутності німецького імператорів.

На початку XI ст. при особі імператора була створена спеціальна королівська рада (**гофтаг**), яка розглядала найбільш важливі державні справи. Рішення у таких справах часто приймалися і на загальних феодалних з'їздах. Але вже з XII ст. розпочався поступовий процес занепаду системи королівського управління на регіональному рівні. Так, колишні королівські чиновники – графи фактично перетворилися на спадкових ленників. З часом вони сформували власний управлінський апарат для своїх земельних володінь, захищений привілеями та імунітетами від втручання центральної королівської влади.

Таким чином, починаючи з XII ст. діяльність центрального та місцевого апаратів управління Німеччини усе менше залежала від верховної влади імператора і все більше визначалася політичними та економічними інтересами та привілеями місцевих князів.

Особливий апарат управління був створений для італійських земель. Його очолив **канцлер**, який був одним із найзаможніших німецьких духовних князів. Додатково були передбачені посади імператорських посланців з конкретними адміністративними та військовими повноваженнями та **пфальцграфи**, які відповідали за майно імператора та префекти міст.

Збройні сили

Німецькі збройні сили поділялися на *імперські* та *князівські*. Королівське військо складалося із збройних формувань, які йому постачали васали, хоча на початку імператор опирався також на міністеріалів, які управляли його маєтками і були зобов'язані відбувати військову службу. Кількість озброєних чоловіків, яких мали надати світські та духовні князі, встановлювалася особисто імператором. Водночас, чіткі умови участі у військових походах визначалися звичаєм та рішеннями феодалних з'їздів. *В «італійських кампаніях» участь усіх без виключення васалів у поході була обов'язковою, але на практиці цієї вимоги часто не дотримувалися.*

Верховним головнокомандуючим був сам імператор. Командування окремими військовими формуваннями доручалося князям, які здійснювали його через графів та сотників. До XII ст. у разі нападу на державу до збройних сил залучали і селянство.

Судова система

Сама судова система феодалної Німеччини в основному перейшла «у спадок» ще з часів правління династії Каролінгів. З часом судова компетенція та влада імператора поступово обмежувалася на користь місцевих князів, а сама судова система ставала складнішою та багатоступеневою. Феодали, які спочатку могли вершити судочинство лише над власним невілним станом, поступово розширили свою юридичну «компетенцію» на все без виключення населення їхніх земель.

Паралельно для вільних категорій існували окремі станові суди, які діяли за принципом «суду рівних», тобто князівські, графські, шеффенські та ін. У

підконтрольних феодалу містах, судочинство знаходилося в руках представника місцевого сеньйора. Натомість у вільних містах створювалися суди, які користувалися у судовій практиці своїми правовими нормами та звичаями міського права. Крім того, існували і церковні судові інстанції.

Зміни у становій структурі німецького феодального суспільства

Упродовж XIII-XIV ст. німецька імперія остаточно розпадалася на велику кількість князівств, графств та лицарських володінь. Певною особливістю «німецької» децентралізації було те, що ці новоутворені феодальні міні-держави мали слабкі економічні та політичні взаємини. Поруч з цим, у XIII-XIV ст. остаточно завершився процес оформлення системи соціальних станів та їх станового представництва. Важливою особливістю створеної структури, яка сформувалася в імперії з системи «шитів», була дрібність та відсутність єдності в масштабі всієї країни. Так, в імперії існували «імперські стани», а в межах князівств – «земські стани».

До першої «імперської» категорії належали:

- імперські князі;
- імперські лицарі;
- заможна верхівка імперських міст.

До категорії «земських» станів відносилися:

- дворяни князівств;
- князівське духовенство;
- міщани князівських міст.

У зв'язку з триваючими процесами розширення і посилення політичної ролі стану князів, в їх середовищі поступово виокремилася нечисленна група найзаможніших світських і духовних аристократів, яких називали **курфюрсти**. Водночас, з феодальної ієрархії німецького середньовіччя практично зникло так зване середнє дворянство. Частина їх «піднялася» до статусу князів, інші «перейшли» до нижчого дворянства. У свою чергу, нижче дворянство, власне основна маса лицарства, поступово втратили своє минуле значення у зв'язку з поширенням вогнепальної зброї (*велика частка їх взагалі розорилася*).

Процеси диференціації не обійшли і представників духовного стану. *Поступово вони чітко поділилися на:*

- вище духовенство – єпископи та абати;
- нижче духовенство – сільські та міські священнослужителі.

Для середньовічного німецького вищого духовенства була характерна ще одна риса – воно було численнішим та більш заможним, ніж в інших західноєвропейських країнах. *Вони навіть входили в середовище князів та курфюрстів*. Натомість, нижче німецьке духовенство перебувало в набагато гіршому становищі і за умовами життя поступово наближалася до більшої маси населення імперії.

Соціальна диференціація також торкнулася і міського населення. *Так, для німецького середньовічного міста став характерним поділ міщан на три основні групи:*

1. **Патриціат** – йому належали усі міські спадкові посади. Бургомістри імперських міст, які обиралися із стану патриціату, представляли інтереси міста в німецькому рейхстазі.
2. **Бюргерство** – люди із середнім фінансовим становищем та повноправні майстри.
3. **Плебс** – підмайстри та незаможні городяни міста.

У Німецькій імперії XIV ст. виділилося також три райони з різним становищем селян. Так, у Саксонії набула поширення практика відпущення селян на волю, але без землі і надання їм згодом наділів в оренду. На півдні і південному заході країни відробіткова панщина в основному була замінена на грошову ренту. На «нових землях», тобто колонізованих східних територіях селянське населення отримало великі земельні наділи, економічну самостійність та особисту свободу. Німецьким феодалам при цьому сплачували досить помірні фіксовані платежі. Але з другої половини XIV ст. саме на цих територіях значно посилювались економічні утиски селянської маси. Місцеві феодали поступово фізично захопили більшість общинних земель. Саме на східних землях і почала поступово оформлюватися форма землеволодіння, яка була попередником пруського юнкерського маєтку.

Зміни у державному устрої та політичний розвиток імперії

Отже, починаючи з XIII ст. центральний апарат управління імперії очолюваний імператором лише номінально був носієм державної влади, а у житті повністю контролювався курфюрстами. Його регіональна управлінська діяльність «блокувалася» реальною владою місцевих феодалних еліт, які фактично перетворилися на справжніх монархів.

Після остаточного встановлення верховенства римських пап над церквою, імператор також втратив статус і глави церкви. Він припинив наділяти духовенство церковними повноваженнями. Відповідно до положень **Вормського конкордату 1122 р.**¹ духовну інвеституру здійснював лише римський папа, який наділяв священників символами духовної влади.

---

¹ **Вормський конкордат 1122 р.** – компромісна угода між римським папою Калікстом II та імператором Священної Римської імперії Генріхом V, що завершила боротьбу за інвеституру. Підписаний 23 вересня 1122 р. у Вормсі. Ратифікований на Першому Латеранському соборі (1123 р). За конкордатом, обидві сторони гарантували один одному істинний мир. Король зобов'язався повернути папі і місцевим церквам захоплене під час конфлікту майно. Угода врегулювала спірні питання в призначенні церковних ієрархів. Угода визнала двоїстість становища єпископів, які входили одночасно і в церковну, і у феодальну ієрархію. Імператор відмовлявся від права наділяти прелатів обручкою та палицею – символами духовного звання, яке надавалося папою або його легатом. За імператором зберігалося право наділяти єпископів ленами та світською владою, вручаючи їм скіпетр. *Папа йшов на наступні поступки:*

- він визнав, що єпископи повинні нести васальні обов'язки перед імператором;
- погодився на присутність імператора при обранні єпископів на німецькій території;
- дозволив імператору висловлювати свою думку в спірних випадках.

Імператор у свою чергу обіцяв, що вибори проходитимуть без симонії та примусу. В Італії та Бургундії імператор втратив право брати участь в обранні і вручав інвеституру після шести місяців. В цілому, конкордат був вигідніший папі, ніж імператору

Імператор лише міг бути присутнім на «церковних» виборах, але мав право здійснювати тільки світську інвеституру – наділяти священника землею із встановленням відповідних васальних обов'язків.

Сам процес обрання німецького імператора почав проводитися вузькою колегією князів, яка під час виборів перестала враховувати права спадкоємців померлого монарха. У такий спосіб імператором міг бути обраний будь-який кандидат князівського роду, який був вигідний колегії. При цьому імператор продовжував залишатися верховним суддею в країні, що було пов'язано з традиційними обов'язками королівської влади підтримувати «мир» і чинити правосуддя. Однак ця управлінська функція була фактично єдиною і до того ж такою, що поступово втрачалася. Додатково імператор де-факто позбавлявся можливості оподаткування населення країни та міг отримувати прибутки лише з власних земель.

У разі відсутності спадкоємців до державної скарбниці мали відійти і землі безпосередніх васалів імператора, німецьке феодалне право передбачало передачу таких земель іншим васалам (*«примусовий наділ леном»*). Всі спроби імператора **Фрідріх I Барбаросси** відновити верховні управлінські повноваження: права на прибутки від використання доріг та водних артерій, прибутки від використання портів, митниць, від карбування монети, а також ввести подушний і земельний податки – закінчилися безрезультатно. Німецька імператорська влада, так і не змогла створити центральну управлінську систему з міцним та професійним чиновницьким апаратом (*на відміну від феодалних Англії та Франції*). Імперія фактично не мала столиці, державного казначейства, професійної канцелярії та центральної судової системи.

Більше того, після загибелі **династії Штауфенів**¹ у боротьбі з папами в імперії у 1250-1273 р. взагалі не було імператора. У названий період *«міжцарювання»* імператор втратив чимало королівських земель та регалій, які присвоїли собі регіональні феодалні еліти. До 1356 р. імператорський титул надавався по черзі представникам багатьох заможних династій, доки в 1438 р. остаточно не закріпився за династією **Габсбургів**². Імператор продовжував залишатися керівником держави, він був уособленням єдності німецької імперії, але при цьому реальної влади не мав. В основному він

---

¹ **Штауфени, Гогенштауфени** – династія германських королів та імператорів «Священної Римської імперії» впродовж 1138-1254 рр. Швабський князівський рід (*у 1079-1268 рр. герцоги Швабії*). Династія названа за їх родовим замком у Швабії Гогенштауфен. Представники династії – королі та імператори: Конрад III (правив у 1138-1152 рр.), Фрідріх I Барбаросса (1152-1190 рр.), Генріх VI (1190-1197 рр. За нього династія затвердилися також у Сицилійському королівстві), Філіпп Швабський (1198-1208 рр.), Фрідріх II (1212-1250 рр.), Конрад IV (1250-1254 рр.). Останні представники роду Штауфенів – Манфред (король Сицилії у 1258-1266 рр.) та Конрадин (у 1254-1258рр. король Сицилії) загинули у боротьбі з Карлом I Анжуйським, покликаним в Південну Італію римським папою - супротивником династії Штауфенів.

² **Габсбурги** – одна з європейських династій, представники якої впродовж XIII-XX ст. правили у низці держав Західної та Центральної Європи (в Австрії – 1282-1918 рр.; в Чехії та Угорщині – 1526-1918 рр.; в частині Італії – XVI ст. – 1866 р.; в Священній Римській імперії 1438-1806 рр. (крім 1740-1745 рр.); в Іспанії 1516-1700 рр.)

виконував функції військового та зовнішньополітичного координатора дій великих німецьких феодалів. Таке становище було юридично закріплено «**Золотою буллою**» **1356 р.**, виданою німецьким імператором **Карлом IV**.

Отже, «Золота булла» передбачала:

- управління імперією зосереджувалося в руках семи курфюрстів:
  - архієпископа Майнцького;
  - архієпископа Кельнського;
  - архієпископа Трирського;
  - маркграфа Бранденбурзького;
  - короля Чеського;
  - герцога Саксонського;
  - пфальцграфа Рейнського;
- князі-виборці більшістю своїх голосів обирали імператора;
- у разі рівності голосів – вирішальний належав архієпископу Майнцькому;
- колегія курфюрстів мала перетворитися на постійно діючий орган державного управління;
- щорічно впродовж одного місяця мав відбуватися з'їзд колегії для обговорення важливих державних справ;
- колегія мала право суду над імператором та його усунення;
- визнання абсолютної політичної самостійності курфюрстів та їхня рівність особі імператора;
- за курфюрстами закріплювалося право їхнього територіального верховенства та встановлювалася неподільність їхніх земель і право переходу у спадщину;
- курфюрсти зберегли за собою низки привілеїв (*напр., власність на природні ресурси та їх експлуатацію, стягнення мита, карбування монети та ін.*);
- курфюрсти закріплювали за собою право вищої юрисдикції у своїх володіннях;
- васалам було заборонено вести війни проти сеньйорів;
- міста не мали права укладати військово-політичні союзи проти курфюрстів;
- Папа римський усувався від виборів німецького імператора.

Таким чином, у Німецькій імперії де-юре було закріплена самостійність місцевих феодальних еліт відносно центральної влади.

Виникла політична ситуація, коли курфюрста на практиці були «об'єднані» лише загальним підданством імператору і не мали право самостійно оголошувати війну й укладати мир з іноземними державами. Це право зберігалось за імператором. З часом курфюрсти домоглися і нових прав та привілеїв, зокрема, що кожен новобраний імператор мав приймати вироблені ними умови. Тим самим влада монарха ще більше звужувалася.

Ці умови з XVI ст. почали називати «виборні капітули» і вони зберігалися в Німеччині до кінця XVIII ст.

З XIV-XV ст. в країні крім імператора існували ще дві загальні імперські установи – **рейхстаг** та **імперський суд**. Рейхстаг представляв собою загальний

з'їзд, що з XIII ст. скликався імператором регулярно. Його структура остаточно сформувалася у XIV ст. *Рейхстаг складався з трьох колегій:*

- колегія курфюрстів;
- колегія князів, графів та вільних панів;
- колегія представників імперських міст.

Характер представництва станів відрізнявся від представництва станів інших західноєвропейських держав. Передусім у рейхстазі були відсутні представники дрібного дворянства, а також бюргерство міст, що не мали статус «імперських». Духовенство не утворило окремої колегії, тому засідало в першій чи в другій колегії, оскільки «вище» духовенство входило до складу князівського прошарку. Усі три колегії рейхстагу проводили свої засідання окремо. Разом збиралися іноді лише палати курфюрстів та князів.

Таким чином, рейхстаг виступав не стільки як орган станового представництва, скільки як орган представництва окремих політичних одиниць – курфюрсти представляли інтереси своїх «держав в державі», князі – князівств, а бургомістри імперських міст.

Крім того і компетенція рейхстагу не була чітко визначена:

- імператор мав запитувати згоду рейхстагу у вирішенні військових, зовнішньополітичних та фінансових справ;
- рейхстаг мав право законодавчої ініціативи;
- укази, підготовлені імператором спільно з членами **гофрату** (імператорської ради), подавалися на затвердження рейхстагу;
- акти рейхстагу, в основному, були не обов'язкові, а рекомендаційний характер.

Структура рейхстагу¹

Наприкінці XV ст. рейхстагом було здійснено низку невдалих спроб запровадити окремі елементи централізації в політичний устрій держави. Власне, вони відобразили стурбованість частини заможної феодальної знаті занепадом центрального апарату управління в умовах поступового зростання соціально-економічної та політичної напруженості в суспільстві. **Вормський рейхстаг 1495 р., проголосив наступні положення:**

- «вічний земський мир», тобто заборона на введення приватних феодальних збройних конфліктів;

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=Феодальна+Німеччини&espv=2&biw=1280&bih>

- заснування верховного суду у справах імперських підданих та підданих окремих німецьких князівств;
- члени суду призначалися курфюрстами та найвпливовішими князями (14 осіб), містами (2 особи), а голова суду мав бути призначений імператором;
- держава мала бути поділена на десять адміністративно-територіальних округів на чолі з охоронцями порядку зі стану князів, які мали виконувати вироки суду (для цього їм надавали військові загони);
- запровадження особливого податку на державні потреби – **«загальноімперський пфеніг»**.

Однак значна частина цих заходів, так і не була впроваджена в життя.

Слабкість центрального апарату імперії відобразилася і у створенні збройних сил. Імперія взагалі не мала постійного війська. За необхідності військові контингенти постачалися імперськими чинами на підставі особливих рішень. З XV ст. основою державної та «приватних» князівських армій стали найманці. Водночас, згідно рішень рейхстагу самовільне вербування солдат до імперської армії без згоди князів було заборонене. Наймані військові загони були притаманні всім німецьким землям. Вони фактично стали певним уособленням політичної роздробленості країни. Всі спроби запровадити загальнодержавний податок на утримання постійної армії і створення військових округів для формування імперського війська були заблоковані з боку князівського стану.

Таким чином, відсутність професійного чиновницького апарату, регулярних збройних сил, достатніх коштів в державній скарбниці призводили до того, що центральні органи управління просто не могли забезпечити виконання своїх рішень. Слід відзначити, що така ситуація зберігалася в Німеччині до кінця XVIII ст.

Зміни адміністративно-територіальних одиниць та органів місцевої влади

Ще за правління Фрідріха I Барбаросси наприкінці XII ст. практично був «створений» загальнодержавний князівський стан. Такою політикою він намагався через сюзеренно-васальні відносини забезпечити стабільність та мир на німецьких землях. Будучи формально васалами імператора, світські та церковні князі поступово почали запроваджувати принципи неподільної влади на переданих їм землях. Вирішальну ж роль у юридичному оформленні політичної влади князів на місцях відіграла діяльність **Фрідріха II**. У пошуках підтримки в боротьбі з римським папством він значною мірою розширив права духовних та світських феодалів. **«Закон на користь духовних князів» 1220 р.** гарантував представникам цього стану:

- недоторканність церковного майна;
- територіальну юрисдикцію;
- право на збір мита;
- право карбування монети.

Відповідно земельні володіння духовної знаті стали практично недоторканими для центральної державної влади. Аналогічні привілеї отримали і світські васали імперії. Їх гарантував «**Закон на користь сеньйорів**» 1232 р. Більше того, у імперських містах заборонялося приймати втікачів із земельних володінь феодалів та церкви. Крім того, у спеціальному едикті «**Про міські комуни**» (1232 р.) заборонялося їх утворення без згоди сеньйора.

Таким чином, гарантовані імператором привілеї до середини XIII ст. зробили місцеві феодальні еліти самостійними носіями політичної влади в Німеччині. Від «класичної» феодальної роздробленості процес розпаду на територіальні князівства в Німеччині відрізнявся наступними особливостями:

- це був поділ держави не на земельні вотчини, сеньйорії з васально-ієрархічною залежністю та імунітетами, а відокремлення територіальних одиниць з повною політичною владою місцевих феодальних еліт;
- німецькі князівства поступово оформилися у незалежні державні утворення із власною системою загального підданства та апаратом управління;
- підпорядкування феодалів імператору визначалося лише номінальними васально-ленними зв'язками, оскільки обов'язки князів зводилися лише до участі в коронаційному поході в Італію, явки до курії і наданню в разі війни певного військового контингенту.

Саме окремі «князівські» держави розвивалися в Німеччині на зразок централізованих західноєвропейських монархій. В них були наявні:

- професійні чиновницькі урядові та судові установи;
- території князівств поділялися на графства, якими управляли міністеріали, призначувані князем або герцогом;
- підпорядкованими містами управляли призначені князем посадові особи;
- у великих князівствах були створені спеціальні канцелярії з нотаріусами, які розробляли проекти нормативних актів та реєстрували угоди;
- з часом великі території були поділені на кілька десятків адміністративних одиниць, які управлялися одним адміністративним і одним судовим чиновником, які, у своїй роботі, спиралися на призначуваних чиновників та суддів дрібніших округів;
- була наявна система оподаткування підданих.

Вища судова влада, надана князям на їх землях, перетворилася на важливий і ефективний інструмент зміцнення їхньої самостійності, економічної і політичної влади. Крім того, зосередження духовної та світської влади в руках «князів церкви» забезпечувало і ідеологічне «прикриття» їхніх зростаючих прерогатив та забезпечило церкві особливу силу на території Німецької імперії.

Слід зазначити, що в умовах слабкої центральної влади в імперії значного розвитку отримала і політична автономія окремих корпорацій-міст, їхніх союзів, релігійних об'єднань тощо. Особливі політичні права мали об'єднання північно-німецьких міст – **Ганза** (XIII-XVII ст.)¹, **Союз рейнських міст**

¹ **Ганзейський союз або Ганза** – союз німецьких вільних міст впродовж XIII-XVII ст. у Північній Європі для захисту торгівлі і купецтва від влади феодалів та від піратства.

(1254 р.)¹, **Швабський союз** (XVI ст.)², а також військово-релігійний **Тевтонський орден** (XII-XVI ст.).

Найбільшу кількість прав в Німецькій імперії мали «імперські» та «вільні міста». Імперські міста були безпосередніми васалами імператора. Вони отримали велику частину імператорських регалій (*вищий суд, карбування монети, військо*). Їх обов'язки стосовно імператора зводилися до присяги на вірність та прийому імператора з його двором. З XV ст. імперські міста (*Любек, Бремен, Гамбург, Аугсбург, Нюрнберг та ін.*) мали своє постійне представництво в рейхстазі.

Стосовно семи **вільних міст**¹, до яких належали найдавніші єпископські міста (*Майнц, Кельн, Трир, Вормс та ін.*), то вони отримали привілеї як від

Причинами виникнення Ганзи стало зростання кількості населення територій на північ від Ельби як результат німецької міграції, виникнення нових міст та незалежних комун та підвищення внаслідок цього потреби в товарах і активізація торгівлі. Ганза сформувалася у XII ст. як союз купців, згодом як союз купецьких гільдій і до кінця XIII ст. як союз міст. Вперше Ганза згадується в 1358 р. У союз входили міста, які були населені громадянами (бюргерами) та мали автономне міське управління («міська рада») і власні закони. Членами Ганзи в різний час були більше 200 великих і малих міст, розташованих головним чином у басейні Північного і Балтійського морів. Для вироблення загальних правил і законів представники міст регулярно збиралися на з'їзди в Любеку. Ганзейські купці і компанії користувалися певними правами і привілеями. У не ганзейських містах існували представництва і філії Ганзи («контори»), найбільші з яких розташовувалися у Брюгге, Бергені, Новгороді та Лондоні.

¹ Союз рейнських міст утворювався в історії німецьких міст двічі. Перший союз проіснував з 13 липня 1254 р. до 29 липня 1255 р. Він був заключний між містами Майнцем, Вормсом, Оппенгеймом та Бінгеном 13 липня 1254 р. з метою створення системи взаємного самозахисту в умовах феодалної роздробленості німецьких земель, збереження та підтримки загального миру, розвитку торгівлі. Незабаром до союзу приєдналися не лише міста від Кельна до Базеля, але і архієпископи та єпископи. В 1255 р. число членів союзу досягло 59. Союз мав регулярні збори князів. Проте, після декількох років спільних зборів, князі почали обтяжуватися союзом. 26 травня та 15 серпня 1256 р. князі більше не збиралися, тому союз припинив своє формальне існування. 20 березня 1381 р. утворився Другий союз. До нього увійшли Франкфурт, Майнц, Вормс, Шпейер та Страсбург. Союз проіснував до середини 1389 р. Його метою було створення системи взаємного самозахисту в умовах феодалної роздробленості. Однак, реальної політичної ваги ні перший, ні другий союзи не мали. Пояснювалося це тим що населення навіть найбільших міст-членів союзу в ті часи не перевищувало 5 000 чоловік, а тому вони були вкрай слабкими і практично не впливали на величезні маси аграрного населення, які їх оточували.

² **Швабський союз міст** – союз, утворений в 1331 р. за ініціативою імператора Людвіга Баварського, з метою взаємного самозахисту, між 22-ма швабськими містами (Аугсбург, Ульм, Гейльброн та ін.). В 1340 р. до союзу долучилися окремі графи. Союз, утворений на певний термін, кілька разів поновлювався. 4 липня 1376 р. 14 швабських міст уклали ще один особливий союз на чотири роки. В 1385 р. союз нараховував 32 члени. В 1389 р. король Венцель, який вважався главою союзу, розпустив його і змусив значну частину членів союзу взяти участь в укладенні загального земського миру. У XV ст. у Швабії неодноразово виникали короточасні союзи між деякими містами, але вони не мали великого політичного значення і впливу. Останньою ознакою єдності Швабського союзу стала невдала Швабська війна 1499 р. Остаточного удару союзу завдала Реформація, яка фактично розділила його членів.

німецького імператора, так і від церковних князів, які ними володіли. Ці міста були звільнені від оподаткування і постачання військових контингентів і були центрами єпархії, церковно-світського управління єпархією та князівством. Продовж XII-XV ст. ці міста користувалися самоврядуванням, у них обиралися бургомістри та члени міської ради, які і вирішували місцеві питання, розглядали кримінальні та цивільні справи. Церковні князі зберігали юридичний контроль над містами за допомогою призначення головних чиновників міста – **бургграфа, префекта**, які здійснювали правосуддя. Слід зазначити, що імперські та вільні міста досить часто об'єднувалися у військово-політичні та економічні союзи та проводили власну політику, що не завжди збігалася з інтересами як центральної, так і князівської влади.

Уже в XIV ст. окремі князівства набули ознак станово-представницьких монархій. *У більшості таких державних утворень оформилися три замкнені курії:*

- курія духовенства;
- лицарська курія;
- курія міського населення.

Збори земських чинів у князівствах почали називатися **ландтагами**. Ландтаги певною мірою обмежували владу князів і за структурою частково нагадували станово-представницькі установи. Водночас, у більшості випадків ландтаги не мали вирішального (*ухвального*) голосу під час обговорення місцевих і державних справ. З іншого боку, саме їхня згода обов'язковою при вирішенні фінансових питань. Але, навіть у такому випадку, князь завжди міг отримати потрібне йому рішення за допомогою двох інших станів – духовенства та лицарства.

Слід зазначити, що впродовж XVI-XVIII ст. після низки релігійних війн кількість самостійних державних утворень в імперії ще більше зросла (*їх стало налічуватися понад 300*), поступово на політичну арену Німеччини вийшов **князівський абсолютизм**. Його особливістю було те, що він виник та оформився не в межах всієї німецької держави, яка продовжувала залишатися децентралізованою, а в межах окремих феодальних володінь. Крім того, його становлення відбулося не в результаті рівноваги сил феодалів та міцніючої буржуазії, а навпаки, князівський абсолютизм «перекрив» рух буржуазії та майже повністю взяв його під свій контроль. Не випадково така форма

---

¹ До 1800 р. в Священній Римській Імперії було 51 вільне імперське місто. До них належали: Аахен, Аален, Аугсбург, Біберах-на-Рісі, Бопфінген, Бремен, Бад-Бухау, Буххом (тепер Фрідріхсхафен), Дінкельсбюль, Дортмунд, Есслінген-на-Неккарі, Франкфурт-на-Майні, Фрідберг, Генгенбах, Гінген-на-Бренці, Гослар, Гамбург, Хайльбронн, Існі, Кауфбойрен, Кемптен, Кельн, Лойткірх, Ліндау, Любек, Меммінген, Мюльхаузен, Нордхаузен, Нердлінген, Нюрнберг, Оффенбург, Пфуллендорф, Равенсбург, Регенсбург, Ройтлінген, Ротенбург-об-дер-Таубер, Ротвайль, Швєбіш-Гмюнд, Швєбіш-Халль, Швайнфурт, Шпаєр, Юберлінген, Ульм, Ванге, Вайль-дер-Штадт, Вайсенбург в Баварії, Вецлар, Бад-Вімфен, Бад-Віндсхайм, Вормс, Целль-на-Хармерсбаху, Вайсенбург в Ельзасі (*нині Вісамбур у Франції*)

утвердилася в першу чергу в Баварії (у *першій третині XVII ст.*), яка відзначалася економічною відсталістю.

Зрештою, князівський абсолютизм не відіграв позитивної ролі в історії держави і права Німецької імперії. Саме він на тривалий час остаточно закріпив економічну та політичну роздробленість країни.

12.3. Реформація та Селянська війна у Німеччині

Надзвичайно важливий вплив на подальший соціально-економічний і політичний розвиток Німецької імперії мали **Реформація, Селянська війна¹ і Тридцятирічна війна 1618-1648 рр.**² У першій половині XVI ст. на території Німеччини відбувалася Реформація, яка супроводжувалася соціальними конфліктами. Рух отримав назву «Реформація», оскільки головною його метою було реформування римо-католицької церкви, зміна відносин між церквою та державою. Головним місцем зосередження ідей Реформації стала саме Німеччина. Прихильників Реформації прийнято поділяти на два табори. *До першого увійшли:*

- представники німецького незаможного дворянства;
- частина світських князів;
- частина бюргерства.

Ці соціальні стани мали на меті особисте збагачення шляхом конфіскації майна церкви. Також вони вимагали і незначного реформування країни.

До іншого табору увійшла більшість німецького *селянства* та *міський плебс*. Саме їх середовищу були притаманні радикальні ідеї боротьби. Вони висували вимоги боротися за кардинальну перебудову світу, соціальну справедливість та захист від сваволі світських та духовних феодалів.

---

¹ **Селянська війна у Німеччині** – народне повстання у Центральній Європі, передусім, на території Священної Римської імперії у 1524-1525 рр. Селянська війна складалася із масових заворушень економічного та релігійного характеру, рушійну силу яких складали селяни, городяни й дворяни. Загальної програми у цих виступів не було. Конфлікт, що проходив в основному у південних, західних та центральних областях сучасної Німеччини, також торкнувся Австрії та Швейцарії, досягнув апогею навесні-влітку 1525 р., коли в подіях брали участь близько 300 тис. чол. Кількість загиблих склала близько 100 тис. Весь селянський рух у ті роки, можна «розбити» на три головні місцеві рухи:

- на південному заході Німеччини, звідки вийшла програма «Дванадцяти статей», вождем повстання був Ганс Мюллер із Бульгенбаха;
- другий район, де найпоширенішою була гейльброннська програма, охоплював Франконію від Ротенбурга й Бенсгайма до Вюрцбурга й Таубера: тут повстанням керували Метцлер та Гец фон-Берліхінген;
- далі на північ, до Тюрінгії та Саксонії, у селянському повстанні надважливу роль відігравали анабаптистські прагнення, а головним діячем був Томас Мюнцер.

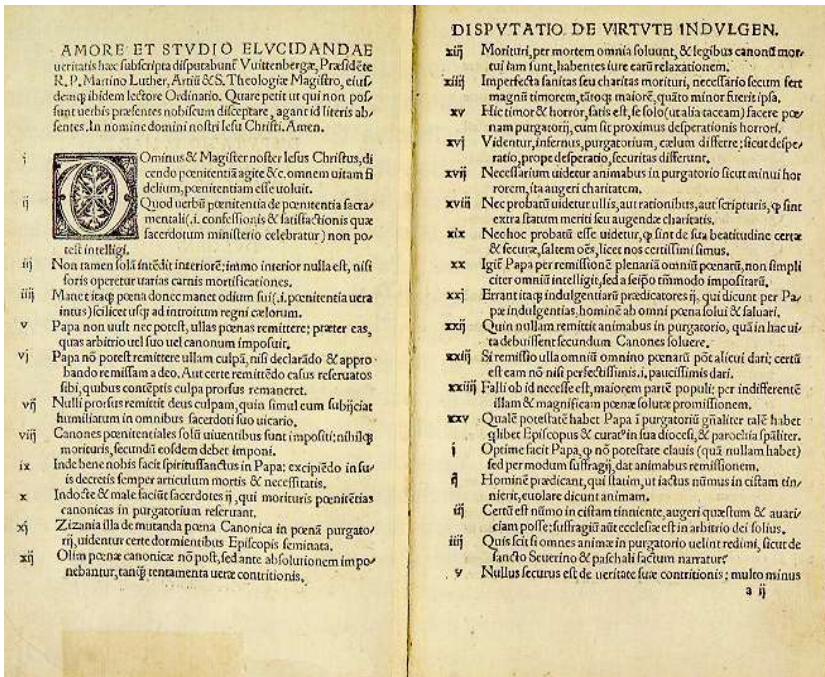
² **Тридцятирічна війна 1618-1648 рр.** – один із перших загальноєвропейських збройних конфліктів, який тривав з 23 травня 1618 р. до 24 жовтня 1648 р року між двома угрупованнями держав: габсбурзькою та антигабсбурзькою коаліцією за домінування в Європі. Війна розпочалася як релігійний конфлікт між протестантськими князівствами Священної Римської імперії і католицькою династією Габсбургів. На завершальному етапі війна втратила виключно релігійний характер

Таким чином, участь у реформаційному русі таких різних ідеологічних сил визначила наявність у ньому досить відмінних політичних програм, уявленнє про державу, право та закон. *Водночас, їх програми були поєднані і окремими спільними положеннями:*

- єдиним джерелом релігійної істини є Святе Письмо;
- спрощення та «демократизація» церковного ладу;
- засудження земних багатства церкви;
- незалежність церкви від римського престолу та ін.

Основоположником Реформації та її ідеологічним натхненником був німецький теолог **Мартін Лютер**. Саме його прийнято вважати засновником німецького протестантизму. Політико-правові погляди М. Лютера були викладені ним у праці «95 тез»¹.

«95 тез» Мартіна Лютера²

¹ 95 тез – твір Мартіна Лютера, написаний латиною, про зловживання індульгенціями та про торгівлю ними. 31 жовтня 1517 р. тези були надіслані як додаток до листа архієпископу Майнському та Магдебурзькому Альбрехту Бранденбурзькому. Оскільки архієпископ залишив лист М. Лютера без відповіді, останній передав тези кільком своїм знайомим, які без відома автора невдовзі їх опублікували. Після публікації «95 тез» стали предметом широкої дискусії в усій країні. Історичність легенди, за якою М. Лютер 31 жовтня 1517 р. прибив таблицю зі своїми тезами до дверей Замкової церкви в місті Віттенберг залишається спірною.

² Джерело: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/81/95Thesen.jpg>

Вихідним пунктом його вчення була теза про те, що спасіння можна досягти лише вірою. Віруючі мають виправдовуватися безпосередньо лише перед Богом, стають ніби священиками самі собі, а тому не потребують послуг католицької церкви. Лише Богові зобов'язані коритися усі люди. Ніхто із людей не має переваг над собі подібними.

Важливою думкою М. Лютера було викриття зловживання верхівки католицької церкви у торгівлі **індульгенціями**. До речі, М. Лютер не вважав неприпустимим поширення індульгенцій взагалі, а лише протестував проти перетворення їх у засіб збагачення церкви за рахунок духовного розбещення віруючих.

Селянський та плебейський рух Реформації очолив **Томас Мюнцер**. Саме він перетворив реформаційний рух у боротьбу проти будь-якої експлуатації, соціальної нерівності, влади князів та засилля церкви. Своєрідним піком боротьби в Німеччині вважається Селянська війна 1524-1526 рр. Соціальні, політичні та правові ідеї повсталих були викладені у «**Дванадцяти ти статтях**»¹ та у «**Статейному письмі**»². *Перший із згаданих документів складався із відносно поміркованих і конкретних вимог:*

- перша стаття визначала права і обов'язки приходського священика. Кожна церковна община мала *«право і силу усією общиною обирати собі священика і зміщувати його, коли він негідно поводить себе»*. Також в статті було прописано, що священик повинен проповідувати *«чисте Євангеліє, без людських домислів»*, тобто згідно з реформаторською тезою **Sola Scriptura**³.

- друга стаття присвячена визначенню десятини. Хоча укладачі стверджували, що десятина була справедлива в старозавітні часи, а, з настанням Нового Заповіту «втратила силу», вони все ж були готові давати *«справедливу зернову десятину»*, але за умови, що її збиратимуть церковні старости, обрані усією сільською громадою. Частина зібраних коштів мала йти на утримання священика та його близьких, а частина мала бути роздана неможливим членам общини, а те що залишиться слід було зберігати;

- третя стаття була присвячена особистій залежності;

- у четвертій автори закликали скасувати закони, згідно з якими простим людям було заборонено вільно ловити дичину, птахів та займатися рибальством;

---

¹ «**Дванадцять статей**» – маніфест Реформації та Селянської війни в Німеччині, частина вимог селян у боротьбі за свої права. Був прийнятий в 1525 р. в Швабії, в імперському місті Меммінгені

² «**Статейне письмо**» – революційний програмний документ Селянської війни 1524-1525 рр. в Німеччині. Авторство документу спірне, але поза сумнівом, що він був складений в колі прибічників вождя селянсько-плебейського табору Т. Мюнцера наприкінці 1524 р. або на початку 1525 р. Очевидно, був додатком (вступом) до конкретних селянських вимог. В основі «Статейного письма» покладено народне розуміння Реформації як початку соціального перевороту.

³ **Sola Scriptura** – лат. «лише Писання» – одна з найважливіших тез Реформації. Теза характеризує відношення протестантів до Біблії як єдиного джерела віровчення

– у п'ятій статті автори вимагали скасувати закони, згідно з якими простим людям заборонялося вільно користуватися лісами;

– шоста стаття була присвячена панщині (*укладачі не вимагали її повністю відмінити, а виступали лише проти зловживань*);

– сьома передбачала вирішення питань пов'язаних із взаєминами феодала та селянина. Вона передбачала, що селянин мав отримати землю від власника і володіти нею на підставі підписаної угоди. Феодал не мав права вимагати від селянина додаткової роботи і не повинен був ні до чого його змушувати, щоб селянин міг спокійно користуватися землею. Проте, тут же було обумовлено, що *«якщо панові знадобиться служба, то селянин має бути готовий її виконати, але в такий час, коли селянину не буде від того збитку»*;

– восьма стаття була присвячена оброку. Як і у випадку з панщиною, укладачі не вимагали повного скасування оброку, але закликали феодалів встановити його по справедливості;

– у дев'ятій статті укладачі висловлювали власне невдоволення діючими штрафами;

– у десятій статті було висловлено невдоволення незаконним привласненням лугів та пашні. Автори вимагали повернути їх в загальне общинне користування;

– одинадцята стаття присвячена скасуванню *«посмертного податку»*, який стягувався з родини померлого селянина, і до якого, як правило додавався і податок *«за допуск»* до спадку;

– дванадцята стаття отримала назву *«Загальне рішення»* – вона підводила своєрідний підсумок усього вищезгаданого. Автори статей стверджували, що їх думка ґрунтувалася на Священному писанні. Документ закінчується словами *«світ Христа та буде з усіма вами»*.

Зміст «Статейного письма» був значно радикальніший. У ньому автори заявляли, що існуюче злиденне становище народу терпіти більше не можна, усім селянським общинам слід об'єднатися в «християнський союз і братство» і разом ліквідувати будь-якими засобами усі перешкоди. У «християнському союзі та братстві», який повинен був би охопити усю країну, встановлювався справедливий суспільний лад. Його принципом мало стати служіння «загальній користі». Т. Мюнцер взагалі передбачав передання влади простому народу, бо лише нездолені позбавлені егоїстичних цілей та здатні прагнути до «загального блага».

Таким чином, під час Селянської війни, селяни вимагали:

- скасування кріпацтва;
- скасування окремих податків;
- пом'якшення умов відбування панщини;
- свободи полювання та користування природними багатствами.

У свою чергу, міщани вимагали:

- об'єднання під владою єдиного імператора;
- запровадження загальнодержавного законодавства
- запровадження загальнодержавного суду.

Саме Селянська війна значною мірою «популяризувала» ідею конфіскації церковних земель на користь безпосередніх виробників селян. Але світські феодалі провели конфіскацію церковних земель на власну користь. Це призвело до чергового посилення влади заможних феодалів і до остаточного роз'єднання Німеччини. Отже, Реформація фактично «розколола» Німеччину на *протестантську* і *католицьку* частини. Близько 2/3 населення під час Реформації було знищено.

У цей час до влади прийшов один із найяскравіших правителів Європи XVI ст. – **Карл V Габсбург**¹. Про його імперію небезпідставно говорили, що у ній ніколи не заходить сонце. Тривале правління Карла V було останньою спробою реалізувати на практиці середньовічну ідею створення всесвітньої християнської імперії. Усі напрямки зовнішньої політики Карла V пов'язувала «імперська ідея» – об'єднання християнської Європи під егідою імператора проти спільного ворога – Османської імперії. Однак здійсненню цього грандіозного плану перешкодила Реформація і протидія Франції – ще однієї великої держави, яка прагнула до домінування у Європі. Ставши імператором на початку Реформації, Карл V після недовгих вагань очолив її противників.

У *результаті міжусобних воєн у період з 1618 по 1648 рр. Німеччина була розколота на більш ніж триста самостійних територіальних одиниць*. Влада князів ще більше посилилася, стала остаточно незалежною від імператорської. З 1648 р. князі взагалі отримали право укладати союзи не лише один із одним, але й з іноземними державами.

Така надзвичайно складна ситуація на території Німеччини завершилася підписанням **Вестфальського трактату** 24 жовтня 1648 р.². Договір представляв дві взаємопов'язані мирні угоди, які фактично завершили Тридцятирічну війну в імперії. *Основні положення:*

– усі учасники конгресу визнали положення **Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.**³ та відкинули умови «**Едикту про реституцію**»¹, підтвердили

---

¹ Найбільш відомі вислови Карла V Габсбурга:

- «Я спілкуюсь іспанською з Богом, латиною з жінками, французькою – з чоловіками та німецькою зі своїм конем»;
- «Треба бути хазяїном себе, щоб бути хазяїном світу»;
- «Французька – державна мова, єдина придатна для великих справ».

² **Вестфальський трактат або Вестфальський мир** – означає дві мирні угоди латиною – Оснабрюкська та Мюнстерська, підписані, відповідно, 15 травня та 24 жовтня 1648 р. Ними завершилася Тридцятирічна війна у Священній Римській імперії.

³ **Аугсбурзький релігійний мир 1555 р.** – угода, підписана 25 вересня 1555 р. на рейхстазі в Аугсбурзі між лютеранськими і католицькими суб'єктами Священної Римської імперії і римським королем Фердинандом I, який діяв від імені імператора Карла V. Цей мир визнав лютеранство офіційною релігією і встановив право імперських станів на вибір віросповідання. Умови договору мали статус імперського закону, вони були закладені в основу державного устрою Священної Римської імперії нового часу і забезпечили відновлення політичної єдності і стабільності в Німеччині упродовж другої половини XVI ст. Водночас, мир 1555 р. не визнав свободи віросповідання підданих імперії, що призвело до виникнення принципу *cujus regio, ejus religio* (лат. «чия країна, того і віра») та створило

право князів міняти за бажанням і свою віру, і віру своїх підданих. Гарантії ривності були надані католикам і протестантам в традиційно і явно розділених містах, таких як Аугсбург та Регенсбург;

– християни, які сповідували релігію, відмінну від офіційної релігії князівства, в якому вони проживали, отримали гарантію вільного віросповідання;

– усі країни-учасника конгресу визнавали відповідальність за будь-які військові дії як частину свого суверенітету, що наклало заборону на видачу **каперських свідоцтв**² і зробило зовнішню політику країн прозорішою.

До складу Німецької імперії увійшло 355 держав. Вони отримали повну незалежність за умови не укладати таких міжнародних договорів, які б суперечили інтересам інших німецьких держав.

Таким чином, фактично була створена нова система міжнародних відносин, яка отримала назву **Вестфальська**. Цій системі була притаманна ідея балансу сил. Визнання в якості одного з ключових «*принципу національного державного суверенітету*», коли кожна держава мала усю повноту влади на своїй території. Для системи була характерна деідеологізація, тобто усунення конфесійного чинника як одного з основних чинників політики. Міждержавні союзи в нових умовах ставали гнучкішими та ситуативними. Зміна партнера по коаліції стала не рідкісним явищем. Суть її зводилася до того, щоб політичним або дипломатичним маневром не дозволити певній європейській державі або коаліції держав акумулювати сили, що будуть значно перевершувати потужність їхніх вірогідних суперників.

Основні принципи Вестфальської системи міжнародних відносин можна визначити наступним чином:

- пріоритети національних інтересів;
- принцип балансу сил;

підгрунтя для відновлення конфесійного протистояння. Система, створена на основі миру 1555 р., розпалася на початку XVII ст. та стала однією з причин Тридцятирічної війни.

¹ **Едикт реституції або Едикт про реституцію** – указ, виданий 6 березня 1629 р., імператором Священної Римської імперії Фердинандом II. Був спробою відновити релігійні та територіальні постанови Аугсбурзького миру 1555 р. Згідно з прокатолицькою точкою зору, включена в мир 1555 р. постанова *Reservatum ecclesiasticum* забороняла надалі секуляризацію католицьких земель (*після 1555 р., католицькі землі не могли передаватися під владу протестантів*). Проте через слабкість імператорської влади упродовж десятиліть вона не діяла. Ця відсутність повноважень і відносної вартості землі призвела до секуляризації земель декількох князів.

² **Каперські свідоцтва або каперський патент** – за часів вітрильного флоту урядовий документ, що дозволяв приватному кораблю атакувати і захоплювати кораблі, які належали ворожій державі, а також документ зобов'язував надавати їх адміралтейському суду для визнання призом та для продажу. Полювання за ворожими кораблями за наявності каперського свідоцтва вважалося поважним заняттям, що поєднувало «патріотичний» порив та прибуток, на протигаву не ліцензованому піратству, що засуджувалося скрізь. Французи називали каперські свідоцтва *lettre de course*, що привело до появи слова «корсар». Каперське свідоцтво дозволяло перетинати морські кордони держав у пошуках ворожих кораблів

- пріоритет держав – націй;
- принцип державного суверенітету:
  - право вимагати невтручання у внутрішні справи;
  - рівність прав держав;
  - зобов'язання виконувати підписані міжнародні договори;
  - принцип дії міжнародного права і застосування дипломатії в міжнародних відносинах.

Саме дотримання умов договорів стало найважливішим елементом такої системи, а міжнародне право і регулярна дипломатична практика невід'ємним атрибутом відносин між державами.

12.4. Німеччина за часів абсолютної монархії

Найбільшими абсолютистськими державами Німецької імперії були Пруссія та Австрія. Пруська держава сформувалася на початку XVII ст. на землях, які раніше контролював Тевтонський орден, колонізаторська діяльність та ідеологія якого заклали основи великопруського мілітаризму в Німеччині. Остаточне формування держави відбулося в 1701 р., коли бранденбурзький курфюрст отримав титул короля Пруссії. Глава держави входив до імперської колегії курфюрстів. Вищим органом державного управління в Пруссії була **Тасмна рада**, яка працювала при королі.

Її підпорядковувалися три директорії:

- фінансова;
- військова;
- королівських доменів.

Особливо велике значення мала директорія військових справ, яка відповідала за організацію створеної в 1655 р. регулярної армії. Пруська армія була однією з найбільших за чисельністю та найбільш дисциплінованою у всій Європі. Головними тенденціями розвитку державного устрою Пруського королівства у XVI-XVII ст. стали централізація та мілітаризація державного апарату управління, вивіщення військово-управлінських органів над цивільними. Так, досить значна частина повноважень Таємної ради поступово сконцентрувалася у генеральному військовому комісаріаті. З часом відбулося і об'єднання всіх директорій у єдиний військово-фінансовий орган на чолі з королем.

У регіонах земські радники (**ландрати**), які призначалися королем за рекомендацією дворянських зборів, з часом опинилися під контролем органів центрального управління та були наділені значними військовими та правоохоронними повноваженнями. З часом було ліквідоване і самоврядування міст. Міські ради були замінені колегіями магістрів, які призначалися королем. На весь апарат управління державою були поширені військові звання, військова субординація та дисципліна.

За своїм політичним режимом Пруссія нагадувала військово-поліцейську державу.

Австрія, на відміну від Пруссії, не була централізованою державою. З XV ст. австрійські королі ставали німецькими імператорами, тому держава вважалася їх доменіальним володінням. Система центральних органів влади Австрії не була чітко впорядкованою і постійно перебудувалася.

Вищим органом влади і управління разом з монархом була **Таємна рада**. З часом вона була замінена конференцією, що діяла на постійній основі (з початку XVIII ст.). За військові справи відповідала **Військова рада**. В 1760 р. з метою об'єднання всіх галузей управління була заснована **Державна рада**.

Очолювали австрійські провінції намісники. Вони обиралися місцевими станово-представницькими органами, а потім затверджувалися королем. У державах, які входили до складу австрійської монархії, діяли **сейми** – станові збори. У містах управління перебувало в руках виборних міських управ та бургомістрів.

За правління королеви **Марії Терезії** найважливіші державні функції з управління країною були зосереджені в руках королівських чиновників, виборні органи стали підконтрольними уряду.

В другій половині XVIII ст. у Пруссії та Австрії проводилася політика «освіченого абсолютизму»¹. Найвидатнішими представниками політики «освіченого абсолютизму» у Пруссії був **Фрідріх II Великий**, а в Австрії – **Йосип II Габсбург**. «Освічений абсолютизм» був одним із етапів розвитку абсолютної монархії. Політика проводилася нібито в інтересах усіх підданих, але спиралася на твердження, що вся влада в країні має абсолютно належати монархові, який «лише один має правити у державі». Це була своєрідна спроба пристосувати державний лад абсолютної монархії до потреб класу буржуазії, яка поступово оформлювалася як новий соціальний клас. Завданням цієї політики було збереження абсолютизму і станового ладу, який базувався б на перевазі дворянства, через проведення реформ, які могли б примирити з таким порядком міцніючу буржуазію.

У період правління Фрідріха II Великого система військово-поліцейської держави у Пруссії дедалі розвивалася. Фрідріх II управляв державою через розгалужений бюрократичний апарат. В армії панувала жорстка дисципліна і вона була засобом ведення агресивної зовнішньої політики держави. З часом в країні була проведена реформа, за якою суди відокремлювалися від адміністрації. Король також був зацікавлений у збереженні великих селянських господарств, оскільки селяни постачали рекрутів до армії та сплачували податки. Саме тому вій вживав заходів щодо забезпечення прав селян на їх земельні наділи. За ними було визнано і спадкове право на землю. Монарх навіть ініціював скасування кріпацтва, але вдалося це зробити лише в окремих провінціях держави.

---

¹ **Освічений абсолютизм** – політика низки європейських абсолютистських держав у другій половині XVIII ст., зумовлена ідеологією Просвітництва. Маючи зовні видимість схвалення і підтримки ідей Просвітництва, була спрямована на зміцнення панування дворянства в умовах формування буржуазних відносин.

Більш послідовно «освічений абсолютизм» проходив в Австрії. Саме Йосип II Габсбург зробив спробу об'єднати землі, що входили до складу австрійської монархії у централізовану державу. *Він:*

- поділив австрійські землі на губернії;
- губернії були поділені на округи;
- були зрівняні у правах православні, протестанти та іудеї;
- було скасовано кріпосне право в Австрії (1782 р.), в Угорщині (1785 р.).

Водночас, селяни продовжували виконувати на користь поміщиків різні повинності. Водночас, селянам було надано право викупувати у поміщиків земельні наділи, якими вони користувалися.

Під кінець правління Йосифа II повинності на користь поміщиків були замінені грошовим податком. Політика австрійського монарха викликала сильну опозицію в середовищі місцевого дворянства та духовенства, що змусило його згодом скасувати окремі складові своїх реформ (крім проголошеної свободи совісті та звільнення селян від кріпосницької системи).

12.5. Характеристика німецького феодального права

Як і в інших європейських державах джерелом права Німеччини доби феодалізму був звичай. З V по XI ст. архаїчне право східних франків мало племінний характер. *Воно передбачало наступні принципи:*

- святість звичаю;
- колективна відповідальність родичів;
- існування кровної помсти, яка згодом була замінена грошовим відшкодуванням;
- общинне правосуддя та використання «божого суду»;
- символічні обряди та формули.

Становлення центральної королівської влади, а згодом її ослаблення, зумовили **правовий партикуляризм**¹ правової системи Німеччини. Починаючи з XII-XIII ст. в Священній Римській імперії просто не існувало «загального німецького права», якщо не враховувати імператорського законодавства з окремих його питань. Дієву силу мало право різних територіальних державних утворень, включаючи і міське право.

Крім того, для німецької середньовічної правової системи було характерним відокремлення цілого комплексу правових норм стосовно вищого феодального стану – **ленне права**. В країні поступово став традиційним поділ права на **земське** та **ленне**. Ленне, земське, міське, канонічне право в державі врегульовували одні й ті самі відносини (*земельні, майнові, шлюбно-сімейні, спадкові*) по-різному, в залежності від станової належності суб'єкта права та місцевості, право якої на нього поширювалося. Як правило, визначити право могли лише судові установи.

---

¹ **Партикуляризм права** – стійкий становий та територіальний поділ права (ленне, міське, земське), відсутність цілісної національної системи права, що було особливо характерне для середньовічної Німеччини.

Попори це, в країні були присутні і деякі загальні правові принципи та інститути, які, будучи визнаними різними державно-політичними одиницями, поступово склали основу «загального права» імперії. Ці принципи формувалися як на базі універсальних норм звичаєвого права германців, так і на законодавчій діяльності німецьких імператорів у XII – першій третині XIII ст. (*згодом законотворча робота імператорів практично припинилася і активізувалася лише у XVI ст.*). Так звані «статути миру», які періодично видавалися імператором і рейхстагом у XII-XIII ст., вміщували загальні норми, що торкалися охорони права власності та життя і загрожували правопорушникам різними покараннями.

З 1103 по 1235 р. подібних «статутів миру» було видано близько двадцяти. Серед цієї кількості найбільш відомий **Майнцький статут 1235 р.**¹, який згодо неодноразово підтверджувався Він проголосив окремі загальні принципи «встановленого права» для підданих усїєї імперії, включаючи обов'язковий судовий розгляд з метою «захисту особи та майна» замість кривавої помсти та самосуду.

Слід відзначити, що надзвичайно важливу роль у розвитку німецької правової системи відіграли місцеві систематизації норм звичаєвого права. Вони, зазвичай, включали і положення загальнодержавного законодавства і судову практику («**Саксонське зеркало**»², «**Швабське зеркало**»³ та ін.). Дія норм і принципів цих правових збірників виходила далеко за межі місць, де вони були видані, і сприяла певній уніфікації німецької правової системи.

«Саксонське зеркало»

Цей правовий збірник є записом звичаєвого права, яке сформувалося на початку XIII ст. на території Східної Саксонії у викладі **Ейхе фон Репкова**. Він не лише зібрав звичаї, але й прокоментував їх, висловлюючись проти різних форм людської залежності (*рабство, кріпацтво*). Фон Репков висловив свої думки проти феодальних міжусобиць та територіальної роздробленості

---

¹ **Майнцький статут миру 1235 р.** був призначений в першу чергу для германських регіонів імперії Фрідріха II – це був фактично перший імператорський закон, виданий і латиною, і німецькою мовами. Вважається суто німецьким правом

² «**Саксонське зеркало**» – німецький середньовічний збірник правових норм. Укладений близько 1230 р. (*за іншими даними – впродовж 1220-1235 рр.*) лицарем Ейхе фон Репковим, шеффеном графства Ангальт поблизу м. Магдебурга в Саксонії на замовлення графа Гоєра фон Фалькенштайна. Написане латинською мовою, згодом перекладене нижньонімецьким діалектом німецької мови. Та обставина, що воно було викладене на німецькій мові мала велике значення в тому розумінні, що «Саксонське зеркало» створило спільну німецьку юридичну мову для усіх німецькомовних регіонів імперії (за Г. Дж. Берманом). Джерелами укладання збірки були Біблія, канонічне право, закони Священної Римської імперії, що мали поширення й застосування в Саксонії, звичаєве право земських та ленних судів із регіонів ельбських єпископств.

³ «**Швабське зеркало**» – збірка звичайного феодального права (*земського і ленного*) для Швабії. Складена близько 1275 р. За повнотою і оригінальністю поступаючись «Саксонському зеркалу», збірка, водночас є цінним юридичним джерелом для вивчення феодального права, ленної системи та політичного устрою Німеччини періоду феодальної роздробленості

Німеччини під керівництвом імператора. Відстоював принципи неухильного дотримання права як втілення «справедливості» у людських відносинах. Автор також запропонував універсальний спосіб захисту справедливості, такий як: *право на опір, збройна боротьба проти влади монарха, феодалів або посадових осіб, які не виконували своїх безпосередніх обов'язків.*

Певна справедливість могла забезпечуватися лише за допомогою чітко визначених норм феодалних повинностей. Передбачалися також обмеження у застосуванні тортур та випробування вогнем. Запроваджувався судовий захист гідності жінки та вдів. У збірнику проголошувалося право підсудного, який не розмовляє німецькою, на перекладача. Окремий розділ збірки складала правила й вимоги до раціонального ведення господарства: культура землеробства, тваринництва, будівництва, водокористування тощо.

Сама збірка «Саксонське зеркало» за структурою складалася із двох розділів:

- **«Земське право»** мало наступну структуру:
  - Віршований вступ;
  - Книга перша (статті 1-71);
  - Книга друга (статті 1-72);
  - Книга третя (статті 1-91).
- **«Ленне право»** мало наступну структуру:
  - Глава перша (статті 1-133);
  - Глава друга. Про порядок судочинства (статті 1-70);
  - Глава третя. Про міський лен (статті 1-23).

Розділ «Земське право» містило положення про становий поділ. Вільні стани поділялися на благородних і неблагородних (*шеффенський стан*). Невільні стани, у свою чергу, ділилися на кріпаків та залежних людей, які відбували грошові повинності, сплачували чинш, перебували у статусі орендаря, наймита чи літа.

У свою чергу, «ленне право» детально регламентувало особливості ленних відносин – порядок одержання та втрати ленів, види ленів. Велику увагу було приділено боротьбі зі злочинами проти власності. Окрім традиційних штрафів та вергельда практикувалося виколування очей, саджання на палю, здирання шкіри, закопування живцем у землю та ін. Із особливо мученицьких видів покарань було передбачено застосовували колесування, спалювання на вогнищі, відсікання голови, виривання язика та відрубання руки.

У «Саксонському зерцалі» детально розписаний річний цикл повинностей та виплат. Кожен повнолітній християнин був зобов'язаний тричі на рік брати участь у церковному суді певного єпископства. *Вільні люди, які залучалися до судочинства, поділялися на три категорії:*

- шеффенські люди – суд єпископа;
- чиншовики – суді пробства, керуючого монастирським господарством;
- поселенці – суд декана, священика капітула.

Шлюбно-сімейні норми «Саксонського зеркала» ґрунтувалися на нормах, що при станово-нерівному шлюбі жінка переходила у стан чоловіка, а діти

належали до стану того із батьків, хто знаходився на нижчій сходинці соціальної ієрархії. Під час шлюбу усе майно було спільним, але лише чоловік міг ним вільно розпорядитися.

У випадку розлучення жінка мала право отримати лише те, що принесла з собою. Лише у частині рухомого майна передбачалася частка, яка була призначена для особистого користування жінки («*жіноча частка*»), але і нею розпоряджався чоловік. Стосовно нерухомого майна, що належало дружини, то діяло своєрідне правило: «*Майно дружини не повинно ні рости, ні зменшуватися*». Ленне право проголошувало, що батьківський лен має переходити у спадщину лише до одного сина. Натомість у земському праві було передбачено, що усі сини мали успадковувати майно у різних частках.

Основою ленної системи був договір про вірність між паном та васалом. Ленник повинен був присягнути, що буде феодалу вірним і другом. Таким чином, ленник визнавав, що відносно свого феодала він буде залежною людиною. *У ленника було три обов'язки – вірність, служба і участь у феодалній курії сеньйора. У феодала перед ленником також були певні зобов'язання:*

- не обтяжувати його понаднормовою службою;
- підтримувати його інтереси у судових справах;
- не позбавляти лена безправним способом та ін.

Твердження свого сеньйора ленник міг спростовувати у суді власною клятвою. «Саксонське зеркало» є найвідомішим правовим збірником, який використовувався у Німеччині впродовж середньовічного періоду понад шістсот років.

На окремих німецьких землях збірник використовувався до 1 січня 1900 р., коли в дію вступило «Німецьке цивільне уложення».

Міське право

У феодалній Німеччині в умовах фактичної державної децентралізації склалися і міське право, для якого була характерна висока ступінь однаковості. Право кількох провідних міст активно використовувалося іншими (*напр., закони Магдебурга діяли у понад 80 містах, Франкфурта – у 49, Любека – у 43, Мюнхена – у 13*). Для німецького міського права був характерний поділ на дві основні «родини» – **любекське** та **магдебурзьке**¹.

Так, право м. Любека використовувалося в містах Північного та Балтійського регіонів і було головним у рамках Ганзейського союзу.

Особливості любекського права:

---

¹ Не можна забувати і про інші види міського права, зокрема, кульмське право. Кульмське право або хелмське (холмське) міське право – сукупність правових норм, поширених в Пруссії впродовж XIII-XV ст., заснованих на Кульмській грамоті та подальших привілеях Тевтонського ордену колоністам. Право розвивалося під впливом Кульмського верховного суду. Названо по місту Кульм, нині – Хелм (*Холм*) в Польщі. Кульмське право – публічно-правовий акт, що встановлював правові норми взаємовідносин між городянами та адміністрацією Тевтонського ордену. Воно включало частину норм магдебурзького права (*судова система*) та фламандського права (*спадкове право*)

- хартії, що видавалися імператорами Священної Римської імперії, надавали містам право карбувати монету, вести торгівлю, зводити кріпосні стіни, молоти зерно, ловити рибу, влаштовувати ярмарки, ухвалювати окремі міські законодавчі акти, не звертаючись до монарха та визначати межі міст;
- управління містом відбувалося магістратом у складі двадцяти членів, яких, як правило, обирали від цехів на два роки;
- виконавча влада перебувала у руках чотирьох призначених бургомістрів, у тому числі обер-бургомістра;
- частиною права був і Ганзейський статут, який регулював питання морського права та торгівлі.

До 1608 р. любекське міське право було систематизовано по шести розділах:

- загальна частина або правила;
- спадкове право;
- договірне право;
- зобов'язальне право;
- кримінальне та кримінально-процесуальне право;
- питання корабельних справ.

Слід відзначити, що любекське право в цілому зберігалось до XVIII ст., а в окремих місцевостях – до загальної німецької кодифікації 1896 р. В окремих питаннях норми любекського права використовували навіть до 1945 р.

При цьому, відзначимо, що любекське право містило і досить жорсткі норми, особливо стосовно державних злочинів (*так, з 1285 р. в німецьких містах практикувалася страта фальшивомонетників шляхом зварювання в окропі або скальпування*).

Водночас, любекське право значно обмежувало привілеї дворянства та сприяло формуванню міського середнього класу (*напр., якщо кріпакові вдавалося пробратися в місто і прожити там більше року, він ставав вільним. В ті часи навіть з'явилася приказка: «Міське повітря – повітря свободи»*).

Магдебурзьке міське право діяло на території східнонімецьких земель, що включали Східну Саксонію, Бранденбург та окремі області Польщі. Найбільшу популярність отримали норми магдебурзького права, надіслані до Бреслау в 1261 р. (*64 статті*) і до Герліца в 1304 р. (*140 статей*).

У XIV ст. чітко систематизоване магдебурзько-бреслауське право було видане у *п'яти книгах, що містили близько 500 статей*:

- I-ша книга присвячена міським суддям, порядку їх введення на посаду, їх компетенції, правам та обов'язкам;
- II-га книга охоплювала різні питання судочинства;
- III-тя стосувалася різного виду судових позовів;
- IV-а була присвячена сімейному та спадковому праву;
- V-та книга була присвячена рішенням, які не розглядалися в інших книгах.

У межах німецького міського права поступово виокремилася і **торговельне право** або *«право купців»*. Значна кількість норм торговельного права містилася в статутах міського права XIII ст.

Великим авторитетом у всіх країнах балтійського регіону користувалися **закони Вісбі** (близько 1350 р.) – порту на острові Готланд у Балтійському морі. У цих законах знайшли відображення питання морського перевезення та морської торгівлі. Значний розвиток торговельне право отримало і у північно-італійських землях Німецької імперії, де утворилися міські комуни, об'єднані в так звану **Ломбардську лігу**¹. Тут вперше була проведена систематизація торгових звичаїв (*«Книга звичаїв» Мілана, 1216 р.*), здійснювався запис рішень торгових судів різних видів. Впродовж XIV-XVI ст. встановленню певної правової єдності в Німеччині почали сприяти рецепції римського права. Наприкінці XV ст. Дигести Юстиніана, оброблені з врахуванням потреб часу, були визнані основним джерелом права для заснованого в 1495 р. Вищого імперського суду.

Важливим внеском у створення загальних принципів кримінального права було видання в 1532 р. кримінального та кримінально-процесуального уложення Карла V (**«Кароліни»**)². Видана як загальноімперський закон, «Кароліна» проголошувала верховенство імперського права над правом окремих земель, скасування «нерозумних і поганих» звичаїв у кримінальному судочинстві в «місцях і краях». Водночас вона допускала збереження для курфюрстів та князів їхніх *«споконвічних і справедливих звичаїв»*.

Однак оскільки уложення цілком відповідало як політичним інтересам князівської верхівки, так і сучасним вимогам кримінального права і процесу, воно було загальновизнане як джерело права на всіх землях. На основі «Кароліни» утворилося загальне німецьке кримінальне право.

«Кароліна»

Сам збірник Карла V «Кароліна» складається із 219 статей, третина з яких присвячена питанням карного праву, решта – судово-процесуальному регулюванню. Уложення складене у стилі настанов імператора, написаних на його прохання ученими-юристами і призначених для використання на території усієї імперії.

¹ **Ломбардська ліга** – союз з 16 північно-італійських міст (склад не був постійним). Ліга була створена 7 квітня 1167 р. в монастирі Понтіда. Її засновниками були – Мілан, Лоді, Феррара, Парма та П'яченца. Договір між ними був підписаний на 20 років для боротьби з імператором Священної Римської імперії проти його панування в ломбардних містах. Впродовж квітня-грудня 1167 р. до Ліги приєдналися і інші міста. У битві при Леньяно в 1176 р. Ліга розбила лицарів Фрідріха I Барбаросси, змусивши останнього в 1183 р. визнати самостійність міст Ломбардії. Союз був поновлений в 1198 р. на 10 років. В 1226 р. у зв'язку із спробою Фрідріха II Штауфена підкорити Ломбардію, союз знов був продовжена на 11 років.

² **«Кароліна»** – прийняте в 1532 р. і опубліковане в 1533 р. кримінально-судове уложення Священної Римської імперії германської нації. Отримало назву на честь імператора Карла V. Будучи єдиним загальноімперським кримінальним уложенням, «Кароліна» мала на меті упорядкувати кримінальне судочинство в місцевих судах. Це уложення є одним з найповніших кодексів кримінального законодавства XVI ст. Весь кодекс був побудований на презумпції провини, тобто обвинувачений сам повинен був доводити свою невинність. Виданий він був через три роки після закінчення Селянської війни в Німеччині, відрізнявся суворістю, навіть жорстокістю заходів покарання. Діяв до кінця XVIII ст.

Структура Уложення:

- склад суду, присяга суддів, шеффенів та писаря, поняті, підстави для арешту (ст. 1-32);
- доказова база (ст. 33-47);
- процес судового засідання (ст. 48-103);
- система покарання (ст. 104-129);
- покарання злочинців, які здійснили особливо жорстокі правопорушення (ст. 130-156);
- статті про крадіжки (ст. 157-192);
- процес винесення вироку (ст. 193-219).

Слід зазначити, що збірка «Кароліна» діяла понад триста років. Фактично – це практичне керівництво для суддів та шеффенів (4-25 осіб). У ньому були юридично закріплені нові принципи в організації самого процесу правосуддя та тлумаченні складів злочинів. Таким чином, збірка «фіксувала» перехід до розшукового процесу. Відповідальність за правопорушення визнавалася лише за наявності вини у вигляді умислу чи необережності. «Кароліна» передбачала обставини, які обтяжували або навпаки пом'якшували вину правопорушника. Суддя міг призначити одне чи декілька видів покарань. Широко застосовувалися покарання залякуючого характеру. Особливу увагу збірка звертала на злочини проти релігії та порядку управління (*підробка монет, державна зрада, бунт тощо*). Свідчення, надані обвинуваченим у злочині під тортурами, необхідно було повторити поза камерою. *При цьому тортури не застосовувалися до хворих, інвалідів, старих та малолітніх, осіб із вищих суспільних станів, якщо їх правопорушення не були важкими.*

У розділі про суддів, засідателів та судових чиновників висувалася вимога, щоб ці службові особи були набожними, доброчесними та щоб не синили неправди при ухваленні вироку. *Судочинство за «Кароліною» було таємним, письмовим та передбачало три стадії:*

1. дізнання – збір таємної інформації про злочин та злочинця;
2. загальне слідство – нетривалий допит арештованого про обставини злочину;
3. спеціальний розгляд – детальний допит обвинуваченого, свідків та збір необхідної доказової бази.

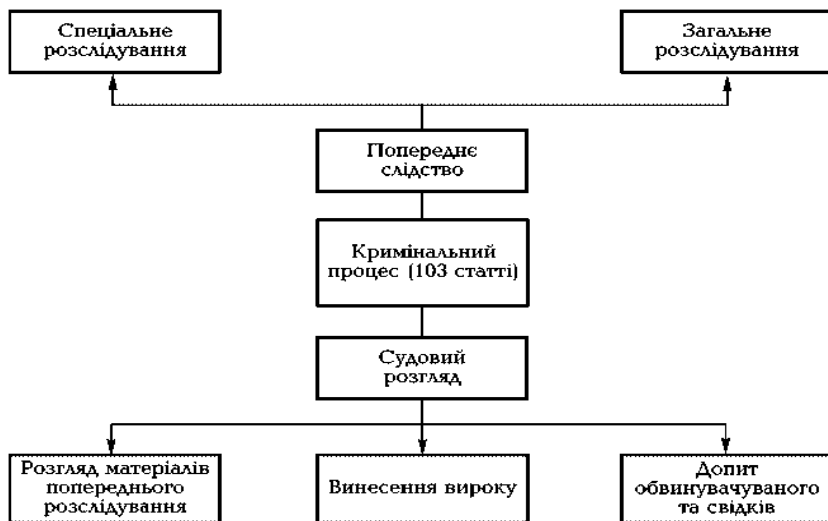
Збірка також передбачала злочини проти:

- релігії – богохульство, чаклунство та ін.;
- власності – крадіжка, грабунок, підпал та ін.;
- особи – вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, згвалтування, наклеп, образа та ін.;
- моралі – двоєженство, подружня зрада, кровозмішування, звідництво ін.;
- порядку здійснення правосуддя – неправдиві свідчення та лжеприсяга;
- держави – зрада, бунт, підробка монет ін.;
- порядку торгівлі – обмір, обважування.

Уложення також передбачало, що бродяги мають каратися на смерть, навіть якщо вони не вчинили злочину.

Кримінальний процес за кримінально-процесуальним уложенням «Кароліна» (1532 р.)¹

Угоди про передачу майна укладалися в суді. У Німеччині існував також «суд сеньйора», юрисдикція якого поширювалася на все населення, яке проживало на його землі. Юрисдикція церкви поширювалася на духовенство та на справи стосовно шлюбу та заповіту. У німецьких князівствах в кожному окрузі був отаман, який здійснював судові функції. Окрім отаманів діяли і низові суди, які займалися попереднім слідством у кримінальних справах та були своєрідною першою інстанцією у цивільних справах. До повноважень низових судів входив також збір податків. Якщо позивач або відповідач не з'являлися в суд, то передбачалося покарання у вигляді накладення штрафу. Поважною причиною неявки в суд були полон, перебування на державній службі або хвороба.

Незважаючи на процес уніфікації німецького національного права, норми мали в основному рекомендаційний характер і залежали від ступеня їх «визнання» у кожній землі імперії. Правові системи склалися переважно на окремих територіях.

З XIII ст. в імперії активно розвивалося і князівське законодавство, яке фактично обмежувало використання звичаїв та містило нові норми кримінального, спадкового і торговельного права. Ці норми поширювалися на усіх вільних підданих певного князівства або герцогства. Завершення процесу оформлення власних «приватних правових систем» у князівствах було

¹ Джерело: Шостенко І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003

пов'язано з кодифікацією місцевого права у XVII-XVIII ст., в епоху утвердження «князівського абсолютизму». Так, у середині XVIII ст. були видані «Кримінальне уложення» та «Цивільний кодекс» у Баварії; в 1768 р. на австрійських землях почало діяти Кримінальне уложення «Терезіана»¹, а в 1787 р. – нове «Кримінальне уложення».

«Терезіана»

Окрім положень загальної частини кодексу, кожна стаття Особливої частини вказувала, за якими доказами можна порушувати справу, а за якими слід вести допит з використанням тортур. Пом'якшуючі та обтяжуючі обставини співвідносилися з кожним окремим складом злочину і не мали універсального значення: те, що пом'якшувало або обтяжувало вину в одному злочині, не мало значення для іншого. Відповідальність обтяжувалася за повторний або груповий злочин і пом'якшувалася у разі вчинення злочину в юному віці або у стані афекту. У кодексі докладно регламентувалися обставини, що виключали відповідальність.

«Терезіана» зменшувала кількість кримінальних репресій. Багато дрібних злочинів було віднесено до компетенції поліцейської адміністративної юстиції. Всі делікти кодекс поділяв на публічні й приватні.

До публічних відносилися:

- злочини проти релігії;
- злочин проти монарха та держави;
- посадові злочини

До приватних належали:

- вбивство;
- крадіжка;
- злочини на сексуальному ґрунті;
- злочини проти моралі та сімейного укладу тощо.

Хоча «Терезіана» і обмежувала тортури (*точно визначалися види дозволених тортур та підстави для їх використання*), але кодекс усе ще мав інквізиційний характер. Передбачалися лещата для рук і ніг, «іспанські чоботи», припалювання свічками, розтягування на драбині (*1776 видів тортур було скасовано*). Зокрема, «Терезіана» скасовувала найжорстокіші види покарань, такі як утоплення, розірвання кіньми або поховання живцем. Водночас, були збережені спалення та вогнищі, четвертування, колесування, повішення та відрубання голови.

Поряд зі смертною карою застосовувалися обтяжуючі покарання – проганання крізь стрій, тюремне ув'язнення, заслання, громадські роботи. Третім видом покарань були штрафи. *Кодекс передбачав також покарання, що*

---

¹ «Терезіана» або «Кримінальне уложення Терезії» – кримінальний та кримінально-процесуальний кодекс Австрії, прийнятий 1768 р. за правління імператриці Марії Терезії. Містив норми матеріального та процесуального права. Декларував засади політики «освіченого абсолютизму», які насправді перепліталися із залишками середньовічного інквізиційного права. Складався з двох частин: «Про кримінальне судочинство» і «Про злочини, що підлягають кримінальному розгляду, та їх покарання»

накладалися на розсуд судді: усунення з посади, позбавлення деяких прав тощо. Додатковою мірою покарання була конфіскація майна.

Загалом же Уложення «Терезіана» залишалася кодексом доби середньовіччя. Сама ж реформа правосуддя відповідно ідей Просвітництва була здійснена сином Марії Терезії – імператором Йосипом II.

Загальнодержавне законодавство

Загальне німецьке право мало в основному кримінально-правові норми. Спочатку механізм підтримки миру полягав у тому, щоб пов'язати безстроковим зобов'язанням (присягою) не робити насильства в будь-якій його формі всіх підданих імперії. У пізніших статутах норми про охорону життя та власності набули незалежного від присяги характеру і почали охоплювати досить широкий спектр відносин.

«Статути миру» вимагали, щоб потерпілі не здійснювали самосуд, а зверталися лише до суду для вирішення справ. Порушення цього принципу як з боку потерпілих, так і з боку суддів каралося як мінімум штрафом. Незаконна помста без звернення до суду, порушення перемир'я, укладеного перед судом, захоплення майна в забезпечення боргу без дозволу судді, могли призвести до оголошення винного «поза законом». Водночас самосуд (*з дотриманням визначених правил*) вважався законним, якщо сторони не були задоволені судовим рішенням.

Особлива увага приділялася в статутах принципам організації та діяльності судів:

- проголошувалася необхідність заміщення посади судді лише достойними людьми;
- утверджувався принцип суду рівних за участю вищих за становищем або рівних свідків;
- юстиціарій, який очолював судочинство за відсутності імператора, повинен був відповідати займаній посаді (*бути з вільного стану і залишатися на посаді не менше року*);
- судове засідання слід було проводити щодня, крім неділі та святкових днів, стосовно «прав і власності» підданих, за винятком князів та інших «високих осіб»;
- найважливіші справи вирішував власноруч імператор;
- при юстиціарії передбачалася посада спеціального нотаріуса в імператорському суді, який відповідав би за прийом та збереженням заяв і скарг, вів протоколи та записував судові рішення.

Таким чином, була зроблена спроба створити подібність постійної канцелярії для збереження, систематизації та вивчення судових рішень і звичаїв земель, що дозволило б вирішувати справи на основі «загального» німецького права. Принципи покарання визначалися характером злочину і злочинця. Враховувалися «зухвалість» злочину, а також поняття **рецидив**¹. За майнові

---

¹ **Рецидив злочинів в кримінальному праві** – здійснення особою нового злочину після засудження за попереднє діяння у разі, якщо судимість не знята і не погашена у

правопорушення передбачалося в основному відшкодування заподіяних збитків. Співучасники каралися аналогічно злочинцю.

Особливо обумовлювалася **опала**¹. Ті, хто свідомо приховував оголошеного злочинця, підлягали рівному з ним покаранню, включаючи міста, яким загрожувало кримінальне переслідування та зруйнування стін. «Статути миру» були частиною імператорського права, призначеного для територій імперії.

Хронологічна таблиця

843 р.	За Верденським договором Людовіку Німецькому були передані землі, розташовані на схід від ріки Рейн.
962 р.	Папа римський коронував Оттона I імператорською короною. Відроджена імперія стала іменуватися Священна Римська імперія німецької нації.
1032 р.	Приєднання Бургундії до «Священної Римської імперії» (1032-1034 рр.).
1036 р.	Стягнення десятини із слов'янського населення (<i>Трибурський синод</i>).
1039-1056 рр.	Правління німецького короля і імператора «Священної Римської імперії» Генріха III. Його імперія досягла вершини могутності: влада Генріха III поширилася на Угорщину, Польщу та Богемію.
1045 р.	Визнання угорцями ленної залежності.
1059 р.	Латеранський собор.
1103 р.	Проголошення Генріхом IV загального земського миру.
1122 р.	Вормський конкордат між папою і імператором – закінчення боротьби за інвеституру – втрата німецькими імператорами влади над італійським єпископатом.
1152-1190 рр.	Фрідріх I Барбаросса з роду Гогенштауфенів став імператором «Священної Римської імперії».
1158 р.	Ронкальська угода, яка передбачала передачу імператорові верховної влади над італійськими містами.
1198 р.	У Палестині заснований Тевтонський орден. Незабаром він перемістився в Прибалтику у зв'язку з невдачами на

встановленому законом порядку. Як правило, рецидив спричиняє за собою посилення заходів кримінальної відповідальності

¹ **Опала** – немилість з боку монарха або іншої могутньої і впливової людини. Опала найчастіше виявлялася у в наступних формах:

- відмова короля бачити придворного, який потрапив в опалу;
- припинення листування та інших відносин;
- усунення від усіх посад або переведення на нижчі посади;
- наказ дворянину віддалитися від двору та відправитися у заслання.

Монарх міг також відібрати свої подарунки, якщо вони були ним раніше даровані. Опала може також стати передвісником суворіших репресій, хоча таке відбувалося не завжди.

- Близькому Сході і оголошенням північного хрестового походу.
- 1202 р. Заснування ордену Мечоносців для християнізації і підкорення народів Східної Прибалтики. Завоювання Лівонії.
- 1210 р. Завоювання Лівонії німецькими лицарями.
- 1230 р. (1231 або 1235 рр.) Складання «Саксонського зеркала».
- 1231-1232 рр. Оформлення стану світських князів.
- 1232 р. Оприлюднення закону про покарання єретиків.
- 1242 р. «Льодове побоїще». Виникнення перших об'єднань ганзейських міст.
- 1245 р. Утворення земського станового представництва в територіальних князівствах.
- 1254-1273 рр. Період «Великого міжцарювання».
- 1254 р. Утворення Рейнського союзу міст.
- 1273 р. Обрання імператором Рудольфа I, першого з роду Габсбургів.
- 1274-1275 рр. Запис «Швабського зеркала».
- 1282 р. Перехід Австрії до Габсбургів.
- 1291 р. Утворення на території імперії Конфедерації швейцарських кантонів (*Швейцарський союз*). Територіальна роздробленість, послаблення загальнодержавної єдності. Князі перетворилися на фактично незалежних суверенів, особливо курфюрсти, які привласнили право обрання імператора.
- 1310-1313 рр. Італійський похід Генріха VII Люксембурзького, втручання в боротьбу гвельфів та гібелінів.
- 1315 р. Перемога швейцарців при Моргарні над Габсбургами. Початок виділення Швейцарського союзу із складу імперії.
- 1347-1348 рр. Епідемія чорної чуми – загибель 25 млн мешканців Європи.
- 1356 р. Оприлюднення «Золотої булли» імператора Карла IV, яка закріплювала право на обрання імператора курфюрстами; за курфюрстами визнана повна самостійність в їх володіннях, право незалежного суду та карбування монет.
- 1369-1371 рр. Повстання ткачів в Кельні.
- 1376 р. Формування Швабського союзу – об'єднання швабських міст на чолі з Ульмом.
- 1381 р. Об'єднання Швабського союзу з Союзом рейнських міст.
- 1396 р. Повалення влади патриціату в Кельні, передача влади управління цехам. Нікопольський хрестовий похід проти Османської імперії, організований німецьким імператором та угорським королем Сигізмундом.
- 1410 р. Битва при Грюнвальді та розгром Тевтонського ордену.
- 1415-1701 рр. Правління династії Гогенцолернів у Бранденбурзі.

- 1420 р. Німецькі феодали почали похід проти гуситів (1420-1427 рр.).
- 1430 р. Ганза почала війну проти голландців, у результаті війни Ганза зазнала поразки.
- 1438 р. Престол імператорів «Священної Римської імперії» був закріплений за Габсбургами.
- 1439 р. «Реформація імператора Сигізмунда» – памфлет, що виражав політичні настрої бюргерів.
- 1440 р. Створення Пруського союзу.
- 1476 р. Імператором «Священної Римської імперії» став Фрідріх III.
- Повстання селян у Вюрцбурзькому єпископстві під керівництвом Ганса Бехайма.
- 1481-1482 рр. Повстання в Кельні проти міської ради.
- 1483 р. Повстання гамбурзьких ремісників проти міської ради.
- 1488 р. Утворення Швабського союзу.
- 1494 р. Іван III розгромив ганзейське подвір'я в Новгороді, вигнав купців 49 ганзейських міст та відібрав їх склади.
- 1494-1559 рр. Італійські війни.
- 1495 р. Вормський рейхстаг прийняв наступні рішення: встановлено вічний земський мир, тобто були заборонені міжусобні війни між феодалами; запроваджено загальноімперський податок для утримання королівської адміністрації; створено імперський суд; територія Німеччини була розділена на 10 округів на чолі з князями, яких називали «охоронцями миру».
- 1497 р. На імператорському сеймі прийнятий «Статут про одяг всіх станів».
- 1499 р. Перемога Швейцарського союзу і остаточне його відокремлення від імперії.
- 1517 р. Виступ Мартіна Лютера у Віттенберзі з «95 тезами» проти індульгенцій. Початок Реформації.
- 1521 р. Вормський договір про розділ імперії Габсбургів. Вормський рейхстаг. Вормський едикт про визнання Лютера еретиком.
- 1521-1526 рр. Перша війна імперії з Францією.
- 1524-1526 рр. Велика Селянська війна.
- 1525 р. Секуляризація Тевтонського ордена. Принесення васальної присяги герцогом польському королю.
- 1531 р. Утворення Шмалькальденського союзу протестантських князів та імперських міст на чолі з курфюрстом Саксонським і Гессеном.
- 1532 р. Нюрнберзьке перемир'я («релігійний мир») – призупинення переслідування протестантів. Прийняття уложення «Кароліна».
- 1538 р. Утворення католицького Нюрнберзького союзу.

- 1539 р. Франкфуртське перемир'я («Релігійний мир»).
- 1551-1552 рр. «Пармська війна».
- 1553 р. Створення (позаконфесійного) Гейдельберзького союзу.
- 1555 р. Аугсбурзький рейхстаг, релігійний мир – свобода віросповідання. Політична роздробленість Німеччини.
- 1563-1567 рр. Грумбахські торги (дворянська криза в імперії).
- 1566 р. Аугсбурзький рейхстаг, визнання de facto кальвінізму, визнання декретів Трієнтського собору.
- 1568-1571 рр. Дозвіл на сповідання лютеранського віровчення дворянству Верхньої та Нижньої Австрії.
- 1579 р. Утрехтська унія семи північних провінцій Нідерландів.
- 1582-1584 рр. «Кельнська війна» між протестантами і католиками за Кельнське архієпископство.
- Перемога католиків завдяки підтримці іспанських Габсбургів.
- 1588 р. Припинення ревізії імперської судової палати, параліч імперських установ.
- 1603 р. Регенсбурзький рейхстаг, криза через «суперечки за чотири монастирі».
- 1608 р. Розкол Регенсбурзького рейхстагу протестантами.
- Заснування князями-протестантами Євангельської унії.
- 1609 р. Заснування Максиміліаном Баварським Католицької ліги.
- 1618-1648 рр. Тридцятирічна війна.
- 1629 р. Рестуційний едикт. Позбавлення протестантських міст і князівств секуляризованих володінь та майна.
- 1648 р. Урегулювання спірних внутрішньоімперських питань (паритет, автономія, бранденбурзький еквівалент). Урегулювання спірних релігійних питань. Рішення про амністію. Включення кальвіністів у систему імперського релігійного права.
- Підписання Вестфальського миру.
- 1653-1654 рр. Регенсбурзький рейхстаг, «Остання постанова рейхстагу».
- 1654 р. Постанова імперського сейму про право князів обкладати підданих податками на військові потреби без їх затвердження ландтагами.
- 1671 р. Імператор підтверджує права станів та міст
- 1681 р. Реформа Положення про імперські збройні сили в рейхстазі.
- 1685 р. «Потсдамський едикт» про дозвіл гугенотам селитися в Пруссії і Бранденбурзі і надання їм пільг.
- 1699 р. Карловицький мирний договір із Туреччиною – Угорщина та Трансільванія переходять до Австрії.
- 1701-1714 рр. Війна за Іспанську спадщину.
- 1713 р. «Прагматична санкція» як основний закон держави встановила неподільність австрійських володінь і закріпила право успадковувати їх за дочками імператора.

- 1731 р. Імперське положення про ремесла, яке підпорядковувало цехи адміністрації і забороняло страйки ремісників та союзи підмайстрів.
- 1740-1742 рр. Період «міжцарювання», імперський вікаріат.
- 1740-1780 рр. Правління імператриці Марії Терезії, королеви Угорщини та Богемії
- 1741-1748 рр. Війна за Австрійську спадщину.
- 1742 р. Створення імперської надвірної ради у Франкфурті, перенесення рейхстагу до Франкфурту.
- 1756-1763 рр. Семирічна війна.
- 1757 р. Оголошення імперської війни проти Пруссії, формування імперської армії.
- 1765 р. Йосип II – співправитель Марії Терезії в Австрії.
- 1772 р. Петербурзька конвенція про розділ Польщі – Пруссія отримала Помор'я і частину Великої Польщі, Австрія – Галичину.
- 1776 р. Відміна тортур в імперії.
- 1778-1779 рр. Війна за Баварську спадщину.
- 1779 р. Тешенський мирний договір Пруссії і Саксонії з Австрією, що завершив боротьбу за Баварську спадщину.
- 1780 р. Смерть Марії Терезії – Йосип II став одноосібним монархом і королем Угорщини та Богемії.
- 1781-1789 рр. Реформи Йосипа II.
- 1781 р. Опублікування едикту про цензуру та патенту про терпимість до не католиків.
- 1782 р. Опублікування патенту про терпимість до євреїв Відня та Нижньої Австрії. Початок ліквідації жебрацьких чернечих орденів.
- 1783 р. Скасування особистої кріпосної залежності в Бадені.
- 1784 р. Запровадження німецької мови як офіційної на всій території Австрійської імперії.
- 1786-1787 рр. Реформа цивільного та кримінального законодавства.
- 1786 р. Королем Пруссії став Фрідріх Вільгельм II з династії Гогенцолернів, який правив у 1786-1797 рр.
- 1790 р. Скасування реформ на території Угорщини.
- 1792-1793 рр. Майнцська республіка.
- 1793 р. Петербурзька конвенція про другий розділ Польщі. Пруссія отримала Велику Польщу, частину Мазовії і Краківського воєводства, Гданськ і Торунь. Повстання ткачів в Сілезії.
- 1794 р. Вторгнення пруських військ до Польщі для придушення повстання Т. Костюшка.
- 1795 р. Петербурзька конвенція про участь Пруссії в третьому розділі Польщі. Розділ корінних польських земель між Австрією і Пруссією.

Персоналії

Генріх I Штахов (876-936 рр.) – герцог Саксонії з 912 р., король Східно-Франкського королівства з 919 р. Перший король з Саксонської династії (Людольфінгів).

Був талановитим правителем та майстерним політиком, значно зміцнив своє королівство. Підпорядкував території Швабії, Баварії та Лотарингії.

Ейхе фон Репков, Ейке фон Репгау (1180-1233 рр.) – автор «Саксонського зерцала».

Народився в небагатій німецькій лицарській родині. Володів латинню, знав церковну та світську історію, був досвідченим знавцем правової теорії і практики Німеччини початку XIII ст. Висунув низку прогресивних для свого часу ідей, узагальнив феодальне право Східної Саксонії. Його твір «Саксонське зерцало» – це помітний внесок у розвиток культури, політико-правової ідеології, права не лише Німеччини, але і багатьох країн Європи.

Свій твір він склав у 1221-1225 рр. За задумом автора, твір мав «дзеркально» відбити право Саксонії та інших областей з деякими додаваннями з канонічного права. Збірка була написана спочатку латиною, а згодом перекладена німецькою. «Саксонське зерцало» діяло на півночі Німеччини і стало основою для права м. Магдебург, звідки поширилося в Голландії, Ліфляндії та Польщі. «Саксонське зерцало» – це запис звичайного права Східної Саксонії, що склалося упродовж віків, з поділом на земське право (*для «неблагородних», але особисто-вільних*) та ленне право (*лише для осіб «благородного» стану, тобто верхівки феодального суспільства*).

Збереглося більше двохсот рукописів «Саксонського зерцала», деякі з них рясно ілюстровані.

Йозеф II Габсбург, Йосип II (1741-1790 рр.) – король Німеччини з 27 березня 1764 р., обраний імператором Священної Римської імперії 18 серпня 1765 р., старший син Марії Терезії.

Самостійно правив, починаючи зі смерті матері 1780 р. 29 листопада 1780 р. успадкував від неї володіння Габсбургів – ерцгерцогство Австрійське, королівства Богемське та Угорське, Королівство Галичини та Володимирії.

Видатний державний діяч, реформатор, яскравий представник епохи «освіченого абсолютизму». Проводив політику протекціонізму економіки країн і намагався створити єдиний внутрішній ринок. У 1780-х рр. провів низку реформ державного управління, спрямованих на зміцнення монархії. З метою подальшої політичної централізації Йосип II поділив країну на 15 округів, управління якими знаходилось в руках урядових комісарів.

Імператор скасував монастирське землеволодіння, підпорядкував діяльність церкви інтересам держави, запровадив нову систему шкільної освіти, яка сприяла розвитку світської школи. В 1781 р. видав патент (указ) про релігійну толерантність, який запроваджував свободу віросповідання і зрівнював у правах греко-католицьке і римо-католицьке духовенство.

Карл IV Люксембурзький (1316-1378 рр.) – король Німеччини з 11 липня 1346 р., король Чехії з 26 серпня 1346 р. під ім'ям Карел I (*коронований 2 вересня 1347 р.*), імператор Священної Римської імперії з 5 квітня 1355 р.

Карл IV пішов на великі поступки князям. У «Золотій буллі» 1356 р. курфюрсти отримали майже суверенні права у своїх князівствах. Значною заслугою Карла IV стало уложення союзів земського миру.

Карл V Габсбург (1500-1558 рр.) – король Німеччини (римський король) з 28 червня 1519 р. до 1520 р., імператор Священної Римської імперії з 1520 р. (*коронований 24 лютого 1530 р. папою римським Климентом VII*), король Іспанії (*Кастилії та Арагону*) з 23 січня 1516 р. (*під ім'ям Карл I*).

Найвизначніший державний діяч Європи першої половини XVI ст., який зробив найбільший внесок в історію серед правителів того часу. Карл V – остання людина, яку будь-коли формально було проголошено римським імператором, він же – останній, хто відсвяткував в Римі триумф.

В період правління Карла V було складено карний кодекс, що отримав назву *Constitutio Criminalis Carolina*. Кодекс «Кароліна» – один з найповніших кодексів карного законодавства XVI ст. Був ухвалений 1532 р. Представляв собою процесуальний кодекс, 77 з 219 його статей присвячені матеріальному карному праву. За своїм змістом «Кароліна» займає проміжне становище між римським та німецьким правом. Кодекс відрізнявся особливою жорсткістю заходів покарання.

Марія Терезія Вальбурга Амалія Христина (1717-1780 рр.) – ерцгерцогиня Австрії, королева Угорщини з 25 червня 1741 р., королева Богемії з 20 жовтня 1740 р., королева Галичини та Володимирії та імператриця Священної Римської імперії. Засновниця Лотаринзької гілки династії Габсбургів.

Правління Марії-Терезії – епоха активних реформ. Вона входить до числа представників династії, які користувались найбільшою популярністю. Серед її численних дітей (16) – два імператори (*Йосип II та Леопольд II*), а також знаменита королева Франції Марія-Антуанетта Австрійська.

Французький історик та публіцист Жюль Мішле писав про імператрицю: *«Мало знала сама, проте вмiла оточувати себе здiбними людьми, якi здiйснювали її політику»*.

Мартін Лютер (1483-1546 рр.) – католицький священник, ініціатор руху в церкві, пізніше названого Реформацією.

М. Лютер ставився досить критично до тогочасного права. Особливий критиці піддавав канонічне право. Він висловлював ідею, що держави повинні управлятися за допомогою примусових законів. Світська влада інакше не може. Іншими способами не можна очистити землю від зла, навести порядок, зберігати спокій християн та карати злочинців. Але світська влада обмежена справами земними, людськими та безсила у справах віри та совісті. Свобода душі, віра, внутрішній світ людини мають перебувати поза юрисдикцією держави, за межами дії її законів.

Класифікувавши усі закони, на перше місце він поставив божественний закон, однаковий для всіх. На друге – закон природний, властивий людям. На

третє місце він поставив імператорський закон, який мав регламентувати все світське управління. На четвертому місці він розташував закони міст та земель, обов'язкові лише для окремих місцевостей.

В історію німецької громадської думки, М. Лютер увійшов і як діяч культури – як реформатор освіти, мови, музики. В 2003 р. за результатами опитувань громадської думки М. Лютер став другим великим німцем в історії Німеччини. За висловом Е. Чорана *«Лютер, як випередження сучасної людини, ввібрав в себе всі види невірїєноваженості. Паскаль співіснував в ньому разом з Гітлером»*.

Оттон I Великий або **Отто** (912-973 рр.) – герцог Саксонії, король Східної Франкії з 936 р., засновник і перший імператор (*кайзер*) Священної Римської імперії з 962 р.

З іменем Оттон I часто використовується епітет «Великий». Його вперше вжив середньовічний хроніст Отто із Фрайзінга, який однак не був сучасником короля. Під час другого походу в Італію 962 р. Оттон I був коронований папою Іваном XII на імператора Священної Римської імперії.

Продовжуючи політику Карла I Великого, Оттон перейняв опіку над папством. Завдяки одруженню сина Оттона II з візантійською принцесою Теофанією його визнала і Візантія.

Томас Мюнцер (1490-1525 рр.) – радикальний проповідник часів Реформації, який став повстанським лідером під час Селянської війни.

Він першим виступив проти католицької церкви. Активно підтримував анабаптистів. Головною метою Реформації, на відміну від М. Лютера, Т. Мюнцер бачив не в перетворенні церкви, а в повній перебудові життєвого устрою за християнськими законами. Селянську війну, яка спалахнула згодом, він сприйняв як початок часів Апокаліпсису, як загальне усунення лиходіїв і нещастивців, яке Бог здійснює руками народу.

Він стверджував, що світовий переворот повинен початися в рамках земного світу і відбутися завдяки насильницьким діям вірних ревнителів Божих справ. Антихрист буде знищений руками людей, якими опановує Дух Божий. Ця ідея була центральною в усьому вченні Т. Мюнцера. Оскільки задоволення приватних інтересів йшло на шкоду суспільним, то така діяльність підпадала під категорію зла протилежному Богу. Отже, вихідною нормою людської поведінки повинно стати переважання загального принципу і спільної вигоди. Бо в «загальному» втілено саме божественне начало. Так само повинні були придушені всі ті політичні та соціальні установи, які охороняли приватні привілеї та інтереси на шкоду суспільним.

Він був рішучим противником приватної власності та приватних інтересів. Вже у XIX ст. соціалісти, зокрема, Ф. Енгельс, «зробили» Т. Мюнцера яскравим прикладом класової боротьби.

Фрідріх II або **Фрідріх Великий** (1712-1786 рр.) – з 1740 р. «король в Пруссії», а з 1772 р. король Пруссії з династії Гогенцоллернів.

Один з найзначніших правителів Німеччини. Фрідріх зробив Пруссію п'ятою (і найменшою) європейською Великою державою. Взяв під свій контроль Австрійську Сілезію під час війни 1744-1745 рр. Володіння Сілезією

дало Пруссії контроль над Одрою. Король спромігся перетворити Пруссію з європейської околиці в економічно сильну і політично реформовану країну. Захоплення Сілезії було проведено з метою забезпечення процвітаючої пруської індустрії ресурсами потрібними для будівництва та модернізації. Король захищав ці індустрії високими тарифами та мінімальними обмеженнями вітчизняного ринку. Були побудовані іригаційні канали між Віслою та Одрою, осушені численні місцеві болота тощо.

За допомогою французьких експертів Фрідріх установив нову податкову систему, яка приносила більше прибутків державі ніж попередня.

Фрідріх I Барбаросса (1122-1190 рр.) – правитель Священної Римської імперії впродовж 1155-1190 рр., король Німеччини у 1152-1190 рр., герцог Швабії впродовж 1147-1190 рр. з династії Гогенштауфенів.

Прізвисько «Барбаросса» він отримав в Італії через свою руду бороду (з *итал. barba*, «борода» та *rossa*, «руда»). Вже у похилому віці, на вершині своєї могутності, брав участь у Третньому Хрестовому поході проти султана Салах ад-Діна, який в 1187 р. захопив Єрусалим. Після кількох перемог помер при переправі через річку Салеф.

Не в міру до своїх успіхів, став героєм народних легенд, так само як Карл Великий.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На які періоди прийнято поділяти історію феодальної німецької держави?
2. Хто такі «міністеріали»? Назвіть їх функції.
3. Що передбачали «Оттонівські привілеї»?
4. Які основні положення передбачала «Золота булла».
5. З яких колегій складався рейхстаг?
6. Що гарантував «Закон на користь духовних князів» 1220 р.?
7. Охарактеризуйте основні причини Реформації та Селянської війни в Німеччині.
8. В яких документах були викладені соціальні та політико-правові ідеї учасників Селянської війни?
9. Що передбачала теза «Sola Scriptura»?
10. Дайте характеристику політики «освіченого абсолютизму».
11. Що означає «правовий партикуляризм»?
12. Охарактеризуйте структуру «Саксонського зерцала».
13. Які види злочинів передбачало Уложення «Кароліна»?
14. Охарактеризуйте основні положення «Кримінального уложення Терезії».
15. Кого з німецьких монархів французький історик та публіцист Жуль Мішле характеризував наступним чином: «Мало знала сама, проте вміла оточувати себе здібними людьми, які здійснювали її політику»?

Література

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. Закл. / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
4. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001. – 416 с.
5. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
6. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

Тема 13. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФЕОДАЛЬНОЇ АНГЛІЇ

План

- 13.1. Становлення феодальної держави в Англії
- 13.2. Становлення та розвиток англосаксонської ранньфеодальної монархії
- 13.3. Розвиток Англії у період сеньйоріальної та станово-представницької монархій
- 13.4. Велика Хартія вольностей та її значення для розвитку англійської феодальної держави
- 13.5. Англія у добу абсолютної монархії
- 13.6. Англійське право доби феодалізму

13.1. Становлення феодальної держави в Англії

Становлення держави і права в Англії відбувалося в *декілька основних етапів*:

- розклад родового устрою на Британських островах у місцевих **бриттів** та **кельтів**, період **римської колонізації**¹ (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.);
- завоювання та асиміляція Британії германськими племенами англосаксів (*звідси нова назва країни – Англія*) – V-XI ст.;
- період сеньйоріальної монархії (XI-XII ст.);
- період станово-представницької монархії (XIII-XV ст.);
- період абсолютної монархії (кінець XV – середина XVII ст.).

Сам процес становлення та розвитку феодальної держави в Англії прийнято пов'язувати з **англосаксонським** та **нормандським** завоюваннями Британії. Після залишення острова у V ст. римськими легіонерами почалося масове вторгнення з континенту германських племен **англів**, **саксів** та **ютів**, які, зрештою, витіснили кельтське населення на північну і західну частини острова в **Шотландію**² та **Уельс**³.

¹ **Римське завоювання Британії** – тривалий процес підкорення острова Британії та кельтських племен, які населяли його, римлянами, що почався в 43 р. н.е.

² **Шотландія** – країна, що є частиною Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії. Шотландія займає північ острова Великобританія і межує суходолом з Англією. Столиця – Единбург. Вчені вважають, що перші люди з'явилися в Шотландії приблизно 8 тис. років тому. Перші постійні поселення виникли 6 000 років тому. Письмова історія Шотландії починається з римського завоювання Британії. Частина Південної Шотландії була на нетривалий час взята під непрямий контроль Риму. На півночі розташовувалися землі, вільні від римлян – Каледонія, населена піктами та гелами. Після відходу римлян ці племена створили декілька королівств – Дав Ріад (*гели*), Фортрей (*пікми*). Але історія Шотландського королівства традиційно бере свій відлік з 843 р., коли Кеннет Макальпін став королем об'єднаного королівства скотів і піктів.

³ **Уельс** – одна з чотирьох головних адміністративно-політичних частин Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії, в минулому конгломерат незалежних кельтських королівств. Уельс розташований на південному заході Великобританії.

Римська Британія¹

- – цивітас², племені центри;
- – фортеці;
- – інші міста;
- с – колонії та муніципії.

Формальна назва країни – «Князівство Уельс», однак вона використовується зазвичай рідко. Уельс ніколи не був суверенною державою в нинішніх кордонах.

¹ Джерело: Галушко К.Ю. Кельтская Британия : племена, государства, династии с древности до конца XV века : Учебное пособие / К.Ю. Галушко. – К. : Аттика, 2005.

² **Цивітас (civitas)** – цивільна община Риму з античною формою власності. У цьому вона ідентична грецькому полісу, але має певні особливості, оскільки практично не вживається в розумінні «місто».

У VII ст. англосакси утворили сім ранньофеодальних королівств¹. Серед них:

- *Кент* із столицею Кентербері, населений переважно ютами;
- *Сассекс* або країна південних саксів;
- *Уессекс* або країна західних саксів, головне місто Вінчестер;
- *Ессекс* або країна східних саксів;
- Нортумбрія або країна на північ від річки Хамбера;
- *Східна Англія*, яка розділялася на *Норфолк* (північний народ) та *Саффорд* (південний народ);
- Мерсія у болотистих місцевостях Лінкольншира, населена переважно англами.

Крім того, на південному заході збереглися декілька володінь місцевих князів, таких як *Думнонія* та *Кумбрія* (на території сьогоденішнього Уельсу). На початку IX ст. королівство Уессекс підкорило собі усі інші. Була утворена єдина англосаксонська держава – Англія. Політичному об'єднанню англосаксів сприяла низка важливих чинників:

- необхідність придушення опору завойованих народів;
- прийняття християнства (VII ст.);
- необхідність спільної боротьби проти нападів скандинавських племен (IX-XI ст.).

В 1066 р. нормандський герцог **Вільгельм** з військом висадився на острів і, розгромивши англосаксонські військові контингенти, завоював Англію. Нормандське завоювання значно вплинуло на подальший розвиток феодалізму в Англії, який пройшов в основному ті самі етапи, що й інші держави феодальної Європи. Водночас розвиток англійського феодалізму мав низку відмітних ознак, пов'язаних насамперед з ранньою централізацією та неухильним посиленням королівської влади впродовж XI-XIII ст.

13.2. Становлення та розвиток англосаксонської ранньофеодальної монархії

Суспільний лад

Слід значити, що процес формування феодального суспільства та держави у англосаксів багато в чому нагадував аналогічні тенденції у франків, але він відбувався повільніше. У VII ст. в англосаксонському суспільстві поступово виокремилася родоплемінна знать (**ерли**), яка протистояла вільним селянам-общинникам (**керлам**). Напіввільні **лети** та домашні слуги із завойованих кельтських племен були основною експлуатованою масою населення. Англосаксонські «правди» VII-VIII ст. також фіксували неухильний процес майнової диференціації вільного населення. Певною особливістю було зародження і розвиток практики індивідуального покровительства – патронату або **глаффордату**. У IX-X ст. процеси феодалізації суспільства значно активізувалися. Значного поширення набула практика імунітетів з боку короля

¹ Термін «гептархія» вперше вжив англійський історик XII ст. Г. Хантингдонський.

на користь знаті. У X ст. встановлена примусова **комендація**, яка передбачала, що людина повинна була мати свого **глафорда**. Влада глафорд мала поширюватися як на людину, так і на його майно. Крім того, була запроваджена заборона на самовільне залишення залежного людиною свого господаря. З часом право глафорда судити та експлуатувати населення свого маєтку набуло законодавчого закріплення. Глафордами могли бути не лише представники родової знаті. Зможна частина керлів та королівські слуги сформували прошарок служивої аристократії – королівських дружинників (**тенів**), які за службу на користь короля отримували земельні наділи. Родова та служива аристократія поступово сформувала правлячий феодальний стан.

З основної маси збіднілих керлів впродовж IX-X ст. поступово формувалися численні категорії залежного селянства. Значного поширення набула і рабська праця підкореного населення. Слід відзначити, що вільна людина могла стати рабом, продавши себе у рабство або не повернувши борг. Але при цьому і раб міг самостійно викупитися на свободу.

В цілому, на момент нормандського завоювання, процес феодалізації суспільства був незавершений. Оформлення феодального землеволодіння та структури васально-ленної ієрархії перебувало на початковій стадії. Король вважався верховним власником усієї землі. Він міг обмежувати користування імунітетом та конфіскувати земельні наділи. Збереження в руках монарха основної кількості землі сприяло зміцненню його одноосібної влади. Водночас, продовжував існувати і значний прошарок вільного селянства, особливо на північному сході країни, на завойованих скандинавами землях («Данелаг»¹).

Державний устрій та органи центрального управління

Завоювання Британії значно активізувало перетворення у англосаксів органів плеємінної демократії на державні. Характерною рисою VII-VIII ст. стало посилення влади короля не лише над основною масою вільного населення, а й над родовою знаттю. Від попереднього історичного періоду залишалось те, що король продовжував бути військовим керівником та його виборність. З часом монархи

---

¹ Данелаг або область данського права – територія у північно-східній частині Англії, що відрізнялася особливою правовою та соціальною системами, успадкованими від норвезьких та данських вікінгів, які завоювали ці землі у IX ст. Після відновлення влади англосакських королів над Данелагом на початку X ст. скандинавське право і звичаї були збережені, але багато хто перейшов до загальноанглійської практики. Специфіка юридичної системи північно-східної Англії пережила нормандське завоювання і продовжувала існувати впродовж усього середньовіччя. *Географічно Данелаг поділявся на чотири великі регіони:*

- Нортумбрія;
- «Область П'яти бургів» (Союз П'яти міст) (Лінкольн, Ноттінгем, Лестер, Дербі та Стамфорд);
- Східна Англія;
- південно-східна частина Середньої Англії (Ессекс, Кембріджшир, Бедфордшир, Бакінгемшир).

Приблизний кордон між Данелагом і англосакською територією проходив у північно-західному напрямі від Лондона до Честера. Хоча соціальна структура різних частин Данелага значно відрізнялася, в цілому усі його області завдяки своїй етнічній і соціально-правовій своєрідності утворювали єдину територію, яка різко відрізнялася від решти Англії

перебрали на себе і право верховного суду. Вже у IX-X ст. становище та влада англійського монарха ще більше зміцнила свої позиції. Маючи право верховної влади на землю, монархи отримали додаткові права. *Серед найголовніших були:*

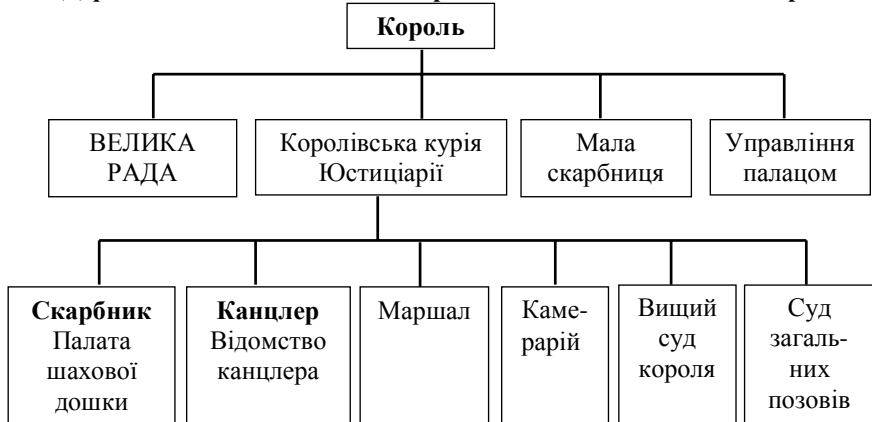
- право на монопольне карбування монети;
- право на митні збори;
- право отримувати натуральну ренту з усього вільного населення країни;
- право на втручання у внутрішні відносини общини;
- право на втручання у спори між феодалами стосовно земельних питань.

Поступова концентрація у IX-X ст. політичної влади в руках окремих заможних феодалів відбувалася обмежено, лише під контролем монаршої влади. Разом з посиленням влади короля, його двір перетворювався на адміністративний центр управління країною, а колишні дружинники – на державних чиновників. Серед них особливу роль відігравали королівський скарбник та капелани, які відповідали за канцелярію. Значна кількість управлінських повноважень сконцентрувалася і в руках **вітенагемота** або **уїтенагемота**. Він представляв собою раду, яка складалася з короля, єпископів, вищих посадовців, дружинників та найзаможнішої знаті. Загальна кількість становила 90-100 чоловік. *Рада мала наступні функції:*

- обирала чи позбавляла влади королів;
- вирішувала питання війни та миру;
- призначалася претендентів на державні посади;
- запроваджувала та затверджувала податки;
- обговорювала проекти законів;
- брала участь у розгляді королем судових справ.

Однак королі поступово усунули раду від вирішення найважливіших питань, зокрема, від участі у розподілі державних земель.

Державний лад Англії після норманського завоювання 1066 р.¹

¹ Джерело: Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / Страхов М.М. – Харків : Право, 2001

Органи місцевого управління

Своєрідною особливістю розвитку державного апарату управління феодальної Англії було поєднання сильної королівської влади, централізованого місцевого управління із збереженням органів общинного самоврядування. Основною адміністративно-територіальною одиницею були **графства**, які склалися із сотень. Очолювали графства **елдормени**, яких призначав монарх зі згоди представників місцевої знаті. Головним обов'язком елдорменів було керівництво військовими силами підконтрольної території.

Одночасно в управлінні регіонами поступово зростає роль **герєфа**, який представляв інтереси корони. Він призначався особисто англійським королем. Герєфа міг очолювати певний округ чи місто. У VIII-X ст. до герєфи перейшла значна частина функцій, зокрема, правоохоронні та судові, контроль за своєчасним надходженням до скарбниці податків та штрафів.

Свої функції елдормен і герєфа здійснювали на зборах графства і сотні. Хоча ці установи часів військової демократії збереглися, але у житті майже повністю контролювалися королівськими представниками.

На місцевих зборах мали право брати участь усі вільні землевласники місцевості, старости общин, священики, виборні сотенні старшини. Збори зберігали своє значення як судові і частково адміністративні органи, які розглядали важливі місцеві справи.

Найнижчою територіальною одиницею в системі місцевого управління була сільська община. Общинні збори, в яких брали участь усі дорослі вільні чоловіки, вирішували господарські питання та розглядали дрібні кримінальні правопорушення та цивільні спори. З метою збереження громадського спокою, общини були поділені на десятидворки, мешканці яких несли колективну відповідальність за злочини, вчинені в межах їх території.

Збройні сили

Збройні сили складалася з королівської дружини та народного ополчення. Саме дружинники короля складали основу армії. До ополчення входили усі вільні громадяни, які могли носити зброю. Кожне графство мало направляти до війська половину включених в ополчення громадян. Інша половина повинна була залишатися вдома і продовжувати вести господарство. Додатково, кожне графство мало обов'язково споряджати і певну кількість кораблів з екіпажем.

Судова система

Вищим судом у був королівський суд. Він розглядав справи щодо державної зради, а також земельні спори між заможною знаттю. Збори графства під керівництвом елдормена розглядали усі кримінальні та цивільні правопорушення, вчинені на території конкретного графства, за виключенням тих, які належали до компетенції верховного суду короля. Додатково, ці графські збори розглядали скарги на судові рішення сотень.

Поступово в суді графства та в суді сотні, виокремилася колегія з дванадцяти «старших тенів».

13.3. Розвиток Англії у період сеньйоріальної та станово-представницької монархії

Суспільний лад

Слід зазначити, що нормандське завоювання Англії сприяло подальшим процесам феодалізації англійського суспільства. В ході підкорення країни, значна частка конфіскованої у місцевої знаті землі увійшла до королівського домену, а інша була передана нормандським феодалам. Земельні володіння були залишені лише тим представникам місцевої англосаксонської знаті, які погодилися служити Вільгельму Завойовнику. Прагнучи остаточного утвердження своєї влади, Вільгельм в 1085 р. оголосив себе верховним власником всіх земель королівства і вимагав від землевласників принесення йому присяги на вірність. Право верховної влади на земельний фонд дало Вільгельму можливість перерозподіляти землю, наділяючи нею вірних йому феодалів та регулярно втручатися в поземельні відносини землевласників. Присяга на вірність зробила феодалів усіх рангів безпосередніми васалами короля, зобов'язаними йому військовою службою та іншими повинностями.

Звернімо увагу, середньовічний феодальний принцип «васал мого васала – не мій васал», характерний для інших держав Європи, в Англії не утвердився.

Енергійна політика Вільгельма I сприяла і централізації Англії, незважаючи навіть на поглиблення в ній процесів феодалізації. Так, основою феодального господарства в Англії став **манор** – сукупність земельних володінь окремого феодала. Ці володіння розташовувалися, як правило, черезсмужно, окремими ділянками серед володінь інших власників. Загалом же англійська феодальна еліта не набула тієї самостійності, якою користувалися «континентальні» феодалі.

У свою чергу, всі місцеві феодалі поділялися на дві основні категорії:

- безпосередні васали монарха, до яких належали великі землевласники – графи, барони, заможний прошарок англійського лицарства;
- васали короля другого ступеня або підвасали – до них, зазвичай, відносилися середні та дрібні землевласники.

Велика частина англійського духовенства володіла земельними наділами на тих же умовах, що й світські феодалі, тобто виконання військової повинності на користь монарха та сплата податків.

Динамічні зміни у соціальному статусі торкнулися і інших верств населення англійського суспільства.

Вже наприкінці XI ст. більша частина селянства потрапила у особисту залежність від феодалів. Про це «яскраво» свідчать дані перепису, проведеного в 1086 р. («**Книга страшного суду**»). Водночас, перепис показав і нерівномірність та незавершеність самого процесу феодального покріпачення англійського селянства. Найпоширенішою формою залежності було **віланство**.

Англійські вілани перебували у поземельній залежності від своїх лордів, виконували на їх користь службу та відбували повинності. Вже у XII ст. статус віланів був зведений до становища особисто невільних, спадкових утримувачів землі, яку вони отримували від місцевого лорда. Близько 1/3 частини селян

були віднесені в переписі до категорії малоземельних або безземельних **бордаріїв** та **коттаріїв**. Лише невелику частку населення склали особисто вільні селяни та близькі до них за статусом **сокмени**. При цьому відзначимо, що ця категорія сільського населення домінувала на території так званого «данелагу» і поступово наближалася до дрібних феодалів та **алодистів**.

Водночас, слід звернути увагу ще на один досить визначальний фактор у феодалізації англійського суспільства. Саме категорія вільного англійського селянства впродовж XI-XII ст. зазнавало значного впливу досить суперечливих чинників. З одного боку, центральна королівська влада усіляко сприяла закріпаченню незаможних прошарків вільного селянства, з іншого – розвиток товарних та грошових відносин наприкінці XII ст. сприяв зростанню стану заможних селянських утримувачів землі. Англійські монархи розглядали їх як свого *політичного союзника в боротьбі із сепаратизмом великих феодалів* і за допомогою судової системи намагалася захищати їх від сваволі лордів.

Формально однакові можливості захисту «загальним правом» будь-якого вільного **фригольду** – лицарського, міського чи селянського – вже наприкінці XII ст. сприяли нівелюванню правових розбіжностей між верхівкою вільного селянства та дрібним англійським лицарством.

Водночас, відносна єдність Англії, постійні відносини з Нормандією значно сприяли розвитку торгівлі. Впродовж XI-XII ст. поступово збільшилася кількість міст, більша частина з яких знаходилася на землях королівського домену і управлялася саме королівською адміністрацією. Міщани, в першу чергу, були зацікавлені у сильній централізованій владі, яка сприяла розвитку єдиного ринку, в отриманні від короля підтримки у боротьбі з окремими місцевими феодалами. Водночас фінансові претензії монархії досить часто суперечили інтересам міст. В умовах посилення центральної влади англійські міста змушені були купувати королівські хартії, які містили тільки певні економічні привілеї, без можливості політичної самостійності.

Державний устрій та центральне управління

Отже, стратегічним напрямом розвитку Англії з часів нормандського завоювання залишалася державна централізація. Впродовж XI – середині XII ст. сама централізація країни переважно трималася на правах англійських монархів, які були своєрідним «координаційним» центром усієї феодальної ієрархії. Саме в цей період країна представляла собою певну особливу форму сеньйоріальної монархії, яка відрізнялася відносною централізацією та в якій король був сюзереном для усіх феодалів. При цьому він же був найбільшим землевласником в країні.

Судові та податкові повноваження монархії відносно своїх підданих були водночас правами вищого сеньйора стосовно своїх васалів. Ці відносини регламентувалися в основному феодальним звичаєм, хоча вже і почали виходити за його межі. Наслідком цього були численні впродовж XI-XII ст. заколоти баронів, які звинувачували монархію у явному зловживанні своїми верховними правами. Вже у XII ст. англійські королі змушені були надавати світській та церковній феодальній еліті хартії вольностей, які зобов'язували монарха керуватися лише феодальним звичаєм та дотримуватися автономії

церкви. Але з другої половини XII ст. в Англії дедалі більше почали посилюватися загальнодержавні принципи в управлінні країною. Активізація цього процесу була пов'язана з реформами **Генріха II**.

Стратегічно реформи короля були спрямовані на укріплення влади монархії і одночасно мали передбачити послаблення політичних позицій великих світських феодалів та церковних інституцій. Король прагнув обмежити адміністративні та судові права, які ще зберігалися у феодалів. Це було здійснено шляхом реорганізації судової системи та закріплення нових форм судової діяльності та процедури. Інші реформи мали на меті створення незалежної від феодалів найманої армії та встановлення нових податків. Вся програма Генріха II була оформлена низкою королівських наказів – **Великою, Кларендонською** (1166 р.) та **Нортгемптонською** (1176 р.) **асизами, асизою «Про озброєння»** (1181 р.) та ін.

У боротьбі з автономією церкви король в 1164 р. видав **Кларендонські конституції, які передбачали:**

- монарх проголошувався верховним апеляційним суддею у справах, розглянутих у церковних судах;
- без згоди короля ні феодали, ні державні чиновники не могли бути відлучені від церкви;
- заміщення вищих духовних посад мало відбуватися за результатами виборів та зі згоди короля.

Водночас, через великий спротив духовенства, Генріх II частково відмовився від окремих проголошених ним положень.

З середини XII ст. в країні активізувався процес впорядкування структури та компетенції королівської курії, оскільки з XI ст. вона поєднувала функції вищого виконавчого, судового та податкового органів. *До її складу, як правило, входили:*

- *маршал* – керівник війська;
- *камерарій* – керуючий королівським майном;
- *канцлер* – особистий секретар короля;
- для вирішення найважливіших питань на засідання запрошувалися вищі світські та духовні феодали.

З часом у складі курії виокремилися окремі спеціалізовані відомств. **Палата шахівниці** очолювана скарбником перетворилася на центр фінансового управління країною. З середини XII ст. виокремилася особливе відомство канцлера, а також низка судових органів. Найважливішим з них був **Вищий суд короля** на чолі з юстиціарієм. З часом у структурі суду почав діяти окремий **Суд загальних позовів**, який міг засідати без участі короля і не повинен був супроводжувати його у виїздах. *Наприкінці XII ст. всі названі установи стали діючими самостійними органами центрального управління.*

Регіональні органи управління

Керівниками місцевої державної адміністрації в графствах були **шерифи**. *На території підконтрольних їм графств вони виконували наступні функції:*

- *судова;*

- військова;
- фіскальна;
- правоохоронна;

Свої судові та адміністративні повноваження шерифи мали погоджували зі зборами сотень і графств (*хоча вони і зберігалися, але втрачали свою самостійність*). Король Генріх II, вилучивши із судової компетенції зборів більшість цивільних справ, водночас підвищив їх роль у призначенні осіб, які брали участь у розслідуванні кримінальних справ (*присяжні обвинувачі*).

Армія

До другої половини XII ст. в королівстві основну частину збройних сил складало феодалне ополчення. До нього входили військові загони лицарів, яких надавали і очолювали регіональні феодалі на умовах обов'язкової служби монархії. У житті – це означало вирішальну роль феодалних еліт у війську короля. *Військова реформа короля Генріха II передбачала наступні кроки у реформуванні збройних сил королівства:*

- військової повинності феодалів поступово замінювалася сплатою «шитових грошей»;
- король міг самостійно утримувати наймані військові контингенти;
- була запроваджена військова повинність для усього вільного населення країни;
- утвердження загального державного податку на рухоме майно.

Військові реформи короля дозволили йому значно збільшити кількість в'їдданих монархії військ, тим самим підірвавши позиції заможних феодалів-землевласників.

Судочинство

Крім вищезгаданих реформ, король Генріх II ініціював проведення і судової реформи в країні. *Вона включала наступні складові:*

- розширення прав королівської юрисдикції за рахунок сеньйоріальної;
- королівські суди отримали можливість розглядати практично усі кримінальні злочини та переважну більшість цивільних справ, пов'язаних із земельними питаннями;
- утвердження система роз'їзних судів, своєрідних виїзних сесій королівських суддів. Вони проводилися в кожному графстві один раз на сім років. При цьому розглядалися всі позови, здійснювалися арешти злочинців та проводилися розслідування зловживань місцевих судових інстанцій та чиновників;

– для розслідування земельних справ і злочинів в королівських судах була встановлена спеціальна процедура. Розслідування мали проводитися роз'їзними суддями або шерифами за допомогою присяжних – дванадцяти лицарів або інших повноправних громадян, які давали присягу як свідки або обвинувачі.

Таким чином нова система перетворила суди на ефективний засіб контролю за діяльністю органів місцевого управління та сприяли створенню в Англії єдиної судової системи.

У свою чергу, компетенція сеньйоріальних судів продовжувала поступово обмежуватися. Початок цьому процесу заклав ще Вільгельм I, який затвердив право королівської влади втручатися у вирішення спорів між феодалами та їх васалами стосовно засад та принципів утримання землі. Васал мав право звернутися з відповідною скаргою до короля і отримати рішення безпосередньо від нього.

Таким чином, система королівських судових «наказів про право» обмежувала юрисдикцію **маноріальних курій**¹ за позовами на право власності на землю. Водночас суди феодалів продовжували розглядати позови віланів, оскільки вони не мали права звертатися до королівського суду.

Особливості станово-представницької монархія в Англії ***Суспільний лад***

У XIII ст. поступовий розвиток товарно-грошових відносин та активізація розвитку внутрішнього англійського ринку, продовжували змінювати співвідношення соціальних сил в країні на користь централізації та концентрування усієї влади в руках монарха. Відбувалося поетапне ослаблення позицій великого феодального землеволодіння, заснованого на натуральному виробництві. Заможні англійські феодала у пошуках збільшення кількості власних прибутків постійно прагнули до фактичного закріпачення селянства, збільшення ренти та **огорожування общинних земель**. Будучі безпосередніми васалами короля феодала несли численні фінансові та особисті обов'язки перед своїм сюзереном. У разі невиконання їх монарх міг позбавити їх права на володіння землею.

Імунітетні права заможних феодалів впродовж XIII ст. суттєво обмежувалися королівською владою. Зокрема, **Глостерський статут 1278 р.** проголосив перевірку імунітетних привілеїв феодалів у судовому порядку. В цілому дворянський титул не супроводжувався формально будь-якими податковими та судовими привілеями. Феодала сплачували податки формально нарівні з іншими вільними станами і відповідали в суді на тих же засадах.

Водночас, політична вага англійського вищого дворянства продовжувала бути значною. Вони були обов'язковими учасниками роботи вищих дорадчих та деяких інших органів влади при монарху. У XIII ст. феодальний стан Англії постійно вів між собою та з королем боротьбу за землі та джерела прибутків.

У господарствах середніх та дрібних феодалів активізація ринкових відносин так само підривали панщинну систему. Натуральні повинності в них замінювалися на грошові, відбувалося і часткове використання найманої праці. В результаті **субінфеодації**² та дроблення великих **бароній** кількість середніх та

---

¹ Маноріальні суди були найнижчими судовими інстанціями, що діяли згідно норм загального права в Англії феодального періоду. Вони володіли цивільною юрисдикцією, обмеженою і у предметі, і географічно. Історики розділяють маноріальні суди на ті, які були насамперед *seignorial* – засновані на феодальних обов'язках – і засновані на окремому делегуванні повноважень від монарха. Існувало три типи маноріальних судів: суд честі, барон суду та звичайний суд, також відомий як *halmote* суд.

² **Субінфеодація** – передання частини васального утримання новому васалу, за рахунок чого відбувалося свого роду подовження феодальної ієрархічної драбини

дрібних феодальних утримань різко збільшилася, склавши наприкінці XIII ст. не менше 3/4 панівного класу Англії. Ці нові феодальні прошарки особливо потребували державної централізації, яка могла захистити їх від зазіхань з боку заможних землевласників.

Варто відзначити, що активізація розвитку товарно-грошових відносин значно вплинула і становить англійського селянства, зокрема, посилювало його майнове розшарування та зростає чисельність заможного селянства. **Селяни-фригольдери** почали отримували лицарські титули і відповідно наближались до прошарку незможних феодалів.

Водночас англійські вілани у XIII ст. продовжували залишатися майже безправними. Послідовне позбавлення віланів усіх прав «загального права» отримало назву «виключення віланства». Власником усього майна, яке належало вілану, визнавався вільний утримувач землі. Попри ці обмеження за віланами залишалося право на кримінальний позов до королівського суду навіть проти свого феодала. Цей факт відображав об'єктивні процеси розвитку феодальних відносин та інтереси королівської влади. Саме вони вимагали, щоб вілани підлягали загальному державному оподаткуванню паралельно з вільним населенням, сплачували усі податки місцевого значення, талью та податок з рухомого майна. З кінця XIV ст. віланство поступово припинило своє існування. Вілани викупували особисту свободу, поступово відріткова панщина поступилася місцем грошовій ренті.

Серед городян, як і в цілому серед інших станів англійського суспільства, у XII-XIV ст. значно посилювалася соціальна та майнова диференціація, яка відбувалася паралельно з консолідацією міських станів. Міста Англії, за винятком Лондона, були порівняно невеликими. Міські корпорації, як і місто в цілому, не отримали тут такої самостійності як наприклад в Німеччині чи Франції.

Отже, в Англії наприкінці XII-XIII ст. діяли соціально-економічні чинники, які активно сприяли централізації держави. В королівстві цей процес відбувався більш інтенсивніше, ніж наприклад у Франції, завдяки збільшенню стану вільного селянства, зближенню в економічному і правовому відношенні лицарства, городян та заможного селянства і, навпаки, через посилення розбіжностей між верхівкою феодалів та іншими їх прошарками. Загальні економічні та політичні інтереси лицарства та основної маси фригольдерів сприяли встановленню їх політичного союзу. Зростання ж економічної та політичної ролі цих прошарків забезпечило їх політичне визнання та участь у створеному парламенті.

13.4. Велика Хартія вольностей та її значення для розвитку англійської феодальної держави

На початку XIII ст. в Англії виникли передумови для переходу до монархії зі становим представництвом. Однак королівська влада, укріпивши свої політичні та економічні позиції, не прагнула залучати до вирішення державних питань представників інших заможних станів. Навпаки, за

спадкоємців Генріха II, які зазнавали невдач на зовнішньополітичній арені, посилювали прояви монархічної влади, адміністративна та фінансова сваволя короля та його чиновників. У зв'язку з цим визнання права станів брати участь у вирішенні політичних та фінансових питань відбувалося в Англії в ході гострих соціальних та політичних конфліктів. Вони набули форми руху за обмеження зловживань центральної королівської влади. Цей рух очолили регіональні феодалі, до яких періодично приєднувалися лицарство та фригольдери, незадоволені надмірними податками та зловживаннями королівської адміністрації. Більш широкий соціально-політичний характер антикоролівських виступів був особливою рисою конфліктів XIII ст. порівняно з баронськими заколотами XI-XII ст. Не випадково ці виступи англійських середньовічних станів XIII ст. супроводжувалися прийняттям документів, які мали велике політичне значення.

Основними віхами боротьби з політикою королівської влади у XIII ст. став конфлікт 1215 р., який завершився прийняттям **Великої хартії вольностей**¹, і громадянська війна 1258-1267 рр.

Велика хартія вольностей 1215 р. була прийнята в результаті виступу баронів за участю лицарства та міщан проти короля **Іоанна Безземельного**. У 1213-1215 рр. загострився конфлікт короля із католицькою церквою з приводу кандидатури архієпископа Кентерберійського, головного церковного ієрарха в Англії. Після того як король Іоанн Безземельний наполіг на призначення свого кандидата, він спочатку був відлучений Римський папою **Інокентієм III** від церкви², а згодом помилуваний, але був змушений виплачувати великі суми щорічної **контрибуції** сріблом. Зрештою, англійський монарх викликав незадоволення у своїх підданих тим, що неодноразово під час свого правління

¹ **Велика Хартія вольностей 1215 р.** – політико-правовий документ, складений у червні 1215 р. на основі вимог англійської знаті до короля Іоанна Безземельного, що захищав низку юридичних прав та привілеїв вільного населення середньовічної Англії

² **Відлучення від церкви** – міра покарання, що практикується в деяких релігіях, за дії, несумісні із схвалюваним церквою способом життя, за порушення церковних правил, за відступництво (апостасію) або за ересь. Полягає в перериванні будь-яких відносин між церквою та особою яка відлучається. Релігійний сенс відлучення полягає у відмові церкви відповідати за думки, слова та дії відлученого. Практично, відлучення зазвичай полягає в тому, що відлученому заборонено брати участь в здійсненні суспільних релігійних дій. *Християнська церква практикує наступні види відлучення:*

– *анафема* – накладається вищою церковною інстанцією, застосовується до відступників та еретиків. Анафема має невизначений термін дії і передбачає заборону на будь-які зв'язки церкви з відлученим;

– *заборона (мале відлучення)* – накладається церковною владою регіонального або місцевого рівня, головним чином, за порушення церковних правил і за відступ від заповідей, полягає в тимчасовій забороні на участь в релігійних церемоніях, на причастя та благословення;

– *інтердикт* – застосовувався, головним чином, в західних християнських церквах. Є відлученням від церкви не окремого прихожанина, а відразу великої групи: села, міста, області, або навіть держави. На території, що знаходиться під інтердиктом, не працювали храми, не проводилися релігійні свята, не проводились обряди (*хрещення, вінчання, відспівування та ін.*).

підвищував податки та вдавався до різноманітних поборів (якщо його батько Генріх II практикував ще лише 17 раз за усі 36 років свого правління, то Іоанн – 20 разів за 17 років правління).

Слід відзначити, що свавілля королівських чиновників не обмежувалося лише адміністративними та фіскальними справами, воно активно поширювалося і в системі судочинства. В цілому до зловживань монарха та його адміністрації були віднесені наступні дії:

- стягнення надмірних податків та різних повинностей без врахування звичаїв та не санкціонованих англійськими законами;
- король міг конфіскувати помістя свого васала без розгляду справи у судовому порядку;
- монарх вибірково вилучав справи з судів баронів та передавав їх на розгляд королівських судів;
- король втягував Англію у довготривалу війну з Францією через питання престолонаслідування;
- король спровокував серйозний конфлікт з Римською курією.

На підставі таких звинувачень виникла спілка незадоволених баронів та вищого англійського духовенства. Бунтівні барони підготували проект, відомої як **«Баронські статті»** (49 статей). Англійський монарх, зрештою, погодився її підписати, до чого його змусив ультимативний характер вимог баронів. Зрештою, текст хартії був підписаний 15 червня 1215 р. поблизу м. Раннімед, де Іоанн Безземельний зустрівся із повсталими баронами. В Англії цей документ тривалий час вважався першим загальнодержавним конституційним актом. Однак історичне значення Хартії (*Magna Charta*) може бути оцінене лише з урахуванням реальних умов розвитку держави наприкінці XII – на початку XIII ст. Закріплюючи вимоги й інтереси різнорідних та протилежних сил, які ситуативно об'єдналися, Хартія все ж залишалася досить суперечливим документом та не виходила за межі угоди між королем і верхівкою феодалної опозиції.

Велика Хартія вольностей

Отже, Хартія мала 63 статті, що регулювали питання права власності, свободи та особистої недоторканності англійських баронів (*інших осіб, які володіли землею*) та охороняла їх від абсолютної королівської влади й обмежувала владу монарха та державних чиновників над людиною (*напр., ст. 39 Хартії проголошувала, що жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена, чи позбавлена володіння, чи якимось іншим шляхом знедолена без наявності на те законного вироку згідно із законами країни. Ст. 41 та 42 Хартії закріплювали права кожного громадянина вільно пересуватися в межах країни та виїжджати за межі королівства*). Фактично Хартія започаткувала юридичне закріплення обмеження абсолютистської влади монарха і мала історичне значення не лише для Англії, а й для світової юридичної думки. Повний текст Великої Хартії нараховує 63 статті, які розміщені без чіткої та структурованої системи.

Усі статті умовно можна умовно поділити на три групи:

- статті, що визначали матеріальних інтересів різних соціальних груп англійського суспільства (ст. 1, 2, 9, 13, 15, 18);
- статті, що передбачали реформування державного апарату англійської держави (ст. 12, 14, 61);
- статті, що встановлювали нові принципи діяльності судово-адміністративного апарату (ст. 17, 20, 21, 39, 40).

Згодом, Велика Хартія вольностей була підтверджена королями **Генріхом III** в 1225 р. та **Едуардом I** в 1297 р. Разом з тим, зміст Великої Хартії вже у XIII ст. зазнав суттєвих змін. Перш за все, було виключено ст. 61, яка передбачала своєрідний нагляд феодалів над діяльністю англійського монарха. З 63 статей Хартії, що регулювали відносини англійського монарха з його підданими, 30 були відображенням інтересів баронів, 7 – лицарства та фригольдерської верхівки, 3 – жителів міст.

Найважливіші постанови Хартії:

- за англіканською церквою були закріплені всі давні права та вольності, в першу чергу право на вільне обрання єпископів;
- податки король мав запроваджувати лише за згодою ради королівства, до якої входили єпископи, графи, барони та безпосередні васали короля;
- лише у трьох випадках король міг самостійно запровадити данину:
  - для викупу себе з полону;
  - коли вводили першого сина у лицарський стан;
  - коли монарх віддавав старшу доньку заміж;
- місто Лондон та всі менші міста та містечка отримували свої давні права та привілеї;
- васали мали виконувати на своїх землях лише таку службу, яка їм була призначена;
- заборонялося примушувати лицаря до грошового стягнення, у разі, коли він сам прагнув виконувати військову службу;
- вільну людину не можна було ув'язнити або жодним іншим способом покарати без вироку суду;
- визначати міру покарання можна було лише на підставі свідчень присяжних свідків;
- заборонялося забирати в засудженого майно, необхідне для його утримання;
- заборонялося забирати ліси на замки без згоди власника;
- заборонялося забирати у вільної людини коней та вози без її дозволу;
- усі права мала охороняти колегія, до складу якої мали увійти 25 баронів;
- в разі порушення королівськими чиновниками закону, барони мали право повідомити про це короля. У разі, якщо король впродовж 40 днів не відреагував на звернення, барони разом з усім населенням могли його примусити або зневолити можливими способами, займаючи королівські землі, замки й маєтності, аж доки король не ухвалить справедливе рішення. *Водночас, королю, королеві та королівським дітям не можна було чинити особистої шкоди.*

Зміст Хартії:

– «Дали ми перед богом свою згоду і цією хартією нашою підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами у цілості і своїми вільностями недоторканими... Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи усі нижчеописані вільності, щоб мали їх і володіли ними вони і їх спадкоємці від нас і від наступників наших.

– Якщо хтось із графів або баронів або інших власників, що тримають від нас безпосередньо за військову повинність, помре, і на момент його смерті спадкоємець його буде повнолітнім і зобов'язаний буде платити рельєф, то він має одержати свою спадщину після сплати старовинного рельєфу, тобто спадкоємець або спадкоємці графа (*мають заплатити*) за графську баронію сто фунтів (*стерлінгів*), спадкоємець або спадкоємці барона за баронію – 100 фунтів, спадкоємець або спадкоємці лицаря, що володіє лицарським ф'єфом, – 100 шилінгів і не більше; хто менше має платити, нехай і дає менше, згідно з давнім звичаєм ф'єфів.

– Якщо ж спадкоємець кого-небудь із таких (*власників*) буде неповнолітнім і перебуватиме під опікою, то, досягши повноліття, нехай одержує свою спадщину без плати рельєфу та мита.

– Жодну вдову не можна змушувати взяти шлюб, доки вона бажає жити без чоловіка; проте так, щоб подала поручення, що не одружиться без нашої згоди, якщо вона від нас володіє, або без згоди свого сеньйора, від якого вона володіє, якщо вона від когось іншого (*а не від нас*) одержала володіння.

– Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні прибутки з неї за борг, поки рухомого (*майна*) боржника вистачає для сплати боргу; і поручники власне боржника не змушуватимуть (*до сплати боргу*), поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг.

– Ні щитові гроші, ні допомога не повинні стягуватись у королівстві нашім, як тільки за загальною порадою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого із полону, і не для введення у лицарі найстаршого сина нашого, і не для першого шлюбу дочки нашої найстаршої; для цього необхідно давати лише помірну допомогу, і таким же чином необхідно діяти і стосовно допомоги від міста Лондона.

– І місто Лондон може мати всі стародавні вільності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бурги, і містечка, і порти мали усі вільності і вільні свої звичаї.

– А для того, щоб мати загальну раду королівства при стягненні допомоги в інших випадках, окрім вищезгаданих, або для стягнення щитових, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами і за нашими печатками; і окрім того, накажемо покликати огулом через шерифів і бейліфів наших усіх тих, хто володіє від нас безпосередньо на певний день, тобто принаймні за сорок днів до початку, і у певне місце; і в усіх тих містах пояснимо причину запрошення.

– Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу із своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону і для введення у лицарі його найстаршого сина, і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки; для цього потрібно брати лише помірну допомогу.

– Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій лицарський лен або за інше вільне володіння, ніж та, яка має бути.

– Вільна людина буде оштрафована за малий проступок тільки згідно з проступком, а за більший проступок буде оштрафована згідно з тяжкістю проступку, до того ж має залишатися недоторканим її основне майно; таким же чином (*буде оштрафований*) і купець, і його товар залишиться недоторканим; і вілан таким же чином буде оштрафований, і у нього залишиться недоторканим його інвентар, якщо вони будуть оштрафовані з нашого боку; і ніякий із названих штрафів не буде накладено інакше, як на основі клятвених свідчень чесних людей із сусідів.

– Графи і пери будуть оштрафовані не інакше, як своїми перами і тільки згідно з тяжкістю проступку.

– Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином обездолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (*її перів*) і за законом країни.

– Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти у них або затримувати їх.

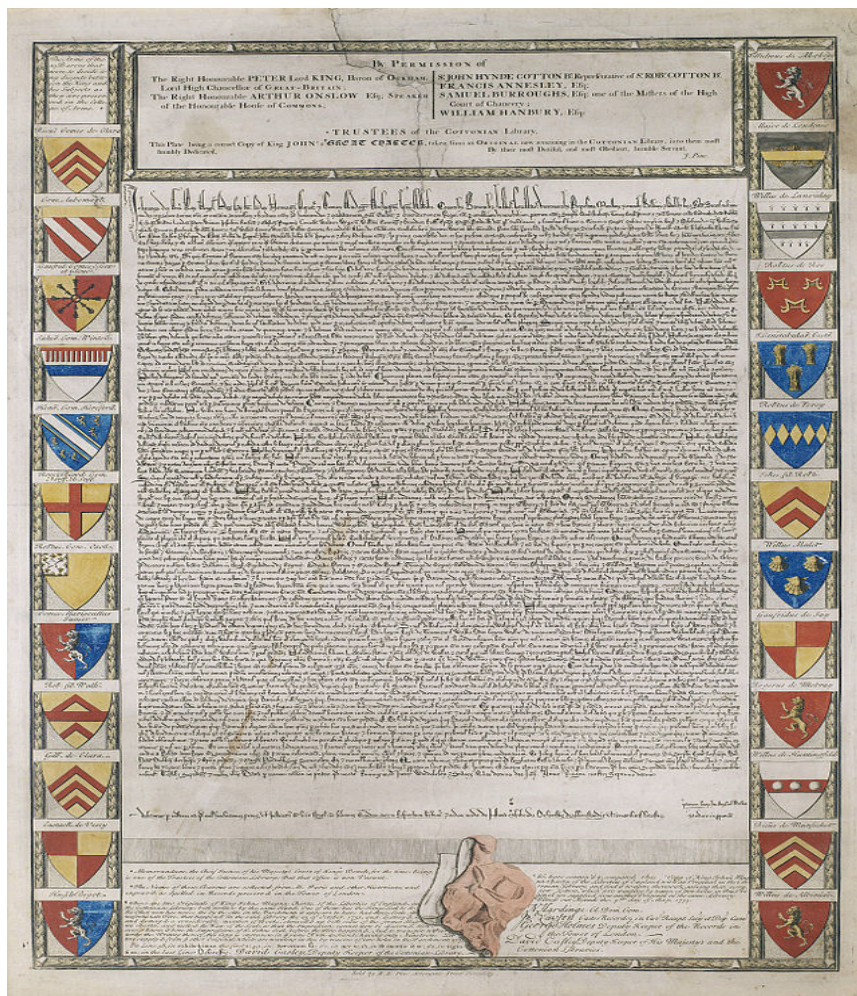
– Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїздити з Англії і в'їздити до Англії, і перебувати, і їздити по Англії як на суші, так і на воді, для того, щоб купувати і продавати без усяких протизаконних мит, сплачуючи лише старовинні і справедливі звичаєм встановлені мита, за винятком військового часу і якщо вони будуть із землі, що воює проти нас; і коли такі з'являться на нашій землі на початку війни, вони мають бути затримані без шкоди для їх тіла і майна, доки ми або великий юстиціарій наш не дізнаємось, як поведуться з купцями нашої землі, що перебувають у землі, що воює проти нас; і якщо наші там у безпеці, то і ті інші мають бути у безпеці на нашій землі.

– Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейліфів тільки із тих, які знають закон королівства і мають бажання його добросовісно виконувати.

– Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають, які повинні усіма силами дотримуватися і охороняти і змушувати дотримуватися миру і вільностей, які ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили... І коли ми не виправимо порушень або коли ми будемо за межами королівства, і юстиціарій наш не виправить протягом сорока днів, рахуючи з того часу, коли було вказано це порушення нам або юстиціарію нашому, якщо ми перебували за межами королівства, то ... чотири барони доповідають про це решті з 25 баронів, і ті 25 баронів спільно з громадою усєї землі будуть змушувати і тиснити нас усіма способами, якими тільки можуть, тобто через захоплення фортець, земель, володінь і усіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлено (*порушення*) згідно з їхнім рішенням;

недоторканою залишаються наша особа і особа королеви нашої і дітей наших; а коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть слухатись нас, як робили раніше.

Текст Великої Хартії вольностей¹

Доля Хартії продемонструвала безперспективність баронських претензій і незворотність процесу державної централізації Англії. Через кілька місяців після закінчення конфлікту Іоанн Безземельний, спираючись на підтримку Римського папи, відмовився від дотримання умов Хартії. У подальшому королі

¹ Джерело: https://ru.wikipedia.org/wiki/%C2%E5%EB%E8%EA%E0%FF_%F5%E0%F0

неодноразово підтверджували Хартію (1216, 1217, 1225, 1297 рр.), однак з неї було вилучено понад 20 статей, в тому числі 12, 14 та 61-а.

З політичних інститутів, передбачених «баронськими» статтями Хартії, в тій чи іншій мірі утвердилася **Велика рада королівства**, яка була наділена дорадчими функціями та до складу якої увійшли найзаможніші феодалі. У середині XIII ст. вона часто називалася «парламентом». Однак цей «парламент» не був ні становим, ні представницьким. Зрештою, Велика Хартія вольностей стала символічною частиною неписаної англійської «конституції».

Створення парламенту

Низка положень Великої Хартії вольностей набула особливого значення в тогочасному англійському суспільстві, оскільки сприяли створенню **парламенту**¹. Першою була спроба організувати самостійну раду за становим принципом – це **Рада баронів**, що збиралася до 1258 р. Наступним етапом організації став парламент, скликаний **Сімоном де Монфором**, у період чергової феодалної міжусобиці. Зібрання англійської аристократії було названо парламентом (*збори для обговорення*). Після придушення опозиційних до короля зборів, англійські монархи прийшли до висновку, що вони можуть бути і корисними. Скликання перших таких зборів відбулося в 1293 р. за правління короля Едуарда I, який, будучи стурбований зменшенням надходжень до державної скарбниці, прагнув підвищити прибутки шляхом додаткового оподаткування населення.

Таким чином була заснована палата громад. Вже наступний парламент складався із двох палат – **палати лордів** та **палати громад**. До повноважень парламенту входило надання згоди на призначення королем своїх радників та на регулярність скликання парламентських зборів.

Проте англійські монархи бачили у парламенті установу, досить зручну для проведення вигідних їм законів, запровадження додаткових податків та приборкання бунтівної регіональної аристократії.

Парламент, починаючи з середини XIV ст. за структурою був двопалатним і складався із палати лордів (*верхня палата*) та палати громад (*нижня палата*). Спочатку своєї діяльності парламент не виконував законотворчої функції, а лише надавав королю петиції про прийняття бажаних законів. На початку XV ст. палата громад почала не лише клопотатися про прийняття законів, але й давала згоду на їх ухвалення. У подальшому клопотання парламенту виявлялося у формі надання королю готових законопроектів, які монарх міг або затвердити, або відхилити. *Фактично англійський парламент почав набувати права законодавчої ініціативи.*

Водночас і англійська монархія була не завжди задоволена поступово зростаючою роллю цієї станово-представницької установи, і прагнула до відновлення попереднього стану речей.

---

¹ **Англійський парламент** – вищий законодавчий орган в Королівстві Англія впродовж 1265-1707 рр. Він походить від англосаксонського вітенагемота. За часів Вільгельма Завойовника, який правив Англією з 1066 р. існувала рада великих землевласників та ієрархів церкви

В 1539 р. за правління Генріха VIII, був оприлюднений спеціальний статут, який передбачав: *«Віднині укази, видані королем за участю його ради, будуть мати таку ж обов'язкову силу, як і закони»*. В 1547 р. англійський парламент скасував положення цього королівського статуту. У подальшому конфлікти між королівською владою та парламентом регулярно загострювалися. Починаючи з XIII ст. англійський парламент отримав право визначати розміри оподаткування в королівстві.

Засідання англійського парламенту (гравюра XVI ст.)¹

Англія у добу абсолютної монархії

Для формування в Англії абсолютної монархії існувало низка перешкод як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Так, всередині країни позиції абсолютизму значно послаблювалися парламентським контролем, який регулярно нагадував англійській монархії про надані вольності. Шотландці змогли відбитися від англійської агресії і зберегти незалежність **після битви 1314 р.**² ще на три століття. При королівському дворі між заможними феодалами

¹ Джерело: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000029/st012.shtml>

² **Битва при Беннокберні** – одна з найважливіших битв англійсько-шотландських воєн XIII-XVI ст., що відбулося 23-24 червня 1314 р. біля р. Беннокберн. Після перемоги під

активізувалася боротьба за політичну владу. Через два роки після закінчення Столітньої війни 1337-1453 рр. в Англії розпочалася громадянська війна. Феодали розділилися на дві ворогуючі групи, кожна з яких підтримувала одну із знатних родин, які боролися між собою за престол. Ця війна отримала назву **Війни Червоної і Білої троянд**. Англійські феодали переходили з однієї групи в іншу в залежності від того, за ким була перемога. *У той час, навіть існував вираз, що «багато сеньйорів лягали спати прихильниками Червоної троянди, а прокидалися прихильниками Білої».* Війна за владу в країні тривала тридцять років і відрізнялася надзвичайною жорстокістю. Зрештою, перемогу у цій війні отримав **Генріх VII Тюдор**. Саме з нього в королівстві почалося правління династії Тюдорів. Війна троянд значно ослабила позиції заможних феодальних родин. Новообраного монарха підтримували середні та дрібні феодали та заможні городяни. *Зрештою, лише сильна королівська влада могла покласти край свавілля місцевої знаті.* Саме на час правління Тюдорів припало успішне приборкання бунтівних феодалів та укріплення позицій англійської монархії.

Саме король Генріх VII ініціював проведення низки заходів, спрямованих на відновлення стабільності в державі:

- було засновано спеціальне судове відомство для приборкання непокірних феодалів – **Суд Зоряної палати**;
- заможні феодали мали розпустити свої численні військові формування;
- фізично були знищені замки тих феодалів, які намагалися відновити міжусобицю в країні;
- барони не могли мати у своєму розпорядженні артилерію;
- за наказом короля в палату лордів увійшли віддані йому люди;
- у своїй законотворчій діяльності монарх заручився підтримкою палати громад, яка затверджувала закони, запропоновані монархом;
- були засновані спеціальні політичні суди (*суд у справах державної зради, суд палати прохань, канцелярський суд та ін.*);
- були зменшені витрати на фінансування урядового апарату;
- монарх відмовився від зовнішніх військових конфліктів;
- низкою наказів, заохочував розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі;
- став ініціатором створення великого морського флоту.

В результаті заходів англійського монарха, старе родове дворянство, позбавлене чисельних привілеїв, не могло пристосуватися до змін соціальних та економічних відносин. Головним джерелом його існування була традиційна феодальна рента, яку дворяни отримували від селян або пенсії та платня за

Беннокберном Роберт Брюс перейшов в контрнаступ і переніс військові операції на територію Англії та Ірландії. Шотландія була звільнена, почалося відновлення країни. Перемога при Беннокберні стала символом шотландського єднання і боротьби за незалежність і справила значний вплив на формування шотландської нації. В той же час крах планів, спрямованих на встановлення англійського панування в Шотландії сприяв серйозній внутрішньополітичній кризі в Англії, що завершилася усуненням Едуарда II від влади в 1327 р., а 1 березня 1328 р. був укладений Нортгемптонський мир з Англією, в результаті якого була визнана незалежність Шотландії.

службу при королі. Але «**революція цін**»¹ значно знизила реальну вартість ренти. Водночас, посилення центральної влади і піднесення «**нового дворянства**» остаточно підірвало політичні та економічні позиції родового дворянства, яка мешкала переважно в північних графствах королівства.

У зв'язку зі скасуванням монастирів поступово втрачали своє політичне значення і абати великих церковних землеволодінь. Фактично соціальною опорою Тюдорів стало нове середнє та дрібне дворянство, а також нові лорди, які зайняли місце колишніх феодальних родин. Нове дворянство збагатилося за рахунок **експропріації** селян і почало активно використовувати у своїх маєтках найману працю. Як результат, їх помістя стали тісно пов'язаними з ринком. Іншою опорою Тюдорів була зростаюча міська буржуазія (*мануфактурна та торгова*), яка також була пов'язана економічними та політичними інтересами з новим дворянством.

Спадкоємець Генріха VII, **Генріх VIII** продовжив політику, спрямовану на посилення позицій абсолютизму. На час його правління припала Реформація. Головною причиною якої в Англії стала зацікавленість дворянства у конфіскації церковних земель та прагнення нової англійської буржуазії реформувати духовно-церковні відносини в країні. Приводом до Реформації стала відмова Римського папи дозволити королю розлучитися з його дружиною Катериною Арагонською. Розлучення короля врешті-решт було оформлено парламентом без відповідних санкцій папського престолу. У відповідь на відмову Папи дозволити розлучення, Генріх VIII в 1534 р. оприлюднив «**Акт про верховенство**» або «**Акт про супрематію**»², завдяки якому король був оголошений главою новоствореної **англіканської церкви**.

Як церковний глава король отримав право користуватись «титулами, почеснями, достоїнствами, привілеями, юрисдикцією та прибутками, що притаманні їй належні достоїнству верховного глави Церкви». Хоча до цього англійські королі, як і інші європейські середньовічні монархи, мали певну владу над церквою своїх держав. Вони контролювали (*за необхідності стягували*) її прибутки, контролювали (*іноді здійснювали*) призначення на вищі церковні посади.

Сам же «Акт про супрематію» надав королю Генріху VIII, окрім цих традиційних *прав наступні*:

- право відвідувати єпархії;
- право на візити до духовенства;
- право вирішувати питання віровчення;
- право змінювати основи літургії;
- право виправляти «помилкові» погляди;
- право будь-яким чином викорінювати єресь.

---

¹ **Революція цін** – процес значного підвищення товарних цін внаслідок падіння вартості благородних металів, що виконують функцію загального еквіваленту – грошей

² **Акт про супрематію** – два парламентських акти (1534 та 1559 рр.), що закріпили розрив англіканської церкви з католицькою під час Реформації й передали монарху верховні повноваження в англіканській церкві

Єдине право яке не змінив король, було право відправлення богослужінь, хоча напряду це обмеження актом не передбачалось. Слід відзначити, що єпископат був збережений і фактично став опорою абсолютної монархії в королівстві. Нова англійська церква зайняла проміжне місце між традиційним католицизмом та новим протестантизмом. В 1536 р. та 1539 р. були закриті монастирі та відбулася конфіскація їхнього майна, приміщень, прикрас та земельних наділів.

Головна мета королівської Реформації полягала у прагненні заволодіти церковними землями, звільнитися від опіки Римської курії та підпорядкувати англійську церкву монаху. Секуляризація церковних та монастирських земель мала великі соціальні наслідки. На їх придбанні розбагатіли нові власники, вихідці з дрібного та середнього дворянства.

Водночас, найбільш суттєвою ознакою періоду правління короля Генріха VIII була політика подальшого зміцнення позицій абсолютизму, що знайшла своє відображення у реорганізації системи внутрішнього управління державою. Все більшу роль почала відігравати королівська рада, члени якої призначалися за вибором короля, головним чином, з чиновників, а не з середовища феодалної знаті. Склад ради був постійним. Парламент продовжував скликатися і надавав підтримку політиці короля.

За правління Генріха VIII почали «вимальовуватися» і характерні риси суто англійського абсолютизму, що відрізняло його від абсолютистських монархій інших держав:

- чиновницький апарат на регіональному рівні мав слабкі позиції, тому місцеве самоврядування продовжувало відігравати важливу роль – саме через нього на місцях виконувалися королівські укази;
- важливі державні посади в графствах і містах займали в основному представники джентрі та заможної частини міської буржуазії;
- династія Тюдорів у своїх внутрішніх реформах спиралася на підтримку парламенту;
- для англійського абсолютизму була характерна відсутність регулярної армії. Так, Тюдори головну увагу звертали на створення сильного військового флоту, а англійська армія у XVI ст. продовжувала зберігати характер ополчення, яке збиралося і озброювалося за рахунок вільних підданих монарха, відповідно до їх майнового становища.

Англійський абсолютизм за правління Єлизавети I

Правління королеви **Єлизавети I** прийнято вважати кульмінаційним моментом у розвитку традицій англійської абсолютної монархії. При цьому період правління королеви був позначений першими «симптомами» назрівання конфлікту між абсолютизмом, з одного боку, і новим дворянством та буржуазією – з іншого.

У релігійному плані Єлизавета була більш стриманішою ніж її попередниця **Марія I**, яку часто називають *Кривавою Мері*. Єлизаветі потрібна була релігійна система, яка б стала своєрідним інструментом в руках держави, і вона прагнула повністю підпорядкувати собі англійську церкву. Одним виданням «Акта про верховенство» та секуляризацією церковних та

монастирських земель не можна було повністю підкорити собі представників духовенства. Англійських єпископів королева підпорядкувала собі досить швидко та рішучими методами.

У листі 1573 р. до єпископа Ілійського Єлизавета написала: «Якщо ти негайно не виконаєш моєї вимоги, я заберу в тебе сина, клянуся Богом». Цей лист яскраво продемонстрував одну з найбільш характерних рис англійського абсолютизму – повне та остаточне підпорядкування церкви світській владі.

Єлизавета I була переконаною прихильницею традиції, коли монарх має користуватися всією повнотою влади у своїй державі. Монархія мала виступати перед своїми підданими, як «намісниця бога на землі». Водночас, королева, будучи людиною прагматичною, розуміла, що одними посланнями на бога досягти покори не можливо. За її переконаннями монарх повинен сам піклуватися про підтримку своєї особи в очах підданих, причому робити це всіма можливими та неможливими засобами. *Нове дворянство та буржуазія стали тим «народом», про інтереси якого королева обала.*

Поступово реальна влада в державі зосереджувалася у руках королеви, крім якої органами управління були **Тємна рада** та парламент. Тємна рада виступала законодавчим, виконавчим та судовим органом. *До її складу увійшли вищі посадові особи королівства:*

- лорд-канцлер;
- лорд-скарбник;
- лорд-зберігач державної печатки;
- лорда-адмірал та ін.

У свою чергу, склад Тємної ради не був постійним, а компетенція в багатьох випадках залежала від волі монарха. Тємна рада складалася із комісій та комітетів, особливе місце серед яких займала «Зоряна палата» – надзвичайний суд в кримінальних та цивільних справах. Саме завдяки діяльності Зоряної палати англійські монархи продовжували вести внутрішньополітичну боротьбу із заможними феодалами та церковними ієрархами. Крім того, на засіданні палати розглядалися антидержавні злочини. Слід зазначити, що засідання Зоряної палата та розгляд справ відбувався без залучення присяжних. Основною правоохоронною силою виступала міліція, яка складалася із ополченців. Її підрозділи очолювали лорди-лейтенанти, які призначалися англійськими монархами.

Найнижчою адміністративною одиницею у цей період був приход, в якому всі питання вирішували на зборах прихожан. На чолі приходу перебували керівники приходів та два його помічники – старости. Життєдіяльність приходу контролювалася двома мировими судьями, які призначали наглядачів за різними соціальними верствами та затверджували розміри податків для певної території.

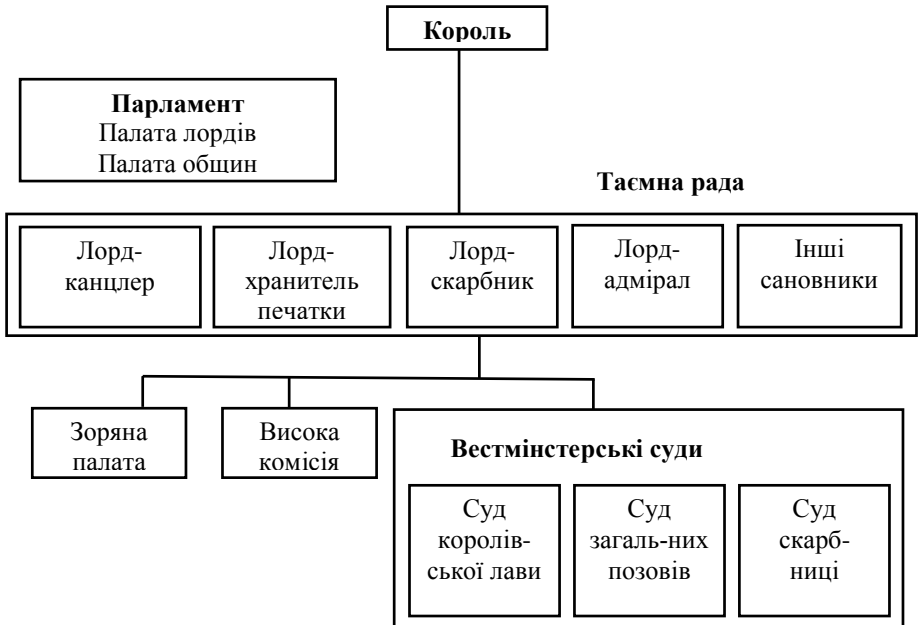
В останні роки правління королеви Єлизавети англійський парламент поступово все більше прагнув до незалежності. Місцева буржуазія намагалася звільнитися від впливу королеви на питання, пов'язані із виробництвом та торгівлею, що обмежував свободу конкуренції та підприємницької діяльності. В 1601 р. парламент засудив практику продажу англійською короною патентів

на монопольне виробництво різних видів товарів. Цей протест підтримали і мешканці Лондона. В результаті королева була змушена заборонити продаж монополій. Проте, з часом ця заборона не дотримувалася.

Наприкінці XVI ст. в Англії у зв'язку з «революцією цін», протекціоністською політикою монархії, війною з Іспанією, податковим тиском поступово наростало соціальне незадоволення більшості населення. Крім того, низка англійських графств сильно постраждала від неврожаїв та голоду, в селах тривав процес обгороджування, міста були переповнені **пауперами**, а успіхи розвитку мануфактур погіршували становище ремісників та міської бідноти. На цьому ґрунті в містах та сільській місцевості почастишали стихійні народні хвилювання та виступи. Серед народних мас, особливо в англійських містах, незважаючи на релігійні переслідування, активно поширювалися різні радикальні еретичні вчення, які закликали до соціальної рівності. Це були перші своєрідні ознаки назриваючого конфлікту буржуазії з абсолютною монархією, який вже 40-х рр. XVII ст. призвів до англійської буржуазної революції.

24 березня 1603 р. королева померла. Із її смертю перервалася і династія Тюдорів. До влади в Англії прийшла династія **Стюартів**, оскільки своїм наступником Єлизавета I призначила Якова I, сина Марії Стюарт.

13.5. Державний лад Англії в період абсолютизму¹

¹ Джерело: <https://www.google.com.ua/search?q=%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%8C>

13.6. Англійське право доби феодалізму

Правова система, яка поступово формувалася в середньовічній Англії або **англосаксонська**, значно відрізняється від романо-германської системи (*Німеччина, Франція та ін.*) відсутністю кодифікації. Зокрема, судові інституції при ухваленні остаточного рішення керуються не писаними кодексами, а вже ухваленими раніше судовими рішеннями з аналогічних справ – **прецедентами (прецедентне право)**¹. Слід відзначити, що англійське феодальне право сформувалося під впливом наступних чинників:

- відносна географічна ізольованість держави послаблювала вплив римського права;
- нормандське завоювання під час якого утвердилася сильна монархічна влада та вища юрисдикція короля стосовно своїх підданих;
- збереження наступності в англійському праві від англосаксонських звичаїв.

Історично першими джерелами англійського права були місцеві правові традиції та звичаї, які ґрунтувалися на круговій поруці. Саме цими не писемними нормами керувалися англійські общинні суди. Включно до XIV ст. звичаї були пріоритетними джерелами права, і в королівських судах обвинувачувані мали право на них посилалися та використовувати. Звичаєве право також було закладено основу перших правових збірників англосаксонських королів² VI-XI ст. *таких як:*

– **«Правда Етельберта»** (600 р.) – проголошена під час правління кентського короля Етельберта. Збірка містила 90 статей, які регулювали правові відносини з питань миру та війни, вбивства, тілесних ушкоджень, наруги над жінками, шлюбних відносин, права успадкування тощо;

– **«Правда Іне»** (690 р.) – збірник законів, проголошених королем Уессексу Іне. Регулював відносини між різними соціальними верствами населення, яке на місяць було пов'язане круговою порукою. Покарання диференціювалися залежно від соціального стану. Було запроваджено традиції ордалій.

– **«Правда Альфреда»** (90-ті рр. X ст.) – проголошена королем Англії Альфредом. Складалася із 49 статей вступу, 77 статей основного тексту. Новий закон охороняв, насамперед, владу короля, стардмана, церкви. Забороняв кровну помсту, карав за вбивства, крадіжки, напади – без диференціації покарань залежно від майнового стану. Захищав вільних селян від утисків з боку заможних феодалів;

– **«Закони Кнута»** (початок XI ст.) – закони данського короля Кнута, який заволодів Англією в 1017 р. Кнут встановив рівність англійських та данських законів. Кнут за звичаєм усіх англосаксонських королів видав закони, в яких

¹ **Прецедентне право** – 1. Складова частина права країн англо-американської системи, яку утворюють судові прецеденти, на відміну від статутного права. В рамках прецедентного права склалися дві гілки: загальне право і право справедливості; 2. Правова система, в якій основним джерелом права визнається судовий прецедент.

² **Англосаксонські правди** – систематизовані збірники звичаїв та постанов, що видавалися в англосаксонський період (VI-XI ст.) англійської держави

прагнув згрупувати старі правові норми. Він розділив свої закони на дві частини – на закони церковні та закони світські. Своїми світськими законами король прагнув підкреслити, що старі народні звичаї будуть дотримуватися і надалі: «*Нехай встанеться правда божя, і нехай відтепер кожен багатий і бідний буде під захистом народного права*» (ст. 1). Кнут також боровся проти беззаконня (ст. 1), за очищення країни від злочинців (ст. 4), за мир і «чистгу» монету (ст. 8), за облаштування фортець, за належне озброєння. Він розвивав постанови про сотні та десятки, про поруку, про ордалії тощо. Було передбачено посилення влади глафордів (ст. 31), залишаючи за королем лише порівняно обмежене коло повноважень (ст. 12). Його закони охороняли власників: зlodії «*ніде не повинні знаходити захисту свого життя*» (ст. 26). Посилювалися покарання для злочинців: «*Нехай вирвуть у нього очі, відріжуть ніс, вуха і верхню губу або нехай оскальпують його*» (ст. 30). Також закони передбачали скасування викупу за руйнування будинку, підпал, крадіжку на місці злочину, таємне вбивство і зраду господарю (ст. 64). Він прагнув забезпечити патріархальні основи англійської сім'ї (ст. 50 та 53) та обіцяв землевласникам спокійне спадкове володіння (ст. 79)¹.

У XII ст. поступово оформилася система загальнодержавних королівських судів, формувалося загальне право для всієї держави. В його основі перебувало уявлення про вищу юрисдикцію короля відносно своїх підданих. Роз'їзні королівські суди (*асизи*) розглядали позови вільного населення у «*позовах корони*», тобто ті, які становили інтерес з точки зору державної скарбниці (*феодалні права монарха, порушення королівського миру, зловживання посадових осіб*). Королівські суди разом з шерифами проводили розслідування. Далі Велике журі з 23 присяжних засідателів виносило обвинувачення проти конкретної особи. Королівський суд за участю Малоого журі з двох присяжних засідателів розглядав справу по суті і виносив вирок.

Поступово з Королівської ради виокремилися три найвищі суди загального англійського права:

1. Суд скарбниці (*фінансові справи та суперечки*);
2. Суд загальних позовів (*цивільні справи*);
3. Суд королівської лави (*апеляційна та наглядова інституція для судів нижчої інстанції*).

Основним джерелом загального права стали судові прецеденти – рішення судів з конкретної справи, яким надавалася обов'язкова сила, і в подальшому вони застосовувалися при розгляді аналогічних справ. Доктрина судового прецеденту надавала йому обов'язковості, тобто пов'язувала діяльність судів попередніми судовими рішеннями. Обов'язковими для всіх судів визнавалися рішення Палати лордів – найвищого суду королівства. Рішення судів вищої інстанції були обов'язковими для судів нижчих інстанцій і від імені корони

---

¹ На відміну від правових актів континентальної Європи, закони англосаксонського періоду були написані не латинською, а мовою англосаксів. Як і більшість варварських законів, вони регулювали обмежені аспекти суспільних відносин і лише на певних територіях. До франко-нормандського завоювання в Англії не було права загального для усієї країни.

рекомендувалися для наступної юстиції. Судові протоколи оприлюднювалися у «Сувоях позовів».

Загальне право розвивалося також за допомогою наказів королівської канцелярії. Вони видавалися з приводу кожної конкретної справи і містили заяву потерпілої сторони, вимоги до кривдника відповісти на скаргу та вказівки шерифа усунути порушення права. З XIII ст. окремо почали видаватися реєстри наказів. Накопичення королівських наказів та реальної судової практики призвело до появи ще одного джерела англійського права – *трактатів англійських юристів*. Вони містили коментарі до судової практики, систематизований виклад норм загального права. З часом в англійських судах сформувалася практика посилання на твори видатних правників для підкріплення своєї аргументації.

Серед найвідоміших трактатів, слід назвати наступні:

- **Трактат Гленвілла** «Про закони і звичаї Англії» (XII ст.) – перший великий коментар із загального права. Основним його змістом є земельне право;
- **Трактат Г. Брактона** (XIII ст.) був схожий на трактат Гленвілла, але автор розширив його викладом різних форм позовів з коментарями;
- **Трактат Літлттона** «Про утримання» (кінець XV ст.) містив норми матеріального земельного права.
- **Е. Кок «Інституції англійських законів»** (XVII ст.) – короткий виклад основних середньовічних статутів та судової практики.

Ще однією особливістю англійського права було те, що досить рано почало складатися королівське законодавство або **статутне право**. У той же час законодавство мало характер другорядного відносно судового прецеденту джерела права. Королівські асизи, хартії, статути визначали основні принципи, форму та зміст загального права.

Поряд із загальним правом Англії формувалося і **«право справедливості»**¹. Воно склалося як форма здійснення королівської «милості» або правосуддя. Причини його появи були пов'язані з формалізмом, негнучкістю, повільністю та великою вартістю загального права, яке не допускало свободи дій.

---

¹ **Право справедливості** – назва правових принципів, що діють в рамках англійського загального права, доповнюючи суворі правила там, де вимога їх формального виконання могла б бути дуже жорсткою. *Особливості права справедливості:*

– надання основної уваги моральним, а не правовим і суто нормативним аспектам. Це стає очевидним при зверненні до принципів права справедливості, які дозволяють коригувати загальне право;

– поява нових засобів судового реагування і захисту. До найважливіших засобів судового захисту, які невідомі загальному праву, але передбачені правом справедливості, належать судова заборона, виконання в натурі, ректифікація й анулювання. Серед інших заходів судового реагування в межах права справедливості, зокрема, можуть бути названі обов'язкове надання звіту, призначення отримувача, надання доступу до інформації, передача документів;

– забезпечення більшої свободи суддівського розсуду порівняно з загальним правом

В 1474 р. був заснований Суд канцлера для вирішення справ «за справедливістю» і «за совістю». Він розглядав скарги на відмови в судовому захисті або на несправедливе видання наказу із загального права. Суд канцлера не був пов'язаний формальними процедурами і міг створювати нові правила та засоби захисту, виходячи з розуміння поняття «справедливості».

Судовий процес у цивільних та кримінальних справах феодальної Англії мав змагально-звинувачувальний характер. *Доказами вважалися:*

- присяга;
- свідчення;
- власне зізнання.

Широко застосовувалися і тортури. Посади державного обвинувача не було передбачено. У XIII ст. у судових процесах почали брати участь правозахисники, які поділялися на **барристерів** та **соліситорів**.

Кримінальне право

У англійському феодальному кримінальному праві поступово склалася тричленна класифікація злочинів:

- зрада;
- важкі кримінальні злочини;
- менш важкі кримінальні злочини (*тризн, фелонія, місдімінор*).

Зрада каралася смертною карою із конфіскацією майна. *Саме поняття зради включало:*

- намір або навіть задум вбити монарха, королеву або їх старшого сина;
- ведення війни проти короля;
- перехід на бік ворогів корони;
- вбивство канцлера, скарбника або королівського судді;
- заклик до державного заколоту;
- змова декількох осіб для вчинення протизаконних дій тощо.

Поняття фелонії включало:

- вбивство;
- завдання тілесних ушкоджень;
- крадіжка майна.

Місдімінор передбачав решту злочинів. Покарання залежало від того, до якого виду кримінальних злочинів відносилася та чи інша протиправна дія. Мета покарання змінювалася з розвитком суспільних відносин: від відшкодування збитків до попередження повторного злочину. Застосовувалася кваліфікована смертна кара (*спалення, колесування або четвєртування*).

Шлюбно-сімейне право Англії доби феодалізму

Англійське шлюбно-сімейне право перебувало під значним впливом церковного права. Правовий статус жінки був обмеженим. Вона не могла управляти власним майном, а тому це право переходило до її чоловіка. Розлучення заборонялися, але дозволялося окреме проживання. Позашлюбні діти не визнавалися і не могли бути усиновлені.

Хронологічна таблиця

- 449 р. Початок завоювання Британії англосаксами.
491 р. Заснування саксами королівства Суссекс.
527 р. Східні сакси заснували королівство Ессекс.
547 р. Англи заснували королівство Барніція.
569 р. Англи заснували королівство Дейра.
585 р. Засновано королівство Мерсія.
593 р. Засновано королівство Східна Англія.
597 р. Почалася християнізація англосаксів – хрещення короля Кента Етельберта I.
602 р. Кентська «Правда Етельберта» – перший запис правових звичаїв та законів.
605 р. Утворення королівства Нортумбія з Берніції та Дейри.
625 р. Заснований Йоркський єпископат.
650 р. У Лондоні почалося карбування англосаксонської монети.
664 р. В англосаксонській церкві римський вплив переміг кельтський.
673-686 рр. Кетська «Правда Хлотаря та Едрика».
681 р. Початок християнізації Суссексу.
688 р. Прийнятий новий закон «Правда Іне» – запис законів Уессексу.
695-696 рр. Прийняття Законів (Судебнику) Уїтреда. Стосувалися в основному церковних питань.
701 р. Кентська «Правда Уїтреда».
757 р. Мерсія набула статусу гегемона серед англосаксів.
787 р. Почалися напади норманів на Англію.
793 р. Напади скандинавів на Нортумбрію.
825-829 рр. Король Уессексу Екберт Великий підкорив більшу частину країни, названу Англією (*Мерсія, Нортумбія, Кент, Суссекс, Ессекс, Східна Англія*).
871-900 рр. Початок правління короля Уессекса Альфреда Великого.
890 р. Встановлення нового закону «Правда короля Альфреда».
925-937 рр. Королем Англії став Етельстан, з правлінням якого пов'язують шість законодавчих пам'яток:
  - «Постанови короля Етельстана про десятину»;
  - «Закони Етельстана»;
  - «Декрет Етельстана про дотримання миру»;
  - «Декрет єпископів та інших мудрих людей Кенту про дотримання миру»;
  - «Декрет мудрих (уїтанів) Англії»;
  - «Судебник міста Лондона».Перші постанови відповідали завданням укріплення позиції церкви, прибутки якої різко зменшились через розорення країни. Була встановлена десятина. Усі інші постанови були спрямовані на переслідування злодіїв (*закони дозволяли*

- розправу з ними та забороняли мстити за вбитого злодія).*
Були розроблені постанови «Про поруку». Визначені поліцейські функції глафордів тощо.
- 938 р. Дата написання «Закону про ордалії».
- 939 р. В Англії почав правити Едмунд (939-946), за якого були прийняті «Закони Едмунда».
- 959 р. Початок правління Едгара Тихого (959-975), короля англосаксів. Початок дії «Законів Едгара».
- 978 р. Початок правління короля Англії Етельреда II (978-1016). Він здійснив спробу протистояти данському вторгненню. Початок дії «Законів Етельреда II».
- 991 р. Битва з данцями при Молдоні, поразка англосаксів. Мирний договір із данцями. Початок збору «данських грошей» (*поземельний податок у середньовічній Англії для виплати викупу данським вікінгам*).
- 1000 р. Був записаний «Закон про ордалії». Початок дії «Закону про суддів» – моральні настанови про те, яким має бути суддя.
- 1013 р. Данський король Свейн проголошений королем Нортумбрії. Захоплення ним Лондону.
- 1016-1042 рр. Володарювання в Англії Данської династії.
- 1017 р. Вступили в дію «Закони Кнута».
- 1042-1066 рр. Повернення до влади англосаксонської династії. Едуард Сповідник, король Англії.
- 1066-1087 рр. Початок норманського завоювання. Розгром англосаксів у битві при Гастінгсі, загибель короля Гарольда II. Коронація Вільгельма Норманського (*Вільгельм Завойовник*) в Лондоні.
- 1072 р. Закон короля Вільгельма про відділення церковних судів від світських
- 1086 р. Солсберійська присяга – пряма васальна залежність усіх утримувачів земель від короля. Складання «Книги Страшного суду», загальний поземельний перепис.
- 1100 р. Початок правління Генріха I. Він оприлюднив «Хартію вольностей», яка гарантувала дотримання королем прав та привілеїв великих власників. Крім того, король затвердив нею свободу церкви (*відмовився від продажу духовних посад та від прибутків з вакантних кафедр*).
- 1107 р. Компромісна угода між Генріхом I та папою Пасхалієм II, за якою король відмовлявся від інвеститури єпископів та абатів, а папа визнав за королем право на отримання феодалного присяги від всіх англійських прелатів, які вступили у володіння церковними землями.
- 1130 р. Заміна «данських грошей» особливим феодалним збором.
- 1154-1189 рр. Сходження на англійський престол Генріха II Плантагенета. Приєднання до Англії володінь Анжуйського дому.

- 1155-
1162 рр. Лорд-канцлер Англії Томас Беккет.
- 1163 р. Скасування «данських грошей».
- 1164 р. «Кларендонські конституції» – обмеження компетенції церковних судів.
- 1166-
1179 рр. Судова реформа Генріха II. Прийняття Великої та Кларендонської асизи. Велика асиза запроваджувала нову форму судового процесу у справах вільного земельного утримування та ін. Кларендонська асиза запроваджувала низку нововведень у галузь кримінального процесу, не скасовуючи «божого суду», вона суттєво обмежила сферу його використання на практиці тощо.
- 1180 р. Створення Суду загальних позовів – першого вищого королівського суду.
- 1181 р. «Асиза про озброєння».
- 1184 р. «Лісова асиза» – виключне право короля на заповідні ліси та полювання у них.
- 1189 р. «Трактат про закони і звичаї Англійського королівства» Р. Гленвіла.
- 1196 р. Повстання мешканців Лондону проти королівської адміністрації та заможних міщан.
- 1199-
1216 рр. Правління короля Іоанна Безземельного.
- 1215 р. Повстання баронів, їх вступ у Лондон. «Велика хартія вольностей»
- 1235 р. «Мертонський статут», що дозволяв лордам огорожувати общинні землі.
- 1250 р. Трактат Г. Брактона «Про закони і звичаї Англії».
- 1258-
1259 рр. Оксфордські і Вестмінстерські провізії
- 1263-
1267 рр. Громадянська війна, яка призвела до скликання парламенту.
- 1272-
1307 рр. Правління короля Едуарда I.
- 1275 р. «Перший Вестмінстерський статут» короля Едуарда I.
- 1278 р. «Глостерський статут», спрямований на обмеження імунітетів великих феодалів.
- 1282-1283 р. Завершення підкорення Уельсу.
- 1283 р. «Статут про купців» – судовий захист кредиторів.
- 1285 р. Статут про нерухомість
- 1291 р. Сюзеренітет англійських королів над Шотландією.
- 1295 р. Скликання «зразкового парламенту», визначення складу парламенту.
- 1296-
1314 рр. Війна Шотландії за незалежність.

- 1297 р. Підтвердження Едуардом I «Великої хартії вольностей» та «Лісової хартії».
- XIV ст. Поява Суду справедливості.
- 1303 р. «Купецька хартія», яка встановлювала мито.
- 1306 р. Повстання в Шотландії під керівництвом Роберта Брюса.
- 1327-1377 рр. Правління короля Едуарда III.
- 1328 р. Нортгемптонський договір із Шотландією, визнання англійцями її незалежності.
- 1337-1453 рр. Стрічна війна між Англією та Францією.
- 1343 р. Розділення парламенту на дві палати.
- 1349-1351 рр. Початок «Робітничого законодавства», що визначало зарплату і умови найму. «Ордонанс про робітників і слуг», який передбачав працювати за плату, визначену до чуми.
- 1351 р. «Статут про робітників», покарання за порушення ордонанс 1349 р.
- 1352 р. Ухвалення «Статуту про зраду».
- 1353 р. Ухвалення статуту, що забороняв апеляції до іноземних судів стосовно рішень англійського суду.
- 1356 р. Виступ Джона Уікліфа, спрямований проти домагань папи на стягнення поборів з Англії та з вимогою церковної реформи.
- 1360 р. Створення інституту мирових суддів.
- 1361 р. Статут, згідно з яким робітники за втечу від наймачів оголошувалися поза законом.
- 1362 р. Заміна в судочинстві французької мови на англійську. Друга епідемія чорної чуми в Англії.
- 1363 р. Перше вживання в парламенті англійської мови.
- 1369 р. Перший Навігаційний акт, що наказував перевозити товари лише на англійських кораблях. Третя епідемія чорної чуми в країні.
- 1381 р. Повстання селян під керівництвом У. Тайлера.
- 1390 р. «Статут про робітників», що надавав мировим суддям право встановлювати розміри зарплати залежно від рівня цін у певному районі.
- XV ст. Трактати Т. Літлттона «Про поземельне утримання» і Дж. Фортеск'ю «Похвала англійським законам».
- 1399-1413 рр. Правління Генріха IV Ланкастера
- 1401 р. «Статут про спалення еретиків».
- 1409 р. Встановлення першості палати общин при призначенні субсидій.
- 1430 р. Встановлений виборчий ценз.
- 1455-1485 рр. Війна Червоної та Білої Троянд.

- 1470 р. Джон Фортеск'є закінчив писати трактат «Управління Англією».
- 1474 р. Англійський лорд-канцлер від свого імені став відправляти «правосуддя по справедливості».
- 1485 р. Прихід до влади в Англії династії Тюдорів.
- 1487 р. Встановлення Зіркової палати Генріхом VII.
- 1489 р. «Статут проти руйнування сіл». Початок законодавчої політики Тюдорів проти огорожувань.
- 1495 р. «Акт Пойнінгса». Підпорядкування Ірландії англійській адміністрації. «Статут про боротьбу з жебрацтвом».
- 1497 р. Відкриття узбережжя Північної Америки Джоном Каботом.
- 1509-1547 рр. Правління Генріха VIII
- 1529-1532 рр. Канцлерство в Англії Томаса Мора.
- 1529-1536 рр. Період реформаційного парламенту.
- 1530 р. Ухвалення статуту, що передбачав ув'язнення працездатних жебраків та бродяг.
- 1533 р. Призначення Томаса Кранмера архієпископом Кентерберійським.
Реформація церкви, відділення її від римського престолу.
- 1534 р. Запровадження «Акту про супрематію».
- 1535 р. Ухвалення «Статуту про користування».
- 1536-1539 рр. Закриття монастирів та проведення політики секуляризації монастирського майна.
- 1539 р. Статут, який прирівняв укази короля в Раді до законів парламенту.
- 1541 р. Прийняття Генріхом VIII титулу короля Ірландії.
Заснування Палати з опіки.
- 1547 р. Секуляризація володінь релігійних братств.
«Статут проти бродяг та жебраків».
- 1549 р. Парламентський акт про одноманітність – скасування католицької меси, запровадження літургії англійською мовою.
Селянські хвилювання по всій території королівства.
- 1552 р. Скасування привілеїв ганзейським купцям.
- 1555 р. Ухвалення «Акту про ткачів».
- 1558-1603 рр. Правління королеви Єлизавети I.
- 1562 р. Початок англійської работоргівлі в Америці.
- 1563 р. Закон проти католиків.
- 1571 р. Відкриття Лондонської біржі.
Затвердження парламентом «Символу віри».
- 1576 р. Запровадження акту про «викорінення лінощів» – тих, хто ухилився від роботи направляли у виправні будинки, початок

- «робочих будинків».
- 1577-
1580 рр. Навколосвітнє плавання Френсіса Дрейка.
- 1581 р. Заснування Левантійської компанії.
- 1588 р. Розгром і загибель іспанської «Непереможної армади».
Заснування Гвінейської компанії.
- 1598 р. Закриття в Лондоні ганзейської торгівельної компанії
«Сталевий двір» та вигнання з Англії німецьких купців.
- 1600 р. Заснування Ост-Індійської компанії.
- 1601 р. Конфлікт парламенту з королевою стосовно привілеїв і
монополій.
Статут королеви Єлизавети про благодійне користування.
- 1603 р. Особиста унія Англії та Шотландії.
- 1605 р. «Порохова змова».
- 1607 р. Заснування першої колонії в Північній Америці Віргінії.
Повстання селян у Центральній Англії.
- 1615 р. Заборона вивозу з Англії незабарвленого і необробленого
сукна.
- 1627-
1629 рр. Англо-французька війна.
- 1628 р. Ухвалення «Петиції про право».

Персоналії

Альфред Великий (близько 849 – близько 900 рр.) – король англосаксонського королівства Уессекс з 871 р.

Об'єднав під своєю владою п'ять сусідніх англосаксонських королівств. За Альфреда Великого було складено перший загальний англійський збірник законів та частину «Англосаксонської хроніки». *Єдиний англійська правитель який носить титул Великий.*

Король відновив громадський порядок у державі. Він поставив королівський суд вище всіх інших судів. За роки війни старе право занепало. Альфред склав перший збірник національних законів («*Правда короля Альфреда*»), наказавши викласти англосаксонською мовою закони різних саксонських королів, відібравши найбільш прагматичні. З цього часу будь-яке порушення законів розглядалося суддями як образа монарха.

Альфред упорядкував органи місцевої адміністрації, відновивши давній поділ на графства та громади, і призначив нових графів і суддів.

Вільгельм I Завойовник (близько 1027-1087 рр.) – англійський король з 1066 р. Походив із Норманської династії. З 1035 р. герцог Нормандії. У 1066 р. висадився в Англії і, після розгрому біля Гастінгса війська англосаксонського короля Гарольда II, став англійським королем (1066 р.).

Найбільшим досягненням Вільгельма Завойовника став загальний перепис земельних володінь в Англії, здійснена в 1086 р., результати якого були представлені у двотомній «Книзі страшного суду». Це джерело кінця

XI ст. не має аналогів в середньовічній Європі. Сам факт появи такої праці демонструє ефективність влади Вільгельма та його могутність в завойованій країні.

В 1086 р. в Солсбері було скликано загальні збори баронів і лицарів королівства, на якому вони принесли омаж та клятву вірності королю Вільгельму. Встановлення особистої залежності лицарів Англії від короля мало велике значення для формування в країні сильної королівської влади. В англійському феодальному праві виникло положення, згідно з яким вірність лицаря своєму сеньйору не могла вступати в протиріччя з його вірністю відносно короля. Це сприяло більш ранньому складанню національної монархії в Англії, ніж, наприклад, у Франції.

В основі церковної політики короля його переконаність у тому, що нагляд за станом церкви є одним з головних обов'язків монарха. Від своїх попередників у Нормандії він успадкував контроль над призначенням єпископів та абатів, а також важелі втручання в справи управління церковними єпархіями. Були також прийняті постанови про заборону симонії та запровадження обов'язкового celibату для священників. Була реорганізована єпископальна структура англійської церкви, багато єпископських кафедр були перенесені з сіл у міста. Створена в результаті цього система діоцезів проіснувала впродовж усього періоду середньовіччя.

Одним з найважливіших заходів реформи стало розділення в 1076 р. світської та церковної юрисдикції, що дало початок канонічному праву та становленню незалежних від світської влади церковних судів.

Генріх Блуаський (1101-1171) – єпископ Вінчестерський з 1129 р., папський легат у 1139-1143 рр. – один з найбільш відомих політичних діячів періоду феодальної анархії в Англії.

Особистість Г. Блуаського викликала захоплення сучасників. Г. Хантінгдонський описував його як «ченця і воїна», який однаково легко керував церковними синодами і бився на чолі свого загону лицарів. Він також відрізнявся інтересом до культури і зі своєї поїздки в Рим в 1151 р. привіз до Вінчестера велику кількість давньоримських скульптур.

На замовлення Генріха була створена одна з найбільш відомих книг середньовіччя – Вінчестерська Біблія, що збереглася до теперішнього часу.

Генріх Хантінгдонський або **Генріх Гентінгдонський** (близько 1088-1160 рр.?) – середньовічний англійський історик, автор «Історії англійського народу».

Більша частина цієї книги була створена у 1125-1130 рр., останні глави були додані згодом. Найбільш цінні ті частини книги, які охоплюють період між 1126 і 1154 рр., тобто кінець правління Генріха I Боклерка і епоху феодальної анархії за часів Стефана Блуаського, сучасником яких був автор.

У своїй книзі він багато уваги приділив національному питанню і обґрунтуванню права нормандців на владу над Англією та Уельсом. В основі структурного поділу «Історії англійського народу» покладено п'ять великих завоювань Британії: римлянами, піктами і скотами, англосаксами, вікінгами та норманами.

Робота (в редакції 1135 р.) складається з семи книг:

- Правління римлян (DE REGNO ROMANORVM IN BRITANNIA);
- Прибуття англосаксів (DE ADVENTU ANGLORVM);
- Хрещення англосаксів (DE CONVERSIONE ANGLORVM);
- Правління англосаксів (DE REGNO ANGLORVM);
- Данські війни (DE BELLIS DACORVM);
- Прибуття нормандців (DE ADVENTU NORMANNORVM);
- Правління нормандців (DE REGNO NORMANNORVM).

Пізніші редакції «Історії англійського народу» включали в себе до трьох додаткових книг: життя англійських святих і легенди, а також витяги з «Історії королівства Британія» Гальфріда Монмутського.

Саме Генріх Хантінгдонський вперше застосував стосовно англосаксонських королів термін «*гентархії*». Однак лише у XVI ст., після виходу «*Historia Anglorum*» в друкованому варіанті, поняття ввійшло в обіг.

Генріх I (1068-1135 рр.) – молодший син Вільгельма Завойовника, король Англії у 1100-1135 рр. і герцог Нормандії у 1106-1135 рр.

За легендою Генріх I відрізнявся вченістю, за що отримав своє прізвисько Боклерк (*фр. Beauclerc – добре освічений*). Правління Генріха I було відзначено відновленням єдності англо-нормандської монархії після перемоги над Робертом III в 1106 р., а також низкою адміністративних і фінансових реформ, які лягли в основу державної системи Англії епохи високого середньовіччя. Зокрема, була створена Палата шахової дошки, виникла традиція затвердження англійськими монархами хартій вольностей, впорядковані місцева адміністрація і судова система.

Шлюб Генріха I з Матильдою Шотландською, нащадком англосаксонських королів, став важливою віхою на шляху зближення нормандської аристократії і англосаксонського населення країни, пізніше призвів до формування англійської нації. Генріх I не залишив законних спадкоємців чоловічої статі, і після його смерті в Англії почалася тривала громадянська війна між його дочкою Матильдою і племінником Стефаном.

Генріх II Плантагенет або **Короткий Плащ** (1133-1189 рр.) – герцог Нормандії з 1150 р., граф Анжу, Мена і Тура з 1151 р., король Англії з 1154 р., суверен Ірландії у 1171-1175 рр.

Генріх II був першим королем Англії з династії Плантагенетів, одним з наймогутніших монархів XII ст., володіння якого тягнулися від Піренеїв до Шотландії.

Генріх II більшу частину свого правління провів у роз'їздах. Він позбавив своїх баронів права судити, закони короля були поставлені вище місцевих законів. В 1166 р. був створений суд обвинувальних присяжних. Присяжні вибрані з кожної сотні (*по 12 чоловік*) і в кожному селі (*по 4 людини*) повинні були під присягою повідомляти шерифу і суддям про підозрілих осіб – потенційних розбійників, вбивць або грабіжників. Король прагнув знищити ті замки, що незаконно були збудовані під час громадянської війни.

Для боротьби з ухиленням від військової служби, він запровадив новий податок – *«щитові гроші»*. Цей податок, який королю сплачували всі вільні землевласники, дозволив королю утримувати наймане військо. Він замінив існуючу 40-денну військову службу на рік на лен. В 1184 р. «Лісова асиза» визначила, що всі ліси королівства проголошувалися власністю короля.

Щодо церкви король продовжив політику своїх попередників з Нормандської династії. Церква як і раніше вважалася невід’ємною частиною англійської держави і часто використовувалася з метою поповнення королівського бюджету. У 1159 р., зокрема, священнослужителі були обкладені великим податком для фінансування Тулузької кампанії короля. Генріх II також повністю контролював процедуру обрання єпископів і абатів і тривалий час тримав вакантними церковні посади для вилучення відповідних прибутків на свою користь.

Генріх III (1207-1272) – король Англії у 1216-1272 рр. і герцог Аквітанії з династії Плантагенетів, один з найбільш маловідомих британських монархів (*при тому що правив він довше за всіх інших середньовічних королів Англії – 56 років*).

Під час свого правління схилився до авторитарного стилю правління. Він призначав на високі посади в державі французів, придворних своєї дружини. Був відомий своєю скупістю: коли народився його старший син, Генріх зажадав від баронів і заможних дворян багатих подарунків, таких що, за словами Матвія Паризького, про нього говорили: *«Бог дав нам цю дитину, а Генріх хоче нам його продати»*. Після конфлікту з баронами і папою римським Олександром IV в 1250-і рр. Генріх був змушений укласти договір з баронами про регулярне скликання парламентів (*Оксфордські провізії, 1258 р.*), а також ще раз підтвердити Велику хартію.

Генріх VII (1457-1509 рр.) – король Англії і правитель Ірландії у 1485-1509 рр., перший монарх з династії Тюдорів.

Генріх VII був ошадливим монархом, значно зміцнив бюджет Англії, розорений в роки Столітньої війни і в часи війни Червоної та Білої троянд. Для суду над дворянами при ньому був заснований особливий орган – Зоряна палата, спочатку апеляційний суд; зняряддям політичного терору палата стала вже згодом.

Він підтримав експедицію італійця Дж. Кабота у Північну Америку (*відкриття Ньюфаундленду*). На прохання Генріха відомий історик Полідор Вергілій почав писати «Історію Англії».

Початок епохи Тюдорів в історіографії часто вважається одночасно завершенням середньовічного періоду і початком англійського Відродження.

Генріх VIII Тюдор (1491-1547 рр.) – король Англії з 22 квітня 1509 р., другий англійський монарх з династії Тюдорів. Освічений і обдарований, Генріх правив як представник європейського абсолютизму, до кінця правління жорстко переслідував своїх дійсних і уявних політичних опонентів.

Генріх VIII найбільше відомий «Англійською Реформацією», яка зробила Англію в своїй більшості протестантською. Папа римський Климент VII 11 липня 1533 р. відлучив короля від церкви. У наступному 1534 р. парламент

прийняв «Акт про супрематію», за яким Генріх був проголошений главою церкви Англії. Очоливши релігійну реформацію в країні, в 1536 р. і 1539 р. король ініціював масштабну секуляризацію монастирських земель. Першими жертвами церковної реформи стали особи, які відмовились прийняти «Акт про верховенство», яких фактично привівняли до державних зрадників. Впродовж 1535-1539 рр. спеціально створені Генріхом комісії закрили всі монастирі, що діяли в Англії. Їхнє майно було конфісковано. У ці ж роки за наказом короля були розкриті, пограбовані і спаплюжені моці багатьох святих.

В цілому, церковні реформи Генріха були непослідовними, а самі переконання короля залишилися неясними. Тим не менш, в результаті його реформ була створена незалежна від римського папи церква Англії.

Едуард I Довгоногий (1239-1307) – король Англії у 1272-1307 рр. з династії Плантагенетів.

За час свого правління відзначився проведенням адміністративних реформ. Король змінив більшість регіональних управлінців, таких як конфіскації і шерифів. Наступним кроком стало розслідування справ, пов'язаних із зловживаннями з боку королівських офіцерів. Одним з підсумків стало створення так званих «Сотених сувоїв», згідно з адміністративним підрозділу на сотні. Список сотень сформував базу для подальших легальних розслідувань. Метою цих розслідувань стало визначення які з місцевих органів влади слід зберегти. Якщо у відповідача не було королівського дозволу, щоб довести своє право (*вольність*) то згідно з судовим рішенням корони – це право переходило назад до короля. Це викликало велике занепокоєння серед аристократії, яка наполягала на тому, що вони вже тривалий час користувалися дозволами.

В 1290 р. був досягнутий остаточний компроміс, вольність розглядалася законною, якщо можна було довести, що нею користувалися з часу коронації короля Ричарда I в 1189 р. Незважаючи на це Едуард здобув значну перемогу, так як був чітко визначений принцип, що всі вольності фактично залежать від короля. Компроміс 1290 р. був лише частиною великої законотворчої діяльності, що стала одним з найбільш важливих внесків зроблених під час правління Едуарда.

Складання списків сотень було закінчено незабаром після випуску Першого Вестмінстерського статуту, який затвердив королівську прерогативу і визначив обмеження свобод.

В статутах Мертвої руки (1279 р.) було піднято питання про запобігання передачі земель у власність церкви. Перший пункт Другого Вестмінстерського статуту (1285 р.) розглядав питання про сімейні права на землю і про майорат. Статут торговців (1285 р.) обґрунтував права організацій на стягнення боргів. Вінчестерський статут (1285 р.) розглядав питання збереження миру на регіональному рівні. Статут *Quia Emptores* (1290 р.) усував суперечки стосовно землі, що відбувалися в результаті відчуження орендованої землі в ході здачі її в оренду самим орендарем. Час прийняття великих статутів закінчився зі смертю канцлера Роберта Бернелла в 1292 р.

Етельберт I або **Святий Етельберт** (близько 552-616) – правитель королівства Кент з 591 р.

Першим з кентських королів прийняв християнство, за що після смерті був канонізований. У внутрішній політиці досягненням Етельберта став найбільш ранній в Британії рукописний кодекс законів, який затверджував покарання за злочини, в тому числі, вперше, проти християнської церкви.

Єлизавета I, Добра королева Бесс, Королева-діва (1533-1603 рр.) – королева Англії і королева Ірландії з 17 листопада 1558 р., остання з династії Тюдорів. Молодша дочка короля Англії Генріха VIII та його другої дружини Анни Болейн.

Час правління Єлизавети іноді називають *«золотим століттям Англії»* у зв'язку з розквітом культури та зростанням значення Англії на світовій арені.

25 січня 1559 р. відкрився перший Парламент Єлизавети. Своїм «Актом про однаковості» королева продемонструвала, що буде йти курсом Реформації, розпочатої її попередниками Генріхом VIII та Едуардом VI, але католикам в Англії не було заборонено служити месу. Цей акт віротерпимості дозволив королеві уникнути громадянської війни.

Саме за правління Єлизавети Англія перетворилася на могутню морську державу. За правління королеви брати Вільям і Джон Хокінс почали свої торгово-піратські рейди. Наприкінці 1560-х рр. «зійшла зірка» Ф. Дрейка. Саме тоді намітилася причина майбутніх конфліктів з Іспанією: англійські мореплавці регулярно грабували іспанські судна та здійснювали набіги на узбережжя іспанських колоній.

В 1570 рр. розгорнулася «дивна війна на морях». Офіційні Мадрид і Лондон воліли закривати очі на ці «приватні війни» і обмежувалися формальними протестами. Так чи інакше, Англія поступово відвойовувала у Іспанії авторитет «головною морської держави». Про це говорять не лише піратські вилазки, але й подорож Ф. Дрейка навколо американського материка, і заснування у Північній Америці першого англійського поселення в 1587 р. (*Вірджинія Дейр*), і діяльність У. Рейлі. Королева особисто спонсорувала всі ці заходи. В історичній літературі її часто засуджують за таємне і явне заступництво розбійникам, однак, варто відзначити, що подібна поведінка королів було тоді скоріше нормою, ніж винятком. У політиці панував принцип: *«хто сильніший, той і правий».* Морський Гравелінський бій 1588 р. між британським і іспанським флотами на північ від Кале закінчилося поразкою іспанської Великої Армади.

Інокентій III (близько 1161-1216 рр.) – Папа римський з 8 січня 1198 р. до 16 липня 1216 р.

Під час правління папи Інокентія III папство було на вершині своїх повноважень. На той час він вважався наймогутнішою людиною в Європі. Взаємовідносини папи і Англії були складними.

Після того, як папа наклав на Англію інтердикт (1208 р.) і скинув англійського короля Іоанна Безземельного (1209 р.), останній в 1213 р. повністю підкорився Риму. Папа заборонив Франції війну проти Англії, на що французький король Філіп II Август заявив: *«Папі немає справи до того, що*

відбувається між королями». За цей папа наклав інтердикт і на Францію. Іоанн Безземельний домігся від папи визнання «Великої хартії вольностей» 1215 р. недійсною і відлучення баронів від церкви.

Іоанн (Джон) Безземельний (1167-1216) – король Англії з 1199 р. і герцог Аквітанії з династії Плантагенетів, молодший син Генріха II.

Його правління вважається одним з найбільш катастрофічних за всю історію Англії – воно почалося з завоювання Нормандії французьким королем Філіпом II Августом і закінчилося громадянською війною, яка майже скинула повалила його з трону (*за свої поразки він отримав ще одне прізвисько «М'який Меч»*).

В 1213 р. він визнав Англію васалом Римського папи, щоб закінчити розбрат з католицькою церквою, а в 1215 р. повсталі барони змусили його підписати Велику Хартію вольностей, через що король і став відомий. Невдала зовнішня і внутрішня політика, фінансовий і політичний тиск Іоанна на великих феодалів, часто супроводжувався відвертим свавіллям. Все це спровокувало в 1215 р. повстання баронів, яке підтримали духовенство, лицарі та городяни.

Під тиском повсталих Іоанн Безземельний 15 червня 1215 р. підписав Велику Хартію. Деякі історики вважають, що правління Іоанна було не краще і не гірше царювання Ричарда I та Генріха III. Тим не менш, репутація Іоанна така, що з тих пір жоден англійський монарх не називав своїх спадкоємців цим ім'ям (*воно згодом стало вважатися нещасливим також в правлячих династіях Шотландії та Франції*).

Марія I Тюдор (1516-1558 рр.) – перша коронована королева Англії з 1553 р., старша дочка Генріха VIII від шлюбу з Катериною Арагонською.

Також відома як Марія Кривава (*Кривава Мері, Марія Католичка*). Цій королеві не поставили жодного пам'ятника на *батьківщині (є пам'ятник на батьківщині чоловіка – в Іспанії)*, її ім'я асоціюється із кривавими розправами, день її смерті (*і одночасно день сходження на престол Єлизавети I*) відзначали в країні як національне свято.

Роберт Бернелл (близько 1239-1292 рр.) – архієпископ Кентерберійський у 1278-1279 рр.

В 1274 р., після коронації Едуарда, Бернелл зайняв посаду лорда-канцлера. Період його канцлерства збігається з часом прийняття «Едвардіанських статутів». Саме він відповідав за механізм впровадження адміністративних заходів та документообіг королівського двору, тис самим визначаючи порядок денний роботи парламенту. В 1280 р. був прийнятий «канцлерський меморандум», відповідно до якого канцлер, взаємодіючи з іншими міністрами, отримав право сортувати потік петицій та інших паперів на адресу короля, надаючи особисто монархові лише найбільш важливі державні справи.

Роберт I Брюс (1274-1329 рр.) – король Шотландії у 1306-1329 рр., один з найбільших відомих шотландських монархів, організатор оборони країни в початковий період війни за незалежність проти Англії, засновник королівської династії Брюсів.

В результаті вигнання проанглійські налаштованих баронів із Шотландії, провів конфіскацію земель та їх перерозподіл із звільненням цих володінь від значної частини зобов'язань. В результаті, васально-ленні відносини в період правління Роберта I пережили своє друге відродження. В умовах гострого фінансового дефіциту через постійні війни з Англією Роберт I був змушений відмовитися від королівських прерогатив в значній частині шотландських міст за сплату фіксованого щорічного платежу на користь короля (*система «фью-фармінгу»*), що в подальшому призвело до звуження фінансових резервів королівської влади.

В 1326 р. парламент Шотландії, в якому вперше в історії країни взяли участь представники міст, вів Роберту I на час його правління екстраординарний податок на прибутки в розмірі 10 %.

Сімон V де Монфор (1208-1265 рр.) – VI-й граф Лестер, граф Честер, глава руху опору баронів королю Англії Генріху III.

Намагався обмежити королівську владу на користь баронів. С. Монфор та його прихильники здобули перемогу над прихильниками короля при Льюїсі (14 травня 1264 р.). Ставши лордом-протектором Англії, в січні 1265 р. *скликав перший парламент*, що поклав початок становому представництву в Англії. Був розбитий королівськими військами в битві при Івшемі, в ході якої і загинув.

Стефан Ленгтон – англійський богослов і політичний діяч, народився у середині XII ст.

В 1206 р. Ленгтон став кардиналом, завдяки папі Інокентію III. У наступному році папа змусив священнослужителів обрати Ленгтона на Кентерберійську кафедру, всупереч бажанню короля Іоанна Безземельного. Між королем та кардиналом розпочалася боротьба, яка закінчилася в 1213 р. перемогою останнього. Відтепер кардинал став керівником повсталих баронів і захисником прав королівства проти деспотизму короля.

Він умовив короля не вювати з повсталими феодалами, а судитися з ними. Давно забута хартія Генріха I була урочисто прочитана Ленгтоном на зборах баронів, які зажадали від короля її затвердження. Король просив про відстрочку, але поразка при Бувіні (1214 р.) змусила його прийняти «Велику хартію». Інокентій III засудив хартію, феодалів відлучив від церкви, а Ленгтон був позбавлений звання примаса.

Після смерті короля і папи С. Ленгтон знову повернувся до своїх обов'язків та наполіг на видаленні з Англії папського легата і постійно дбав про дотримання «Великої хартії». Саме йому приписують розділення книг Біблії на глави. Помер в 1228 р.

Томас Бекет або **Томас Кентерберійський** (1118-1170 рр.) – одна з ключових фігур в англійській історії XII ст.

Спочатку канцлер Генріха II, згодом архієпископ Кентерберійський у 1162-1170 рр. Вступив у конфлікт з Генріхом II і був убитий. Канонізований католицькою церквою в 1173 р. У середовищі духовенства Бекет однозначно вважався «людиною короля», саме він домігся того, що церква мала сплачувати земельний податок з майна на користь короля.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На який період припадає феодальний етап розвитку Англії?
2. Який період феодальної історії Англії називають англосаксонським?
3. Які відмінності в правовому статусі ерлів та керлів?
4. Який англійський монарх дарував грамоту «Велика Хартія вольностей»?
5. Які права церкви закріплювала «Велика Хартія вольностей»?
6. Які права баронів закріплювала «Велика Хартія вольностей»?
7. Коли в Англії було утворено парламент?
8. Які повноваження мала Зоряна палата?
9. Які покарання закріплювала «Правда короля Етельберта»?
10. Назвіть головні функції вітенагемота.
11. Назвіть головні положення Кларендонської конституції 1164 р.
12. Назвіть головні положення судової реформи Генріха II.
13. Що передбачав Глостерський статут 1278 р.?
14. Кому з англійських державних діячів належать наступні слова: «Якщо ти негайно не виконаєш моєї вимоги, я заберу в тебе сина, клянуся Богом»?
15. Дайте визначення термінам «тризн», «фелонія», «місдімінор».

Література

1. Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах / [Дмитриевский Н.П., Зимелева М.В., Кечекьян С.Ф. и др.] ; под ред. В.А. Томсинова. – Т. 1. – Древний мир и средние века. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2011. – 640 с.
2. Галушко К.Ю. Кельтская Британия : племена, государства, династии с древности до конца XV века : учебное пособие / К.Ю. Галушко. – К. : Аттика, 2005. – 324 с.
3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. Закл. / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
5. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001. – 416 с.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.

Тема 14

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ

План

14.1. Об'єднання арабських племен та виникнення держави Арабський халіфат

14.2. Виникнення ісламу як державної релігії Арабського халіфату

14.3. Суспільний та державний устрій Арабського халіфату

14.4. Джерела та особливості мусульманського права

14.5. Право Арабського халіфату

14.1. Об'єднання арабських племен та виникнення держави Арабський халіфат

Араби – автохтонне **семітомовне населення**¹ півдня Аравійського півострова. До початку нашої ери саме ця спільнота становила основу населення Палестини, Південної Сирії та частини Месопотамії. Соціально-економічний розвиток Аравії до початку VII ст. створив головні передумови для політичного об'єднання країни. Значною допомогою у цьому об'єднанні стала участь у міжнародній транзитній караванній торгівлі, шлях якої пролягав саме через півострів. На торговельних шляхах, які пов'язували Східну Африку, Передню Азію, Індію та Китай, виникли стародавні держави *Аравійського півострова, так і як:*

---

¹ **Семітські мови** – група мов, одна з гілок афразійської або семіто-хамітської макросім'ї мов, поширених на Близькому Сході, в Північній і в Східній Африці, яка об'єднує кілька великих мовних сімей, пов'язаних відносинами більш-менш близького споріднення. На семітських мовах впродовж тисячоліть говорить населення Близького Сходу.

До родини семітських мов відносяться мови:

- фінікійська – використовувалася мешканцями сучасного Лівану у II-I тис. до н.е.;
- асирійський та вавилонський діалекти аркадської мови – обидві мови були поширені на території сучасного Іраку у III-I тис. до н.е.;
- давньоєврейська мова – перша мова євреїв, поширена у Стародавньому Ізраїлі;
- арамейська мова – була розмовною на території сучасної Сирії, Месопотамії на початку I тис. н.е.;
- арабська мова – класична арабська мова це мова Корану – сьогодні обмежено використовується в релігійних цілях прихильниками ісламу по всьому світу. Кількість людей, що спілкуються арабською становить близько 240 млн (рідна мова), і ще близько 50 млн чол. використовує арабську як другу мову.
- новоасирійська мова – група близькоспоріднених мов у складі арамейської гілки семітських мов, одна з чотирьох груп новоарамейської мови. До початку XX ст. були поширені в основному в центральному Курдистані, на кордоні сучасних Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії;
- амхарська мова – державна мова Ефіопії, поширене також серед окремих народностей суміжних країн в Еритреї, Сомалі та в східних районах Судану.
- мальтійська мова – мова близька до арабської, особливо до її магрибського діалекту, проте сьогодні вважається окремою мовою зі своїми синтаксичними, фонетичними і лексичними особливостями.

– **Сабейська держава** – розквіт царства припадає на період між 900 і 450 рр. до н.е. У початковий період своєї історії держава була своєрідним «розподільчим» пунктом у торгівлі: сюди надходили товари з Хадрамауту, і звідси відправлялися каравани в Месопотамію, Сирію та Єгипет. Поряд з транзитною торгівлею держава отримувала прибутки від продажу товарів місцевого виробництва. Сабейське цивілізація – одна з найдавніших на території Близькому Сході.

– **Набатейська держава**, утворена набатеями – групою семітських племен. Держава існувала у III ст. до н.е. – 106 р. н.е. на території сучасних Йорданії, Ізраїлю, Сирії та Саудівської Аравії. Столиця царства – Петра в долині Ваді-Муса (*Йорданія*). Набатейське царство суперничало з Хасмонейською Іудеєю, під час правління Арети III в 84 р. до н.е. підкорило Дамаск і частину Сирії. Впродовж римської експансії у I ст. до н.е. – I ст. н.е. держава змогла зберегти незалежність та союзницькі відносини з Римом, оскільки набатейські війська виступили союзниками Риму при облозі Титом Єрусалиму.

– **Хім'яритська держава** – стародавнє царство, що існувало близько 110 р. до н.е. – 599 р. на півдні **Аравійського півострова**¹. У IV-VI ст. влада хім'яритів поширювалася на значну частину Центральної Аравії. У I ст. до н.е. хім'ярити захопили більшість пунктів морської торгівлі на південно-західному узбережжі Південної Аравії. У другій половині I ст. до н.е. було захоплено Сабейське царство. Водночас, хім'ярити опинилися під потужним впливом сабейської культури. Між кінцем IV ст. н.е. і 525 р. окремі з правителів прийняли іудаїзм.

З часом завойовницький рух арабського населення півострова призвів до утворення нового державного об'єднання **Арабського халіфату**². До складу нової держави увійшли окремі візантійські та іранські володіння у Західній Азії та Північній Африці. Слід відзначити, що саме Арабський халіфат відіграв значну роль в історії країн Середземномор'я, Малої та Середньої Азії.

Арабські племена, які населяли Аравію, поділялися за етнічним походженням на південно-арабські (*єменські*) та північно-арабські. До початку VII ст. більша частина арабів залишалися кочівниками-**бедуїнами**³. Для кочового скотарства в Аравії було набагато більше можливостей, ніж для

---

¹ **Аравійський півострів або Аравія** – від давньоєврейської мови «Араба» – пустеля – півострів Азії, розташований на південному заході материка. На сході омивається водами Перської та Оманської затоки, на півдні – Аравійським морем і Аденської затоки, на заході – Червоним морем. Площа близько 3,25 млн км². Найвища точка – гора Джабаль Ен-Набі-Шуайб (3660 м.). На півострові і суміжних островах розташовані сучасні держави Бахрейн, південні частини Іраку та Йорданії, Ємену, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман і Саудівська Аравія. У безпосередній близькості до півострову розташовані Єгипет, Ізраїль, Йорданія та Сирія.

² **Арабський халіфат** – теократична ісламська держава, яка виникла в результаті мусульманських завоювань у VII-IX ст. і очолювана халіфами.

³ **Бедуїни** – «мешканці пустель (степу)» – цим терміном прийнято позначати всіх мешканців арабського світу, які ведуть кочовий спосіб життя, незалежно від національності або релігійної приналежності

землеробства, яке практично скрізь мало суто **оазисний**¹ характер. Засобами виробництва в кочовому скотарському господарстві були земля, придатна для літніх і зимових пасовищ та худоба. Бедуїни розводили здебільшого верблюдів, а також дрібну худобу. Араби, які займалися землеробством вирощували фінікову пальму, ячмінь, виноград та плодові дерева.

Варто відзначити, що соціально-економічний розвиток різних півострову був неоднаковим. Так, в Ємені вже у I тис. до н.е. склалася розвинена землеробська культура, пов'язана з наявністю водних ресурсів. У давніх сирійських та грецьких джерелах відзначається кілька соціальних прошарків давнього населення *Ємену впродовж VI – на початку VII ст. н.е.*:

- знать;
- купці;
- вільні землероби;
- вільні ремісники;
- раби.

Вільні землероби, як правило, об'єднувалися в общини, які мали у спільному користуванні та володінні канали та іншими зрошувальні споруди. Осіла знать здебільшого жила в містах, але володіла маєтками в сільській місцевості, де знаходилися ріллі, сади, виноградники та ділянки фінікових пальм. Оброблялися і такі культури, як ладанне дерево, алое, різноманітні ароматичні та пряні рослини. Обробляли поля та сади, доглядали за худобою раби. Крім того, раби були зайняті і на іригаційних роботах, частково рабська праця використовувалася і у ремісництві.

Серед заможного стану Ємену вирізнялися **кабіри**, головним обов'язком яких була турбота про функціонування водопроводів та гребель, розподіл води зі зрошувальних каналів та організація будівельних робіт. Частина арабської знаті брала участь і у торгівлі – місцевій, зовнішній та транзитній. Зокрема, в Ємені ще з давніх часів були відомі торгові центри, найбільшими з яких були Мариб, Сану, Неджран, Маїн та ін. Устрій та порядки у містах дещо нагадували устрій грецьких полісів періоду класичної Греції. Міські ради старійшин складалися з представників заможних знатних родин.

Більш ранній, порівняно з іншою територією Аравійського півострову, розвиток Ємену був частково зумовлений посередницькою роллю, яку він відігравав у торгівлі Єгипту, Палестини та Сирії, а пізніше (*з II ст. н. е.*) і всього Середземномор'я, з Ефіопією (*Абіссинією*) та Індією. У Ємені товари, привезені з Індії, перевантажувалися на верблюдів і прямували далі караванним шляхом до кордонів Палестини та Сирії. Крім того, Ємен вів посередницьку торгівлю з узбережжям **Перської затоки**² і портом Оболла в гирлі Євфрату та Тигру.

¹ **Оазис** – розташований поблизу природного водоймища острівця рослинності в пустелі. Оазиси можуть істотно відрізнятися за величиною і характером, від невеликих ставків до цілих міст із сільськогосподарською діяльністю та промисловістю.

² **Перська затока** – затока між Іраном та Аравійським півостровом. Сполучена Ормузькою протокою з Оманською затокою, Аравійським морем та Індійським океаном. За гідрологічним режимом є морем. Узбережними країнами Перської затоки є Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Катар, Бахрейн, Кувейт, Ірак і Іран. У Перську затоку

На заході Аравійського півострову, в області **Хіджас**¹, розташовувалася Мекка – перевантажувальний пункт на караванному шляху з Ємену до Сирії. Мекка складалася з кварталів, заселених окремими родами племені **курейш**². Усередині родів поступово виокремлювалися два основних стани – заможні купці-рабовласники та незможні стани. У представників заможного стану у власності перебувало чимало рабів, які займалися випасом їхніх отар та обробляли землі в оазисах або працювали як ремісники. Купці «практикували» лихварство, причому відсоток за позику іноді становив 100 % («динар на динар»). Через місто регулярно проходили транзитні каравани, але і місцеві торговці збирали власні каравани, які прямували до Палестини та Сирії. У центрі **Мекки**³ на площі знаходився храм **Кааба**⁴ («куб»). Мешканці міста шанували фетиш – «**чорний камінь**»⁵, що був розташований у стіні храму. Крім того, у Каабі знаходилися і зображення божеств багатьох арабських племен. Сам храм був місцем паломництва для населення великої частини Аравійського півострову. Більше того, вся територія міста та його околиць під час паломництва вважалася заповідною та священною (*зокрема, заборонялися сварки між родами та збройні сутички*). Поблизу храму стояв будинок, в якому проводили наради старійшини.

Населення іншого великого міста Аравії – **Медини (Ясриб)**⁶, складалося з трьох арабських племен, що сповідували іудейство, та двох язичницьких арабських племен – **аус** і **хазрадж**⁷. Медина була центром землеробського оазису, в якому проживала і певна кількість купців та ремісників.

впадає річка Шатт-ель-Араб, що утворюється від злиття Тигру та Євфрату. Арабські країнами називають її «Арабською затокою».

¹ **Хіджас або Хіджас** – територія на заході Аравійського півострова, частина Саудівської Аравії. Історичне місце виникнення ісламу – тут знаходяться священні міста мусульман Мекка та Медина.

² **Курейш** – арабське плем'я, яке становило основну населення Мекки. Складалося з десяти родів. З племені курей походять династії Омейядів та Аббасидів.

³ **Мекка, Макка, Макка ал-Мукаррама** – місто в заході Саудівської Аравії – центр паломництва для мусульман. Немусульманам в Мекку в'їзд заборонений. Мекка – священне місто. В 630 р., посиливши свою позицію, мусульмани мединської громади на чолі з пророком Мухаммедом увійшли до Мекки – місто здалося без бою, а його мешканці прийняли іслам.

⁴ **Кааба** – мусульманська святиня у вигляді кубічної споруди у внутрішньому дворі мечеті Масджид аль-Харам (*Заповідна Мечеть*) в Мецці. Це одне з основних місць, де збираються паломники під час хаджу. Кааба має символічне ім'я «*аль-Бет аль-Харам*», що означає в перекладі з арабської «*священний дім*».

⁵ «**Чорний камінь**», **хаджар аль-асвад** – камінь яйцевидної форми, вмонтований в одну зі стін Кааби. Згідно ісламських переказів, «чорний камінь» колись знаходився в раю.

⁶ **Медина** – місто в районі Хіджас у західній частині Саудівської Аравії. Раніше називалося Ясриб, згодом Медина («*місто пророка*»). Медина – друге священне місто ісламу, після Мекки. Релігійне значення велике через присутність у місті святині пророка Мухаммеда у мечеті пророка, відомої як купол пророка або «*зелений купол*», побудованої поруч з будинком Мухаммеда. Його будинок пізніше став частиною мечеті. Перша мечеть ісламу також знаходиться неподалік від Медини і називається Мечеть Аль-Куба. Немусульманам заборонено перебувати в місті.

⁷ **Аус, Бану Аус** – одне з арабських племен в Медині, що відноситься до південно-аравійської гілки (кахтаніти). За часів пророка Мухаммеда аусіти, разом з хазраджитами

До початку VII ст. у центральних і північних областях Аравійського півострову вже відбувся поступовий процес розкладу патріархального ладу, але при цьому зв'язок арабів з родом та племенем залишався досить тривалий час надзвичайно міцним. Кожен араб повинен був жертвувати життям за свій рід, у свою чергу рід захищав свого родича (*принцип кровної помсти*). Слід відзначити, що процес переходу бедуїнів до осілості ускладнювався постійною нестачею придатної для сільськогосподарського обробітку землі. Ще до початку нашої ери групи арабів виселялися за межі Аравії. На межі **Палестини**¹ та **Сирійської пустелі**² до кінця V ст. утворилося **царство Гасанідів** (*династія Гасанідів*)³, яке перебувало у васальній залежності від Візантійської імперії. Чимало арабів переселилися в Палестину та Сирію.

На кордоні Месопотамії та Сирійської пустелі до IV ст. утворилося арабське царство на чолі з племенем лахм та династією **Лакхмідів**⁴, що проіснувало як васал **Сасанідського Ірану**⁵ до початку VII ст. Іранці, побоюючись зростання військової могутності **Лакхмідського царства**, знищили його в 602 р. Однак в результаті знищення царства, кордон Ірану виявився відкритим, і до Месопотамії незабаром почали вторгнення бедуїни з території Аравії.

Слід відзначити, що головною передумовою політичного об'єднання племен Аравійського півострову було утворення класів та посилення соціальних протиріч усередині самих племен. Іслам з його монотеїзмом та проповіданням «братерства» усіх мусульман незалежно від племені став

(*Бану аль-Хазрадж*), складала частину ансарів. Обидва племені у доісламську епоху були відомі під назвою Бану Кайла

¹ **Палестина** – історична область на Близькому Сході, що охоплює приблизно територію сучасних Сектора Газа, Ізраїлю, Голанських висот, Західного берега річки Йордан, Йорданії, частини як Лівану, так і Сирії, від Сидону на узбережжі Середземного моря до Дамаска в північній її частині, і від Рафіаха до затоки Акаба – на півдні. Синайський півострів, як правило, вважається окремою географічною зоною.

² **Сирійська пустеля або Сирійський степ** – пустеля на Близькому Сході, що розташована на території Сирії, Йорданії, Іраку. Являє собою степ і піщані ділянки. Площа – 1 млн км².

³ **Гасаніди** – арабська царська династія, яка правила в державі Джабїя до 636 р. у Східній Палестині (Йорданії). Союзники Візантії. Гасаніди поступово ліквідували арабське царство Саліхідів, що існувало до них на цій території. Гасаніди належали до яковітської православної церкви. Царство було ліквідовано Візантією в 585 р., але відновлено в 629 р., зважаючи на мусульманську загрозу.

⁴ **Лакхміди** – арабська царська династія, яка правила у 380-602 рр. на північному сході Аравії. Столицею держави було місто Аль-Хіра на Нижньому Євфраті (*нині територія Іраку*). За припущеннями істориків лакхміди мали еменське походження і мешкали на берегах Євфрату з II ст. Їх держава була своєрідною буферною зоною між Візантією і Сасанідським Іраном. Весь час свого правління лакхміди були союзниками і васалами Сасанідів. В 602 р. перси скинули династію, а в 611 р. повністю ліквідували царство. На думку дослідників знищення царства допомогло халіфату швидше поширити свій вплив на територіях Перської імперії.

⁵ **Сасанідський Іран або Держава Сасанідів** – держава, що утворилася на території сучасних Іраку та Ірану в результаті падіння влади парфянської династії Аршакідів і приходу до влади перської династії Сасанідів. Існувала з 224 по 651 рр. Іноді державу називають Сасанідська імперія. У середині VII ст. була знищена і поглинена Арабським халіфатом.

ідеологічним «інструментом» для консолідації. Незабаром мусульманство перетворилося на потужну політичну силу. Саме мусульманська громада стала ядром політичного об'єднання племен Аравійського півострову. Водночас майже відразу виявилися протиріччя й усередині самої общини мусульман. Значна кількість землеробів та кочівників сприймала вчення про «братерство» як своєрідну програму встановлення соціальної рівності і вимагали походу проти Мекки, яку вважали центром лихварства та несправедливості. Натомість заможний прошарок общини, навпаки, прагнув знайти компроміс з Меккою.

У свою чергу і представники знатних родів Мекки поступово усвідомили політичне та економічне значення можливого об'єднання племен Аравії. Переговори між представниками арабських племен та Меккою проводилися **Абу Суф'яном** з роду Омейя. Компромісне рішення було досягнуто в 630 р. *Зміст компромісу зводився до наступних пунктів:*

- жителі Мекки визнавали Мухаммеда пророком та політичним главою Аравії;
- мешканці Мекки погоджувалися прийняти іслам як релігію;
- верхівка курейшитів продовжувала зберігати свій вплив;
- Кааба була перетворена на головний мусульманський храм;
- Мекка продовжувала бути місцем паломництва, але і зберігала своє економічне значення.

Зрештою, до кінця 630 р. значна частина племен Аравійського півострову визнала владу Мухаммеда. Тим самим був розпочатий процес створення єдиної арабської держави, в якій панівним прошарком стали рабовласники Мекки та Медини, «сподвижники пророка», а також заможні роди арабських племен, які прийняли іслам як релігію.

Загалом історію держави Арабський халіфат прийнято поділяти на наступні хронологічні періоди:

- I-ий – 661-750 рр. – Дамаський період правління династії Омейядів;
- II-ий – 750-1258 рр. – Багдадський період правління династії Аббасидів.

Арабська держава за часів Праведного халіфату

Після смерті пророка Мухаммеда в 632 р. був створений проголошений «**Праведний халіфат**»¹. Його очолювали чотири праведних халіфи: **Абу Бакр**, **Умар ібн аль-Хаттаб**, **Усман ібн Аффан** та **Алі ібн Абу Таліб**. За часів їхнього правління до арабської держави були приєднані Левант, Кавказ, частина Північної Африки від Єгипту до Тунісу та Іранське нагір'я. Після смерті Пророка, який не залишив після себе спадкоємця, між **мухаджирами** (*мекканці*) та **ансарамі** (*мединці*) розпочалася суперечка, яка закінчився обранням халіфом **Абу Бакра ас-Сиддіка**.

Між тим, зі звісткою про смерть Мухаммеда майже вся Аравія, крім Мекки та Медини, відразу відійшла від ісламу (**рідда**). Війна з віровідступниками дозволила Абу Бакру повернути племена Аравії назад до ісламу. Найбільше в цьому йому допоміг полководець **Халід ібн аль-Валід**, який розбив сорокатисячну армію послідовників лжепророка **Мусайліма** в так

¹ **Праведний халіфат** – у сунітській традиції титул перших чотирьох халіфів: Абу Бакра, Умара, Усмана та Алі. Держава, в якій правили халіфи – Праведний халіфат 632-661 рр.

званій «огорожі смерті» при Акрабі в 633 р. Після приборкання повстання Абу Бакр спрямував арабські племена на завойовницькі війни проти візантійців та персів. За правління халіфа мусульмани підкорили Сирію та Ірак.

Праведний халіф **Умар ібн аль-Хаттаб** успішно продовжував завоювання, і під кінець свого життя він, крім самої Аравії, правив в Азії Сирією, Месопотамією, Вавилоном та західною частиною сучасного Ірану, а в Африці – Єгиптом, Баркою і Тріполі.

Крім вдалих завойовницьких походів халіф відзначився і низкою реформ в самій країні:

- був організований адміністративно-фіскальний апарат та принцип розподілу прибутків;
- був встановлений розмір **хараджу** та **джизьї**;
- почали формуватися земельні кадастри, які передбачали різні види власності на землю – общину та приватну;
- були закладені основи юридичної системи, у низці міст діяли судді, які на основі Корану (*шаріату*) вирішували конфлікти та суперечки між сторонами;
- у квітні 637 р. халіф запровадив нову систему літочислення – нова ера починалася з року переселення пророка Мухаммеда з Мекки до Медини;
- халіф приділяв значну увагу розвитку ремесла та торгівлі. Він особисто вважав, що ремесло торговця не менше складна справа, ніж військова, бо *«шайтан намагається спокусити чесного купця легкою прибутком шляхом обману покуця»*;
- у релігійній сфері був остаточно визнаний ритуал **хаджу**;
- за його правління до звання халіфа був доданий титул **амір аль-муамінін** (*повелитель правовірних*);
- населення було поділене на два класи – на правлячих мусульман і на підлегли народи, які сповідували інші релігії.

За правління халіфа Усмана ібн Аффана був завойований Східний Іран до Амудар'ї, о. Кіпр, область Карфагена. В країні Усман проводив політику централізації племінних союзів. Керівні посади на території завойованих земель він роздавав відданим членам свого клану, їм же діставалася більша частка трофеїв у походах. Вплив родичів на Усмана поступово викликало невдоволення військової верхівки. В 650 р. проти халіфа повстала низка провінцій Іраку та Єгипту. Саме за правління Усмана в Арабському халіфаті розпочалася перша в історії громадянська війна – **перша фітна**¹.

Великий за територією Арабський халіфат надзвичайно сильно відрізнявся від держави перших років її існування. Не маючи досвіду в управлінні державним апаратом, арабські воєначальники цікавилися лише безпосереднім захопленням земель та військовою здобиччю, а також одержанням данини з підкореного населення. Фактично до початку VIII ст.

¹ **Перша фітна** – громадянська війна за часів Праведного халіфату у 656-661 рр., яка призвела до встановлення влади Омейядів і започаткувала поділ мусульман на хариджитів, сунітів та шіїтів.

араби зберігали на підкорених територіях місцеві порядки та традиції і представників колишньої адміністрації. Як результат, спочатку все діловодство велося в Сирії і Палестині грецькою мовою, в Єгипті – грецькою і коптською, а в Ірані й Іраку – середньоперською. Більше того, до кінця VII ст. у підкорених провінціях в обігу перебували візантійські золоті динари та срібні сасанідські дирхеми. Халіф як правитель держави об'єднував владу світську (**емірат**) і духовну (**імакат**). Іслам як фактично державна релігія поширювався поступово.

Неофітам¹ арабські правителі надавали різні пільги, до середини IX ст. у арабській країні зберігалася віротерпимість стосовно інших релігійних течій.

Завоювання арабами візантійських та іранських територій супроводжувалося перерозподілом земельного фонду. До завойовників перейшли «землі хосроїв» і іранських **дехканів**². Водночас окремі іранські та візантійські землевласники, які підкорилися арабам, зберегли свої володіння. Більша частина земель в Іраку, Сирії та Єгипті була оголошена державною власністю, а селяни, які осідали на цих землях, стали спадковими орендарями, які сплачували земельний податок. Інші землі поступово перейшли у власність арабської знаті. На землях арабські власники зберегли попередню систему феодалної експлуатації місцевих селян. Водночас, великого значення набуло використання праці рабів, багато з яких були взяті в полон під час воєн.

Таким чином, рабовласницькі відносини в Арабському халіфаті у VII-VIII ст. мали міцний ґрунт, тому процес феодалізації відбувався надзвичайно повільно.

Вагомою причиною цього було те, що в суспільстві колишніх візантійських та сасанідських провінцій рабовласницький лад зберігався аж до арабського завоювання. Арабське завоювання, що супроводжувалося перетворенням великої кількості полонених на рабів, подовжило існування цього укладу у феодалному суспільстві.

У ході завоювання велика кількість арабів мігрувала на нові землі. При цьому частина арабів згодом перейшла до осілості, а інші і на нових місцях продовжували вести кочовий спосіб життя. «Арабізація» Іраку та Сирії, де основне населення – сирійці (**арамеї**³) – розмовляло спорідненою з арабською мовою, відбувалася швидко. Водночас у Єгипті і Північній Африці цей процес відбувався набагато повільніше, а країни Закавказзя, Іран та Середня Азія, так і не були «арабізовані». Більше того, араби, які жили в цих країнах, пізніше асимілювалися з місцевим населенням.

За правління Абу Бекра та Умара в арабській державі ще продовжували дотримуватися принципу рівності всіх мусульман. Ці правителі у своєму житті

¹ **Неофіт** – новий прихильник (*новонавернений*) певної релігії, вчення, громадського руху, новачок у будь-якій справі.

² **Дехкан** – «землевласник» – позначення середньоазіатського селянина.

³ **Арамеї, арамейці** – семітські народи, які населяли до арабського завоювання території Сирії та Іраку. Вперше згадуються в середині III тис. до н.е. У XIV ст. до н.е. кочові племена арамеїв розселилися в Сирійській пустелі, проникаючи звідти на Середній Євфрат. На рубежі XII-XI ст. до н.е. зайняли майже всю Передню Азію. Арамейська мова до початку нашої ери стала основною мовою спілкування у Передній Азії. Нащадками арамеїв вважаються сучасні асирійці, оскільки Страбон називає сирійців грецьким ім'ям арамеї.

намагалися нічим не вирізнитися з-поміж інших співгромадян. Володарі також дотримувалися **сури Корану** про військову здобич, відповідно до якої кожен воїн повинен був одержувати свою частку здобичі при розподілі. Однак принципи правління змінилися вже за правління третього халіфа, **Усмана**.

Четвертим халіфом був обраний **Алі**, але намісник Сирії Муавія з роду Омейя не визнав його владу і в країні розпочалася громадянська війна. Незабаром від халіфа відійшла велика кількість його прихильників **хариджитів** («ті, які покинули»). Вони висунули наступні гасла:

- повернення до «первісного ісламу»;
- соціальна рівність для усіх мусульман;
- передання землі у загальне володіння мусульманської общини;
- рівний поділ військової здобичі;
- обрання халіфа всіма мусульманами, а не лише «сподвижниками пророка».

В 661 р. Алі був убитий.

Арабський халіфат за правління династії Омейядів

Після вбивства халіфа Алі, арабська знать Сирії і Єгипту проголосила новим володарем **Муавію I**. В історії халіфату розпочався новий період **Омейядський халіфат** або **Дамаський халіфат**¹. Перехід влади до Омейядської династії означав остаточну перемогу арабської знаті. Новий правитель переніс столицю в **Дамаск**², розуміючи, яку роль в економічному та політичному плані може відігравати Сирія з її стратегічно вигідними портами.

Перехід влади до Омейядів, які правили майже 100 років (661-750 рр.) фактично означав перемогу аристократії над низами мусульманства, остаточний розрив з принципами «братерства» мусульманської громади і характеризувався великими завоюваннями та фінансовим збагаченням соціальної верхівки держави. Омейядський халіфат продовжив завойовницьку політику часів Праведного халіфату. Були захоплені великі території Північної Африки, Піренейського півострова, Середньої Азії та ін.

Верховним власником всіх земель халіфату була держава, у віданні якої перебував весь земельний фонд. Державні органи влади стягували із землевласників поземельний податок (**ушр** та **харадж**). Для централізації держави було відновлено функціонування поштової служби, сформована центральна державна скарбниця і державний архів. Масове прийняття ісламу підкореними народами та процес концентрації в руках мусульман земель, що раніше належали місцевому не мусульманському населенню, поступово призвели до різкого зменшення державних прибутків. В 700 р. намісник Іраку **Хаджадж ібн Юсуф** оприлюднив закон, згідно з яким новонавернені мусульмани не звільнялися від сплати джизьї, а перехід землі мусульманам не

¹ **Омейядський халіфат** або **Дамаський халіфат** – феодальна держава, що існувала з 661 по 750 рр. Правляча династія – Омейяди. Столиця знаходилася в Дамаску. Глава держави – халіф. У його руках була зосереджена духовна і світська влада, яка передавалася у спадщину. Офіційна мова – арабська. Валюта – динар і срібний дирхем.

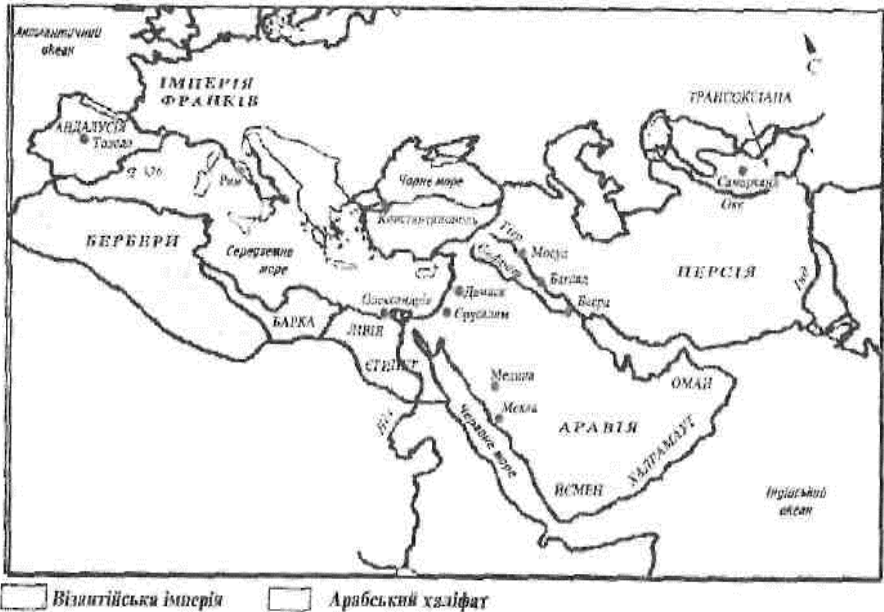
² **Дамаск** – одне з найстаріших міст світу – перші згадки відносяться до 2500 р. до н.е. Був великим культурним і релігійним центром Леванту.

звільняв від сплати хараджу. Зрештою, посилення експлуатації підкорених народів та рядових арабів викликало численні повстання та заклоти, що «розхитували» державу Омейядів.

В 684 р. велике повстання хараджитів охопило значну територію і тривало тринадцять років. Воно фактично було потоплене у крові намісником Муавії Аль-Хаджджем, якого називали «ворогом бога і людей». За двадцять років намісництва він стратив близько 130 тис. чоловік. Терор намісника дозволив династії Омейядів централізувати владу і здійснити низку нових завоювань. Але у середовищі арабської аристократії першої чверті VIII ст. поступово сформувалося нове опозиційне угруповання **Аббасидів** – нащадків дядька Мухаммеда – Аббаса, які активно використовували народне незадоволення у політичній боротьбі за владу. Остаточного удару Омейядам завдало повстання у Мерві та Північному Ірані під проводом **Абу Мусліма**. Він приєднався до Аббасидів та підняв проти Омейядів арабські племена, іранських селян та рабів. Повстання незабаром переросло у громадянську війну, яка охопила Ірак та Іран.

Влада перейшла до нової династії Аббасидів.

Територія Арабського Халіфату, 750 р.¹

¹ Джерело: Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003

Одним з перших кроків нового халіфа **Абуль-Аббаса** стало суцільне фізичне винищення представників династії Омейядів. Лише небагатьом з них пощастило врятуватися в Іспанії, де вони заснували **Кордовський емірат**¹. Столиця халіфату була перенесена з Дамаска до **Багдаду**² на річці Тигр.

Арабський халіфат за правління династії Аббасидів

Період правління нової династії арабських правителів прийнято ще називати **Аббасидський халіфат** або **Багдадський халіфат**³. Щоправда, вже з перших десятиліть правління нової династії стало очевидно, що zenit політичної могутності халіфату залишився позаду. Нових військових походів представники Аббасидів практично не здійснювали. Більше того, у державі поступово активізувалися відцентрові сили. Загалом багдадські халіфи правили державою упродовж більш ніж п'яти століть.

Період їхнього правління умовно поділяється на чотири періоди:

1. 750-861 рр. – період могутності халіфату;
2. 861-946 рр. – період занепаду держави;
3. 946-1075 рр. – період перебування під владою **Буїдів**⁴;
4. 1075-1194 рр. – період перебування під владою **Сельджуків**⁵.

Обраний халіфом в 749 р. Абу-аль-Аббас не міг відчувати себе абсолютним володарем імперії. З самого початку правління Аббасиди виявилися не в змозі утримати під своїм контролем всі області. На заході, крім Андалусії, де встановилася влада Омейядських емірів, незабаром здобули незалежність правителі частини Північної Африки. Аббасиди зуміли утримати у своїх руках лише вузьку узбережну смугу Тунісу. Але головним суперником Аббасидів був правитель східних провінцій імперії Абу Муслім, який, власне, і привів династію

¹ **Кордовський емірат** – ісламська держава в середньовічній Іспанії у 756-929 рр. Заснована нащадком Омейядів Абд ар-Рахманом I, який в 756 р. прийняв титул еміра. В 929 р. Абд ар-Рахман III оголосив себе халіфом. Столицею халіфату була Кордова. У X – на початку XI ст. держава переживала період найвищого розквіту. Після 1031 р. халіфат розпався на низку еміратів, найбільш значним з яких був Гранадський емірат, де мусульманське панування тривало до 1492 р.

² **Багдад** – був заснований на західному березі р. Тигр в 762 р. Будівництво розпочалося за розпорядженням халіфа Абу Джафар аль-Мансура. У IX-X ст. Багдад перетворився на найбільший культурний і економічний центр близькосхідних територій.

³ **Аббасидський халіфат** або **Багдадський халіфат** – феодальна теократична держава, що існувала з 750 по 1258 рр. Правляча династія – Аббасиди. До складу халіфату входили території сучасних арабських країн Азії, частина Середньої Азії, Єгипет, Іран і Північна Африка. До завоювання халіфату буїдами в 945 р. вів самостійну політику. Після взяття в 1055 р. міста сельджуками аббасидські халіфи володіли лише прилеглими до столиці місцевостями

⁴ **Буїди, Бухайхїди** або **Аль-і-Буї** – шиїтська конфедерація в області Гілян (Дайламан) вздовж південного узбережжя Каспійського моря, яка правила в Багдаді у 945-1055 рр. В до ісламську епоху Буїди обслуговували сасанідських послів та торговців. У 945-1055 рр. керували Багдадом і значною частиною території сучасного Іраку. У другій половині XI ст. були розбиті сельджуками.

⁵ **Сельджуки** – гілка огузів, що належить до західних тюрків. Їм'я отримали від головного вождя своєї орди, Сельджука. Впродовж часів свого домінування заснували три держави: *Ерманський султанат у 1041-1187 рр., Конійський султанат (Румський) у 1077-1307 рр. та Сирійський султанат у 1094-1117 рр.*

до влади в країні. Він спирався в **Хорасані**¹ не лише на сильну армію, а й на свій особистий духовний авторитет. Абу Муслім був не лише військовим главою, а й релігійним вождем. Сам він ніколи не виявляв ворожості до Аббасидів і ставився лояльно до правлячої династії. Проте Абу-аль-Аббас з острахом дивився на могутнього правителя Хорасана та на його армію.

Тим часом шіїтські вожді усвідомили, що перемога Аббасидів зовсім не означала перемогу **Алідів**². Главою незадоволених результатом боротьби був Абу Салама аль-Халлана, який після перемоги Аббасидів був призначений на пост правителя Куфи. Саме Абу Салам брав участь у виборі халіфом Абу-ль-Аббаса. У Абу-ль-Аббаса були всі підстави сприймати його як свого потенційного супротивника і сумніватися в його лояльності, тому було прийнято рішення позбутися потенційного супротивника. Водночас, халіф розумів, що йому належить діяти вкрай обережно. Авторитет Абу Салама в Куфі був беззаперечний, його зміщення з поста правителя міста могло викликати серйозні заворушення і було небезпечно для нової правлячої династії. Та й достатньо сильної армії для наведення порядку Абу-аль-Аббас в цей час ще не мав. Незабаром супротивник халіфа був вбитий, а провина за була покладена на фанатиків-хараджитів.

Після смерті Абу-аль-Аббаса, халіфом став **Абу Джафар («аль-Мансур»)**. За його правління панівне становище Аббасидської династії остаточно стабілізувалося. Першими ж актами новий халіф всіляко намагався підкреслити, що відтепер встановлюється жорсткий режим його особистої влади. Щоб закріпити цю владу, аль-Мансур усунув своїх родичів та лідерів алідської знаті з найважливіших державних посад. На всі відповідальні пости халіф призначав особисто відданих йому людей, часто сумнівного походження і навіть рабів. Закріпившись при владі, Аббасиди вже не вважали за потрібне виконувати свої колишні обіцянки. Незабаром був вбитий і Абу Муслім. Це викликало значні заворушення у Хорасані, які були жорстоко придушені новою армією аль-Мансура.

Позбавившись своїх політичних та релігійних опонентів, Аббасиди розгорнули значну діяльність у реформуванні системи управління країною. Аббасидські правителі докладали зусиль, щоб домогтися більшої централізації та контролю над завойованими областями. Омейядська структура влади, за якої управління провінціями віддавалася повністю в руки намісників, більше не відповідала політичним і економічним інтересам централізованої держави.

Мирним шляхом та силою Аббасиди розпочали створювати єдину ісламську державу з універсальною релігією та зі столицею в Багдаді. Успадковані від Візантії і Сасанідського Ірану традиції державного управління отримали подальший розвиток. Намісники-еміри ставали не просто

---

¹ **Хорасан** – «звідки приходить сонце» – історична область, розташована в Східному Ірані. Назва «Хорасан» відомо з часів володарювання Сасанідів. Хорасан відомий у всьому світі виробництвом шафрану та барбарису. Крім того, відомий своїми знаменитими килимами і гробницями Фірдоусі, Омара Хайяма та імама Рези.

² **Аліди** – нащадки Алі ібн Абу Таліба. Алідський рух сформував містичне вчення шіїтів, які проповідують божественність влади імама

воєначальниками, яку були зобов'язані керувати провінціями та утримувати їх в покорі і відправляти до столиці частину військової здобичі. Вони перетворювалися на адміністраторів-функціонерів, які мали виконувати поряд з військово-поліцейськими, також і цивільно-адміністративні функції. У межах своїх володінь саме вони організовували військові та фінансові відомства за зразком столичних та контролювали їх діяльність.

Утворення величезної мусульманської імперії неминуче сприяло виникненню великого штату чиновників. Зберігаючи імперський стиль державної влади, Аббасиди сприяли зростанню бюрократичної адміністрації, яку, принаймні в перший час, вони жорстко контролювали, і завдяки якій могли наглядати за станом справ в усьому ісламському світі. Обмеживши владу військової адміністрації в провінціях і в самому Багдаді, Аббасиди, частково передали владу державним чиновникам.

Династія Аббасидів досягла свого найбільшого розквіту за правління халіфів **аль-Мансура, аль-Махді, Харун ар-Рашида, аль-Мамуна**. Поступово в правлінні Аббасидів змінився і сам характер верховної влади – з ватажка мусульманської армії халіф перетворився на главу всієї мусульманської громади, де віросповідання значило більше, ніж етнічна приналежність. За правління династії багато людей не арабського походження зайняли високі державні посади, почалося відродження та розквіт національних культур.

Водночас з IX ст. від халіфату почали «відпадати» окремі провінції. В 945 р. Багдад захопили Буїди. Аббасиди фактично були позбавлені світської влади, зберігаючи лише духовний авторитет. Відтепер їм довелося обходитися без гвардії, двору та помість, отримуючи кошти з одного маєтку, переданого на правах ікта.

Після завоювання Багдада сельджуками в 1055 р., Аббасиди продовжували залишатися переважно первосвящениками. В їхніх руках залишалася лише духовна влада імама. Проте із розпадом **Іракського султанату** Сельджукідів в 1118 р., Аббасидам (**аль-Мустаршид**) вдалося повернути собі владу в країні, але не на тривалий час. За правління **аль-Муктафі**, який вважається першим самостійним правителем з часів Буїдів, володіння халіфату займали області басейну Тигру і Євфрату від Тікриті до гирла Шатт-ель-Араба і від Куфи до Хульвана. **Ан-Насир**, останній видатний багдадський халіф, включив до складу держави Хузестан, Рей і Хамадан.

Але в лютому 1258 р. війська монгольського князя **Хулагу** захопили Багдад. Через 10 днів після падіння міста останній арабський халіф **аль-Мустасім** був страчений.

14.2. Виникнення ісламу як державної релігії Арабського халіфату

Розклад первіснообщинного ладу та активний процес формування класів призвели до занепаду старої релігійної системи арабських племен. Торгові відносини арабів із сусідніми державами сприяли проникненню на територію Аравійського півострова християнства та іудейства. З часом християнський культ був прийнятий гасанідськими арабами. Поступово формувалися інші

релігійні напрямки, зокрема, у VI ст. виникло вчення ханіфів, які визнавали єдиного бога і запозичили у християнства й іудейства деякі вірування, спільні для цих двох релігій.

Виникнення нових суспільно-політичних відносин сприяло і формуванню і нової релігійної ідеології ісламу («покірність»). Іслам або мусульманство утворився в результаті поєднання елементів іудейства, християнства, вчення ханіфів та давніх арабських культів природи. Засновником нового релігійного вчення став **Мухаммед** з роду Хашимітів. Спочатку прихильників нового віровчення, як самого Махаммеда переслідували через що останні переселилися із Мекки до Медини в 622 р. Рік переселення (**хіджра**), пізніше і був прийнятий за відправну дату нового мусульманського літочислення на основі місячних років. Мусульман, які переселилися з Мекки до Медини, згодом почали називати **мухаджирами**, а жителів Медини, які сприйняли іслам **ансарами**. Згодом саме вони сформували привілейовану верхівку мусульманської громади. Поступово до ісламу почали приєднуватися і інші арабські племена Аравійського півострову.

Іслам покладав на віруючих мусульман п'ять священних обов'язків, які склали основи ідеології раннього ісламу:

- декларація віри, що містила віру єдиногобожжя та визнання пророчої місії Мухаммеда (*шахада*);
- п'ять щоденних молитов (*намаз*);
- пост під час місяця Рамадан (*ураза*);
- релігійний податок на користь нужденних (*закят*);
- паломництво в Мекку (*хадже*).

Іслам вимагав від мусульман участі у священній війні (**джихад**) з «невірними». Вчення про війну за віру і про рятівне значення участі в ній для душ віруючих формувалося в ісламі поступово в процесі завоювань нових територій. Стосовно іудеїв і християн, а згодом і зороастрійців допускалася віротерпимість, однак за умови, що вони підкоряться та стануть підданими держави арабів та будуть сплачувати встановлені для них податки.

Священна книга мусульман – **Коран**. За вченням ісламу Коран існував споконвіку і був «переданий» Мухаммеду як одкровення. До Священної книги увійшло також багато біблійних переказів. Коран був зібраний у єдину книгу, відредагований та поділений на 114 глав (*сур*) вже після смерті пророка. Вплив мекканських рабовласників та торговців відбився частково і на ідеях Корану. У ньому виправдовується сам соціальний інститут рабства. *В основному ідеологія Священного писання мусульман була спрямована проти інститутів первіснообщинного ладу, а саме:*

- проти міжплемінної боротьби;
- проти кровної помсти;
- проти багатобожжя, ідолопоклонства тощо.

Важливою особливістю для початкового ісламу було те, що не існувало різниці між духовними особами та мирянами, між мусульманською общиною та державною організацією, між релігією та правовою системою. З часом в

ісламі отримав поширення і **суфізм**¹. Його послідовники вчили, що людина може шляхом самозречення, споглядання, аскетичних «подвигів» і відмови від «благ світу цього» домогтися безпосереднього спілкування і навіть злиття з богом (*дєрвіши*²).

Ідейні розбіжності серед мусульман призвели до того, що вже в середині VIII ст. в ісламі утворилось не менше п'яти основних релігійно-політичних напрямків. *Серед них:*

- хараджити;
- шіїти;
- мурджіїти;
- мугазиліти;
- суніти.

Кожний із вищезазначених напрямків відстоював своє вчення як єдине вірне, звинувачуючи своїх супротивників у відході від догматики істинної віри. Проблема правочинності стала однією з центральних проблем всього мусульманського богослов'я. Поступово із зміцненням феодальних відносин в Арабському халіфаті оформився і інститут духовенства, точніше стан богословів і законознавців. Як і в середньовічному християнстві, в ісламі відтепер почав відігравати велику роль культ «святих». Обителі дєрвішів отримували великі земельні володіння. Для ісламу цього періоду характерною рисою стало звернення до рядових арабів із проповідями смиренності, терпіння та вдоволення своєю долею.

Водночас, починаючи з другої половини IX ст. «правочинний» іслам ставав усе більш нетерпимим до християн, іудеїв і особливо до мусульман-еретиків, а також до представників світської науки та філософії.

14.3. Суспільний та державний устрій Арабського халіфату

Суспільний устрій

Сам процес феодалізації арабського суспільства почав чітко виявлятися лише після низки військових завоювань першої половини VII ст. У свою чергу, феодалізм арабського світу мав низку особливостей, що були зумовлені релігійними, економічними та географічними чинниками. Специфіка арабського феодалізму полягала у порівняно стійкій багатокладності економіки. Феодальний лад співіснував в арабському середовищі з патріархально-родовими та рабовласницькими відносинами. Пережитки родоплемінного устрою тривалий час зберігалися на більшій частині Аравійського півострову. Важливу роль продовжувало відігравати і рабовласництво. Праця рабів активно використовувалася в особистих

¹ **Суфізм або тасаввуф** – езотерична течія в ісламі, що проповідує аскетизм та духовність. Один з основних напрямків класичної мусульманської філософії. Послідовників суфізму називають суфіями.

² **Дєрвіш** – мусульманський аналог ченця, аскета, прихильник суфізму. Шанобливе назва суфійського проповідника-дєрвіша - ата (батько)

господарствах арабських феодалів і особливо в державному економічному секторі, а саме на іригаційних спорудах, в копальнях, майстернях тощо. Зрештою, використання арабської праці багато в чому сповільнило темпи розвитку феодальних відносин в арабському суспільстві.

Слід відзначити, що серед різних форм земельної власності в халіфаті домінувала державна власність на землю. Вона вважалася власністю халіфа. «Стабільності» державної власності на землю сприяло те, що використовувалося переважно зрошуване землеробство, яке вимагало централізованого регулювання водопостачання. Державна земельна власність у період раннього феодалізму стала основою відносної централізації арабської держави. Згодом, у процесі розкладу общинного землеволодіння, неухильно збільшувалася кількість землі, яка перебувала в приватній власності. У Дамаський період з таких земель набуває поширення лише **мульк**.

Пізніше у Багдадський період особливо швидко розвивається така форма умовного земельного держання, як **ікта**. Ікта могло надаватися довічно або на час перебування на державній посаді і супроводжувалася правом збирати на свою користь ренти-податку. До X ст. використовувалася практика перетворення ікти на умовне спадкове утримання. Зростання земель ікти, приватного великого землеволодіння одночасно зі скороченням державного фонду було проявом процесу феодалізації та відіграло значну роль у посиленні політичної влади окремих арабських землевласників. Основна частина продукту, що вирощувалася селянами, стягувалася державою за допомогою податків на користь халіфа. Згодом частина податків перерозподілялася серед феодальної знаті. Одним із найважливішим засобів збагачення знаті було надання їй халіфом права збирати з жителів певного округу податок на свою користь.

Слід відзначити, що у халіфаті не склався особливий становий устрій із властивою йому ієрархією – стан корпоративних груп. *Юридичне становище особи в халіфаті визначалося насамперед її віросповіданням.* Тому на перший план виступали розбіжності в правовому статусі мусульман та **зиммійв**. Зиммії перебували у залежному становищі і були зобов'язані сплачувати державний податок (**джизья**). Водночас, і панівний клас арабської знаті не мав чіткої ієрархічної структури. Його верхівку складали мусульманські роди – нащадки родини Мухаммеда та його найближчих сподвижників.

З початком завойовницьких воєн, корінні араби активно заселяли нові землі, відокремлюючись військовими колоніями. Вони були звільнені від сплати окремих податків і користувалися певними привілеї. Поступово із зростанням податкового тиску, збільшувалися і різні повинності. Зрештою, в окремих районах селян почали закріплювати за землею для того, щоб позбавити їх можливості ухилитися від оподаткування та виконання повинностей. Важливу роль у суспільному житті арабської держави відігравала і купецька верхівка міст. *Водночас для міст Арабського халіфату були притаманні наступні спільні риси:*

- було відсутнє розвинуте ремісничке виробництво, яке орієнтувалося на внутрішній ринок;
- був відсутній корпоративний устрій;

– було відсутнє міське самоврядування.

Підпорядкування міст державному апарату було наслідком сильної центральної влади. *В арабських містах не було також і «комунального руху» за автономію.* Ті, хто сповідував в арабському суспільстві іншу релігійну систему (*християни, їудеї та ін.*), тобто зиммії відрізнялися за своїм правовим становищем як від мусульман, так і від язичників. *Вони:*

- користувалися певною автономією;
- користувалися свої цивільно-правові звичаї та могли управлятися своїми старшинами;
- за свої злочини зиммії відповідали за принципами шаріату, який регулював також їх угоди з мусульманами;
- не мали права укладати шлюб з мусульманами;
- не мали права мати рабів мусульман;
- були зобов'язані носити особливий одяг, щоб відрізнитися від мусульман;
- не мали права їздити на конях, а лише на мулах або віслюках тощо.

На найнижчій соціальної сходинці в арабському суспільстві знаходилися раби (*їх кількість постійно зростала завдяки завойовницьким війнам халіфату*). З розвитком феодалних відносин, змінювалося і їх *правове становище:*

- вони могли за згоди своїх господарів поводити торгові операції;
- могли придбати майно, хоча і не визнавалися за мусульманським правом суб'єктами правовідносин;
- відпущення рабів-мусульман на волю розглядалося як богоугодна справа.

Раби, які одержали волю, називалися **мавалі**. Слід відзначити, що визначення «мавалі» використовувалося і відносно переможених народів незалежно від того, прийняли вони мусульманство чи ні, всупереч вченню ісламу про рівність усіх мусульман. *Таким чином, найбільш характерною рисою в правовому становищі різних груп населення було, насамперед, віросповідання. Мусульмани мали переваги стосовно немусульман, причому ці переваги мали навіть раби-мусульмани відносно вільних людей, які не сповідували іслам.*

Державний устрій

Система державного устрою Арабського халіфату постійно змінювалася впродовж періодів його історії. Ці зміни відбулися як у загальному устрої арабської держави, так і в структурі органів влади. Зміни в загальному устрої полягали в тому, що в перший період історії країни зберігалися ще пережитки військової демократії. Значні зміни в цьому напрямку відбулися під час правління династій Омейядів та Аббасидів, коли халіфат поступово перетворився на деспотичну державу.

Центральні органи влади

На чолі держави арабів перебував халіф, якому належала вища законодавча, виконавча та судова влада. Він вважався представником та намісником **Аллаха**¹ на землі або імамом (*«тінь бога на землі»*), а також

¹ **Аллах** – в ісламі – єдиний Бог, Творець світу і господар Судного дня, який направив людям свого посланника Мухаммеда. У доісламській Аравії, Аллах був одним з вищих божеств.

намісником пророка Мухаммеда. Слід зазначити, що за часів ранньої арабської держави посада халіфа була виборною. Згодом був запроваджений принцип престолонаслідування. Як і раніше, халіф вважався главою релігійної мусульманської організації та охоронцем прав та свобод правовірних. В результаті вдалих завойовницьких походів та збільшення прибутків до державної скарбниці, представники Омейядської та Аббасидської династій «відійшли» від аскетизму перших халіфів. Поступово при дворі халіфів встановився пишний ірано-візантійський церемоніал.

Для збору податків та їх розподілу в Арабському халіфаті була створена спеціальна установа – **диван**. З часом кількість диванів почала зростати і кожен з них відповідав за певну галузь державного управління. Їх очолювали призначувані володарем чиновники, які були підзвітні перед халіфом. З розвитком державних інституцій в халіфаті був сформований досить розгалужений та централізований бюрократичний апарат. Безпосереднім радником і заступником халіфа був великий візир. Він стояв на чолі двору халіфа. Великий візир був наділений *значною кількістю владних повноважень*:

- контролював прибутки та витрати держави;
- призначав емірів та губернаторів;
- очолював канцелярію халіфату.

Державну безпеку Арабського халіфату забезпечували – зовні армія, всередині країни – поліція:

- спочатку армія комплектувалася з арабів та добровольців;
- головнокомандувачем був халіф, який особисто призначав та звільняв вищий та середній офіцерський склад;
- за правління Омейядів в усіх областях держави були сформовані військові підрозділи, якими командували управителі провінцій;
- усі витрати на утримання військових контингентів забезпечувалися за рахунок скарбниці певної області;
- за правління Аббасидів був створений військово-морський флот;
- поліція в халіфаті була створена ще за правління Омейядів. З приходом до влади Аббасидів був створений спеціальний **диван аль-барид**, що виконував функції таємної поліції та паралельно відповідав за пошту і зв'язок. Саме поштові чиновники мали слідувати за настроями у державі та доповідати про них халіфу та великому візиру.

У системі фінансів у перший період історії Арабського халіфату прибутки надходили, як правило, з трьох основних джерел:

1. **Ошрія** – десята частина прибутку, що призначалася для оплати службовців у державному апараті та військових витрат.
2. **Харадж** – земельний податок, що стягувався з землевласників, які не сповідували іслам. *Харадж стягувався у трьох видах:*
  - *аль-Місаха (муфадана)* – стягувалася у твердих ставках з одиниці обробленої площі.

Коротка форма символу віри ісламу (шахади) говорить: *«Немає жодного божества, крім Аллаха, і Мухаммед – посланник Аллаха!»*

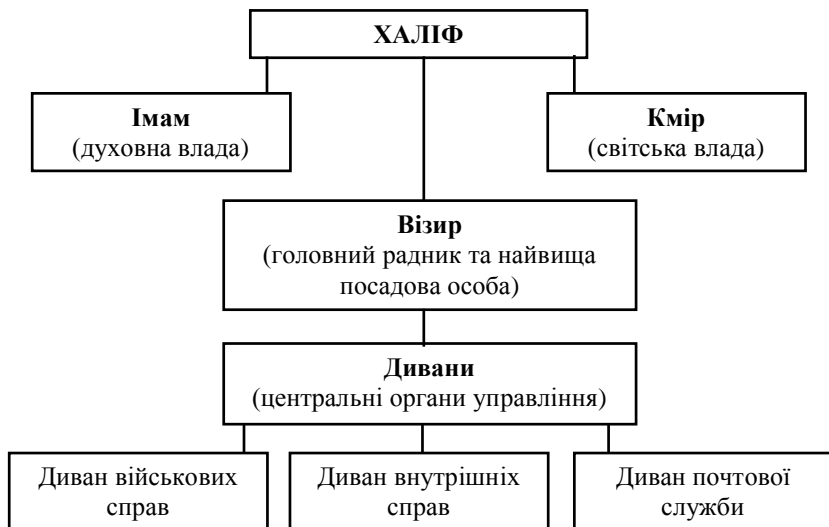
- аль-Муваззафа (мукатаа, мунаджіза) – передбачений для придатних для землеробства територій. У період правління халіфа Умара ібн аль-Хаттаба, муваззафа визначалася в розмірі 18 кг та 1 дирхема з території 1600 м². (залежно від об'єктивних умов ця цифра могла змінюватися).
  - аль-Мукасама – виплачувався з врожаю земель, з яких брали харадж. Розмір аль-мукасами залежав від кількості зібраного врожаю і коливався в розмірі від чверті до половини врожаю.
3. **Джизья** – подушний податок, який стягували з невірних, тобто з немусульман (обкладалися чоловіки, які досягли зрілості. Залежно від майнового стану платника податків, джизья дорівнювала 12, 24 або 48 дирхамам, а в країнах з золотим обігом – 1, 2, 4 динара).

Слід відзначити, що розміри двох останніх податків були неоднакові і встановлювалися залежно від віросповідання. З часом були запроваджені і нові податки для поповнення державної скарбниці:

1. державне мито;
2. податки з військової здобичі;
3. податки з підкорених народів;
4. податки з осіб, які відмовлялися від військової служби;
5. податки на різні товари і з імпорту ін.

Зрештою, поступово податки і мито стягувалися з усього вільного населення Арабського халіфату незалежно від національності і віросповідання.

Державний устрій Арабського халіфату ¹

¹ Джерело:

http://m.pidruchniki.com/1061120756571/pravo/feodalna_derzhava_pravo_krayinah_aziyi

Органи місцевого управління халіфату

На початку історії халіфату держава поділялася на головні області та провінції. На завойованих територіях з арабським населенням було здійснено поділ на великі області, в інших – на дрібні. Але вже за правління династії Аббасидів відбулася реорганізація місцевого управління. Місцева адміністрація фактично була позбавлена самостійності, яку вона мала в попередні періоди історії. На чолі кожної області були поставлені родичі або наближені люди халіфа.

14.4. Джерела та особливості мусульманського права

Джерела мусульманського права

Найважливішим джерелом є **Коран** – священна книга мусульман, яка складається з притч, молитов та проповідей. Формування та складання Корану відбувалося впродовж декількох десятиліть. Книга має 114 глав (*сур*), розділених на 6 тис. 219 віршів (*аятів*). Більша частина Священного писання має суто міфологічний характер, і лише до 500 віршів містять приписи стосовно правил поведінки мусульман (*водночас, не більше 80 з них можна розглядати як виключно правові. В основному це правила про шлюб та родину, інші належать до релігійного ритуалу*).

Другим авторитетним та обов'язковим для мусульман джерелом права є **Суна** («священний переказ»), що складається з численних розповідей (*хадисів*) про судження і вчинки пророка Мухаммеда. Розповіді Суни, незважаючи на їх опрацювання досить суперечливі та вибір найбільш «достовірних» з них віддавався на розсуд богословів-правознавців та суддів. Вважалося, що мають силу лише ті хадиси, що були переказані сподвижниками пророка Мухаммеда. Суна містить норми шлюбного і спадкового, доказового і судового права, правила про рабів тощо.

Велике значення в ієрархії джерел мусульманського права займає **іджма**, що розглядалася як «загальна згода мусульманської общини». Вона належала до групи найавторитетніших джерел шаріату. Іджма складалася з однакових думок з релігійних та правових питань, що були висловлені сподвижниками пророка або згодом найбільш впливовими мусульманськими теологами-правознавцями (*імамами, муфтіями, муджтахідами*). Історично іджма розвивалася як у вигляді інтерпретацій тексту Корану або Суни, так і шляхом поступового формування нових норм в умовах формування феодального суспільства. Вони передбачали самостійні правила поведінки і ставали обов'язковими в силу одностайної підтримки муфтіїв або муджтахідів.

Важливе значення як джерело мусульманського права мала і **фетва** – рішення і думки окремих муфтіїв з правових питань. Впродовж VIII-IX ст. у зв'язку із значним поширенням методу «іджтіхада»¹ мусульманське право

¹ Іджтіхад полягає у виборі правових джерел, їх оцінці, визначенні їх співвідношення, виборі та класифікації аргументів і методів, розгляді питань та виробленні типових формул їх вирішення, а в разі неспівпадання цих рішень з реальністю – в пошуку компромісів.

активно розвивалося доктринальним шляхом. У Х ст. теологами-юристами були проведені роботи із систематизації накопиченого на той час великого обсягу правового матеріалу.

Одним з найбільш спірних джерел мусульманського права був **кяяс** – вирішення правових справ за аналогією. Відповідно до кяясу правило, встановлене в Корані, Суні чи іджмі, може бути застосоване до справи, яка прямо не передбачена в цих джерелах права. Кяяс не лише дозволяв швидко врегулювати нові суспільні відносини, а й сприяв звільненню шаріату від суто теологічного характеру. *Водночас кяяс використовувався як знаряддя «правової» сваволі¹.*

Слід відзначити, що як додаткове джерело права шаріат визнавав і **місцеві звичаї**, які не увійшли безпосередньо в мусульманське право в період його становлення, але не суперечили його принципам, нормам та приписам. При цьому визнавалися правові звичаї, що склалися в самому арабському суспільстві (**урф²**), а також у народів, підкорених у результаті арабських завоювань або тих, що зазнали пізніше впливу мусульманського права. Своєрідним похідним від шаріату джерелом мусульманського права були укази та розпорядження халіфів. Пізніше в інших мусульманських державах з розвитком законодавчої діяльності як джерело права почали розглядатися та відігравати дедалі більшу роль закони – **кануни**. Водночас, укази халіфів і кануни не повинні були суперечити принципам шаріату і доповнювали його

Основним знаряддям іджтіхада була арабська мова, на якій крім Корану були записані хадиси і всі інші допоміжні матеріали (тафсір). Тому знання арабської мови з усіма її граматичними і лексичними «тонкощами» стало першою умовою іджтіхада. *Друга умова* – знання Корану напам'ять, уміння його тлумачити граматично і за змістом, знання всіх обставин появи як цілих сур, так і окремих аятів. *Третя умова* – знання Суні і коментарів до неї зі знанням хадисів (до 3 тис.) напам'ять. *Четверта умова* – знання обставин складання спільної думки і розбіжностей (*іхтіляф*) з головних питань фікха. *П'ята умова* – володіння методикою інтерпретації правових матеріалів. Муджтахід повинен був чітко розуміти поставлене перед ним завдання, розсудливо оцінювати отримані висновки, а також повинен бути переконаний у вірі та відданий їй. З усіх цих умов складався досконалий або повний іджтіхад (*аль-іджтіхад аль-кяміл*).

¹ **Мазхаб**, заснований імамом Ахмадом ібн Ханбалем, відкидав кяяс в якості авторитетного джерела права.

² **Урф** – одне з джерел ісламського права, що представляє собою традиційно поширені в ісламському суспільстві думки. Використання урфа в ісламському праві можливо в тому випадку, якщо немає буквальних доказів в Корані та Суні. У свою чергу, урф поділяється на кілька видів:

- урф-сахіх – це звичай, який не суперечить Корану та Суні. Даний вид урфа мусульманські богослови дозволяють застосовувати як доказ;
- урф-фасід – це звичай, який суперечить Корану та Суні. Цей вид урфа заборонено приймати як доказ;
- урф-ам – звичаї всіх людей, які проживають в одній країні;
- урф-хас – звичай, поширений в окремій частині країни, серед окремих груп людей;
- урф-кавлі – звичай певної групи людей використовувати слово або фразу в значенні, відмінному від їх лексичного значення;
- урф-амалі – звичай здійснювати вчинки, дії певним чином

насамперед нормами, що регламентували діяльність державних органів і регулювали адміністративно-правові відносини державної влади з населенням. Нарешті, слід відзначити, що починаючи з VIII ст. головну роль у ліквідації прогалин і пристосуванні положень Корану і Суні до потреб суспільного розвитку поступово взяли себе правники – засновники правових шкіл-толків та їх послідовники.

Таким чином, розвиток мусульманського права відбувався в умовах формування ранньофеодального устрою і був пов'язаний з появою класичних джерел мусульманського права.

Особливості державно-правових питань у різних течіях ісламу

У розумінні сутності та форми влади вирішальне значення мала приналежність до провідних течій ісламу. І суніти, і шиїти були єдині у тому, що носієм суверенітету у мусульманському світі є Аллах. Але механізм становлення влади земних правителів тлумачився ними по-різному¹:

СУНІТИ

- носієм суверенітету в світі є Аллах;
- мусульманське суспільство будується шляхом надання доручення Аллахом общині вірних;
- влада здійснюється общиною від імені Аллаха
- община самостійно обирає собі правителя;
- община довіряє свої функції керівництва халіфу, але водночас це не означає цілковитої передачі своїх прав;
- держава виникає не лише з волі Аллаха, але і для уникнення хаосу та анархії;
- передбачаються вибори халіфа шляхом укладення договору між халіфом та мусульманською общиною;
- халіф зобов'язаний радитися з общиною та враховувати

ШИЇТИ

- носієм суверенітету в світі є Аллах;
- передбачається божественне походження влади;
- Аллах передає владу не общині, а імаму, який є представником і Аллаха, і пророка Мухаммеда;
- правитель підкоряється лише Аллаху та мусульманському праву, а не общині;
- імам непогрішимий, його влада священна.

¹ Джерело: Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003

громадську думку;

- влада халіфа не абсолютна і не божественна, хоч і має релігійний характер

Отже, сунітська гілка ісламу дає досить помірковану, частково раціоналізовану концепцію влади халіфа

Отже, шиїти відкидають будь-які спроби раціонального пояснення походження влади, натомість використовуючи виключно релігійні аргументи

14.5. Право Арабського халіфату

Правовий статус особи за шариатом

В арабському суспільстві повноправними громадянами вважалися лише мусульмани. Представники інших релігійних вчень мали нижчий статус і обкладалися значними податками. Самі ж правовірні мусульмани платили сорокову частину прибутків від нерухомості, яка йшла на підтримку нужденних. Обмежувалася дієздатність малолітніх та розумово неповноцінних. Мусульманкам заборонялося виходити заміж за іновірця. *Для мусульманського права мали велике значення мали п'ять обов'язків правовірного:*

- сповідування віри;
- молитва;
- місяць Рамадан;
- милостиня;
- паломництво.

У приписах шариату розрізняли п'ять різновидів поведінки правовірного мусульманина:

- обов'язкові;
- рекомендовані;
- дозволені;
- небажані (*вони не тягнули за собою покарання*);
- заборонені та карані.

Мусульманин мав дотримуватися приписів шариату скрізь, навіть за межами халіфату. Йому заборонялося пити вино, грати в азартні ігри, їсти свинину, займатися чаклунством та лихварством, тримати заборонені книги. Крім того, мусульманин мав брати участь у оголошеній «священній» війни проти невірних.

Право власності

Слід відзначити, що питання право власності було досить детально розроблене у арабських правознавців. Право відрізняло власність від володіння. Захоплення речі вважалось незаконним актом, тому не вважалось володінням. *Право власності мало наступні ознаки:*

- виключність у володінні річчю, оскільки єдиним володільцем її вважався власник;

- абсолютність у розпорядженні власністю, що полягала в необмеженому праві користування річчю, але без шкоди для інших осіб;
- постійність права власності (*не існувало поняття права давності на власність*).

Законність набуття власності могла бути доведена одним із трьох способів: впізнанням ознак речі, які доводять, що вона є власністю цієї особи, показаннями свідків та присягою. *Мусульманське право також передбачало способи набуття права власності:*

- військова здобич;
- укладання цивільної угоди;
- успадкування;
- дарування халіфом.

Відповідно до вчення ісламу вся земля у світі належить Аллаху та пророку Мухаммеду. За мусульманським вченням земля поділялася на **дар уль-іслам**¹ та **дар аль-харб**². Верховним власником всієї землі в державі був халіф, який мав виключне право розпоряджатися нею. Відповідно саме халіф міг наділяти землю своїх підданих, при цьому останні мали сплачувати за неї податок. Загалом мусульманське право розрізняло чотири категорії земельних володінь.

Священна земля:

– **хіджаз** – священна земля належна Аллаху – територія на заході Аравійського півострова, частина Саудівської Аравії. Історичне місце виникнення ісламу – тут розташовані священні міста мусульман Мекка та Медина. На цій землі заборонялося жити «невірним», а також полювати на тварин, пошкоджувати чи виривати рослини;

– **вакф** або **вакуф** – в мусульманському праві майно, передане державою чи окремою особою на релігійні чи благодійні цілі. У вакуф могло входити як нерухоме, так і рухоме невідчужуване майно, але лише те, що давало користь (*прибуток*) і було невитратним (*наприклад, в вакуф не могли бути передані гроші*). Той, хто віддавав своє майно в вакуф вважався засновником вакуфа. *Мусульманське право виділяло два види вакуфа:*

1. законний вакуф – заснований на мусульманському праві, припускав повну втрату засновником прав на передане ним майно;

¹ **Дар уль-іслам (дар аль-іслам)** – мусульманський світ, земля ісламу, вся територія, де панує іслам – традиційне мусульманське позначення територій, де діє мусульманський релігійний закон, і де політично панують мусульмани. Згідно поглядів мусульман дар уль-іслам по волі Аллаха пошириться на весь світ навіть якщо цьому будуть заважати всі невірні люди і джини на Землі. Природною реакцією дар уль-іслам на безчинства дар аль-харб є джихад – боротьба на захист честі, майна і крові мусульман, які проживають в дар аль-харб.

² **Дар аль-харб** – земля війни – території, де іслам не панує, де не діє в якості головного мусульманський релігійний закон, де мусульмани піддаються утискам і де іслам ще не поширився, – все, що не входить в дар уль-іслам. За поглядами мусульман, дар аль-харб з часом повинен бути перетворений в дар уль-іслам шляхом військових завоювань або переконання і добровільного навернення населення в іслам

2. звичайний вакуф (вакфалет) – закріплював за нащадками засновника право отримання частини прибутків від вакуфа.

Вакуф не міг переходити у власність халіфів (імамів) і представників світської влади. Слід наголосити, що земля-вакф перебувала поза обігом. Більше того, вона не могла бути ні продана, заставлена, подарована, відчужена, крім особливих випадків (*знищення юридичної особи або у разі, якщо майно стало непридатним*). Окремо передбачалися випадки, якщо майно, обернене у вакф не могло бути використане за призначенням, то воно поверталось попереднім власникам або їх спадкоємцям. *Акт вакфу відбувався лише за добровільною заявою в присутності каді.*

Державна земля:

– володіння колишніх династій та великих землевласників на завойованих арабами територіях – землі здавалися в спадкову оренду селянам;

– землі, завойовані під час джихаду проти «невірних». Переможені уклали спеціальний договір з арабами, на підставі якого вони відмовлялися від права власності на землю, але могли обробляти її за умови сплати податку (*податок стягувалася у визначеному розмірі або пропорційно прибутку*);

– землі, власники яких прийняли іслам після завоювання;

– землі, які були захоплені арабами, але колишні власники були вбиті або втекли;

– землі, що перебували у володінні представників правлячих династій.

Прибутки з цих земель надходили в особисте розпорядження.

Землі, що перебували у приватній власності:

– землі, що могли відчужуватися їх власникам у будь-який спосіб;

– землі-ікту – землі, що належали державі, але які могли бути передані конкретній особі з правом успадкування (*за умови сплати податку*). При цьому допускалася можливість передання території під повний контроль певній особі (*мульк*) або ж лише для отримання прибутку (*ушр або харадж*) з них. Ті державні землі, які передавалися як ікт називалися **араза аль-мукатаа**. Раніше не оброблені землі арази аль-мукатаа називалися **араза аль-мават**.

У IX-X ст. у зв'язку з послабленням центральної влади оформилися різні форми довічного утримання землі:

– **тума, мукатаа** – право сплачувати незмінну суму зі знову освоєних залежних хараджних земель без щорічної оцінки врожаю збирачами податків;

– **ігар** – вилучення земель із відання фіску за умови щорічної сплати певної суми;

– **тасвіг** – вилучення земель із відання фіску за умови сплати суто символічної суми;

– **ікту-тамлік** – ікту на правах власності;

– **ікту-істіглал** – ікту з правом збору хараджа на власну користь. Під ікту-істіглал дослідники розуміють форму умовного феодалного землеволодіння.

Общинне землеволодіння

Цей вид землеволодіння певний час був притаманний для селян, але згодом халіфи почали проводити політику перетворення общинної землі в особисту власність. Конфіскація майна передбачалася лише у випадках відступництва від віри.

Зобов'язальне право

Договірне право в арабському халіфаті було досить всесторонньо розроблене. *Зобов'язання із договорів поділялися на:*

- строкові;
- безстрокові;
- оплатні;
- безоплатні;
- двосторонні;
- односторонні.

Сам договір розглядався як своєрідний зв'язок, який виникав за взаємною згодою, вираженою в документі, неофіційному листі чи висловлений усно. Однією з найбільш характерних рис було те, що за будь-яким договором, метою якого було передання права власності, обов'язково мало відбутися фактичне передання речі.

Правом розпорядження своїм майном не володіли:

- неповнолітні;
- божевільні;
- банкрути;
- раби (якщо вони не отримали дозволу свого господаря);
- хворі (вони могли розпоряджатися лише третьою своєю майна);
- «невірні» стосовно укладання окремих угод (придбання у власність землі або рабів-мусульман).

Недійсними вважалися договори, які були:

- укладені без добровільної згоди сторін;
- укладені в наслідок обману;
- укладені помилково;
- укладені в наслідок примусу;
- джерелом прибутків, що суперечили приписам мусульманської моралі та ін.

В Арабському халіфаті практикувалися наступні види договорів:

- купівлі-продажу;
- обміну;
- розміну грошей;
- позички;
- поклажі;
- позики;
- застави;
- про союзи;
- про товариства;

- про релігійні об'єднання;
- про посів;
- оренди фруктових дерев;
- про мирову угоду;
- про шлюб та ін. види.

Фактично, система зобов'язань у мусульманському праві була розроблена досить ретельно. Це в основному пояснювалося широким розвитком товарно-грошових відносин в країні.

Шлюбно-сімейне право Арабського халіфату

Найбільш характерною рисою мусульманського шлюбно-сімейного права була нерівність жінок з чоловіками. *Шлюб оформлювався договором купівлі-продажу*. При цьому жінка не виступала під час укладення шлюбного договору рівноправною стороною, а розглядалася лише як предмет договору. Жінка продавалася чоловіку за певну визначену суму грошей або за відповідну кількість речей.

Водночас, Коран передбачав щоб і чоловік виплачував дружині певну винагороду. Розмір цієї винагороди визначався залежно від соціального статусу нареченого та нареченої, але не повинен бути меншим 0,25 динара. Частина винагороди призначалася на аліменти після розлучення і називалася **махр**¹. Згідно з положеннями Корану винагорода мала належати дружині, але фактично більшу її частину і навіть всю забирав брав собі батько нареченої. Мусульманським правом саме чоловік мав необмежені права у родині і міг розірвати шлюб у будь-який час. *Священне писання мусульман допускало, що чоловік міг мати чотирьох дружин, кожній із яких він мав забезпечити майно, житло та одяг.*

На початку існування халіфату шлюби вільних з рабами не дозволялися. З часом такі шлюби укладатися у великій кількості внаслідок масової участі рабів у завойовницьких війнах халіфату. Крім того, шлюб з рабнями став дозволятися особам, які не мали достатнього майна для утримання дружин вільного походження². Діти від цього шлюбу також визнаються законними. Розлучення (**таляк**) за мусульманським правом залежало в основному від чоловіка. Він не був зобов'язаний пояснювати привід до розлучення. Водночас, після розлучення чоловік мав видати дружині аліменти на чотири місяці (*у разі, якщо в цей термін чоловік побажав відновити подружні відносини, розлучення анулювалося*). Після розлучення діти віддавалися під опіку чоловіка і зберігали право успадковувати майно подружжя. Діти віддавалися під опіку дружини лише в тому випадку, якщо чоловік не в змозі був утримувати їх.

Водночас, слід відзначити, що і дружина могла домогтися розлучення, але лише через суд і за наявності відповідних підстав:

- чоловік мав фізичні недоліки;

¹ Махр помилково ототожнюється з калимом. На відміну від калиму, що виплачується родині дружини і представляє собою викуп за наречену (віно), махр виплачується безпосередньо дружині і є частиною її власності.

² Примушувати рабню до співжиття заборонялося.

- чоловік не виконував подружній обов'язок;
- чоловік жорстоко поводився із дружиною;
- чоловік не виділяв дружині необхідних коштів для її утримання.

Спадкове право

Для спадкового права Арабського халіфату можна виділити наступні характерні риси:

– на початковому етапі державності жінки і діти не мали прав на спадкування майна: *«Той, хто нездатний їздити на коні і володіти мечем, не повинен одержувати спадщину»;*

– чоловік отримував після смерті дружини половину всього майна, а за наявності дітей – одну чверть;

– дружина в разі смерті чоловіка отримувала чверть рухомого майна, а за наявності дітей – восьму частину;

– допускалося успадкування за заповітом;

– заповідач міг розпоряджатися лише третиною майна;

– для законності заповіту необхідними умовами були, щоб заповідач був повнолітнім, при повному розумі, мав право розпоряджатися собою і майном і щоб особа, якій спадщина заповідається, не належала до законних спадкоємців;

– допускаються як письмові, так і усні заповіти;

– для визнання дійсності заповіту була необхідна наявність двох свідків;

– при успадкуванні за законом за рахунок спадкової маси покривалися всі витрати, пов'язані із похованням, потім сплачувалися борги;

Кримінальне право

За мусульманським правом до кримінальної відповідальності могли притягати лише людину, яка перебувала при здоровому глузді та досягла повноліття. До осіб віком від 15 до 18 років в якості покарання застосовувалися примусові заходи. Божевільних та осіб, які перебували у стані сп'яніння до втрати свідомості звільняли від кримінальної відповідальності.

Загалом до злочинців застосовувалися наступні види покарань:

- смертна кара – відсікання голови, повішення, побиття камінням, утоплення та ін.;
- тілесні покарання – відрубання рук та катування;
- грошовий штраф;
- заборона носити чалму (*ганебне покарання*);
- конфіскація майна;
- позбавлення громадянських прав тощо.

В Арабському халіфаті була встановлена і певна класифікація злочинів:

– **злочини проти держави і релігії** – повстання та державні заколоти вважалися найтяжчими злочинами. Заколотом вважався не лише опір владі, а й будь-який прояв невдоволення політикою халіфа. Усі ці дії розглядаються як злочини проти віри. Винні в них підлягають смертній карі через відсікання голови, позбавленню громадянських прав і конфіскації майна. Покаранню підлягали і родичі винних чоловічої статі. Дружин, дітей винного та родичів-чоловіків продавали в рабство і конфіскували їхнє майно;

– **злочини проти релігії** – віровідступництво і богохульство призводили до смертної кари (*відсікання голови*) та конфіскації майна;

– **злочини проти особи (*вбивство та тілесні ушкодження*)** – поняття цих злочинів поділялося на три *види*:

- абсолютно умисне;
- абсолютно неумисне;
- проміжне, коли визначалися умисел чи необережність.

За умисне вбивство була передбачена кровна помста або грошове відшкодування. Злочинець віддавався родині потерпілого, яка самостійно вирішувала, яке покарання слід застосувати;

– **майнові злочини** – за крадіжку, скоєну вперше, призначалося відсікання правої руки, за повторну – лівої. Цей вид покарання не використовувався стосовно рабів, викритих у крадіжці, оскільки їх господар мав або повернути вкрадене, або відшкодувати його вартість, а з рабом він розправлявся сам;

– **злочини проти моральності** – за перелюб спочатку відповідали обидва з подружжя (*побиття камінням*). Згодом покарання застосовувалося лише до жінок. За вживання вина передбачалося 40 ударів батогом. Гра в азартні ігри загрожувала тілесним покаранням палицями та ін.

Якщо ж покарання за злочинні дії не було передбачене шаріатом, суддя призначав його з огляду на соціальне становище обвинуваченого. *Безумовному захисту підлягали лише життя немовлят, причому матерям заборонялося дітовбивство*¹.

Система судочинства

Судові органи мали незалежний статус і підпорядковувалися лише державному центру. Головним джерелом правосуддя вважався халіф. На місцях правосуддя здійснювали його представники (**хакіми**). Місцеві органи влади не мали права втручатися в його діяльність. Правосуддя здійснювали **каді** (судді). Каді призначався халіфом. За виконання своїх обов'язків каді не отримував винагороди, якщо він визнавався заможною людиною (*в іншому випадку каді отримував регулярну платню від держави*). Рішення каді вважалося остаточним, і його можна було оскаржити лише у халіфа або іншого носія верховної влади. Водночас, суддя міг переглянути свої рішення або вироки.

Крім суто судових функцій, каді мав виконувати й інші доручення:

- призначати опіку та піклування і контролювати їх виконання;
- видавати заміж жінок, які не мали піклувальників;
- наглядати за громадськими дорогами, будівлями та в'язницями;
- наглядати за виконанням духовних заповітів та за поділом спадщини тощо.

Слід звернути увагу, що судочинство за мусульманським правом мало низку особливостей:

- не існувало різниці між цивільним і кримінальним процесом;
- процес мав обвинувальний характер;

¹ До VII ст. у арабів існував звичай заривати у землю зайвих дітей жіночої статі – з прийняттям ісламу цей звичай швидко зник

- не було різниці між позивачем та обвинувачем, а відповідно, і між відповідачем та обвинуваченим;
- були відсутні посади прокурорів та адвокатів;
- відсутність процесуальних норм, обов’язкових для кадї, крім правил про докази.

Після надходження скарги до судї, він мав витребувати пояснення від обвинуваченого (*відповідача*). Якщо останній відмовлявся виконати цю вимогу, кадї міг покарати його і продовжувати розгляд справи, незважаючи на відмову, поки не отримає пояснень відповідача (*обвинуваченого*). У безпосередньому вирішенні справ велике значення мало внутрішнє переконання кадї. У разі сумніву він міг вимагати від позивача (*обвинувача*) додаткових доказів. Заочний розгляд справ не схвалювався.

У разі відмови відповідача (*обвинуваченого*) з’явитися до суду його доставляли примусово або опечатували його будинок. Якщо ж справа розглядалася без обвинуваченого, допускалася фікція, тобто справа начебто була розглянута в його присутності. Суддя розглядав справи всіх категорій. Як такої ієрархії судів не існувало. Суд здійснювався в межах вимог і на основі загальноновизнаних приписів ісламу.

Під час розгляду справи доказами вважалися:

- власне зізнання;
- показання свідків;
- клятва (*її вимагали від позивача (обвинувача) у разі відсутності в нього свідків*);
- версії.

Свідками у судовому процесі могли виступати:

- особи, які досягай 10-річного віку;
- особи, які не мали судимості і не вчиняли злочинів;
- очевидці злочину на місці його скоєння, які переконані в правоті своїх показань.

Показання на судовому процесі «невірних», малолітніх, божевільних вважалися недійсними. Так само існували обмеження і для жінок (*допускалися лише в окремих випадках, коли справа, що розглядалася, торкалася їх інтересів. Показання двох жінок прирівнювалися до показань одного чоловіка*). Раби не могли бути свідками проти своїх господарів.

Покарання проводилося у присутності судї у людному місці, за винятком священних місць. Жінка при здійсненні покарання мала бути схована під покривалом. Чоловік карався у такому одязі, який би не пом’якшував його страждань.

Хронологічна таблиця

570 р.	Народження Пророка Мухаммеда.
613 р.	Перша публічна декларація ісламу.
632-634 рр.	Роки правління Абу Бекра – першого арабського халїфу.

- Один з перших та найбільш ревних послідовників Мухаммеда. За часів його правління Коран було зібрано в одну книгу. Він доручив цю роботу одному з секретарів Мухаммеда Зейду ібн Сабіту.
- 634-644 рр. Правління Омара I (*Умар ібн аль-Хаттаб*) – другого арабського халіфу. Ефективна політика халіфа дозволила протистояти внутрішнім протиріччям. Активне поширення ісламу.
- 635 р. Завоювання Дамаска.
- 636 р. Війська Омара I розгромили візантійців (*битва поблизу Дамаска*) та персів (*битва поблизу Кадіса*).
- 637 р. Війська Омара I захопили Єрусалим та завойовання Сирії.
- 639-642 рр. Завоювання арабами Єгипту.
- 640 р. Завоювання Персії.
- 644-656 рр. Правління халіфа Османа. За дорученням Османа була створена офіційна редакція Корану. За час свого правління халіф роздавав великі земельні наділи, державні посади своїм родичам та приближеним, чим спровокував невдоволення народних мас, війська та провінційної знаті. Був вбитий прибічниками Алі, в середовищі яких переважали шиїти.
- 652 р. Араби захопили Вірменію.
- 656-661 рр. Правління халіфа Алі, четвертого з «праведних халіфів». У шиїтів вважається першим імамом. Змушений був протистояти опозиції. Вів регулярні воєнні дії на території Візантії. Після смерті халіфа, влада перейшла до нової династії Омейядів.
- 659 р. Араби взяли під контроль Єгипет.
- 660 р. Війська Муавія I вторглися на територію Іраку.
- 661-680 рр. Правління халіфа Муавія I. Для управління країною заснував диван (уряд), який розділив на два кабінети: диван аль-хатам (канцелярія) та диван аль-барид (поштова служба). Фактично заснував монархічне правління в Халіфаті. Роль халіфа в історії ісламу оцінюється неоднозначно. Суніти, особливо в Сирії, вважали його щедрим та справедливим правителем, покровителем поетів та арабських вчених, засновником великих міст. Шиїти називали його «узурпатором», який перетворив владу халіфа у світську.
- 661 р. Війська халіфа Муавія I зайняли Мекку та Медину.
- 662 р. Повстання хариджитів.
- 674-677 рр. Арабські війська взяли в облогу Константинополь.
- 678 р. Флот халіфа Муавія I був сплачений під Константинополем.
- 680-683 рр. Правління халіфа Язида I. був другим правителем з династії Омейядів. Був противником роду Алі та політичним супротивником імама Хусейна (*син Алі*), якого переслідував. У Кербельській битві 680 р. розбив ополчення Хусейна, а його самого стратив.
- 683-684 рр. Правління халіфа Муавія II. Не виявляв інтересу до політики

- та заявляв, що став халіфом лише в силу дії династичного принципу. Добровільно зрікся престолу незадовго до своєї смерті.
- 684-685 pp. Правління халіфа Марвана I.
- 685-705 pp. Правління халіфа Абу аль-Маліка. Поновив державну єдність Арабського халіфату. Провів податкову та фінансову реформи. Ввів арабську мову в канцелярії замість грецької та середньоперсидської. Розпочав карбування монет нового зразка з арабськими написами *(до цього часу монети карбувалися за візантійськими та сасанідськими трафаретами)*.
- 697 p. Араби захопили Карфаген, останню фортецю Візантії у Північній Африці. Візантійський флот був розбитий арабською флотилією.
- 700 p. Завоювання та навернення до ісламу берберських племен Північної Африки.
- 705-715 pp. Правління халіфа аль-Валіда I. При ньому була продовжена активна територіальна експансія Арабського Халіфату, завойовані великі території на Піренейському півострові, в Середній Азії та долині Інду. Реальна влада була зосереджена в руках воєначальника аль-Хаджаджа.
- 715-717 pp. Правління халіфа Сулеймана.
- 717-720 pp. Правління халіфа Омара II (Умара II). За його правління населення могло вільно пересуватися державою. Він дбав про розвиток інфраструктури. Для викорінення зловживань чиновниками, підняв останнім жалування. Видав закон, який проголосив, що всі, хто прийме іслам будуть звільнені від сплати подушного податку (джиз'ї). Проводив активну проповідницьку політику як в країні, так і поза її межами. Саме з ним пов'язують запровадження «Законів Омара» – ісламське законодавство стосовно зіммі – євреїв та християн (яким, на відміну, від язичників, належало «покровительство»).
- 720-724 pp. Правління халіфа Язида II.
- 721 p. Едикт Язида II, який передбачав знищення всіх художніх зображень та території Халіфату. Археологічні дані підтверджують, що саме в цей період значно постраждали християнські церкви, водночас едикт був спрямований проти всіх, в тому числі і не християнських зображень богів.
- 724-743 pp. Правління халіфа Хишама I. За часи його правління в країні відбувалися постійні повстання Аббасидів. Його намісник в Іспанії Абд-ур-Рахман був розбитий військами Карла Мартелла (732 p.).
- 743-744 p. Правління халіфа аль-Валіда II.
- 744 p. Правління халіфа Язида III. Розкол в середовищі правлячої

- 744-750 pp. династії Омейядів. Правління халіфа Ібрагіма. Правління халіфа Марвана II – останнього арабського халіфа династії Омейядів. Реформував армію: воїнам почали виплачувати регулярне жалування, командування було доручено кадровим військовим. Придушив повстання в Сирії та Месопотамії, але на сході почалося велике повстання шийтів.
- 749 p. Персія захоплена Аббасидами.
- 750 p. Падіння Дамаску.
Кінець правління династії Омейядів на Сході.
- 749-754 pp. Правління халіфа аль-Саффаха (ас-Саффах). Перший халіф з династії Аббасидів. Почав залучати до війська не мусульманські народи, активно знищував претендентів на престол (*ас-Саффах – «кривавий м'ясник»*).
- 754-775 pp. Правління халіфа аль-Мансура. Засновник та будівничий одного з найбільших середньовічних міст – Багдада. Провів адміністративно-фінансову реформу.
- 756 p. Встановлення влади Омейядів в Іспанії.
- 762 p. Заснування Багдаду.
- 775-785 pp. Правління аль-Махді. Саме з його правлінням пов'язують виникнення вищої державної посади – візира (*першого міністра*), який очолював апарат чиновників та підкорявся лише безпосередньо халіфу. Була проведена податкова реформа (*фіксований податок із землевласників, зважаючи на розмір щорічного врожаю та ціни на ринку*). Сприяв поширенню ісламу. Ліквідував в мечетях відгородженні ділянки для високопоставлених осіб. Займався активною зовнішньою політикою (*саме за його правління була організована морська експедиція в Індію, яка досягла Гуджарата*).
- 778-780 pp. Війни Арабського Халіфату з Візантійською імперією (*візантійська імператриця Ірина підписала мир з Халіфатом і зобов'язувалася виплачувати данину*).
- 785-786 pp. Правління халіфа аль-Хаді.
- 786-809 pp. Правління халіфа Харун ар-Рашида. Активний розвиток торгівлі Арабського Халіфату (*мусульманські купці вели торгові операції від Китаю до Східної Африки*). Підтримував поширення ісламу та жорстоко переслідував єретиків (*релігійна нетерпимість до іновірців*).
- 805 p. Араби здійснили вдалий морський похід проти Кіпру.
- 806 p. За наказом халіфа Харун ар-Рашида були знищені всі церкви вздовж візантійського кордону.
- 807 p. За наказом халіфа були поновлені стародавні обмеження для іновірців (*в одязі та поведінці*). За наказом Харун ар-Рашида арабський полководець Хумайд здійснив напад на острів Родос.

- 809-813 pp. Правління халіфа аль-Аміна. Ігнорував державні справи, тому не користувався повагою в народі. Саме за часи його правління в країні почалася чергова громадянська війна.
- 813-833 p. Правління халіфа аль-Мамуна. Заснував у Багдаді Будинок Мудрості. Був покровителем вчених (*був перекладений твір Птолемея на арабську мову «Альмагест»*).
- 816 p. Повстання шіїтів (Мекка).
- 829 p. Заснування в Багдаді астрономічної обсерваторії за наказом халіфа аль-Мамуна.
- 833-842 pp. Правління халіфа аль-Мутасима. Заснував нову столицю держави в місті Самарра (р. Тигр). Вів війни проти Азербайджану та народів півдня Каспійського моря.
- 838 p. Аль-Мутасим особисто очолив армію у війні проти Візантії.
- 842-847 pp. Правління халіфа аль-Ватика (аль-Васик). За часи його правління активізувалася міхна.
- 847-861 pp. Правління халіфа аль-Мутаваккіля (аль-Мутаакіль). Намагався укріпити авторитет халіфської влади, спираючись на консервативну частину ісламського суспільства. Активно розбудовував столицю Аббасидів – Самарру. Під час його правління сунізм став офіційною релігією в державі. Віддав низку наказів, спрямованих на дискримінацію іудеїв та християн. Незважаючи на зусилля халіфа, за час його правління пришвидшився процес ослаблення Арабського Халіфату.
- 861-862 pp. Правління халіфа аль-Мунтасира.
- 862-866 pp. Правління халіфа аль-Мустаїна. Фактична влада в Халіфаті перейшла до тюрків. Повстання в країні.
- 863 p. Мусульмани були розбиті візантійцями поблизу Мальти.
- 866-869 pp. Правління халіфа аль-Мутаazza. Соціально-політична та економічна криза в країні.
- 869-870 pp. Правління халіфа аль-Мухтаді. Скоротив видатки на утримання двору халіфа, особисто розбирав скарги та позови громадян. Країна була охоплена кризою.
- 870-892 pp. Правління халіфа аль-Мутаміда. Прийшов до влади після десятиріччя смут та палацових переворотів. Розділив державу на дві частини. Західну (*Єгипет, Сирія*) очолив його син Джафар. Східну (*Іран та Аравія*) очолив його брат аль-Муваффака.
- 878 p. Араби захопили Сіракузи.
- 892-902 pp. Правління халіфа аль-Мутадида. Повернув під владу Халіфату Єгипет та придушив повстання хараджитів в Месопотамії.
- 902-908 pp. Правління халіфа аль-Муктафі. Його вважають останнім з успішних багдадських халіфів. Повернувшись в столицю, зумів укріпитися на троні і повернути під владу Халіфату Єгипет, однак саме за нього посилювалися позиції карматів.

- 908-932 pp. Правління халіфа аль-Муктадира. За його правління Арабський Халіфат остаточно перейшов до занепаду. Була втрачена Північна Африка, Єгипет та Мосул (*Північний Ірак*), повставали кармати. На північних кордонах держави йшла війна з Візантійською імперією.
- 932-934 pp. Правління халіфа аль-Хахира – в країні «процвітав» політичний терор.
- 934-940 pp. Правління халіфа аль-Раді. Його вважають останнім «дійсним» халіфом, який реально виконував всі релігійні обов'язки халіфа: проводив проповіді у п'ятницю, організовував богословські диспути тощо. Водночас реальної політичної влади практично не мав.
- 940-944 pp. Правління халіфа аль-Муттакі. Продовження політичної боротьби в країні.
- 944-1075 pp. Арабські халіфи фактично знаходилися під владою буїдів. За цей час в країні правили наступні халіфи:
- аль-Мустакфі (944-946);
  - аль-Муті (946-974);
  - аль-Таї (974-991);
  - аль-Кадір (991-1031);
  - аль-Каїм (1031-1075).
- 1075-1094 pp. Правління халіфа аль-Муктаді. Під час його правління сельджуки на чолі з Сулейманом завдали поразки візантіяцям і поновили контроль над Антіохією.
- 1094-1118 pp. Правління халіфа аль-Мустазхіра. За його правління в Багдаді був спокій, місто процвітало. Саме на цей час припадає початок Хрестових походів на східні області мусульманського світу.
- 1118-1135 pp. Правління халіфа аль-Мустаршида. У період його правління між ним та сельджуцьким султаном Масудом відбулися військові сутички.
- 1135-1136 pp. Правління халіфа ар-Рашида – погіршення відносин з сельджуцьким султаном Масудом. Сельджуки захопили Багдад.
- 1136-1160 pp. Правління халіфа аль-Муктафі. Скориставшись занепадом держави Фатимідів, зміг посилити авторитет влади халіфа.
- 1160-1170 pp. Правління халіфа аль-Мустанджида. Значно зменшив податки та митні збори. Під час його правління на території Сирії та Єгипту розгорілися жорстокі війни між хрестоносцями та мусульманами.
- 1170-1180 pp. Правління халіфа аль-Мустаді. Як і його попередники не мав значної військової сили, щоб реально керувати країною.

Зберігав формальні повноваження халіфа.

Саладін, знищивши халіфат Фатимідів та зайнявши трон Єгипту, підтвердив свою вірність халіфу та правив від його імені.

Аль-Мустандід значно зменшив податки в країні та збудував значну кількість мечетей та шкіл.

1180-1225 рр. Правління халіфа аль-Насира. Останній значний правитель з халіфів Багдаду.

Офіційно визнав права персидських ісламістів-нізаритів. Воював проти сельджуків.

1225-1226 рр. Правління халіфа аз-Захіра. За час свого правління встиг знизити податки та створити сильну армію.

1226-1242 рр. Правління халіфа аль-Мустансира. Займався реформуванням армії та зведенням фортифікаційних споруд навколо Багдаду.

1237 р. Халіф Аль-Мустансир відбив атаку монголів на Багдад.

1242-1258 рр. Правління халіфа аль-Мустасіма – останнього багдадського халіфа з династії Аббасидів.

1258 р. Арабський Халіфат був завойований монголами (*останній халіф аль-Мустасім після взяття монголами Багдаду був страчений*).

Персоналії

Абу Абдуллах Ахмад ібн Мухаммад аш-Шайбані або **Ахмад ібн Ханбаль** (780-855 рр.) – мусульманський правознавець і богослов, засновник і епонім ханбалітського мазхабу.

Абу Амр Усман ібн Аффан аль-Умаві аль-Кураши (574-656 рр.) – один з найближчих сподвижників Мухаммеда, третій Праведний халіф з 644 по 656 рр. За його правління завершилися збори письмового тексту Корану в єдину книгу.

Халіф проводив політику централізації племінних союзів в одну державу. Керівні посади на завойованих землях він роздавав відданим членам свого клану, їм же діставалася велика частина трофеїв у завойовницьких походах. Вплив родичів на Усмана викликало невдоволення військової верхівки, яке завершилося повстанням і першою фітною.

Абу Ахмад Абдуллах аль-Мустасім Біллах (1213-1258 рр.) – останній багдадський халіф з династії Аббасидів.

На його правління припали вторгнення монголів та розгром Арабського халіфату.

Абу Ахмад Алі ібн Абдуллах аль-Муктафі Біллах (близько 876-908 рр.) – багдадський халіф з династії Аббасидів.

Його вважають останнім з успішних багдадських халіфів.

Абу Джафар Абдуллах ібн Мухаммад аль-Мансур (?-775 рр.) – один з найбільш відомих правителів Арабського халіфату, який стояв біля витоків держави Аббасидів, засновник і будівничий найбільшого міста середньовічного світу – Багдада. Правив у 754-775 рр.

Відомий за своїм почесним титулом – аль-Мансур «переможець».

Абу Муслім Абдурахман ібн Муслім аль-Хурасані або **Абу Муслім** (700-755 рр.) – глава аббасидського руху в Хорасані. Антиомейядське повстання скинуло з престолу Арабського халіфату династію Омейядів і привело до влади Аббасидів.

Абу Суф'ян Сарх ібн Харб аль-Умаві або **Абу Суф'ян** (565-650 рр.) – правитель Мекки у 622-630 рр.

Був одним із найбільш непримиренних ворогів пророка Мухаммеда. Прийняв іслам після завоювання мусульманами Мекки. Його син Муавія став першим халіфом династії Омейядів.

Абу Хафс Умар ібн аль-Хаттаб аль-Адавій (585-644 рр.) – другий Праведний халіф впродовж 634-644 рр. Видатний державний діяч. Відомий як Умар ібн аль-Хаттаб аль-Фарук та Омар I.

Ініціював низку заходів з організації адміністративно-фіскального апарату і принципів розподілу величезних прибутків. Визначив розміри хараджу та джизьї. За правління халіфа почали формуватися земельні кадастри, які передбачали різні види власності на землю – общинну та приватну.

Завдяки Умару були закладені основи юридичної системи, у низці міст діяли судді – кадї, які на основі Корану (*шаріату*) вирішували конфлікти та суперечки між мусульманами. Наприкінці квітня 637 р. запровадив нову систему літочислення. Нова ера починалася з року переселення пророка Мухаммеда з Мекки до Медини. Відіграв виняткову роль у справі поширення ісламу. Завдяки його завоювань населення великих територій від Персії до Північної Африки ознайомилося з ісламом і мусульманами, згодом багато хто з цих народів прийняли іслам.

Абуль-Аббас Абдуллах ібн Мухаммад ас-Саффах (722-754 рр.) – арабський халіф з 749 р., перший з династії Аббасидів.

Посиливши своє військо не мусульманським населенням, він фактично розв'язав кампанію винищення всіх, хто здавався йому здатним претендувати на престол – Омейядів, шіїтів і навіть окремих хорасанських вождів. З цим пов'язано його прізвисько «ас-Саффах» – «кривавий м'ясник».

Абуль-Хасан Алі ібн Абу Таліб аль-Кураши або **Алі ібн Абу Таліб** (599-661 рр.) – видатний політичний і громадський діяч, сподвижник пророка Мухаммеда, четвертий із праведних халіфів у 656-661 рр.

Шіїти шанують Алі, як першого імама і як святого, особливими узами близькості пов'язаного з пророком Мухаммедом, як воїна та вождя. Прийнявши кермо влади, Алі досить швидко встановив порядок в Медині. Його владу визнали в Єгипті, Іраку та Ємені.

Джерела наголошують, що халіф Алі був глибоко релігійною людиною, відданою справі ісламу та ідеї верховенства правосуддя відповідно до Корану та Суні. Був аскетом та неухильно дотримувався релігійних догм.

Ас-Сіддік Абу Бакр Абдуллах ібн Усман аль-Курайши або **Абу Бакр ас-Сіддік** (572-634 рр.) – перший праведний халіф з 632 р., сподвижник і один із najbliżених до Мухаммеда.

Маслама ібн Хабіб або **Мусайліма** (?-634 р.) – один із лжепророків Аравії.

Мусайліма оголосив себе пророком і посланцем бога Рахмана і закликав арабів визнати його. Свою діяльність він почав ще за життя Пророка, більше

того закликав Мухаммеда визнати його пророком і розділити з ним сфери впливу на Аравійському півострові. Мусайліма забороняв пити вино і народжувати більше одного хлопчика, вимагав від своїх послідовників молитися тричі на день. В 634 р. халіф Абу Бакр відправив проти Мусайліма армію під командуванням Халіда ібн аль-Валіда. У битві при Аркабі мусульмани завдали поразки військам Мусайліма, він сам і його найближчі сподвижники були вбиті.

Муавія або Муавіа ібн Абу Суф'ян (603-680 рр.) – засновник і перший халіф династії Омейядів з 661 р.

Переніс столицю халіфату в Дамаск. Під час мусульманських завоювань саме Муавія був одним з воєначальників Пророка. Для управління халіфатом заснував диван (уряд), розділений на два кабінети: диван аль-хатах та диван аль-барід. Фактично саме Муавія заснував монархічне правління в халіфаті.

Мухаммад ібн Абдуллах (аль-Мансур) аль-Махді (744-785 рр.) – багдадський халіф у 775-785 рр., третій халіф з династії Аббасидів.

За час його правління відбулася низка важливих змін в управлінні державою. Саме з халіфом пов'язують виникнення вищої державної посади – візира (*першого міністра*), який очолював чиновницький апарат і був підвітний безпосередньо правителю. Аль-Махді запровадив стародавні перські придворні звичаї і пишній церемоніал. Він охоронявся управителем двором – *хаджибом*, показувався підданам лише під час урочистих подій або судових засідань, де був верховним суддею.

Під час його правління була проведена реформа оподаткування, фіксований податок із хліборобів був замінений на систему пропорційного обкладання, при якій основою вважалися розміри щорічного врожаю і коливання цін на ринку. Халіф зберігав свою прихильність мусульманству і багато зробив для поширення ісламу. Аль-Махді часто сам проповідував у мечеті. Він ліквідував в мечетях обгороджені ділянки для високопоставлених осіб. За його наказом були реконструйовані мечеті в Мецці та Медині, споруджені нові мечеті в Русафі та Басрі. Особливу увагу приділяв боротьбі із відступництвом від віри.

Мухаммед, Магомет, Мохаммед або Мухаммад (571-632 рр.) – арабський проповідник єдинобожжя і пророк ісламу, центральна фігура цієї релігії. Згідно ісламському вченню Аллах послав Мухаммеду своє священне писання – Коран. Крім того, Мухаммед був політичним діячем, засновником і главою мусульманської громади (*умми*), яка в ході його безпосереднього правління сформувала досить велику державу на Аравійському півострові.

Халід ібн аль-Валід (592-642 рр.) – один із сподвижників пророка Мухаммеда, який отримав прізвисько Сайфу-ллах (*меч Аллаха*).

Він провів 43 битви. Є одним з небагатьох в історії, хто не був переможений у битві У 632-633 рр. Халід ібн вль-Валід завершив розгром бунтівних племен, знищивши Мусайліма і всіх його союзників.

Харун ар-Рашид (Гарун аль-Рашид), Харун Справедливий (763/766-809 рр.) – арабський халіф, правитель Аббасидського халіфату у 786-809 рр.

Перший період правління халіфа ознаменувався економічним та культурним розквітом. Халіф заснував в Багдаді великий університет і бібліотеку, заохочував заняття науками, поезією і музикою. Сприяв розвитку

сільського господарства, ремесла та торгівлі. Разом з тим на час його правління припадає низка антиурядових повстань в Сирії та інших областях.

Хулагу (1217-1265 рр.) – монгольський правитель і воєначальник. Онук Чингізхана. Засновник династії Хулагуїдів, яка правила у створеній ним державі у Передній Азії.

Очолив похід монголів на Близький Схід і завершив монгольське завоювання Ірану, Іраку і суміжних країн. В 1256 р. розгромив державу ісмаїлітів в Ірані, в 1258 р. – халіфат Аббасидів та ін.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Ким і коли була створена держава Арабський Халіфат?
2. Хто виступав спадкоємцем влади пророка Мухаммеда?
3. Які держави і коли були підкорені Арабським Халіфатом?
4. Які джерела мусульманського права Ви знаєте?
5. Поясніть різницю між «сунітами» та «шіїтами»
6. Назвіть п'ять священних обов'язків правовірного мусульманина?
7. Що означають терміни «хіджаз», «джихад», «мульк»?
8. В яких випадках жінка-мусульманка мала право подати на розлучення?
9. Які види злочинів у мусульман вважалися найтяжчими?
10. Назвіть головні види покарань, які застосовували до злочинців.
11. Назвіть основні види договорів, які практикувалися в Арабському халіфаті.
12. Кого називали «мухаджирами» та «ансарами»?
13. Назвіть повноваження великого візира.
14. В чому суть методу «іджитхада»?
15. Які категорії земельних володінь розрізняло мусульманське право Арабського халіфату?

Література

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Васильев Л.С. История Востока: учеб.: в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Высшая школа, 2008. – Т. 1. – 2008. – 512 с.
3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
5. Лубський В.І. Мусульманське право : курс лекцій / В.І. Лубський, В.Д. Борис. – К. : Вілбор, 1997. – 256 с.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.

Тема 15

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- 15.1. Походження, розвиток та періодизація історії держави і права Східної Римської імперії
- 15.2. Правове становище населення
- 15.3. Державний устрій Візантійської імперії
- 15.4. Джерела візантійського права
- 15.5. Характеристика права Візантійської імперії

15.1. Походження, розвиток та періодизація історії держави і права Східної Римської імперії

Як відомо, Римська імперія була поділена в 395 р. на дві частини – Західну і Східну. Тоді як Західна Римська імперія припинила своє існування ще у V ст., Східна римська імперія або Візантія, проіснувала ще майже ціле тисячоліття. Це було обумовлено низкою особливостей її суспільно-економічного та історичного розвитку в порівнянні із Західною Римською імперією, *a саме*:

– до складу Візантії входили такі економічно розвинені країни та регіони, як Греція, Мала Азія, Сирія, Єгипет, **Балканський півострів**¹. Вони вели активну торгівлю з Індією, Китаєм, Іраном, Аравією та Північною Африкою. Занепад рабовласницького господарства відчувався тут значно менше, ніж на Заході, оскільки значна частина населення перебувала у вільному та напіввільному стані;

– значне місце в сільському господарстві відігравали не великі рабовласницькі господарства, а дрібні селянські наділи;

– у ремісничому виробництві основну роль відігравали не раби, а вільні ремісники;

– маючи значні матеріальні ресурси, Візантія утримувала сильну армію, флот та професійний державний апарат, що дозволяло їй відбивати удари варварів та придушувати внутрішні повстання.

Загалом же в історії Східної Римської імперії прийнято виділяти наступні хронологічні періоди:

- I-й період – IV – середина VII ст. – пізня антична централізована монархія;
- II-й період – середина VII – перша половина IX ст. – становлення феодальної держави (*державного феодалізму*²);
- III-й період – друга половина IX – початок XII ст. – централізована феодальна монархія;
- IV-й період – XIII-XV ст. – криза Східної Римської імперії.

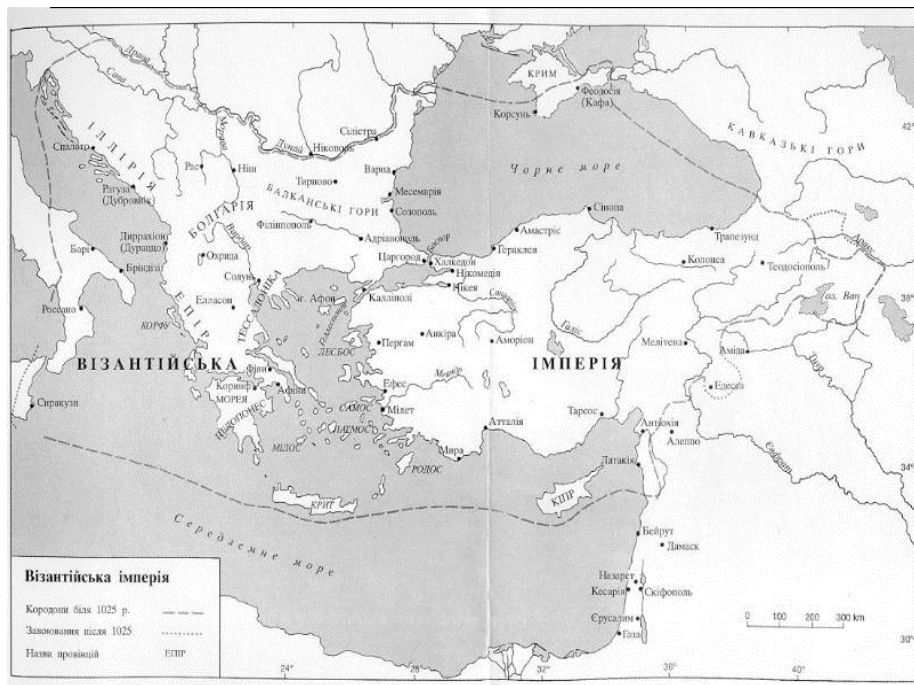
---

¹ **Балканський півострів** розташований на південному сході Європи. Площа – близько 505 тис. км². Омивається Середземним, Адріатичним, Іонічним, Мармуровим, Критським, Егейським та Чорним морями з південного заходу, півдня і південного сходу.

² **Державний феодалізм** – різновид феодальної економіки, коли земля знаходиться у володінні держави і на ній живуть організовані в громади державні селяни, а також мануфактури, побудовані на кошти скарбниці і керовані державою

Територія Візантійської імперії (1025 р.)¹

Найбільшої могутності та блиску Візантійська імперія досягла під час правління імператора **Юстиніана I**, який вжив заходів щодо завоювання території Західної Римської імперії, захопленої варварами. Була завойована Північна Африка (**Вандальське королівство**), Італія (**Остготське королівство**) і південна частина Іспанії, яка входила до складу **Вестготського королівства**. Влада східної імперії поширювалася також на Крим і частково на Закавказзя. У свою чергу на Балканському півострові, імператор ініціював будівництво низки укріплень для оборони з боку північних сусідів – слов'ян².

Таким чином, Юстиніану вдалося відновити значну частину території Римської імперії. Одночасно з військовими успіхами Юстиніан займався зміцненням державного апарату та вдосконаленням системи оподаткування.

¹ Джерело:

https://yandex.ua/images/search?img_url=http%3A%2F%2Fte.zavantag.com%2Ftw_files%2F

² Переселення слов'ян на Балканський півострів стало одним з найважливіших міграційних векторів епохи Великого переселення народів. Активна фаза переселення припала на VI-VIII ст. Інформація про першу появу слов'ян на Балканах у V ст. фіксується в працях візантійських істориків Прокопія Кесарійського та Іоанна Ефеського. До VII ст. слов'яни закріпилися на Балканах і почали рух в бік Пелопоннесу та Егейських островів. Згодом окремі групи слов'ян проникли і в Анатолію. У VII-VIII ст. слов'яни створили кілька державних утворень і з часом стали потужною силою на Балканах

Паралельно були проведені і адміністративні реформи. *Суть яких зводилася до наступних положень:*

- об'єднання цивільних та військових посад;
- заборонялася оплата за посади;
- були підвищенні оклади чиновникам;
- боротьба з корупцією;
- державним чиновникам заборонялося купувати землю там, де він служив та ін.

Водночас, численні війни, зловживання чиновників викликали неодноразові повстання у самій країні. В них неодноразово брали участь і великі землевласники, які прагнули власної політичної самостійності. У боротьбі зі знаттю Юстиніан I активно спирався на армію і на церковні інституції. В 532 р в **Константинополі**¹ відбулося одне з найбільших повстань, що отримало назву «**Ніка**».

Після смерті Юстиніана, Візантійська імперія вступила у період тривалої кризи, з якої вона вийшла лише на початку VIII ст. Країни та регіони, завойовані при Юстиніані, були швидко втрачені. В 568 р лангобарди захопили Північну і Середню Італію. У VI ст. почалися активні військові зіткнення слов'ян з імперією. Наприкінці VII в. араби, підкоривши Іран, захопили Єгипет, Сирію, Палестину і частину Малої Азії. На початку VIII ст. майже вся Північна Африка була також завойована Арабським халіфатом.

Таким чином, влада Візантії збереглася лише на частині Малої Азії та Балканського півострова. Торговельні зв'язки зі Сходом у цей період були розірвані. Всі ці втрати не могли не відбитися і на візантійському суспільстві. В імперії активно міцніли громади та розширювалося общинне землеволодіння.

Лише на початку VIII ст. Візантійська імперія, хоча і з великими труднощами, але почала відновлюватися після тривалої кризи. Для зміцнення держави імператори **Ісаврійської династії**, засновником якої був **Лев III**, провели низку реформ. У пошуках коштів, необхідних для утримання армії і реформування адміністрації, держава звернулася до ідеї ліквідації монастирського землеволодіння, що становило майже половину всього найкращого земельного фонду Східної імперії. Фактично прибуток із цієї землі був недоступний державній скарбниці, оскільки монастирі мали низку привілеїв. Для зменшення монастирських прибутків, уряд ініціював боротьбу з іконами, оскільки, по-перше, їх виробництво знаходилося в руках монастирів і, по-друге, вони приймали велику кількість паломників.

Імператори-іконоборці оприлюднили закони, спрямовані проти шанування ікон, розглядаючи це як ідолопоклонство. Опір ченців прискорив розв'язку. *Центральний уряд ініціював проведення низки заходів:*

---

¹ **Константинополь** – назва Стамбула з 1453 р. до 1930 р. Столиця Римської імперії у 330-395 рр., Візантійської у 395-1204 рр. та 1261-1453 рр., Латинської імперії у 1204-1261 рр. та Османської імперії у 1453-1922 рр. Візантійський Константинополь, що знаходиться на стратегічному місці між Золотим Рогом і Мармуровим морем, на межі Європи і Азії, був столицею християнської імперії – спадкоємиці Стародавнього Риму і Стародавньої Греції. Упродовж доби Середньовіччя був найбільшим і найбагатшим містом Європи.

- ліквідовувалися монастирі та вилучався їхніх земельний фонд;
- монахів під загрозою суворого покарання зобов'язували вступати в шлюб;
- селянські общини отримували колишню монастирську землю у власне користування, але вона не могла бути продана або в інший спосіб бути вилученою із власності громади;
- частина землі перейшла у власність державної скарбниці і згодом передавалася великим землевласникам у вигляді винагороди за військову службу;
- на околицях імперії землю у користування отримали військові-поселенці **стратіоти**.

Слід зазначити, що ці заходи зміцнили внутрішнє та зовнішнє становище Візантії.

Але найбільшої могутності Візантія досягла за правління **Македонської династії**. Були знову завойовані області південнослов'янських держав та Південна Італія. У другій половині IX ст. і особливо в X ст., Візантія продовжувала активно відроджуватися. У цей період могутній Арабський халіфат фактично розпався на декілька самостійних держав, і імперія, користуючись цією обставиною, відвоювала у арабів частину Сирії та більшість островів на Середземному морі. Державна організація набула нового вигляду військово-бюрократичної імперії з абсолютною владою імператора та досить розгалуженим та професійним адміністративно-бюрократичним апаратом.

Своєрідною базою централізації та широкої завойовницької політики Східної Римської імперії упродовж IX-X ст. стала стабілізація економіки на новій феодалній основі. Візантійська держава здійснювала свій контроль над усіма сторонами економічного, політичного та культурного життя країни за допомогою бюрократичного апарату. Із зовнішніми успіхами у Візантії в цей час значно посилювався процес феодалізації – поступово зростало велике феодалне землеволодіння та паралельно відбувався процес закріпачення вільного селянства. Фактично закріпачення завершилося в XI та XII ст. під час правління династії **Комнінів**. Саме за цієї правлячої династії вільні селяни перетворилися на кріпаків. *З часом процес феодалізації призвів до поступового розпаду Візантії як великої та могутньої імперії.*

У XI ст. в Малій Азії виникла низка невеликих князівств, які визнавали владу імператора лише номінально. Зовнішньополітичне становище Візантії в цей час значно ускладнилося. Із заходу імперію регулярно турбували **нормани**¹, з півночі – **печеніги**². Але головна загроза для Східної імперії надійшла зі сходу, з боку турків-сельджуків, які оволоділи Багдадом – столицею арабських халіфів і поширили свою владу до берегів Егейського моря. Візантія була врятована від навислою над нею небезпекою з боку турків

¹ **Нормани, нормандці, нурмани, вікінги** – термін, що використовувався мешканцями Західної Європи відносно скандинавів, які спустошували морськими набігами держави Європи з VIII по XI ст.

² **Печеніги** – союз кочових племен, що склався у VIII-IX ст. Відносяться до тюркської мовної групи.

лише **Першим хрестовим походом**, коли значна частина зайнятої турками території була завойована хрестоносцями. Імперії вдалося повернути частину своїх володінь.

Однак між Візантією та хрестоносцями незабаром розпочалася боротьба. Економічне становище Візантії стало погіршуватися, оскільки західноєвропейські країни розпочали вести торгівлю зі Сходом без її посередницької участі. Найбільшої гостроти ця боротьба досягла під час Четвертого хрестового походу, коли Константинополь був захоплений хрестоносцями і розграбований в 1204 р.

Візантійська імперія розпалася на низку державних утворень:

– **Латинська імперія** 1204-1261 рр. – середньовічна імперія, утворена після Четвертого хрестового походу та тимчасової ліквідації Візантійської імперії. Назва імперії латинською мовою була Романія (*Romania*). Від візантійської Романії (*грецька назва середньовічної Візантії*) нову імперію відрізняв в першу чергу етнорелігійний склад її еліти: владу в ній захопили в першу чергу французькі лицарі, які спиралися на флот Венеції.

– **Нікейська імперія** – держава, що утворилася на території Північно-Західної Анатолії після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. і існувала до 1261 р. Нікейська імперія була найбільшим з подібних утворень. Її імператори продовжували вважати себе справжніми правителями Візантії. Після захоплення Константинополя Нікея поступово втратила своє важливе столичне значення і перетворилася на звичайне провінційне місто Візантії. Поступово землі колишньої Нікейської імперії захопили турки-османи (*починаючи з 1282 р.*), а вже до 1330 р. територія колишньої імперії стала ядром молодого Османської держави;

– **Епірський деспотат (Епірське царство)** – держава на заході Балканського півострова впродовж 1204-1337 рр. Столиця – Арте (1204-1224 рр. та з 1246 р.) та Фессалоніки (1224-1246 рр.). Утворився в 1204 р. після захоплення Константинополя. Держава включала території колишніх візантійських фем Нікополь та Епір, а також острів Керкіра. В 1224 р. було приєднано Фессалонійське королівство. В 1337 р. імператор Андронік III Палеолог повернув Епір до складу Візантійської імперії;

– **Трапезундська імперія** – грецька держава, що утворилася в 1204 р. на анатолійському узбережжі Чорного моря в результаті відокремлення східних візантійських провінцій незадовго до захоплення Константинополя хрестоносцями. В 1204 р. на території нової імперії утвердилася династія Великих Комнінів, яка правила впродовж двох з половиною століть. Після падіння Константинополя в 1453 р. вона проіснувала лише вісім років.

Лише в 1261 р. імператорам з династії **Палеологів** вдалося відновити Візантійську імперію, але зі значно меншою територією. Незабаром нова загроза нависла над Візантією з боку **турків-османів**¹, які поширили свою владу над Малою Азією та дійшли до узбережжя Мармурового моря. Для

---

¹ **Османи, оттомани** – основне населення Османської імперії (1299-1923 рр.). Назва походить від імені першого султана Османської імперії.

боротьби з турками Візантія активно використовувала наймані іноземні війська, які часто повертали свою зброю і проти наймачів. Сама імперія знемагала в боротьбі проти тих і інших. Поступово став занепадати і державний апарат управління, внаслідок посилення економічного та політичного впливу великих світських і церковних феодалів. *В результаті – це призвело до децентралізації державної влади та поступового її ослаблення.* Руйнувалася і фінансова організація. В країні регулярно відбувалися повстання як міських незаможних станів, так і селянства.

Певний перепочинок у боротьбі з турками Візантія отримала під час боротьби турків-османів з **Тимуром**, який завдав їм поразки при Анкарі. Але коли імперія Тимура розпалася і турецька держава звільнилося з-під влади **тимуридів**¹, вони відновили свій наступ проти Візантії. Всі спроби візантійців знайти допомогу з боку західноєвропейських держав навіть за умови підпорядкування православної церкви римському папі (*Флорентійська унія 1439 р.*) закінчилася невдало. Західноєвропейські війська були розбиті.

Зрештою, в 1453 р війська султана **Мехмета II** взяли в облогу Константинополь і незабаром зайняли його. Останній імператор **Костянтин XI** загинув у бою². Константинополь, був перейменований в Стамбул і став столицею Турецької імперії.

15.2. Правове становище населення

Із розвитком феодальних відносин, в імперії все населення поступово почало поділятися на різко відокремлені один від одного стани або групи, з певними для кожного з них спадковими правами та обов'язками. Для Візантії був характерний поділ на два основні стани населення – вищий стан та нижчий. Раби становили безправну спільноту, яка перебувала поза становим поділом.

Серед вищого стану населення виділялися **сенатори**. Сенатори – привілейований прошарок суспільства. *Він складався з:*

- заможних земельних магнатів;
- заможної фінансової верхівки;
- вищих державних та придворних сановників.

Спочатку сенаторське стан складався лише із членів сенату, але з посиленням влади імператорів значення сенату, як державної установи, зменшилося, і сенатори перетворилися на вищих державних чиновників. У більшості випадків вищі церковні посади також заміщувалися сенаторами.

Сенатори користувалися цілою низкою пільг та привілеїв:

---

¹ **Тимуриди** – середньовічна середньоазіатська династія, яка правила в Мавераннахрі (*історична область Центральної Азії*), Ірані, Іраку та Афганістані з 1370 р. до початку XVI ст. Засновником династії був знаменитий полководець Тимур (Тамерлан). Один з представників династії Тимуридів, Захір ад-дін Бабур, в 1526 р. заснував індійську династію Великих Моголів.

² Останніми збереженими в історії словами імператора були: «Місто пало, а я ще живий». Після чого, зірвавши з себе імператорські відзнаки, Костянтин XI кинувся в бій як простий воїн і був вбитий

- їх земельні володіння не входили до складу міського округу і були вилучені із загального державного управління;
- представникам сенаторського стану надавалося право влаштовувати на території своїх володінь ринки;
- маєтки сенаторів звільнялися від усіх місцевих податків та повинностей;
- сенаторам надавалося право утримувати свої військові загони;
- сенатори мали право накладати на населення штрафи, а згодом навіть мати свої в'язниці;
- сенатори були підсудні одному префекту столиці;
- у разі порушення проти сенатора кримінальної справи, стосовно нього не застосовували тортури (*крім тих випадків, коли він підозрювався у скоєнні державного злочину*);
- вирок стосовно сенаторів міг вступити в законну силу лише після затвердження його імператором.

Привілейованим станом Східної Римської імперії вважалися також землевласники із середнім статком, які входили до складу міських курій (**куріали** або **декуріони**). Їх становище значно відрізнялося порівняно із сенаторським станом, а саме:

- куріали не могли самостійно вийти із свого соціального стану;
- держава зобов'язувала їх збирати податки з населення, покладаючи на них майнову та особисту відповідальність за своєчасне надходження податків до імператорської скарбниці;
- декуріони вони не могли без дозволу провінційного управління продати свій маєток та залишити місто.

Ще однією привілейованою групою вважалось духовенство. *Воно володіло великими ділянками землі і користувалося численними правами та привілеями:*

- духовенство було звільнене від так званих «брудних» повинностей – молотьби, випікання хліба, дорожньої повинності, поставки будівельних матеріалів тощо;
- представникам духовенства доручалося завідування низкою державних справ.

Нижчий соціальний стан візантійського суспільства поділявся на селян, торговців та ремісників. *Селянство, в свою чергу, поділялося на три групи:*

- вільні дрібні землевласники;
- «вільні» колони, які орендували землю у землевласників, але зберігали право пересування та розпорядження власним майном;
- «приписні» колони – на відміну від вільних, були прикріплені до землі і не могли піти від одного землевласника до іншого. Вони також не могли розпоряджатися власним майном.

Наприкінці V ст. за правління імператора **Анастасія I** у Візантії фактично завершився процес закріпачення вільних колонів. Колони, які орендували земельну ділянку впродовж 30 років, не могли її залишити і назавжди прикріплялися до землі, хоча як і раніше залишалися особисто вільними та зберігали право розпоряджатися майном (*колонів, які самовільно залишили*

землевласника, належало повернути і покарати, а особи, які прийняли або укрили колонів, були зобов'язані сплатити штраф).

Велике значення в економічному та соціальному аспектах відіграла торгівля. Торгівлю окремими найбільш важливими товарами, наприклад хлібом, худобою, держава оголошувала своєю монополією, доручаючи здійснення цих операцій корпораціям торговців. Ці об'єднання були цілком оформленими організаціями. *Вони мали:*

- статuti, що регулювали внутрішнє життя корпорації;
- власні збори на яких вирішувалися важливі питання;
- призначених вищою владою посадових осіб;
- свої каси.

Водночас, члени купецьких корпорацій не могли залишити торгівлю. За вихід із корпорації торговці спочатку каралися відчуженням майна, а з часом вихід із корпорації був заборонений. Державна влада встановлювала ціни на товари, час торгівлі і прибуток торговців (*як правило, не більше 87 %*). Члени корпорації зобов'язані були стежити один за одним і повідомляти владу про всі помічені порушення статуту. Закупівля товарів понад певної кількості та їх продаж понад встановлених цін суворо заборонялися. Торговцям певної корпорації заборонялося купувати товари, що відносилися до торгової діяльності інших об'єднань. Вступ до корпорації передбачався лише з дозволу влади і за рекомендацією певної кількості членів даного об'єднання. Додатково слід було сплатити внесок на користь держави та корпорації. Торговці корпорації виконували різні державні повинності, характер і розмір яких залежав від вищої державної влади. Найбільшим впливом серед купецьких корпорацій користувалася корпорація лихварів, яка позичала гроші навіть державній скарбниці. При цьому лихварі та заможні торговці формально належали до нижчого вільному стану, однак могли купувати почесні звання та відповідно користуватися різними економічними та становими привілеями.

Іншим нижчим вільним станом були ремісники. Як і торговці, вони також об'єднувалися в корпорації. *Але при цьому знаходилися під контролем вищої влади та мали низку особливостей у своїй діяльності:*

- державні чиновники регулювали і контролювали роботу ремісників;
- чиновники визначали місце та час закупівлі сировини, збуту виробів, ціни на товари, місце та час роботи;
- членам корпорації заборонялося купувати сировину понад певної кількості або непотрібну для власного виробництва;
- професії ремісників були спадковими, вони не могли залишити свої заняття під загрозою покарання.

Безправною групою населення Візантії були раби. Найбільше вони використовувалися на державних майстернях і в домашньому господарстві візантійської знаті. Значно менше рабська праця використовувалася в сільськогосподарському виробництві. *З поступовим розвитком феодалних відносин становище рабів децю покращувалося:*

- була встановлена відповідальність за вбивство раба;

- заохочувалося відпущення рабів на волю;
- раби отримували право на володіння майстерень, але за умови поручительства з боку рабовласника;
- діти від шлюбів вільних та рабів вважалися вільними людьми.

15.3. Державний устрій Візантійської імперії

Імператорська влада

Візантію очолював імператор, який з VII ст. став іменуватися **базилевсом**. Правитель вважався намісником бога на землі. *Відповідно до цього статусу придворний етикет відзначався складністю:*

- вихід царя супроводжувався пишним церемоніалом, розрахованим на те, щоб вразити уяву підданих та послів іноземних держав;
- всі піддані, в тому числі і вищі сановники, мали ставати на коліна і схиляти голову до землі;
- під час звернення до царя, його необхідно було титулувати величністю, а себе називати рабом.

Імператор зосереджував у своїх руках фактично всю владу – законодавчу, виконавчу та судову. Контролюючи світську владу, цар також керував і церковними справами. Саме він скликав церковні собори та призначав вищих посадових осіб церкви. Слід відзначити, що у Візантії, як і в Західній Римській імперії, не було певного порядку престолонаслідування. Формально царя обирав сенат. Досить часто кожен прошарок панівного класу і армія намагалися використати смерть царя для того, щоб посадити на престол свого представника. *Цікавий є той факт, що за період існування Східної Римської імперії близько двох третин візантійських царів померло насильницькою смертю.* Щоб уникнути палацових переворотів царі ще за життя призначали собі наступника або «співправителя», зазвичай свого сина чи близьку особу, яка після смерті монарха і займала престол. Цей варіант престолонаслідування призвів до того, що царський престол перебував впродовж тривалого часу в руках однієї династії (*зокрема, близько 200 років правили представники Македонської династії (867-1056 рр.) та особи, які належали до династії Палеологів (1261-1453 рр.)*).

Оскільки імператор був першим феодалом у своїй державі, найбільші ділянки землі належали саме йому. Могутність і вплив імператорів, як правило, залежали від розмірів їхніх доменів. Саме імператорський домен відіграв найважливішу роль в економічному і політичному житті всієї імперії. Відповідно, кожен володар імперії постійно дбав про збільшення своїх власних земельних володінь, використовуючи для цього всі можливі та неможливі засоби. На цих землях часто велося власне господарство, яке управлялося державними чиновниками. Але в більшості випадків земля здавалася в оренду великим землевласникам.

При особі імператора знаходилася **Державна рада (консисторії)**, яка відігравала дорадчу роль. Рада обговорював усі законодавчі та управлінські

питання, а також розглядала найбільш важливі судові справи. Поряд з Державною радою існував сенат (**синкліт**). Його головними функціями певний час були:

- обрання імператора;
- обговорення питань зовнішньої політики;
- розслідування найважливіших кримінальних справ.

З часом, сенат перестав відігравати помітну роль в політичному житті держави, а наприкінці VII ст. імператор **Лев VI** взагалі позбавив його права розглядати законопроекти.

Органи центрального управління імперією

Спочатку до вищих посадових осіб Східної Римської імперії належали:

- **префект преторія Сходу** – керував Малою Азією, Єгиптом та Фракією, тобто більшою частиною Візантійської імперії;
- **префект столиці** – Константинополь з прилеглою до нього сільською місцевістю до 100 миль становив самостійну імперську адміністративну одиницю. На чолі міста стояв префект столиці, який був за посадою головою сенату;
- **квестор** – був головою Державної ради. Крім того, він відповідав за питання юстиції та поточного законодавства;
- **управитель палацу** – відповідав за особисту охорону царя та його канцелярію. В його віданні перебувала державна пошта, зовнішньополітичні відносини та прийом послів іноземних держав;
- **два коміта фінансів** – один керував державною скарбницею, інший завідував царськими маєтками та засобами, що виділялися на утримання двору;
- **два магістра армії** – були головнокомандуючими, саме вони безпосередньо керували військами, які входили до складу константинопольського гарнізону.

Вже VII ст. вища адміністративна система управління імперією зазнала суттєвих змін. Все вище візантійське чиновництво було розподілено на 60 розрядів (чинів). Латинські назви посад були замінені грецькими. Особи, які займали вищі державні посади називалися **логофетами**.

Основні посади логофетів:

- **логофет генікона** або **логофет громадських маєтностей** – її носії відповідали за податки всіх видів, вони контролювали збір і вели їх облік, фактично будучи міністрами фінансів. До VIII ст. значення посади настільки зросло, що її носії по рангу були рівні **патрикіям**. З часом посада стала однією з найважливіших в імперії (*налічувалося дванадцять підрозділів*);
- **логофети стратиотиків** або **логофети армії** – відповідали за армійську звітність та виплату платні солдатам і офіцерам. Також до їх обов'язків входило спорудження фортець та мостів. Значення посади досягло максимуму у X ст.;
- **логофет дрому** – посада вперше згадується у VIII ст. Крім організації та фінансування власне поштової діяльності, до обов'язків логофета входила фінансова сторона прийому та відправки посольств;
- **логофет стад** – головним обов'язком було управління величезними пасовищами в Малій Азії. В період військових дій, логофети стад постачали до

армії коней та мулів. Із втратою малоазійських територій у XIV ст. посада стала швидше церемоніальною;

– **логофет секретів** – відповідав за фінансові питання і за цивільне управління в цілому. До XI ст. фактично мова йшла про адміністративну канцелярію, що контролювала економічну, фінансову, судову та податкову діяльність імперії;

– **логофет приватного майна** – у IV-VI ст. керували майном візантійської корони, а також спадковим майном окремих імператорів. З XIV ст. посада не мала практичного значення;

– **великий логофет** – у XIV ст. великий логофет відповідав за листування імператора з правителями іноземних держав. За правління династії Палеологів був главою візантійської дипломатії, виконуючи, фактично обов'язки прем'єр-міністра та радника з усіх важливих питань.

Вищими державними посадами вважалися і інші, зокрема, державний контролер, зберігач державної печатки, **доместик армії**¹, **друнгарій флоту**² та ін. Слід зазначити, що вищі державні чиновники керували канцеляріями з великою кількістю посадовців. Чиновники цих підрозділів отримували мізерну платню, внаслідок чого в імперії звичайним явищем стало хабарництво та різні види поборів з населення.

Місцеве управління

Візантійська імперія ділилася на дві префектури: Східну та Іллірійську. До складу Східної префектури входили Мала Азія, Єгипет та Фракія. До складу Іллірійської префектури – Балканський півострів.

На чолі кожної префектури перебував **префект преторія**, в руках якого зосереджувалася судова та адміністративна влада. Префектури ділилися на **діоцези**, які управлялися **вікаріями**. Діоцези, у свою чергу, поділялися на провінції, на чолі яких перебували **президи**. До складу провінцій входили громади. Громади користувалися самостійністю у вирішенні своїх внутрішніх справ. Вони управлялися місцевими сенатами та виборними посадовими

---

¹ **Доместик** – цивільний, церковний та військовий титул Пізньої Римської та Візантійської імперій. Найважливішим з доместиків у X ст. став доместик схола. Він мав найбільший вплив, будучи верховним головнокомандувачем армії, за впливом поступаючись лише імператору. Але його повноваження були розділені між двома доместиками – східними та західними схолами, які командували арміями в Малій Азії та на Балканах. В якості головнокомандуючого армії, доместик схола був замінений великим доместиком у XII-XIII ст. Звичайний титул доместика став почесним званням, що надавалося чиновникам середнього рівня в епоху Палеологів.

² **Друнгарій** – командир військового підрозділу у візантійській армії. Друнг – до X ст. військовий підрозділ, що становив третину турми. *Крім цього:*

- друнгарій флоту – командувач імператорськими бойовими кораблями;
- друнгарій вігли – з кінця VIII ст. начальник охорони головного імператорського палацу, іподрому та суду, а також нічної варти Константинополя;
- друнгарій арифма – командир тагми;
- друнгарій Ківірреотів – стратиг морської фемі Ківірреотів на півдні Малої Азії, часто командував всім фемним флотом;
- друнгарій ванди – командир невеликого військового загону, що входив до складу тагми

особами, під контролем державних чиновників. Спочатку місцеве управління формувалося за принципом відокремлення цивільної влади від військової. Але вже у VI ст., коли значно посилилася небезпека нападу ззовні, уряд у деяких прикордонних областях об'єднав в одних руках військову та цивільну владу. Наприкінці VI в. були утворені дві найбільші області **екзархати** – *Равеннський в Італії та Карфагенський в Африці*:

– **Равеннський** або **Італійський екзархат** – особлива візантійська адміністративна одиниця, утворена за правління імператора **Маврикія** наприкінці VI ст. у Північно-Східній та Центральній Італії, в умовах навали лангобардів на Апеннінський півострів. Керував нею намісник імператора – екзарх, який мав вищі військові та цивільні повноваження. Під його владою у 584-751 рр. знаходилися всі візантійські володіння в Італії, крім Сицилії та Сардинії, а також прилеглі землі навколо Адріатичного моря – Істрія та Далмація. Великою кількістю землі в екзархаті володіла церква. Після розгрому візантійцями в 555 р. Остготського королівства в Італії зі столицею у Равенні – це місто залишилося важливим адміністративним та культурним центром. В 751 р. Равенна була завойована лангобардами.

– **Карфагенський** або **Африканський екзархат** – візантійська провінція, утворена імператором Маврикієм в 590 р. на землях, відвойованих у вандалів під час вандалської війни 533-534 рр. Столицею екзархату був Карфаген. Екзархат вів боротьбу з вестготами за володіння Південно-Східною Іспанією, а також проти берберських племен Північної Африки. В 647 р. екзарх Григорій, скориставшись ослабленням імператорської влади, проголосив себе імператором Африки. Але вже в 698 р. араби захопили Карфаген. На території колишнього екзархату була утворена арабська провінція Іфрікія.

Феми

У VII ст. Візантійській імперії все частіше почали погрожувати зі сходу перси та араби, а з півночі болгари, слов'яни та авари. Ця обставина змусила уряд перевести на воєнний стан багато прикордонних провінцій та передати безпосереднє управління ними військовим. Таким чином виникла нова система місцевого управління, що отримала назву **фемного ладу**. Фемою в імперії називався військовий округ, на території якого були розташовані війська. Очолював фему командувач військами – **стратиг**.

Фема представляла собою земельні ділянки, надані для ведення сільського господарства солдатами. Останні фактично орендували землю у держави. Орендна плата для воїнів була знижена, але їхні нащадки повинні були також служити в армії та фемі. Водночас, стратиги командували не лише своїми солдатами, вони також мали цивільну та військову владу у підконтрольній області.

15.4. Джерела візантійського права

Одним з основних джерел візантійського права після кодифікації імператора Юстиніана продовжували залишатися імператорські укази, які отримали назву **новел**. Деякі них значно доповнювали раніше існуючі закони, а

в окремих випадках докорінно їх змінювали. Новели в основному відображали норми, які були притаманні новим феодальним відносинам. Поступово змінювалися і норми, що регулювали склад та діяльність центрального і місцевого апаратів управління. З поглибленням і розвитком феодальних відносин імператорські укази почастишали. Незабаром перед візантійським урядом постала необхідність переглянути саму кодифікацію Юстиніана, що було здійснено за правління імператорів-іконоборців. Саме вони поряд з пристосуванням норм кодексу Юстиніана до феодальних відносин прагнули відобразити в особливому кодексі і систему своїх заходів.

Еклога і законодавство імператорів-іконоборців

У 739-740 рр. (за іншими даними в 726 р.) був виданий законодавчий збірник під назвою **Еклога**. В основу його було покладено Звід Юстиніана, але при цьому до нього не увійшло все те, що, на думку укладачів, застаріло або суперечило новим імператорським новелам. Завдяки своїй стислості та простоті викладу, а також внаслідок використання укладачами норм візантійського звичаєвого права, Еклога отримала широке поширення і поза Візантійською імперією. *Весь звід Еклога ділився на 18 титулів, що охоплювали різноманітні питання:*

- шлюбно-сімейного права;
- спадкового права;
- права опіки та піклування.

Крім того, регламентувалися різноманітні види договорів:

- дарування;
- купівлі-продажу;
- позики;
- наймання.

Найбільш істотно змінилося процесуальне право: проголошувався принцип рівності всіх громадян перед судом; звільнялися від судових мит особи, які брали участь у судових позовах та ін. У сфері цивільного та сімейного права Еклога розвивала деякі основні тенденції, закладені ще законодавством Юстиніана. В ній уточнювалися форми укладання договорів (*дарування, заповіти*), юридичний порядок притягнення спадкоємців за законом, питання опіки та піклування тощо. Така форма як заручення, фактично стала юридичною угодою, що виступала «підготовчим» етапом до укладання шлюбу. Розірвання такого договору без поважних причин призводило до сплати штрафу. Шлюб, за зводом, являв собою союз чоловіка та жінки, які мали рівні майнові права. *Шлюби між близькими родичами заборонялися*. Скорочувалася також кількість законних приводів до розлучення.

Важливим моментом у Еклезі був перелік злочинів (*порушення святості віттаря, врівідступництво, клятвopорушення, розграбування могил, підробка грошей, розкрадання, перелюб*) та відповідно система покарань, що накладалася за їх вчинення. Зокрема, передбачалися такі покарання, як побиття батоном і палицями, відрізання носа та язика, осліплення, відсікання кінцівок тощо. *Страта встановлювалася за найбільш тяжкі злочини:*

- кровозміщення;
- навмисний підпал;
- отруєння;
- чаклунство;
- вбивство та розбій ін.

Крім того, Еклога передбачала і систему покарань грошовими штрафами¹. У середині VIII ст. з'явився додаток до Еклоги, в якій були включені також чотири самостійні закони:

- землеробський закон;
- військовий закон;
- морський закон;
- Мойсеїв закон.

Видання **Землеробського закону** датується другою половиною VIII ст. Його виникнення пов'язують зі слов'янською колонізацією Східної Римської імперії. Норми, зафіксовані в ньому, мають велику схожість із звичаєвим правом слов'янських общин, які розселилися на території Візантії. Це дає підставу вважати, що в основу закону значною мірою було закладено саме слов'янське звичаєве право в поєднанні з візантійськими правовими нормами. Недарма цей закон користувався великою популярністю серед слов'янських народів і часто розглядався як «Слов'янський закон». Сам Землеробський закон регламентував відносини в галузі сільського господарства. Він поділявся на наступні розділи:

- про хліборобів;
- про крадіжки;
- про погоничів худоби;
- про збитки, заподіяні тваринами;
- про збитки;
- про смерть тварин;
- про садові дерева;
- про пожежу;
- про рабів;
- про нові будівлі.

Землеробський закон передбачав відповідальність за крадіжку зерна, плодів дерев, за потрапу посівів тощо (напр. §20. Той, хто вирубує чужий ліс без відома його господаря і обробляє і засіває поле – нічого не отримає з врожаю; §69. Якщо, хтось вночі краде вино з бочки або з чану, має відбутися таке ж покарання; §80. Якщо хто-небудь самовільно, маючи з ким-небудь тяжбу, зрубає виноградне або будь-яке інше дерево, він карається відсіканням

¹ У середині IX ст., коли було відновлено шанування ікон, Еклога, як і все інше законодавство імператорів-іконоборців, була скасована і відновлено законодавство Юстиніана. При цьому Еклога розглядалася не як пам'ятник подальшого розвитку візантійського права, а як перекинутий законодавства Юстиніана. Однак чинність Еклоги було скасовано формально. Низка положень зводу продовжувала застосовуватися в судах і пізніше, а окремі її положення навіть увійшли в офіційні юридичні збірники.

руки; §84. Якщо власники оброблених земель не бажають, щоб вода проходила через їхні ділянки, нехай мають на те право та ін.).

Слід зазначити, що Еклога і Землеробський закон узаконили селянську общину, тим самим була здійснена спроба призупинити процес розорення вілних общинників.

У **Військовому законі** була визначена відповідальність військовослужбовців за вчинення військових злочинів. Це свого роду статут військової дисципліни, який містив 41 пункт (напр. §1. Той, хто наважиться організувати змову, або (таємне) товариство, або бунт проти свого архонта під будь-яким приводом, буде підданий відсіканню голови, особливо це стосується ватажків змови або бунту; §16. Якщо екзархи або хто інший під приводом військового походу будуть обкладати контрибуцією земельні ділянки, нехай вони будуть покарані подвійний сумою; §32. Стратіот, який задумав втекти до варварів і був затриманий, карається відсіканням голови; §41. Стратіот, схильний до перелюбу, позбавляється військової служби, та (його майно) конфіскується та ін.).

Морський закон або **Родоський морський закон** – це збірник морського права, складений на основі античних (давньогрецьких, давньоримських та ін.) звичаїв мореплавання та морської торгівлі. Назва пам'ятки походить від імені грецького острова Родос, відомого в ту епоху як великого середземноморського торгового центру. *Морський закон регулював наступні питання:*

- суднобудування;
- перевезення вантажів;
- фрахтування;
- право на викинуті за борт і врятовані вантажі;
- визначав норми оплати екіпажу корабля;
- правила підтримки порядку на кораблях;
- визначав відповідальність власника корабля та ін.¹

Мойсеїв закон містив у собі морально-релігійні приписи, розпорядження та норми, запозичені зі Старого Завіту. Укладачі розглядали ці норми як юридичні, що мали застосовуватися на практиці.

Слід відзначити, що з приходом до влади у Візантії імператорів Македонської династії, розпочалася рішуча боротьба з багатьма заходами імператорів-іконоборців, в тому числі і з їх законодавством.

Прохірон

Перший імператор Македонської династії Василь I засудив Еклогу. Взагалі законодавство імператорів-іконоборців називається в одному з посібників того часу *«невідповідностями, зробленими Ісавром на противагу божественному догмату і на руйнування рятівних законів»*, тобто права Юстиніана. Насамперед імператор вирішив скасувати застарілі норми законодавства Юстиніана, а ті

---

¹ Морський закон значно вплинув на право інших народів, особливо через морські звичаї, що склалися в західній частині Середземного моря. Використання норм Родоського морського закону у Середземномор'ї практикувалося до XV ст.

норми, які продовжували зберігати свою силу і надалі використовувати. Саме з цією метою і була задумана і здійснена повна переробка Юстиніанівської кодифікації. В 879 р був виданий **Прохірон**, короткий виклад законів для суддів, що містив норми цивільного, кримінального, частково судового та церковного права. Хоча Прохірон мав на меті слугувати навчальним посібником для суддів, проте він користувався законодавчою силою. Водночас, Прохірон не лише викладав положення законодавства Юстиніана, але і містив низку нових норм права, яких раніше не існувало. Опублікування Прохірона мало велике значення, оскільки подальший розвиток візантійського законодавства відбувався під впливом тих положень, які були закладені в його основу.

Особливе значення Прохірон мав для православної церкви як один з історичних пам'яток церковного (канонічного) права.

В 884 р була опублікована так звана «**Ревізія стародавніх законів**», тобто сукупність тих норм законодавства Юстиніана, які морально не застаріли і могли бути використані і в подальшому¹.

Епанагога

Між 884-886 рр. імператор Василь I та його сини-співправителі **Лев** та **Олександр** видали нове керівництво для суддів під назвою **Епанагога**. Його видання було викликане прагненням узгодити Прохірон з «Ревізією стародавніх законів». Епанагога значною мірою повторювала основні положення Прохірона, що дало привід деяким вченим вважати Епанагогу другим виданням Прохірона. Однак в Епанагогу увійшла низка нових положень, що містилися в новелах імператора Василя I. Крім того, система викладу Епанагога була значно поліпшена в порівнянні з Прохіроном. Слід відзначити, що цей документ дійшов до теперішнього часу в кількох рукописах.

Епанагога складається з 40 титулів, що містять:

- вступ, із загальними навчаннями про право і справедливість (§1);
- постанови про імператора, патріарха та вищих посадових осіб (§2–7);
- постанови про посади та достоїнства церковні (§8–11);
- постанови про свідків та документи (§12–13);
- постанови про заручини та шлюб (§14–17; 21);
- постанови про придане та дарування між зарученими і подружжям (§18–20);
- постанови про договори (§22–28);
- постанови про спадкування за заповітом і за законом (§29–38);
- постанови про *operis novi nuntiatio* (повідомлення особи, яка будує нову споруду, про небезпеку, яку вона може завдати загальному благу) (§39);
- постанови про злочини та покарання (§40).

Базиліки

У 888-889 рр. Лев Мудрий опублікував новий законодавчий збірник, який отримав назву **Базиліки (Василіки)** («царські закони»). Імператор вказував, що законодавством Юстиніана важко користуватися у судовій практиці, оскільки норми з одного і того ж питання розділені на чотири – Інституції, Дигести,

¹ Ця пам'ятка візантійського права до нас не дійшла.

Кодекс і Новели. Імператор визначив своїм завданням все законодавство Юстиніана звести в один звід та розташувачи законодавчий матеріал таким чином, щоб в одному місці зосередити всі правові норми з одного й того ж питання.

Кожна з 60 книг Базилік починається витягом з Дигестів з певного предмету, а далі наводяться окремі положення з Інституцій, Кодексів, Новел та Прохірона, які підтверджують або доповнюють цю цитату з Дигест. Таким чином, всі основні норми права з певного предмету були зосереджені в Базиліках в одному місці, а не розкидані в чотирьох різних місцях.

Всі застарілі або скасовані норми кодифікації Юстиніана взагалі не увійшли до складу Базилік. У Базиліках були представлені норми не лише світського, а й церковного права. Система розташування законодавчого матеріалу в Базиліках мало чим відрізнялася від системи Епанагоги. Слід відзначити, що якщо укладачі Еклоги і Землеробського закону намагалися зміцнити селянську громаду і тим самим припинити розорення вільних селян, то Прохірон, Епанагога і особливо Базиліки сприяли фактичному закріпаченню общинників. Базиліки є останньою пам'яткою візантійських імператорів в області кодифікації. Після смерті Льва Мудрого видавалися лише Новели, без спроб кодифікувати чинне законодавство.

З X ст., з поступовим розвитком феодалських відносин у Східній Римській імперії, з'явився особливий вид імператорських Новел під назвою «хрисовул», тобто **золотопечатні грамоти**. У своїй більшості вони визначали привілеї, які надавалися духовенству, монастирям і окремим особам.

Останньою пам'яткою візантійського права є юридичний збірник, складений близько 1345 р. юристом і суддею **Арменопуло**, під назвою «**Шестикнижжя**». У збірнику викладається цивільне та кримінальне право Візантії. Автор збірки фактично лише доповнив Прохірон. *Слід відзначити, що видання Арменопуло широко використовувалося в імперії, а після падіння Візантії стало діючим правом в Греції, Валахії та Молдавії.*

15.5. Характеристика права Візантійської імперії

Цивільне право. Речове право

Як вже було зазначено, розвиток римського права знайшов своє завершення в кодифікації Юстиніана. Однак період після кодифікації характеризувався занепадом правового розвитку. Право поступово втрачало свої універсальні риси і набувало суто національного характеру, відчуваючи на собі вплив релігійних поглядів і звичаєвого права різних народів, які населяли Візантійську імперію. З іншого боку, спостерігався процес пристосування інститутів римського рабовласницького права до феодалських відносин, які поступово розвивалися у Візантії.

Основні інститути речового права, регламентовані в кодифікаційних пам'ятках Юстиніана, були збережені й у візантійських кодексах. Ці кодекси фіксували володіння, причому розрізняли добросовісне володіння від недобросовісного. Мова також йшла і про сервітути, особливо відзначаються

міські сервітути. Деталізовано висвітлюються питання пов'язані із заставним правом, причому відзначаються два види застави з передачею закладеної речі заставоутримувачу та без цієї передачі (*застава нерухомого майна*). Останній вид отримав назву **іпотека**.

Візантійські кодекси також містять постанови про **емфітевзис** – спадкову оренду. Найбільш важливий моментом у розвитку речового права Візантійської імперії є поступове відмирання рабовласницької власності та виникнення феодальної. З плином часу вільні селяни поступово все більше потрапляли в категорію залежних. За допомогою озброєних дружин магнати захоплювали землі вільних селян та перетворювали останніх у залежних. З цією ж метою представники заможних станів використовували і розорення вільних дрібних власників. В умовах магнатського свавілля вільні селяни змушені були віддаватися під їх заступництво, внаслідок чого втрачали свою самостійність. Водночас у V-VI ст. уряд Візантії з метою забезпечення регулярного надходження податків від вільних селян та виконання ними військової повинності вів безперервну боротьбу з магнатами, намагаючись зберегти вільні селянські господарства. Ще наприкінці IV ст. імператорський уряд заборонив насильницькі захоплення селянських земель, а також **патронат**. У середині V ст. членам сільської громади взагалі було заборонено продавати свої ділянки іншим особам, крім членів власної громади. Подібні заборони збереглися і в VI ст. Однак, незважаючи на всі ці заходи уряду, велике землеволодіння, особливо церковне, постійно збільшувалася.

На початку VI ст. на території Візантійської імперії з'являються слов'янські поселення, а наприкінці VI – першій половині VII ст. фактично розпочалася активна слов'янська колонізація більшої частини Балканського півострова. Слов'янська колонізація різко збільшила кількість вільних селян імперії, разом з цим збільшилися прибутки держави та з'явилася можливість для організації військово-службового стану – **стратіотів**. Але у IX-X ст. після ослаблення зовнішньої безпеки, в імперії знов розпочався «наступ» магнатів на вільних дрібних землевласників та сільські громади.

З часом вільні селяни втратили не лише свою економічну самостійність, але і свободу і перетворилися на залежних від феодала селян. В нових умовах уряд Візантії сприяв роздачі службовим людям земель в умовне та довічне володіння, що отримало назву **проній**, які відповідали за своєю суттю західноєвропейським бенефіціям. Спочатку пронії надавалися лише на певний строк, як правило, довічно, а згодом і в спадкову власність. **Проніар** виконував на території своєї пронії судові та адміністративні функції. Селяни, які мешкали на землі проніаріїв, повинні були сплачувати їм податки та відбувати панщину.

Водночас, слід відзначити, парики у фемній або проніарній системі не були кріпаками як в Західній Європі. Також ні стратег, ні проніар не були власниками земель – вони були лише намісниками візантійського імператора і досить часто були родом з інших провінцій Візантії.

Зобов'язальне право

Основні риси римського зобов'язального права, які були регламентовані в кодифікації Юстиніана, мало піддалися зміні у візантійському законодавстві.

Але у зв'язку зі скороченням цивільного обігу у Візантії, що було спричинено процесом феодалізації та зменшенням території імперії, велика кількість складних інститутів римського зобов'язального права не отримали регламентації у візантійських кодексах.

В основному у візантійському праві зберігся поділ зобов'язань на зобов'язання з договорів і на зобов'язання з правопорушень. Водночас, збереглася і система договорів. *Візантійські кодекси детально регламентували наступні види договорів:*

- купівлі-продажу;
- обміну;
- найму;
- позики;
- поклажі;
- товариств та інші.

Значного поширення набуло укладання угод у письмовій формі. Як результат, візантійське зобов'язальне право детально регламентувало умови визнання дійсними договорів, укладених у письмовій формі або їх неправомірність. Особливо детально регулювалися договори позики (*зокрема, велика увага приділялася питанню про стягнення відсотків за позику. Був встановлений максимальний розмір у 12 % річних*). До речі, заборонялося стягнення відсотків на відсотки. У разі стягнення відсотків в розмірі, що перевищувало капітал, борг повинен був вважатися погашеним. *Але в основному у Візантії не розвивалися принципово нові риси зобов'язального права.*

Шлюбно-сімейне право

Оскільки шлюб у Візантійській імперії регулювався нормами православного церковного права, необхідно відзначити велику кількість нових рис у шлюбному праві в порівнянні із римським аналогом. Так, у Візантійській імперії шлюб передувало заручення, яке, як і вінчання, супроводжувалося церковним обрядом. *Заручини з кінця XI ст. було визнано однією з необхідних умов законного шлюбу*. Водночас, визнавалося, що заручення, санкціоноване церквою, не могло бути самовільно порушене і за своїм значенням мало таку ж силу, як і вінчання.

Для здійснення обряду заручення, точніше, для визнання його законним та дійсним, необхідні були в основному ті ж умови, що й для визнання шлюбу, за винятком віку. *Детально візантійське шлюбне право вказувало і приводило для розірвання заручин, а саме:*

- обопільне небажання заручених одружитися;
- вчинення заручення без згоди та відома батьків або опікунів;
- близький ступінь споріднення між зарученими;
- нездатність до шлюбного співжиття;
- розпусна поведінка нареченого або нареченої;
- вчинення будь-якого тяжкого злочину нареченим або нареченою;
- безвісна відсутність впродовж трьох років;
- важка хвороба;

- божевілья впродовж двох років;
- бажання піти в монастир.

Укладання шлюбу відбувався шляхом церковного обряду. Для визнання шлюбу дійсним та законним необхідно було дотриматися наступних умов:

- досягнення шлюбного віку: для чоловіка – 14 років, для жінок – 12 років;
- згода нареченого та нареченої, їх батьків або опікунів;
- не перебувати одночасно в іншому шлюбі;
- не бути близькими родичами.

Візантійське законодавство дозволяло тричі послідовно одружуватися – четвертий шлюб заборонявся.

За візантійським правом шлюб міг бути розірваний, причому відрізнялося розлучення, котре ініціювалося з обопільної згоди подружжя або з вини одного з них (*cum damno*), і розлучення, яке не залежало від волі подружжя (*sine damno*). Так розлучення *cum damno* було пов'язане з покаранням та заборобою шлюбу для винної сторони. Розлучення *sine damno* не передбачало покарання для тих, хто розлучався. Для розлучення *cum damno* потрібні наступні причини:

- вчинення державного злочину;
- замах одного з подружжя на життя іншого;
- аборт;
- перелюб;
- легковажна поведінка дружини (*участь у бенкетах зі сторонніми чоловіками, занадто вільне поводження з ними, відсутність вночі вдома*).
- крім того, дружина не мала права без відома чоловіка відвідувати кінські перегони, театральні вистави та інші публічні видовища – порушення цих правил також вважалося вагомою підставою для розлучення.

Спочатку закони про розлучення захищали лише інтереси чоловіків. З часом в цей закон були внесені зміни, які надавали також і жінкам право порушувати справу про розлучення. *Жінка мала права на розлучення у наступних випадках:*

- якщо чоловік ображав цнотливість своєї дружини, намагаючись звести її з іншим чоловіком;
- якщо чоловік без підстав звинувачував свою дружину на суді в перелюбі;
- якщо чоловік перебував у зв'язку зі сторонньою жінкою;
- якщо чоловік переховувався від дружини впродовж тривалого часу.

Розлучення sine damno могло бути здійснений з наступних причин:

- нездатність до шлюбного співжиття;
- довгострокова безвісна відсутність одного з подружжя;
- перебування в полоні (*оскільки людина перетворювалася на раба*);
- психічне захворювання;
- якщо хтось із подружжя йшов у монастир;
- посвята у сан єпископа.

За законодавством Юстиніана рішення про розлучення ухвалювалося лише судовим рішенням. При розлученні cum damno дружина втрачала право на

ім'я та майно свого чоловіка і не могла претендувати на матеріальну підтримку з його боку. У разі розлучення *sine damno* дружина могла носити ім'я чоловіка до нового шлюбу і мала право вимагати матеріальної допомоги від колишнього чоловіка.

Основні риси майнових відносин між подружжям, регламентовані в кодифікації Юстиніана, збереглися і у подальшому візантійському праві. Зокрема, майже не піддалося зміні вчення про придане і про дошлюбне дарування. Візантійське сімейне право розрізняло *два види приданого*:

- *профектиція* – придане, виділене доньці батьком чи ким-небудь стороннім з почуття дружби до батька;
- *адвенциція* – придане, надане сторонніми особами.

До речі, обіцянка з боку батька або інших осіб наділити наречену приданим давала підставу на позов впродовж десяти років стосовно осіб, які не виконали своєї обіцянки. Посаг і дошлюбні подарунки як чоловік, так і дружина не мали права відчужувати, за окремими винятками (*напр., для придбання нового майна, яке могло дати більший прибуток, для сплати боргів дружини, для прожитку батьків, чоловіка і брата*). Дружина мала право позову проти свого чоловіка, який розтратив її придане. Чоловік мав право користуватися прибутками з майна, що входило до приданого.

Спадкове право

Візантійське право розрізняло два види успадкування за заповітом і за законом. Для визнання заповіту дійсним, необхідно було, щоб заповідач був при здоровому глузді та здатний з повною свободою висловити свою волю. Заповіт мав затверджуватися свідками, які ставили свої підписи і прикладали свої печатки. *Заповіт не визнався дійсним у наступних випадках*:

- був укладений особою, якій не виповнилося 14 років;
- був написаний глухонімим або недоумкуватим;
- був написаний п'яним або особою, яка перебувала під опікою за марнотратство;
- був написаний людиною, яка вчинили злочин;
- був написаний віровідступником.

При складанні заповіту батько, виділивши з свого майна придане і довесільні подарунки своєї дружини, повинен був певну частину майна обов'язково залишити своїм дітям. Ця частина, закріплена за дітьми і батьками заповідача, називалася **фалкідіоном**. Іншою частиною майна заповідач міг розпоряджатися на власний розсуд.

До речі, позбавлення спадщини дітей і батьків без достатньої на те підстави могло стати причиною для визнання заповіту недійсним. Візантійське законодавство наводило досить великий перелік підстав, за якими можна було позбавити спадщини цих законних спадкоємців. *Серед них*:

- зневажливе ставлення до заповідача;
- здійснення різного роду злочинів;
- ганебна поведінка;
- відступ від православної віри тощо.

Заповідач міг скласти і другий заповіт, який, якщо був складений за всіма вимогами міг «погасити» перший. У візантійському праві також розвивалися і основні принципи спадкування за законом, які встановилися в епоху кодифікації Юстиніана. Слід відзначити, що візантійське законодавство зберегло і низку інших інститутів римського спадкового права:

– **фідеїкомісс** – вид заповіту, в якому заповідач доручав спадкоємцю виконати обумовлені дії на користь третьої особи. При дотриманні інтересів інших спадкоємців, можна було доручити передати як фідеїкомісс весь спадок повністю третій особі (*універсальний фідеїкомісс*). Покладені доручення повинні були мати законний і моральний характер: не можна було доручити вчинити злочин тощо;

– **кодїцилл** – в римському праві, на перших порах, письмова записка або лист до спадкоємця, яким заповідач вносив певні видозміни своєї волі в складеному за певною формою заповіті, покладаючись на совість спадкоємця для виконання своїх нових розпоряджень;

– **легат** – спеціальна форма для вказівки в письмовому або усному заповіті дарування на користь конкретної особи (*легатарія*). Легатарій отримував легат після виплати з спадкової маси всіх боргів заповідача. Розмір цього дарування вираховувався із решти спадку, і лише після такого відрахування наступала черга решти спадкоємців. Легатарієм часто була церква або конкретний храм. Заповідальні подарунки (*легати*) перетворилися на форму позбавлення або істотного обмеження для законних спадкоємців можливості отримання спадщини. Це викликало правові обмеження розмірів легата. Згідно **Закону Фальцидія** загальний розмір легатів не міг перевищувати 3/4 спадщини. Пізніше легат заборонили поширювати на майно, яке представляло особливу цінність для сім'ї або спадкоємців.

Майже повністю візантійське право перебрало і вчення про опіку та піклування. Питання про дієздатність осіб, а також коло прав опікунів і піклувальників в основному вирішувалося на підставі норм римського права епохи кодифікації Юстиніана. Опіка над малолітніми (*чоловіки до 14 років, а жінки до 12 років*) здійснювалася за заповітом або за рішенням родичів чи владою. Над неповнолітніми (*чоловіки та жінки до 25 років*) передбачалося піклування. Законодавство також передбачало піклування над марнотратними та недоумкуватими особами.

Кримінальне право

Велике значення у візантійському кримінальному праві мало соціальне становище людини, яка звинила злочин. Особливо велика різниця в покаранні за один і той же злочин передбачалася для вільних та рабів (*так, вбивство власного раба взагалі не вважалося злочином*).

Для візантійського кримінального права можна виокремити певні особливості:

- малолітні до 7 років та божевільні не були суб'єктами злочинних дій;
- передбачалося, якщо злочин був здійснений у стані сильного роздратування (**афект**), то людина вважалася неосудною і звільнялася від покарання;

- вбивство злодія в нічний час не тягло за собою покарання;
- ненавмисні (*випадкові*) злочини не підлягали покаранню;
- передбачалося покарання не лише за скоєний злочин, але й за замах на нього, якщо було встановлено факт приготування до вчинення злочинних дій;
- замах карався так само, як і закінчений злочин;
- умисел до скоєння політичних та релігійних злочинів вважався караним;
- за підбурювання, потурання, приховування і взагалі за співучасть було встановлено таке ж покарання, як і за сам факт злочину;
- однією з важливих обставин, що збільшувала покарання, вважався рецидив.

Візантійські кодекси передбачали наступні види злочинів:

- політичні злочини – змова проти імператора, крамола та державна зрада;
- злочини проти релігії – віровідступництво, спокушання в іудейську релігію, святотатство, пограбування могил та мертвих, лжесвідчення та чаклунство;
- майнові злочини – крадіжка, пограбування, знищення чужого майна шляхом підпалу, необережне поводження з чужим майном;
- злочини проти моральності сім'ї – насильницький шлюб, багатощлюбність, перелюб, інцест, зґвалтування, розтління малолітніх, омана, мужолозтво та скотолозтво;
- злочини проти особи – вбивство, побої та мордування, продаж вільних в рабство, наклеп.

Система покарань

Характерною рисою системи покарань у візантійському праві була множинність покарань за один і той же злочин. *В основному можна виокремити наступні види покарань:*

– **смертна кара** – застосовувалася в двох видах: *проста* – відсікання голови, повішення та *кваліфікована* – спалення, саджання на кіл (*спалення застосовувалося за передання ворогу військової тасмниці, підпал будинку та вбивство родичів; саджання на кіл – для розбійників*);

– **тілесні покарання** – цей вид покарань за Прохіроном був найбільш поширеним. Передбачалося відсікання руки, язика, носа, осліплення, кастрація та биття батогами. Найчастіше застосовувалося відсікання руки (*напр. за продаж вільного в рабство, виготовлення фальшивих монет, викрадення жінок, пограбування могил, нанесення ран та ін.*). Відрізання носа – за статеві злочини; відсікання язика за клятвопорушення і лжесвідчення; осліплення – за крадіжку церковних цінностей тощо. До тілесних покарань відносилося биття батогами і палицями;

– **грошові штрафи** – цей вид покарання застосовувався головним чином за нанесення матеріального збитку (*напр. за укриття раба-втікача, позбавлення раба працездатності, заподіяння каліцтва взятого коня та ін.*). Крім того, цей вид покарання застосовувався і за статеві злочини: зв'язок з рабинею, зґвалтування та ін. Ці штрафи надходили на користь потерпілих;

– **конфіскація майна** передбачалася для державних злочинців, померлих еретиків, діти яких не були православними, заміжніх жінок, які перебували у статевому зв'язку зі своїм рабом та ін.;

– **вигнання** найчастіше застосовувалося як доповнення до основного тілесного покарання (*як самостійний вид покарання застосовувалося рідко*);

– **обстриження** так само застосовувалося лише як доповнення до тілесного покаранням.

Слід відзначити, що у візантійських пам'ятках не згадується про ув'язнення як особливий вид покарання.

Судовий процес

У візантійському праві отримав подальший розвиток принцип судового процесу, передбачений у кодифікації Юстиніана. Характерними рисами процесу можна визначити наступні:

- застосування катувань;
- виключення представництва як з боку обвинувача, так і з боку обвинуваченого;
- до уваги не бралися письмові свідчення свідків;
- у кримінальних справах суддя був зобов'язаний допитувати обвинувачених та свідків, кожного окремо, а їх свідчення фіксувати письмово;
- на відміну від свідків у цивільних справах, свідки у кримінальних справах викликалися за розпорядженням судових органів та були зобов'язані з'явитися до суду;
- свідками не могли бути неповнолітні, жінки, найманці, недоумкуваті, родичі, незаможні люди, слуги, товариші за товаришів, слуги за слугу, сини за батьків і батьки за синів, глухі, німі, еретики та євреї проти християн та ін.
- суд міг у тих чи інших випадках вимагати від свідків складання присяги.

Хронологічна таблиця

395 р.	Римська імперія поділена на дві частини. Аркадій Флавій став імператором Східної частини Римської імперії. Ця дата вважається початком Візантії.
425 р.	Відкриття в Константинополі першого в Європі університету.
428 р.	Нестор став патріархом Константинополя.
431 р.	III Вселенський собор в Ефесі засудив ересі, в тому числі і вчення Константинопольського патріарха Нестора (<i>основне положення «Марія – мати Христа, але не Богородиця»</i>). Нестор позбавлений поста патріарха.
438 р.	Опублікування кодексу Феодосія.
484-519 рр.	Перший церковний розкол (<i>схизма</i>) на Східне і Західне християнство стався через бажання Константинополя отримати релігійну незалежність від Риму.
529 р.	Опублікування Кодексу Юстиніана. Імператор закрив

- Платонівську Академію та інші філософські школи в Афінах. На думку багатьох авторів ця подія завершила період Античності і ознаменувала початок середньовіччя.
- 532 р. Повстання «Ніка» в Константинополі.
- 533 р. Опублікування Дигест та Інституцій.
- 534 р. Закінчення роботи над законами. Заборона на законотворчу роботу. Заборона на критику діяльності юристів – все це було оголошено прерогативою імператора.
- 535 р. Новели Юстиніана для адміністративної реорганізації імперії. Війна Візантії проти остготів.
- 537 р. Закладення храму Святої Софії.
- 547 р. Рим знову відвойований Візантією.
- 548 р. Видання перших 17-ти книг «Всесвітньої Хроніки».
- 592 р. Створення Італійського та Африканського екзархатів.
- 637 р. Капітуляція Єрусалиму.
- 640-642 рр. Завоювання Єгипту арабами.
- 648 р. Костянтин II опублікував «Типос» – едикт про віру.
- 673-678 рр. Облога Константинополя арабами.
- 717 р. Обрання Льва III Ісавра імператором Візантії. Початок правління Ісаврійської династії.
- 740 р. Опублікування Еклоги.
- 726 р. Імператор Лев III оголосив про початок іконоборчого руху.
- 812 р. Аахенський мир між Візантійською імперією та Карлом Великим. Михайло I визнав Карла імператором.
- 815 р. Собор іконоборців в Константинополі.
- 832 р. Опублікування едикту Феофіла проти ікон.
- 843 р. Собор в Константинополі та відновлення православ'я.
- 867 р. Собор в Константинополі та розрив з Римом.
- 887-893 рр. Опублікування висилік (базилік).
- 913 р. В імперії через важке фінансове становище, викликане постійними війнами з арабами, слов'янами, хозарами та ін. запроваджені податки на церкви та монастирі.
- 1021-1022 рр. Приєднання до Візантійської імперії Вірменії.
- 1054 р. Остаточний розкол християнської церкви на Східну та Західну.
- 1057-1059 рр. Спроба імператора Ісака провести в імперії реформи – звершилася невдало.
- 1071 р. Громадянська війна в Візантійській імперії. В Італії втрачено останнє візантійське володіння фортеця Барі.
- 1078 р. Захоплення турками Нікеї.
- 1097 р. Захоплення Нікеї хрестоносцями. До Візантії за допомогою лицарів повернулися окремі райони Малої Азії, але Антіохію захопили нормани. На території Малої Азії почали виникати держави хрестоносців.
- 1111 р. У Візантії посилена боротьба з богомилами.

1122- 1126 рр. 1204 р.	Війни Візантії з Венецією. Захоплення Константинополя хрестоносцями. Створення Латинської імперії.
1206 р. 1236 р. 1321- 1328 рр.	Створення деспотату в Епірі. Атака Константинополя греками та болгарами. Період нових громадянських воєн. Візантія була остаточно розорена. Скориставшись цим турки захопили майже всі землі навколо Константинополя.
1345 р. 1349 р.	Завоювання Македонії Стефаном Душаном. Війна Візантії з Генуєю. Повна поразка імперії, за укладеним миром, генуезці отримали всі завойовані землі поблизу Константинополя та отримали значні торгові привілеї.
1373 р. 1389 р. 1422 р. 1439 р.	Імператор Іоанн V Палеолог визнав себе васалом султана. Битва на Косовому полі. Облога Константинополя турками. Підписання Флорентійської унії католиками і православними на Ферраро-Флорентинському соборі. Багато православних церков не визнали церковну унію.
1453 р.	Останній штурм Константинополя турками. Імператор Костянтин XI загинув у бою. Падіння Візантійської імперії.

Персоналії

Анастасій I Дікор (близько 430-518 рр.) – імператор Візантії з 491 р.

Після тривалої боротьби імператор домогся повного підпорядкування своїй владі представників військово-землевласницької ісаврійської знаті, яка користувалася величезним впливом за попередніх імператорів Візантії.

У своїй внутрішній політиці прагнув упорядкувати державні фінанси. В 498 р. провів грошову реформу, ввівши в обіг мідні монети – фолліси. Ця реформа вважається початком Візантійської монетної системи. Скасував хрисаргір – податок на городян, які займалися торгівлею та ремеслом, запроваджений в 314 р. Натомість запровадив грошовий поземельний податок замість поставок провіанту та рекрутів для війська. В 500 р. оприлюднив закон, що закріплював за орендарями земельну ділянку після 30-річного терміну оренди (*за умови виплати ними передбачених внесків*).

Андронік II Палеолог (1259-1332) – імператор Візантійської імперії у 1282-1328 рр.

Наприкінці 1282 р. скасував запроваджену його батьком Михайлом VIII церковну унію з західною (*католицькою*) церквою. Імператор намагався продовжити політику, спрямовану на підтримку візантійсько-монгольського альянсу. Однак, зберегти мирні відносини з кочівниками йому не вдалося. Наприкінці його правління монгольські набіги на балканські володіння імперії тривали. Невдало втрутився в боротьбу між Венецією та Генуєю, що призвело

на початку XIV ст. до посилення впливу венеціанців в імперії. Спроби імператора централізувати країну, зрештою, викликали опір феодалної знаті, яка висунула в 1321 р. на трон його онука.

Андронік III Палеолог (1296-1341 рр.) – візантійський імператор з 1328 р., який впродовж усього свого терміну правління безуспішно намагався стримувати натиск зовнішніх ворогів імперії.

За Андроніка III Візантія втратила останні свої володіння у Малій Азії. За правління імператора значно зріс вплив монастирів, причому не лише у церковних, а й у світських справах.

Василь I Македонянин (близько 811-886 рр.) – візантійський імператор у 867-886 рр., засновник Македонської династії.

Імператор відзначився енергійним відновленням порядку у всіх галузях державного управління. Ініціював кадрову чистку чиновницького апарату. Йому належить систематизація візантійського законодавства та видання кодексу «Прохірон» і підготовка кодексу «Епанагога». У кодексі «Епанагога» вперше в історії Візантії була зроблена спроба визначити роль імператора та патріарха в державному законодавстві, а також розмежування їх обов'язків в управлінні країною.

Імператор ініціював підвищення платні солдатам та збільшив чисельність армії. Зі змінним успіхами воював з арабами, повернувши частину втрачених його попередниками територій до складу Візантії.

Ірина (близько 752-803 рр.) – візантійська імператриця з Ісаврійської династії.

Стала першою жінкою в історії Візантії, яка правила самостійно у 797-802 рр., що дало Римській церкві формальний привід передати імператорський титул на Захід. Стала дружиною імператора Льва IV Хазара в 768 р., після його смерті в 780 р. правила як регент при своєму малолітньому синові Костянтині VI. Коли син подорослішав і став претендувати на самостійне правління, Ірина осліпила його, захопивши державну владу в імперії. Тим не менш, за відновлення шанування ікон на Другому Нікейському соборі була канонізована православною церквою як свята.

У виданих нею новелах імператриця величала себе по-чоловічому: *«Ірина, великий василевс і автократор римлян»*, на монетах і парадних портретах зображувалася в пишних імператорських шатах. Від початку свого правління Ірина щедро обдаровувала монастирі, знизила податки та мита, влаштувала благодійні заклади для бідних, тим самим завоювавши повагу підданих.

Костянтин Арменопул або **Гарменопул** (1320 – близько 1385 рр.) – візантійський юрист, який походив з вірменського роду.

Обіймав у м. Салоніки одну з вищих судових посад у Візантійській імперії. Уклав збірку «Шестикнижжя» – книгу законів у шести томах, яка охоплює широке коло візантійських правових джерел. Його праця була вперше видана в 1540 р. в Парижі грецькою мовою, після чого отримала широке визнання на підконтрольних Османській імперії Балканах. Згодом була видана

в 1547 р. латиною під назвою «*Heksabiblos*», в 1564 р. німецькою мовою під назвою «*Hexabiblos*».

Костянтин IX Мономах (близько 1000-1055 рр.) – візантійський імператор у 1042-1055 рр. з Македонської династії.

За Костянтина IX християнська церква розкололася на католицьку і православну. В 1054 р. римський папа Лев IX направив до Константинополя легатів на чолі з кардиналом Гумбертом для вирішення конфлікту, початок якому було покладено закриттям в 1053 р. латинських церков у Константинополі за розпорядженням патріарха Михайла Кіруларія. Однак знайти шлях до примирення не вдалося і 16 липня 1054 р. в соборі Святої Софії папські легати оголосили про позбавлення влади Кіруларія та про його відлучення від церкви. У відповідь на це 20 липня патріарх піддав анафемі легатів.

Костянтин VI (771-797/805) – візантійський імператор у 780-797 рр.

Після смерті свого батька Льва IV і до 790 р. за малолітнього імператора правила його мати Ірина. Ще за життя батька в 776 р. Костянтин за наполяганням наговпу був коронований як співправитель Льва IV. Ірина, яка звикла за період регентства до самостійного управління імперією, не бажала передавати владу сину Костянтину. Вона продовжувала поводитися з ним як з дитиною, він жив окремо від імператорського двору і не залучався до участі в питаннях управління державою. Із його смертю обірвалася Ісаврійська династія правителів Візантії.

Костянтин VII Багрянородний або **Порфіородний** (905-959 рр.) – візантійський імператор з Македонської династії, номінально правив з 913 р., фактично – з 945 р.

У своїй політиці Костянтин VII виражав інтереси столичного чиновництва, тому активно боровся проти відцентрових тенденцій провінційної знаті. Імператор також відомий як один з найосвіченіших людей своєї доби, покровитель та видавець компілятивних збірників. Автор творів «Про феми», «Про церемонії», «Про управління імперією», що є важливим джерелом для вивчення історії Візантії, Київської Русі та інших держав. Він, зокрема, описував («Про церемонії»), візит княгині Ольги в Константинополь (957 р.) та її хрещення. Дев'ята глава «Про управління імперією» (близько 950 р.) містить короткий опис економічного та політичного устрою Русі.

Костянтин XI (XII) Палеолог (1405-1453 рр.) – останній візантійський імператор, який правив в 1449-1453 рр.

5 квітня 1453 р. коли почалася облога Константинополя військами султана Мехмеда II, останній запропонував Костянтину в обмін на здачу міста зберегти йому життя і залишити при владі, але імператор відмовився. 29 травня 1453 р. в місто увірвалися війська султана.

Останні збережені в історії слова імператора були: «*Місто впало, а я ще живий*», після чого, зірвавши з себе знаки імператорської гідності, Костянтин кинувся в бій як простий воїн і був убитий. Йому також приписують слова: «*Я швидше бачу Константинополь під владою чалми, ніж під владою тіари*».

Лев III Ісавр (близько 680-741 рр.) – візантійський імператор у 717-741 рр., засновник Ісаврійської династії.

Він вважав, що поклоніння священним зображенням є поклоніння ідолам. Саме в епоху його правління у Візантійській імперії почався період іконоборства, за часів якого було знищено величезну кількість фресок та мозаїк. За правління імператора змінився устрій імперії та істотно розвинулося візантійське право. Фактично саме при ньому з'явився перший по-справжньому візантійський, але разом з тим який зберігав елементи римського права, законодавчий документ, який отримав назву «Еклога».

Лев IV Хазар (750-780) – візантійський імператор з Ісаврійської династії, який правив в 775-780 рр.

Прізвисько «Хазар» – вказівка на етнічну приналежність його матері, імператриці Ірини, дочки хазарського кагана. Був призначений співправителем батька в 751 р. За час його короткого царювання гоніння на ікони майже припинилися. За словами Феофана, імператор на короткий час показав себе благочестивим і любителем Богородиці та ченців. Лише незадовго до смерті він знову відновив гоніння на шанувальників ікон.

Лев VI Мудрий або **Філософ** (866-912 рр.) – візантійський імператор впродовж 886-912 рр. з Македонської династії.

Завершив редагування збірки законів грецькою мовою так званих «Базилік».

Мануїл I Комнін (1118-1180 рр.) – візантійський імператор, чие правління припало на поворотний момент історії як Візантії, так і всього Середземномор'я.

Мануїл став останнім представником «комнінівського відродження», завдяки якому країна змогла відновити свою військову і фінансову міць. Своєю політикою він прагнув відновити колишню славу і статус Візантії. За своє правління Мануїл співпрацював з Римом і воював у Південній Італії, а також забезпечив просування по землях імперії воїнів Другого хрестового походу.

У самій країні імператор продовжив політику своїх попередників:

- активно збільшувалася чисельність армії за рахунок іноземних лицарів;
- Константинополь наповнили іноземні купці, здебільшого з Венеції, Генуї та Пізи;
- в 1143 р. імператор видав новелу, за якою запроваджувалася заборона на передачу землі, подарованої імператором, особам, які не належали до сенатського або військового станів (*додатково новела була опублікована в 1155 та 1170 рр.*);
- за допомогою новел імператору вдалося укріпити систему проній;
- за правління Мануїла I свого розквіту досягла відкупна система (*оплата послуг державних чиновників за рахунок місцевого населення*);
- імператор часто переводив вільних громадян в стан париків, які ставали слугами та працівниками приватних осіб;

– в 1158 р. був виданий хрисовул, який підтверджував за більшістю монастирів права на земельні володіння, але при цьому забороняв придбання нових.

Мехмед II Завойовник (Фатіх), Мехмед Ель-Фатіх, Магомет Великий, Магомет Завойовник (1432-1481 рр.) – османський султан у 1444-1446 та 1451-1481 рр.

З шестирічного віку був правителем Маніси. У травні 1453 р. війська під проводом Мехмеда II захопили Константинополь. У ході балканських воєн завоював Сербію, Герцеговину, Албанію та ін.

Михайло VIII Палеолог (1224/1225-1282 рр.) – візантійський імператор з 1261 р. (*як нікейський імператор – з 1259 р.*) – засновник династії Палеологів.

Відвоював у хрестоносців Константинополь, захоплений ними під час Четвертого хрестового походу, і відродив Візантійську імперію. Уклавши договори з Венецією, Генуєю та іншими торговими республіками, імператор свідомо послаблював ромейську торгівлю. Мита були досить невисокі – купці Пізи та Флоренції сплачували лише 2-2,5 %.

Значні кошти виділялися із державної скарбниці на відновлення столиці, утримання чиновництва, заохочення знаті, а також на підтримку пишного палацового церемоніалу. Ця політика, зрештою, значно виснажила економіку провінцій імперії. Великі кошти виділялися і на утримання візантійських збройних сил. Водночас, майже припинилося фінансування прикордонної охорони, а більша частина їх земель перейшла у державну власність. Таким чином східний кордон імперії практично не мав захисту від мусульман, чим в майбутньому і скористався Осман I.

Олексій I Комнін (1056/1057-1118 рр.) – візантійський імператор у 1081-1118 рр.

Отримавши владу, він зміг усунути зовнішню загрозу для країни. За його правління були здійснені масштабні реформи, завдяки яким почалося «комнінівське відродження» Візантійської імперії, ознаменоване зростанням її військової та економічної могутності. Водночас, намітилися і негативні тенденції: посилилася роль італійських торгових республік в економічному житті імперії; активізувався розвиток феодалних відносин через занепад дрібних земельних володінь.

Через посилення цих процесів в 1204 р. Візантійська імперія не змогла чинити опір учасникам Четвертого хрестового походу і в підсумку розпалася на декілька держав.

Роман I Лакапін, Роман Лекапен (близько 870-948 рр.) – візантійський імператор з 920 до 944 рр.

Відзначився виваженою внутрішньою політикою. В 922 р. він розпочав боротьбу проти земельно-чиновницької аристократії за порятунок дрібного землеволодіння. *Імператор намітив важливі заходи на захист селянського землеволодіння, що поступово «поглиналося» урядовцями поміщиками:*

- право родичів та сусідів першими купувати відчужувані маєтки;
- заборона чиновникам купувати будь-що у бідних будь-яким способом;

– примусове зворотне відчуження «військових ділянок», незаконно захоплених представниками влади.

Цими заходами був призупинений соціально-економічний процес, що загрожував поглинути все дрібне землеволодіння, яке фактично було головним джерелом військової та фінансової сили імперії. Крім того, був відновлений авторитет вищої державної влади Візантії.

Флавій Маврикій Тиберій Август (539-602 рр.) – візантійський імператор впродовж 582-602 рр.

Один з останніх імператорів, під час правління якого імперія ще мала сильну зовнішню схожість з античною Римською імперією. Маврикію традиційно приписується «Стратегікон» – трактат про військове мистецтво та стан імперії. Крім того, у трактаті містяться цінні відомості про слов'ян.

Флавій Петро Саватій Юстиніан, Юстиніан I, Юстиніан Великий (483-565 рр.) – візантійський імператор з 527 р. і до своєї смерті в 565 р.

Сам Юстиніан в указах називав себе Цезарем Флавієм Юстиніаном Аламанським, Готським, Франкським, Німецьким, Антським, Аланським, Вандальським, Африканським.

Юстиніан, полководець та реформатор, – один з найбільш видатних монархів пізньої Античності. Його правління знаменує собою важливий етап переходу від Античності до Середньовіччя і, відповідно, перехід від римських традицій до візантійського стилю правління. На Заході йому вдалося заволодіти великою частиною земель Західної Римської імперії, що розпалася після Великого переселення народів, в тому числі Апеннінським півостровом, південно-східною частиною Піренейського півострова і частиною Північної Африки.

Ініціатор переробки римського права, результатом якого став новий збір законів – збір Юстиніана (*Corpus juris civilis*). Указом імператора був повністю перебудований спалений Святої Софії в Константинополі, який залишався впродовж тисячі років найграндіознішим храмом християнського світу. *За те, що він часто працював ночами, його називали «безсонний правитель».*

Юстиніан перший чітко протиставляв народній волі «милість Божу», як джерело верховної влади. З часу його правління зароджується теорія про імператора, як «рівному апостолам», який отримує благодать безпосередньо від Бога і відповідно перебуває над державою і над церквою. Бог допомагає йому перемагати ворогів та видавати справедливі закони. Регулярні війни Юстиніана поступово отримали характер своєрідних «хрестових походів». Будь-який свій акт він віддавав «під заступництво Святої Трійці». Фактично імператора Юстиніан I можна вважати передвісником або родоначальником довгого ланцюга «помазаників Божих» в історії.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На які хронологічні періоди прийнято поділяти історію Східної Римської імперії?
2. Визначить основні причини іконоборчого руху.
3. Кого із візантійських імператорів-реформаторів називали «безсонний правитель»?
4. На які державні утворення розпалася Візантійська імперія після розграбування Константинополя в 1204 р.?
5. Назвіть основні функції Державної ради.
6. Назвіть та визначить головні функції посади логофетів.
7. На які префектури поділялася Візантійська імперія?
8. Які питання охоплював звід Еклога?
9. Назвіть головні розділи візантійського Землеробського закону.
10. Охарактеризуйте положення візантійського Морського закону.
11. В якому році був виданий Прохірон?
12. З яких титулів складалася візантійська Епанагога?
13. Які нормативні документи у Візантійській імперії називали «царські закони»?
14. Назвіть останню відому пам'ятку візантійського права.
15. Поясніть різницю між розлученням «cum damno» та «sine damno».

Література

1. Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах / [Дмитриевский Н.П., Зимелева М.В., Кечекьян С.Ф. и др.] ; под ред. В.А. Томсинова. – Т. 1. – Древний мир и средние века. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2011. – 640 с.
2. Господаренко О.В. Історія Візантії. Хрестоматія : навчально-методичний посібник / О.В. Господаренко, В.В. Кузовков. – Миколаїв : Іліон, 2014. – 370 с.
3. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учеб. для вузов / Графский В.Г. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
4. Дашков С.Б. Императоры Византии [Электронный ресурс] / С.Б. Дашков. – М. : «Красная площадь», «АПС-книги», 1996. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434328/>
5. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посіб. / [за ред. Б.Й. Тищика]. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
6. Омельчук В.В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії / В.В. Омельчук. – К. : Золоті ворота, 2014. – 576 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Терміни до теми № 1:

Військова демократія – колегіальна влада в первісному суспільстві, яка спиралася на загальні збори дорослих членів громади.

Вождізм – одноосібна влада в первісному суспільстві, за якою вождь уособлює всі три гілки влади (*або принаймні дві – військову і духовну*) і є людиною-богом.

Доісторія – термін сучасної західної науки, яка історію первісного суспільства розглядає як доісторичну археологію (*prehistoric archaeology*) – власне, як розділ антропології (*культурної або соціальної*). Критерієм розмежування доісторії та історії є наявність чи відсутність писемних джерел. Безписемна історія – це доісторія. Історія починається з появою перших писемних свідчень. У зв'язку з цим західна історична наука поділяє всі народи на «неісторичні» (*Naturvölker*) та «історичні» (*Kulturvölker*).

Історична істина – взаємна відповідність об'єкта пізнання (*історичної дійсності*) та суб'єктивних уявлень про нього (*історичних свідчень*). Історична істина має три основні виміри: *істина історичного факту* – достовірність тверджень про існування певного історичного факту; *істина логіка подій* – відповідність суб'єктивних суджень про тенденції історичного розвитку об'єктивній логіці подій; *істина історичної сутності* – співпадання поняття певного історичного явища з його об'єктивно незмінною сутністю.

Історичне джерело – все те, що відбиває історичне минуле. Це об'єкт, який взаємодіє з іншим об'єктом, що досліджується, і тому містить про нього певну інформацію. Історичні джерела поділяються на археологічні, етнографічні, лінгвістичні, писемні, антропологічні, науково-природничі.

Історичний смисл – значення для суспільства та певної особи окремих історичних фактів та історії в цілому.

Кулачне право – характеристика первісного права за способом правової реалізації. З одного боку, це – самосуд, а з іншого – санкціоноване громадою, легітимне насилля.

Мононорми – обов'язкові приписи в первісному суспільстві, які мали неподільний (*синкретичний*), системний та сакралізований характер. У них не виділялися моральний, правовий чи релігійний аспекти.

Періодизація історії Л.Г. Моргана – передбачає виокремлення таких періодів:

– «*Дикість*» – «період первісного людського стада» – тривалість 3-2,5 млн. років – завершився за різними даними 40-30 або 70-50 тис. років тому. Для нього характерним є панування присвоючого господарства (*мисливство, збиральництво, рибальство*);

– «*Варварство*» – «період родової організації первісного суспільства» або «період родової общини» – тривалість кілька десятків тисяч років. Господарство набуває виробничого характеру (*землеробство і скотарство*);

– «Цивілізація» – розпочинається з відмиранням родової організації суспільства і розгортанням сільської або територіальної общини, виникненням міст, розділенням фізичної та розумової праці. Є періодом утворення класів – тривалість кілька тисяч років.

Позитивне право – термін теорії права, який означає право, визначене законодавством у межах конкретної правової системи, тобто право, чинне в даному суспільстві. Позитивне право протиставляється теоретичній концепції природного права, як права, визначеного самою природою.

Позитивне право є штучне право, що виходить від держави і суспільства, виражене в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах: законах, судових прецедентах, актах виконавчої влади.

Правопорушення в первісному праві – до них належали зрада, яка каралася смертною карою або кривавою помстою, чаклунство – магічні дії; сповідування іншої релігії; отруєння; святотатство – порушення релігійних заборон (*табу*); інцест; перелюб.

Предмет історії держави і права зарубіжних країн – загальне та особливе в розвитку держави і права країн світу в контексті певних правових культур.

Революції в історії людства – історична наука виокремлює наступні переломні етапи в розвитку людства як: «неолітична революція» (*«аграрна революція»*), яка визначає перехід від «дикості» до «варварства»; «міська революція» – перехід від «варварства» до «цивілізації».

В історії європейської цивілізації також виокремлюються: «культурна» (*християнська*) революція, «соціальна» (*буржуазна*) революція, «науково-технічна» та «інформаційна» революції.

Санкції в первісному праві – передбачали осуд, який міг перерости в самосуд; вигнання – фактично смертна кара для особи, яка була вигнана з громади; помста, яка ґрунтувалася на уявленнях про рівновагу як найвищу справедливість. Тому запроваджувалося симетричне нанесення школи – принцип таліону. Пізніше – виникають композиції (*відшкодування збитків, відкуп*), «тариф поранень».

Суспільно-економічна формація – історично визначений етап розвитку людського суспільства, що характеризується єдністю продуктивних сил і виробничих відносин (*економічний базис*), які визначають сутність надбудовних структур, якими є, зокрема, держава і право.

Терміни до теми № 2:

Авеста – давньоіранська релігійна пам'ятка; у зороастризмі – зібрання священних книг. «Авеста» виникла, скоріше за все, у I-й половині I-го тис. до н.е. Тексти «Авести» кодифіковано за Сасанідів (III-VII ст.). Містить звід релігійних та юридичних приписів, молитовні пісні, гімни зороастрійським божествам.

Вавилонія – держава початку II-го тисячоліття – 539 р. до н.е. на півдні Месопотамії (*територія сучасного Іраку*). У період розквіту (*за Хаммурані, XVIII ст.*) – централізована рабовласницька держава. Завойована персами.

Варвари – у давніх греків та римлян назва всіх чужоземців, які розмовляли незрозумілими їм мовами та чужих їх культурі (*германці та ін.*).

Географічний детермінізм – соціологічна концепція, яка пояснює явища суспільного життя особливостями природних умов і географічним розташуванням країни або району. Представники концепції вбачають в географічному середовищі або його окремих елементах визначальну силу для розвитку людського суспільства.

Закони держави Ешнунна – звід законів, який був укладений на початку XX ст. до н.е. Він містив тарифи цін на оплату найманої праці, статті сімейного, шлюбного та кримінального права.

Закони Шульги – один із найдавніший правових актів. Цей судебник видав син царя Урнамму Шульга (2093-2046 рр. до н.е.). У ньому, зокрема, передбачалося матеріальне відшкодування заподіяної шкоди.

Законник Білалами – збірник законів держави-міста Ешнунна (*Месопотамія*), складений у XX ст. до н.е.

Кооптація – введення до складу виборного органу нових членів або кандидатів власним рішенням цього органу без проведення додаткових виборів. Кооптація може надалі затверджуватися на загальних зборах відповідної організації, якщо того вимагають її засновницькі документи.

Космізм – низка релігійно-філософських, художньо-естетичних та природничо-наукових течій, в основу яких закладені уявлення про космос як про структурно-організований впорядкований світ і про людину як про «громадянина світу», а також про мікрокосмос, подібний до макрокосмосу.

Ноосфера – сфера розуму, сфера взаємодії суспільства і природи, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку (*ця сфера позначається також термінами «антропосфера», «біосфера», «біотехносфера»*). Ноосфера – імовірно нова, вища стадія еволюції біосфери, становлення якої пов'язане з розвитком суспільства, яке глибоко впливає на природні процеси.

Рабовласницький лад – суспільство, засноване на приватній власності на засоби виробництва та самого виробника – раба. Рабство виникло на рубежі IV і III-го тисячоліть до н.е. у найбільш розвинутих тоді країнах Азії та Африки. Найвищого свого розвитку досягло у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Падіння Римської імперії у V-му ст. до н.е. означало кінець рабовласницького ладу.

Рабовласницький спосіб виробництва – закономірний етап розвитку людського суспільства. Він почав формуватися в часи розпаду первіснообщинного ладу, коли внаслідок появи бронзових, а пізніше залізних знарядь праці, вдосконалення та розвитку виробництва стало можливим одержання не лише необхідного, але й додаткового продукту, виникли умови для привласнення частини створеного продукту окремими особами – переважно племінними вождями, родовою знаттю.

Рабство – найжорстокіша форма експлуатації людини людиною. Примус раба до праці здійснювався під страхом смерті. Через надмірно інтенсивну працю, постійне напівголодне й голодне існування сотні й тисячі рабів передчасно вмирали. Це, а також прагнення рабовласників розширити своє господарство, вимагало постійного й масового оновлення армії рабів. Для рабовласницького суспільства характерною була непримиренна боротьба між рабами і рабовласниками, яка часто переростала у повстання рабів.

Незважаючи на те, що рабовласницький лад давно зійшов з історичної арені, його пережитки ще тривалий час існували в економіці багатьох країн у вигляді плантаційного рабства (*США, Латинська Америка*), патріархально-рабовласницьких відносин в окремих районах Азії, Африки, Океанії. Тривалий час існувала і работоргівля. Офіційно вона була заборонена ООН лише в 1948 р.

Ротація – демократична вимога періодичної змінюваності політичних сил та осіб, що перебувають при владі.

Таліон – кара, яка за силою рівна злочину. Первісний принцип звичаєвого права, який передбачав відшкодування збитків шляхом нанесення відповідної шкоди винній особі. Виокремлювався: типовий (*простий*) таліон («*око за око*»); символічний таліон (*син вдарив батька – відрубання руки, лікарю – кисті*); дзеркальний таліон (*покарання смертю сина будівельника, якщо загинув син хазяїна*).

Терміни до теми № 3:

Авілум – привілейована категорія вільних мешканців Вавилону, повноправні общинники, які володіли разом з великими службовими наділами ділянками общинної землі.

Вавилон – стародавнє місто в Месопотамії, на південний захід від сучасного Багдада. Упродовж XIX-VI ст. до н.е. столиця Вавилонії. Археологічні розкопки було розпочато з 1899 р.

Вавилонія – держава початку II-го тисячоліття – 539 р. до н.е. на півдні Месопотамії (*територія сучасного Іраку*). У період розквіту у XVIII ст. – централізована рабовласницька держава.

Вардум – раб в державі Аккад. Вардум був майном господаря, який міг ним розпоряджатися як завгодно.

Декум, лубуттум – командні посади в армії вавилонського царя.

Енсі (ен, енсіа) – «той, хто очолює рід» – у Стародавній Месопотамії з XXVII-XXVI ст. до н.е. правитель міста-держави. Термін цей, мабуть, означав «*господар (чи жрець), який заклав споруду*». Влада енсі була обмежена радою старійшин і народними зборами, нерідко енсі підкорялися військовим вождям-гегемонам (*лугалям*). За III-ї династії Ура енсі перетворилися на призначуваних царем окружних начальників.

Закони міста Ешнунна – звід законів, який склався у XIX ст. до н. е. у Месопотамії, місті Ешнунна, що у XXI ст. до н.е. за III-ї династії Ура входило до складу держави Шумер та Аккад, а з XX до XVIII ст. до н.е. було невеликою самостійною державою.

Закони було складено у період правління царя Білалами, чому й називаються іноді Законами Білалами. Закони Ешнунни – одна із найдавніших достовірних пам'яток права, найважливіше джерело з соціальної історії Месопотамії. Вони містили 61 статтю, регулювали правовий статус станових груп, рабів, обов'язки адміністрації, деякі статті було присвячено договору найму, борговому праву, договору позички, карному праву.

У цілому ж Закони Ешнунни характеризують суспільство із сильними централізованими функціями держави у галузі господарства, всього соціального життя. Вони – одне з джерел законів Хаммурапі.

Закони Ур-Намму – судбник царя об'єданого «Царства Шумера та Аккада» Ур-Намму (2111-2092 рр. до н. е.), засновника III-ї династії Ура. Збереглися фрагменти судбника. У дусі стародавньої традиції Закони Ур-Намму починаються з преамбули, що змальовує добрі діяння царя, «який установив у країні справедливість, вигнав зло та розбрат... аби сироту не віддавали у владу багатого, удову не віддавали у владу сильного...». Насправді

Закони Ур-Намму фіксували типові принципи стародавньої деспотії – необмежену владу царя, панування чиновників у соціально-господарських відносинах, безправне становище населення. Такі порядки особливо характерні для III-ї династії Ура, коли держава повністю монополізувала всі сфери господарства: сільськогосподарське виробництво, ремісництво, внутрішню та зовнішню торгівлю.

Селяни представлені у Законах Ур-Намму як безправні, які працюють у державних господарствах весь час під керівництвом наглядачів за твердо встановлений пайок (*чоловікам – 1,5 л, жінкам – 0,75 л зерна в день*).

Закони Урунімгіни (Урукагіни) – найдавніші з відомих історії законодавчих пам'яток. Вони були прийняті за часів соціальної боротьби, яка привела Урунімгіну до влади в Лагаші.

Закони було спрямовано на підтримання стародавніх «справедливих» порядків і традицій, на «захист вдів та сиріт», гарантували власникам храмових та державних наділів їх права «на основі справедливості», скасовували кабальні продажно-заставні правочини, а також містили небагато норм про покарання за замах на особу повноправних шумерів. Основним покаранням були штрафи.

Закони Хаммурапі – кодекс законів стародавнього вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.). Важливіша правова пам'ятка давнини, яка характеризує Стародавній Вавилон як типову східну («азійську») деспотію із сильними соціально-господарськими функціями держави, станово-чиновницькою суспільною структурою. Вони склалися з 282 статей, великого вступу та висновку, в яких Хаммурапі постає як необмежений владика, «пастир» підвладних йому народів, який приймає від богів владу та закони.

Закони Хаммурапі характеризує доволі висока для свого часу юридична техніка прагнення групувати статті за предметом регулювання: правосуддя, правове становище станів (*авілумів та мушкенумів*), рабів (*останні тут, на відміну від Античності, володіють майном, мають родину, можуть укласти шлюб із вільними*). Багато статей присвячено борговому праву (*Закони Хаммурапі заборонили боргове рабство, замінивши його відпрацюваннями*),

договорам найму, купівлі-продажу, майновим відносинам, пов'язаним із військовою та цивільною службою (*майно ілку*), а також шлюбно-сімейному праву, що характеризується необмеженою владою чоловіка, безправним становищем жінок та дітей.

Карне право відзначається суворістю та пануванням таліону.

Зікрум – жриця вавилонського храму, яка займалася священною проституцією, прибутки від якої йшли на потреби храму.

Кодекс Ліпіт-Іштара – прадавніх збірник законів шумерською мовою, прямий попередник законодавства царя Хаммурапі. Кодекс Ліпіт-Іштара спочатку складався з 43 статей, 9 фрагментів яких збереглося у вигляді копій на глиняних табличках, виявлених при розкопках в Ніппурі.

Закони Ліпіт-Іштара були покликані закріпити існуючі економічні відносини в умовах посилення приватної власності. Приклади законів Ліпіт-Іштара, що збереглися до нашого часу, торкаються правил і порядку найму робочої сили і майна, сімейного права та права спадкоємства, різних аспектів володіння приватною власністю, відносин в земельному та борговому праві.

Кудурру – межовий знак у Вавилоні, за часів касситських царів і в подальші періоди. Царі намагалися оточити себе відданою знаттю серед ворожого населення. Для цього вони відчужували землю у колективних власників (*переважно «біту» – племен*), іноді шляхом купівлі.

Документ, що слугував і межовим знаком, був з каменю, можливо, за звичаєм гірської батьківщини касситів. Складні часи і невпевненість змушували розмішувати на цих каменях численні символи божеств, яких «закликали» у свідки приватної власності. Є важливим джерелом для вивчення внутрішньополітичної та економічної історії Вавилону тих часів.

Лугаль – («велика людина») – військовий вождь шумерського міста-держави, який обирався народними зборами на час ведення війни для керівництва військовими діями. Пізніше титул «лугаля» став практично довічним у зв'язку з безперервним характером воєн. Після 2900 р. до н.е. лугалі фактично стали царями в усіх найбільших містах. Їх влада поступово перетворилася на спадкову. У інших номах правителями залишилися енси, а лугалі обиралися лише на період збройних конфліктів.

Месопотамія – історико-географічний регіон на Близькому Сході, розташований в долині двох великих річок, – Тигра і Євфрату. Сучасні держави, що включають землі Месопотамії – Ірак, Сирія, Туреччина. У науковій літературі зустрічаються альтернативні позначення регіону – Дворіччя та Межиріччя, в які вкладається різний сенс.

Месопотамія – батьківщина однієї з прадавніх цивілізацій в історії людства – Стародавньої Месопотамії. Термін виник в елліністичний час, коли Олександр Македонський створив сатрапію з такою назвою у складі своєї держави.

Мушепишум – помічники чиновників, наглядачі у Стародавньому Вавилоні.

Мушкенум – дослівно означає той, що «схилився під захист» – у давньому вавилонському суспільстві стан людей, які не були членами общини і

не мали своєї земельної власності. Вони могли взяти в оренду ділянку царської землі або перейти на державне забезпечення, потрапивши тим самим в залежність від царя.

Мушкенумами могли стати і члени общини, які за різних причин вийшли з неї, і вихідці з інших племен. Соціально мушкенумами вважалися менш значимі, ніж авілуми – їх недоторканість цінувалася дешевше, але їх майно охоронялося законом суворо, оскільки мало статус державного.

Надігум, ентум – жриці вавилонського храму.

Патесі-лугаль – цар у Стародавньому Вавилоні, який мав необмежену владу.

Рабіанум – правитель невеликого міста або територіальної громади у Стародавньому Вавилоні.

Редум, баїрум – професійні воїни у Стародавньому Вавилоні, які виконували царську службу, одержуючи за неї у користування певну нерухомість та рухоме майно.

Тамкар (дамгар) – царський (*іноді храмовий*) торговий агент шумерів і вавилонян (*а також інших народів Передньої Азії II-го тис. до н.е.*), який проникав в чужоземні країни для торгівлі та військового грабунку. Усередині країни тамкар займався лихварством і скупівлею земель.

Слово «тамкар» семітського походження, увійшло у вжиток в шумерській мові ще в наприкінці XXVII ст. до н.е. У ранній династичний період великий тамкар відіграв провідну роль в оточенні правителя. У вавилонський період (*епоха Хаммурапі*) тамкар мав право викупу військовополонених співвітчизників з чужих країн.

Шакканак – обласні правителі у Стародавньому Вавилоні, намісники царя.

Шанір нарим – один із високопоставлених чиновників Стародавнього Вавилону, який керував організацією іригаційних робіт.

Шанірум – окружні правителі у Вавилоні, які відповідали за підтримання порядку в округах, своєчасну сплату податків, стежили за виконанням царських та державних повинностей, відповідали за місцеві збройні сили.

Шемалум – дрібний торговець у Стародавньому Вавилоні, який одночасно виконував розпорядження тамкара.

Шерикта (шерікту) – у Вавилоні посаг дівчини, яка видана заміж або такої, яка стала храмовою жрицею.

Шумерські закони – найдавніші відомі історії письмові пам'ятки права. Вони виникли у ранніх державних утвореннях на території Месопотамії у період Стародавнього Шумеру (*XXIV-XX ст. до н.е.*). До них відносять Закони Урунімгіні (*кінець XXIV ст. до н. е.*) – правителя міста Лагаша, Закони Ур-Намму (*кінець III тис. до н.е.*) – правителя міста Ура, фрагменти інших модифікацій, Закони Ліпіт-Іштара (*XIX ст. до н. е.*) та Закони Білалами (*XVIII ст. до н. е.*) – правителя Ешнунни, що передували Законом Хаммурапі.

Хронологічно шумерські закони належать до періоду Стародавнього Вавилону.

Терміни до теми № 4:

Абідос – місто, де земний світ стикався із потойбічним.

Амон – покровитель міста Фіви, бог повітря та врожаю, творець світу. Зображувався у вигляді людини (*іноді з головою барана*) зі скіпетром та у короні, з двома високими пір'їнами і сонячним диском.

Анубіс – бог, що зображувався у вигляді людини з головою шакала. Покровитель бальзамування, провідник душі потойбічним світом.

Апіс – священний бик, символ родючості в образі бика зі сонячним диском.

Атеф – корона з двома білими пір'їнами, що прикрашає голову бога Амона.

Атон – бог сонця, зображувався у вигляді сонячного диску, промені якого закінчувалися розкритими долонями.

Баку – приватні раби, які становили частину особистого майна власника у Стародавньому Єгипті.

Бальзамування – процес підготовки тіла людини до поховання.

Баст – богиня любові, радості, свят. Жінка з головою кішки чи левиці з кошиком в руках.

Будинок життя – школа.

Візир (джаті, тсаті) – сановник у Стародавньому Єгипті, найближчий помічник фараона. В історичній та історико-юридичній літературі його називають «візир» (*єгипетське найменування «джаті» або «тсаті»*), а іноді – «верховний сановник». Він уподібнювався богові Тоту, що у єгиптян спочатку був богом місяця, а з часом став богом мудрості й писемності.

Егіда – скульптурні голови богів.

Жрець – служитель храму. Жрець головного культу носив титул Верховного жерця.

Імсі – титул бога.

Імхотеп – божественний покровитель зодчих, писців та лікарів. Його символізує сидяча фігура вченого з розкритим папірусним сувоєм на колінах.

Ісіда – богиня-мати, сестра та дружина Озіріса. Жінка з рогами корови та сонячним диском на голові.

Карнак – комплекс храмів, присвячених богові сонця Амону Ра, богові війни Монту і богині неба Мут.

Кенбети – спеціальні судові колегії в Стародавньому Єгипті, які поділялися на центральну (*30 членів*), окружні та міські.

Логос – символ Верхнього Єгипту Додинастичного періоду.

Мемфіс – столиця Стародавнього Єгипту за часів правління I–XII династій. Грецький варіант назви – Летополь.

Немес – спеціальна царська головна хустка, біла з червоними смугами.

Нефер – 1. Давньоєгипетський варіант слова бог. 2. У словотворенні означає «прекрасний» або «божественний».

Нехсі – загальне позначення земель, що лежали на південь від Єгипту, де мешкали чорношкірі африканці.

Ном (номос) – грецька та римська назва адміністративної одиниці в Стародавньому Єгипті, що затвердилася з елліністичного періоду і використовується в науці відносно давніх епох історії Єгипту, коли області держави носили назву *септ, снат, сепат*.

Номархи – місцеві царські чиновники в Стародавньому Єгипті.

Нуб – давньоєгипетський варіант слова «золото».

Озіріс – бог щорічно помираючої та відроджуваної природи. Пізніше бог потойбічного світу та суддя померлих.

Очерет – символ Нижнього Єгипту Додинастичного періоду.

Перема – піраміда.

Пер-о – давньоєгипетський варіант слова «фараон».

Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара – пам'ятка права Стародавнього Єгипту, яка датується XXIII-XXII ст. до н.е. Особливий акцент в ній зроблений на моральній основі державної влади.

Птолемії – XXXII династія фараонів грецького походження.

Ра – бог сонця, верховний бог за правління III-XII династій.

Рада Десяти – найвища судова інстанція у Стародавньому Єгипті.

Семер – друг фараона, важливий придворний титул.

Урей – око зі змією, служив символом захисту фараонів. Символ зображувався на короні фараона і богині Уаджет.

Фараон – верховний правитель Стародавнього Єгипту, який мав титул царя Верхнього та Нижнього Єгипту. Його влада вважалася необмеженою, а сам він вважався особою божественного походження.

Фіви – столиця Єгипту кінця Середнього, початку Нового царства.

Хатхор – богиня любові та долі, богиня неба.

Хатшепсут – перша цариця, яка носила офіційний титул фараона за правління XVIII династії.

Хеб-Сед – святкування ювілею правління фараона (*зазвичай 25 або 30 років*). Вважалося, що цей обряд відроджує життєві сили правителя.

Хемуу нісут – царські раби, які використовувалися в царському та храмовому господарстві Стародавнього Єгипту.

Хор – бог неба і світла, покровитель фараонів, які вважалися його земним втіленням.

Шесепанх – давньоєгипетський варіант назви сфінкса.

Шість палат – вища судова установа у Стародавньому Єгипті.

Терміни до теми № 5:

Араньяки – священні писання індуїзму, належать до категорії богооткровенних писань шрути і є частиною Вед. Ці релігійні тексти були складені на ведичному санскриті, характерному для Брахман і ранніх Упанішад.

Артхашастра – давньоіндійський політичний та економічний трактат. Пам'ятка унікальна своїм жанром – це настанови правителю для правильного управління країною. Це якнайповніше зведення прикладних знань про політику – фактично енциклопедія індійського політичного мистецтва.

Трактат містить положення брахманізму про кастові приписи, про необхідність забезпечення закону дхарми суворими покараннями, про перевагу жрецтва над іншими станами, його монополії на відправлення релігійного культу. У повній відповідності з постулатами брахманізму викладені ідеї панування спадкової знаті і підпорядкування світських правителів жерцям. Цар повинен наслідувати палацового жерця, говорить в трактаті, *«як учень учителю, як син батькові, як слуга панові»*.

Проте автори трактату головну роль в законодавчій діяльності відводили правителю і рекомендували царям керуватися в першу чергу інтересами зміцнення держави, міркуваннями державної користі і не зупинятися, якщо того вимагають обставини, перед порушенням релігійних обов'язків.

Основну увагу творці трактату приділили не релігійному обґрунтуванню царської влади, а практичним рекомендаціям, спрямованим на управління державою. Текст трактату написаний на санскриті, номінальним стилем, який важко зрозуміти без коментарів. «Артхашастра» вважається однією з найкращих пам'яток, за якою реконструюють соціальну структуру суспільства.

Говорячи про сфери застосування трактату, не слід думати, що він був «настільною книгою» царя. Якщо розглядати вказівки для підлеглих, то, як правило, їх не наслідували строго в кожній провінції. Більше того, ймовірно, з ним не були знайомі широкі верстви населення. Він був предметом вивчення обмеженої групи людей. Водночас пам'ятка займає видне місце в культурі Індії.

Атхарваведа – священний текст індуїзму, одна з Вед, зазвичай розташована на четвертому місці в їх нумерації.

Належать до найбільш раннього, ведичного, періоду давньоіндійської літератури. Ця пам'ятка займає особливе місце серед інших Вед, відрізняючись від них і за своїм змістом, і по тому ритуалу, який з ним пов'язаний. Атхарваведа унікальна в тому плані, що відбиває ті сторони життя прадавніх індійців, пам'ять про яких зникла б назавжди, не будь вона зафіксована в цій Веді. Інші Веди звернені до богів, подвиги яких вони прославляють.

Брахмани – найвища варна жерців у Стародавній Індії. За легендою, вони були народжені з вуст Бога Браhma. Джерелом існування більшості з представників цієї варни були пожертвування, пов'язані з релігійним культом, наданням правових консультацій, землеробством, державними посадами тощо.

Брахмани – священні писання індуїзму, частина літератури шрути. Є коментарями до Вед, що пояснюють ведичні ритуали.

Брахманізм – система релігійних поглядів та культової практики, що є прямою спадщиною ведичної релігії.

Буддизм – релігійно-філософське вчення (*дхарма*) про духовне пробудження, що виникло близько VI ст. до н.е. у Стародавній Індії.

Засновником вчення вважається Сіддхартха Гаутама, який згодом отримав ім'я Будда Шак'ямуні. Самі послідовники цього вчення називали його «Дхарма» (*Закон, Вчення*) або «Буддхадхарма» (*Вченням Будди*). Сам термін «буддизм» був впроваджений європейцями у XIX ст. Нині деякі дослідники і буддистські діячі визначають буддизм як *«науку про свідомість»*. Вважається, що це одна з прадавніх світових релігій, визнана найрізноманітнішими

народами з абсолютно різними традиціями. «Без розуміння буддизму неможливо зрозуміти і великі культури Сходу – індійську, китайську, не говорячи вже про культури Тибету і Монголії, пронизаних духом буддизму».

Бхагадугхі – збирачі податків у Стародавній Індії.

Вайші – представники третьої варни у Стародавній Індії, яка об'єднувала повноправних общинників, в основному землеробів, торговців та лихварів.

Варни – соціальні групи (*брахмани, кшатрії, вайші, шудри*), що виникли у Стародавній Індії, і належність до яких передавалася у спадок. За легендою характеризуються різним походженням, за фактом – правовим статусом та майновим станом.

Веди – збірка найдавніших священних писань індуїзму на санскриті. Веди належать до категорії шрути («почуте»), і мантри, що містяться в них, повторюються як молитви і використовуються в різних релігійних ритуалах.

Основною частиною Вед є самхіти – збірки мантр, до яких примикають брахмани, араньяки та упанішади – тексти, що є коментарями до ведичних самхітів. Упродовж багатьох віків Веди передавалися усно у віршованій формі і лише згодом вони були письмово зафіксовані.

Гана – родова община у Стародавній Індії, яка згодом трансформувалася у територіальну общину.

Даса – санскритський термін. У своєму первинному значенні «ворог» термін використовується у «Рігведі» для позначення неарійських племен, ворожих ведичним арійським племенам.

Згодом слово «даса» набуло іншого значення – «слуга». Це сталося можливо тому, що не ведичні, неарійські племена потрапили під владу аріїв. Ворогів в «Рігведі» також називають іншим терміном – «дасью». Проте залишається незрозумілим, чи ці два терміни споріднені.

У своєму значенні «слуга» термін використовується у вайшнавізмі стосовно відданих Вішну або Крішні. Вайшнави, як правило, використовують титул «даса» або «дас» як частину свого імені (*наприклад Харі Даса*).

Дхарма, дхамма – індійський філософський і релігійний термін, в одному з аспектів – сукупність встановлених норм і правил, дотримання яких потрібне для підтримки космічного порядку.

Поняттю дхарми важко знайти еквівалент. Буквально перекладається як те, що «утримує або підтримує». В іншому аспекті, під дхармою мають на увазі невідимі одиниці буття (*напр., у буддизмі*). Також, залежно від контексту, дхарма може означати «моральні засади», «релігійний борг», «універсальний закон буття» тощо.

Ефталіти – племінне об'єднання раннього Середньовіччя (*IV-VI ст.*), що створило велику державу, в яку входили Согдіана і Бактрія (*Середня Азія*), Афганістан і Гандхара (*Північна Індія*).

Про гуннів-ефталітів, називаючи їх «білими гунами», писав Прокопій, тоді як інші, у тому числі і більш ранні автори, такі як Амміан Марцеллін, називали їх гуннами-хіонітами. Деякі дослідники вважають, що у гуннів-хіонітів сталася зміна етноніма з «хіоніти» на «ефталіти».

Закони Ману, Ману-сміті, Ману-самхіта, Манава-дхармашастра – збірник приписів Стародавньої Індії, який визначав поведінку особи в приватному та публічному житті.

Складення збірника приписується міфічному прародителю людей Ману. Ймовірно були складені у Пст. до н.е. – I ст. н.е. Містить 2650 шлок (*давньоіндійський санскритський епічний віршований розмір. Складається з тридцяти двох складів*), об'єднаних у 12-ть розділів. За своєю суттю викладені норми мали релігійно-етичний характер.

Індуїзм – одна з індійських релігій, яку часто представляють як сукупність релігійних традицій та філософських шкіл, що виникли на Індійському субконтиненті і мають загальні риси. Історична назва індуїзму на санскриті – санатана-дхарма, що в перекладі означає «вічна релігія», «вічний шлях» або «вічний закон».

Індуїзм своїм корінням сягає ведичного, хараппського та дравідійського періодів індійської історії. Через це його називають найдавнішою у світі релігією. В індуїзмі не було свого засновника, в нім відсутні єдина система вірувань і загальна доктрина. Індуїзм є поєднанням різноманітних релігійних традицій, філософських систем та вірувань, заснованих на монотеїзмі, політеїзмі, пантеїзмі, монїзмі тощо.

Типовими для індуїзму можна визнати такі релігійні положення, як дхарма, карма, сансара, йога та ін. Індуїзм – це третя за кількістю послідовників релігія у світі після християнства та ісламу.

Каста – в Індії замкнуті групи людей, які історично склалися, відокремилися внаслідок виконання специфічної соціальної функції, спадкового зайняття і професій (*що було пов'язане з приналежністю до певної етнічної, а іноді і релігійної спільності*). Каста утворювали ієрархію із жорсткими обмеженнями. Конституція Індії 1950 р. визнала рівноправ'я усіх каст.

Кшатрії – одна з двох вищих варн у Стародавній Індії, з якої походили раджі та вищі посадові особи, а також військовики.

Мантрин – радник раджі у Стародавній Індії.

Мантрипарішад – зібрання царських сановників у Стародавній Індії, дорадчий колегіальний орган при раджі.

Махабхарата – *«Велике сказання про нащадків Бхарати»* – давньоіндійський епос. Один з найбільших літературних творів у світі.

«Махабхарата» є складним, але органічним комплексом епічних оповідань, новел, байок, притч, легенд, діалогів, дидактичних міркувань богословського, політичного, правового характеру, космогонічних міфів, генеалогій, гімнів тощо. Складається з вісімнадцяти книг і містить більше 75 000 шлок, що в декілька разів довше Іліади і Одиссеї узятих разом.

«Махабхарата» – джерело багатьох сюжетів і образів, які отримали розвиток в літературі народів Південної і Південно-Східної Азії. У індійській традиції вважається «п'ятою Ведою». Один з небагатьох творів світової літератури, який сам про себе стверджує, що в ньому «є все на світі».

Махараджа (магараджа) – «великий цар» – індійський князь. Вищий титул з доступних індійцям. В Пуранах та інших індуських пам'ятках цей титул первинно додається до правителя великого індійського царства, що охоплювало у II ст. велику частину Індії, Малакку, Суматру та сусідні острови. Згодом у васальних державах Індії його носили деякі правителі, які прийняли його самостійно або отримали титул від британського уряду.

Палагали – гінці у Стародавній Індії.

Панчяят – в Індії рада, яка очолювала касту, храмову організацію, сільський кооператив тощо.

Парішад (парішади) – у Стародавній Індії: 1. Рада при особі царя або збори царських сановників. 2. Громада брахманів, яка мала на меті, вивчення Вед.

Раджа – князівський титул в Індії.

Рамаяна – давньоіндійський епос на санскриті. Є одним з найважливіших священних текстів індуїзму. «Рамаяна» складається з 24 000 віршів. У епосі висвітлюються теми людського існування і поняття дхарми. У поемі містяться повчання давніх індійських мудреців.

Рігведа – збірка переважно релігійних гімнів, перша відома пам'ятка індійської літератури. «Рігведа» – збірка гімнів ведичною мовою, що входять до числа чотирьох індуїстських релігійних текстів, відомих як Веди.

«Рігведа» була складена, напевно, близько 1700-1100 рр. до н.е. і є одним з прадавніх індоіранських текстів і одним з прадавніх релігійних текстів у світі. Віками вона зберігалася лише в усній традиції і вперше була записана, ймовірно, лише у ранньому середньовіччі.

«Рігведа» – найбільш давня і значна з Вед, цінне джерело для вивчення давньоіндійської історії та міфології. В 2007 р. ЮНЕСКО включило Рігведу в реєстр «Пам'ять світу».

Сабха – у Стародавній Індії: 1. Збори знаті і представників народу; 2. Судова колегія з чотирьох чоловік на чолі з брахманом.

Самаведа – третя з чотирьох Вед, давнього ядра писань індуїзму. По святості і значенню для ритуалу «Самаведа», або «Веда співів», йде зразу після Рігведи. Її самхіта або метричний текст, складається переважно з гімнів, що опінуються священиками під час важливих жертвопринесень.

«Самаведа», можливо, була складена близько 1300-1000 рр. до н.е.

Самграхітри – скарбники у Стародавній Індії.

Саміті – племінні збори у ведичний період історії Індії. На саміті обирався вождь (*раджа*) та вирішувалися найважливіші справи племені. З розвитком державних інституцій в Індії, саміті зберігався як пережиток племінної демократії. Майже не збереглося даних про склад саміті, правах і порядку роботи. Але відомо, що саміті тривалий час відігравав важливу роль у законодавстві, у визначенні престолонаслідування тощо.

Згода між царем і саміті вважалася основою благополуччя країни. З посиленням царської влади значення саміті знизилося і з середини I тис. до н.е. саміті не скликалися.

Саті – похоронна ритуальна традиція в індуїзмі, відповідно до якої вдова підлягала спалюванню разом з її покійним чоловіком на спеціально спорудженому похоронному вогнищі. Сьогодні – це явище рідкісне і заборонене.

Слово саті – прикметник жіночого роду на санскриті, що означає «справжня», «існуюча», а також «правдива», «чесна». Назва склалася від імені богині Саті, відомої також під ім'ям Дакшаяни, яка принесла себе в жертву, будучи не в силах знести приниження, яким її батько Дакша піддав обраного нею бога Шиву. У деяких індійських громадах належало ховати покійних, але відомі випадки, коли вдову ховали живцем разом з її покійним чоловіком.

Семиріччя, Сапта-сінду, Саптасіндхава або **Ведійське Семиріччя** – регіон, що включав П'ятиріччя ведичне (*річки Шатадру, Вітаста, Вінаша, Парушні, Асікні*), а також області річок Сарасваті та Інд. Місце Сарасваті, можливо, спочатку займала річка Кабул (*Кубха*). Цим терміном арії визначали територію, займану ними після можливої міграції в Індію, – північно-західну частину Індостану та прилеглі райони Афганістану.

Авестійський термін Хапта Хенду походить від ведично-санскритського Сапта Сінду (*букв. «Сім Індів»*), вживаного у «Рігведі», причому під першим розумілася населена індоаріями територія у Східному Кабулістані.

Сенані – воєначальники у Стародавній Індії.

Сенулома – норма з галузі сімейного права Законів Ману, яка допускала шлюб чоловіка вищої варни з жінкою нижчої сусідньої варни.

Упанішади – давньоіндійські трактати релігійно-філософського характеру. Є частиною Вед і відносяться до священних писань індуїзму категорії шрути.

У них в основному обговорюється філософія, медитація і природа Бога. Вважається, що в Упанішадах викладена основна суть Вед – тому їх також називають «веданта» (*кінець, завершення Вед*) і вони є основою ведантичного індуїзму.

Чандали – «недоторкані», відкинуті суспільством – найнижчий прошарок населення Стародавньої Індії (*м'ясники, кати, сміттярі, працівники кладовищ тощо*).

Шлока – давньоіндійський санскритський епічний віршований стиль. Шлоками написані визначні твори давньої та середньовічної індійської літератури.

Шудра – найнижча із чотирьох варн у Стародавній Індії, представники скорених аріями племен. Формально шудри не були рабами, але мали обов'язок обслуговувати «двічі народжених» – представників інших варн.

Яджурведа – одна з чотирьох індуїстських Вед. У основній частині «Яджурведи», що називається Самхіта, містяться мантри, призначені для здійснення жертвопринесень ведичної релігії.

У додаткових текстах, Брахманах і Шраута-сутрах, описується те, як виконувати ритуали і жертвопринесення і надається філософське тлумачення мантр, викладених в основній частині «Яджурведи».

Терміни до теми № 6:

Ба-ван – глава союзу князів, гегемон.

Бамбукові аннали – стародавня китайська історична праця, що охоплює період від міфічних імператорів до періоду Чжаньго. «Бамбукові аннали» в науковій і культурній традиції існують в двох варіантах, які прийнято називати «давнім» (*гу бень*) текстом й «сучасним» (*цзінь бень*) текстом. Кожен з них – це різновид реконструкції письмової пам'ятки, який не зберігся в первісному вигляді.

«Давній» текст – це впорядкована добірка збережених в різних пам'ятках III–XII ст. повідомлень з твору III ст. н.е., яке, називалося «Чжушу цзінянь» («Бамбукові аннали») або «Цзі цзюнь (чжун) цзінянь» («Аннали з округу (кургану) Цзі»).

За відомостями «Цзінь шу» («Історія династії Цзінь»), текст було створено до 284 р. на основі знайдених в 279 або 281 р. в похованні правителя царства Вей різних творів на бамбукових планках. Найбільш імовірними джерелами для компіляції тексту могли бути тексти у вигляді хронологічних записів подій найдавнішої історії династій Ся, Шан та Чжоу, а також документи з історії царства Вей. В ньому вказані важливі віхи зменшення політичного впливу та сакрального статусу чжоуського вана, а також відомості про особливості передачі влади в окремих царствах, в тому числі і про насильницьке повалення володарів. Присутні перші згадки про символи влади такі, як палац, столиця, титул. Розповідається про заснування нових столиць царств періоду Чжаньго. Увагу приділено інституту мирних міждержавних відносин – «союзам», які укладали між собою правителі царств.

Містяться унікальні згадки про дати смерті правителів низки царств.

Бе-цзя – помічник правителя округу.

Бу-цзян – командир загону військ, які входили в підпорядкування старшого воєначальника.

Бяо-ці-цзян-цзюнь – дослівно: «воєначальник рябого коня». Вище військове звання, що спочатку давалося лише членам імператорської родини. Рябий кінь служив відзнакою.

Ван – титул, який надавався правителям самостійних володінь, а також членам імператорської родини та спадкоємцеві престолу.

Гексаграма – шістьдесят чотири гуа – набір шести рисок (*яо*), кожна з яких може бути цілою (*ян*) або перерваною (*інь*). Гексаграма розбивається на дві триграми – нижні і верхні. Існують 64 графічні фігури (так звані гексаграми) з афоризмом при кожній з них, що роз'яснює її значення. Вони датуються приблизно VIII–VII ст. до н.е.

У IV–III ст. до н.е. з'явилися численні інтерпретації гексаграм і афоризмів (так званих *десять крил*), що заклали основу специфічного напрямку, який виходить з уявлення про мінливість усього існуючого та циклічного переходу одних явищ в інші внаслідок взаємодії сил *інь* та *ян* (сил *тітьми* і *світла*). Гексаграми при цьому розглядалися як символи, які ілюструють універсальний

кругообіг космосу та поведінку, що водночас вказують на норми поведінки для людини.

Гуан-лу-сюнь – доглядач храмів та воріт імператорського палацу.

Гуй-фей – улюблена наложниця імператора, фаворитка.

Гун – почесний титул першого ступеня у Стародавньому Китаї. Його мали три вищі сановники. При Ранній династії Хань в число трьох гунів входили: *да-си-ма, да-си-ту, да-си-кун*. За Пізньої Ханьської династії: *тай-вей, си-ту, си-кун*.

Гун-цао – чиновник, який відповідав за облік заохочень та нагород, які видавалися воїнам та цивільним чиновникам.

Да-ду-ду – вищий військовий чин, що відповідає старшому генерал-інспектору.

Даосизм – китайське традиційне вчення, в якому присутні елементи релігії, містики, гадань, шаманізму, медитації, а також традиційної філософії й науки. Послідовників даосизму називають *даосами*. Вважається, що цю течію заснував Жовтий імператор (*родоначальник всіх китайців*).

В історії даосизму відбувся поділ учення на філософський даосизм (*дао цзя*), що розвинувся в неодаосизм, і релігійний (*дао цзяо*), що включив алхімію, демонологію та лікування. За час свого існування даосизм не створив єдиної церкви, а догматичні положення його ортодоксальних напрямків не сформувалися в конкретний, спільний для віруючих догмат.

Це відбилося на поліформізмі даоської доктрини, особливостях ритуальної діяльності та організаційних рівнях. Проте даосизм є цілісним соціокультурним феноменом, який значно впливає на життя сучасного китайського суспільства.

Да-си-ма – вищий військово-адміністративний чин, який відповідає приблизно військовому міністрові. Да-си-ма відав усіма військовими справами держави.

Да-си-нун – один з дев'яти вищих сановників імперії, який керував імператорською скарбницею та запасами хліба.

Да-хун-лу – чиновник, який відповідав за відносини з племенами мань, що жили на півдні Китаю та прийомом послів від них.

Да-цзян – вище військове звання, генерал.

Династія Ся – найстаріша династія і держава в Китаї. Існувала впродовж 2070-1600 рр. до н.е. Вперше згадується в «Історичних записках» (*109-91 рр. до н.е.*) та в «Бамбукових анналах». Разом із пізнішими династіями Інь та Чжоу входить до так званих «трьох епох», які ідеалізуються в традиційній китайській історіографії.

Більшість істориків за межами Китаю вважають династію Ся легендарною. Причиною цього є відсутність прямих письмових та археологічних свідчень часів існування цієї династії. Невідомо, також, де знаходилася її столиця Янчен.

Династія Хань – династія, яка правила Стародавнім Китаєм після падіння династії Цінь, до розпаду імперії на три царства.

Ця династія керувалася імператорами з роду Лю, першим з яких був Гао-цзу. Правління династії тривало понад 400 років.

У китайській історіографії період Хань вважається найбільш значущим в історії країни, оскільки саме в цей час сформувався китайський етнос – ханьці, названий за іменем династії.

Династія Цінь – династія і держава у Стародавньому Китаї, яка існувала впродовж 221-206 рр. до н.е. Заснована першим китайським імператором Ші Хуан-ді, який відновив єдину централізовану державу внаслідок анексії шести існуючих на той час держав: Хань, Вей, Чжао, Янь та Ці.

Імператор використовував титул – Перший величний правитель Цінь. Згідно з його наказами почала розбудовуватися централізована держава у якій правниками були чиновники, а не аристократія. Країну поділили на округи та повіти. Реформа передбачила уніфікацію системи міри, ваги, часу, грошей, а також письма. Внаслідок цього полегшилась та активізувалась торгівля та почали стиратися регіональні відмінності.

Династія Чжоу – династія та держава у Стародавньому Китаї, що існувала впродовж 1046-256 рр. до н.е. Її правління було найдовшим у давній китайській історії, хоча політичний і військовий контроль вона зберігала лише до 771 р. до Р.Х. Цей період називають періодом Західної Чжоу.

Наступна половина існування династії отримала назву Східна Чжоу – період вміщує в себе період Чуньцю та значну частину періоду Воюючих царств.

Династія Шан – династія і держава у Стародавньому Китаї, що існувала впродовж 1600-1046 рр. до н.е. Заснована імператором Тан. Інші назви – династія Інь або Шан-Інь. Знаходилася на північ від виходу р. Хуанхе на Велику китайську рівнину.

Шан є першим державним утворенням, реальність існування котрого підтверджена не лише археологічними знахідками, а й також епіграфічними письменими довідками. Найдетальніше зображення історії Шан знаходяться в творі Сима Цяня «Історичні записки». Столиця розміщалася у місті Інської (територія давнього міста нині включена в список *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*). Повалення династії відбулося внаслідок зловживань та неправедних дій останнього представника династії Чжоу-сіня.

Ді – титул імператора.

Ду-вей – військовий чин, що відповідає середньому командному складу.

Ду-ду – вищий військовий чин, відповідний генерал-інспектору.

Дун-ван-гун – у давній китайській міфології Володар сходу, чоловік Сі-ван-му («Володарки заходу»).

Ду-цзян – вищий військовий чин, що відповідає командувачеві округом або військовому губернатору.

Ду-ю – чиновник, який за своїми функціями відповідає інспектору або ревізору.

Закон про поземельний податок – один із перших писаних законів Стародавнього Китаю, який був прийнятий у VI ст. до н.е. в царстві Лу та встановив приватне землеволодіння.

Ієрогліф – «ієро» + «гліф» = «святий знак» – назва знаків (*символів*) в деяких системах письма. Назва пов'язана з тим, що ієрогліфи мали певне богослужбове значення або були важливим способом збереження та передавання знань і мудрості.

І-лан – почесне звання, яке надавалось чиновникам за чесність і прямоту. І-лани виконували обов'язки радників.

Китайська писемність (китайське письмо) – стародавній і загальноживаний спосіб запису китайської мови. Китайські ієрогліфи упорядковані за логосилабічним принципом, а не абетковим. Кожний знак – односилабичне слово, так звана логограма або односилабична складова певного слова. Ієрогліф або ієрогліфічна комбінація позначають фізичні об'єкти, абстрактні поняття або вимову.

Китайське право – це сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних та правових норм, що склалися на основі філософсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства та легізму.

Книга законів царства Вей – один із перших зводів законів Стародавнього Китаю, який датується V-IV ст. до н.е. і складався з шести розділів: закони про злодіїв, про розбійників, про ув'язнення, про розшук злочинців, про зняття страти та тортури.

Книга Змін – точніше «Канон Змін», «І-Цзин» – є найбільш раннім з відомих історії китайських філософських текстів. Прийнятий конфуціанською традицією у II ст. до н.е. як один з канонів конфуціанського П'ятикнижжя. «Книга Змін» – назва, що закріпилася на заході. Правильніший, хоч і не такий благозвучніший варіант – «Канон Змін». Вона складається з 64 символів – гексаграм, кожен з яких виражає ту або іншу життєву ситуацію в часі, з точки зору її поступового розвитку.

Командирство (цзюнь) – адміністративна одиниця у Стародавньому Китаї. В часи династії Чжоу (1046-256 *pp.* до н.е.) була нижчою одиницею префектури та дорівнювала повіту. За правління Цінь Ши Хуан-ді (221-210 *pp.* до н.е.) була підвищена над префектурою. В часи династії Хань (202 *p.* до н.е. – 220 *p.* н.е.) стала основною адміністративною одиницею регіональної адміністрації центрального уряду. Поділялася на декілька префектур. Встановлювалася на теренах підкорених Китаєм ванств та і країн.

В часи династій Суй (581-618 *pp.*) та Тан (618-907 *pp.*) замінені провінціями і префектурами.

Конфуціанство – китайська етично-філософська школа, основа китайського способу життя, принцип організації суспільства, засновником якої був китайський філософ Кунфу-цзі, відомий на Заході як Конфуцій, який жив у 551-479 *pp.* до н.е.

Спираючись на давні традиції, Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Проповідуючи ідеальні стосунки між людьми, в родині та в державі, Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Конфуціанство вважало основою соціального устрою моральне

самовдосконалення індивіда й дотримання норм етикету, проголошувало владу правителя священною, а метою державного управління – інтереси народу.

Конфуціанство має деякі спільні риси з релігією – культ предків, ритуали, жертвопринесення. З II ст. до н.е. і до XX ст. конфуціанство було офіційною державною ідеологією Китаю.

Культура Ерлітоу – урбаністична археологічна культура раннього бронзового періоду, яка існувала на території Стародавнього Китаю у 2100-1800 (1500?) рр. до н.е. Археологічна зона знаходиться приблизно в десяти кілометрах на схід від міста Лоян, яке упродовж багатьох століть було столицею або знаходилося в самому центрі життя країни.

Культура отримала назву по відкритому при розкопках іньських стоянок в 1958 р. археологічному пам'ятнику в Ерлітоу в Яньші, провінція Хенань. Була спочатку широко поширена на території сучасних провінцій Хенань та Шаньсі, пізніше поширилася також в провінціях Шеньсі і Хубей.

Китайські археологи нерідко ототожнюють культуру Ерлітоу з династією Ця, хоча зважаючи на відсутність письмових джерел цей зв'язок небезперечний. Ця культура зіграла вирішальну роль в процесі формування пізньої іньської цивілізації.

Культура Луншань (Луншаль) – група енеолітичних культур, що розташовувалися у басейні річки Янцзи упродовж першої половини II тис. до н.е. Цей культурний шар виник на базі Яншао, але під зовнішнім впливом. Цей вплив виявився у появі гончарного круга, нових сортів зерна та порід худоби. Для культури характерний особливий тип кераміки (*тонкостінна сіра і чорна без будь-якого розпису*). Усі ці вироби виготовлялися як селянами, так і ремісниками, які виділялися з їх числа.

У XVI ст. до н.е. змінилася культурою бронзи Шан-Інь.

Культура Яншао – прийнята в минулому назва неолітичних археологічних культур, які існували як існували на території Китаю (*долина середньої частини р. Хуанхе*) у V-II тис. до н.е. Виділена в 1921 р. на матеріалі провінції Хенань шведським геологом Ю. Андерсоном.

Одною з розпізнавальних характеристик є розписна кераміка. Найбільш розвиненими ремеслами були виробництво знарядь з каменю та кістки та гончарне ремесло. Кам'яні і кістяні вироби ретельно полірувалися, найчастіше мали акуратно просвердлені отвори. Гончарний посуд, що виготовлявся у розташованих за межами поселень майстернях, обладнаних печами для випалу, відрізнявся витонченістю форм, майстерністю виготовлення, забарвленням від яскраво-червоних до оранжево-лимонних тонів, складним геометричним і зооморфним орнаментом.

Кожному з поселень цієї культури були притаманні власні зооморфні орнаменти.

Лан – почесне звання чиновників у Стародавньому Китаї.

Легізм – філософська школа епохи Чжаньго (*Воюючих царств*), відома також як «Школа законників». Легісти «прославилися» тим, що коли вони приходили до влади, то встановлювали вкрай жорстокі закони і покарання.

Основні ідеї школи: рівність усіх перед Законом і Сином Неба, наслідком чого була ідея роздачі титулів не за народженням, а за реальними заслугами, згідно якими будь-який простолоудин мав право дослужитися до першого міністра.

Шан Ян рекомендував висувати в першу чергу тих, хто довів свою відданість правителю військовою службою; успіху в політиці досягає лише той, хто знає ситуацію в країні і використовує точні розрахунки; слід засвоювати досвід попередніх правителів і, водночас, *«для того, щоб принести користь державі, не обов'язково наслідувати старовину»*; для політики дуже важлива економічна ситуація в країні; в області управління пропонувалося зосередити уся повноту влади в руках верховного правителя, позбавити намісників владних повноважень та перетворити їх на звичайних чиновників.

Розумний правитель, говориться в трактаті «Шан цзюнь шу», *«не потурає смуті, а бере владу у свої руки, встановлює закон і за допомогою законів наводить лад»*; щоб забезпечити представництво заможних верст у державному апараті, передбачався продаж чиновницьких посад; Шан Ян висував чиновникам лише одну вимогу – сліпо коритися володарю; передбачалося обмежити громадське самоврядування, підпорядкувати сімейні клани і патронімії місцевої адміністрації; пропонувалося встановити єдині для усієї держави закони. Під законом розумілася репресивна політика (*кримінальний закон*) та адміністративні розпорядження уряду.

Відносини між владою і народом Шан Ян розглядав як протиборство ворогуючих сторін. *«Коли народ сильніший за свою владу – держава слабка; коли влада сильніша за свій народ – армія могутня»*. У зразковій державі влада правителя спирається на силу та жодним законом не пов'язана; за щонайменший проступок слід карати стратою. Цю каральну практику повинна була доповнити політика, спрямована на викорінювання інакомислення в народі; вища мета діяльності володаря – створення могутньої держави, здатної об'єднати Китай шляхом загарбницьких воєн.

Легізм поділявся на ранній і пізній. Пізніші послідовники Шан Яна відмовилися від найбільш одіозних положень вчення і, наповнюючи легізм моральним змістом, зближували його з даосизмом та конфуціанством.

Легісти – прибічники сильної бюрократичної держави, жорстких, обов'язкових для усіх законів, що перебували в основі державного управління.

Лі – етичні норми, які визначали ставлення членів китайського суспільства до правителя.

Лін-ши – посадовець при вищих сановниках, який відповідав за їх листування.

Лі-Цзи («Записки про досконалий порядок речей, правління і обряди» – одна з китайських класичних книг, що входить до складу конфуціанського «П'ятикнижжя»). Регламентує громадські відносини, релігійні обряди тощо і містить відомості про ідеальні, з конфуціанської точки зору, системи правління давніх царів.

Мі-шу-лан – керівник секретної канцелярії імператора, який мав почесне звання дана.

Моїзм – давня китайська філософська школа, яка розробляла програму удосконалення суспільства через знання. Засновник філософської школи – китайський мислитель Мо-цзи. У V-III ст. до н.е. моїзм становив серйозну конкуренцію конфуціанству як панівної ідеології Китаю.

Мо-цзи вважав конфуціанські обряди та церемонії марнотратством державних коштів і закликав до особистої покірності волі небес. Якщо Конфуцій проводив розходження між любов'ю до родини і батькам і любов'ю до інших ближніх, Мо-цзи закликав однаково любити всіх без відмінності. Зразком вірності принципу всезагальної любові моїсти вважали Великого Юя – легендарного правителя давнини, який приборкав потоп. Мо-цзи виступав проти загарбницьких війн, проповідував мир між державами.

Моїсти розробляли логіку та теорію пізнання. Стверджували об'єктивне існування речей поза нашою свідомістю. Знання – результат зусиль наших почуттів та мислення. З розгорнутою критикою моїзму виступив конфуціанець Мен-цзи.

Му-гуань – чиновник, який за своїми обов'язками відповідає секретарю або діловоду.

Огляд законів – одна з найдавніших пам'яток права Стародавнього Китаю, що датується 536 р. до н.е.

Одна дань – 103,5 літра зерна, одиниця платні державних чиновників. Частина платні видавалася грішми.

Паланкін – носії, крісло на двох жердинах. Засіб пересування у вигляді критого крісла або ложа закріпленого на двох жердинах, яке переносили на руках.

Патронімія – найменування племен, родів, їх членів за власним іменем спільного предка по чоловічій лінії, а також поселень за іменем їх колишніх власників або управителів.

Період Чжаньго («Період Воюючих царств») – період історії Стародавнього Китаю з 475 по 221 рр. до н.е. Час міжусобних воєн між китайськими удільними країнами-державами. Почався після періоду Чуньцю. Завершився із перемогою держави Цін та об'єднанням колишніх суверенних країн у першу китайську імперію.

Піктограма – письмовий знак, риска, лінія – умовний малюнок із зображенням будь-яких дій, явищ, предметів тощо. Піктограми походять з давніх часів, де вони використовувалися на письмі.

Пянь-цзян – помічник воєначальника.

Си-кун – вищий придворний сановник, який відповідав за державні землі та водні ресурси.

Си-лі – чиновник, в підпорядкуванні якого знаходилися пташники, конюхи, пастухи та доглядачі звіринців імператорського палацу.

Си-ма – вищий військово-адміністративний чин. Си-ма також призначалися тимчасово на певний військовий похід. В цьому разі, вони називалися похідними си-ма і відповідали за оперативні справи армії.

Система дев'яти рангів – система призначення на державну службу у Китаї епохи Трьох Царств. Система зародилася за часів династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.). Її творцем вважають Чень Цюна – міністра царства Цао Вей.

У теорії, згідно з цією системою, місцеві правителі повинні були обирати талановитих кандидатів на урядові посади, і, залежно від їх здібностей та вміння, присвоювати їм одну з дев'яти ступенів. У реальності кандидатами, як правило, ставали лише заможні та впливові люди. Система дев'яти рангів була замінена системою державних іспитів – Кецзюй (в 605 р. н.е. за правління династії Сунь).

Си-ту – один з трьох вищих придворних сановників (*трьох гунів*), який відповідав за питання освіти і виховання чиновників.

Си-чжи – чиновник, який переглядав звіти, що надходили до імператорського двору з округів та областей.

Сорорат – це звичай, за яким чоловік одружується одночасно або послідовно з декількома рідними або двоюрідними сестрами дружини. Такий шлюб укладався як під час шлюбу, попри те, що дружина була ще жива, так і після її смерті. Подібна практика була звичайною серед дворянства династії Чжоу, продовжуючи існувати і у більш пізніші періоди.

Сто шкіл китайської думки – загальна назва для інтелектуальних течій доімперського і раннього імперського Китаю. Незважаючи на розбіжності, «школи», судячи з палеографічних знахідок, не були закритими ідеологічними системами. Такий погляд на них став багато в чому продуктом бібліографії династії Хань, яка закріпила їх нині існуючий підрозділ.

Окрім трактатів, що збереглися, бібліографія Ханьшу перераховує безліч творів, які були повністю або частково загублені, або виявлені в новітній час завдяки археологічним відкриттям. «Сто шкіл» – образний вираз. Реальнішою характеристикою є так звані «дев'ять течій, десять шкіл».

До них відносяться: конфуціанство; даосизм; моїзм; легізм; натуралізм; школа дипломатії; школа імен; школа сільського господарства; еkleктика; «малі школи». *Окрім цих десяти, також іноді називаються:* школа військових (*стратегів*); школа терапевтів; школа заклиначів (*геомантів*).

Сян – вищий сановник, міністр.

Сян-го – чин, що відповідає прем'єр-міністру.

Сяо-вей – військове звання, що відповідає вищому командному складу.

Сяо-лянь – людина, яка отримала ступінь на іспиті в провінції.

Тай-вей – вищий військовий сановник у Стародавньому Китаї, старший з трьох гунів. За своїм становищем прирівнювався до чен-сяну (*канцлер*).

Тай-пу – доглядач імператорських екіпажів.

Тай-фу – вищий придворний сановник, радник та наставник імператора з питань моралі.

Тай-хоу – імператриця-вдова.

Тай-чан – розпорядник церемоній, які проводилися в храмі імператорських прашурів.

Тай-ши – вищий придворний сановник, радник та наставник імператора з юридичних питань, обов'язком якого було тлумачення законів для імператора.

Тай-ши-лін – старший придворний історіограф і астролог. У його обов'язки входило складання офіційної історії правлячої династії та складання гороскопів для осіб імператорської родини.

За уявленнями давніх китайців, небесний порядок був відображенням порядку земних, тому тай-ши-лін був зобов'язаний тлумачити небесні явища та їх вплив на державні справи.

Тай-шоу – правитель округу.

Тін-вей – чиновник, який відповідав за в'язниці та страту.

Триграми – мантико-філософська система давньої китайської протописьменності з восьми знаків (*гуа*). Триграми активно використовуються конфуціанством (*жу-цзяо*), менше даосизмом (*даоцзяо*) і лише частково китайським буддизмом (*фоцзяо*).

Триграми були відомі народам, які потрапили в орбіту китайської цивілізації, – як давнім (*тангути, чжурчжені, кидани*), так і сучасних (*в'єтнамці, японці, монголи, корейці, маньчжури та ін.*). Кожен гуа складається з трьох рисок (*сяо*) двох видів – суцільної та перерваної.

Усі вісім символів співвідносяться з цілим асоціативним рядом властивостей і образів. Всупереч нормам китайського письма триграми пишуться знизу доверху («від землі»). Очевидно триграмами передавалися цілі вирази.

У син – п'ять найбільш поширених видів покарань у Стародавньому Китаї: таврування, відрізання носа, відрубування однієї або обох ніг, кастрація та страта.

У Цзин (П'ятикнижжя) – загальна назва п'яти головних конфуціанських книг.

Хоу – почесний титул другої ступені (*з п'яти*).

Хронологічний проєкт Ся-Шан-Чжоу – китайський проєкт, що ставить за мету впорядкування хронології прадавньої китайської історії, що включає епоху Ця, Шан і Західне Чжоу, а також ідентифікувати хронологію і ототожнення культури династії Ця. Проєкт був розпочатий в 1996 р. У проєкті брали участь 200 експертів.

Результати проєкту були опубліковані в листопаді 2000 р.

Ху-вей – начальник варті.

Цзай – управитель, який разом з підлеглими йому чиновниками був глашатаєм волі вана усередині палацу, керував палацовими ремісниками тощо.

Цзун-чжен – придворний сановник, який стежив за правильністю ведення родовідних книг імператорської родини.

Цзюань (сувій) – одиниця виміру об'єму тексту в Китаї. Спочатку означала шматок шовку, який до винаходу паперу використовувався як матеріал для запису і зберігання рукописів. У сучасній китайській мові – рахункове слово для томів, книг, зошитів.

Окрім цзюаней (*рукописів на шовку*), у Стародавньому Китаї існувала ще одна одиниця числення – пянь (*зв'язка*), яка означала зв'язку дощечок з бамбука із записаним на них текстом. Залежно від об'єму твору, слово цзюань

на інші мови може перекладатися як том, глава, частина або взагалі не перекладатися.

Цзюнь-ду-вей – військовий чин, що відповідає середньому командному складу у піхоті.

Цзюнь-сяо-вей – військовий чин, що відповідає старшому командному складу у піхоті.

Цзюнь-ши – інструктор, обов'язком якого було навчання армії.

Цзянь-цзюнь – інспектор армії.

Ци-ду-вей – військовий чин, що відповідає середньому командному складу в кавалерії.

Ци-ши – чиновник, обов'язком якого був контроль за адміністративним апаратом округу та виявлення незаконних дій місцевої влади.

Чен-сян – вищий посадовець в державі, канцлер. За Ханьської династії було два чен-сяна і називалися вони чен-сянами правої та лівої руки.

Чжан-ши – старший літописець, обов'язком якого було збирання документів, необхідних для складання офіційної історії держави.

Чжен-і-лан – чиновник, який отримав почесне звання лана за чесність і прямоту.

Чжи-цзинь-у – начальник особистих охоронців імператора. Його обов'язком також було підтримка правопорядку в столиці. Може бути прирівняний до військового коменданта міста.

Чжи-чжун – помічник окружного ци-ши, який відповідав за його листування.

Чжу-бо – начальник канцелярії, який стежив за правильним веденням записів та книг. У Ханьську епоху чжу-бо були в штаті деяких посадовців, які мали свої канцелярії.

Чжунго – самоназва Китаю. Перший ієрогліф «*чжун*» означає «центр» або «середину». Другий знак «*го*» тлумачиться як «країна» або «держави». Починаючи з XIX ст. в західній історіографії цю назву Китаю перекладають «Серединна держава» або «Серединна імперія». Проте цей переклад не зовсім точний, оскільки слово «чжунго» здавна означало центр Піднебесної – держави китайського імператора, тобто власне Китай.

Відповідно, точнішим перекладом є «Центральна країна» або «Центральна держава». Термін «чжунго» не використовувався в історії Китаю постійно. Він мав різноманітний культурний та політичний підтекст залежно від конкретної епохи.

Чжун-лан – чиновник, який відповідав за нічну варту і за чергування в імператорському палаці.

Чжун-лан-цзян – військовий чин у Стародавньому Китаї, який займав проміжне становище між цзян-цзюнь (*генерал*) і сяо-вей (*старший командний склад*).

Чжун-шу-лан – начальник імператорської канцелярії, який мав почесне чиновницьке звання лана.

Чжун-шу-лін – начальник імператорської канцелярії.

Чжун-шу-чен – помічник начальника імператорської канцелярії.

Чжухоу – удільні правителі, спиралися на радників та помічників.

Чунь-Цю – літопис князівства Лу, написаний, за переказами, самим Конфуцієм, хоча останні записи в цьому літописі говорять і про події, що мали місце після його смерті. Чунь-Цю надає не стільки виклад самих подій, скільки укрαι лаконічну оцінку їх з точки зору конфуціанської політичної моралі.

Шан Цзюнь Шу, «Книга правителя області Шан» – філософсько-політичний трактат школи легістів, який відбиває переконання та ідеї Шан Яна. Найбільш рання згадка про «Книгу» міститься у трактаті «Хань Фей цзи» (III ст. до н.е.). Відредагований Лю Сяном (I ст. до н.е.) та Лю Сінем (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) текст став налічувати 29 глав. До середини XIII ст. трактат поширювався у рукописних списках.

Шан-шу – вищий сановник, який відповідав за кореспонденцію та листування імператора.

Шаньфу – обслуговували особисті потреби вана, як правило виконували універсальну та особливо важливу роботу з виконання різних адміністративних і військових доручень.

Шаньюй – князівський титул у племен сюнну (*гунів*).

Шао-фу – вчитель імператора, який навчав його читанню.

Ши-лан – почесне звання чиновників у Стародавньому Китаї.

Ши-Цзин (Ши-Цзін, «Книга пісень») – одна з прадавніх пам'яток китайської літератури, унікальне джерело інформації про мову, ідеологію, етику і традиції різних регіонів Стародавнього Китаю.

За значимістю і стилістикою її порівнюють з індійською Ригведою та давньоіранською Авестою. Книга включена в канонічну збірку конфуціанських текстів У-цзін. У класичному вигляді містить 305 народних пісень та віршів різних жанрів, створених впродовж XI-VI ст. до н.е., які відбивають різноманітні явища духовного і соціального життя. Відбір і редакція творів приписується Конфуцію.

Ши-цзюнь – правитель області.

Ши-чжун – чиновник (*ад'ютант*), який постійно чергував при імператорі або вищих сановниках.

Ши-юй-ши – придворний чиновник, який доповідав імператору про скоєні в державі злочини та надавав їм правову оцінку.

Шу-цзи – посадовець на зразок секретаря при вищих військових та цивільних чиновниках.

Шу-цзин («Книга історії» або «Книга документів») – одна з китайських класичних книг, що входить до складу конфуціанського «П'ятикнижжя». Вона містить документи про давню історію Китаю.

Її редакція приписується Конфуцію, який привів в порядок документи, що дійшли до нього, деякі з яких вважаються прадавнім пластом китайської історії і міфології (*напр. вказівки на всесвітній потоп, що стався нібито за правління міфічного «імператора» Яо*).

Яминь – суд.

Я-минь-цзян – воєначальник, який супроводжував великий прапор попереду війська.

Я-цзян – нижчий військовий чин на зразок капрала.

Я-чжень-гуань – чиновник, який командував спеціальним загоном. Його обов'язком було стежити, щоб під час битви воїни самовільно не залишали поле бою.

Терміни до теми № 7:

Агора – у давніх греків народне зібрання, а також площа, де воно відбувалося (*обабіч площі знаходилися культові споруди, державні установи, порти з торговими приміщеннями*).

Акрополь – дослівно означає «верхнє місто». Добре укріплена частина Афін, розташована на пагорбі. Відбудований після персидських руйнувань заново за часів правління Перікла в 443-429 рр. Акрополь включав цілий комплекс храмових споруд.

Амфіктонія – у Стародавній Греції релігійно-політичний союз племен та міст із загальним святилищем, скарбницею, правилами ведення війни. Найвідомішою є дельфійська амфіктонія (*центр – Дельфи*), до якої входило дванадцять общин Середньої Греції та Фессалії.

Ареопаг – аристократична рада старійшин, що засідала на пагорбі бога Ареса біля Акрополя в Афінах. Ареопагу належала вища законодавча влада в Аттіці аж до реформ Клісфена.

Архаїчний період в історії Греції (650-480 рр. до н.е.) – термін, прийнятий у істориків, починаючи з XVIII ст. Виник під час вивчення грецького мистецтва і спочатку відносився до етапу розвитку грецького мистецтва, в основному декоративного та пластичного.

Згодом термін «архаїчний період» був поширений не лише на історію мистецтва, але і на громадське життя Стародавньої Греції, оскільки в цей час, який прийшов на зміну «темним вікам», спостерігався значний розвиток політичної теорії, розвиток демократії, філософії, театру, поезії, відродження письмової мови (*поява грецького алфавіту замість забутого в період «темних віків»*).

Архонт – дослівно означає «той, хто має владу». Вища виборна посада в Аттіці. Колегія дев'яти архонтів аж до реформ Клісфена володіла всією повнотою виконавчої влади, діючи в повній відповідності з рішеннями аристократичного ареопагу.

Астімонахи – посадові особи у Стародавніх Афінах, які стежили за порядком на вулицях та у громадських місцях, за дотриманням громадянами правил моралі.

Атімія – у Стародавній Греції позбавлення громадянських прав. Атімія застосовувалася як покарання за підкуп посадових осіб, нечесне поводження з батьками, проституцію. Атімії піддавалися і божевільні. Рішення про атімію приймав суд або народні збори. В Афінах було три ступені атімії.

Перша – *приватна атімія*, присуджується за невиконання приватних обов'язків. Вона забороняла користуватися будь-якими конкретними правами.

Друга – *повна атімія*, застосовувалася за злочини проти держави. Вона позбавляла винного всіх прав і забороняла йому брати участь у зборах городян, займати посади і навіть з’являтися на ринку.

Третя – *повна атімія* з конфіскацією майна. Такій атімії піддавалися ті, хто скоїв тяжкі злочини проти держави, в тому числі й ті, хто довго не повертав державі борги. Вищим ступенем атімії було вигнання з рідного міста.

Остракізм не був атімією. Ті, хто піддавався йому, віддалялися з міста на певний термін і мали право повернутися після закінчення цього терміну, а після повернення автоматично відновлювалися в правах.

Афінська демократія – приблизно з 500 до 321 рр. до н.е. в Афінському полісі існувала демократична форма правління. Її називають *першою у світі демократичною системою*. Будь-який громадянин мав право (*і навіть обов’язок*) брати участь в роботі Народних зборів. В епоху розквіту афінської демократії біля третини громадян одночасно обіймали ту або іншу державну посаду. Розподілу влади в сучасному розумінні не існувало.

Як зауважив К. Романо: *«Досвід афінської демократії до цього дня привертає увагу вчених більше, ніж сучасна реалізація демократії»*. Про сучасні представницькі демократії «The Guardian» відмічає, що давні афіняни, швидше, назвали б британську та американську політичні системи олігархічними. Наприкінці ХХ ст. у західному світі пройшла кампанія зі святкування 2 500 років демократії (*від реформ Клісфена*). В. Бузескул підкреслював правовий характер афінської демократії, де воля народу обмежувалася законом. Давньогрецька демократія була обмеженою демократією лише вільних громадян, залишаючи без політичних прав рабів та жінок, які становили абсолютну більшість населення.

Антична демократія була рабовласницькою демократією. Раби, метеки і жінки не мали прав громадян і не могли брати участь в управлінні державою. Мабуть, що співвідношення вільних громадян до рабів було 1:3, тому в управлінні державою (*за виключенням жінок, дітей та метеків*) брали участь не більше 15 % населення.

Базилевс – дослівно означає «володар». У ранній Греції – глава племені або роду з повноваженнями військового командира, верховного судді і жерця. Синонім пізнішого терміну «цар».

Буле – дослівно означає «рада». Орган влади, який у ранніх Афінах збирався з ареопагом. З VI ст. став представницьким органом, який обирався по чотирьох філам спочатку в кількості 400 чоловік, а згодом – 500 (*за часів Клісфена*). За правління Перікла цей орган готував порядок денний і проекти вирішення питань для найближчого засідання еклесії.

Вільновідпущеники – звільнені на волю раби.

Гелієя – суд присяжних.

Геомори – дрібні землероби у Стародавніх Афінах.

Гетера – у Стародавній Греції освічена неодружена жінка, яка вела вільний, незалежний спосіб життя.

Гімнасії – освітній та виховний заклад у Стародавній Греції. У гімнасії поєднувалися елементи загальноосвітнього курсу (*вчили читати та писати*) з інтенсивним курсом фізичної підготовки.

Гортинські закони – єдина, що збереглася майже повністю пам'ятка давньогрецького законодавства. Датується V ст. до н.е. Складена в місті Горти на о. Крит. Текст законів (*12 стовпців*) був висічений на стіні однієї з публічних будівель та стосувався найрізноманітніших питань правового регулювання: майнових, родинних, спадкових та ін.

Демарх – щорічно обраний староста.

Деміурги – ремісники.

Демос – у Стародавній Греції вільне населення, яке мало громадянські права (*на відміну від метеків, переків, рабів тощо*). З кінця V-IV ст. до н.е. демосом називали бідні прошарки (*переважно міського*) населення.

Діадохи – полководці Олександра Великого, які після його смерті в 323 р. до н.е., в результаті тривалих воєн до 301 р. до н.е., розділили між собою його імперію. Наслідком поділу стала поява таких держав як Сирія, Елліністичний Єгипет, Віфінія, Пергам та Македонія.

Діста – у Стародавніх Афінах щоденна плата учаснику судового засідання, яка дорівнювала денному заробітку середньостатистичного афінянина.

Докімасія – перевірка політичної благонадійності особи, яка претендувала на найвищі посади в Афінійській державі.

Евпатриди – благородні, родова знать, яка управляла суспільством.

Екклесія – у Стародавній Греції загальні збори громадян полісу. В екклесії усі вільні та повноправні громадяни мали право голосу. В період полісної рабовласницької демократії (*у Афінах – реформи Солона та Клісфена*) розширилися політичні права екклесії (*виборність посадовців, контроль за виконанням ними своїх обов'язків, рішення про війну і мир, вища законодавча влада, компетенція стосовно держав, процесів і право заслання*).

Еллінізм – період в історії Середземномор'я, в першу чергу східного, що тривав з часу смерті Олександра Македонського (323 р. до н.е.) до остаточного встановлення римського панування на цих територіях, яке, як правило, датується падінням Птолемеївського Єгипту (30 р. до н.е.).

Термін спочатку означав правильне вживання грецької мови, особливо не греками, але після публікації роботи Йоганна Густава Дройзена «Історія еллінізму» (1836-1843 рр.) поняття увійшло до історичної науки.

Епігони – в історії Стародавнього світу – нащадки полководців Олександра Македонського, які заснували елліністичні держави після розпаду його імперії (*діадохів*).

Епонім – перший архонт Стародавніх Афін, наділений судовими повноваженнями у питаннях шлюбно-сімейних та спадкових відносин.

Закони Драконта – один із перших судових збірників, укладених в Афінах наприкінці VII ст. до н.е. Не виключено, що сам Драконт був міфічною особистістю. До нашого часу закони Драконта не дійшли, але з повідомлень давніх греків відомо, що вони санкціонували низку релігійних приписів та

звичаїв і запроваджували жорстокі покарання. Так, страчували не лише за святотатство і навмисне вбивство (*ненавмисне каралося вигнанням*), але й за крадіжку овочів, ледарство. Водночас кровна помста була заборонена.

Ісегорія – поряд з ісономією є історичним моментом у становленні демократичних основ суспільства. Відображає рівне право голосу (*тобто право виступати*) кожного члена поліса на зборах, суді та інших представницьких органах влади античного суспільства.

Ісономія – одне з двох виняткових досягнень еллінської суспільно-політичної практики I-го тис. до н.е., що полягало в рівності громадян поліса перед законом. У свою чергу це сприяло зміцненню демократичних основ поліса.

Класичний період, Класична Греція (V-IV ст. до н.е.) – період найвищого розквіту полісного устрою. В результаті перемоги греків у війнах з Персією (500-449 рр. до н.е.) відбулося зміцнення Афін, був створений Делоський союз (*на чолі з Афінами*). Час найвищої могутності Афін, демократизації політичного життя та розквіту культури за часів правління Перикла.

Боротьба між Афінами і Спартою за гегемонію у Стародавній Греції і протиріччя між Афінами і Коринфом, пов'язані з боротьбою за торгові шляхи, призвели до Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н.е.), яка завершилася поразкою Афін.

Клер – дослівно означає «жереб». Ділянка землі, яку за часів ранньої Греції мешканець сільського дему отримував за жеребом для річної обробки до наступного переділу. Тому цим же терміном називалася і сама земельна ділянка селянина.

Клерухія – володіння громадян будь-якої давньогрецької держави, що розташовувалися поза її межами. В основному відомі лише клерухії афінян, але їх мали і інші держави. Для Афін клерухія була одним із засобів контролю над союзниками і важливими морськими шляхами.

Колонізація – тривалий процес цілеспрямованого та усвідомленого переселення впродовж VIII-VI ст. частини населення Балкан на нові території для подолання «аграрного голоду» та інших проблем епохи.

Літургія – оплачування розваг народу, спорядження кораблів та фінансування інших громадських заходів заможними афінянами за правом Стародавньої Греції.

Метеки – у Стародавній Греції чужоземці (*які переселилися в той або інший поліс*), а також раби, відпущені на волю. Афінські метеки, будучи особисто вільними, не мали політичних прав, не могли одружуватися з афінськими громадянами і, як правило, володіти нерухомістю. Кожен метек мав в якості опікуна афінського громадянина, платив державі особливий податок – метойкіон і повинен був зареєструватися за місцем проживання. Метеки відбували військову службу.

Мнемосина – давньогрецька богиня пам'яті, яка опікувалася історією.

Навкрарії – округи Афінського полісу. Їх громадяни були зобов'язані спорядити за власні кошти корабель та укомплектувати його екіпажем.

Остракізм – суд черепків, за підсумками якого суспільство Аттики виганяло строком на десять років потенційно небезпечних для демократії осіб.

Пайок – спеціальні гроші, які видавалися афінянам за відвідування театру.

Полемарх – один із старших восначальників, якому була доручена турбота про всі питання, пов'язані із війною.

Поліс – форма держави, яка була об'єднанням приватних землевласників, а також громадян, які займалися різними промислами і ремеслами, а також соціально-економічна організація за якої ці землевласники та ремісники, будучи повноправними членами, мали право на власність.

Простат – формально нейтральне визначення, яке характеризувало владу людини, яка так чи інакше порушила офіційно прийняті норми (*легітимність обрання або терміни повноважень*).

Псефізми – закони, обов'язкові до виконання лише конкретними особами.

Синойкізм – злиття у Стародавній Греції декількох територіальних общин в одну – поліс.

Сікафанти – особи в Афінах, які займалися підготовкою та направленням до відповідних органів доносів на громадян. За донос отримували грошову винагороду або частку конфіскованого майна.

Сім мудреців – особливо шановані давньогрецькі політики та філософи VII-VI ст. до н.е. Автори сентенцій про мудре та правильне життя, життєву практичну мудрість.

Сісахфія – реформа боргового рабства у Стародавніх Афінах, що призвела до його ліквідації.

Стратег – у давньогрецьких містах-державках головнокомандувач військом з повноваженнями розпоряджатися фінансами та вершити суд у ввіреному йому війську, а також проводити зовнішньополітичні відносини в межах, необхідних для досягнення завдань, поставлених перед ввіреним йому військом.

Таласократія – підтип держави (*античної, середньовічної або сучасної*), усе економічне, політичне і культурне життя якої, внаслідок нестачі земельних ресурсів або особливого географічного розташування, зосереджується на діяльності так чи інакше пов'язаної з морем, морським судноплаством, і контролем морських просторів або узбережних регіонів.

Антиподом, а в деяких випадках результатом, таласократії є *телурократія, тобто контроль над великими континентальними просторами, що становлять ядро держави.*

Темні віки, Гомерівська епоха, Дополісний період – період в історії Стародавньої Греції, що охоплює XI-IX ст. до н.е. Період почався після занепаду мікенської цивілізації і передбачуваного дорійського вторгнення та закінчився з початком розквіту грецьких полісів (*архаїчний період*). Про цей період відомо надзвичайно мало, він характеризується занепадом культури і втратою писемності. Відбувається остаточне руйнування залишків мікенської цивілізації, відродження та панування родоплемінних відносин.

Водночас, «темні віки» характеризуються певним технічним прогресом, особливо, освоєнням виплавки і обробки заліза, а розвиток соціальних відносин призвів до їх трансформації в ранньокласові та формування унікальних доповнених громадських структур, які заклали фундамент для майбутнього прогресу.

Токсоти – афінські раби, які склали загони міської поліції.

Феміда – давньогрецька богиня права і справедливості. Дочка Урана і Геї, яка від верховного бога Зевса народжує *мойр* – богинь, які визначали людську долю.

Фемосфети – у Стародавній Греції назва колегії шести архонтів, які здійснювали нагляд за дотриманням правил правосуддя.

Фети – збіднілі верстви афінського суспільства.

Філи – у Стародавній Греції родоплеменні об'єднання, в процесі розвитку державності перетворені в територіальні округи.

Форос – грошовий податок у Стародавній Греції впродовж 477-413 рр. до н.е., спрямований на покриття загальних військових витрат. Загальна сума форосу з часом зростала: спочатку в 477 р. до н.е. вона складала 460 талантів, пізніше в 437 р. до н.е. – 600 талантів, згодом в 425 р. до н.е. – 1300 талантів.

Форос вносився щорічно до свята Великих Діонісій. Фактично більша частина податку надходила безпосередньо в Афіни, оскільки скарбниця Делоського союзу була перенесена сюди з Делосу.

Таким чином Афіни збільшили свою військову могутність, внаслідок чого стали домінуючою державою на чолі союзу. Стягнення форосу з союзників, обмеження вільної торгівлі на морі – все це викликало у союзників обурення та бажання звільнитися від зобов'язань. Зрештою, в 431 р. до н.е. почалася найбільша війна в історії Стародавньої Греції – Пелопоннеська війна.

Фратрія – форма соціальної організації (*проміжна між родом і філою*) в Афінах та інших державах Докласичної Греції. Члени фратрії, як правило, мали загальні органи самоврядування та культ.

Терміни до теми № 8:

Автаркія – незалежність від усіх речей зовнішнього світу або інших людей. Життєвий ідеал кініків та стоїків. В економіці – економічна незалежність країни, що позбавляє необхідності ввезення найважливіших продуктів споживання.

Термін «автаркія» часто вживається в розумінні прагнення до відособлення, схильності до вузького намісництва.

Агоге – система військового виховання спартанських хлопців упродовж VIII-IV ст. до н.е. Вона була обов'язкова лише для дітей повноправних громадян (*за винятком царських родів*). Для хлопчаків з інших станів, проходження через цю систему було особливим привілеєм, що давало шанс на здобуття повноправного громадянства.

Апелла – народне зібрання у Стародавній Спарті. Найвищий орган влади, однак його рішення, які герусією або царем визнавалися шкідливими, могли

бути скасовані. Збиралося щомісяця на відкритому місці. Голосування проходило криком.

Архагети – вищі посадовці у Стародавній Спарті. На чолі Спартанської держави стояли два архагети, іноді іменовані царями. Владу архагети наслідували, проте вони могли бути у будь-який час зміщені із займаної посади. Архагети отримували велику частину військової здобичі, були вищими жерцями, спочатку і воєначальниками, вершили суд у справах, що мали значення для усієї общини.

Афети і адеспоти – відпущені на волю ілоти.

Велика Ретра – буквально Велика Настанова – усно проголошена «конституція» Стародавньої Спарті, запропонована законодавцем VIII ст. до н.е. Лікургом.

Гармости – 1. У Стародавній Спарті керівники областей, де проживали періеки. 2. Намісники, які надсилалися спартанцями в підвладні міста, щоб в якості керівників спартанських гарнізонів підтримувати віддані спартанцям місцеві олігархічні політичні партії.

Геронти – У Стародавній Спарті члени герусії, котрих обирали народні збори з-поміж громадян, які досягли 60 років.

Герусія – найвищий урядовий орган у Стародавній Спарті, рада старійшин. Герусія складалася із тридцяти чоловік.

Гіпомейони – дослівно означає «опустилися» – збіднілі або фізично неповноцінні громадяни, які через цю обставину були позбавлені частини громадянських прав.

Гомеї – дослівно «рівні» – повноправні громадяни. Саме вони найчастіше називаються спартанцями та спартіатами.

Гопліти – піші воїни з важким озброєнням у давньогрецькому війську, які склали, після переселення дорійців, важливу частину війська. Вони білися замкненими рядами – фалангами. Озброєння їх, було пристосоване лише до рукопашного бою. Складалося зі списа, великого круглого щита (*гоплон* – *звідти і їхня назва*), у бічній вирізці якого знаходився спис та меч.

Крім того, гопліти носили мідний панцир, шолом. Усе озброєння важило близько 20 кг. Отож, в поході частину озброєння за них носили їхні раби.

У Спарті гопліти були громадянами. У Афінах, за наказом Солона, лише громадяни перших трьох соціальних станів набиралися в гопліти, адже утримувати себе, зокрема, купувати усі обладунки, гопліти мали за власний кошт. Тому після греко-перських воєн, через фінансові труднощі, серед гоплітів з'явилися найманці. У македонському війську гопліти називалися фалангістами (*від фаланга*) – це були вільні македоняни, але не знатного походження. Їхнє озброєння складалося з круглого щита, шкіряного панцира з мідною оббивкою, круглого капелюха. Крім того, вони мали короткий меч та так званий македонський спис (*сopісса*).

Епейнакти – ілоти, які отримали свободу внаслідок шлюбу з вдовами спартанців.

Еріктери і деспіонавти – ілоти, допущені до надання послуг своїм володарям в армії та на флоті.

Ефорат – орган державного управління у Спарті до якого входили п'ять осіб. Він здійснював контроль за діяльністю герусії та архагетів, а також виконував судові функції.

Ефори – виборні посади, в руках яких зосереджувалася судова влада *(всього було п'ять ефорів, два з яких в разі війни супроводжували царя у військовому поході)*.

Ілоти – у Стародавній Спарті землероби, які знаходилися на проміжному становищі між кріпаками та рабами.

Клер – в «Іліаді» і «Одіссеї» ділянка громадської землі, надана певній особі у користування. Спочатку клери розподілялися по долі між членами общини. У Спарті клер – неділимі та невідчужувані ділянки державної землі, якими володіли спартіати. Проте в IV-III ст. до н.е. у Стародавній Спарті, в результаті посилення соціально-економічної диференціації, утворилася група великих землевласників, яка зосередила у своїх руках більшу частину землі.

Криптія – каральний захід, який періодично організовувався Спартанською державою для залякування ілотів. Такі заходи служили також для виховання молоді спартіатів. Щоб мати формально «законне» виправдання вбивств ілотів, ефори щорічно оголошували ілотам своєрідну війну.

Лаконські ілоти – державні раби, саме вони інколи отримували свободу *(а з часів Пелопоннеської війни також і неповне громадянство)*.

Мессенські ілоти – державні раби, які на відміну від інших рабів мали свою общину, що пізніше після отримання незалежності Мессенії, стало підставою для визнання їх вільними еллінами.

Мофаки – дослівно означає «вискочки» – діти не гомеїв, які отримали повне спартанське виховання, і тому в них з'являвся шанс на здобуття повноправного громадянства.

Наварх – одна з вищих військових посад Стародавньої Спарті. Наварх командував спартанським флотом та мав надзвичайно широкі повноваження, що інколи навіть виходили за межі суто військових *(Аристотель називав владу наварха «майже другою царською владою»)*.

Неодамоди – дослівно означає «нові громадяни» – колишні ілоти *(з числа лаконських)*, які отримали неповне громадянство. Цей стан з'явився в роки Пелопоннеської війни.

Парфенії – дослівно означає «дівою народжені» – нащадки дітей незаміжніх спартанок. Згідно з Аристотелем, вони були громадянами «другого сорту», але входили до числа гомеїв, тобто аристократів. Цей стан з'явився під час двадцятирічної Першої Мессенської війни, з часом були виселені у Тарент *(давньогрецька колонія в Італії на березі Тарентської затоки, на місці якої розташоване місто Таранто)*.

Періеки – вільні негромадяни *(аналог афінських метеків)*.

Сиситія – «спільна трапеза» – у Стародавній Греції, передусім серед дорійців – спільні трапези для громадян. Відомі на Криті і в Спарті, також згадуються в Мегарах та Коринфі. Спільні бенкети героїв згадуються ще Гомером. У спартанців ці трапези називалися ще *фідітіями*, а на Криті – *андріями*.

Спартіати – соціальний стан в Спарті, чоловіки, які мали повноцінні громадянські права. Були станом професійних воїнів, для яких військова служба була єдиним обов'язком. Зародження стану припадає на час реформ Лікурга у VIII ст. до н.е., що заклали основи давньої Спартанської держави.

Царі Спарти – Стародавньою Спартою завжди правили два володарі з двох династій: *Агіадів* та *Еврпонтідів*. Обидві династії пішли від царя Арістодема. У разі війни один із царів вирушав у військовий похід, натомість інший залишався в Спарті.

Терміни до теми № 9:

Агнати – родич по-батькові. У римському праві усі члени родини, як ті що походили по чоловічій лінії від одного пращура, так і ті, хто став членом родини через шлюб або всиновлення. На агнатів поширювалася влада батька. Агнати – група кровних родичів визнана римським цивільним правом.

Згідно із Законами XII таблиць майно особи, яка померла не залишивши прямих нащадків переходило агнатам. У добу правління імператорів агнатство все більше витіснялося природною спорідненістю, і колишнє право участі агнатів у спадщині за законом було «перенесено» імператором Юстиніаном на когнатів.

Асесор – у Стародавньому Римі посадова особа, досвідчена у законах. Асесор призначався на допомогу преторам, пропреторам, проконсулам, керівникам провінцій, пізніше – префектам для виконання різних судових функцій. У імператорський період асесори (*під різними назвами*) знаходилися при імператорах як юрисконсульти, допомагаючи їм порадами і надаючи висновки у складних судових справах.

Вршники – соціальна верства Стародавнього Риму, яка склалася з чиновників, купців та лихварів.

Весталки – у Стародавньому Римі незаймана жриця Вести – богині домашнього вогнища, хранителька вогню у храмі.

Ветеран – у Стародавньому Римі звання воїна, який прослужив під знаменами Риму двадцять та більше років.

Вето – заборона, що накладається одним органом державної влади на рішення іншого. Це право надається главі держави стосовно законодавчих актів, що приймаються представницькими органами влади.

Віндикація – у цивільному праві позов власника чи особи, яка володіє майном на законних підставах, про витребування його з чужого незаконного володіння.

Гладіатор – мечоносець – борець в Стародавньому Римі, який бився з собі подібними для втіхи публіки на спеціально підготовлених аренах.

Делікт – правопорушення, тобто незаконна дія, проступок, злочин, тобто вчинення дії, що суперечить закону і завдає шкоди суспільству, державі або особі. Таке правопорушення є підставою для притягнення правопорушника до відповідальності, передбаченої законом.

У римському праві – заподіяння шкоди іншій особі, її сім'ї або майну, порушення правового припису або заборони. *Наслідком учинення delікту була відповідальність, що наставала за наявності наступних умов:*

- дієдатність правопорушника;
- вина;
- здійснення правопорушення.

Зазначене правопорушення не пов'язане з порушенням договору (*контракту*). Деліктні зобов'язання відомі ще як позадоговірні.

Децимація – особлива процедура покарання солдатів у римській армії, яка полягала у покаранні смертю кожного десятого воїна з підрозділу.

Дигести – звід систематизованих і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів, що мали силу закону – одна з найважливіших складових частин кодифікації імператора Східної Римської імперії Юстиніана I.

Юстиніан 13 листопада 528 р. призначив комісію з десяти осіб на чолі з магістром і константинопольським професором права Теофілом. Комісія мала кодифікувати все римське законодавство. Для систематизації юридичної літератури в 530 р. було створено спеціальну комісію (сімнадцять осіб) на чолі з Трибоніаном. 30 грудня 533 р. комісія завершила свою роботу, результатом якої став Звід цивільного права Юстиніана – *Corpus juris civilis*.

Усього в кодифікації Юстиніана чотири частини:

- *Інституції* – елементарний виклад основ римського права для початкового вивчення;
- *Дигести* – уривки з творів римських юристів;
- *Кодекс Юстиніана* – збірник імператорських конституцій;
- *Новели* – конституції, видані після завершення кодифікації.

Дигести мають подвійну назву: *Дигести* або *Пандекти*. «Пандекти» в перекладі з грецької означає «всеосяжний, всеохоплюючий». У Дигестах зібрано 9 200 уривків (*фрагментів*) з 2 000 творів 39 найвидатніших римських юристів, здебільшого тих, хто мав право офіційного тлумачення законів.

Складаються Дигести з 50 книг, об'єднаних у сім груп:

- I – Вступ (1-4 книги);
- II – Про судочинство (5-11 книги);
- III – Про речі (12-19 книги);
- IV – Середина (20-27 книги);
- V – Про спадкування (28-36 книги);
- VI – без назви (37-44 книги);
- VII – без назви (45-50 книги).

Книги мають титули, або розділи (*крім 30-32 книг, які не мають титулів*). Усього в Дигестах 432 титули. Титули поділяються на фрагменти, довгі фрагменти – на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок із творів одного юриста із зазначенням його імені та джерела.

Найважливіші в Дигестах – фрагменти з приватного права. Найбільше фрагментів належить Ульпіану – 2 462, Павлу – 2 083, Папініану – 595, Помпонію – 585, Гаю – 535, Юліану – 457, Модестину – 345.

Диктатор – у Стародавньому Римі єдиний екстраординарний магістрат. Диктатор призначався одним з консулів за угодою з сенатом. Приводами для призначення диктатора могли бути будь-які кризові ситуації на війні та всередині країни, що вимагали невідкладних, незаперечних та швидких дій.

Особа, призначена диктатором, мала одночасно вищу цивільну, військову та судову владу. Диктатор мав законодавчу владу, він не зважав на жодну законну протидію, включаючи вето плебейських трибунів. Всі інші магістрати продовжували функціонувати, але під владою диктатора. По закінченню шести місяців він був зобов'язаний скласти свої повноваження. Остання з республіканських диктатур мала місце в 220 р. до н.е.

Діархія – форма правління, за якої в одній країні «співіснують» дві влади. Ця форма правління може виникнути, як в результаті політичного чи військового конфлікту, так і в формі цілком усвідомленого політичного компромісу.

Двовладдя є однією з найстаріших форм правління. Найвідоміші приклади історичних діархій є два спартанських царя, два консули в Римській республіці, два імператора в Пізній Римській імперії.

Діяльність юристів – особливе джерело римського права, що містить як консультативні поради юристів, так й їх доктринальні погляди. Основними формами юридичної допомоги населенню (*консультації*) у Стародавньому Римі були:

- *respondere* – юридичні поради, як діяти в тих чи інших спірних ситуаціях;
- *cavere* – консультації стосовно укладення договорів та інших юридично значущих документів;
- *agere* – керівництво процесуальними діями сторін при розгляді спорів;
- *ius publici respondendi* – надання офіційних консультацій від імені імператора.

Домінат – необмежена монархія, встановлена у Стародавньому Римі за часів правління імператора Діоклетіана (*кінець III ст.*).

Едикти – у Стародавньому Римі програми діяльності римських магістратів, які оголошувалися при вступі на посаду. Завдяки основним принципам судової діяльності, що містилися в них, едикти мали вирішальне значення для подальшого розвитку римського права.

З часів Адріана існували незмінні едикти (*edictum perpetuum*). В період принципату – вид указу або закону, виданого монархом.

Едикти магістратів – одне з джерел римського права, публічне оголошення (*звернення*) магістрату до населення на рік, коли він знаходився при владі.

Едил – у Стародавньому Римі посадовець (*магістрат*), який завідував громадськими іграми, наглядом за будівництвом та утриманням храмів, водогонів, роздачею хліба громадянам. Спочатку, починаючи з 491 р. до н.е., едили були помічниками народних трибунів. Законами, виданими в 367 р. до н.е. (*в період правління Ліцинія та Секстія*), до них були додані два едили, які обиралися з патриціїв. У імператорську епоху едили втратили своє значення.

Емфітевізіс – довгострокова оренда необроблених земельних ділянок у Стародавньому Римі.

Закон – одне з джерел римського права, юридична регламентація, встановлена і прийнята як загальнообов'язкова, загальний припис державних органів, «загальна клятва держави» і нарешті – «це те, що народ наказує і встановлює».

Закон Валерія і Горація (449/448 р.) – закон про підтвердження недоторканості народних трибунів, допущення трибунських коміцій до законодавчої влади.

Закони Дванадцяти таблиць – 451-450 рр. до н.е. – кодифікація державного закону від народу (*lex publica*) у Стародавньому Римі. Закони Дванадцяти таблиць були створені спеціальною комісією із десяти осіб (*decemviri legibus scribundis*) і регулювали практично усі галузі життя (в юридичному плані – дії/події, що мали місце повсякчас). Закони мали наступну структуру:

Таблиці I-III – процесуальне право – (I – запрошення на процес, II – види позовів та скарг, III – виконавче право).

Таблиця IV – сімейне право – визнання батьківства, купівля-продаж дітей.

Таблиця V – спадкове право – заповіт, спадковість, визначення законного порядку спадкоємців.

Таблиця VI – зобов'язальне право – договір, купівля-продаж, позика, кредит та кредитні ставки, купівля і втрата рухомого та нерухомого майна.

Таблиця VII – сусідське право.

Таблиці VIII-IX – кримінальне право – шкідливе чаклунство, умисне тілесне пошкодження, крадіжка, обман клієнтів, зрада.

Таблиця X – сакральне право.

Таблиці XI-XII – різне (*наприклад, заборона шлюбу між патриціями та плебеями, забезпечення боргу, крадіжка, підробка речей*).

Закони були прийняті Народними зборами в два етапи. Першим етапом в 451 р. до н.е. було прийнято десять таблиць, а в наступному – 450 р. до н.е. – ще дві. Метою законів було послаблення протистояння патриціїв та плебеїв за допомогою імплементації у традиційний аграрний порядок рівного для всіх приватного та кримінального права. Найбільш значимий факт – впровадження грошей (*ais*) у поширеній на той час формі – мідних монет, які зважувались і відповідно до маси мали свій номінал.

Нинішній текст «Законів» є реконструкцією, заснованою на звичасвій організації тогочасного суспільства. Проте він є основою (*і першою писемною згадкою, що не дійшла до наших часів*), на яку посилались правові діячі Стародавнього Риму, розвиваючи і доповнюючи юридичну думку в подальшому.

Західна Римська імперія – одна з двох частин, на які розпалася єдина Римська імперія у III-IV ст. Територіально включала в себе землі заходу Європи та Північної Африки, проіснувала до 476 р., впавши під натиском германських племен.

Столицями Західної Римської імперії були в період з 286 р. по 402 р. Медіолан (*сучасний Мілан*), а з 402 р. – Равенна. Впродовж IV ст. відбулося кілька поділів та об'єднань Римської імперії. Останній поділ відбувся в 395 р., після смерті Феодосія Великого. Останнім роком існування Західної Римської імперії вважається 476 р., в якому германський вождь Одоакр змусив відкритися від престолу імператора Ромула Августа.

Падіння Західної Римської імперії вважається водночас початком нової ери в історії Європи – доби Середньовіччя.

Звичаєве право – сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, які відповідали інтересам певної, домінуючої частини громадян (*рабовласників*). Звичаєве право складалося не лише із санкціонованих державою давніх звичаїв, але й із нових, які або створювалися самими державними органами, або в результаті регулярного повторення громадянами.

Звичаєве право не фіксувалося у письмовій формі.

Звичаї предків – одне з джерел римського права, санкціоноване Римською державою правило поведінки, що склалося внаслідок фактичного використання впродовж тривалого часу, починаючи з царського періоду. Найперший запис звичаїв предків (*фактично їх санкціонування*) – Закони XII таблиць, прийняті в 450 р. до н.е.

Зміни правоздатності – найбільш радикальні зміни правового статусу особи, які були трьох видів. Найбільші зміни (*capitus deminutio maxima*) – зміни в стані свободи: набуття свободи або втрата свободи, що призводили до набуття статусу суб'єкта права або до його повної втрати. Середні зміни (*capitus deminutio media*) – зміни статусу громадянства – головний наслідок збільшення або зменшення обсягу прав. Мінімальні зміни правоздатності (*capitus deminutio minima*) – зміни у сімейному становищі особи.

Интеррекс – тимчасовий магістрат у Стародавньому Римі.

Квестори – у Стародавньому Римі різновид посадовців (*магістратів*), які мали різноманітну компетенцію: одні відали деякими кримінальними справами, інші зберігали скарбницю, отримували платежі та виплачували гроші.

Спочатку квесторів було два. До кінця республіканського періоду їх кількість збільшилася до двадцяти. У імператорську епоху квестори відали утримання доріг, облаштуванням ігор, обнародуванням урядових указів тощо.

Квірити – давня назва римських громадян (*cives*), що жила на народних зібраннях і була об'єднана однією формулою із загальною назвою «римський народ» (*populus romanus*). Первинне значення слова «квірит» не з'ясоване. Крім того, словом квірит позначалися особи цивільного стану на протигагу військовим.

Квіритське право – найдавніша система переважно звичаєвого права, яка регулювала правовідносини між корінними римськими громадянами – квіритами.

Когнати – в римському праві особи, які перебували в юридично визнаній кровній спорідненості по жіночій лінії і кровні родичі взагалі. За часів пізньої імперії когнати могли бути визначені як спадкоємці поряд з агнатами.

Спадкоємцями при цьому виді споріднення вважалися всі безпосередні родичі незалежно від статі і з дотриманням послідовності ступенів та порядку народження. *Можливі спадкоємці поділялися на чотири категорії:*

- першу категорію становили прямі низхідні родичі спадкодавця – сини, дочки від законного «правильного» шлюбу, а також онуки від померлих раніше дітей, яким надавалося право успадковувати замість їх батьків і в тих же частках;
- другу категорію становили висхідні та повнорідні родичі – батько, мати, баби та діди, повнорідні брати і сестри, племінники по повнорідних братах і сестрах, яким надавалося право успадковувати замість їх батьків;
- третю категорію становили неповнорідні родичі – єдинокровні та єдиноутробні брати і сестри;
- четверта категорія – інші бічні родичі всіх ступенів віддаленості спорідненості та неповнокров'я «до безкінечності».

Кодекс Юстиніана – частина законодавчої компіляції Юстиніана. Містить в собі імператорські конституції, що увійшли до кодексів Грегориана, Гермогеніана та Феодосія, зберегли силу до Юстиніана, доповнені пізнішими новелами і видозмінені згідно з потребами та вимогами часу.

Необхідність у підготовці Кодексу була пов'язана із значною кількістю старих розпоряджень, що втратили практичну вартість, але включених до старих Кодексів. Комісія, призначена в лютому 528 р., повинна була виробити новий Кодекс, маючи на увазі лише сучасні та практичні потреби. Комісії було надано право не лише робити скорочення в конституціях, але і видаляти все віджиле або скасоване пізнішими узаконеннями. Крім того, члени комісії мали право виправляти текст, уточнювати його, змінювати та доповнювати, об'єднувати декілька конституцій в одну тощо. Робота тривала близько чотирнадцяти місяців.

7 квітня 529 р. Кодекс був оприлюднений. З виданням Дигестів та Інституцій виникла необхідність в переробці Кодексу, яка була здійснена Феоділом, Требоніаном і трьома адвокатами вищого суду. Підсумком роботи стало видання в 534 р. нового кодексу, названого *Codex repetitae praelectionis* («Кодекс другого видання»).

Кодекс складався із дванадцяти книг, книги з титулів, титули розділяються на окремі імператорські ухвали, а вони, у свою чергу, на параграфи. Кодекс Юстиніана зберігся лише у виданнях *Corpus juris civilis*, тобто не в повному оригінальному вигляді.

Колонат – форма виробничих відносин між дрібними сільськими виробниками – колонами та великими землевласниками. Колонат став основою зародження феодалних відносин наприкінці існування Римської імперії.

Колони – дрібні орендарі земельних ділянок, юридично вільні, але економічно залежні особи. Це землевласники, які розорилися, колишні раби, які прийшли з міста на заробітки, пролетос та інші громадяни із незаможних верств населення.

Колони поступово прикріплялися до земельної ділянки, втративши право її залишати. Законом 357 р. був заборонений продаж земельних ділянок без

колонів, які на ній проживали. Прикріпленого до землі колона можна розглядати як фактичного кріпосного селянина.

Коміції – у Стародавньому Римі народне зібрання. Обирало посадовців, ухвалювало закони, вирішувало питання війни та миру. *Існували три види коміцій:*

- куріатні – збори по куріям;
- центуріатні – збори по центуріям;
- трибутні – збори усіх громадян по територіальних округах – трибам.

До кінця I ст. втратили своє практичне значення.

Конкубінат – в римському праві фактичне співжиття чоловіка та жінки (*на відміну від повноцінного шлюбу*) з наміром встановити шлюбні відносини. Широко застосовувався після суворих законів Августа про шлюб (*18 р. до н.е.*).

Незважаючи на поширеність, конкубінат не викликав правових наслідків: жінка (*concubina*) не розділяла громадського становища співмешканця, який разом з конкубінатом міг перебувати в шлюбі, тоді як конкубінат дружини був зрадою (*адюльтер*).

За доби принципату правове поняття конкубінату було поширене на усі випадки, коли був неможливий шлюб (*напр., через станову нерівність*). Лише християнські імператори сформулювали конкубінат як правовий інститут, як своєрідний шлюб «другого сорту», але проте суворо моногамний. Покрашилося і правове становище дітей, народжених в конкубінаті.

Контракти – домовленість двох або більше сторін, згідно із якою одна (*чи більше*) особа мала право вимагати від іншої (*інших*) здійснення (*нездійснення*) певних дій. Юридичну силу мали лише ті контракти, які були викладені у передбаченій законом формі. Контракти були односторонніми, тобто надавали одній особі право вимагати, а на іншу покладали обов'язок виконати цю вимогу.

Обіцянку виконати угоду давали у вигляді клятви, тим самим контракти ставали під «захист» релігії. Невиконання контрактів не передбачало судового розгляду, а безпосередньо спричиняло особисту відповідальність боржника.

Куратор – опікун, особа, яка виявляв турботу стосовно іншої особи та її майна. Опікування встановлювалося над особами у віці від 14 до 25 років, психічнохворими та марнотратниками.

Куріальні коміції – збори у Стародавньому Римі, в яких брали участь тридцять патриціїв.

Курульні едили – нижчі магістрати Римської республіки. Володіли, зокрема, судовими повноваженнями.

Легат – титул, посада в Римській імперії, в певні часи мав різне значення: 1. Посол, призначений сенатом або уповноважений, який виконував політичні доручення. 2. Помічник полководця або управителя провінції в період пізньої республіки, в період принципату – намісник в імператорських провінціях.

Ліктор – адміністративний функціонер у Стародавньому Римі. Згадується в історії з часу правління в Римі етрусських царів (*VII ст. до н.е.*). Спочатку ліктори були виконавцями розпоряджень магістратів, пізніше здійснювали лише охоронні та парадні функції при них, які полягали у супроводі вищих

магістрів, будучи озброєними фасціями. Ліктори призначалися як правило з числа вільновідпущеників.

Магістрати – у Стародавньому Римі періоду республіки виборні посадовці, в руках яких зосереджувалася адміністративна та військова влада.

Мандат – один з видів імператорських конституцій. Це інструкція, вказівки імператора чиновникам в основному з адміністративних питань, рідше у сфері приватного права, тому не мали великого значення як джерело приватного права.

Манципація – складний обряд, який передбачав обов'язкову присутність власника речі та покупця, п'яти повнолітніх свідків і вагаря. Власник речі, торкався її паличкою, промовляв передбачені законом слова, тим самим передаючи покупцеві право власності на неї. Покупець приймав це право, також торкаючись до речі та промовляючи обрядові слова. На терези покупець клав символ речі або усю річ, а продавець – символ платні (*напр., зливок міді*).

Найчастіше термін вживається в наступних контекстах:

- при завоюванні (*чи включенні до сфери свого впливу*) елліністичних та інших держав Близького Сходу. Римляни часто розподіляли таку державу на окремі частини, як правило на чотири, правителі таких васальних князівств називалися тетрархами (*саме тетрархів згадується в Новому Заповіті*);
- у Римській імперії в часи Діоклетіана – розподіл влади між чотирма співправителями, які керували різними частинами імперії.

Некесум – договір, пов'язаний із самозакладом боржника у Стародавньому Римі.

Нобілі – вищий стан давньоримських громадян, який включав до свого складу великих землевласників. Оформився з другої половини республіканського періоду. За загальним правилом з них обиралися магістрати та комплектувався сенат. Тому нобілітет називався іноді «сенаторським станом».

Овація – урочиста церемонія в'їзду до Риму полководця, під час якої в жертву приносилася вівця.

Пасквіль – наклепницький твір із безпідставними нападами на певну особу чи явище суспільного та державного життя.

Патриції – у Стародавньому Римі пізня назва соціального стану, який ще за родового ладу підвищився над рядовими його членами (*плебеями*) та набув різних привілеїв (*політичні права та велику частину общинних земель*). За однією з версій патриції спочатку були корінним населенням на території майбутнього міста. Після включення плебеїв до складу римського народу і зрівняння їх в правах з патриціями (*на початку III ст. до н.е.*) верхівка патриціїв або патриціату, і плебсу, злившись, утворили новий стан нобілітету.

Пекулій – власність, що надавалася рабовласниками на певних умовах в користування синам та іншим залежним від них особам.

Перегрини – категорія вільного населення Римської держави, яка не мала прав римського громадянина ні прав латинян. Вони служили в допоміжних

військах армії, а не в легіонах. Сплачували більше податків, ніж громадяни, але не мали політичних прав в Римі.

Після Латинської війни 340-338 р. до н.е. з числа перегринів були виключені також особи, які мали латинське громадянство. Спочатку це були мешканці союзних Риму, а пізніше і підлеглих римлянам міст Середземномор'я, тобто Італіки до Союзницької війни 90-88 рр. до н.е. і провінціали.

Після едикту Каракалли в 212 р., за яким римське громадянство було надано практично всім мешканцям імперії, кількість перегринів значно скоротилася. За правління Юстиніана I на становищі перегринів залишилися лише мешканці віддалених прикордонних районів імперії. Перегрин міг придбати римське громадянство для себе та своєї родини, вступивши на двадцять п'ять років в римську армію або шляхом купівлі цінних паперів.

Плебеї – простолюдини – незнатне, вільне населення Стародавнього Риму, яке не входило в родові общини і не мало права на землю, а також політичних прав на відміну від патриціїв. Спочатку лише патриції складали «римський народ». Плебеї не могли брати шлюб з патриціями, їх не обирали на громадські посади, вони не отримували своєї частки землі під час поділу захоплених територій, їх не включали в триби, тобто вони не могли входити до складу давніх родів і вважатися «римським народом». Також у них не було освіти.

Понтифіки – у Стародавньому Римі назва високопоставленої жрецької корпорації, якій спочатку належало право тлумачити закони, поки ця функція не перейшла до світських юристів.

Постанови імператорів – вид законів у Стародавньому Римі, які розподілялися на імператорські:

- едикти (*edicta principum*) – оголошення імператора про рішення з певного питання публічного права, що зберігало юридичну силу й після його смерті, доки не було скасоване новим спадкоємцем;
- декрети (*decreta principum*) – рішення імператорського суду на основі усного вирішення справи як у першій, так і в апеляційній інстанціях, що в обох випадках вважалося остаточним;
- мандати (*mandata principum*) – інструкції імператора чиновникам в основному з адміністративних питань;
- рескрипти (*rescripta principum*) – письмовий висновок імператора з певного спірного питання, що було подане як запит чи скарга. Вони не мали характеру судового рішення та містили вказівки підлеглим особам.

Постанови народних зборів – вид законів, які були виразом суверенітету римського народу і мали формально вищу юридичну силу.

Постанови сенату – вид законів у Стародавньому Римі, встановлення загальних юридичних правил у формі письмової поради, рекомендації сенату (*зборів родових старійшин*) або його офіційної відповіді на запит головуючого магістрату.

Право народів – право, яке регулювало правовідносини між громадянами та іноземцями, відрізнялося більшою змістовністю і рухливістю (*«гнуучістю»*) від римського цивільного права.

Претор – один з вищих посадовців Стародавнього Риму. Спочатку (з 367 р. до н.е.) мав адміністративну, військову, а також судову владу у кримінальних та цивільних справах. З часом адміністративні функції з охорони порядку відійшли до спеціальних магістратів – едилів, і претор став, переважно, судовим магістратом.

Розрізнялися претори міські (*які відали справами римських громадян*) та перегринські (*які відали справами перегринів, тобто чужоземців*). Користуючись правом видавати едикти, претори зробили величезний вплив на розвиток римського права.

Преторське право – система права, яка склалася переважно в результаті практичної діяльності преторів або магістратів (*звичай – виборних органів і посадових осіб, які здійснювали владні повноваження*), що виконували суддівські функції.

Преторське право регулювало майнові відносини як між римськими громадянами, так і перегринами, але застосовувалося лише при нездатності регулювання цих відносин нормами цивільного права.

Принцепс – за часів Римської республіки найменування сенаторів, які значилися першими в списку сенату і першими подавали голос. За часів імперії – титул імператора. Назва «принцепс» має державно-правового значення. Влада імператора базувалася передусім на його трибунській владі, що давала йому повноваження та привілеї народного трибуна.

Принцепс був проконсулом імперії, що робило його главою над усіма імператорськими провінціями і командувачем римською армією.

Принципат – у Стародавньому Римі в період ранньої імперії (27 р. до н.е. – 193 р. н.е.) специфічна форма монархії, за якої формально зберігалися деякі республіканські установи, але влада фактично належала одній людині – імператору, який називався принцепсом.

Природне право – фундаментальна концепція римського права. Природне право – це те, чому природа навчила всі живі істоти. Обґрунтування з точки зору цивільного права не може скасувати природного права.

Провокація – апеляція на смертні вироки, винесені диктатором.

Проконсул – у Стародавньому Римі колишній консул, призначений правителем (*намісником*) провінції.

Прокуратор – у Стародавньому Римі керівник господарством, судовий повірений, чиновник зі збору податків, керівник імператорськими землями від імені правителя.

Рекс – вождь римського народу в ранній період римської держави-полісу, аналог давньогрецького базилея. Обирався народним зібранням. Проте у низці випадків ці вибори були, ймовірно, лише формальними.

Рекс був передусім керманичем війська і, крім того, верховним жерцем і суддею у міжродових справах. Необмеженої влади він не мав і був швидше представником загальних родових інтересів. Близько 500 р. до н.е. був

позбавлений влади. Замість нього почали обирати з числа патрициїв два вищі посадовці – претори.

Рекуператори – у Стародавньому Римі особливі магістрати, які вирішували судові справи між римськими громадянами та іноземцями.

Римська сім'я – сукупність сімейного майна сім'ї в Стародавньому Римі.

Римське право – право Стародавнього Риму – найбільш розвинена правова система старовини. Розділялося на приватне право і публічне право. Частина римського права містила розроблену систему норм, що регулювали різні види майнових відносин, речових прав, зобов'язань. Це було класичним правом суспільства, заснованого на приватній власності і розвиненому товарному обігу.

Розвиток класичного римського права завершився створенням Збірки Юстиніана (*VI ст.*). Римське право стало основою для створення романо-германської системи права, в тій чи іншій мірі вплинуло і на розвиток усіх інших сучасних правових систем.

Римське приватне право – це сукупність правових норм, що регулювали майнові відносини між фізичними особами методом юридичної рівності сторін.

Римське публічне право – підсистема римського права, яка регулювала відносини між фізичними особами та державою імперативним методом. Головною підставою відокремлення від приватного права було розрізнення суспільних (*публічних*) та особистих (*приватних інтересів*).

Publicum ius est, quod ad statum rei Romanac spectat, privatum, quod ad singulorum utilitarem – публічне право охороняє інтереси держави, приватне право – інтереси окремих осіб.

Римський народ – вища спільнота в римському суспільстві, яка мала три типи організації, кожна з яких розрізнялася за своїм основним призначенням. З метою залучення народу до політичних і військових справ він розподілявся на три триби (*tribus* – «плем'я», буквально – «третина») та тридцять курій (*curia*, буквально – «чоловічий союз») для проведення виборів та формування відповідно кінноти та піших легіонів.

Для загально виборчої спеціалізації та культурно-релігійної організації суспільства *populus* поділявся на двісті родів (*gens*), які мали спільне земельне володіння, загальне ім'я, взаємне право спадкування родового членства, спільні місця поховання і культові обряди. Для безпосереднього регулювання кровно-родинних та майнових відносин (*первинного виробництва, розподілу та споживання*) римський народ складався з сімей (*familia*) та їх об'єднань (*consortium*).

Виробнича та військово-політична організації не були ізольовані. Кожен рід складався з окремих сімей, а десять родів утворювали одну курію. Для встановлення родинних зв'язків за низхідної прямої лінії як у межах сімей, так і родів римляни розподілялися по колінам (*stips*).

Родинний стан – сімейний стан у римському праві, за яким розрізнялися: *personae sui iuris* – «особи свого права» – самостійні батьки сімей (*pater familias*); *personae alieni iuris* – «особи чужого права» – підвладні главам сімей особи (*діти, жінки, інші родичі незалежно від віку*).

Отже, повну правоздатність мали лише *personae sui iuris*, тобто *pater familias* (хоча б і бездітні, і навіть неповнолітні).

Сакраментум – означає «священна клятва», жертва, за поруку. Важливе значення мала в легісакційному процесі. Гай в Інституціях писав: сакраментальна форма була загальною для вирішення різних суперечок, коли закон не визначав спеціальної позовної формули. Сторони давали священну обіцянку (*очевидно підкорятися рішенню суду*), заздалегідь вносили заставу (*сакраментум*) – п'ятсот або п'ятдесят асів залежно від ціни позову. Сторона, яка програвала процес втрачала поруку, стороні, яка виграла, вона поверталася.

Сенат – у Стародавньому Римі один з найвищих державних органів. Виник з ради старійшин патриціанських родів наприкінці царської епохи (*близько VI ст. до н.е.*). Члени сенату поділялися за рангами відповідно до раніше займаних посад (*консули, претори, едили, трибуни, квестори*). Сенат затверджував закони і результати виборів, контролював діяльність магистратів та давав їм поради, вирішував питання зовнішньої політики, вів нагляд за фінансами.

Постанови сенату – сенатус-консульти – мали силу закону. За часів імперії сенат втратив реальну владу, ставши зборами представників знатних сімей, які не мали великого політичного впливу.

Сенатус-консулт – складова частина римського права. Рішення сенату, що приймалися за запитом магистрату і носили обов'язковий до виконання характер.

Сервітут – це право обмеженого користування чужою річчю чи майном.

Стан громадянства – стан громадянства у римському праві, за яким розрізняли статуси:

- римські громадяни – *квірити* (*мали найбільший обсяг прав порівняно з негромадянами – «чужинцями»*);
- перегрини;
- латини;
- вільновідпущеники;
- колони.

Стан свободи – у римському праві стан свободи був головним правовим статусом особи, який визначав наявність у неї певного мінімуму прав. За цим статусом чітко розрізняли: вільні (*liberi*) раби (*servi*). У соціальному плані вважалося: раб не є людиною, тому і не має жодних прав. Раб вважався річчю (*servus res est*) або знаряддям праці, що вміє говорити (*instrumentum vocale*).

Статус – сукупність певних прав та обов'язків окремої особи у відповідній сфері суспільного життя.

Стипуляція – у римському праві – формальний, абстрактний, усний контракт, що встановлював зобов'язання.

Суперфіцій – право користування спорудою, зведеною на чужій земельній ділянці.

Тетрархія – в Античні часи так називали певну територію поділену на чотири територіальні одиниці на чолі з окремими правителями.

Традиція – неформальний спосіб перенесення права власності. Це просте передання речі без дотримання певного ритуалу. У давній період за допомогою традиції отримувалися у власність неманциповані речі. Умови дійсності традиції: угода про передання речі у власність; той, хто передавав річ мав бути її власником.

У праві Юстиніана з втратою значення поділу речей на манциповані та неманциповані, вийшла із вжитку і манципація. У нормах права вона була замінена терміном «традиція».

Триба – у Стародавньому Римі термін, що означав: 1. Плем'я. Згідно з переказами, було три триби, що склали давньоримську общину (*кожна складалася зі ста, згодом з трьохсот родів*). 2. Територіальний та виборчий округ, що мав один голос в трибутних коміціях, а також його населення. В середині III ст. до н.е. налічувалося тридцять п'ять триб.

Трибуни народні (трибуни плебейські) – у Стародавньому Римі вищі виборні посадовці з плебеїв (*з початку V ст. до н.е.*). Мали право накладати заборону на постанови магістратів та сенату. Обиралися щорічно на плебейських зборах – спочатку два, чотири, потім десять народних трибунів. Особа народного трибуна вважалася недоторканною. В період імперії втратили значення.

Трибутні коміції – вид народних зібрань у Стародавньому Римі. Виникли зі зборів плебеїв по трибам в епоху ранньої республіки. Пізніше були основним видом народних зібрань. У них відбувалися вибори магістратів, розбиралися окремі судові справи, з III ст. до н.е. трибутні коміції – головний законодавчий орган. Рішення більшості триб (вісімнадцяти з тридцяти п'яти) отримували силу закону. З падінням Римської республіки трибутні коміції втратили значення.

Форум – у Стародавньому Римі – суд, трибунал, юрисдикція, місце, де вирішувалося правосуддя.

Фрументарії – агенти таємної поліції у Стародавньому Римі.

Хабітаціо – особистий сервітут, що полягав в праві довічного проживання в чужому будинку. По праву Юстиніана, володар цього сервітуту міг здати будинок або частину його в оренду. Витрати з ремонту будинку лягали на власника, якщо йому належали плоди (*від саду, городу, наявних при будинку*). Втрачав чинність в разі смерті володаря сервітуту.

Цензор – римський магістрат, що обирався, як правило, кожні п'ять років на термін вісімнадцяти місяців з числа консулярів (*колишніх консулів*).

Основним завданням цензора було проведення цензу та ревізії колишнього списку вершників і сенаторів. Крім того, в обов'язки цензора входили управління бюджетом та державним майном, нагляд за зведенням і утриманням храмів, міських стін і так далі. У імператорську епоху функції цензора виконували самі імператори.

Центумвіральний суд («суд ста чоловіків») – старовинна вища судова колегія зі 105 суддів, в компетенцію якої входили серйозні суперечки про

спадок, землеволодіння, визначення особистого статусу. Припинив існування наприкінці класичного періоду у III ст. В центумвіральному суді, зокрема, виникла ідея про необхідне спадкоємство.

Центуріатні коміції – збори у Стародавньому Римі, учасники яких голосували по центуріях або сотнях.

Центурія – одиниця майново-вікової класифікації громадян в Стародавньому Римі, на основі якої комплектувалося римське військо. Була запроваджена Сервієм Тулієм (VI ст. до н.е.). Всі громадяни були розділені на п'ять майнових розрядів, що виставляли певну кількість центурій і мали відповідну кількість голосів в центуріатних коміціях.

В епоху імперії центурія зберігала значення військового підрозділу, будучи частиною когорти у складі легіону. Центурія складалася приблизно із ста (зазвичай – вісімдесяти) воїнів та підкорялася центуріону. Центуріон вибирався з досвідчених солдатів або призначався полководцем. Звання центуріона приблизно відповідає капітанові, але по соціальному становищу вони належали до солдатів.

Цивільне право – система римського права, яка регулювала правовідносини між усіма римськими громадянами. Основним джерелом цивільного права були Закони XII таблиць, прийняті в період ранньої республіки (451-450 пр. до н.е.).

Шлюб без чоловічої влади – шлюб, який передбачав відсутність (або істотні обмеження) влади чоловіка. Відзначався тим, що дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб, та встановлювався принцип роздільності майна чоловіка та дружини.

Шлюб із чоловічою владою – шлюб, за яким дружина цілком підкорялася владі чоловіка.

Терміни до теми № 10:

Абат – настоятель католицького монастиря (*абатства*).

Абатство – 1. Католицький монастир, що знаходиться під управлінням настоятеля абата, який підкоряється лише єпископу або Святому Престолу. 2. Комплекс споруд, що належать монастирській громаді, в центрі якого знаходилась церква або собор. Першим європейським абатством був монастир Монте-Кассіно в Італії (*заснований в 529 р.*).

Алеманська правда – запис звичаєвого права західногерманського племені алеманів кінця VI-VIII ст. За типом близька до Баварської правди.

Алеманська правда розділена на частини, кожна з яких включає глави:

- про справи церкви і церковного землеволодіння (глави I-XXII);
- політичні, судові і майнові права герцога як носія державної влади (глави XXIII-XLIII);
- запис норм звичаєвого права племені (глави XLIV-XCI).

Алеманська правда відбиває ранню стадію розвитку феодальних відносин у алеманів – виникнення особистої та поземельної залежності общинників від церковного і світського землеволодіння, а також слабкі пережитки родового

ладу. Алеманська правда також демонструє процес становлення феодалізму у племен, що безпосередньо перейшли від родоплемінного суспільства до ранньофеодального.

Аллод – у «варварських» державах, що утворилися на території Західної Римської імперії спочатку – рухоме і нерухоме майно з обмеженим правом спадкоємства, згодом – вільно відчужувана земельна власність (*пізній або повний аллод*); останній як пережиток дофеодальних форм власності, продовжував існувати і при розвинутому феодалізмі.

Антрустіони – дружинники франкських королів (*за правління перших Меровінгів*). Салічна правда розглядає їх як привілейовану групу (*напевно, виокремилися із середовища родової знаті*). За вбивство антрустіона рід вбивці виплачував роду убитого в три рази більший вергельд, ніж за вбивство простого франка. Антрустіони зникли у VIII ст.

Архікапелан – духівник короля франків, найстарший серед придворних.

Аффатомія – у Франкському королівстві публічний символічний акт передачі майна, своєрідний договір дарування на користь третьої особи з елементами заповіту.

Баварська правда – запис звичаєвого права (*майнового, договірного, сімейного, кримінального тощо*), що склалося впродовж VII-VIII ст. у германського племені баварів (*одна з «варварських правд»*).

Бенефіцій – у період раннього середньовіччя земельний наділ, який дарувався королем чи іншим великим феодалом у пожиттєве користування васалу за умови несення військової чи адміністративної служби.

Бургундська правда – офіційна збірка законів бургундських королів кінця V – початку VI ст., видана королем Гундобадам в 517 р. Бургундська правда складається з двох частин: власне закони Гундобада та його предків (*глави 1-41*) і закони Сігіємунда, сина Гундобада (*глави 42-88*).

Крім того, в 5 з 11 списків, що дійшли до нас, є ще 17 глав (*глави 89-105*), що є пізнішим додатком. Бургундська правда потрапила під вплив римського права більше, ніж пізніші «правди» західногерманських племен (*напр., Лангобардська*).

Варварські правди – пам'ятки середньовічного права, які поєднували місцеві звичаї й окремі норми римського права. Таке безсистемне поєднання різних за своєю природою норм у правознавстві отримало назву еkleктики.

Васал – особа, пов'язана із сюзереном присягою на вірність. За надання від сюзерена ф'єфу чи інших бенефіцій васал обіцяв підпорядковуватися юрисдикції цього сеньйора, виконуючи певні повинності, насамперед військову.

Васалітет – система відносин особистої залежності одних феодалів (*васалів*) від інших (*сеньйорів*), що отримала найбільше розповсюдження в середньовічній Європі. Інститут васалітету почав формуватися ще за часів Каролінгів. З XV ст. васалітет почав поволі занепадати.

Велике переселення народів – умовна назва сукупності етнічних переміщень в Європі у IV-VII ст. германців, слов'ян та інших племен на території Римської імперії. Безпосереднім поштовхом до Великого переселення

народів було масове переміщення гунів (з 70-х рр. IV ст.). Переселення сприяло розпаду Римської імперії.

Вергельд – у звичаєвому праві франків, бургундів, бритів, вестготів та остготів грошовий штраф, який заступав кровну помсту. Особа, яка скоїла злочин, мала сплачувати його покривдженій особі або її родичам. Розмір штрафу залежав від тяжкості злочину, суспільного становища й етнічного походження злочинця та жертви його злочину.

Вестготська правда – правовий кодекс вестготів. Перша збірка законів була складена за короля Евріха (466-484 рр.). Нащадки короля безперервно доповнювали та розширювали цю збірку. Уперше Вестготська правда була видана в 654 р. королем Реккесвінтом (одна з «варварських прав»).

Вілла – за часів римської Галії і династій Меровінгів та Каролінгів велике сільське господарство, зосереджене довкола садиби посесора, яке обробляли раби та колони.

Герцог – в країнах Західної Європи – вищий феодальний титул. Герцог – безпосередній васал короля. Герцог у давніх германців – військовий керівник, обраний племінною знаттю. У ранньофеодальну добу на землях майбутньої Німеччини герцог – племінний князь на чолі одного з великих герцогств. У державах франків та лангобардів герцоги – призначені королями управителі великих областей.

У їх підпорядкуванні знаходилися графи. Карл Великий скасував посаду герцога, побоюючись місцевого сепаратизму. У другій половині IX – на початку X ст. герцогства відновилися. З часом вони стали фактично незалежними від королівської влади територіями (*герцогства Бургундія, Аквітанія, Нормандія та ін.*).

Граф – у Франкській державі – посадова особа, яка призначалася королем для виконання адміністративних, судових та військових функцій у відповідному окрузі – графстві.

Графство – у ранньофеодальних державах – адміністративно-територіальна одиниця на чолі з королівським ставлеником – графом. В Англії на чолі графств стояли – шерифи.

Домен – 1. Частина помістя, яка знаходилася у безпосередньому володінні сеньйора, на відміну від іншої частини, яка складалася з селянських утримань. Господарювання на доменіальних землях відбувалося шляхом використання панщинної праці селян. 2. Королівський домен – спадковий земельний володіння, які належали короні, на відміну від земель, що знаходилися на утриманні васалів.

Домініальна влада – за доби середньовіччя – сукупність усіх прав великих землевласників над населенням, яке проживало на їхніх землях.

Духовне держання – утримування землі єпископами та монастирями, за умови молитви за душі сеньйора та його родини.

Земельне держання (тримання) – володіння землею на певних умовах. Держання – типово феодальний тип поземельних відносин, тобто класичний феодалізм не знав приватної власності на землю.

Імператор – вищий монархічний титул, який належить зазвичай (*але не завжди*) главам імперій. Вперше виник в Римській імперії після падіння Західної Римської імперії (476 р.). Зберігся у Візантії. У Західній Європі був відновлений в 800 р. Карлом Великим.

Іспанська марка – область між сучасною Францією і володінням арабів на Піренейському півострові, що включала сучасну Каталонію, Наварру і частину Арагона. Поширювалася приблизно до річки Ебро. Іспанська марка була буферною зоною на південь від провінції Септиманія. Її було створено Карлом Великим в 795 р. як захисний бар'єр між Аль-Андалус та Франкським королівством (*кілька невеликих графств, з яких до сьогодні збереглася лише Андорра*).

Капітулярій – закони і розпорядження франкських королів із династії Каролінгів, розділялися на невеликі параграфи. Поєднували норми державного і вотчинного права.

Каролінги – королівська та імператорська династія у Франкській державі, в 751 р. змінила династію Меровінгів. Припинила своє існування у X ст.

Каролінгське Відродження – період розвитку освіти, науки та мистецтв у середньовічній Європі наприкінці VIII – на початку IX ст., пов'язаний з правлінням Карла Великого та його спадкоємців.

Король – правитель монархічної держави. За доби феодалізму формально вважався верховним земельним власником, верховний сюзерен королівства. Влада короля зазвичай була спадковою, передавалась або лише по чоловічій лінії (*Франція*), або і по чоловічій, і по жіночій (*Англія*). Не спадковий характер мала королівська влада у Німеччині, де король (*імператор*) обирався колегією князів. В окремих випадках король міг бути васалом імператора або римського папи.

Ледачі королі – останні франкські королі династії Меровінгів. Вперше прізвисько зустрічається у біографі Карла Великого Ейнгарда.

Лицар – людина, яка пройшла учнівський строк у якості пажа та зброєносця та згодом була посвячена у почесний військовий сан спеціальною церемонією. Кінний воїн, держатель феоду, представник найнижчої ступені феодальної ієрархії. Лицарство як соціальна верства склалося у X-XI ст.

Літи – за варварськими правдами прошарок напіввільного, відпущеного на свободу населення у германських племен франків і саксів (*у лангобардів їм відповідали альдії, у англосаксів – лети*). Займали проміжне положення між вільними общинниками і рабами. З формуванням феодальних відносин літ ставав частиною класу феодально залежного селянства. Припускають, що ця станова група утворилася із підкорених ще в давнину народностей. Літ складав особливий стан з особливими правами та становищем в германській общині. Між ними і вільновідпущениками існувала величезна різниця. Вони розглядалися як вільні римляни.

За Салічним законом за вбивство літа сплачувалася половина віри, призначеної за вільну людину. Цей майновий викуп сплачували не господарю, як у рабів, а родичам, як у вільних. Літ користувався правом особистої

недоторканості. Землею вони володіли, але не самостійно, а «сиділи» на ній від імені певного господаря, обробляли її і сплачували певний податок панові. Літ не мав римського громадянства. У політичних справах вони не брали жодної участі. Спадкоємець літа сплачував особливий податок за право вступу у спадок.

Майордом, мажордом – вищий посадовець у Франкській державі за правління династії Меровінгів (*кінець V – середина VIII ст.*). З середини VII ст. зосередили у своїх руках значну владу. Майордом Піпін Короткий в 751 р. започаткував династію Каролінгів.

Марка – 1. У Франкській державі VII-IX ст., пізніше у Священній Римській імперії – укріплена прикордонна територія, адміністративний округ на чолі з королівським представником – маркграфом. 2. З VII ст. – германська сусідська община. 3. Вживається для визначення домінуючої у Західній Європі форми селянської общини, витоки якої простежуються в ранніх германських судебниках VI ст.

Меровінги – перша королівська династія у Франкській державі. Перебувала при владі до 751 р.

Ордалії – в широкому розумінні – «божий суд», у вузькому – суд шляхом випробування вогнем і водою. Ордалії вважаються одним з видів архаїчного права, вперше подібні випробування згадуються ще в законах Хаммурапі.

При випробуванні водою треба було дістати кільце з окропу, стрибнути в річку зі швидкою течією, випробовуваного опускали в холодну воду прив'язаного тощо. Випробування вогнем полягало в тому, що випробовуваний повинен був тримати руки на вогні, проходити крізь палаюче вогнище, тримати руками розпечене залізо.

Той, що витримав ці випробування визнавався виправданим, не витримав – винним. Ордалії були поширені у багатьох народів, зустрічалися і в період Високого Середньовіччя.

Рахінбурги, рахімбурги – колегія виборних засідателів на народних судових зборах у франків впродовж V-VIII ст. Знавці правових норм, судових звичаїв франків. Рахінбурги підлягали штрафові, якщо їх вирок не відповідав діючим звичаям, законам. Відомості про функції рахінбургів містить Салічна правда та ін. франкські джерела. Інститут рахінбургів, що виник в умовах дофеодальних суспільства, не відповідав інтересам класу феодалів, що поступово оформлювався, тому в процесі реформ Карла Великого цей інститут був скасований. Рахінбургів замінили чиновники (*скабіни*), яких вже призначали на посади.

Рейнус – у Франкському королівстві викуп за вдову, який майбутній чоловік виплачував родичам чоловіка, який помер.

Рекс – король у Франкській ранньофеодальній державі, який запроваджував передоручення збору податей (*податків*) військовим начальникам – графам та герцогам, які у свою передоручали цю справу своїм васалам.

Рента – за доби феодалізму частина надлишкового продукту праці селянина, що надходила землевласникам як плата за утримання. Форми: натуральна або продуктова, відробіткова та грошова.

Рипуарська правда – одна з «варварських правд», пам'ятка звичаєвого права рипуарських франків (*германське плем'я*). Була створена з VI по VIII ст. та відображала давні судові звичаї для встановлення істини – ордалії. Зображувала особливості королівського законодавства, майнових відносин, посилення позиції церкви.

Саксонська правда – запис звичаєвого права германського племені саксів, одна з так званих «варварських правд». Зафіксована на Аахенському рейхстазі 802 р. і остаточно оформлена на рейхстазі в Зальці в 803 р. після франкського завоювання Саксонії. Складається з 66 лаконічно сформульованих статей.

Хоча деякі статті Саксонської правди відбивають відносини, що виникли під безпосередньою дією франкського завоювання (*зокрема, все стосується християнської церкви і королівської влади*), але переважно це пам'ятка, що відбиває своєрідні архаїчні дофеодальні відносини племені саксів. Найбільшу цінність Саксонська правда представляє як джерело з соціальному ладу саксів. Вона фіксує розчленовування племені на родову знать (*nobiles*), загальну масу вільних (*liberi*), летів та рабів.

Салічна правда (близько 510 р.) – варварська правда, яку за легендою склали чотири представники Священної Римської імперії за три засідання. Це написана латиною компіляція нового звичаю та судової практики або «варварський суддебник». Він призначався передусім для новоутвореної системи феодальних судів, які були основою сеньйоральної юстиції.

Сацбарон – у Франкській державі династії Меровінгів VI-VII ст. посадова особа, яка брала участь у процесі судочинства.

Сеньйор – належність до привілейованих станів у добу феодалізму – власник сеньйорії. Сеньйором міг бути і світський, і духовний феодал, і окрема особа й абатство чи місто.

Скабіни – судова колегія, яка стала результатом судової реформи Карла Великого. Скабіни обиралися графом за сприяння судової общини, з середовища сотні. Юридично землеволодіння не було умовою для вступу в колегію скабінів. Не допускалися до її складу лише позбавлені прав. Фактично їх колегія в більшості складалася з великих землевласників та васалів. Після обрання вони присягали на сумлінне несення служби, тому що розглядалися як королівські чиновники. Скабіни повинні були діяти в межах своєї сотні, але у разі потреби вони закликалися і в інші сотні того ж графства і навіть в інше графство. Як правило їх було сім чоловік.

Скабіни мали бути присутніми як на регулярних, так і на нарочитих судових зборах. Обов'язок сотні бути присутнім на регулярних судових зборах залишився в силі: там скабіни лише замінили рахімбургів, але оскільки регулярні судові збори в кожній сотні бували в середньому всього по два рази в рік, а нарочиті – приблизно кожні два тижні, то судова повинність була сильно пом'якшена. Справжнім судом скабінів став нарочитий суд, що фактично

перестав бути судовими зборами. Сотня, як судова община, перестала туди скликатися, отже, і для набуття чинності вироку перестало вимагатися підтвердження його сотнею. На новому нарочитому суді мали бути присутніми граф, скабіни, сторони і свідки.

Пізніше присутність графа стала необов'язковою, і його заміщав староста. Таким чином відбулося розмежування графського суду як суду регулярного і суду скабінів як суду нарочитого. Компетенції останнього підлягали справи менш важливі: дрібні кримінальні, боргові, стосовно рухомого майна тощо. Вирок знаходився цілком в руках скабінів. Суддя лише керував нарадами, піклувався про виконання вироку і стежив за дотриманням так званого «судового миру». В регулярних судових зборах скабіни були лише довічними рахімбургами.

Сюзерен – сеньйор, власник великого ф'єфу. Щодо своїх васалів сюзерен виступав як захисник. Васали мали щодо свого сюзерена певні обов'язки, передусім військова служба (*40 днів на рік*).

Тезаурарій – «хранитель скарбів», управитель матеріальних цінностей, що надходили у розпорядження франкського короля.

Тунгін – у Салічній правді так називався посадовець, головуючий на судових зборах сотні. Посада тунгіна характеризує перехід від племінної організації франків до державної. Повноваження тунгіна склали частину повноважень племінного князя, фюрста. У епоху Салічної правди королівська влада вже встигла захопити і передати своїм чиновникам більшість прав колишніх племінних керівників. Лише право головувати на судових зборах залишилося в руках обираного народом і незалежного від короля посадовця.

Посада тунгіна зникає вже в перших капитуляціях до Салічної правди, тобто, ймовірно, вже в останні роки правління Хлодвіга або при його синах. Судові функції, тобто обов'язки судді, перейшли до графа, а виконання судових рішень були передані старості.

Феодал – за середньовіччя – власник феоду.

Феодалізм – соціальна система, заснована на приватній формі власності феодалів на землю й неповній власності на безпосереднього виробника, тобто на експлуатації особисто й поземельнозалежних кріпосних селян.

Феодална ієрархія – система відносин між феодалами, за якою феодалам, які займали вище становище, підпорядковувалися феодали, які займали нижче становище в суспільстві. На найвищому щаблі феодалної ієрархії перебував король, його васалами були герцоги і графи, а їхніми васалами – барони, які теж мали своїх васалів – лицарів.

У Середні віки була неможливою вимога підпорядкування чужого васала, оскільки треба було чітко дотримуватися правила: *«Васал мого васала – не мій васал»*.

Феодална реакція – у період феодалізму, комплекс явищ, що характеризується спробами пануючого класу феодалів зміцнити феодалну систему.

Центенарій – у Франкському королівстві глава сотні, який командував ополченням та підпорядковувався графу.

Терміни до теми № 11:

Абсолютизм – форма правління державою, за якої верховна влада належить одній особі (*царю, імператору, королю тощо*) та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Ар'єр-васали – підвасали різних ступенів.

Бальї – представник короля або сеньйора в дореволюційній Франції, який керував областю, яку називали *бальяжем*, де представляв адміністративну, судову та військову владу. У Південній Франції подібні функції виконували сенешалі. Посада бальї була заснована у XIII ст., королем Філіпом-Августом, який розділив королівський домен на частини, що отримали назву бальяжи.

Бальяжи – адміністративно-судові округи у Франції за часів Філіпа II Августа.

Баналітет – феодальна монополія, завдяки якій сеньйор-феодал, володіючи правом власності на будь-яке майно суспільного значення, міг примусити своїх селян до обов'язкового користування цим майном за певну платню. До баналітету відносили обов'язок селян молоти зерно у млині сеньйора, випікати хліб у його пекарні, використовувати його виноградний прес, ваги тощо. Селяни не могли продати власне вино доти, доки сеньйор не продасть свого.

Булла – у середньовічній Європі – офіційний документ, королівський, імператорський або папський. Скріплювався металевою печаткою. Найважливіші королівські та імператорські акти, які скріплювалися золотою печаткою, отримали назву «Золота булла». З XV ст. – послання римських пап з найважливіших питань.

Вілани – у середньовічній Європі категорії селян з різним статусом, впродовж XIV-XV ст. – селяни взагалі. Категорія віланів виникла у IX ст. і формувалася з колонів епохи Каролінгів та сервів, які звільнялися з рабства.

У Франції, Західній Німеччині, Італії вілани, на відміну від сервів, мали низку прав вільних людей: могли відчувувати держання, перейти до іншого сеньйора або переміститися у місто, бути свідками в суді. Їхні повинності були не такими обтяжливими, як у сервів: вони сплачували натуральну ренту, виконували незначну панщину, у деяких випадках підлягали сеньйоріальному суду, сплачували податок королю та десятину церкві.

Генеральні штати – вищий станово-представницький орган у Франції, який складався з депутатів духовенства, дворянства та третього стану, які засідали, відповідно, у трьох палатах. Вперше Генеральні штати були скликані Філіпом IV Красивим в 1302 р. у зв'язку з конфліктом з римським папою Боніфацієм VIII. З 1614 р. скликання Генеральних штатів припинилося на 175 років.

Гільдії – господарські, торгові, релігійні та інші корпорації, метою яких була обопільна підтримка та захист.

Глосатори – в Середні віки італійські юристи, які коментували і тлумачили римське право шляхом складання заміток (*глос*) на полях текстів римських кодексів. Засновником школи глосаторів був Ірнерій.

Глосатори вважали римське право «писаним розумом», абсолютною істиною і бачили своє завдання в тому, щоб виявити точний сенс античних норм, нічого не змінюючи в їх змісті. Діяльність глосаторів мала велике значення для подальшої рецепції римського права в Європі.

Госпіти – категорія селянства у Франції XI-XIII ст. У зв'язку з розширенням орних земель, зменшенням доменіального господарства, виникла певна кількість нових селянських наділів – гостиз, утримувачами яких були госпіти.

Гугеноти – у Франції XVI ст. прізвисько протестантів, переважно кальвіністів. Звідси – релігійні громадянські війни 1560-1598 рр. називаються гугенотськими війнами.

Габель – один із різновидів таї, податок на продаж солі. Цей тимчасовий податок у королівському домені запровадив Людовік IX (*ордонанс 1246 р.*), щоб зібрати кошти для VII-го Хрестового походу. У період Столітньої війни габель став постійним податком (*згідно з ордонансом Філіпа VI, виданим 1340 р.*). Не поширювався, однак, на низку провінцій, які мали державну автономію: Артуа, Фландрію, Ено, Бретань. Податок був скасований в 1790 р.

Ешевени – 1. За доби середньовіччя – виборні члени міського органу самоврядування, які представляли інтереси цехової, купецької верхівки та шляхти. 2. Правники, до яких зверталися сеньйори в разі виникнення конфліктів між ними. Інститут ешевенів був скасований в 1789 р. під час Великої Французької революції.

Єресь – релігійне вчення, що заперечує догмати та організаційні форми панівної церкви.

Женераліте – у середньовічній Франції особливі округи, виділені з фіскальною метою.

Іммедіатизація – у середньовічній Європі процес перетворення ар'єр-васалів у безпосередніх васалів короля.

Інвеститура – 1. Акт входження у володіння землею, передача сеньйором феоду своєму васалу або передання посади. 2. Затвердження духовної особи на посаді єпископа або абата.

Інтендант – посадова особа у Франції впродовж XV-XVIII ст., яка відповідає за окрему галузь державного управління (*торгівля, фінанси тощо*).

Камергер – придворна посада та придворне звання високого рангу.

Канцлер – вищий сановник, хранитель королівської печатки, відповідає за видання державних документів. В епоху розвинутого феодалізму канцлер друга державна посада після короля.

Капітація – подушний податок у Франції, запроваджений королем Людовиком XIV для покриття військових витрат.

Компаньйонажі – переважно таємні союзи підмайстрів у Франції. Виникнувши у XII-XIII ст., в середині XIX ст. поступилися місцем профспілкам.

Комуна – право міського самоуправління та місто, яке мало таке право. Міста-комуні завойовували свої свободи та вольності у боротьбі з сеньйорами, на землях яких вони знаходились. Найчастіше мешканці міст отримували право обирати міську раду та бургомистра (*мера*), який контролював податкові, судові, торгові та військові питання.

Конетабль – у Франкській державі періоду Меровінгів та Каролінгів особа, яка входила до найближчого оточення короля. У XI ст. конетабль був одним з п'яти найвищих посадових осіб держави. Був командувачем лицарської кінноти, мав судові повноваження. У XIII-XIV ст. конетабль – головнокомандуючий армією. Посада була скасована у Франції в 1627 р. та поновлена у XIX ст. за Наполеона I.

Конкордат – угода між римським папою та світськими правителями стосовно положення католицької церкви в країні.

Кутюми – у феодальній Франції правові звичаї окремих провінційних округів, міст. Були поширені на півдні Франції в усній формі, а на півночі у письмовій. Остаточно кутюми втратили силу як джерело права з прийняттям Французького цивільного кодексу 1804 р.

Легісти – середньовічні юристи, які сприяли поширенню римського права в Західній Європі. Виступали за сильну королівську владу і обмеження компетенції сеньйоральних та церковних судів. Легісти зіграли значну роль в процесі рецепції римського права у Франції та деяких інших державах.

Лічильна палата – найвищий орган фінансового управління феодальної Франції.

Майорат – спадкоємство нерухомості за принципом первородства в родині або роді.

Менморт – «право мертвої руки», різновид серважу: щоб вступити у користування мансом після смерті батька, севр мав сплатити відсоток від вартості земельної ділянки власникові сеньйорії.

Менмортаблі – категорія залежних від феодала селян у Франції XIV-XVIII ст., головним чином в східних районах країни. Будучи різновидом сервів, менмортаблі відрізнялися найбільшою мірою особистої залежності (*обмеження власницьких прав, свободи шлюбу, права виступати в суді тощо*). За відсутності спадкоємців чоловічої статі земельне утримання менмортабля і частина іншого майна після його смерті переходили до сеньйора. Відмовившись від утримання, менмортаблі набували свободу.

Меркантилізм – економічна політика періоду раннього капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними захопленнями й торговельними війнами.

Міністеріали – в середньовічній Західній Європі служили люди короля та великих феодалів. Виконували придворну, господарсько-адміністративну та військову службу, за що отримували земельні володіння (*лени*).

Нотаблі – 1. Назва аристократичного прошарку шляхти й духовенства. У Франції нотаблі мали власні асамблеї, рішення яких могли бути підставою для разового оподаткування привілейованих станів. 2. Особи не шляхетського

походження. Належність до шляхетського стану у Франції позначали також терміном «жантільйом».

Омаж – присяга на вірність, яку складав васал своєму сюзеренові за утримання ф'єффу. Існували два види омажу – звичайний (*homage plane*) та тісний (*homage lige*). Омаж супроводжувався клятвою вірності (*фуа, інвеститура*).

Ордонанс – у Франції з XII ст. королівський наказ, який мав силу закону.

Пери Франції – у період феодальної монархії XIII-XV ст. почесні титули шести наймогутніших сеньйорів королівства: герцогів Бургундського, Нормандського, Гієнського, графів Фландрського, Шампанського, Тулузького.

В епоху «давнього порядку» почесний титул голів аристократичних родин – «принців крові» та герцогів.

Прево – посадова особа у Франції впродовж XI-XVIII ст. З XI ст. так називали королівського чиновника, який мав судову, фіскальну та військову владу в межах адміністративно-судових округів, на які поділявся королівський домен. У XIII ст. прево були поставлені під контроль балї (*голови судово-адміністративного округу – бальяжу*) на півночі Франції та сенешаля (*голови судово-адміністративного округу – сенешальства*) – на півдні.

З XV ст. у прево залишилися лише функції судді першої інстанції. У XVIII ст. під час Французької революції посада була скасована.

Провінційні штати – у Франції – станово-представницькі установи провінцій старої Франції. Були в мініатюрі тим же, чим по відношенню до усієї країни були Генеральні штати. Походження провінційних штатів досі чітко не з'ясоване порівняно з походження Генеральних штатів. Напевно, провінційні штати сформувалися поступово і не одночасно в різних областях: в деяких областях, напр. в Лангедоці, збори штатів існували вже в першій половині XIII ст., тобто задовго до скликання перших Генеральних штатів за Філіпа Красивого.

Також залишається нез'ясованим, чи був час, коли усі області-провінції Франції мали свої провінційні штати. В усякому разі, починаючи з XVII ст., провінційні штати вже не були установою загальною для усієї країни: разом з областями, що мали свої штати, існувала низка областей, в яких функції штатів виконувалися особливою колегіальною установою напівбюрократичного характеру, так званими виборними колегіями, звідки і назва областей іншого типу, – без провінційних штатів, але з виборчим правом (*Pays d'élection, тобто «виборні області»; спочатку члени «виборних колегій» дійсно були виборними, але починаючи з XVI ст. вони перетворилися на спадкових володарів своїх посад, що отримувалися шляхом купівлі-продажу*). З епохи кардинала Ришельє багато областей, одна за одною, втрачають свої штати, переходячи таким чином в статус «виборних областей».

Скасування провінційних штатів тієї або іншої області здійснювалося, як правило, непомітно, без жодного урочистого законодавчого акту: для цього передбачався простий спосіб – штати просто переставали скликатися королем, якому належала прерогатива їх скликання.

Протекціонізм – політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

Рельєф – передбачена феодалним звичаєм плата при успадкуванні феоду, одна з умов благородного утримання землі.

Ремонстрація – надане у XV ст. французькими парламентами право відмови від рестрації королівських актів, що не відповідали, на їх думку, праву та звичаям цієї провінції або законам країни. Ремонстрація втрачала юридичну силу у разі особистої присутності короля на засіданні парламенту.

Парламенти використовували ремонстрацію головним чином проти запровадження нових податків (*особливо з метою захисту інтересів «дворянства мантії»*). Фактично інститут ремонстрації був ліквідований у часи правління короля Людовіка XIV, офіційно – Великою Французькою революцією.

Сенешаль – 1. Судовий чиновник у південних землях Франції, якого призначали великі сеньйори, а з XIII ст. – лише король. Представляв королівське судочинство у своїй судовій окрузі – сенешальстві. 2. Великий сенешаль Франції у період війни командував частиною війська, яка прикривала відхід головних сил ополчення.

Сенешальство – судово-адміністративного округ у Франції, управлявся сенешалем.

Серв – людина, особисто й матеріально залежна від сеньйора, кріпак. У період середньовіччя у Франції розрізняли дві категорії сервів: «особисто залежні» особи, які мали право оселятися та одружуватися поза межами сеньйорії та «реально залежні» особи, які були позбавлені таких прав.

Серваж – обов'язки натурального, грошового, відробіткового, характеру у домені феодала, які мав виконувати серв. У Франції серважі офіційно скасовано 4 серпня 1789 р.

Синекюра – за доби середньовіччя – прибуткова церковна посада, не пов'язана з певними обов'язками. Переносне значення – добре оплачувана посада, що не вимагає особливо напруженої роботи, значних зусиль попри видимість діяльності.

Талья – постійний прямий податок у Франції впродовж XV-XVIII ст. Спочатку термін означав подать, яку сеньйор вилучав у селян.

Ф'єф – французьке найменування феоду. Умови утримання феоду були визначені феодалним звичаєм та залежали від розміру феоду (*лицарське утримання, баронії, графства, герцогства та ін.*). Головними умовами були – військова служба васала, виплата рельєфу, помочі, участь у засіданнях сеньйоріальної курії. Феод, на відміну від бенефіція, передавався у спадок.

Ф'єф корони – герцогство або графство, яке король Франції надавав у користування своїм васалам. Фактично були незалежними державами. З часом королі Франції приєднали їх до свого домену.

Ф'єф-рента – форма феодалного пожалування, яка з'явилась внаслідок розвитку товарно-грошових відносин у країнах Західної Європи. Васалу надавалася не земля, а фіксований прибуток, як правило грошовий, рідше натуральний.

Формар'яж – різновид серважу, процедура, за якою «реально залежний» серв, для того щоб одружитися поза маєтностями свого господаря, мав заплатити йому відступне й отримати його згоду на укладання шлюбу. У свою чергу, батько дівчини, видаючи її заміж за серва з іншої сеньйорії, також мав сплатити своєму сеньйорові відступне – *кюпаж*.

Цензива – недворянське, переважно селянське спадкове земельне утримання в середньовічній Франції. Утримувач цензиви (*цензитарій*) щорічно виплачував сеньйорові ценз (*грошову, рідше натуральну ренту*) і державі – талю. Скасована в 1793 р.

Цензитарій – французький селянин, утримувач цензиви.

Цехи – об'єднання міських ремісників (*однієї або споріднених спеціальностей*) для забезпечення за членами цеху монополії на виробництво і збут ремісничих виробів. Найбільший розвиток отримали в Західній Європі впродовж XIII-XIV ст. Повноправними членами цеху були майстри, які мали майстерні та знаряддя виробництва та працювали за допомогою підмайстрів та учнів.

На чолі кожного цеху перебував виборний старшина. Крім того, були особливі наглядачі. Цехи свій суд, що розбирав справи про порушення цехового статуту. У Західній Європі наприкінці XVIII-XIX ст. цехи були скасовані законодавчо.

Шеваж – у середньовічній Франції невелика подушна подать. Сплачувалася сервами та символізувала їх особисту залежність від феодала. Шеваж втратив будь-яке значення з падінням серважу ще у XIV ст., проте в якості рідкісного пережитку зберігся в окремих районах країни аж до Великої Французької революції 1789-1793 рр.

Шевальє – дворянський титул у феодальній Франції.

Терміни до теми № 12:

Баронія – за доби середньовіччя земельне володіння барона відповідно ленного права.

Бідний Конрад – таємний союз, що очолив антифеодальне повстання селян та місцевих жителів в 1514 р. у Вюртемберзі (*Північно-Західна Німеччина*), найбільше до часів Селянської війни 1524-1526 рр. Було жорстоко придушене.

Бургграф – посадова особа, яка призначалася королем (*або єпископом – сеньйором міста*) в німецьких середньовічних містах (*спочатку в бурггах*). У своїх руках бургграф зосереджував адміністративну, військову та судову гілки влади.

Вільні міста – спочатку практика надання назви «вільне місто» з'явилась в Німеччині. Цей титул отримали міста, що у XIII-XIV ст., завдяки боротьбі бюргерства з феодалами, звільнилися від влади своїх архієпископів. По-перше, це були Кельн, Зост, Майнц, Аугсбург, Вормс, Шпайєр, Страсбург та Базель. Вони добилися права самоврядування, власного використання податків та частково функції суду. На відміну від імперських міст, вищезгадані міста були

звільнені від кайзерських військових обов'язків. Кайзер також не мав права їх продати чи застави.

Загальні імперські обов'язки залишались лише на випадок захисту міста під час війни та участі у хрестових походах. Згодом до цих міст приєдналася велика кількість міст Ганзи на чолі з Любеком, Гамбургом, Данцигом, Бременом та ін. Вільні міста під час зборів рейхстагу разом з імперськими містами утворювали окрему групу, що згодом одержала назву «Вільні та імперські міста». З часом, завдяки повсякденному мовному змішуванню, з'явилося та утвердилось поняття «вільне імперське місто».

Герцог – в країнах Західної Європи – вищий феодальний титул. Герцог – безпосередній васал короля. Герцог у давніх германців – військовий керівник, обраний племінною знаттю. У ранньофеодальну добу на землях майбутньої Німеччини герцог – племінний князь на чолі одного з великих герцогств.

Герцогство – державне утворення, спадковий правитель якого мав титул герцога.

Гофмейстер – придворна посада у XIII-XIV ст. в Німеччині.

Гофрат – у німецьких та австрійських монархічних державах – придворний радник.

Гофгаг – у середньовічній Німеччині створена при імператорі королівська рада, яка розглядала найважливіші державні справи.

Земське право – в князівствах середньовічної Німеччини загальні для усього вільного населення норми, яких дотримувалися суди адміністративних підрозділів князівств (*суди «графської юрисдикції»*). Джерелами земського права (*активно розвивалося з XIII ст.*) були в основному постанови князівських органів влади, а також рішення графських судів.

Саме у земському праві отримали розвиток норми цивільного, сімейного та інших галузей приватного права. Земське право досить детально висвітлено в «Зерцалах» XIII ст., де йому присвячені спеціальні розділи. Так, в першій частині «Саксонського зерцала» розглядаються питання «конституції імперії», правового статусу станів, сімейних та спадкових правовідносин, кримінального права і кримінального процесу.

Золота булла 1356 р. – законодавчий акт Священної Римської імперії, прийнятий імперським рейхстагом в 1356 р. Найвідоміший з документів, що називалися «Золота булла». Текст документу, складений на латині, був затверджений імператором Карлом IV Люксембурзьким. Дія булли припинилася із закінченням існування імперії в 1806 р. Карл IV, заклопотаний зміцненням своєї влади в Чехії і розширенням особистих володінь, закріпив політичний розпад імперії, видавши в 1356 р. «Золоту буллу». Документ визнавав повний суверенітет князів в їх володіннях, узаконював війни між феодалами, знову забороняв союзи міст.

Булла регламентувала обрання германського короля (*імператора*) колегією семи імперських курфюрстів (*архієпископів Майнца, Тріра та Кельна, короля Чехії, Рейнського пфальцграфа, герцога Саксонії та маркграфа Бранденбурга*) і визначала права цих курфюрстів. Провідна роль в рейхстазі відводилася архієпископу Майнцькому. Крім того, булла забороняла

розділення територій курфюрств. Цим же документом підтверджувалося право курфюрств на необмежене карбування власних монет.

Імперське лицарство – у Священній Римській імперії германської нації – утримувачі дрібних імперських ленів, лицарі – васали імператора.

Імперський камеральний суд, Імперський Верховний суд, Імперська судова палата або Рейхскаммергеріхт – найвищий судовий орган Священної Римської імперії, заснований у рамках Імперської реформи 1495 р. З 1527 р. постійно знаходився у Шпайєрі. Після зруйнування міста французькими військами в 1689 р. суд переїхав у Вецлар, де і залишався до ліквідації імперії в 1806 р. Імперський суд розглядав апеляції та касації на рішення судів нижчих інстанцій, а також спори між суб'єктами імперії (*світськими та церковними князівствами, імперськими лицарями, вільними містами*), між станами та монархами держав, що входили в імперію, а також скарги на дії імператора.

З юрисдикції суду були виключені спори з князями, які мали привілей *non appellando* (заборона на оскарження їх дій в імперських органах), а також кримінальні справи, крім випадків, коли були порушені базові процесуальні норми. Склад членів Імперського камерального суду визначався спільно імператором і рейхстагом. Імператор призначав голову суду (*зазвичай ним був представник вищої німецької аристократії*), президентів судових палат, а також окремих суддів. Більшість членів суду обиралися рейхстагом, причому якщо в початковий період існування суду лише половина суддів повинна була мати докторський ступінь з римського права, то з 1548 р. таку ступінь мали мати усі члени Вищого суду.

Імперські князі – стан великих феодалів, світських та духовних, безпосередніх васалів імператора. Крім семи курфюрств, імперськими князями (*XVI ст.*), були 163 магнати та 131 прелат.

Імперські міста – міста підпорядковані імператору як сеньйору.

Інвеститура – частина омажу, під час якої сеньйор передавав предмет, що мав символізувати лен, який отримував васал. Інвеститура з'явилася приблизно у XI ст. У середньовічній Європі юридичний акт передачі земельного володіння або посади, закріплював васальну залежність і супроводжувався передачею будь-якого символічного предмета (*зрудки землі, палиці, кинджала, рукавички тощо*) від сеньйора до васала. Обряд передання відбувався після омажу та складання клятви вірності.

Символічний сенс процедури полягав у переході володіння предметом від однієї особи до іншої. Звичай інвеститура зводився до обряду дарування, коли акт вручення подарунка мав на увазі в майбутньому отримання відповідного дарунка та встановлював, таким чином, зв'язок між двома особами. Інвеститура в цьому сенсі є даром з боку сеньйора, який вручав васалу власність, в обмін на клятву васала у вірності.

Індульгенції – 1. У католицизмі – повне або часткове відпущення церквою віруючому гріхів. 2. Папська грамота, яка свідчила про відпущення гріхів. 3. XII ст. практикувався продаж індульгенцій за гроші. На початку XIV ст. продаж індульгенцій отримав масовий характер, що стало своєрідним поштоvhом до початку Реформації в Німеччині.

Інтерим – тимчасова угода між католиками та протестантами у Німеччині в 40-х рр. XVI ст.

Князівство – історична суспільно-політична та військова структура або територіальне утворення правителем якого був князь. Князівство є монархічним леном або суверенним регіоном. Князівство – це феодальне утворення, складова процесу державотворення. Деякі з князівств ніколи не мали державного устрою, а були швидше територіями, відносно яких проводилося правління в княжому стилі. Майно князя і багатства могли бути розташовані як в основному князівстві, так і повністю за межами географічних кордонів князівства.

Термін «князівство» також іноді використовується в загальному сенсі для будь-якої маленької монархії, особливо для невеликих суверенних суспільно-політичних і військових структур та/або територіальних утворень де править монарх меншого рангу.

Контрреформація – церковно-політичний рух у Західній Європі XVI-XVII ст., організований папством і спрямований проти Реформації, за збереження та зміцнення феодалізму та панівного становища католицької церкви.

Кулачне право – «право сильного» – впродовж XI-XIII ст. найбільш поширена (особливо в Німеччині) форма судового поєдинку – рішення суперечок силою зброї.

Курфюрсти – у Священній Римській імперії германської нації сім імперських князів, які мало право обирати імператора. Колегія курфюрстів існувала з XIII ст. Остаточно їх права були закріплені «Золотою буллою» Карла IV Люксембурзького. У рейхстагу вони склали вищу курію.

Ландграф – у Німеччині, починаючи з XII ст., аристократичний титул, носії якого, великі землевласники, прирівнювалися до імперських князів. Першим ландграфством була Тюрінгія (з 1130 р.). Ландграф за рангом був нижче герцога, маркграфа та пфальцграфа.

Ландрат – найменування різних органів місцевого управління, а також керівників таких органів у низці німецькомовних країн.

Ландтаг – 1. У Середні віки органи станового представництва в німецьких князівствах-державах. 2. Місцеві органи влади в окремих німецьких князівствах XVI-XVII ст.

Лен – у середньовічній Німеччині земельне володіння (чи інше джерело прибутку), що було пожалуване верховним правителем (сюзереном) певній особі (васалу) за умови виконання військової або адміністративної служби. Спочатку лен надавався на певний термін. З XII ст. став, як правило, спадковим пожалуванням феодалом. Під час таких ленних пожалувань остаточно склалася ієрархічна система феодального землеволодіння в Німеччині. Нерідко терміном «лен» називають також аналогічні форми феодального землеволодіння в інших країнах.

Ленне право – право, що визначало взаємини між васалом та сюзереном. У німецькій середньовічній правовій системі ленне право представляло

відособлений комплекс правових норм, що стосувалися вищого феодального стану (*існувало разом із земським, міським і канонічним правом*).

Ленник – особа, яка перебуває у ленній залежності, утримував лenu.

Лютеранство – один з напрямків у протестантизмі. Засновником був М. Лютер. Головною особливістю віровчення стало положення про спасіння вірою. Єдиним джерелом віри М. Лютер вважав Священне писання. Лютеранство утвердилося впродовж XVI-XVII ст. у низці німецьких князівств.

Магдебурзьке право, німецьке (тевтонське) міське право – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у Середні віки. Сформувалося в Магдебурзі (*земля Саксонія*) близько 1235 р. В різних землях Німеччини – Франконії, Швабії, Фризії, Баварії, Тюрингії, Саксонії – діяли власні системи міського самоврядування, які сформувалися на підставі норм традиційного судочинства та німецького звичаєвого права. Існували нюрнберзьке право, віденське, любецьке, магдебурзьке та інші.

Магдебурзьке право містило в собі норми «*Speculum Saxonum*» («*Саксонського зерцала*»), судових ухвал Магдебурга, збірку «Саксонський Вейхбільд» і поширилося на групу східно-саксонських (*остфальська група*) міст, у Бранденбурзі, Сілезії, Пруссії, Польщі та Чехії.

Наприкінці XIII – середині XIV ст. галицько-волинські князі і королі надавали магдебурзьке право німецьким колоніям, які виникали у столичних містах Галицько-Волинської держави. Досі, за нормами німецького звичаєвого права, сільську громаду очолював вїйт, якого призначав власник поселення. Свою посаду вїйт міг передавати в спадок. З розвитком міст і міського самоврядування посада вїйта ставала виборною. Мешканці міст звільнялися від суду феодала й самостійно здійснювали управління господарством.

Для допомоги вїйту обирали колегіальний орган – магістрат, куди мав право бути обраним кожен з ремісників чи купців, який мав міське право «*ius civile*». Магістрат засідав під головуванням вїйта. Наприкінці XIII ст. в магістраті Магдебурга виникла ще одна виборна колегія – Рада – під керівництвом бургомистра. Попередній колегіальний орган став називатися Лавою. Рада і Лава розподілили повноваження між собою. Якщо в міських судах виникали спірні питання, апеляції можна було подавати до магістрату Магдебурга.

Право встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Воно не поширювалося на жінок, незаможних, незаконно народжених, нехристиян (*євреїв*).

Міжцарювання – період вакантності престолу в монархіях.

Міністеріали – у середньовічній Європі (*головним чином, в Німеччині*) представники дрібного лицарства, які володіли невеликими ленами та були зобов'язані військовою службою монарху чи великому феодалу. Прошарок міністеріалів виник в процесі звільнення та розширення привілеїв нетитулованих службовців. Особливого значення міністеріали набули в

Німеччині у XII-XIV ст., домігшись прав окремого стану, особистої свободи і ставши однією з основ центральної влади у німецьких князівствах.

Оттонівське Відродження – короткий період (*наприкінці X ст.*) активного розвитку культурного життя в Німеччині при імператорах Саксонської династії – Оттонах. При дворі Оттона I відродилася Академія, де збиралися освічені люди. Тут розвивалася літературна діяльність, переписувалися рукописи, робилися спроби поширення знання класичної латини та римської літератури. При дворі і деяких соборах виникали школи. Освіта поширилася не лише серед кліриків, але і серед мирян, причому її могли отримати і хлопці, і дівчата. Багато знатних жінок того часу говорили і читали на латині і славилися своєю вченістю.

Для «Оттонівського Відродження» характерне посилення культурних зв'язків з Візантією. Це особливо позначилося на розвитку книжкової справи та мініатюристики, головним центром яких став монастир Райхенау.

Пандектне право – римське приватне право, що діяло в зміненому вигляді на території Німеччини XIV-XVI ст.

Протестантизм – один з трьох найбільших напрямів християнства, який з'явився у період Реформації (*XVI ст.*). Виникнувши як антифеодальний і антикатолицький релігійний рух, протестантизм висловив намагання буржуазного суспільства до здешевлення та спрощення культу, до демократизації. Початкові форми – лютеранство, кальвінізм, англіканство.

Пфальцграф або **граф-палатин** – у ранньому середньовіччі граф-управитель пфальцем (*палацом*) на час відсутності в ньому правлячого монарха. Буквально означає граф палацу. У різні історичні періоди термін мав різне значення: 1. У середньовічній державі франків пфальцграфом називався королівський чиновник, який очолював королівський суд. 2. За Каролінгів в Східно-франкському королівстві та Священній Римській імперії пфальцграф представляв в герцогствах інтереси короля (*імператора*). 3. Пізніше, до самого скасування імперії, пфальцграфами називали князів володарів роду Віттельсбахів.

Рейхстаг – у Священній Римській імперії германської нації загальноімперський станово-представницький орган. Склався у XII ст. на основі рад знаті та духовенства, які скликав імператор для обговорення державних справ. У XIII ст. представники міст стали учасниками рейхстагу. До 1489 р. рейхстаг розділювався на три палати. Лицарство не було представлено. Рішення приймалися у палатах, погоджувалися та складався спільний текст, який мав ратифікувати імператор.

Реформація – у XVI ст. суспільний рух, спрямований проти католицької церкви. У XVI ст. під Реформацією розумілися реформи церкви, які були розроблені вченнями М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі. Початком Реформації прийнято вважати виступ М. Лютера 31 жовтня 1517 р. з «95 тезами».

Самосуд – спосіб вирішення конфліктів у низці середньовічних європейських держав, пов'язаний з кулачним правом, тобто правом сильного. Особливо великого поширення набув самосуд в Німеччині, де васали вирішували свої спори завдяки зброї. Так само вчиняли корпорації і окремі

особи. Фрідріх II в 1235 р. встановив, що самосуд вважається законним лише в тих випадках, коли сторони, що сперечаються, незадоволені судовими рішеннями.

Самосуд заборонявся в церквах, на королівських дорогах і тому подібне. Його не можна було застосовувати до жінок, палігримів та євреїв.

Суд шеффенів – у низці держав Європи суд за участю представників народу, які, на відміну від суду присяжних, утворювали з професійним суддею єдину колегію. Роль і порядок створення суду шеффенів змінювалися. У феодальній Європі (*Німеччина, Італія та ін.*) у VIII-XVI ст. – це суд «творців порядку» (*шеффенів, рахімбургів*), які обиралися згідно із звичаями і разом з суддею-чиновником здійснювали судовий розгляд у формі інквізиційного процесу.

Тевтонський орден – «Орден німецького Дому святої Марії Богородиці в Єрусалимі» – чернечий лицарський орден римо-католицької церкви заснований у XII ст., що склався переважно з вихідців з «тевтонських» (*східнонімецьких*) земель. Орден брав участь у хрестових походах за визволення Палестини, відіграв значну роль у християнізації Східної Європи та поширенні західноєвропейських звичаїв на її теренах.

Труднощів орден став зазнавати з 1410 р., коли об'єднані польсько-литовські війська завдали нищівної поразки армії ордену в Грюнвальдській битві. Загибло понад 200 лицарів, а сам орден втратив репутацію непереможного війська. В 1411 р. після двомісячної облоги Марієнбурга, що так і не увінчалася успіхом, орден виплатив контрибуцію Великому князівству Литовському, після чого між сторонами було підписано мирний договір. У 1466 р. Тевтонський орден змушений був визнати себе васалом польського короля.

Фогт, фохт – за доби середньовіччя в Німеччині та Швейцарії – чиновник, намісник імператора. При цьому розрізнялися міський фогт та земський фогт. Він же виконував і функції судді. З XI ст. посада фогта перетворюється на спадковий лен.

Фогтланд – регіон між трьома германськими землями (*вільними державами Саксонією, Тюрингією та Баварією*) і чеським Егерландом. Назва походить від управителів регіонами за дорученням імператора фогтів Вайди, Гери та Плауена.

Шеффени – у середньовічній Німеччині члени судової колегії, які визначали покарання разом з суддею як головою суду. Пізніше судові засідателі з різними повноваженнями. Кількість шеффенів, згідно давніх традицій, була визначена найчастіше у сім чоловік, але траплялися випадки, що колегія їх складалася з 12 або 14 засідателів.

Терміни до теми № 13:

Акр – одиниця виміру землі в Англії, приблизно дорівнює 0,4 га. 120 акрів складають гайду.

Англи – давньогерманське плем'я, яке населяло на початку нашої ери північно-східне узбережжя Німеччини і центральну частину півострову Ютландія. Вперше згадується у письмових джерелах давньоримських істориків Тацита і Птолемея. Найбільш вірогідною історичною батьківщиною англів вважається місцевість на півострові Ангельн (*частина півострова Ютландія*).

В епоху великого переселення народів, починаючи з III ст. і найбільш інтенсивно – у середині V ст. англи разом з сусідніми германськими племенами переселялися до Британії, населену в той час кельтами. Винищуючи місцеве населення і воюючи з саксами і ютами, англи створили власні королівства. У VII-X ст. англи і сакси злилися в єдиний етнос, який став етнічною основою для сучасних англійців.

Англіканська церква – національна церква Англії. Виникла в результаті Реформації, яку провів Генріх VIII Тюдор. У 1534 р., король ставав головою церкви. На вершині церковної ієрархії перебували архієпископи Англії Кентерберійський та Йоркський.

Англосакси – загальна назва германських племен англів, саксів, ютів та фризів, які впродовж V-VI ст. завоювали Британію. У VII-X ст. склалася англосаксонська народність, що містила й кельтські елементи.

Пізніше англосакси, змішуванні з датчанами, норвежцями та (*після Норманського завоювання Англії 1066 р.*) вихідцями із Франції, поклали початок англійської народності.

Англосаксонська система права, англосаксонська правова сім'я або **англо-американська правова система** – правова сім'я, що об'єднує правові системи Великобританії і колишніх британських володінь (*колоній*), у тому числі країн Співдружності націй, і США. В основі національних правових систем знаходиться загальне право Англії.

В географічній структурі англосаксонської правової сім'ї виділяють дві групи: англійську (*Великобританія і країни Співдружності*) і американську (*США – федеральна правова система і правові системи штатів*). Кожній з них притаманні характерні особливості. Серед відмінних рис англосаксонських правових систем – домінування прецеденту серед всіх інших джерел права, переважання питань процесуального права над питаннями матеріального права, відсутність чіткого галузевого розподілу системи права, невиразність поділу права на публічне та приватне.

Зміст права відрізняється складністю і казуїстичністю. У країнах англосаксонської правової сім'ї судовий прецедент є основним джерелом права, хоча зростає роль актів статутного права. Вагоме місце серед джерел права займає також правова доктрина. Існує ієрархія прецедентів, згідно з якою рішення, прийняті вищими судами, обов'язкові для нижчих.

Англосаксонське завоювання Британії – після того як римські війська на початку V ст. були виведені з Британії, на її територію масово почали вторгатися германські племена саксів, англів та ютів. Англосаксонське завоювання Британії тривало понад 150 років і закінчилося в основному на початку VII ст.

Тривалий характер завоювання пояснюється насамперед тим, що кельтське населення Британії надзвичайно сильно опиралося завойовникам. У процесі завоювання англосакси фізично винищили велику кількість кельтів. Частина їх була витіснена з Британії на континент (*півострів Арморіка в Галлії*), а інша була перетворена в рабів і залежних людей, які мали сплачувати завойовникам данину.

Англосаксонські правди – записи звичаєвого права у англосаксів впродовж VII-IX ст. На відміну від інших варварських правд, викладених латиною, англосаксонські правди записані на давньоанглійській мові. У них не виявлено римського впливу. Відобразили початок диференціації суспільства на знать (*ерли, гезіти*) та рядових вільних одноплемінників (*керли*). Уессекські «Закони Альфреда» (*кінець IX ст.*), частково зберігаючи риси судобника, вже були зведенням королівських та церковних постанов, які мали силу для всієї підвладної Альфреду території.

Анжуйська династія (Плантагенети) – королівська династія в Англії. Походила від французьких Анжу.

Асизи – у середньовічній Англії назва деяких актів короля (*напр., Кларендонська асиза про створення великого журі (звинувачувальних присяжних) при розгляді справ про кримінальні злочини*), а також назва особливих видів позовів, виїзних сесій судів. Синонім суду присяжних.

Барон – в Західній Європі за доби феодалізму безпосередній васал короля, пізніше дворянський титул (*дружина – баронеса*). Титул барон в Англії (*де він зберігається і понині*) займає останнє місце в ієрархії титулів вищого дворянства (*у ширшому сенсі до баронів належить все англійське вище дворянство, спадкові члени палати лордів*).

Баронет – спадковий дворянський титул в Англії. Запроваджений в 1611 р. Баронети займали середнє становище між вищою знаттю і нижчим дворянством.

Баррістер – адвокат, представник однієї з адвокатських професій у Великобританії. На відміну від соліситора має право виступати у всіх судових процесах. Дає висновки з найбільш складних юридичних питань.

Бейліф – у середньовічній Англії – 1. Посадова особа на службі мілорда, яка відповідала за збір феодальних платежів та дотримання порядку в помісті. 2. Представник найнижчої королівської адміністрації.

Бокленд – форма земельної власності у англосаксів, буквально «земля по грамоті».

Бондмени – особистозалежні селяни в Англії XVI ст.

Бордарії – категорія феодальнозалежного селянства в Англії XI-XII ст. У «Книзі Страшного суду» бордарії згадуються як один з основних розрядів сільського населення поряд з віланами і котерами.

Відрізнялися від віланів меншими розмірами своїх наділів, а від котерів тим, що зазвичай належали до селян, які володіли орною ділянкою. Серед бордаріїв зустрічалися селяни різного майнового стану. Юридично статус бордаріїв та віланів був однаковий: вони вважалися кріпаками. У XIII ст. бордарії «зливаються» з віланами.

Бритти – кельтські племена, які що склали основне населення Британії з VIII ст. до н. е. до V ст. н. е. до римського завоювання жили общинно-родовим ладом. Їого пережитки бритти зберегли і під час римського панування. Мало піддаючись романізації, бритти часто повставали проти римлян.

У ході англосаксонського завоювання Британії (V-VI ст.) більша частина бриттів була витіснена в Уельс, Шотландію, Корнуолл і на півострів Арморіку (*сучасна Бретань*).

Бургаж – в Англії та Шотландії форма вільного утримування землі на території, яка належала місту. Умовою утримування була рента, в Шотландії – військова служба у міських гарнізонах.

Велика асиза – пам'ятка англійського права. Видана за часів правління Генріха II (1154-1189), який посів англійський престол після тривалого періоду феодальних війн 1134-1153 рр. між нащадками Генріха I. Офіційний текст асизи не зберігся. Зміст пам'ятки дійшов до нас у викладі відомого юриста та політичного діяча кінця XII ст. Р. Гленвілля у його латиномовному виданні «Трактат про закони і звичаї королівства Англії» (1188 р.; за ін. даними – 1166 р. або 1190 р.).

Велика асиза запроваджувала нову форму судового процесу у справах про вільне землеволодіння. Поряд з вирішенням традиційних справ у сеньйоріальних судах стало можливим і розслідування їх за допомогою присяжних, які раніше брали участь лише у королівських судах при розгляді справ, що торкалися інтересів корони та її безпосередніх васалів. Асиза дала право власникові землі на володіння та захищати свої права за допомогою присяжних.

Велика хартія вольностей – грамота, підписана в 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним. Обмежувала (*в основному на користь аристократії*) права короля і надавала деякі привілеї лицарству, верхівці вільного селянства, містам. Велика хартія вольностей зіграла значну роль в політичній боротьбі впродовж XIII-XIV ст. та сприяла встановленню англійської станової монархії. «Забута» наприкінці XV і у XVI ст., вона була використана лідерами парламентської опозиції напередодні і на початку Англійської буржуазної революції (XVII ст.) для обґрунтування права парламенту контролювати дії королівської влади.

Входить до числа чинних актів «некодифікованої» конституції Великобританії.

Вестмінстерські статuti – загальна назва низки різнохарактерних законодавчих актів англійської феодальної держави. Назва пов'язана з тим, що резиденція англійських королів знаходилася у Вестмінстерському палаці.

Найбільш відомі Вестмінстерські статuti, видані в 1275, 1285, 1290, 1295 рр. Більшість з них стосувалися земельних відносин. Статuti зобов'язували лордів з'являтися до королівських судів за викликом і встановлювали суворе покарання за непокору.

Норми кримінального права, що були представлені у Вестмінстерських статутах, передбачали покарання за хабарі, наклеп, поширення небезпечних чуток і тому подібне, запроваджували асизні суди.

Вілани – категорія феодално-залежного селянства в деяких країнах Західної Європи (*Англія, Франція, Німеччина, Італія*) у період середньовіччя. В Англії під віланами розумілася основна маса феодалнозалежного населення, що виконувала необмежені відробіткові повинності на користь свого сеньйора і підлягала юрисдикції поміщицького суду.

Англійські вілани були однією з найбільш незахищених у правовому відношенні категорій населення. Оформлення віланського стану в Англії відноситься до початку XII ст., а у XV-XVI ст. вів був витіснений категорією копігольдерів, які утримували землю на умовах звичайного права.

Віланство – основний соціально-правовий інститут середньовічної Англії, який закріпив феодално-кріпосницьку експлуатацію селянства.

Віргата – земельна одиниця у середньовічній Англії. Дорівнювала 30 акрів (*близько 12 га*).

Вітенагемот – народні збори в англосаксонський період історії Англії. Вітенагемот представляв інтереси англосаксонської знаті та духовенства і мав дорадчі функції при королі. Цей орган вважається попередником англійського парламенту. Інститут вітенагемота виник у VII ст. і впродовж наступних чотирьохсот років всі найважливіші питання державної політики вирішувалися королем при схваленні ради.

Гайда – 1. В англосаксонській Англії – земельна наділ селянської родини, що дорівнював приблизно 120 акрам (*48 га*). 2. Одиниця оподаткування у середньовічній Англії.

Гептархія – дослівно – «сім царств» – період у давній історії Англії, що розпочався близько 500 р. з утворення декількох англосакських держав на півдні Британських островів і що закінчився в 850 р. встановленням «данського права». Термін «Гептархія» вперше вжив англійський історик XII ст. Генріх Хантингдонський.

Герефа – в Англії до нормандського періоду представник короля з широкими судово-поліцейськими правами, управитель міста або певного округу.

Гільдії – 1. Господарські, торгові, релігійні та інші корпорації, метою яких була обопільна підтримка та захист. 2. Впродовж XII-XIII ст. гільдії – об'єднання купців, в Англії – купців та ремісників, пов'язаних необхідністю вести міжміську та міжнародну торгівлю. Включали купців окремих міст, іноді торговців, які спеціалізувалися на певному виді товарів.

Кожний член гільдії вів самостійні операції. На чолі перебували виборні ради та старійшини. Відносини всередині регламентувалися уставом або статутом.

Глафорд – в Англії англосаксонського періоду – феодалний сеньйор, зазвичай великий землевласник, під владою якого перебували залежні селяни. З розвитком в Англії феодалізму в руки глафордів почали переходити функції та

права, що раніше належали лише королю і його посадовим особам: право збору податків і судових штрафів, судова влада та ін.

Великий феодал у X – першій половині XI ст. часто називався вже не глафорд, а *land hlaford* (*поземельний сеньйор*). В межах свого володіння глафорд користувався імунітетом.

Графство – у ранньофеодальних державах – адміністративно-територіальна одиниця на чолі з королівським ставлеником – графом. В Англії на чолі графств стояли – шерифи.

Гезіти – в Англії V-VI ст. дружинники англосаксонських королів. У процесі складання феодальних відносин перетворювалися на тенів. Далі грошова подать, яку сплачували державі чоловіки від 20 до 50 років з податних станів (*селяни, ремісники, купці*).

Дангельд – в Англії кінця англосаксонського періоду – державний податок, який збирався для відкупу завойовникам – датчанам та будівництва укріплень.

Джентрі – в Англії – 1. Дворяни, дрібні та середні землевласники (*від gentlemen – дворянин*). 2. Впродовж XVI-XVII ст. «нове дворянство», дрібні та середні землевласники, які використовували капіталістичні методи ведення господарства.

Доктринальні джерела права – у Великобританії і деяких інших країнах думки найбільш відомих учених-юристів (*головним чином минулого*), до яких звертаються у разі, коли «пробіл» в праві не може бути заповнений статутом або судовим прецедентом. Напр., праці Блекстона (*«Коментарі законів Англії», 1565 р.*), Коука (*«Правові інститути Англії», 1628 р.*) та ін.

Вікція – в Англії вигнання селян з землі внаслідок огорожування і перетворення пашні у пасовисько.

Елдормен – у середньовічній Англії королівський чиновник, який призначався за згодою «ради мудрих» з правителів місцевої знаті для управління територією графства. Головною його обов'язком було керівництво військовими формуваннями. Сам елдормен і його будинок перебували під королівської захистом.

Ерл – в Англії спочатку – керівник родової знаті. З початком доби феодалізму ерли сформували аристократичний прошарок, пов'язаний з королем військовою службою. При королі Кнуді I ерл став титулом королівського ставленика, який очолював декілька графств.

Після норманського завоювання – феодальний титул. Ерл перебував у феодальній ієрархії нижче маркіза та вище віконта.

Есквайр – 1. В Англії – зброєносець лицаря. 2. Лендлорд, утримувач лицарського ф'єфу, але не посвячений у лицарі.

Звичаєві утримувачі – в Англії пізнього середньовіччя – селяни – утримувачі землі за звичаєм манора. Підлягали під юрисдикцію лорда.

Зоряна палата – вища судова установа в Англії впродовж 1487-1641 рр. Свою назву отримала від прикрашеної зірками стелі залу у королівському палаці у Вестмінстері, де відбувалися засідання палати. Зоряна палата була створена головним чином для боротьби із бунтівними феодалами. За правління

Єлизавети I Тюдор і за перших Стюартів перетворилася у зняряддя придушення противників абсолютизму. Палат а була ліквідована під час революції XVII ст. актом Довгого парламенту в 1641 р.

Йорки – династія англійських королів 1461-1485 рр., гілка Плантагенетів, заснована Річардом, герцогом Йоркським (1411-1460 рр.).

Кельти – група племен індоєвропейського походження, які у I-му тис. до н.е. мешкали на території Франції, Німеччини, Швейцарії, Австрії, Чехії, Іспанії, Північної Італії, Британії, Ірландії і т.д. Під сильним впливом культури Греції кельти створили власну розвинену. Головним заняттям кельтів було хліборобство, торгівля велася власною монетою.

Керли – рядові вільні общинники в Англії періоду раннього середньовіччя. Впродовж IX-XI ст. більша частина керлів перетворилася на залежних від феодала селян.

Кларендонські конституції – законодавчий документ, прийнятий в 1164 р. в Кларендоні Генріхом II Плантагенетом, королем Англії. Кларендонські конституції, що склалися в цілому з 16 статей, були покликані обмежити привілеї духовенства в Англії, зменшити юрисдикцію церкви та зменшити авторитет папи римського в Англії.

Їх основні положення були передбачали:

- церква обкладалася податком;
- церковні суди могли судити лише духовних осіб;
- кримінальні справи духовних осіб розглядалися світськими судами;
- заборонялося подавати апеляцію папі в Рим без згоди короля.

Ухвалення конституцій стало причиною початку конфлікту між Генріхом II і англійським духовенством на чолі з єпископом Кентерберійським Томасом Бекетом, який пізніше був убитий.

Книга Страшного суду, «Книга Судного дня» – звід матеріалів першого в середньовічній Європі загального поземельного перепису, що був проведений в Англії впродовж 1085-1086 рр. за наказом Вільгельма Завойовника. Матеріали перепису є безпрецедентним джерелом даних про соціальний, економічний та демографічний розвиток Англії XI ст.

Назва книги посилається на біблійський Судний день, коли всім людям має бути пред'явлений повний перелік їх діянь.

Коммendaція – у Західній Європі періоду раннього Середньовіччя акт входження під заступництво більш могутньої людини. Існувало два основних типи коммendaції: 1. Акт визнання васалом свого підпорядкування владі сеньйора, за яким слідувала клятва вірності (*васал отримував земельне володіння – бенефіцій або феодал*). Таким чином оформлялися відносини васалітету. 2. Підпорядкування вільних людей, які розорилися великому землевласникові. Вступ «слабкої» людини під заступництво більш «сильної» і заможної супроводжувався набуттям поземельної, а згодом і особистої залежності селянина від феодала.

Копігольд – основна форма залежного від феодала селянського землеволодіння в Англії XV-XVII ст. (*частіше за все довічна*). Право на копігольд підтверджувалося копією-випискою з протоколу суду манора.

Селяни-копігольдери не мали права захисту в судах, розпорядження наділом, відбували значні повинності на користь лорда. В 1925 р. був юридично скасований.

Копігольдери – англійські феодалнозалежні селяни, довічні або спадкові утримувачі землі, нащадки віланів. Спочатку права копігольдерів на ділянку землі оформлялися письмово, копія цього документа передавалася на зберігання до маноріального суду. Виникнувши за доби середньовіччя, юридично копігольд зберігався в Англії до 1925 р

Корабельні гроші – в Англії англосаксонського та раннього норманського періодів королівський податок, який стягувався у військовий час з населення приморських міст для будівництва флоту та берегових укріплень.

Королівська прокламація – в Англії XVI ст. – королівський указ, який за рішенням парламенту 1539 р., прирівнювався до статусу, тобто отримував силу закону.

Котарії – категорія малоземельного залежного селянства в середньовічних Англії та Шотландії. Від основної маси особисто невільних селян (*вілани в Англії, хазбендмени в Шотландії*) котарії відрізнялися невеликим розміром свого наділу і відносно необтяжливими відробітковими повинностями, що перетворювало цей прошарок в сільськогосподарських найманих робітників.

Цим терміном в Англії доби середньовіччя та нового часу називалися безземельні батраки і поденники, підмайстри і робочі сільських майстерень. Як правило, мали у власності лише свою хатину або котедж. З розвитком капіталізації села ставали найманими працівниками.

Котсетла – в англосаксонській Англії малоземельний селянин, який мав наділ близько 5 акрів.

Криваве законодавство Тюдорів – закони проти бродяг та жебраків, що видавалися в Англії наприкінці XV-XVI ст. Тюдорами. Цими законами запроваджувалися жорстокі покарання для осіб, звинувачених у бродяжництві і в збиранні милостині без дозволу влади. Їх бичували, таврували, віддавали в рабство (*на певний термін, а в разі втечі – довічно, при третьому затриманні – страчували*).

Головними жертвами цих репресій були селяни, зігнані з землі в результаті процесу огороження. Початок «кривавим законам» поклав статут 1495 р. Генріха VII. Особливо жорстокістю відрізнялися статuti 1536 і 1547 рр. Закон 1576 р. передбачав організацію робітничих будинків для жебраків. Парламентський «Акт про покарання бродяг і наполегливих жебраків» 1597 р. дав остаточне формулювання закону про бідняків та бродяг (*діяв у такому вигляді до 1814 р.*).

Аналогічні закони існували і в інших країнах, що стали на шлях капіталістичного розвитку у XVI-XVIII ст. (*Нідерланди, Франція*). Водночас, «криваві закони» не змогли призупинити зростання пауперизму та бродяжництва. Але вони досягали іншої мети: придушували опір населення, перетворювали зігнаних з землі селян в людей, готових до найманої праці на будь-яких умовах.

Ланкастери – бічна гілка королівського роду Плантагенетів. Засновником роду Ланкастерів є Джон Гонт, герцог Ланкастер (1340-1399) – четвертий син англійського короля Едуарда III.

Лети – напіввільні люди в англосаксонських племенах.

Лізгольд – форма земельної оренди в середньовічній Англії. Великий лізгольд розвинувся у фермерську оренду, дрібний (*селянський*) – став одним з перших об'єктів в процесі огорожування.

Лізгольдери – в Англії XV-XVI ст. – орендарі. Лізгольд отримав розповсюдження внаслідок ліквідації доменіального господарства XIV-XV ст.

Лорд – у середньовічній Англії – феодалний землевласник. Згодом титул лорд став збірним стосовно всього вищого англійського дворянства.

Манор – феодалне спадкове землеволодіння у середньовічній Англії. Складалося з двох частин: землі, на якій велося господарство лорда, та наділів залежних і вільних – фригольдерів. До манора належали також общинні володіння – випаси, луки, які вважалися власністю лорда. Керували манором так звані *стюарди* – управителі.

Місдімінор – спочатку (з XIV ст.) в Англії злочини, що стосувалися інтересів приватних осіб і не зачіпали інтересів корони, за здійснення яких не могли бути призначені смертна кара та конфіскація майна.

Нове дворянство – частина соціального стану англійського дворянства у XVI-XVII ст., яка на відміну від старого, традиційного дворянства пристосувалася до розвитку капіталістичних відносин у країні. Основну масу нового дворянства склали *джентрі* – дрібні й середні сільські дворяни. Крім сільського господарства нові дворяни активно займалися торговельною й підприємницькою діяльністю.

У роки Англійської буржуазної революції XVII ст. нове дворянство виступило союзником буржуазії в боротьбі проти короля.

Нормандське завоювання Британії – вторгнення в 1066 р. в Англію армії Вільгельма Завойовника, герцога Нормандії і подальше підкорення країни. Завоювання Англії почалося з перемоги нормандців у битві при Гастінгсі в 1066 р., після чого герцог Вільгельм став королем Англії. Остаточне завоювання завершилося підпорядкуванням місцевої феодалної знаті новому королю до 1070-1075 рр.

В результаті завоювання до Англії були перенесені класичні форми феодалізму та військово-ленної системи, створено централізовану державу з сильною королівською владою. Різко посилилася орієнтація країни на континентальну Європу та її залучення в європейську політику, а традиційні зв'язки зі Скандинавією ослабли. В результаті адаптації північно-французьких державних і соціальних інститутів до англосаксонської правової традиції сформувалася система англо-нормандської монархії, що проіснувала до середини XII ст. та лягла в основу середньовічної Англії.

Огороджування – в Англії – захоплення лендлордами общинних та надільних селянських земель. Головна причина – розширення пасовиськ для розведення овець.

Оксфордські постанови або провізії 1258 р. – спроба обмежити королівську владу в Англії за правління Генріха III. 11 червня 1258 р. збройні аристократи – прелати, графи та близько ста баронів – зібралися в Оксфорді та представили королю петицію, в якій скаржилися на свавілля і непрофесійне управління. Обраний комітет з 24-ох осіб склав постанови, прийняті королем.

Суть їх зводилася до повного обмеження влади короля з боку баронів. Внаслідок ворожнечі партій серед баронів, комітет поділився на дві частини: дванадцять осіб з ради короля і дванадцять баронів. Від комітету залежало призначення, на один рік, верховного судді, канцлера, керуючого казначейством та інших вищих посадових осіб. Три рази на рік повинен був збиратися парламент, за скликанням короля або без його згоди. У кожному зібранні мали бути присутні обрані радники короля, для розгляду загальнодержавних питань. З цією метою призначалися дванадцять осіб. Ці дванадцять «чесних людей», разом з королівською радою, повинні були обговорювати в парламенті потреби короля і королівства.

Була обрана особлива комісія з 24 осіб (три єпископи, вісім графів і тринадцять баронів) для обговорення справ у субсидіях. Реформа церкви була надана комітету 24-х, фінансові справи – іншому комітету 24-х. Король, члени ради і нові сановники обіцяли дотримуватися постанов.

Користуючись непопулярністю олігархічного уряду, Генріх III намагався опертися на дрібне лицарство і звільнитися від Оксфордських постанов. В 1260 р. він оголосив про своє небажання виконувати їх, а в червні 1261 р. представив у Вінчестері парламенту папську буллу, якою звільнявся від власної присяги. Незабаром розпочалася міжусобна війна. В 1266 р. постанови були остаточно скасовані.

Орден Підв'язки – англійський лицарський орден, заснований королем Едуардом III у середині XIV ст. Чисельність ордену була обмеженою. Його членами були король, спадкоємець престолу – принц Уельський та 24 найдостойніші лицарі.

Ордонанс – в Англії з другої половини XIII ст. королівський указ, який мав силу закону.

Палата громад – назва однієї з палат англійського парламенту. Конституційна влада палати громад виникає з особливостей історичного розвитку. Спочатку основу парламенту Сполученого Королівства становила духовна та світська верхівка, але в 1295 р. король Едуард I формально розширив спектр станів, представлених у парламенті: по два лицарі від кожного графства (*shire*), по два городянина – від кожного великого міста і стільки ж – від кожного невеликого міста (*borough*), що користувалося правами самоврядування.

У 30-х рр. XIV в. лицарів і городян почали називати третім станом, а їх представництво – Палатою громад. Лорди і духовенство засідали окремо в Палаті лордів. Відносини Палати громад з короною у XIV-XVII ст. позначені швидше кількісними, ніж якісними революційними змінами. Номінально домінувала королівська влада. Палата громад збиралася на засідання лише за велінням короля і представляла обмежену кількість громадян, які

користувалися політичними правами. Склад палати в основному відображав побажання короля, який як правило, вимагав згоди Палати громад на збільшення оподаткування.

Палата лордів – верхня палата англійського парламенту. Палата лордів виникла у XIV ст. і на той час складалася виключно із заможних феодалів – перів, титули яких спочатку могли передаватися лише у спадщину, але свою назву вона отримала лише в 1544 р., коли вже мала значно більше влади, ніж Палата громад, що обиралася.

В 1649 р. верхня палата була скасована революційним урядом, який прийшов до влади в період Англійської громадянської війни, але була відновлена в 1660 р.

Палата шахової дошки – вищий орган фінансового управління в середньовічній Англії, володіннях Плантагенетів у Франції, а також в Шотландії. Один з перших спеціалізованих фінансових органів в європейській історії.

Назва походить від способу підрахунку та перевірки грошових надходжень від фінансових чиновників на місцях з використанням тканини, що нагадувала дошку для гри в шахи. На ранніх етапах розвитку цього органу він поєднував фінансові, адміністративні та судові функції. Пізніше Палата шахової дошки трансформувалася у вищий контрольно-ревізійний орган з фіскальних питань, а її судові функції перейшли в окрему установу – Суд казначейства (*входив до складу так званих Вестмінстерських судів*).

Значення цих органів зменшувалося по мірі спрощення та уніфікації фінансових систем Англії і Шотландії та розширення компетенції казначейства, а на початку XIX ст. вони були ліквідовані.

Паупер – людина, позбавлена будь-яких засобів до існування.

Пер – представник вищої аристократії у Франції та Англії. В Англії звання давало право бути членом палати лордів.

Плантагенети – англійська королівська династія 1154-1399 рр.

Пресвітеріанство – одна з течій кальвінізму, що виникла в Англії у XVI ст. Послідовники пресвітеріанства визнають служителем культу лише пресвітера та дотримуються самоврядування церковної громади.

Протектор – в Англії за доби середньовіччя особа, яка очолювала державу у період малолітства законного монарха, регент.

Рельєф – феодалний платіж, що сплачувався спадкоємцем лицарського лену своєму сеньйору під час вступу у спадщину. Зобов'язання сплати рельєфу підтримувало умовний характер феодалного земельного утримання й забезпечувало збереження системи васально-ленних відносин у середньовічній Європі.

Рельєф, з одного боку, являв собою матеріальне підтвердження прав сеньйора стосовно лену його васала, а з іншого боку, під час його сплати, гарантував васалу безперешкодне входження у спадок свого батька. Первинно величина рельєфу не була фіксованою, що використовувалось монархами для вилучення значних коштів з баронів під час погодження на спадщину.

Аналогічний платіж залежних селян своїм феодалам мав назву менморт (у Франції) чи геріот (в Англії та Шотландії).

Сакси – давньогерманське плем'я, яке у III-V ст. н. е. розділилися на дві частини: одні мігрували на південь – до Німеччини, інші – на захід. Від назви саксів пішла назва історичної області в Німеччині – Саксонія. На острові Британія, брали безпосередню участь у формуванні англійського етносу.

Сквайр – скорочена форма англійського дворянського титулу – есквайра.

Скутагій, щитові гроші – грошовий платіж, який згідно феодальному праву, вносив васал своєму сеньйору замість 40-денної річної військової служби. Скутагій був поширений у Франції, Німеччині та ін. державах, але особливого поширення здобув в Англії. На отримані він своїх васалів кошти король наймав лицарське військо на той строк, який вимагали військово-політичні інтереси корони. У XIV ст. скутагій відмирає.

Сока – у англосаксонській Англії – судовий імунітет або право на отримання штрафів та конфіскацію майна у населення певної території.

Сокаж – в Англії форма вільного, не лицарського утримання землі.

Сокмени – в англосаксонській Англії – одна з категорій вільного селянства. Особливістю сокменів було поєднання особистої свободи та свободи розпорядження майном з певними повинностями на користь місцевого феодала і судової юрисдикцією останнього над землями сокменів. Поширення цієї категорії обмежувалося, в основному, територією області данського права.

Соліситор – у Великобританії представник однієї з адвокатських професій. Адвокат, який веде справи в судах графств і який готує матеріали для баристерів. Виконує також функції юрисконсульта.

Статутне право – це писане право (на відміну від усного чи звичаєвого права), встановлене законодавчою владою (на відміну від підзаконних актів, оприлюднених виконавчою владою або загальною владою судовою владою) чи законодавцем (у разі абсолютної монархії).

Стюарти – королівська династія в Шотландії у 1371-1714 рр. та в Англії у 1603-1649 рр. та 1660-1714 рр.

Талья – земельний податок у середньовічних Англії та Франції. В Англії талья була довільним податком, що стягувався королем з селян свого домену, городян і євреїв, і проіснував з кінця XII ст. до 1340 р., коли була запроваджена система санкціонування податків станами англійської парламенту.

В Англії перша згадка про збір талі відноситься до 1173-1174 рр. Очевидно, цей вид податку виник в процесі поступово формування феодальної васально-ленної системи після нормандського завоювання. Талья стала доповненням до «данським грошей», поземельному податку англосаксонського періоду історії Британії. Її стягнення ґрунтувалося на праві короля обкладати податками населення власних доменіальних володінь.

Спочатку це право реалізувалося шляхом збору разової грошової «допомоги» королю, а вже до кінця XII ст. склався інститут талі. Розмір податку не був фіксований і визначався на розсуд короля. Пізніше термін «талья» став застосовуватися для найменування будь-яких довільних внесків, зібраних королем зі своїх підданих. Разом з надходженнями від щитового

збору, прибутки від збору талї перетворилися до початку XIII ст. в одні з найвагоміших джерел поповнення державної скарбниці.

Невдоволення баронами збиранням талї призвело до включення в «Велику хартію вольностей» 1215 р. положення, що забороняло королю стягувати талю чи іншу «допомогу» без згоди баронів країни, за винятком *трьох випадків*:

- викупу короля з полону;
- посвячення в лицарі його старшого сина;
- весілля його старшої дочки.

Це положення лягло в основу принципу узгодження королем податків з думкою його підданих і дало імпульс до виникнення англійського парламенту.

Після 1215 р. талья в Англії продовжувала епізодично стягуватися з селян, городян та євреїв, поки не була офіційно скасована в 1340 р. королем Едуардом III. Востаннє талья стягувалася близько 1332 р. У 1627 р. положення із закону Едуарда III про відмову від права на довільне обкладання своїх підданих податком було включено в «Петицію про право». У новій редакції цього документа для збирання талї або іншого податку на користь короля була потрібна згода духовенства, графів, баронів, лицарів, городян та всіх інших вільних громадян королівства. Це затвердило верховенство парламенту в питаннях оподаткування.

Тени – в англосаксонській Англії служила знать, дружинники короля. Земельні володіння тени отримували на умові виконання військової лицарської служби. Якщо володіння зберігалось впродовж трьох поколінь, тени отримували спадковий статус лицаря. У Шотландії до XV ст. використовувався термін «тан» (*для позначення спадкової родової знаті*).

Тризн – у кримінальному праві Англії – найбільш тяжкий злочин, виділений в особливу категорію. У XIV ст. були виділені два види: «велика зрада» (*проти короля і членів його родини, державного управління, чиновників, суддів, заколот та ін.*) та «мала зрада» (*вбивство дружиною чоловіка, слугою господаря тощо*). Надалі тризн став означати державну зраду.

Тюдори – королівська династія в Англії у 1485-1603 рр.

Файн – внесок, який мав сплатити англійський селянин-копігольдер при успадкуванні землі, плата за допуск на утримання.

Фелонія – поняття у праві, що означає злочин. Спочатку термін з'явився в Англії у XIV ст. за часів феодалізму і означав певний вчинок, що завдавав шкоди честі, здійснений васалом по відношенню до сеньйора або навпаки – сеньйором по відношенню до васала.

У той час злочин проти честі був серйозним проступком і карався позбавленням феоду або переходом васала з його феодем в безпосередню залежність від вищого сеньйора. У своєму сучасному значенні цей термін зберіг значення серйозного злочину.

Фірд – в англосаксонській Англії народне ополчення.

Фірма – форма грошових платежів в Англії. Фіксований щорічний внесок, який платили городяни сеньйору міста.

Фолкленд – форма громадського землеволодіння в англосаксонській Англії.

Франклін – в Англії XIV-XV ст. вільний утримувач землі недворянського походження.

Фригольд – землеволодіння в середньовічній Англії, спадкове або довічне. Могло бути лицарським, селянським, міським, церковним. Селяни-фригольдери мали особисту свободу, сплачували фіксовану ренту, мали право заповіту, відчуження землі, захист в королівських судах.

Фригольдери – категорія землевласників у середньовічній Англії, які володіли спадковою або довічною земельною власністю, яка могла бути селянською, міською, церковною, лицарською. Вони могли передавати свої земельні володіння у спадок, купувати й продавати, а також звертатися в королівський суд для захисту своїх прав.

Хартія вольностей, Коронаційна хартія – прокламація, складена Генріхом Боклерком і оприлюднена під час його сходження на престол в 1100 р. Хартія вольностей встановлювала певні зобов'язання короля, що стосувалося платні дворянам і церковним сановникам. У документі викладені міркування про деякі перевищення влади попередником Генріха I, його братом Вільгельмом Рудим, зокрема, про оподаткування баронів додатковими зборами, зайвій кількості єпископств і церковних парафій та про існування симонії.

Створення цього документу вважається вирішальним етапом в історії вольностей в Англії, але з плином часу англійські королі стали ним нехтувати, і в 1213 р. архієпископ Стефан Ленгтон нагадав дворянам про його існування. Хартія вольностей гарантувала свободу за ціле століття до *Magna Carta*, і є, таким чином, її попередницею.

Хартія Стефана Блуаського 1136 р. – цим документом король надав значні привілеї церкві. Була заборонена симонія, суд і влада над кліром і розподіл церковних почестей були залишені в руках єпископів. Всі стародавні права та звичаї церкви підтверджувалися і проголошувалися недоторканими. За церквою залишалися всі володіння та васальні утримання, якими вона володіла в день смерті Вільгельма I. Король забороняв будь-яке втручання королівської влади в заповідальні розпорядження духовенства.

Вакантні кафедри єпископів разом з їх володіннями підлягали передачі під опіку кліриків або гідних довіри мирян тієї ж церкви до моменту обрання нового пастиря. Певне місце в хартії Стефана займали і питання, не пов'язані з церковними правами. Зокрема, король відмовлявся від прав на королівські ліси.

Тут також містилася обіцянка викоринити *«всі побори і несправедливості і незаконні судові стягнення, запроваджені неправильно шерифами або будь-ким іншим»*. Король наказував дотримуватися *«добрих законів і старовинних справедливих звичаїв у справах про таємні вбивства і в позовах і в інших справах»*. У. Стеббс назвав цей документ *«другим з наших великих хартій вольностей»*.

Червоної та Білої Троянд війна 1455-1485 рр. – міжусобна війна в Англії за престол між двома гілками династії Плантагенетів – Ланкастерами (на

герби – червона троянда) та Йорками (на гербі – біла троянда). Загибель у війні головних представників обох династій та значної частини знаті полегшила встановлення абсолютизму Тюдорів.

Шериф – у низці англомовних країн – адміністративно-судова посада в певних адміністративно-територіальних утвореннях. Права, обов'язки та умови призначення шерифів істотно різняться залежно від країни. У англосаксонський період історії Англії однією з основних локальних адміністративних посад, призначуваних королем, була посада рива (*reeve*). У графствах (*shires*) представник влади короля називався відповідно «рів графства» – *shire-reeve*.

Саме від цього своєрідного поєднання вже в середньовічній Англії і виникло слово «шериф». Найвідомішим шерифом епохи Плантагенетів був легендарний ворог Робіна Гуда, шериф Ноттінгема.

Юстиціарій – впродовж XI–XIII ст. в Англії верховний королівський суддя та адміністратор, який виконував функції регента під час відсутності короля в країні.

Юти – давньгерманське плем'я, яке заселяло на початку нашої ери півострів Ютландія. Після завоювання півострова данами у V ст. н.е., юти частково асимілювалися, частково переселилися разом з іншими германцями до Британії, оселившись в Кенті, на півдні Хемпшира і на о. Уайт. Навернення до християнства у ютів відбулося у IX ст.

Терміни до теми № 14:

Аббасиди – друга (після *Омейядів*) династія арабських халіфів, яка правила впродовж 750–1258 рр.

Адат – звичаї, які можуть бути використані в якості аргументу в правових питаннях.

Аджир – винагорода за виконану справу.

Адль – ісламський термін, у широкому значенні означає «справедливість».

Азан – призив на намаз, який голосно оголошується муедзином для сповіщення мусульман про час початку чергової ритуальної молитви.

Азракіти – послідовники Нафі ібн аль-Азрака (*загинув у 685 р. в Ахвазі*), найрадикальніша й найбільш непримирима зі спільнот хараджитського ісламу. Їх учення відзначалось крайньою нетерпимістю, а дії – жорстокістю. Після військової поразки зазнала краху і релігійна доктрина азракітів. Сьогодні цього релігійну руху не існує.

Аліди – нащадки халіфа Алі та його дружини Фатіми, дочки Мухаммеда, від яких походили деякі династії (*Юрисиди, Фатіміди, Зейдити*) у середньовічних мусульманських країнах. До Алідів відносить себе династія Алаутів у Марокко.

Амф – помилування. В ісламському праві повне помилування або послаблення покарання для людини, що порушила закон, після того, як було винесено рішення суду. Потерпілий міг звернутися до суду з проханням про

помилування цієї особи, з виплатою викупу за нанесену шкоду або міг простити його без викупу.

Ансари – корінні мешканці Медини з племен аус та хазрадж, які прийняли іслам і стали сподвижниками пророка Мухаммеда. В 622 р. під час переселення мекканських мусульман ансари дали їм притулок у своїх будинках.

Арія – передання певної речі іншій особі для тимчасового користування.

Ашхур аль-хурум – «заборонені» місяці для ведення війн та убивств.

Бай – в ісламському праві процес купівлі-продажу, обмін одного товару на інший, торгова операція. Бай вважався дійсним при наявності «іджаба» (формулювання «Я продав цей товар тобі») та «кабула» (формулювання «Я купив, прийняв та залишився задоволений»).

Байт аль-Мал – «майно дому». Так називалася скарбниця мусульманської держави, а також приміщення, в якому зберігаються державні кошти.

Баліг – повноліття в ісламському праві. Нижньою межею повноліття в дівчат вважається дев'ять років, у хлопців дванадцять років. Верхньою межею для дівчат – сімнадцять років, для хлопців – вісімнадцять років.

Батіль – будь-яка віра, думка, поведінка, що не відповідають положенням Корану та Суни.

Бая – в ісламському праві прийняття певної влади та керівництва. Здійснювалося шляхом рукостискання, при якому давалася клятва вірності (*саме так приймав клятви від своїх прихильників пророк Мухаммед*).

Біда – нововведення, які були створені та запроваджені в ісламську релігію після періоду життя пророка Мухаммеда та його сподвижників.

Ваджіб – правовий термін, який означає необхідність обов'язкового виконання того чи іншого релігійного припису.

Вакф – передання розумово повноцінним та повнолітнім мусульманином прибутку від певної речі або товару людині, яка потребує з числа мусульман або зіммієв без жодних попередніх умов. Це один із видів добродійності в ісламі, який здійснюють матеріально забезпечені люди.

Валі – покровитель, захисник, опікун, помічник.

Васваса – необґрунтовані та надумані сумніви в релігії.

Васі – в ісламському праві представник померлої людини, який виконує заповіт покійного. Ця людина має бути розумово повноцінною, повнолітньою та вільною.

Васія – в ісламському праві цим словом позначається заповіт, залишений за життя померлою людиною. Після смерті заповідача його майно, гроші переходять до тієї людини, на користь якої він залишив заповіт. Заповіт може включати зобов'язання виплатити за померлого його борги, виконати за нього невиконаний хадж, виконання похоронних заходів.

Візір (везир) – титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах, головним чином у Середні віки та Новий час.

Газават (джихад) – «священна війна» мусульман проти іновірців.

Газі – мусульмани, які беруть участь у війні за віру (*гази*). Газіями називали також учасників війн за віру, які залишилися живими. Загиблі ж в такій війні люди називаються шахідами.

Ганіма – здобутки, трофеї, захоплені в результаті битви з невірними, розділені на п'ять частин. Чотири частини належали воїнам, які брали безпосередню участь в битві, а п'ята частина належала пророкові Мухаммеду, його близьким, а також нужденним та сиротам.

Гасб – термін ісламського права, який означає захоплення чужого майна; привласнення насильницьким шляхом будь-якої речі, що належить іншій людині.

Гулями – терміном позначали воїнів, які перебували на службі халіфів, а згодом і інших правителів у країнах Сходу, і безпосередньо їм підлеглих.

Гурра – сума, яку зобов'язана сплатити людина, яка винна в здійсненні передчасного виводу і вбивства плоду з утроба матері (*аборт*). Виведений таким чином плід вважається народженим живим і лише потім убитим. Той, хто винен в здійсненні такого гріха, повинен був сплатити велику суму викупу родичам вбитого зародка.

Держава Фатимідів – середньовічна шиїтська (*ісламістська*) держава, яка існувала впродовж 909-1171 рр. Центр держави – м. Каїр з 972 р. в епоху найбільшої могутності Фатимідський халіфат включав у себе території Єгипту, Магрибу, Палестини та Сирії. Фактично була ліквідована Саладином – курдським воєначальником, що був покликаний організувати оборону проти хрестоносців в 1169 р.

Джаїз – термін в ісламському праві, що означає дію, здійснення або не здійснення якої є однаково прийнятною і дозволеною. Тобто, її здійснення не забороняється, але і не потрапляє в розряд бажаних. Інколи термін «джаїз» замінюється терміном «сахіх».

Дженін – плід, зародок. В ісламському праві дженін розглядається як живий людський суб'єкт, якому можна залишати заповіт, який може успадковувати майно тощо. Убивство плоду (*аборт*) заборонене, за винятком особливих випадків обумовлених в ісламському праві. Про це говориться в Корані: «*Не вбивайте своїх дітей, опасаючись бідності. Ми даємо прожиток їм і вам. Воістину, вбивати дітей – важкий гріх*».

Джизья – податок, який сплачували немусульмани на рахунок мусульманської держави в обмін на свій захист і недоторканість майна.

Джима – статева близькість чоловіка з жінкою. Такі близькі стосунки між ними можливі лише в шлюбі.

Джихад – «зусилля» – поняття в ісламі, що означає старанність на шляху Аллаха. Зазвичай джихад асоціюється з збройною боротьбою, однак поняття значно ширше. Джихадом в ісламі є боротьба зі своїми духовними або соціальними пороками (*наприклад, з брехнею, обманом, розбещеністю суспільства та ін.*), усунення соціальної несправедливості, постійна старанність у справі поширення ісламу, ведення війни з агресорами, покарання злочинців і правопорушників.

Крім того, в арабській мові слово «джихад» означає будь-яке зусилля або старанність, зокрема в роботі, навчанні тощо. Згідно Корану, кожен мусульманин повинен проявляти старанність в утвердженні та захисті ісламу, витрачати для цього свої матеріальні засоби та всі свої сили. У разі небезпеки необхідно підніматися на збройну боротьбу проти ворогів віри. Джихад – це вершина ісламу, віддача всіх сил і можливостей задля поширення і торжества ісламу – один з головних обов'язків мусульманської громади.

Поняття військового джихаду стало основним значенням для немусульман і отримало назву «священна війна».

Диван – у мусульманських країнах у Середні віки податково-фінансове відомство. В Османській імперії та деяких інших – рада при правителі. У деяких сучасних державах Близького та Середнього Сходу урядові установи з адміністративних та судових справ.

Дійя – компенсація, відшкодування збитку у випадках убивства, каліцтва і поранення людини.

Емір – у країнах мусульманського Сходу воєначальник, князь, глава держави.

Емірат – форма правління ісламської держави. Слово «емірат» тотожне з поняттями халіфат, султанат та імагат. Держава очолювана еміром. Емірат – це не спадкова монархія. Спочатку емірів обирала ісламська громада. Обов'язковою умовою для емірату є втілення в життя мусульманських законів – шаріату. З часом емірат фактично трансформувалася в державу, що нагадувала королівство.

Закони Омара – ісламське законодавство щодо зімміїв (*сврей та християни*). Згідно із законами Омара, зімміям заборонялося:

- будівництво нових синагог та церков;
- вивчення Корану з вчителями-мусульманами;
- купівля рабів-мусульман або найм мусульман;
- продаж мусульманам спиртних напоїв;
- носіння одягу та мати зачіску як у мусульман;
- використовувати мусульманські імена;
- носити зброю;
- їздити на конях та мулах (*лише на віслюках*);
- жити в домах, що були вищими за мусульманські;
- відвідувати лазню без особливого знаку, який вони мали носити на шії;
- правити голосно службу в церквах або синагогах;
- займати урядові посади (*або інші посади, які давали б владу над мусульманами*) тощо.

Зіммії зобов'язані були постійно шанувати мусульман – стояти в їх присутності; приймати у своїх домах перехожих-мусульман упродовж трьох днів. Після смерті, майно християн та іудеїв переходило у власність уряду, до тих пір, поки нащадки не доведуть свої права на майно у відповідності до мусульманських законів.

Залят – обов'язкова щорічна виплата частини коштів (*одна сорокова частина*) на користь нужденних.

Залят аль-Фітр – милостиня, яка має бути виплачена нужденним мусульманам, до настання свята Рамадан.

Захїритський мазхаб – правова школа в ісламі.

Зейдиський мазхаб – одна з найстаріших правових шкіл в ісламі.

Зіммії – немусульманські піддані ісламської держави, життя і майно яких знаходилися під захистом закону. Мусульманська держава повинна була також забезпечувати їх захистом від зовнішньої агресії. Вони користувалися свободою віросповідання своїх традиційних релігій. За це вони сплачували спеціальний податок.

Зіна – аморальність, перелюбство, незаконне позашлюбне співжиття чоловіка та жінки.

Зіхар – процес, при якому чоловік прирівнює свою дружину до матері, сестри або іншої жінки, з якою він не має права одружуватися.

Золоте століття ісламу або **Ісламське відродження** – історичний період приблизно з VIII ст. до XIII ст. н.е., коли Арабський халіфат був однією з найбільших держав свого часу. У межах держави склався загальний мусульманський культурний простір, який продовжував існувати і після розпаду країни. Завдяки цьому ісламські вчені та діячі мистецтва вказаного періоду зробили значний внесок у розвиток світової науки та культури.

Після розпаду єдиної держави розвиток ісламської культури поступово занепадав, однак дав поштовх для розвитку європейської культури.

Зороастризм – одна з найдавніших релігій, що бере початок в одкровенні пророка Спітами Заратуштри. В основі вчення Заратуштри – вільний моральний вибір людиною благих думок, благих слів і благих діянь.

У давнину і в ранньому Середньовіччі зороастризм був поширений переважно на території Великого Ірану. Зороастризм містить як монотеїстичні, так і дуалістичні риси. Зороастризм ніколи не проповідував явний монотеїзм, будучи досить своєрідною спробою уніфікації політеїстичної релігії під культом єдиного верховного.

Зульфїкар – назва меча пророка Мухаммеда, який після його смерті перейшов до праведного халіфа Алі ібн Абу Талїба.

Ібадити – найбільш «поміркована» з трьох основних спільнот у хариджитському ісламі, послідовники Абдаллаха ібн Ібада. В 684 р. серед хариджитів відбувся розкол: азракіти виступили проти Омейядів, а Абдаллах залишився у Басрі, відмовившись від збройної боротьби, очолив «помірковане» крило хариджитів. Ібадити – єдине з хариджитських відгалужень, що існує досі.

Ібаха – можливість здійснення різних діянь, які не кваліфікуються як заборонені (*харам*), небажані (*макрух*), дозволені (*халал*). Тобто, цей термін стосується діянь, здійснених або нездійснених, які не оцінюються з правової точки зору. Цей термін більш відомий як *мубах*.

Ідда – період часу, який необхідно зачекати жінці для вступу до нового шлюбу після розлучення або після смерті її чоловіка.

Іджаб – в ісламському праві пропозиція, яка зроблена для здійснення будь-якої операції, за умови згоди на це іншої зацікавленої сторони. Це згода протилежної сторони називається «кабул». Як правило, ці два терміни виголошуються разом – «іджаб і кабул».

Іджара – оренда, наймання, надання майна в тимчасове користування певній особі для отримання з цього певного прибутку.

Іджма – узгоджена думка (*рішення*) авторитетних осіб з приводу питання, що обговорюється. Одне з джерел мусульманського права (*фікх*). Іджма також є одним із джерел іджтіаду.

Іджтіахад – праця, старанність у винесенні правових рішень та вирішення різних релігійних проблем або питань на підставі аятів Корану, хадисів, кияса та іджми.

Іздівадж – вступ до шлюбу, одруження.

Ікаля – в ісламському праві добровільне скасування, денонсування досягнутих раніше зобов'язань або угод усіма сторонами, які беруть участь у них.

Ікрах – в ісламському праві примус людини до здійснення будь-якого вчинку шляхом залякування, проти його волі. У цьому випадку правова відповідальність за здійснений покладається на примушувача, а не його жертву.

Ікта – передання правителем державної землі та прибутків з неї конкретній особі з правом успадкування.

Іля – в ісламському праві клятва, дана певним чоловіком про те, що він не доторкнеться до своєї дружини впродовж певного часу. Цей термін становить чотири місяці.

Ільм – знання, наука. Джерелом знання є Аллах.

Імам – в ісламі духовна особа, яке завідує мечеттю. У сунітському ісламі титул імам носять найбільш видатні богослови. У шийському ісламі імам виконує обов'язки посередника між людиною і Богом. Суніти вважають, що імамат, тобто духовна та світська влада, повинна діставатися кращому з членів ісламської громади (*умми*), водночас шійїти визнають лише спадковий перехід влади.

Імамат – інститут ісламської державності, в якому поєднуються поняття релігійного та світського правління. За визначенням поняття «імамат» наближається до поняття «халіфат». Халіф-імам повинний забезпечувати дію законів шаріату, правопорядок, а також захист і безпеку всіх громадян держави.

Іман – віра.

Іннін – людина, яка страждає статевим безсиллям, імпотент. Згідно з ісламським правом, якщо жінка виявила це у свого чоловіка після укладення шлюбу, то вона має право звернутися до судді за розлученням. Суддя дає шлюбній парі ще рік для спільного життя. Якщо за цей час чоловік зможе здолати імпотенцію, то шлюбний договір продовжуватиме свою силу. В іншому випадку – пара повинна розлучитися і дружині має бути виплачений її махр.

Інтіхар – самогубство, яке суворо забороняється в ісламській релігії. Ступінь гріха за самогубство більше ніж гріх за вбивство іншої людини.

Іртідад – віровідступництво в ісламі – один з найтяжчий гріхів. Того, хто вчинив іртідад називають *муртадом*. Відповідно до ісламського віровчення, той віровідступник, який не повернувся в іслам і не розкався, буде вічно горіти на найглибших рівнях пекла.

Іслам – одна з найпоширеніших у світі релігій. Заснована, за переказами, у VII ст. пророком Мухаммедом. Поширений у країнах Близького та Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Азії. Головний догмат ісламу – поклоніння єдиному Богові – Аллаху.

Ісламізм – сукупність релігійних рухів у шиїтській гілці ісламу, які виникли наприкінці VIII ст. Кожен рух має свою ієрархію імамів.

Ісламська аграрна революція (арабська аграрна революція, середньовічна зелена революція) – великі перетворення в сільському господарстві Арабського халіфату та пов'язаний із цим прогрес у науках про землю, природничих науках та економіки в епоху Ісламського золотого століття з VIII ст. до XIII ст.

Істіслах – термін ісламського права, який означає прагнення до користі.

Іфк – наклеп в адресу іншої людини.

Іхтікар – гуртова купівля певного життєво необхідного товару, що призводить до дефіциту на ринку, з метою його продажу через певний час за більш високою ціною.

Люди, які займаються цією брудною справою, називаються *мохтакірами*. В ісламському праві іхтікар розцінюється як протилежне богу діяння (*макрух*) і дуже близьке до забороненого (*харам*). Пророк Мухаммед сказав, що Аллах прокляв мохтакірів. Усіх цих людей чекає болісне покарання в іншому світі.

Іхтілаф – конфлікт, непорозуміння, різні точки зору та підходи до проблем.

Кабул – вираз згоди. В ісламському праві – згода іншої сторони при певній операції. Часто вживається поруч із словом *іджаб*.

Каді – той, хто призначає, засуджує. Так називають суддю або державного чиновника, який уповноважений вершити суд на підставі законів шариату.

Казф – наклеп на адресу іншої людини про здійснення нею перелюбу.

Калам – у середньовічній мусульманській літературі: будь-яке міркування на релігійно-філософську тему, а також, в спеціальному значенні, дисципліна, яка дає догматам ісламу тлумачення, засноване на розумі, а не на релігійному значенні.

Калам називають також раціоналістичною теологією і одним з основних напрямків арабсько-мусульманської філософії, відзначаючи, що неприпустимо вважати калам мусульманською ортодоксією.

Кармати – велика гілка релігійно-політичної секти ісламістів, які створили утопічну общину в Бахреїні, в 899 р. Незабаром перенесли свій центр діяльності із Сирії в Персію.

Катль – в ісламському праві вбивство людини, яке буває різних видів.

Кафір, кефір або **гяур** – поняття в ісламі для позначення людини, що здійснює куфр. Згідно ісламської догматики, до куфру відносяться невіра в

існування Єдиного Бога (*Аллаха*) і заперечення посланницької місії пророка Мухаммеда, а також відмова від визнання воскресіння після смерті, Страшного суду, існування пекла та раю.

Каффара – будь-яка спокутна дія, виконана замість здійсненого гріха відповідно до законів шаріату.

Кисас – помста, вбивство людини, яка здійснила умисне вбивство іншої людини відповідно до положень із законами шаріату.

Кияс – судження за аналогією, одне з джерел мусульманського права. Кияс дозволяє вирішити питання за аналогією з ситуацією, яка представлена в Корані та Суні.

Коран – священна книга мусульман, основне джерело ісламського права – шаріату, яке визнається божим одкровенням. В ісламських країнах Коран, разом з мусульманською традицією – Суною, є основою законодавства, як релігійного, так цивільного і кримінального.

Куфр – термін, яким позначають найстрашніший в ісламі гріх – невіра. Людину, яка впала в куфр, називають кафіром, тобто невірним. Куфром вважаються такі гріхи як багатобожжя, відмова від намазу, чаклунство, перелюбство, самогубство тощо.

Куфу – принцип рівності по віросповіданню, походженню, професії і свободі, керуватися яким бажано при укладенні шлюбу.

Лакит – в ісламському праві, кинуте новонароджене дитя. Часто цей злочин здійснюється з метою приховання факту перелюбу. Той, хто зробив це діяння, є грішником. А той, хто прийняв і прихистив залишену дитину, здійснює богоугодну і благу справу (*саваб*).

Лівата – одностатеві сексуальні стосунки, гомосексуалізм.

Луката – в ісламському праві загублена річ, куплена іншою людиною. Якщо будь-хто виявив такий товар, то в міру своїх можливостей повинен узяти або купити його і повернути господареві. Якщо той, хто узяв або купив таку річ, має намір не повертати його господареві, той здійснює гріховний і заборонений учинок (*харам*). У випадку якщо господар загубленої речі не буде знайдений, то луката передавалася судді для передання до державної скарбниці.

Маджуси – маги.

Мазар – могила мусульманського «святого» (*авлія*). У перші століття ісламської історії поклоніння будь-яким об'єктам вважалося проявом язичництва. Виняток становило хіба що поклоніння «чорному каменю» в Мекці. До середини X ст. навіть могила Мухаммеда не була предметом поклоніння.

Мазхаб – шлях, яким має йти мусульманин, богословсько-правова школа.

Макрух – небажана річ або дія.

Мал – рухоме і нерухоме майно, гроші, багатство. У множині – *амвал*. Спочатку цей термін використовувався стосовно золота і срібла, проте згодом його стали розуміти значно ширше.

Малікитський мазхаб – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

Мамлюки – раби, люди, які були чиеюсь власністю.

Мандуб – в ісламському праві дія, здійснення якої є богоугодною справою, а невиконання її не є гріховним.

Мафкуф – в ісламському праві операція, в якій присутні права іншої людини. Наприклад, якщо людина збирається продати певний товар, який був придбаний хоч би частково зусиллями або засобами іншої людини, то ця операція не може бути виконана без згоди тієї людини. Або ж якщо хтось придбав будинок, в якому живе людина, яка раніше орендувала його в старого господаря, то необхідно дочекатися закінчення терміну оренди.

Махр – в ісламському праві посаг, матеріальна винагорода, що виплачується нареченим нареченій із приводу одруження. Це може бути певна кількість грошей, коштовних каменів або металів або ж коштовне майно.

Махрам – заборонена річ по шаріату. В ісламському праві так називають жінок, з якими заборонено одружуватися.

Медресе – мусульманський навчальний заклад, що виконує роль середньої школи та мусульманської духовної семінарії.

Мечеть – культова споруда в мусульман.

Мінарет – висока вежа при мечеті, з якої глашатай скликає мусульман на молитву.

Міхна – випробування, яке з 833 р. до 849 р. використовували стосовно ісламських богословів. Ці випробування були поширені за правління аббасидських халіфів (*аль-Мамун, аль-Мутасим та аль-Васик*), з метою встановлення лояльності або нелояльності існуючому режиму.

Муамала – термін, що має в ісламському праві широке значення. Цим терміном позначають різні правові, економічні, владні, родинні, торгівельні, суспільні, етичні тощо відносини людини з іншими людьми, і суспільством у цілому. *В ісламському праві суспільні відносини, які відносяться до муамале, можна умовно розділити на декілька розділів:*

– родинні відносини – до них відносяться проблеми пов'язані зі шлюбом, розлученням, спадком тощо;

– культурні відносини – включають проблеми взаємин між людьми з питань торгівлі, товарного обміну, застави, оренди, спільної діяльності;

– забезпечення захисту громадян – до них належать проблеми боротьби з кримінальними злочинами та розбій;

– правові відносини – вирішуються проблеми пов'язані з розв'язанням різних конфліктів, ходом судових процесів і виконання вироків суду;

– відносини між керівництвом і народом – до цього розділу відносяться проблеми соціальної справедливості, захищеності, допомоги;

– міждержавні відносини – в ісламському праві цьому розділу надається велике значення. Обумовлюються принципи відносин, як з мусульманськими державами, так і з не мусульманськими. Розглядаються економічні, політичні і військові питання;

– економічні та фінансові відносини – ісламське право регулює питання, пов'язані із отриманням прибутку, розподілом його в суспільстві. Тут

розглядаються питання, пов'язані з матеріальним забезпеченням незаможних верств населення та захистом майна і прибутків заможних верств населення.

Мубах – дозволені дії, здійснення яких не передбачено, але і не заборонено шариатом. Якщо мубах здійснений доброзичливо, то він стає богоугодним вчинком, а якщо із злими намірами, то гріховним. Прикладом мубаха є їжа, пиття, сон тощо.

Муедзин – мусульманин, який голосно сповіщає про настання часу чергового обов'язкового намазу.

Музараа – наймання селян для виконання землеробських робіт на фруктових плантаціях за певну частину зібраного врожаю.

Мурджиїти – загальна назва прихильників різних ісламських світоглядних шкіл. Вони відстоювали точку зору про те, що вчинення гріха людиною не має відношення до його віри, і не завдає їй шкоди.

Мустамін – людина, що просить пощади та притулку.

Мусульмани (магометани) – послідовники ісламу, однієї з трьох світових релігій. Загальна назва віруючих, що закріпилася за членами спільноти Мухаммеда ще до хіджри.

Мута – тимчасовий шлюб. Цей шлюб створюється на певний строк без свідків.

Мутазиліти – представники першого великого напрямку в каламі, які відігравали значну роль у релігійно-політичному житті Дамаського та Багдадського халіфатів у VII-IX ст.

Муфтії – той, хто дає фетви. Так називають людей, обізнаних у настановах шариату з різних аспектів віровчення і права, які можуть на цій основі видавати правові розпорядження – фетви. Проте муфтії не має права самостійно виносити ухвали на підставі аятів Корану і хадисів пророка, а повинен лише посилатися на роботи муджтахідів, які цим правом володіють.

Муджтахиди ж одночасно є і муфтіями. Якщо муфтії із певної проблеми стикається з різними висновками муджтахідів, то він має виносити правове рішення згідно вимог існуючих реальних умов і часу. Муфтієм має бути лише набожний грамотний мусульманин.

Мухаджир – мусульманин, який за часів пророка Мухаммеда переселився з Мекки до Медини в 622 р. Разом з ансарами мухаджири склали еліту мусульманської громади.

Накіб – старійшина, голова, уповноважений. Так називали чиновників, які займалися справами нащадків пророка Мухаммеда.

Намаз – мусульманська молитва.

Никях – шлюбний договір, який укладається між чоловіком і жінкою відповідно до правил шариату.

Нісаб – оподатковуваний мінімум майна, з якого виплачують закят.

Омейяди – династія арабських халіфів, заснована Муавієм I в 661 р.

Раджм – побиття каменями до смерті. В ісламському праві це міра покарання за перелюб, якщо провина обвинуваченого була доведена в суді.

Рамадан або Рамазан – місяць обов'язкового для мусульман посту і один з п'яти стовпів ісламу. Впродовж місяця Рамадан правовірні мусульмани в

денний час відмовляються від прийому їжі, пиття, куріння та інтимної близькості. Тривалість місяці становить 29 або 30 днів і залежить від місячного календаря.

Пост починається з початку світанку (*після ранкового азана*) та закінчується після заходу сонця (*після вечірнього азана*).

Риба – зростання, приріст, збільшення, лихварство.

Рібат – прикордонна застава, яка споруджувалася на кордонах мусульманського світу з ворожими не мусульманськими державами.

Рідда – відступництво, віровідступництво.

Рукбі – угода між двома людьми про те, що в разі смерті одного з них, його майно перейде в дар іншому, який залишиться в живих. В ісламі така угода вважається забороненою та недійсною, оскільки ніхто не повинен чекати, а тим більше бажати смерті іншої людини.

Руки і Шарт – основи та умови релігійних актів.

Рум – римляни.

Рухсат – окремі виключення із загальних правил, які передбачені шаріатом для мусульман у виняткових випадках

Рушват – хабар. Це категорично заборонене в шаріаті діяння. Причому заборонено, як брати і давати хабарі, так і сприяти цьому.

Саваб – винагорода, яку дасть Аллах у наступному житті за благі, добродійні та богоугодні справи в земному житті.

Садака – звичайна милостиня.

Сарацини – так у Західній Європі називали мусульман – арабів та турок, проти яких організовувалися хрестові походи.

Якихан – титул монарха в деяких країнах Сходу.

Суна – одне з основних джерел ісламського права, яке містить основну духовну спадщину пророка Мухаммеда.

Суніти – прихильники одного з двох напрямів ісламу, які визнають джерелом вірування священну книгу Суну нарівні з Кораном. Виник у XVII ст.

Сура – арабське слово для позначення однієї з 114 глав Корану. Всі сури Корану, крім дев'ятої, починаються зі слів бісмілляхір-рахманір-рахім «*В Ім'я Аллаха, Милостивого і Милосердного*». Кожна сура складається з аятів (*одкровень*). Кількість аятів в сурах варіюється від 3 до 286.

Суфрити – одна з трьох основних спільнот у хариджитському ісламі. Виникла у Басрі (*Ірак*) у другій половині VII ст. Засновником цієї спільноти був Зіяд ібн аль-Асфар. Дотримувались дещо поміркованіших поглядів, ніж азракіти. Сьогодні цього релігійну руху не існує.

Тааддуд аз-Завджат – одруження на декількох жінках, полігамія. Ісламська релігія дозволяє полігамію, але не зобов'язує і не змушує до неї. В основному вона має місце за необхідності.

Таассуб – фанатизм, догматизм.

Таджид ан-Ніках – оновлення шлюбу в разі, якщо хтось із подружжя спочатку здійснив віровідступництво, а потім повернувся в іслам.

Тазір – покарання за правопорушення, про які в Корані та Суні не говориться.

Такфір – звинувачення в невірі (куфр).

Талак – розлучення, розрив шлюбних відносин.

Тасаввуф – духовне вчення і практика в ісламі.

Таура – Тора. Перше в людській історії священне писання, яке було послано Аллахом пророкові Мусі.

Тафсір – «роз'яснення» – ісламська наука тлумачення та коментування аятів Корану.

Удхія – обряд жертвопринесення. Цей обряд є важливою ритуальною особливістю ісламської релігії.

Укуба – покарання. Один із чотирьох основних розділів ісламського права, в якому розглядаються проблеми покарання за правопорушення. Іншими трьома розділами мусульманського права, є Ібада (*питання, пов'язані з поклонінням*), Мунакаха (*питання, пов'язані з шлюбом, розлученням, добродійними та іншими проблемами*) і Муамала (*питання, пов'язані з торгівлею, різними операціями*).

Умма – в ісламі – релігійна громада. Значення терміну складалося в ході проповідницької діяльності пророка Мухаммеда і остаточно склалися до кінця його перебування в Мекці у 620-622 рр.

Ураза-байрам, Свято розговіння або Ід аль-Фітр – ісламське свято, що відзначається на честь закінчення поста в місяць Рамадан. Відзначається перші три дні місяця Шавваль.

Ушр – десятина, податок у розмірі однієї десятої частини з продуктів землеробства, який сплачують лише мусульмани. Зазвичай ушр надається з урожаю зернових і фруктів.

Фаіз – відсоток.

Факір – незаможна людина, якій дають частину закята та інші пожертвування більш заможних мусульман.

Факіх – знаюча людина, знавець ісламського права.

Фард – обов'язковий до виконання релігійний припис.

Фетва – в ісламському праві роз'яснення певної проблеми релігійно-правового характеру, а також відповідь на питання релігійного характеру, яку надає компетентна людина.

Фікх (фікг) – ісламська доктрина про правила поведінки мусульман, ісламський комплекс соціальних норм (*мусульманське право в широкому сенсі*). Джерелами фіксу є Коран, Суна, іджма, кияс.

Фіраун – фараон.

Хадд – покарання за правопорушення, обумовлені Кораном та Суною.

Хадж – паломництво.

Хакім – арабське слово, яке буквально означає «той, хто судить між людьми», тобто суддя. Також означає «володаря мудрості» (*хікма*).

Халал – дозволені речі і дії.

Халіф – титул монарха в мусульманських країнах, який поєднував світську владу з духовною.

Халіфат – мусульманська теократія на чолі з верховним правителем (*халіфом*), який поєднував духовну та світську владу.

Ханафітський мазхаб – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

Ханбалітський мазхаб – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

Харадж – державний податок, який стягується за користування землею. Цей вигляд податку брався з іновірців – власників земель, які були завойовані мусульманами.

Харам – в ісламському праві так називаються всі заборонені дії та речі.

Хариджити – найраніше в ісламі релігійно-політичне угруповання, що утворилося в ході боротьби за владу між Алі і Муавією. Виникло після Сіфінської битви в 657 р., в період смути між мусульманами.

Хіба – в ісламському праві подарунок, передача певної речі у власність іншій людині. Умовою хіби є іджаб (*заява про передання речі в подарунок*) і кабул (*заява про прийняття подарунку*).

Хіджра – рік переселення пророка Мухаммеда з Мекки до Медини (622 р.). Вважається першим, висхідним роком нової мусульманської ери.

Хулла – остаточне розлучення, після якого жінка стає забороненою для свого чоловіка.

Шаріат – ісламське право, яке носить суто релігійний характер. Основні джерела права: Коран, Сунна та фікх (*доктрина*).

Шафїтський мазхаб – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

Шахада – свідоцтво про віру в Єдиного Бога Аллаха і посланницької місії пророка Мухаммеда. Шахада може також означати мученицьку смерть за віру, а також показання свідків, що надаються для засвідчення будь-якого факту.

Шахїд – свідок (*у множині – шухада*). В ісламі цей термін використовується як стосовно свідка на суді, так і стосовно віруючих, які прийняли мученицьку смерть на війні проти ворогів, б'ючись в ім'я Аллаха, захищаючи свою віру, батьківщину, честь, сім'ю. Причому не має значення, чи вони були вбиті ворогом, або смерть настала в результаті нещасного випадку, або їх знайшли вбитими після бою і була невідома причина їх смерті.

Шіїзм – один із двох, поряд із сунізмом, основних напрямків в ісламі. Шіїзм не визнає сунітських халїфів, вважаючи законними спадкоємцями Мухаммеда імамів – нащадків халїфа Алі.

Шіїти – прихильники одного з релігійних напрямів, що існують в ісламі, які визнають джерелом вірування лише Коран.

Терміни до теми № 15:

Августал (префект августал) – намісник (*префект*) Єгипту з IV ст. У візантійську епоху було два августали – Верхнього і Нижнього Єгипту.

Автократор – самодержець.

Агрідій – хутір, що відокремився від общини. У XIII-XV ст. – залежне від землевласника поселення.

Адскріптіцій (енапограф) – приписний колон.

Аерікон – вид податку.

Акрівія канонів – протилежний економії принцип візантійського церковного права, виражався у визнанні того, що церковні канони вище світських законів.

Акрити – землевласники, які одержували землю і право на податкові пільги в обмін на зобов'язання з охорони кордонів.

Акростих – загальна сума податків з певної податкової одиниці. Записувалася в ряд на полях писцевої книги.

Актімони (капнікарії) – податна категорія незаможних селян.

Алліленгій – «кругова порука», сплата громадою податків за своїх незаможних членів (*або дінатом – за своїх залежних людей*).

Алоніатікон – грошова повинність на користь землевласника часів пізньої Візантійської імперії.

Анаграфевс – посада, багато в чому схожа з посадою епопта.

Анахорет – відлюдник, монах.

Ангарія – повинність. Спочатку – постачання волів для державної пошти, чиновників, послів. Згодом – переважно орне відпрацювання на користь землевласника.

Аннона – 1. Постачання продовольства з Єгипту в Рим та Константинополь. 2. Забезпечення продуктами (*грошима*) війська та адміністративного апарату провінції.

Антіканфар – вид податі.

Анфіпат – титул вище патрикія, відповідав римському консуляру.

Апокрісіарій – посол, посланник, адвокат у справах церковних, дипломатична посада у Ромейській імперії.

Апор – бідняк.

Аргіровул – жалувана грамота, скріплена срібною печаткою. Надавалася імператором, частіше – деспотом.

Аргіропрат – ювелір. Аргіропратом також називали мініяйл та лихварів.

Аріанство – одне з вчень у християнстві впродовж IV-VI ст. н.е., що затверджувало створену природу Бога-Сина. Отримало назву по імені його засновника – олександрійського священника Арія.

Аріанство виникло і, спочатку поширилося у східних провінціях Пізньої Римської імперії, стало державною версією християнства при наступників Костянтина і до закінчення правління Валента II. Згодом релігія німецьких держав аж до VI ст.

Аріфм – візантійський військовий загін, одна з тагм імператорського війська.

Архонт – «начальник» – поняття, часто вживалося візантійськими істориками в самому широкому сенсі стосовно своїх та іноземним чиновників, правителів тощо. До кінця X ст., архонт, у візантійському розумінні – це правитель держави (*архонта*), який визнавав сузеренітет імператора. Дружина такого правителя називалася *архонтісою*.

Вельми не визначений статус архонта у Візантії XI – початку XII ст. Його привласнювали собі (*можливо отримували з Константинополя*) фактичні володарі лімітрофних територій, що раніше належали імперії і продовжували вважатися такими в столиці.

Крім того існували посади: *Архонт аллагії* – командувач імператорськими кінними та пішими частинами, *Архонт влаттії* – начальник державної майстерні, де виготовляли та фарбували найбільш цінні тканини. *Архонт солі* – начальник імперської солеварні, який стежив за виробництвом та гуртовим продажем солі. Крім цього використовувався титул *Архонт архонтів*, який відносився до сфери зовнішньої політики імперії.

Асикрїт – секретар.

Афесія – вид податку.

Базиліки, василіки – назва візантійського законодавчого зводу з 60 книг, робота над яким була розпочата за правління імператора Василя I та закінчена за його сина Лева Мудрого. Цей звід включав як світське, так і церковне законодавство.

Банд – кавалерійська частина на чолі з комітом банд. У різний час чисельність банд коливалася від декількох десятків до декількох сотень людей.

Баптидїон – відзнака магістра, прикрашена перев'язь на обидва плеча.

Безант (візантїн) – так в Європі називали східні золоті монети, спочатку – візантійські, згодом арабські та ін. Від звичаю хрестоносців прикрашати щит по периметру цими монетами, привезеними зі Святої Землі, друге значення – геральдичний знак: золоте (*срібне*) коло на гербі.

Богомильство – одна з найпоширеніших ересей у XIII ст., переважно в Болгарії. Ідеологічно близька альбігойцями і катарам.

Букелларії (вукелларії) – 1. За часів ранньої Візантійської імперії – особиста дружина приватної особи, як правило, полководця. 2. Назва однієї з фем.

Василевс (базилевс) – імператор.

Василіса – імператриця.

Васілікон – срібна монета візантійської династії Палеологів. За вагою та змістом срібла близька до міліарисія.

Вест, вестарх – високі титули, значення яких змінювалося у X-XII ст.

Вестіарій – 1. Чиновник, який відповідав за імператорський гардероб та особливу скарбницю. *Протовестіарій* – старший вестіарій – висока посада. 2. Натуральна скарбниця імператора.

Візантійське або греко-римське право – сукупність законодавчих пам'яток, що представляють собою переробку римського права відповідно нових умов життя у Візантійській імперії. Виключним джерелом цієї переробки була воля законодавця, відповідно до чого змінювався і характер науки права.

Основна сфера діяльності візантійських юристів полягала не в законотворчій діяльності, а в компілюванні та тлумаченні законів.

Візантія, Східна Римська імперія, Візантійська імперія – держава IV-XV ст., створена при розпаді Римської імперії в її східній частині (*Балканський*

півострів, Мала Азія, південно-східне Середземномор'я). Столиця – Константинополь.

Вікарій – 1. Намісник діоцеза. 2. Офіцерський чин у піхоті. 3. Особа, яка заміщала вищого церковного ієрарха.

Віндік – намісник уряду в містах пізньої Римської імперії.

Властель – представник землевласницької знаті, дінат.

Воідат – податна категорія селян, які мали ділянку землі, яку можна було обробити за допомогою одного вола.

Гексаграм – важка (*два міліарисія*) срібна монета, що карбувалася у середині VII ст.

Генікон – фінансове відомство.

Гінекей – жіноча половина будинку, жіноча майстерня.

Декан – в римській армії – начальник десятка.

Декархія – десяток, невеликий загін візантійської армії.

Декуріон – 1. Представник декурії, головним чином начальник декурії вершників. 2. Член муніципальної ради. У IV ст. н.е. декуріони утворили в провінціях спадкову аристократію у зв'язку поширенням поземельної власності.

В епоху падіння імперії цей клас займав майже всі посади. Декуріони відповідали за подушні податі, розміри яких визначалися адміністрацією. В разі не виконання, декуріони мали заповнити дефіцит. Обов'язки декуріонів були настільки важкі, що вони намагалися позбутися їх або через підвищення до стану сенаторів, або через перехід в нижчий клас, навіть в залежне становище.

Деспот – за часів пізньої Візантійської імперії – намісник деспотії, як правило, найближчий родич імператора.

Деспотія (деспотат) – за часів пізньої Візантійської імперії область, що знаходилася під владою деспота і мала відносну незалежність від константинопольського імператора.

Дизевгарат – податна категорія селян, які мали ділянку землі, яку можна було обробляти за допомогою двох пар волів.

Диікіт (практор) – вищий податковий чиновник феми.

Дикастирії – установи світського суду в Константинополі.

Дикератіон – додатковий податок до кожної номісми державної податі. Стягувався на ремонт міських стін.

Династія Комнінів (Комненів, Компінів) – візантійський аристократичний рід та імператорська династія, яка правила у Візантії впродовж 1057-1059 рр. та 1081-1185 рр. та у Трапезунді у 1204-1461 рр. (*від ім'я «Великих Комнінів»*).

Династія Палеологів – остання і найбільш тривала правляча династія імператорів Візантії, яка перебувала при владі впродовж двох століть – з часу вигнання Михайлом VIII з Константинополя хрестоносців в 1261 р. і до взяття Константинополя турками в 1453 р. З правлінням Палеологів пов'язаний останній підйом візантійського мистецтва, відомий як *«палеологівське відродження»* і, водночас, остаточне знищення Візантійської імперії.

Діадема – один з різновидів імператорської корони.

Дімарх – особа, яка очолювала один з димів.

Дінати – «могутні» – землевласницька аристократія.

Діоцез – адміністративний підрозділ, менше префектури, але включав кілька провінцій.

Докатив – грошовий подарунок, який надавався воїнам, новообраним імператором.

Домен – земля, що знаходилася у власності магната.

Доместикій – за часів пізньої Візантійської імперії – чиновник, який стежив за виконанням наказів імператора.

Дука (дукс) – 1. Намісник провінції за часів пізньої Римської імперії. 2. У X-XII ст. – намісник дуката, адміністративної одиниці, що об'єднувала декілька віддалених фем. 3. Високий титул в армії і на флоті.

Дулопарикі – близька парикам категорія селян.

Евдомарій – посада, носіям якої доручалося нести чергування при дворі.

Екдік – «попечитель» – представник намісника, судовий виконавець.

Екзархат – адміністративна одиниця впродовж VI-VIII ст. у віддалених районах Візантійської імперії (*Африканський або Карфагенський екзархат, Італійський або Равеннський екзархат*), в якій вся повнота влади належала одному чиновнику, екзархові.

Екзафоллон – додатковий податок на ремонт місцевих укріплень.

Економ (іконом) – 1. Управитель маєтком. 2. Монах, який відповідав за господарство церкви, монастиря або єпархії.

Економія (ікономія) – принцип візантійського світського права, який виправдував наявність у світському законодавстві статей, що суперечили церковним канонам (*напр., розлучення – це гріх, але гірше, коли подружжя живе в ненависті й зрештою може дійти до вбивства. Відповідно влада світська може дозволити розлучення*).

Екскувіти (екскувітори) – палацова варта, згодом – одна з тагм.

Екскуссія – податковий і судовий імунітет.

Елатікон – додаткова подать на користь нижчих збирачів податків «за стомлення ніг».

Емфітевсіс – довгострокова оренда.

Енапограф – приписний колон.

Енномій – мито за пасовище.

Епанагога – візантійський збірник законів кінця IX ст. Був складений від імені імператора Василя I та його синів Лева та Олександра. У написанні брав участь Патріарх Фотій.

Епарх – градоначальник.

Епіскуптїт – наглядач в маєтках.

Епопт – ревизор.

Етерія – наймана іноземна гвардія, охоронці імператора.

Зевгаратікій – грошова рента з власників упряжок волів.

Зевгарій – 1. Орна упряжка з пари волів. 2. Ділянка, яку можна було обробити парою волів.

Ігемон (егемон) – градоначальник.

Ідік – 1. Начальник державних майстерень. 2. Імператорська скарбниця Великого палацу.

Іконоборство – релігійно-політичний рух у Візантійській імперії впродовж VIII – на початку IX ст., спрямований проти шанування ікон. Іконоборці вважали священні зображення ідолами, а шанування ікон – ідолопоклонством, посилаючись на старозавітні заповіді («не сотвори собі кумира і жодного зображення того, що на небі вгорі ... не вклоняйся їм і не служи їм»).

В 730 р. імператор Лев III Ісавр заборонив шанування ікон. Підсумком іконоборства стало знищення тисяч ікон, а також мозаїк, фресок, статуй святих та розписних вівтарів у багатьох храмах. Іконоборство було офіційно визнано на соборі в 754 р. за підтримки імператора Костянтина V Копроніма.

Ікос – маєток.

Ілюстрій – «ясновельможний» – вищий цивільний титул в пізньому Римі та за часів ранньої Візантійської імперії. До розряду ілюстріїв належали префекти префектур (у Візантії – Сходу та Ілїрики) та міст Риму та Константинополя.

Іпостратіг – помічник стратига.

Ісаврійська династія (вірніше – Сирійська) – династія візантійських імператорів, які правили впродовж 717-802 рр. Найменування династії – «Ісаврійська» – умовно і пов'язане з прізвиськом її засновника Льва III («Ісавр»), хоча його рід походив не з Ісаврії (регіон в Малій Азії), а з Сирії.

Кадастр – податний список (села, володіння, округу, фемі та ін.), куди заносилися відомості про платників податків – число членів сім'ї, площа і кількість угідь, що їм належали, поголів'я їх худоби, недоїмки тощо.

Кампідуктор – військовий інструктор, помічник командира піхотної тагми. За часів ранньої візантійської імперії першою дією обряду проголошення нового імператора було покладання на голову обранця золотого шийного ланцюга кампідуктора полку ланціарієв, після чого нового імператора піднімали на щиті над головами воїнів. Традиція ця мала, ймовірно, готське походження.

Кандидат – 1. У IV-VIII ст. – солдат імператорської охорони. 2. Титул нижче стратора.

Каниклій – «хранитель чорнильниці», придворна посада.

Канон – поземельний податок.

Канонікон – церковний податок.

Капнікон – 1. У IX-X ст. – невеликий податок на військові потреби. 2. Основний вид земельної ренти (з сім'ї).

Кастроктисія – повинність селян з ремонту та будівництва військових споруд.

Катепан – 1. Намісник катепаната. 2. Начальник варті «Золотої палати», одного з головних приміщень Великого палацу.

Катепанат – у X-XI ст. – велика віддалена область (напр., Катепанат Італія).

Катергоктисія – повинність з будівництва військових кораблів.

Квестор – 1. Римська магістратура, у Візантії IX-X ст. – висока судова посада. 2. Квестор священного двору – головний юрист імперії, голова консисторія.

Кератін – срібна монета з вмістом срібла.

Кесар (цезар) – один з найвищих титулів, спочатку – «молодшого» імператора (*при Діоклетіані*), з V ст. надався в знак виняткової відмінності і (*або*) спадкоємцям трону. З початку VII ст. титул кесар перестав бути лише імператорським, хоча і залишився досить високим титулом.

Кесарикій (стефанія) – кесарський вінець.

Кір – пан.

Кітоніт – придворна посада. Кітоніти охороняли кітон – імператорські покої.

Клави – 1. У римлян – пурпурні смуги на тозі сенатора чи вершника. 2. У Візантійській імперії – посадові відзнаки у вигляді нашивок на одязі (*найчастіше на рукавах*) різної форми та кольору.

Клариссим – «ясновельможний» – титул, який мали в епоху принципату могли лише сенатори, а в пізньому Римі та часів ранньої Візантійської імперії титул давався зазвичай намісникам провінцій.

Клісура – автономна адміністративна одиниця менш феми, як правило, стратегічно важлива фортеця та її район на чолі з *клісурархом*.

Кодік – копії з цінних документів, що використовувалися для повсякденних потреб.

Колон – в ранній Римській імперії – поселенець, орендар землі. З IV ст. – особисто вільний селянин, який тим не менш, як правило, не міг залишити оброблювану ним землю. За часів пізнього Риму, особливо на Заході, колонат, поряд з рабською працею, – основа сільськогосподарського виробництва. З VII ст. колони у візантійських джерелах не згадуються.

Коміт – титул багатьох посадових осіб за часів ранньої Візантійської імперії.

Коммеркіарій – людина, яка збирала коммеркій.

Коммеркій – мито з осіб, які займалися торгівлею.

Комнінівське відродження – термін, використовуваний істориками для опису військового, фінансового та територіального відновлення Візантійської імперії під час правління династії Комнінів, починаючи з воцаріння Олексія I Комніна в 1081 р., закінчив смертю Мануїла I Комніна в 1180 р. Комнінівське відродження також тісно пов'язане із заснуванням комнінівської армії.

Коноставл – великий коноставл – командувач військом найманців в Нікейській імперії і за часів правління династії Палеологів. Один з вищих військових чинів.

Консисторій – державна рада при імператорі з вищого чиновництва, вищого командування армії та духовенства.

Консул – почесний титул, в пізньому Римі та Візантійській імперії. Консулат мав суто формальні ознаки. Іноді зміна консулів відбувалася до десяти раз на рік. Юстиніан I припинив призначення консулів, але і після його смерті окремі імператори оголошували себе консулами.

Королівство вандалів та аланів 439-534 рр. – одне з перших німецьких королівств V-VI ст. у Північній Африці на території сучасних Тунісу, Алжиру, Лівії, островів Сардинія та Корсика. Створено в 439 р. вождем вандалів Гейзеріхом після переселення племені з Іспанії в Північну Африку в 429 р.

Крім етнічних вандалів у переселенні брали участь алани та інші етноси, які в ході десятирічної війни підкорили романізоване населення римських провінцій і підпорядкували частину місцевих племен. Королі офіційно іменували себе королями вандалів і аланів (*rex Wandalorum et Alanorum*), хоча за свідченням Прокопія останні до VI ст. в документах окремо не згадувалися. У наступні роки вандали стали здійснювати морські набіги на Західну Римську та Візантійську імперії. В 534 р. королівство було знищено візантійським імператором Юстиніаном I.

Королівство вестготів – ранньофеодальне державне утворення, історично перше з так званих «варварських королівств», що склалися на території Західної Римської імперії в умовах її розпаду у V ст. Виникло в 418 р. на території римської провінції Аквітанія за договором короля вестготів Валії з римським імператором Гонорієм. Першим королем вестготської держави іноді називають Теодоріха I. Держава проіснувала до 718 р., коли була майже повністю завойована арабами.

Королівство остготів – ранньофеодальне державне утворення, створене в ході завоювань римської території одним із германських племен – остготами. Столицею держави була Равенна. Королівство проіснувало з 489 по 553 рр., коли вся територія повернулася до складу Східної Римської імперії. До складу королівства входили Італія, Сицилія, передальпійські області, Далмація та Прованс (з 510 р.).

Ксенопарик (анепігност) – парик, не внесений до кадастру (*напр., який нещодавно оселився на нових землях*).

Ктитор – засновник монастиря, який користувався стосовно останнього низкою прав (*частка в прибутках тощо*).

Кувікулярій – придворний охоронець (*зазвичай євнух*), який ночував поруч із спальнею імператора.

Кураторія – домен імператора.

Куріали – (*декуріони*) – третій (*після сенаторів і вершників*) привілейований стан імператорського Риму, провінційні землевласники. На них була покладена відповідальність за збори податків (*недоїмки вони виплачували зі своїх коштів*). Куріалам було заборонено залишати свої курії. У X ст. стан був скасований наказом імператора Лева VI.

Курія – орган муніципального управління в провінції, до складу якого входили куріали.

Куропалат – «начальник охорони палацу», високий титул, який надавався, як правило, родичам імператора, часто синекура.

Лефтер (елевтер) – 1. Юридично вільний (*на відміну від адскріптіція*) колон у пізню римську епоху. 2. Селянин, не записаний у державний кадастр і який не сплачував не платив державних податків (*як правило, така людина проживала на землях діната*).

Лібра (літра, римський фунт) – міра ваги, близько 327,45 г. Із лібри золота карбувалися 72 номісми.

Лімес – римський прикордонний вал. Найбільш відомий лімес Рейнсько-Дунайський. Уздовж лімеса жили солдати і *лімітани* – селяни, які в обмін на зобов'язання щодо захисту кордону користувалися податковими пільгами.

Логофет – висока посада, керуючого певним відомством.

Лохаг – командир лоха, невеликого піхотного загону в декілька десятків воїнів.

Македонська династія (**Вірменська** або **Василівська династія**) – імператорська династія у Візантії впродовж 867-1056 рр. Свою назву отримала за візантійською фемою Македонія – батьківщина засновника династії імператора Василя I Македонянина.

Мандатор – «вісник», одна з нижчих посад військових чи цивільних відомств.

Мегадука – великий дука, в епоху пізньої Візантії – командувач флотом.

Месадзон – головний радник імператора за часів пізньої Візантійської імперії.

Метох – поселення з невеликої обителі та кількох селянських дворів. Як правило, знаходилися під владою великого монастиря або діната.

Міліарісій – срібна монета.

Містик – особистий секретар (*як правило, царя*).

Містій – найманий працівник.

Мітат – повинність з прийому на постій солдат та чиновників.

Мітрокомія – велике село-громада.

Молівдовул – грамота, скріплена свинцевою печаткою (*молівдулом*).

Монетарій – працівник монетного двору.

Монозевгарат – податна категорія селян, власників зевгарія.

Моностратиг – стратиг великої феми, якому підпорядковувалися інші стратиги навколишніх фем.

Морта – десятина врожаю.

Мортит – селянин, який орендував наділ за мурту.

Наварх – командир з'єднання кораблів.

Навікуларій – морський купець.

Навклір – власник корабля.

Новела – закон, виданий після укладання кодексу.

Новелісім – один з вищих титулів.

Номісма (солід, іперпір) – основна грошова одиниця Візантійської імперії.

Номофілакс – суддя.

Нотарій – писар, який укладав та завіряв документи.

Ойкіст – чиновник кураторії.

Опсоній – утримання, зазвичай натуральне (*продукти, фураж*), що виплачувалося із скарбниці військовим, чиновникам, церкві.

Орфанотроф – «годувальник сиріт», посада доглядача сирітських притулків.

Палатіни – палацова варта.

Палеологіське відродження, Палеологівський ренесанс – період в історії візантійського мистецтва у 1261-1453 рр., що збігається з часом правління династії Палеологів. Останнє піднесення розвитку культури в історії Візантії. Почалося після захоплення Михайлом VIII Константинополя і відновлення Візантійської імперії (*саме в цей період розпочалися великі роботи з відродження столиці*).

У цю епоху дорога за вартістю мозаїка поступилася місцем фресці. Збільшується кількість сюжетів іконопису, у пошуках нових тем майстри все частіше вдавалися до апокрифічних Євангелій, тобто не прийнятих офіційною церквою.

Папій – комендант імператорського палацу.

Паракімомен – висока придворна посада, начальник кітонітів (*часто євнух*).

Параталассит – чиновник, суддя у справах, пов'язаних з морською торгівлею та перевезеннями.

Парики – залежні селяни у Візантії. У порівнянні з кріпаками на заході, парики користувалися більшою свободою.

Паррисія – право доповіді безпосередньо імператору.

Патрикій – високий (*за часів ранньої Візантійської імперії – вищий*) титул, що давав право займати найважливіші державні посади.

Патріарх – духовний глава автокефальної церкви сходу (*у візантійську епоху було чотири патріархи – Константинополя, Єрусалима, Олександрії та Антіохії*). Патріарх Константинополя в таблиці про ранги X ст. перебував відразу після імператора.

Пекулій – власність (*як правило, земельний наділ, житло*), що надавалася рабу.

Пілатикії – імператорські штандарти.

Пінкєрн – чашник – придворна посада.

Піттакій – вид грамоти.

Плефр – міра площини (1261,9 м²).

Повстання «Ніка» або бунт «Ніка» – букв. «Перемагай!» – гасло повсталих – найбільший бунт в історії Константинополя і Візантії, що стався за правління Юстиніана I в 532 р. В результаті Константинополь був істотно зруйнований, а при придушенні повстання було вбито більше 35 тис. чол.

Повстання було викликано податковим тиском, зловживаннями владою, церковною політикою імператора, який активно переслідував єретиків і язичників, що не влаштовувало значні верстви населення.

Подеста – глава венеціанської або генуезької колонії.

Портарій – молодший офіцер у піхоті.

Практик – опис майна.

Препозит – розпорядник придворного церемоніалу (*часто євнух*).

Претор – у Візантійській імперії – суддя феми – вищий цивільний чиновник феми з XI ст.

Преторій – у візантійську епоху – міська в'язниця.

Префект – висока військова та адміністративна посада. Префект преторія в ієрархії імперії йшов після правителя. Іноді префектом називали намісника певної області або архонта великого міста.

Префектура – найбільша адміністративна одиниця пізньої Римської імперії. При розділі імперії до Візантії відійшли дві одиниці – Східна: дієцезії Азія, Понт, Схід, Єгипет та Фракія та Іллірик – дієцезії Дакія та Македонія.

Примикірій – 1. Старший колегії (*напр., ремісничої*). 2. За часів пізньої Візантії – великий примикірій – начальник імператорської свити, носив і подавав василевсу скіпетр.

Проедр синкліта – високий титул X-XII ст., глава сенату. До XI ст. надавався зазвичай євнухам.

Пронія – феодалний інститут у Візантійській імперії XI-XV ст., який передбачав довічне (*іноді спадкове*) імператорське дарування світській особі або монастирю в нагороду за службу, право збору податків з певної території з правом управління нею.

Найбільший розвиток пронія отримала у другій половині XII ст., коли земельні володіння давалися на умовах відбування переважно військової служби. З часом пронія перетворилася на спадкове володіння. Аналог західноєвропейського бенефіція.

Проскафімен – селянин, який орендував землю на термін, недостатній для приписки його до землі за чинним законодавством.

Протевон – провінційний міський архонт (*напр., протевон Херсонеса*).

Протиктор – молодший офіцер.

Протоканцелларій – нотарій феми.

Протонотарій – старший нотарій. Протонотарій палацу доповідав новини імператору.

Протопала – головний священик Великого імператорського палацу в Константинополі, глава палацового кліру. Чиновний титул не високого рангу (*III клас*).

Прохірон – збірник норм візантійського цивільного, кримінального, судового та церковного права. Створений в 879 р за наказом імператора Василя I.

Пгохі – «убогі», незможні.

Руга – платня (*грішми, дорогоцінним одягом та ін.*) чиновникам, солдатам. Вищим чиновникам і командирам руга надавалася раз на рік (*як правило, на Великдень*) в урочистому форматі особисто імператором.

Сакелларій – 1. Хранитель імператорської скарбниці. 2. Імператорський контролер логофісії.

Сакеллій – імператорська скарбниця, фіск.

Севастофор – імператорський герольд. Посаду, як правило, надавали євнухам.

Силенціарій – «хранитель тиші» – за часів ранньої Візантійської імперії. Він забезпечував порядок по шляху проходження імператора. Згодом – невисокий чин.

Силенцій – конфіденційна нарада імператора та вищих чинів імперії з певного важливого питання.

Симвасилевс – імператор-співправитель.

Синіфія – мито на користь збирачів податків.

Синкліт – сенат.

Ситаркій – хлібний податок.

Ситолог – збирач ситаркія.

Солемній – видача продуктів та грошей із скарбниці (*як правило, духовенству*).

Спектабіль – «високородний» – титул у пізньому Римі та часів ранньої Візантійської імперії. Титул носили вікарії діоцезів, августи та деякі інші чиновники.

Спортула – судове мито.

Ставратон – важка, близько 8 г срібна монета за часів останніх Палеологів.

Стратиг – намісник феми, командир фемного війська.

Стратіот – селянин, який володів землею на умови несення військової повинності. У X ст. кінний воїн-стратіот виставлявся з ділянки вартістю в 4 літри, солдатів і моряк – в 2-4, якщо ділянка дробилася, воїна споряджали співвласники в складчину.

Стратопедарх – керівник військового табору, полководець. *Великий стратопедарх* – командував військом в епоху Нікейської імперії. Згодом – інтендант армії.

Схоли, схолії, схолярії – одна з тагм.

Тавліон – нашивка – золотий ромб на імператорському плащі.

Тавуларій – член колегії юристів.

Тагма – основна одиниця поділу візантійського війська.

Таксіот – «тисяцький» – старший офіцерський чин.

Талант – міра ваги, від 26,2 до 37 кг.

Тарій – монета, що перебувала в обігу в південно-італійських володіннях Візантійської імперії у Середні віки.

Топотірит – старший (*після доместіка*) офіцер тагми.

Трапезит – міняла.

Тремісс (трієнс) – рання візантійська золота монета.

Тривун (трибун) – у Візантійській імперії VIII-X ст. – старший офіцерський чин у піхоті.

Турма – у Візантії – підрозділ фемної армії (*кілька банд*) на чолі з турмархом.

Федерати – варварські племена, які знаходилися під керівництвом своїх вождів на римській військовій службі. Визнавали над собою владу імперії, жили на її території, отримували платню із державної скарбниці.

Фема – 1. Округ, в якому вся повнота влади належала стратигу феми.
2. Ополчення, яким командував стратиг.

Фолл (фолліс) – основна мідна монета.

Фонікон – штраф, який стягувався за вбивство.

Хартофілак (с) – глава канцелярії Константинопольського патріарха і суддя у церковних справах.

Хартуларій – високий офіцерський чин, у віданні якого знаходилися списки солдат феми або тагми.

Хрестонія – введення в сан, духовний чи світський. У X ст. у процесі введення вищих посадових осіб брав участь сам імператор.

Хорафій – наділ, як правило, орної землі.

Хрестові походи – загарбницькі походи західноєвропейських феодалів на Близький Схід, здійснювані з ініціативи католицької церкви під релігійними гаслами боротьби християн проти «невірних» (*мусульман*) та за визволення «*гробу Господнього*» і «*Святої землі*» – Палестини. Основною військовою силою хрестових походів були безземельні лицарі, так звані «голяки», до яких приєднувалися бідні селяни, монахи, волоцюги, злочинці та ін.

Хрестові походи прийнято поділяти на:

- I-ий хрестовий похід – 1096-1099 рр.;
- II-ий хрестовий похід – 1147-1149 рр.;
- III-ій хрестовий похід – 1189-1192 рр.;
- IV-ий хрестовий похід – 1202-1204 рр.;
- V-ий хрестовий похід – 1217-1221 рр.;
- VI-ий хрестовий похід – 1228-1229 рр.;
- VII-ий хрестовий похід – 1248-1254 рр.;
- VIII-ий хрестовий похід – 1270 р.

Хрестоносці – учасники хрестових походів 1096-1270 рр. до країн Близького Сходу.

Хрисовул – імператорська грамота із золотою печаткою.

Хрисотелія – вид податку із землевласників за часів ранньої Візантійської імперії.

Хронограф – літопис.

Шестикнижжя – остання пам'ятка візантійського права. Юридичний збірник, складений близько 1345 р. солунським (*нині Салоніки*) юристом та суддею Арменопуло. У збірці викладено цивільне та кримінальне право Візантії. Автор визначив своїм завданням доповнити Прохірон.

Пам'ятка Арменопуло використовувалася у Візантійській імперії, а згодом на території Греції та Бессарабії.

ЛАТИНСЬКИЙ ГЛОСАРІЙ

А

- A COMMUNI OBSERVANTIA NON EST RECEDENDUM** – не можна нехтувати тим, що прийнято усіма.
- A MENSA ET TORO** – буквально: «від столу і ліжка», тобто припинення подружніх стосунків; сучасною мовою – розлучення.
- A POSTERIORI** – виходячи з досвіду, на підставі досвіду.
- A PRIMA FACIE** – на перший погляд.
- A PRIORI** – заздалегідь, без перевірки.
- AB ESSE AD POSSE VALET, A POSSE AD ESSE NON VALET CONSEQUENTIA** – з дійсності можна зробити висновок про можливість.
- AB EXECUTIONE** – використовувати самоуправство.
- AB HODIERNO** – від сьогоднішнього дня.
- AB OVO** – з самого початку.
- ABSENS HERES NON ERIT** – відсутній не буде спадкоємцем.
- ABSENTE REO** – за відсутності обвинуваченого (підсудного).
- ABSOLVITUR** – виправдувальний вирок.
- ABUSUS NON TOLLIT USUM** – зловживання не відміняє вживання.
- ACCIPERE QUID UT JUSTITIAM FACIAS, NON EST TAM ACCIPERE QUAM EXTORQUERE** – прийняття винагороди за вчинення правосуддя є не стільки прийняттям, скільки є здирством.
- ACCUSARE NEMO SE DEBET, NISI CORAM DEO** – ніхто не зобов'язаний звинувачувати самого себе, хіба що перед Богом.
- ACTIO CIVILIS** – цивільний позов.
- ACTIO IN PERSONAM** – особистий позов.
- ACTIONES JURIS** – юридичні акти.
- ACTIS TESTANTIBUS** – згідно документів.
- ACTORE NON PROBANTE REUS ABSOLVUTUR** – у разі не доведення позивачем позову відповідач звільняється.
- ACTORI INCUMBIT ONUS PROBANDI** – тягар доказу лягає на позивача.
- ACTUM ATQUE TRACTATUM** – зроблено і обговорено.
- ACTUM EST, ILICET** – справу закінчено, можна розходитися.
- AD ABSURDUM** – приведення до безглузлого висновку.
- AD ACTA** – в архів.
- AD AVISANDUM** – для попереднього повідомлення.
- AD DISPUTANDUM** – для обговорення.
- AD FONTES** – звертатися до джерел, до оригіналів.
- AD IMPOSSIBILIA LEX NON COGIT** – закон не вимагає неможливого.
- AD INSTANTIAM** – за клопотанням.
- AD LAPIDEM BIS OFFENDERE** – робити одну й ту саму помилку.
- AD LITTERAM** – буквально, дослівно.
- AD MELIOREM FORTUNAM** – для кращого стану майна.

AD MELIUS INQUIRENDUM – на дослідження.
AD NOTAM – до відома.
AD REM – по суті справи, до справи.
AD REM NIHIL FACIT – справи не стосується.
AD VERBUM – слово в слово.
ADEQUALANCE – неупереджено.
ADITUM NOCENDI PERFIDO PRAESTAT FIDES – довіра, що висловлюється віроломному, дозволяє йому шкодити.
ADVERSA FORTUNA – за несприятливих обставин.
AEQUITAS ENIM LUCET PER SE – справедливість сяє сама по собі.
AEQUUM ET BONUM EST LEX LEGUM – справедливість і благо – закон законів.
ALIENI IURIS HOMO – людина чужого права.
ALIIS INSERVIENDO CONSUMOR – служачи іншим, згораю сам.
ALITUR VITIUM VIVITQUE TEGENDO – приховуванням порок живиться і підтримується.
ALIUD EST TACERE, ALIUD CELARE – одна справа – мовчати, інша – замовчувати.
ALTER EGO – друге я (замінник при юридичній угоді).
ALTERA PARS – інший бік.
ANIMO DELIBERATO – з відповідною обдуманістю.
ANIMUS AD OMNE JUS DICIT – кожен закон звернений до суті справи.
ANIMUS INJURIANDI – злочинний намір.
APERTO LIBRO – з листа, без підготовки.
APICES JURIS – тонкощі права.
ARGUMENTUM A CONTRARIO – доказ від протилежного.
ARGUMENTUM AD IGNORANTIAM – аргумент, розрахований на непоінформованість співрозмовника.
ARGUMENTUM AD MISERICORDIAM – аргумент до милосердя, розрахований на жалість.
ARGUMENTUM AD OCULOS – наочний доказ.
ARGUMENTUM ARGENTARIUM – грошовий аргумент (хабар).
ARGUMENTUM BACULINUM – паличний аргумент (доказ за допомогою насильства).
AUCUPIA VERBORUM SUNT JUDICE INDIGNA – буквоїдство нижче гідності судді.
AUDIENDA ET ALTERA PARS – має бути вислухана й інша сторона.
AUTODICIAE JUS – право самосуду.

В

BENE PLACITO – згідно доброї волі.
BENEFICIUM COMPETENTIAE – поблажливість влади (судової).
BENEFICIUM LATRONIS NON OCCIDERE – благодіяння розбійника – не убити.

BONA FIDES SEMPER PRAESUMITUR, NISI MALAM FIDEM ADESSE PROBETUR – якщо не доведений злий намір, завжди передбачається сумлінність.

BONORUM CESSIO – добровільна поступка своїм майном.

С

CAETERIS PARIBUS – за інших рівних умов.

CASUS DELICTI – випадок правопорушення.

CAUSA CAUSARUM – причина причин.

CAUSA EFFICIENS – діюча причина.

CAUSA FINITA EST – питання вирішене.

CAUSA JUSTA – справедлива, поважна причина.

CAUSAS, NON FATA, SEQUI – шукати правоту справи, а не прихильність судді.

CESSANTE CAUSA, CESSAT EFFECTUS – з припиненням причини припиняється дія.

CIRCULUS VITIOSUS – порочне коло.

CITATO LOCO – у цитованому місці, там само.

CIVITAS – громада міста-держави, міська (цивільна) громада римлян.

COGITATIONIS POENAM NEMO PATITUR – ніхто не несе покарання за думки (одне з фундаментальних положень римського права).

COMPOS MENTIS – при повному розумі.

COMPOS SUI – у повній свідомості.

CONDITIO SINE QUA NON – умова, без якої не можна обійтися.

CONFESSIO EXTRAJUDICIALIS IN SE NULLA EST; ET QUOD NULLUM EST, NON POTEST ADMINICULARI – позасудові признання нічого не вартують, а то, що нічого не вартує, не може бути опорою.

CONSENSUS – згода, угода сторін із наміром взяти на себе зобов'язання.

CONSENSUS OMNIUM – загальна згода.

CONSENSUS, NON CONCUBITUS, FACIT MATRIMONIUM – шлюб створюється згодою намірів, а не співжиттям.

CONSORTES LITIS – учасники процесу.

CONSTITUTIO CRIMINALIS CAROLINA – каральний судовий збірник Карла V, імператора Священної Римської імперії в скороченому викладі на латині (скорочена назва – «Кароліна»).

CONSUETUDO – звичай, у римлян також звичаєве право – «сукупність юридичних переконань, що вийшли з народної свідомості та увійшли у звичай».

CONTRA FACTUM NON DATUR ARGUMENTUM – проти факту доказ не надається.

CONTRADICTIONE IN ADIECTO – протиріччя у визначенні.

CORPORE VALIDUS, MENTE INFIRMUS – тілом сильний, розумом слабкий.

CORPUS DELICTI – речові докази («тіло злочину»).

CORPUS JURIS – звід законів.

CORPUS JURIS CANONICI – Зведення (збірник) канонічного права.

CORPUS JURIS CIVILIS – Зведення (збірник) цивільного права (Збірник Юстиніана).

CRIMEN – злочин; звинувачення.

QUI BONO? – кому потрібно?

QUI PRODEST? – кому вигідно?

CUJUS PERICULUM, EJUSDEM COMMODUM – чий ризик, того і прибуток.

CULPA LATA DOLO COMPARATUR – груба недбалість прирівнюється до наміру.

CURATOR PERPETUUS – постійний опікун.

CURRICULUM VITAE – короткий життєпис.

CUJUS COMMODO - EJUS PERICULUM – чия вигода, того і ризик.

D

DAMNATUS – засуджений.

DE DOLO MALO – за злим наміром.

DE FACTO – фактично.

DE JURE – юридично, по праву.

DE LEGE FERENDA – з точки зору закону.

DEBES, ERGO POTES – повинен, означає можеш.

DEBITO TEMPORE – в потрібний час.

DECIPI QUAM FALLERE EST TUTIUS – краще бути обдуреним, ніж обдурити іншого.

DIC – DUC – FAC – говори – веди – роби.

DILIGENTIA QUAM SUIS REBUS ADHIBERE SOLET – дбайливість, яку він зазвичай застосовує щодо своїх речей.

DIVIDE ET IMPERA – розділяй і володарюй.

DIXI – сказав (все сказано, додати нічого).

DO UT DES – я передаю тобі право власності на річ із тим, щоб ти передав мені право власності на іншу річ.

DUOBUS CERTANTIBUS TERTIUS GAUDET – коли двоє б'ються – третій радіє.

DURA LEX, SED LEX – суворий закон, але це закон (тобто дотримання закону будь-що).

E

E INCUMBIT PROBATIO, QUI DICIT, NON QUI NEGAT – вага доказу лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує.

ELEGANTIA JURIS – юридична тонкість.

EO IPSO – внаслідок цього, тим самим.

EPISTULA NON ERUBESCIT – папір не червоніє.

EPLURIBUS UNUM – множина в єдиному.

ERARE HUMANUM EST, STULTUM EST IN ERRORE PERSEVERARE – людині властиве помилятися, безглуздо – упиратися в помилці.

ERROR IN RE – помилка по суті.

ERROR JURIS – правнича помилка.

EX ADVERSO – (доказ) від протилежного.

EX FACTO JUS ORITUR – з факту виникає право.

EX LEGE – згідно закону.

EX NIHILO NIHIL FIT – ні з чого нічого не виходить.

EX OFFICIO – згідно службового обов'язку.

EXCEPTIS EXCIPIENDIS – за винятком того, що має бути виключено.

EXPRESSA NOCENT, NON EXPRESSA NON NOCENT – сказане шкодить,
не сказане – не шкодить.

EXTRA JUS – за межами закону (поза законом).

F

FACTA CONCLUDENTIA – факти достатні для висновку.

FACTA CONTRA JUS NON VALERE – зроблене всупереч праву – недійсне.

FACTA PROBANTUR, JURA DEDUCUNTUR – дії доводяться, право
виводиться.

FACTA SUNT POTENTIORA VERBIS – вчинки сильніші за слова.

FACTA, NON VERBA – справи, а не слова.

FACTUM EST FACTUM – факт залишається фактом.

FACTUM TACENDO CRIMEN FACIAS ACRIUS – змовчавши, посилюєш
злочин.

FALSUS IN UNO, FALSUS IN OMNIBUS – неправдиве в одному, неправдиве
в усьому.

FAS ATQUE NEFAS – дозволене і недозволене.

FATETUR FACINUS IS, QUI IUDICIUM FUGIT – зізнається в злочині той,
хто ухиляється від суду.

FESTINATIO JUSTITIAE EST NOVERCA INFORTUNII – квапити
правосуддя означає закликати нещастя.

FICTIO – фікція юридична, юридична вигадка; визнання на законній підставі
існування певного відомого факту, якого в дійсності не існує (фікція
юридичної особи тощо).

FLAGRANTE DELICTO – на місці злочину з речовим доказом.

FORMALITER ET SPECIALITER – формально і зокрема.

G

GRAMMATICA FALSA NON VITIAT CHARTAM – граматичні помилки не
роблять документ недійсним.

GRATA, RATA ET ACCEPTA – прийнятно, законно і прийнятно.

GROSSO MODO – у загальних рисах.

H

HABEAS CORPUS – початкові слова наказу англійського судді, з якими він
звертається до начальника в'язниці або поліцейської ділянки щодо
доставки ув'язненого (затриманого) до суду з необхідними
документами, що підтверджують законність утримання. За зволікання
або ухилення від доставки затриманого до суду, винні мають сплатити

значний штраф як відшкодування моральної шкоди особи, незаконно заарештованої або, яка вже перебуває у в'язниці. Ця процедура закріплена в Habeas Corpus Amendment Act 1679 р. (зміненому законі про процедуру «хабеас корпус»).

HERES HEREDIS MEI EST MEUS HERES – спадкоємець мого спадкоємця є мій спадкоємець.

HOMICIDIUM CAUSALE (CULPOSUM) – випадкове (за недбалістю) вбивство.

HOMICIDIUM VOLUNTARIUM – навмисне вбивство.

HOMO SUM ET NIL HUMANI, A ME ALIENUM ESSE PUTO – я людина і вважаю, що усе людське для мене не чуже.

HOSTES HUMANI GENERIS – вороги роду людського.

I

IGNORANTIA JUDICIA EST CALAMITAS INNOCENTIS – нецтво судді – лихо для безневинного.

IGNORANTIA NON EST ARGUMENTUM – незнання не є доказом.

IMPERITIA PRO CULPA HABETUR – незнання визнається за провину.

IMPOSSIBILIMUM NULLA EST OBLIGATIO – немає зобов'язань, якщо його предмет неможливий.

IN AB INFESTATO – без заповіту.

IN JURE CESSIO – судова поступка.

IN MAXIMA POTENTIA MINIMA LICENTIA – чим сильніше влада, тим менше свободи.

IN SUMMA – в результаті.

INJUDICANDO CRIMINOSA CELERITAS – у проведенні суду поспіх злочин.

INJURIA REALIS – образа дією.

INJURIA VERBALIS – образа словом.

INTER ARMA LEGES SILENT – коли говорить зброя, закони мовчать.

IPSA SCIENTIA POTESTAS EST – саме знання є сила.

IPSISSIMA VERBA – слово в слово.

IPSO FACTO – в силу очевидного факту.

IPSO JURE – в силу самого права.

J

JURA IN RE ALIENA – право на чужі речі; особливий вид римських речових прав, що означає користування чужими речами зі спеціально обумовленою метою та випадках (сервітути, суперфіцій тощо).

JURISDICTIO – судова влада, захист прав, вирішення справ.

JURISPRUDENSE – правознавець (синонім – *jurisconsultus*).

JURISPRUDENTIA – наука права, розуміння права.

JUS (JURIS) – право в розумінні «правил та норм, що визначають порядок спільного життя людей» та в розумінні «волі людини, його здатності вільної дії», а також в розумінні «судового розгляду справи».

JUS EST ARS BONI ET AEQUI – право – наука про те, що добре і справедливе.

JUS GENTIUM – в минулі часи результат правотворчості претора переґринів, який у своїх едиктах посилався на схожі звичаї народів. А також на справедливість (aequitas) та природній розум (ratio naturalis); право, загальносусільне право, згодом – міжнародне право.

JUS PRIVATUM – приватне право.

JUS PUBLICUM – публічне право.

JUS PUBLICUM PRIVATORUM PACTIS MUTARI NON POTEST – публічне право не може бути змінено угодою приватних осіб.

JUSTITIA – справедливість, законність.

JUSTITIA EST OBTEMPERATIO SCRIPTIS LEGIBUS – справедливість – це покора писаним законам.

JUSTITIA NEMINE NEGANDA EST – не можна нікому відмовляти в правосудді.

L

LEGEM BREVERN ESSE OPORTET – необхідно, щоб закон був коротким.

LEGES HUMANAЕ NASCUNTUR, VIVINT ET MORIUNTUR – людські закони народжуються, живуть і помирають.

LEGIS VIRTUS EST: IMPERARE, VETARE, PROMITERE, PUNIRE – доблесть закону полягає в тому, щоб повелівати, забороняти, вирішувати, карати.

LEX (LEGES) – закон, обов'язки для всіх, загальне правило. У вузькому значенні слова постанова всього римського народу, народних зборів; в імператорський період – норми і правила, запроваджені юристами. У широкому розумінні розпорядження цивільного права на протигагу преторському або звичаєвому праву. Схоже jus передбачає вільне, приватне оголошення волі при укладанні договору, при здійсненні юридичного акту, в якому така воля є головною та необхідною умовою.

LEX AEQUITATE GAUDET; APPETIT PERFECTUM – право насолоджується справедливістю; прагне до досконалості.

LEX EST NORMA RECTI – право є панування того, що є правильним.

LEX EST RATIO SUMMA QUAE JUBET QUAE SUNT UTILIA ET NECESSARIA, ET CONTRARIA PROHIBET – право є домінування розуму, яке вимагає тих речей, що є корисними і необхідними, і забороняє зворотне.

LEX EST TUTISSIMA CASSIS; SUB CLYPEO LEGIS NEMO DECIPITUR – право є безпечний шолом; під захистом права ніхто не буває обдурений.

LEX NEMINEM COGIT AD IMPOSSIBILIA – закон ні від кого не вимагає неможливого.

LEX NEMINI OPERATUR INIQUUM, NEMINI FACIT INJURIAM – закон ніколи не чинить несправедливості, нікому не завдає шкоди.

LEX PROSPICIT NON RESPICIT – закон дивиться вперед, а не назад.

LEX RESPICIT AEQUITATEM – право з повагою ставиться до справедливості.

LEX SEMPER DABIT REMEDIUM – закон завжди передбачає спосіб захисту.

LEX SEMPER INTENDIT QUOD CONVENIT RATIONI – закон завжди має на увазі те, що відповідає розуму.

LEX SPECIALIS DEROGAT GENERALI – спеціальний закон усуває основний закон.

LEX UNO ORE OMNES ALLOQUITUR – закон говорить з усіма однаково («одним ротом»).

LEX VIGILANTIBUS, NON DORMIENTIBUS (SUBVENIT) – закон для діяльних, а не для тих, хто дрімає.

M

MANIFESTUM NON EGRET PROBATIONE – очевидне не потребує доказу.

MATERIA TRACTANDA – предмет обговорення.

MELIOR EST CAUSA POSSIDENTIS – становище того, хто володіє краще.

MENDAX IN UNO, MENDAX IN OMNIBUS – брехун в одному – брехун в усьому.

MODUS VIVENDI – порядок взаємовідносин (букв. спосіб життя).

MORTEM EFFUGERE NEMO POTEST – ніхто не може уникнути смерті.

MUS IN PISO – миша в горосі (тобто становище з якого важко знайти вихід).

MUTATIS MUTANDIS – зі змінами, із застереженням.

N

NATURA NON FACIT VACUUM; NEC LEX SUPERVACUUM – природа не терпить порожнечі; закон не робить нічого зайвого.

NE CUI DOLUS SUUS, PER OCCASIONEM JURIS CIVILIS, CONTRA NATURALEM AEQUITATEM PROSIT – злий намір нікому не повинен піти на користь під приводом права, всупереч природній справедливості.

NE VARIETUR – зміні не підлягає (незмінний).

NEC CURIA DEFICERET IN JUSTITIA EXHIBENDA – суд не повинен обділяти будь-кого в наданні правосуддя.

NEMINE CONTRADICENTE – без заперечень, одноголосно.

NEMO BIS PUNIRI PRO UNO DELICTO – ніхто не повинен бути покараний двічі за один злочин.

NEMO JUDEX IN PROPRIA CAUSA – ніхто не суддя у власній справі.

NEMO SAPIENS, NISI PATIENS – ніхто не мудрий, якщо не терплячий.

NEMO TENETUR SE IPSUM ACCUSARE – ніхто не зобов'язаний сам себе звинувачувати (некараність за самообвинувачення).

NIHIL FIT SINE RATIONE SUFFICIENTI – нічого не повинно робитися без достатнього обґрунтування.

NIL (NIHIL) ADMIRARI – ні з чого не дивуватися.

NON BIS IN IDEM – не притягати до відповіді двічі за одне й те саме.

NON EXEMPLIS SED LEGIBUS JUDICANDUM EST – необхідно судити на підставі не прикладів, а законів.

NON LIQUET – не ясно.

NON PROGREDI EST REGREDI – не йти вперед, означає йти назад.

NUDIS VERBIS – голосливно.

NULLA REGULA SINE EXCEPTIONE – немає правила без виключення.

NULLUM CRIMEN NULLA POENA SINE LEGE – ніякого злочину, ніякого покарання, якщо вони не передбачені законом.

NULLUM MALUM SINE ALIQUO BONO – немає такого поганого, в чому б не було хоча б краплини гарного.

O

OCCASIO FACIT FUREM – випадок робить людину злодієм.

OMNE JUS HOMINUM CAUSA CONSTITUTUM – будь-яке право встановлене заради людей.

OPINIO PRUDENTIUM DOCTORUM – думка знавців права щодо юридичних питань.

OPTIMA LEGUM INTERPRES CONSUETUDO – кращий тлумач законів – звичай.

P

PACTA SUNT SERVANDA – договорів необхідно дотримуватися.

PAR IN PAREM NON HABET JURISDICTIONEM – рівний серед рівних не має юрисдикції.

PATER FAMILIAS – батько родини.

PATRIA POTESTAS – батьківська влада.

PAX QUAEERENDA EST – миру необхідно добиватися.

PEREAT MUNDUS ET FIAT JUSTITIA – правосуддя повинно відбутися, хоч би і світ загинув.

PERICULUM EST IN MORA – небезпека у зволіканні.

PERSONA (NON) GRATA – особа, яка (не) користується довірою.

PERSONALITER – особисто.

PLUS PECCAT AUCTOR QUAM ACTOR – підбурювач винен більше, ніж виконавець.

POST FACTUM NULLUM CONSILIUM – після того, що сталося рада не потрібна.

POST HOC, ERGO PROPTER HOC – після цього – означає внаслідок цього.

POST HOC, NON EST PROPTER HOC – після цього – не означає через це.

PRAETOR PEREGRINUS – претор у справах іноземців.

PRAETOR URBANUS – претор міста.

PRIMUS INTER PARES – перший серед рівних.

PRO ET CONTRA – за і проти.

PRO UT DE LEGE – законним шляхом.

PROBATUM EST – схвалено.

PROVOCATIO AD POPULUM – у часи республіки апеляція проти рішення магістрату до коміцій (центуріатним – у разі засудження до страти, трибутним – у разі грошового штрафу); використовувалась як політичний засіб протесту проти перевищення посадової влади, зловживання нею. Із часом почала розглядатися як головна гарантія політичних прав римського громадянина, як прояв суверенності римського народу.

PUNCTUM SALIENS – важливий пункт, важлива обставина.

Q

QUI PARCIT NOCENTIBUS INNOCENTES PUNIT – хто щадить винних – карає невинних.

QUI PECCAT EBRIUS, LUAT SOBRIUS – п'яний злочинець має бути покараний, коли він тверезий.

QUI PRO QUO – непорозуміння («одне замість іншого»).

QUI TACET, CONSENTIRE VIDETUR – хто мовчить, той (мабуть) погоджується.

QUI VULT DECIPI, DECIPIATUR – хто бажає бути обдуреним, нехай буде обдурений.

QUIS CUSTODIET IPSOS CUSTODES? – хто ж вартуватиме самих вартових?

QUIVIS PRAESUMITUR BONUS DONEC PROBETUR CONTRARIUM – кожен вважається чесним, доки не доведене зворотнє.

QUOD ERAT DEMONSTRANDUM – що і необхідно було довести.

QUOD NON HABET PRINCIPIUM, NON HABET FINEM – те, що не має початку, не має кінця.

QUOD QUIQUIS NORIT IN HOC SE EXERCETAT – нехай кожен займається тим, в чому він розбирається.

QUOD TIBI FIERI NON VIS, ALTERI NE FECERIS – чого не бажаєш собі, не роби іншому.

QUODCUNQUE ALIQUIS OB TUTELAM CORPORIS SUI FECERIT JURE ID FECISSE VIDETUR – все, що людина робить для власного захисту, вважається зробленим законно.

QUOT CAPITA, TOT SENTENTIAE – скільки голів, стільки і розуму (думок).

R

REBUS SIC STANTIBUS – доки обставини не змінилися (середньовічна формула, яка обґрунтовувала можливість відмови від виконання домовленості при обставинах, що змінилися).

REDUCTIO AD ABSURDUM – доказ від протилежного.

REMOTIS TESTIBUS – без свідків.

RESPONDERE, CAVERE, AGERE – надавати відповідь, складати документи, виступати в суді (три основних форми діяльності римського юриста).

RESPUBLICA – «зібрання багатьох людей, об'єднаних згодою в питаннях права та зі спільними інтересами» (Цицерон, I ст. до н.е.).

S

- SALUS PATRIAE (POPULI) SUPREMA LEX** – благо вітчизни (народу) – вищий закон.
- SCIRE LEGES NON HOC EST VERBA EARUM TENERE, SED VIM AC POTESTATEM** – знання законів – не в тому, щоб пам'ятати їх слова, а в тому, щоб розуміти їх сенс.
- SEMEL HERES SEMPER HERES** – особа, яка стала спадкоємцем один раз, залишається в цьому статусі назавжди.
- SEQUI DEBET POTENTIA JUSTITIAM, NON PRAECEDERE** – сила повинна йти за правосуддям, а не передувати йому.
- SERVITUTES** – чітко визначене право на чужу річ (напр., право проїзду, перевозу та прогону згідно давньоримського добросусідського права).
- SI VIVIS ROMAE, ROMANO VIVITO MORE** – якщо живеш в Римі, живи за римськими звичаями.
- SIC VOLO, SIC JUBEO, SIT PRO RATIONE VOLUNTAS** – так я хочу, так я повеліваю, нехай аргументом буде моя воля.
- SILENTIUM VIDETUR CONFESSIO** – мовчання рівносильне визнанню.
- SINE PRECE, SINE PRETIO, SINE POCULO** – без прохання, без підкупу, без пятики.
- STAR DECISIS** – вимога до суду жорстко дотримуватися правил та принципів, що встановлені попередніми судовими рішеннями та заснована на прецеденті. Латиною це правило вимагає буквально «керуватися вже ухваленими рішеннями».
- STATUS** – статус (юридичний).

T

- TACITO LOCACIO** – автоматичне продовження договору на новий термін.
- TESTIS UNUS – TESTIS NULLUS** – один свідок – не свідок.
- TOTA RE PERSPECTA** – взявши все до уваги.
- TRES FACIUNT COLLEGIUM** – трое складають колегію.

U

- UBI FACTA LOQUUNTUR NON OPUS EST VERBIS** – де говорять факти, немає потреби в словах.
- ULTRA POSSE NEMO OBLIGATUR** – нікого не зобов'язують робити понад його сили.
- USUS EST OPTIMUS MAGISTER** – досвід – кращий учитель.

V

- VERBATIM** – слово в слово.
- VERITAS ODIUMA PARIT, OBSEQUIUM AMICOS** – істина породжує ненависть, лестощі друзів.
- VETO** – забороняю.
- VIM VI REPELLERE LICET** – силу можна відбивати силою.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
2. Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах / [Дмитриевский Н.П., Зимелева М.В., Кечекьян С.Ф. и др.] ; под ред. В.А. Томсинова. – Т. 1. – Древний мир и средние века. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2011. – 640 с.
3. Гапотій В.Д. Термінологічний словник-довідник з дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» : навчальний посібник / В.Д. Гапотій, Я.В. Попенко. – Мелітополь, 2014. – 280 с.
4. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
5. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
6. Желудков А.В. История государства и права зарубежных стран (конспект лекций) / А.В. Желудков, А.Г. Буланова. – М. : «Приор-издат», 2003. – 176 с.
7. История государства и права зарубежных стран: учеб. для вузов / [под ред. Н.А Крашенинниковой и О.А. Жидкова] – Ч. 2. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2001. – 712 с.
8. История государства и права зарубежных стран: учеб. для вузов / [под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой]. – Ч. 1. – М. : Норма, 2004. – 624 с.
9. История государства и права зарубежных стран: учебник / [под ред. К.И. Батыра]. – М. : ТК Велби, 2003. – 496 с.
10. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / [уклад. Г.Г. Демиденко]. – Харків : Легас, 2002. – 130 с.
11. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посіб. / [за ред. Б.Й. Тищика]. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
12. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В., Власенко С.І.]. – Харків : Право, 2011. – 520 с.
13. Кудинов О.А. История государства и права зарубежных стран / О.А. Кудинов. – М. : МЭСИ, 2004. – 305 с.
14. Кучма В.В. Государство и право Древнего мира и Средних веков / В.В. Кучма. – Волгоград : Изд-во Волгоградского государственного университета, 2001. – 548 с.
15. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В.С. Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – 616 с.
16. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права : учеб.: в 2 т. / О.А. Омельченко. – М. : ТОН-Остожье, 2000 – Т. 1. – 2000. – 528 с.
17. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: учеб.: в 2 т. / О.А. Омельченко. – М. : ТОН-Остожье, 2000 – Т. 2. – 2000. – 496 с.

18. Орленко В.І. Історія держави і права зарубіжних країн: посіб. для підготовки до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. – К. : Вид-во ПАЛИВОДА А.В., 2008. – 244 с.
19. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юридичн. спеціал. вищ. закл. освіти / М.М. Страхов. – Харків : Право, 2001. – 416 с.
20. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього Світу : навч. посіб.: у 2 т. / Б.Й. Тищик. – Львів : Сполом, 1999 – Т. 2 : Історія держави і права Стародавнього Риму. – 1999. – 180 с.
21. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
22. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / [за ред. В.Д. Гончаренка], 1998. – Т. 1. – К. : Ін Юре, 1998. – 504 с.
23. Шостенко І.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.
24. Юридическая энциклопедия / [отв. ред. Б.Н. Топорнин]. – М. : Юристь, 2001. – 1272 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбедиль М.Ф. Забытая цивилизация в долине Инда / М.Ф. Альбедиль. – СПб. : Наука, 1991. – 178 с.
2. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам / Е.В. Антонова. – М. : Восточная литература, 1998. – 223 с.
3. Бартошек М. Римское право : (понятия, термины, определения) / М. Бартошек. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.
4. Батыр К.И. История феодального государства во Франции / К.И. Батыр. – М., 1994. – 509 с.
5. Бачур Б.С. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / Б.С. Бачур. – Одеса : Астропринт, 2007. – 72 с.
6. Богословский Е.С. «Слуги» фараонов, богов и частных лиц (к социальной истории Египта XVI–XIV вв. до н.э.) / Е.С. Богословский. – М. : Наука, 1979. – 236 с.
7. Большой юридический словарь / [Додонов В.Н., Ермаков В.Д., Крылова М.А. и др.]. – М., 2001. – 790 с.
8. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация / Г.М. Бонгард-Левин. – М. : Наука, 1993. – 320 с.
9. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи станово-кастового суспільства) : навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 340 с.
10. Васильев Л.С. История Востока : учеб.: в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Высшая школа, 2008. – Т. 2. – 2008. – 575 с.
11. Всеобщая история государства и права / [под ред. К.И. Батыра]. – М. : Юристь, 1998. – 456 с.
12. Галанза П.Н. Феодальное государство и право Германии / П.Н. Галанза. – М., 1968. – 215 с.
13. Галушко К.Ю. Кельтская Британия : племена, государства, династии с древности до конца XV века : учеб. пос. / К.Ю. Галушко. – К. : Аттика, 2005. – 324 с.
14. Господаренко О.В. Історія Візантії. Хрестоматія : навчально-методичний посібник / О.В. Господаренко, В.В. Кузовков. – Миколаїв : Іліон, 2014. – 370 с.
15. Громаков Б.С. История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим) / Б.С. Громаков. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 80 с.
16. Дашков С.Б. Императоры Византии [Электронный ресурс] / С.Б. Дашков. – М. : «Красная площадь», «АПС-книги», 1996. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434328/>
17. Дождев Д.В. Основание защиты владения в римском праве / Д.В. Дождев. – М. : ИГПАН, 1996. – 238 с.
18. Дождев Д.В. Римское частное право : учеб. для вузов / Д.В. Дождев. – М. : ИНФРА-М, Норма, 1996. – 704 с.

19. Документы по истории зарубежного права / [под ред. Н.А. Крашенинниковой]. – М. : Издание Московского университета им. М.В. Ломоносова, 1987. – 153 с.
20. Египет: земля фараонов / [пер. с англ. В. Пападаки]. – М. : Терра, 1997. – 167 с.
21. История государства и права зарубежных стран : метод. реком. / [А.К. Гаврилин, С.А. Есиков]. – Тамбов : Издательство Тамбовского государственного технического университета, 2004. – 68 с.
22. История государства и права : словарь-справочник / [под ред. М.И. Сизикова]. – М. : Юридическая литература, 1997. – 304 с.
23. История Древнего Востока / [под ред. В.И. Кузищина]. – М. : Высшая школа, 2003. – 462 с.
24. Ковалев С.И. История Рима / С.И. Ковалев. – СПб. : Полигон, 2003. – 864 с.
25. Коран / [пер. с араб. Г.С. Саблукова]. – СПб. : Северо-Запад Пресс, 2004. – 481 с.
26. Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран / А.И. Косарев. – М. : Юриспруденция, 2007. – 376 с.
27. Косарев А.И. Римское право / А.И. Косарев. – М. : Юридическая литература, 1986. – 160 с.
28. Кофанов Л.Л. Обязательственное право в архаическом Риме (VI–IV вв. до н. э.) / Л.Л. Кофанов. – М. : Юрист, 1994. – 239 с.
29. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу : підручник / О.П. Крижанівський. – К. : Либідь, 2000. – 592 с.
30. Латыпов Р.И. Шпаргалка по истории государства и права зарубежных стран : учеб. пособ. / Р.И. Латыпов. – М. : ТК Велби, 2005. – 40 с.
31. Ле Гофф Ж. Цивилизации средневекового Запада / Ле Гофф Ж. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 560 с.
32. Лубський В.І. Мусульманське право: курс лекцій / В.І. Лубський, В.Д. Борис. – К. : Вілбор, 1997. – 256 с.
33. Милехина Е.В. История государства и права зарубежных стран / Е.В. Милехина. – М., 2002. – 208 с.
34. Неусыхин А.И. Общественный строй древних германцев / А.И. Неусыхин. – М. : ГПИБ, 2001. – 300 с.
35. Никифорова Н.А. История государства и права зарубежных стран : учеб. пособ. / Н.А. Никифорова. – М. : Окей-книга, 2007. – 160 с.
36. Омельчук В.В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії / В.В. Омельчук. – К. : Золоті ворота, 2014. – 576 с.
37. Орач Є.М. Основи римського приватного права : навч. посіб. / Є.М. Орач, Б.Й. Тищик. – Львів, 2000. – 238 с.
38. Осокин Н.А. История средних веков / Н.А. Осокин. – М. : АСТ; Минск : Харвест, 2008. – 672 с.
39. Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

- 40.Петрушевский Д.М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века / Д.М. Петрушевский. – М. : Едиториал, 2003. – 223 с.
- 41.Петрушевский Д.М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д.М. Петрушевский. – М. : Едиториал, 2003. – 298 с.
- 42.Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский. – Минск : Харвест, 2002. – 528 с.
- 43.Попенко Я.В. Історія держави і права зарубіжних країн : навчально-методичний посібник / Я.В. Попенко, В.Д. Гапотій. – Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 440 с.
- 44.Сычев Н.В. Книга династий / Н. Сычев. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2008. – 959 с.
- 45.Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров. – М., 1997. – 526 с.
- 46.Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини : Історія / А.С. Філіпенко. – К. : Либідь, 2006. – 384 с.
- 47.Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века / В.М. Хачатурян. – М. : Дрофа, 2000. – 512 с.
- 48.Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. / Н.А. Хачатурян. – М. : Высшая школа, 1989. – 271 с.
- 49.Цмай В.В. Мусульманское семейное право / В.В. Цмай. – СПб. : СПбГУАП, 1998. – 119 с.
- 50.Чепурнова Н.М. История государства и права зарубежных стран: учеб. пособ. / Н.М. Чепурнова, А.В. Серегин. – М. : Евразийский открытый институт, 2007. – 198 с.
- 51.Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права: (История государства и права зарубежных стран) : учеб. / З.М. Черниловский. – М. : Высшая школа, 1983. – 656 с.
- 52.Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студ. юр. вузів та фак-тів / О.О. Шевченко. – К. : Вентурі, 2007. – 304 с.
- 53.Шкардёнко И.А. Римское право. Схемы : учебно-наглядное пособие / И.А. Шкардёнко. – Иркутск : Иркутский государственный университет, 2006. – 150 с.
- 54.Шостенко І.І. Російсько-український термінологічний словник з історії держави і права / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 64 с.

Навчальне видання

Попенко Ярослав Володимирович,

кандидат історичних наук, доцент

Гапотій Віктор Дмитрович,

кандидат юридичних наук, доцент

Куйбіда Єгор Олександрович

співробітник Служби безпеки України

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (СТАРОДАВНІЙ СВІТ ТА ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

підручник для студентів вищих навчальних закладів

Підписано до друку **31 березня 2014 р.** Формат 60*84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк цифровий. Умовні друковані аркуші 35,05
Наклад 300 примірників. Замовлення № 1456

Видавець

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Адреса: 72312, м. Мелітополь, вул. Леніна, 20
Тел. (0619) 44 04 64

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 16.05.2012 р. серія ДК № 4324

Надруковано ФО-П Однорог Т.В.

72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграду, 3а
Тел. (067) 61 20 700

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477